

Рк ТЗ(24к)
В85

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК. КОМІСІЯ ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНИ
ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE,
COMMISSION POUR L'HISTOIRE DE L'UKRAINE OCCIDENTALE.
CORRESPONDANCE DE J. FRANKO et M. DRAGOMANOV.
Збірник Історично-Філологічного Відділу № 52.

МАТЕРІЯЛИ
ДЛЯ КУЛЬТУРНОЇ Й ГРОМАДСЬКОЇ ІСТОРІЇ
ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНИ,

ВИДАЄ КОМІСІЯ ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНИ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК,

ТОМ ПЕРШИЙ,

Л И С Т У В А Н Н Я
І. ФРАНКА і М. ДРАГОМАНОВА.

У Київi—1928

+

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр T³(236) B 25 Инв. № 2434635

Автор Васильківська Авад. Наум.

Назва Водніс Рихідної України
Матеріали для вивчення
її і громадської історії...

Місце, рік видання К, 1928

Кіл-ть стор. IV, 508 с.

-"- окр. листів _____

-"- Ілюстрацій _____

-"- карт _____

-"- схем _____

Том 1 частина _____ вип. _____

Конвюлт _____

_____

_____

Примітка:

21.04.90 *[Signature]*

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК. КОМІСІЯ ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНИ
ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE
COMMISSION POUR L'HISTOIRE DE L'UKRAINE OCCIDENTALE
CORRESPONDANCE DE J. FRANKO et M. DRAGOMANOV
Збірник Історично-Філологічного Відділу, № 52

МАТЕРІЯЛИ
ДЛЯ КУЛЬТУРНОЇ Й ГРОМАДСЬКОЇ ІСТОРІЇ
ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНИ

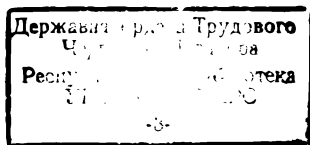
ВИДАЄ КОМІСІЯ ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНИ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

ТОМ ПЕРШИЙ,

Л И С Т У В А Н Н Я

І. ФРАНКА і М. ДРАГОМАНОВА

ЗІБРАНО З АВТОГРАФІВ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА І УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
МУЗЕЮ У ЛЬВОВІ

У КИЇВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1928

Бібліографічний опис та шифри для бібліотечних каталогів на цю книгу вміщено в „Літопису Українського Друку“ та „Картковому репертуарі“ Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, *акад. Аг. Кримський.*

Київський Окрліт, № 232, 1928
Зам. № 512—1200 прим.

ПЕРЕДНЕ СЛОВО.

Комісія Західньої України — одна з чотирьох комісій „порайонного розроблення історії України“ Української Академії Наук, має своїм завданням — як і інші порайонні комісії — спільними силами київського академічного осередка і культурних центрів Західньої України розроблювати історію Західньої України в плановім звязку з розробленням цілости української історії. Вона поставила своїм завданням ближче посередництво в звязку культурної роботи Великої України й України Західньої, і тому і в історії Західньої України її увага, цілком природньо, звертається на моменти їх культурної й громадської кооперації в новіших і давніших часах. Як перший том у серії задуманих і розпочатих публікацій комісія випускає кореспонденцію двох найвизначніших діячів України при кінці XIX століття — які в своїй праці більш ніж хто инший в тих часах послужили сій кооперації. Одну частину сього листування: листи Драгоманова до Франка видав був сам Франко в двох книжках 1906 — 8 рр. Наш шановний товариш Михайло Степанович Возняк взяв на себе велике діло пієтизму до сих двох корифеїв західньо-українського життя: за автографами Наукового Товариства ім. Шевченка і Українського Національного Музею він провірив Франкову збірку і доповнив її листами Драгоманова до Франка, а також і деякими листами Драгоманова, що не ввійшли до Франкового видання. Всі хто цікавляться не тільки культурним і громадським життям Західньої України, але й цілим українським рухом, дістають в сій збірці джерело можна певно сказати — незрівнянної вартости. На жаль, не вдалося так як хотілося: щоб ся незвичайно цінна, і з великим накладом праці споряджена збірка вийшла з друку під рукою свого укладчика. Друкарські й поштові обставини стали тому на перешкоді. Коректи перших аркушів, післані йому, при повороті попали на митницю, пролежали там безконечно довго, прийшлося їх надрукувати без коректи редактора,

і стало очевидним, що прийдеться видання вести за його копіями, без можливості перевірки за оригіналами. Важніші друкарські помилки, що закралися в видання, без вини укладчика, показані при кінці книги; просимо звернути на них увагу кожного, хто користуватиметься з сеї велико цінної збірки.

За Комісію Західньої України

Академик *Михайло Грушевський*, Академик *Кирило Студинський*,
Київ Львів.

Рік 1877.

1. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановний Добродію!

Львівъ дня 10/1 1877.

Вчора, т. йе 9. рано приніс листонош Павликови від Вас лист, но його дома не застав. В полудне арестували в реставраційі Ястремского и Лехоцького, не знати, відки й що. По полудньу о п'ятій вспів Павлик відобрати на почті Ваш лист и дати до мене. О пів до семойі в вечір був у Павлика обійск. Павлик під оком поліційі, що й не може написати до Вас, прото не посилайте йому тепер нічо, доки не буде тому йакий конець. Не знати, йак далі буде с Павликом, „Другом“ и т. д. Славні наші товариші, се, йак бачитьсьа, усе йіх справка.

Ваш И. Франко.

Р. S. Сли буде що конечно написати, ци то до Павлика, ци до мене, — адресуйте: Иван Франко, універзитет. Львів.

2. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

-Львів дньа 20/1 1877.

Павлик арестований уже більше йак тиждень назад. Йа недавно об тім дізнавсьа, а то гадав, що вийіхав куди — годы. Минувшойі недылы арестований також Дорошинський ци Дорошенко и Колодый (George Rouge) из готелу. Часть книжок, котрі привіз До-кий, а именно всы крім „Про бідность“, Парова маш. и Про правду, О малор. литер. и Турки вн. и вн. — у мене, — а названы ту попали в руки поліційі. П-к був дуже неосторожный після арестованья Я. и Л. и, хоть мав часу досить, не поховав ны корреспонденцій ны нычого. Були йакісь нотатки Я-ского и листи від Вперед, — так такій поліційа застала на столы и забрала. Не знайу, ци було там що компромитуйуче, — а всеж таки, бачу, оно мож було всьо позаховувати. Вашы письма до П-ка схованы у мене, и схованы добре, рівно, йак и книжки, привезены Д-ким. Ваш перший лист не застав уже П-ка на волі и находитьсьа в руках давного редактора Правды Лукашевича. Адресований до мене надійшов учора (19). П-к, йак зачувайу, дуже незручно боронитьсьа и сейчас на вступі вийіхав с словами: „йа-ды всьо дльа идея робльу“ и таке подібне. То шчо Ви пишете про студентів-доносчиків, — то аж надто правдиве, и бачитьсьа, оно й ту без доносів не було, бо П-ка арестували таки не знати за що и по що. Зачувайу, що сама поліційа не знайе, що с тим дылом зробити, — а то

мав конзуль з Бродів чогось прийїздити сюда в тім дїлі. Польські часописи пишуть, що арестованья відбулись по жаданью російської амбасадн у Відні и всьуди тільки й бесьїди, що про П-ка та про „нігілістичні брошури“. Всьуди бесьїда про арестованья, обїски, — отсе зновили, що вже й мене взьато, и Павлиша, редактора Друга, и т. д.

З Другом, бачу, не довго потягнемо. Найдальше, йак вийде третій н-р, а далі годї. И тут біда, товариші. При виданью першого н-ру Львівський уперсьа, щоби печатати Три долї и Ксстомарова „Дві рускі народности“. Л-кий, бачитьсьа, служить за наймита Барвіньскому и Правдї и противний пачатанью хотьби й слова против Правдн. Відтак виступив из комітету редакційного и підїудив Сушкевича, щоби вимовив Другови кредит у печатни Шевченка. Пренумерата впливає слабо, довгу в печатни звнж 240 зол, а в Кружку й крайцара нема в касї, бо москальофіли шче й доси не віддали каси. И так, бачитьсьа, прийдєсьа Другови упасти. Львівський, хоть має адміністраційу, ходить собї підсвистуїючи, підмовляє других членів ред. ком., щоби йак стій печатали в Друзї відкликанье статї „Опізнаїмосьа“, щоби написали, що Павлик не був членом ред. ком. (бо се, каже, може мати дльа Друга злі насьлідки и т. д.). Йа навіть догадуїусьа, що Л-кий не мало причинивсьа до арестованья П-ка, бо він добре знаїєсьа з одним тутошнім поліційантом, а день перед арест., кажуть, бесьїдував з ним в одній рестораційї. Але се лиш догад, — сього допевно не знаїу.

Що до Кружка самого, то можу Вам сказати, що на нього надїа йак найменча. Зарьад нужденний, бнблїотека стоїть стовпом, а нікому й не в голві що небудь читати. Куди, йак куди, а через Кружок усього менче мож зробити. Лихвьярь стоїть, коли мож, ище гірше и истнуїє лиш з назви. Бачитьсьа, житье акад. упадаїє день відо днѣа и приходиться засновувати нову громаду з самих льудей бодаї що — то діятельних, котрих на тепер найдєсьа 5 — 6. А ще крім того, йак кажу, навіть у бнблїотєці годї показати йаку будь ліпшу книжку, бо сейчас у поліційу бїжать доносити.

Загалом сам уже не знаїу, куди оно далі зайде. Згльадам Друга йа рад би вчути Вашу раду. Та впрочім що й радити?

Саме ось йа рішивсьа йти до П-кової вьазницї, тож кінчу своїє письмо и висилаїу сейчас, щоби случайно й направду чого не лучилосьа.

Ваш Иван Фр...о

адресуйте

Ив. Фр...о Benediktinerplatz № 1 St. 1. Lemberg.

3. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Львѡвъ дня 6/2 1871.

Високоповажний Добродїїу!

Лист Ваш саме вчора получил. Не писав до Вас тільки час задльа того, шчо думав, шчо моїє письма пропало в дорозї або попалосьа в руки невластивих христнїан. Про П-ка не багато дечого нового й чувати. Був ја у нього разів два. Страшно нужденно виглядаїє, а зальаканий також, бачитьсьа, не мало. Нинї саме дізнавсь ја від одного товариша, шчо-дї намїс-

ник д. Потоцький мав виразитися, що з того нічого злого не вийде дльа П-ка и што се всьо був лиш пустий вистріл проти соціалізму, котрим його не в пору нальакано. Від другого, (Сьчовика, што саме вчора з Відня приїхав), ја дознавсь, що Д-о (письльа відомостей, які дойшли Т-ц-кого) значну часть писем попалив. Ја не знају допевно й доси, што сталось з С. Р., бо був ту тими дньами Григорович з рекомендаціеју від В-н-ч-ка з Кијева и повідав што там про С. Р. ні про Д-ка чутки не було, — значить, С. Р. не вернув, — або што. Г-ч приїздив за книжками. Від Сушк. дістав 50 прим. Кобзарьа II т., у П-ка на квартирі було (не знају, чому не забраних у поліцију?) прим. до 800 метеликів Кістки, відтак у мене були дејакі книжки (як Капітал и труд Ляссаля 10 пр., Что дьлать 3 пр., Посмерт. письма Герц. 2 и шче дешчо), котры ја позабирав від Д-ка, и те ја віддав Г-чови дльа перевозу за границьу. Він казав, што в нього је який-там својак на граници и што зможе перебраться. Але друге дьло мене троха непокојить, а именно те. Від П-кового кгазди ја дізнавсь, што по арештованьу до нього приношено листи, котрих однакож кгазда не відобрав. Ја взяв П-ків Index и побіг на почту, а ту меньу сказано, што було писем зо шість до П-ка и што всьі попались в руки суду. Не знају, што се могли бути за письма и ци не було в них што компромітујуще.

Не знају, ци писаў до Вас Г-к-вич. Він ту був у мене, коли одержав Ваше письмо, и розпитував мене де про што. Метеликів тепер у Львові нема, — також питав Г-ч за „Турками“, але не мож було й одного лишнього прим. добути. „По вопросу о Малор. литер.“ найшлось у П-ка прим. 19, а „про Галицк. письменство“ зо 15, и то забрав. Повість „Лихі льуде“ зацікавила мене дуже. Сьujet дуже хороший, рамки тісньі и дајуть можливість всьі деталі як найдокладнійше викінчити. Але мені бачитьсьа в ній дві хиби: за широко и непотрібно розговорено о природі, и за мало звернено уваги на психольогичну сторону факту, за мало приготовано розв'язку. Не знају, може міј суд хибний, и може в загальі смішно Вам видастьсьа, што ја суджу чужі повісти так остро, а сам й найкоротшого ескізу не втну написати без фальшивого уступу. *Revue politique* ја також получив и тепер уже Белей переводить дејакі красші уступи из Рамбо дльа „Друга“. Пачку „Herr Meliton Krasnostawski“ відобрав и надіюсьа, що небавом надіјдуть и сами метелики, друга и третья розмова. Думају, що в нас они також дуже здадутьсьа, а ось так, при надходьачих сьвьатах мож буде дешчо троха меже миром розсьјати. Фотографій „рѣпникѡвъ“ зможу, бачитьсьа, також аж по сьвьатах достатчити, бо борше, бачитьсьа, не буду в Дрогобичі.

Заким скінчу се письмо, мушу з Вами подьїлитися шче одноју гадкоју, јака тими часами мене зайньала, и спросити Вашојі ради. Ја задумав именно видавати библьотеку найзнаменитших романів и повістей заграничних, переведених на наше. Думка сесьа повстала у мене шче торік, ја переписувавсьа з дејакими нашими льудьми, — ну, и всі заохочували мьа до того. Теперь лучаје ми сьа нагода добути *pervus gerum*, а именно грошеј, зол. до 500, до чого дочисливши стипендиум 110, котре побирају ¹⁾), вијде 600 з окладом зол.

¹⁾ В рукоп. побираји.

Спосіб видаванья, гадају, највідповіднійший випусками, в 2 або й більше листів печ. місьячно. Печатајучи рtit-ом (старі, як пише ми один из провінції, не будуть читати, а ми молоді, — в нас очи здорові), мож буде містити багато. На перший раз думају видати „Мертвья души“ Гоголя, відтак „Фромон син и старший Ріслер“ А. Доде або шчо такого. Хибује нам переводчиків, таких котрі би владали јазиком, хоть ја думају, шчо хоть переводи й не будуть ліпші, як „Шчо дьјати“, аби лиш наші льуде читали та розуміли, то оно своје зробить. Доси је готового матерјалу може з на том дрібніших кусників (Два Парижські письма Е. З; Сверщок у закутци Дікенса, хоть шче не ввесь, одна новельа Ф. Кабаллеро, дешчо з Брет-Гарта и пр.). Підчас съвват ја б взявсьа до Мертвяхъ Душь, — а може шче хто найдесьа до Тургенева та Гончарова. Крім того переводитьсьа на провінції Зольа перший том Ругон Маккарів и Доде Фромон. Таким робом, гадају, мож би живо виробити собі на провінції хорошу публику, бо таке видавництво приносило би двојаку користь. Одно, шчо не було би „кафтолическим християнам“ за шчо и на шчо гнѣватись, а друге, шчо всеж таки й гадки набрали би далеко реальнішчого напруаму и погляду на житье. Може б Ви могли найти декого хто би принявсьа переводу Дікенса, Теккерејовој Торговицьї пустоти, Жака А. Д. або ј Тургенева. У нас сил дуже мало. Академики, котрі й слухати не хтьать про роботу, а котрі відпекујутьсьа своїми заньятями. Белей, шчо шче найліпше переводить, не хоче ньічо брати (тепер у Друзі буде јого перевід Виховане феодала Еркмана Шатріана), а в мене також усьакојї роботи гук. От ја постьагав дејаких здібніших гимназіастів и подавав им: одному Ф. Кабаллеро, другому Ultimo Шпильгагена, третьому Брет-Гарта, четвертому Парижські Письма. Правда, јїх роботу треба шче раз переробльати и переписувати, але, думају, оно добре јак и они будуть вправльуватисьа. И шче одно погане дьїло, — книжок годьї достати. Мертвих душ нема, бачу, на всьу Галичину й одного примірника, и ја просив Гр-ча, шчо би бодай шчо то прислав из Кијіва. Побачу. Тургенева уже другий тиждень старајусьа достати, тай відки? Від Плошчанского.

„Друга“ будемо видавати тепер 3 и 4 ч. разом у 3 листах. Довгу доси је шче звиз 150 зол., хоть, чујем, впливаје шчо день по троха грошей. Јак будуть виходити дальші нумери, не знају. Шчо до коштів, то, бачу, кожен номер стоить шчось 32 зол. с папером. Адміністратор Льєвицький бере собі доси по 5 зол. місьячно, а адміністрацију веде таку погану, шчо й сором згадати. От ми задумали (говорьу про себе, Белеја и Мандичев.) відобрати від нього адм. и поділити роботу меже себе бесплатно, а крім того ја задумав узьяти також безпл. експедицију²⁾ (доси плачено зол. 4 міс.). Відтак, бачите, обходьачисьа при найменшїм, печатајучи в 400 прим. (доси 550), винесуть місьячно усї кошта найбільше до 50 зол. Зміст подвійного числа буде: Вихованье феодала, Борислав, шчо дьїјати, Про малорускій язык Пипина (витель) на підставі Житецкогo, Про Пчелу и п.

Правдьяне недобрї дуже на „Друга“, а одинь из наших християн висказавсьа о статьи, „Опознаймося“: „Е, то московська журнальна бльага,

¹⁾ В рукоп. експедицији.

и московска гордість!“ Опирь соціалізму льакає вже потроха усіх, афера с П-ком розголосила дьло широко и декотрим починає сьа прояснювати в головах. Наші „старі“ в Кружку починають рухатисьа и хитромудро хотьать назад усьо взяти в свої руки. Бог знає, до чого се доведе, але мені вже доразу збридло ходити туди, слухати на кождім поступі висміваньа, ганьбу та угризатисьа з загорільцями, шчо не можуть поньати, як у сьвітї може й бути яка гадка правдива крім ихньої.

Томуто ја все таки думаю, шчо ліпше дати бодай невеличку бібліотеку беллетристичну дльа ширшої галицкої публики, а дльа тіснійшого кружка стьагнути поволи найкрасші наукові дьла, на підставі котрих мож би відтак перейти до популярно-наукових видань. А то дльа наших академиків не придастьсьа й найліпша бібліотека, бо хибує им того, шчо Ви ставите јако конечне условїє, — об'єктивного, спокійного и нефанатичного погляду на хід дьла.

Тим однакож ја не кажу, шчо би закинути Кружок до разу. Най держитисьа, доки зможе, — але головну вагу конечно, бодай поволи, пересунути з нього куди инде, — а се легко мож буде зробити таким видавництвом, о јакім ја говорив. Звьаже нас сьа три до того, — ну, в кожного інтересї буде лежати, як найстараннійше допильнувати виданьа, як найбільше зиськати купцьів и як найточнійше вести счоти, — а таким способом и nelaду й всьаких дефравдацій и сварів уйдем.

На тім кінчу нинішне письмо й остаю

Ваш Ив. Фр.

4. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Дорогий Добродію!

Львів дня 13/2 1877

Одно, шчо від Вас письма дожидаючи, а друге, пролежавши кілька день недужи, ја не бравсьа до другого листу аж до нинї. Так отсе ј дьла дејаки буду Вам міг ліпше розказати, як уперед, и нового дечого понаслукувавсьа, — ну, и пишу, Вашого листу не дожидаючи. Шчо до П-ка, то, бачу, ја писав Вам про сесь факт, шчо-дї намісник тутошній мав виразитисьа, шчо се був лишь безпідставній переполох, котрим јого змусили до підписаньа розказу арестованьа. З другої сторони знов поговорьують, шчо ј з міністеріјум пришлов наказ, арестувати такого-то задльа частих жалоб Росиї и доносів з краю. Доси не знати, ци и коли буде розправа судова. До П-ка, хоть ньїби не кажуть: не вольно, а в саміј річи не допускають. Ја письльа першого разу ходив два рази, а другиј јого товариш три рази, шчо би з ним бачитисьа, так д. судья відправив нас вимовляючись, шчо часу у нього нема. Ну, а ј у мене часу не купити, а ходити день у день годї, тај на остаток, про шчо ј говорити, коли усьо слухають и запевно описьльа ј нотують? Д-р-г-вич був, из „Просвѣти“ не получив ньїчо, як се певно ј Ви з јого листу знаєте. Ја просив го о дејаки переводи до бібліотеки переводних романів, шчо задумав видавати по Велицьдні, и він прирік, шчо у Кијеві најдутьсьа руки, шчо з охїтьу приїмутьсьа за дьло. Ја Вам згадував уперед про сесь намір. Теперь сьмію Вас спитати о раду зглядом сьлїдујучих точок: Ци в доборї и пере-

водженьу матеріалів поводитисья головню кругом знанья нашої „просвіщеної!“ публики, значить, подавати романи и повісти, не все приступні дльа простого народа, як ось, приміром, романи Дікенса та Теккереја, декотрі (як думају, I и VI т. Rougon-Macquart) Еміля Золя, ци старатисья передовсьім о повісти бодај шчо-то зрозумілі ј дльа простих льудеј. В загальі се питанье, ј сам бачу, дуже хистке. Оно з Дікенса ј дльа наших „образованих“ богато річеј буде „ein Buch mit sieben Siegeln“, а на Золя скажуть, як чув саме недавно (про „Нутро Парижа“), шчо се дуже „батьярска повість“, — на „Шчо діјати“, шчо не маје вартости, бо не маје ніякої льубовної „інтриги“ и др., а другі знов річи, як от А. Доде, Е Золя III, IV и V т., порозуміје, бачу, и наш сельанин, особливо, де описуєсь так вірно житье попа на сельі (другого тому *La Curée* ја ј досі не читав). Друге питанье, котре дльа Вас буде видаватисья певно шче сьмішніјше та пустьіјше, а у нас може статисья каменем преткновенія, се јазик и правопись. Шчо до јазика, то, думају, згодитесь и самі, шчо будем передовсьім старатисья переводити галицким народним јазиком, котриј, конечно, и в Україні нїкому не зробить великих трудностей при читанью. Но головне дьіло: правопись! Писати какографіјеју „Слова“ ј самим не хочесья, а напиши фонетикоју, нїхто не читатиме. Остајесь правопись Осадцьи и Просьвіти. Крім того у нас льудеј до роботи так мало, а ј тоті такі льїниві та повільні, шчо криј Боже! Отсе ледво найшов семох (гимназистів), шчо узьалисья переводити (з польского!) роман Теккереја, — крім того ј книжок у нас нема, а як је, то дорогі такі, шчо аж сум (отсе за Брет-Гарта: *Gabriel Conroy* перед вакаціјама ја заплатив 6 f 50, за *Теккереја* 4 f 80). А попроси котрого з мајетніјших: а купи таку або сьяку книжку! Ну говорить, — треба буде, купльу, тільки зажди, тепер грошеј немају. И жди на јого гроші певно зо два льїта. А він собі за той час чорт знаје по яких кнајпах ходить та грошики розкидаје. Ось и наші працьівники молодї. Проте дуже мене утьїшило приреченье Д-ча, шчо там дејакі ј переводи вистатчуть и книжок сьуда дешчо пришльуть, як Гоголя, Достојевского, Гончарова, Писарева, Тургенева, Вістник Европи, Отеч. Записки (они ј досі не приходьать, а ја просив, шчоби присилали јїх під мојеју адресоју, бо в Кружку тепер дуже часто двері отвором, а в серединї нї душі живојі, хто хоче, ввіде ј забере, шчо му зльубиться. Так уже бїльш як 10 томів давніјших В. Е. пропало). Так само обіцьано ми и з Січи достатчити дејакі переводи. Не знају, ци ј у Вас не најшлиб сья охочі, коли часом працеју по другим дьїлам не перетьаженї. Особливо, можеб так дешчо з братів Goncourd, — у нас јїх не видати, — та може з Уйди, хотьби от *Pascarel* або шчо друге хороше. Ја читав јејі *Deadley-Dash* и менї подобалось, також „Дві деревьяночки“, ладнї картини з фльамандэкого житья, хиба може троха за сентиментальнї. Саме нинї прочитав у *Gaz. Lwowsk.* про *l Assommoir* Е. Золя. Дуже ганьблять за вибір предмету и обьективність, котру јакијсь критик „*Bohdan*“ назвав недостачеју „*wspaniałego stylu i mistrzowskiego penzla*“. Цьїкава се річ, шчо за чудо тот новиј роман? А отсе Брет-Гарта: „*Tankful Blossom*“ ту може від мїсьацьа, а про ньу ј не гавкнув ніхто. Мїј Борислав вијшов осібним передруком, и доси розіјшлось без малого 400 прим.

виділу не можуть входити члени, засьїдаюшчі тепер у виділі (значить, за заступниками 13 льудей з наших), з виїатком Старецького и Бобикевича; 7) Не можуть також входити тоті, шчо засьїдали в ньїм с кінцем минувшого року значить, 8 наших льудей!). 8) Функціонери виділові (касіер, контрольор, заступник голови и библьотекар) мають бути на переміну. 9) Касіер маєе бути з нашої (плошчанців) сторони, и то тов. Король. 10) Печатанье Друга маєе бути залишене. Ну шчо, правда, гарній крок до згоди! Ми, вислухавши тоті точки, просто ¹⁾ баньки повитрішчали та роти порозььавльували. А то вже готові були зовсьїм увірити, шчо оно і справдьї дьїло їде до згоди, так тут побачили, шчо їм аби загальній збір, — зберуть свою більшїсть, (книгу де були повписувані, члени, давно украли), понаприймають усьяких льудей, а тодьї нас усьїх за комір та за двері з Кружка. Проте ми ї відповідати їм не відповідали, поки з своєїї партїїїї не порозумїємсья. Нинї отсе видбувсья наш Parteitag, наших було з десьят, решта або спить, або чорт зна куди порозїїздились. Ну, и почали балакати, а вкінци рішились подати їм ось знов яку нашу (нашу) конституціїї: 1) Виділ теперїїїї цїїлим товариством маєе бути узнаний за льєгальній. 2) Загального збору скликати нема часу и потреби. 3) Приньятье членів лишаяєсья пїсьлья статуту, до волї виділови. 4) Видаванье Друга даєсья комїтетови редакціїїному.

Як бачите, дорогий Добродьїї, — всьо се тїльки бльага, та шчо ж дьїяти? На тепер не мож допустити нїяким сьїїтом до загального збору, бо коли они будуть в більшости, то виженуть нас усьїх и почнесья знов „доброїїе старойїе времья“, а нї, то розвьяжуть Кружок и Народноїї Дїїм усьо забере, шчо шче єе у ньому. А буде їїх менчїсть, то почнуть, як с початком курсу, новї шкандали робити, и знов бїда.

Хтьїв ја шче подїїлитисья з Вами одноїїї гадкоїї, котру чув не від одного з тутошних Русинів згльядом П-ка, а именно, цїї би не мож описати факт той докладно и умїстити в якїїї нїмецькїї часописи (як ось Neue Freie Presse) та сьїїло упїмнутисья о його кривду та скоро кїнченье дьїла, бо повїдають деякі, шчо можуть го держати і рік, а відтак пустити без суду, кажучи шчо слїдство не виказало нїчо против нього. Се би П-ка до разу убило: він и так, не знаїї, цїї се пережиїї, такий нужденній був, як їем го бачив. Про С. Р цїї К-дїїа довідавсь, шчо переоравсья за границьїї шчасливо, тож простуїї те, шчом уперед писав. Чорт ту дїїде ладу у тїї мїшанинїї повїстеїї та пошептїїв, шчо немов з вітром льїтаїїуть по городїї. Д-вич запевно писав Вам, шчо не їїхав у Чернїївцїї и шчо ја там маїї поїїхати. Ја приньав охотно на себе тоту задачу, познакомитисья з деякіїми тамошними льудьми, шчо ми буде тим лекше, шчо деяких, як Вїнцьковського Шанковського знаїї особисто, а до громади учеників гимназіїїальних „україїнського“ напрьаму дїїстану пїсьма. Лиш часу хїбуїїе и грошеїї. Від Д-ча ја получив не сповна 5 фл. таїї тоти видав на потребу, хоть, як приїїде їїхати, то і те мушу втьягнути в рахунок.

¹⁾ В рукоп. прости.

За Борислав и тільки ми доси не прийшло, щоби переплетчикови заплатити, не то печатни. Значить, вибратись годьі скорше, јако по Велицьїдни. А в тім, напишіть, як Ваша воля, так ја ј зроблю.

Ваш Ив. Фр...

5. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Дорогий Добродьїју!

Лист Ваш ја отримав, — посланки всьї також дішли. Дьїла в нас стојать ось јак: У П-ка ја був. Він ще нужденнїше вигльадаје, јак уперед. Каже шчо кровьїу пльује. Обїду, котриј му там давали, не мїг їсти, и ја винајмив му обїд у својејї паньї. Јого дьїло небавом рїшиться. Вчорам учув, шчо 16 (нат). с. м. буде розправа судова. Винуватьь го о те, шчо буцьїм то належав до јакогось тајного товариства або с такимже переписувавсь (ци може ј ту хотьїв подїбне завязати? Се всьо у тім параграфї стојить). Кара Strafgesetz — і назначена 1—3 мїсьацьї арешту. Та не те лихо, а то, шчо нашї професори унїверс., не дождајучись засуду, вичеркнули го з унїверситету. В такиј спосїб неборак стратив оден курс и крїм того стипендијум, о котре иношчо подавсьа и котрему були призначили.

Шчо до Друга, то дьїло ось јаке. Видьїл Кружка два раки рїшав, шчо би го не видавати, али ми такиј вспїли переперти своје, и від тепер буде виходити раз на мїсьаць обьїмом 3 листи. Адмїнїстрацїја торїчна була дуже лиха, — Льевїцкиј грїшми шафував, довгу наробив звїж 300 зол., а сього року, дїставши мїсце при Правдї и побачивши, шчо ми помїстили Опїзнајмосьа, гејже трубіти, шчо Друга конечно треба погребати и таке друге: С печатнејї ми тепер так умовилисьа, шчо платимо по 13 зол. від листу за друк (garmond), а папїр наш. Кредиту мајемо 6 листїв. 3 и 4 н-р. вијде коло 20 лат. с. м. и мїстити буде: Труба, новельа Педра д'Альаркона (замїщена тїлько задльа укоськаньа роздражнених голов), Борислав (Навернениј грїшник), Шчо двїлати, Помилка хорватского проф. не попр. руск., Чужї попереджајуть нас Від редакцїї, Житецкиј — а украинске питанье, резюме статьї Пипїна, а в лїтературнїј хронїцьї про Пчелу, про Гольдштејна и пр. Вашї замїтки „Льогїка в наших газетах“ је у нас и мали бути ще торїк помїшченьї так Льев-киј перепинив, шчо би, боже борони, не зачепити Правду. А в сьому числьї, думају, не нарочно јејї мїстити, — чень пријде спосїбна хвильа опїсьльа. Правда мїстить тепер бїльше горячкову и нервичну, јак розумно обдуману статью „Слївце до опїзнанья“. Ци будете відповїдати?

Будьте ласкаві й до дальших нумерїв Друга надсилати бодај коротенькї замїтки! Оно все јакось веселїше печатајесь и з бїльшим їнтересом читајесь нумер, јак там и Вашого дешчо. А крику наших кафтоликїв ми перестаем бојатисьа. Ось и мїј Борислав наробив клопоту нашїј архїдїецезијальнїј газетї „Р. Сїоновї“. Першиј н-р. Друга висилав Сїон на оказ, за те обрушилисьа дејакї попи и давај вередитисьа, шчо Сїон деморалїзацїју ширить межи женщчинами, висилајучи такі речї. Ось, чују, св. Јур ульаксьа, — сам митрополїта Сембратович велїв собї принести Друга, и — нечуване дьїло — прочитав тоту мїрскују, сатаниньскују газету, шчо би побачити, шчо се за звїр.

Ну, — и високиј синедріон рішив, шчо нїчо там нема такого нечоловіческого, бо автор не пише се, шчоби заохотити до подібного житья, а тїлько, шчоби відстрашити. Но помимо того — додали отци — оно не пригоджуєсьа до „плавного“ читанья красавицьам.

З Петербурга получаємо ось які газети: С-Петербургск. Вѣдо., Биржевыя Вѣд., Новое Время. Ниву, Пчелу и Вѣстникъ Европы. З редакцији Отеч. Записок получили ми 5 т. Щедрина, а журнала ще й досї нема. Д(о) слїдујучого н-ру Друга, думају, не зле буде покористуватисьа Е. Зольовим Пар. письмомъ: Типы духовенства во Франціи, — особливо першим уступом. Резюме з „Нови“, не знају, ци зробить, шчо треба, в газетї, даване по кусничку. Думају, шчо бїльше зробить Еркмана-Шатріана: Вихованье феодала (переклад уже готови), Щедрина (Деревенская тишь), виїмки з Фльоберової La tentation de saint Antoine (сими днѣами ја получив сесьу поему и прочитав за один вечїр. Описанье Альяксандрији и рїзні аріан, — Набуходонозорової учти, и розмова Ант. с чортом при кїнци, — се кусники як раз пригїдні), — бо й так цїлої поеми у нас дати не спосїб. З Дрепера ладитьсьа резюме, але не швидко буде готове ја теперь почав рїад відчитїв у Кружку витѣгом из Беджготової статї „Ueber den Ursprung der Nationen“. У Друзі, думају, се не пригодитьсьа.

Вашими грїшми ось як ја зарѣадив: За Правду 6 зол. за Слово 9 (пїв р.), за Р. Раду 4, за Науку (не знати, ци буде виходити) 1 зол. (квартал). Наука виходить уже у Львовї. Руску хату получајете даром. Світогляд и Костом. 1 зол., П-кови за обїд 5 зол., за снїданье 1 fl. 50, служници, шчо носить, 1 fl. 50 — прочї книжки 1 зол., — Друг 4; значить, усьо доси видане виносить 34 зол. У мене відтак ще лишилосьа 15 зо.. до дальшого розпѣадженья.

На Угри и на Буковину адресїв нїяких ми від П-ка не мајемо, — затим, як виїде, то дїло залагодитьсьа.

Шчо до арештованих ту Украинцїв, то довго не було нїяких звїсток. Далї заговорили, шчо двох (не знати, котрих) вислано в Россију. Допера вчора ја дїзнавсьа, шчо они туї је и ураз ис П-ком стануть під суд. Из нас нїхто до них не навідуєсь. До П-ка ходив тїлько ја та ще один його товариш, таї то заким мене пустили до канцельарији п. судї, том ходив 4 дни. и нїколи не мїг го застати, Не знају, ци до розправи будуть и мене покликати. Шчо до видавництва повістеї, не мају доси нїяких звїсток.

З Відньом ја вступив у перепиську, а именно с С-ским из Сычи. Написав, шчоби прислав „По вопросу о М-русской литер.“.

Дохожу до книжок.

Коли хочете деїакї прислати сьуда в комїс, то віднесїтьсьа там у себе до якого книгарья, а той най напише сьуда до „Buchhandlung Richter Marian-Platz, и най з ним переговорить. Прислати до мене або де оно ось чому не приходить, — понесем ми котриї до книгарнї давати в розпродаж, то або просто не приїме, підозрївајучи, шчо може се заказане, або ще ј у поліцију занесе. Чорт јїх там знаје! Короводу на всьакиї раз буде не мало. А так, уже саме те, шчо то с книгаром справа, буде му бїльшої порукою — таї

в разї чого не кине сьвітла на нї-на-кого. А з метеликами на тепер здерж-тєсьа, бодаї до по сьвѣт най троха перемелєсьа. Не тому ја се кажу, щобим бојавсьа бїльш, як того треба, а тому, шчо від надмірного поспїху користи буде мало, а пізнїйше и бїльше и безпечнїйше мож буде зробити. За мноју и шче за декотрими сьлїдять пильно, и тому то до 16, коли мож, не пишїть до мене нїчого, а відтак ја подам Вам адресу, де буду на сьвѣтах. Але як би шчо конечно понадобилось, то адресујте до мене: Jarosław Roszkiewicz Benediktinerplatz N. 1. Се буде безпечнїйше.

„Турки внутр. и вн.“ ја дав у розпродаж саме до того Рихтера, — рахунок пришлїю в Червни або Мају. Як би знов метелики конечно понадобились, то будьте ласкави вислати јїх у Відень, а відтам, як будуть јїхати лїуде на сьвѣта, можуть привезти ј сьуда. И се би, бачу, була најлїпша дорога. Книжки Вам вишлїю, скоро вијде „Руска Хата“. Шчо до пренумерантїв, то ја постаравсьа, и перед сьвѣтатами, думају, мож буде јїх роздобути, хоть на всьакиј спосїб се полученє с трудностьами. Науки, думају, мајете на окладцї торїчного рїчника.

Шчо до філії, то Просьвїти філії ось де: Бортники, Тернопіль, Станїславїв. Тов. Качковського головнїшчі: Самбір, Дрогобич, Стриї, Станїславїв, Коломија, Сьнѣтин, Скалат, Рава руска, Золочїв и др. Товариства ремїсничї: Поморьани тов. зв. Помїч, Підгайцї, Надбїја.

Льє-киј лїутиј, старајєсьа всьуди ширити вїсть, шчо нас три підплаченї робимо на шкоду народовцїв.

На тїм и кїнчу нинїшне письмо и остају

Ваш И. Ф.

P. S.

Шчо до книжок, котрї ја дав на Україну, то ось они: 10 прим. Капиталь и трудь 10 прим., Письма посм. Герц. 2 прим., Алекс. Герценъ 1 прим., Кто виновать 1 дрим., Что дѣлать 3 прим. Осталось у нас Кап. и тр. 2 прим., Былое и думы, Что дѣлать 1 прим., Кто виновать 1 прим., Про сущность конституції Ляссаля 12, Гласный отвѣтъ 18 прим., Рылѣева поезиї 1 прим. Книжки, забранї у Д-ка, је в судї и јїх певно віддадуть јому, скоро буде по всьому.

Прощайте. Ив. Фр.

6. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Дорогїј Добродїю.

Львїв днѣа 24/3 1877.

П-к вијшов и пробуваје від трох дєнь у мене. Јого засудили на 8 дєнь, внїс рекурс, — унїверситет, бачитьсьа, пропав. Ширше напише вїн сам.

Ја лиш про дејакї дїла до Вас. Отсе перше с перепискоју. Ваш лист наробив в судї великојї кальаманцијї, хоть и був дуже невинного змїсту. А рїгїг осудили, шчо Др-ов-соціалїст, а соціалїст-тајне товариство, — от на такїј підставї засудили наших Христїан¹⁾. Томуто пишуци до нас (до Львова),

¹⁾ Далї замазано в листї такий текст: „Так отсе, ја думају, лїпше буде нам не кореспондувати просто, бо така кореспонденција звартаје увагу. Ја послају свїї лист (и П-к також) де Віднѣа під адресоју: Karl Jungbauer, Universitätsbibliothek, Postgasse N. 9. Јого рекомєндували

адресуйте ось як: Franz Limbach, Zimorowicz's-Gasse № 2, Lemberg. Сього чоловіка ја знају и ручу за певність.

Ви певно відобрали посилку мою и М-вского, як також и Друга. Шчо до посьльідного, то просив бим о дејаку статю до дальшого н-ру. З и 4 чч. зробили ту дуже користне вражінье и самі Правдъане признали, шчо ми лишили их по заду. Один из наших льудеј, шчо хоче переводити Еркмана Шатріана, просив запитати Вас, ци переводьучи и друкујучи такі річи, на котрих написано, шчо „всі права застережені“, Друг не міг би мати јакого клопоту, а в разі, як би так, то до когоб нам удатисья и просити дозволу? Отеч. Запис. пријшла доси одна книжка (за февраль), а першої десь нема.

Ја, бачитьсья, нині јіду (П-к також) на провінцију и то аж де до 10 — 15 Априља. Јак до того часу не буде нїчого пильного, то не пишть до мене. До Друга послајучи шчо небудь, послајте під тов самов адресов, а L. доручить адміністр. „Чужі попережајуть нас“ ми на сеј раз не помістили. — буде в сльідујучім н-рі. Зваживши розголос, јакого ту нарбило Ваше имја посьльідними дньами, думају, Ви за те не прогнывајетесь. На розправі в суды були два Укр. Борисов з Одесси и брат Д-ка—Черепакіна. Ци „Громада“ а герр. „Лихі льуде“ скоро појавльатсья в нашій книгарни? „Турки“ розходьатсья дуже поволі, — тепер јідуци на сьвјата, декотрі позабирали дешчо продавати. Шчо до видавництва з Кијіва досі нема ніјакојі вісти. З Відня „По вопр. о Мрск. литер“ ја не одержав, хоть відносивсья (посередно) до Т-кого. Кажуть, шчо се книгарова Helf-ова власність, ну, и хотьачи брати, тре заплатити. В Мају, може бути, помістимо в Друзі „Теоріју Д-ра Крупова“ — в 5 и 6 піде на вступ „Щедрина Деревеньскаја тишь“. П-к, бачитьсья, буде робити резюме з Дрепера. На тім кінчу. Не підписујетесь на листы и велить листи адресувати кому другому. Заразом шче раз повторюю прозьбу о статјі для Друга, найрадше змісту наукового.

Прошчайте!

I. Ф.

Дописка Мих. Павлика: Ја до Вас, Коханиј, тілько трохи, бо годі зібратись з думками. Більше инчим часом і дорогоју. Міні дуже эле було в тьурмі: не позволили ніјаких газет. Один Франко памјатав, — а всі повмирили. Наші поліцейські і судді дуже дурниј і злиј народ. Дома поперевертали усе двичі: администратори ј суд — нічо, тілько перехопили сестрин лист, шчо наробив переполоху поліційі ј суддьами, а дуже втішив льудеј. Мене пустили але опутали поліцейськими. Універс. професори напудилисья, шчо ј не говорити міні з ними про скінченье універс. Огоновському просто здајесья, шчо під ним провальујесья в земљу јого катедра. Лекціјі мојі пропали, так шчо ја не знају, як вдержатись. Дља мене то усе добра школа, і ја нічого не жалују, — а викльучно берусья за працьбу, котру міні так на довго перервали (Lange).

мені јако шваба доброго, а ја отсе пишу до нього, шчо б був такиј добриј и подав на почту листи јакі пријдуть до нього и коверті під јого адресоју ци те зі Львова в Женеву, ци відтам сьуда. У верхній коверті треба посилати лист зовсім заадресованиј, приліпити марку, а він подасть на почту. Не эле би було, як би ј Ви послајучи першиј лист сьуда, написали до нього кілька слів по нїмецьки с подібною просьбою. А шче друге дьло. Спідню коверту.

Ви на на мене сварите у посліднім листі, що ја ще дістав перед арестом,— зовсім несправедливо. Кажете, що працьба звалена тільки на Вас, — правда: але ј се працьба, що лъуде наші перевертајуть свої думки. Ви тепер може забули вже, кільки праці треба над самим собою, то ј не јдуть кореспонд. Молодіж майже усьа дуже заньалась ділом і львівські дівчата ј жінки також: не знају, як на провинціјі.

Јіду до дому, бо десь ждуть мене. Процес наш буде післаниј по стенографич. зап. Яств. і Чер. відошльуть в Швейцаріју: Лих. мабуть вже буде у Вас, як лист наш пријде, — то роскаже. Жінці ј доньці поклонитьсьа. Виш шчириј.

Учора питајесьа министерство з Відня, јаку нам, дали кару? не, як скінчилосьа.

Ястр. і Чер. мајуть сидіти до 20/4.

Суд каже, що не може бути, щоб мене увільнили.

Колодіј (G. R.) таке попутав, що ја просто думају, що то був шпіон. Ја так јого пријмив, хоть з рек. В-ка. Хиба зловили Кол. на границі, вziali від него рек. ј післали до мене шпіона.

Рік 1878.

7. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Дорогиј Добродьіју.

Ја від 5/III н. с. на волю, сиджу у П-ка: Мене не хотьіли випустити на вольну ногу дльа рекурсу и тим змусили приньати декрет. Не знају, куди тепер кинути сьа и як продержати сьа. Ја хотьів з матерјалів, зібраних у тьурмі, написати обширнійшу картину злodyјского житья и післати јіјі в московскім переводьі до јакојі россијської часописи, — чень би приньали? Шчо Ви на то?

Поки шчо, ја буду помагав П-кови видавати Гром. Друга, и коби лиш јака-така підпора, ми би чень поставили го дешчо троха на ноги и довкола нього згруппували шчо талантливішого и живішого з молодьіжи. А не буде чим продержати сьа у Львові, то појіду на село и буду писав, шчо треба.

Ци не могли б Ви або хто там де видати збірник галицких пісень з но-тами? Ми необавци приладимо матерјал на досить обширну книжку.

Бувајте здорові!

Ваш Иван Франко.

8. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Дорогиј Добродьіју!

Мені не богато до Вас писати, бо ј часу не богато. На нас двох доки-шчо всьа робота при „Г. Др.“ Ја думав написати до „Вѣст. Евр.“ обширну аналізу злodyјского житья і тих вліжань, які прут наших лъудеј до збродні. Але јакось сили нема. „Boa Constrictor“ (дальшиј шкіц Борислава) ја ледво

вчора вирвав із суду,—треба ще перероблювати і кінчити. Як би вдалось, то пішлю це в Россію, не знаю тільки, чи мож слати по малоруски. Не знаю, про шчо буде Ваша статъя „Укр. і Галич.“,— а ја хотів написати коротеньку „Історію українофільства в Галичині в 1876 і 77“ і виказати, як посеред замішанини наших понъать повставала нова партія. Може виладжу до З. н-ру.

Бувајте здорові
Ваш Іван Франко.

9. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Від мене шириј Вам поклін.

Іван Франко.

Докладнішчіј зміст 2 н-ру, бачитьса, ось јакиј:

Два стихи, Воа constrictor (дальше „Борислав“), Ребеншчукова Тетъана, Питанье робуче Лъанге (дві перші глави),— дальше шче нема, аж у хроніці конецъ статі про Сербію, розбір „Правди“ літерат. части і розбір нової брошури Т. Д. (Відозва до тов. ім. Шевченка) та згадка про сучасну жидівську літературу в Галичині (Singer: Berl vün Brod i Wolf Ehrenkranz-Zbaražer), замітну задля реального напрямку. Присилајте про Галичан і Українців! Вижидаємо також Реклю. Чому нічо не пишете; ми від кількох день, немов на безлюдному острові, куди ні птах не залетит, ні почта не доходить, ні блоха не заскочит, ні вош не залізе! Ось і всьо!

Прощајте!

10. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Дорогіј Добродію!

Не дивујте, шчо пісьльа П-ковојі відповіди на Ваш лист ја пишу так напруге друге письмо до Вас, хоть часу, правду сказавши, і в нас не купити. П-к. бачу, росповів Вам досить о наших обставинах редакціјних. Додати (а може ј повторити) треба, шчо ніяких дописеј нам ні відки добути. Віденьці прислали всего: критику на кн: „Про житье“, резьюме Мілічевіча „Кнежевина Србија“ і перевід брошурики Геккельа про науку розвитку. Посьліднојі ми в другім н-рі, бачитьса, не дамо, бо вона за тъажка, хоть, правду сказавши, і прочі наші кусники не визначујутьса надмірноју легкостъю, як і Ви самі кажете. При такім складі редакціјі, як у нас, і при такіј помочи, як ми мајемо, журнал не только конче вијде односторонній, але швидко ј зовсім перестане виходити зі зглядів фінансових. Ви знаете більше меньше наш білъанс, і скажете може: не тре було пориватисъа на разі до такого обширного і дорогого видавництва. На те ми відповімо, шчо ми самі стојимо ту на леді,— шчо хвилъа можуть пријти і не знать за јаку чортову маму взяти нас до Івановојі хати,— а тоді ј журналови капут, значить, нам хотілось би, так сказати, украсти того часу і паперу і видати як найбільше в најкоротшім часі. Один добродіј з Віднъа критикује першіј н-р. Не лихо критика, і позитивні думки, јакі је в него, нам дуже придатні, та лихо то, шчо тој добродіј најбільше поліз на формальній бік (чому нема програми? јакі властиво в нас

думки, scil., чи ми пропагандисти, чи агітаторі, чи який біс? чому сокрушаємо попів, а не сокрушаємо релігії в самім початку? чому з усеју „демократичноју редакціеју“ не нараджуємсьа над статъами, котрі мають міститисьа? (значить, требаб нам посилати рукописи і в Відень і в Женеву і певно в Кіјів!), — ну, загалом, ушив добриј кожух, тільки шчо не до нас прикројениј. Мені видаєсьа критика того добродіја мудроју розправоју о пирогах, котру ситиј читає голодним. Ви говорите, шчо коли продержимосьа з „Гром. Др.“ 6 місяців, то проломимо дорогу. Значить, плоха в Вас надіја на далі, коли пророчите тільки 6 н-рів. Ја, признаюсь Вам, не надіюсьа ј тільки. Мені бачитьсьа, шчо поледви видамо ј 2-иј н-р, а про третіј і гадки нема. Передплатників у нас зо 15, котрі поплатили по 50 кр. або по 1 гульд. = 10 гульд. З Відня доси не пришло нічо помимо обіцьанок, — впрочім не богато ми ј надіємсьа відтам. Шчоб проломити дорогу, треба мочи не тільки стојати на ногах, але шче ј силуватисьа, — а „Гром. Др.“ навіть на ногах не вдержитьсьа. На Вкраїну ми не могли јего послати за-дльа кіјівськојі погани: не знаємо ј доси, шчо там с ким сталосьа, значить, і писати ніјаково. Ті 200 фр., котрі Ви обіцьујете прислати, зовсім не вистануть на другіј н-р, — тај то ми просилиб Вас прислати јак најскорше, бо друкарня не може ждати, тај і так уже криво дивитьсьа на цъу штуку¹⁾ і бојитьсьа втрати, коли б „Друг Гром.“ лопнув. Тому то конечно нам запитати Вас о раду, чи брести дальше на непевну, чи дотоканити другіј н-р і відтак оголосити, шчо „Др. Гр.“ не виходить далі, чи шчо робити? Ми, будьте певні, не жебралиб ні у кого милостині, јак би могли заробити сами на тільки, — ми всьо дали б на дороге і свјате наше діло, — але заробити ніјак не можна. Ми навіть не можем старатисьа о місце дописувателів у дејаких газетах, бо за нашим видавництвом нам не стаје часу, а шче гірш, не стаје сили. Ја, правду сказавши, пісьля Івановојі хати і одного дня не спочив і ходжу тепер, немов приголомшениј, — кілька слів годі склемежити. Просто, роспука бересьа. А ту шче наші домашні шпіони сьлідять за кождим нашим кроком і псујуть посьлідні каплі доброго гумору. По місті казки дивовижні раз у раз: шчо вже нас арештували, — то: будуть арештувати, стережитьсьа, — то вішати будуть, — то процес виточать за Hochverrath і т. о. Але все це дурниці, јак би не викликало поганих насьлідків з другою боку. Молодіж, котра досить радо горнесьа до „Гром. Др.“, взьали в крипи, грозьать екскльузіјами та арештами всьакому, хто з нами перестаје, тьагајуть пе канцельаріјах та допрошујуть, — ну, пекло тај годі! І робиж ту серед такого багна, не лајсьа, давај всесторонні програми, sei feinartig! А ту шче приходитьсьа журитисьа шчоденним хлібом, а властиво жити в тіј шчасливіј надіі, шчо за тиждень — за другіј останемсьа без кусника хліба, без усього! З наших молодих ніхто нам не поможе, бо всі бідні, — јак бачите затим, круто приходитьсьа народу Ізраїльському! Ја частенько починају думати о самобістві або о образі мајстату²⁾, за котру швидко засадьать на довгі літа, „идіже будет смрад веліј і скрежет зубов“. Ось наша перспектива, јак тој каже, веселенькіј пејзажик. Але жарт на бік! Ци не

¹⁾ В рукоп. штука. ²⁾ В рук. мајстата.

ліпшеб закинути видавництва і не наражувати друкарню на страти, коли нема надії вдержатисьа? Я не говорю це тому, шчо бим стратив охоту до праці, або віру, — ні, але ја бачу, шчо воно не заїде далеко с такою роботою!

Ну, ось ја ј до кінцѣ письма дішов, і не знају властиво, по шчо ја це пишу іменно Вам, коли знају, шчо Ваше положінє не ліпше, коли ј не гірше нашого? По шчо пишу? От, шчоб кому-небудь написати, шчоб јак-небудь відітхнути серед нашої душної, прокльатої атмосфери. Ми цілими тижньами не получаємо ніякого письма, сидимо, немов у пустини і бачитьсьа, шчо всі нас відцуралисьа за јакусь провину... А „Гром. Др.“ варто б удержати, — молодіж гімназ. горнесьа до него, читає і з рук до рук подає і думати починає. — Думати! шчось нечуваного во роді рутенськім!... Але шчо робити? Як годі, то годі! Прощајте, коханий, і не банујте на мене за всю цю чепуху, шчом ось нагородив.

Ваш Ів.

11. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Дорогіј Добродію!

Львів 21/8 1878.

П-к пішов сидіти на 3 місяці. Просив написати Вам від себе, шчо Ви дармо гніваєтесь про неприсилку „Гром.“ позајак він, не битиј в книгарськім ділі, не знав, шчо Жорж не вишле без того, шчоб аж відси јего книгарња допоминалась, а думав, шчо Ви будете могли јему сказати — вислати по даному адресу. Впрочім і другиј сук, книгарња тутошна ні одна не хоче замовляти на својуруч примірників, возьмім 100 чи 50, — а бересь тільки спровадити *stricte te*, шчо хто замовит. Але по мојому — се не біда і гніватисьа ту ніощо. Гром. ј так покупателів так богато тепер (підчас феріј) не најшлаб, і загалом богато јіх не најде. Прошу тому прислати на мої руки прим. 5, не більш, — а јак розіјдутсьа тоті, то зајадати мож буде більше. Тільки, друге діло, — покупателі будут переважно студенти, голота, — так чи не мож би дља них знизити ціну? Тільки в тім ділі.

Ми ту пісьльа Дзвона, котрого вислав Вам 10 прим., видали брошурку, котру оце посилају. Помимо того, шчо се перевід з От. Зап., — поліція саме нині јејі сконфіскувала. Јак би Вам понадобилось більше, то вишльу відтак, скоро все ульажесьа. Чи получили Хмельницького? Дзвона на диво доси (2 тижні по виході) не чіпали, хоть учора була а *fulminante* денунціяція в *Dzienniku Polskim*. Ја дав шчо троха в книгарню. Коли је у Вас Цвѣтк., то нај буде ласкав написати мені дејакі адреси в Укр., по котрих би ја міг вислати „Нову віру“. Може б штундистам? „Март. движ.“ робитьсьа, — шльу Вам початок.

Шчо до „Дрібної бібліотеки“ і Іванова Ви дармо гніваєтесь, хоть і мајете подекуди рехт. Діло в тім, шчо Іванов був переведеніј і надрукованіј шче торік і мав піти до „Друга“ — а тепер тільки змінено першиј і посльідніј лист, — за друк заплатил „Кружок“, так, шчо Іванов властиво стоїть нам тільки 2 р. 40 кр. Друге то, шчо на Іванова і Ерк. Шатр. складајуть гроші студенти, — значит, мусіли ми лишити јім у всьому повну вољу, і самі вони рішили, с початку друкувати дешчо етимольогічно в правоп.,

щоб могли їти на провінцію, де ще багато льудеј диких, котрі бојатсьа нашої фонетики. Однако ми застерегли собі, шчо ми дамо до тојі бібліотеки,— аби була наша правопись. Шчо видавці не зовсім помилились, доказује то, шчо Іванова за 3 тижні розішлоє прим. 300. Правда, — друга причина тому могла бути ј в тіј загальній посусі на книжкові новости, јака тепер зајшла в Галичині. Ја не знају, чи не видрукувати би дешчо жаркенського з Гејне? До другого зошиту „Дрібн. бібл.“ ја би думав дати Писарева „Пчоли“, тілько не можу роздобути тексту окрім сербського. Писано, правда, шчо је перевід німецькиј, але через книгарню ја не міг його добути. Може б Ви де напитали.

На другиј рік, јак би спосіб, могли б ми взьатись видавати Зоља „Ругон—Маккар“, бодај дејаки кусні. Першиј і другиј том уже майїже готові, — L'Assommoir переводитсьа, — Abbé Mouret також може бути швидко готов.

Ви писали, шчо могли б прислати троха грошеј. Јак би так, то прошу,— може буде ј узникам (П-кови та Остапови) дешчо треба, хоть оба вони по троха грошеј забрали с собою, — а јак би ні, то мож би повернути на друк.

Пишіть шчо небудь! Чи статві ніјакојі, бодај коротенькојі, від Вас не надіјатись? Ми б хотіли ще сего року видати одну книжку, шчо б завершити том. Титуловиј лист тре буде надрукувати де інде, або шчо.

Адресујте: Joh. Fr. Kleinowskagasse № 4 3 St.

Ваш Ів.

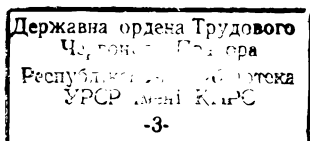
12. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ја не багато шчо мају додати окрім того, шчо здалобсьа, шчо б Ви написали справді до нас, бодај коротенько. Ed. Sack писав міні, шчо приїньвав би роботу про Лбанге, тілько не маје часу, а Лубек затих. С Кіјіва, повгорју ј ја, вже звиш 2 місьаці ні вісти, ні посилки, так шчо нас далі виженут с хати, а то ј самі будем мусіли емігрувати де небудь до лисого чорта, не маючи с чоґо жити. Ја писав і переказував, — нема нічоґо. Вістеј з Украјинґ, котрими обіцьвали з разу нас засипати, тепер не прислано майже нічоґо окрім невеличкоґо письма Кониського, балаканья Е. Б-ова та Пчілки статві про иншову справу. Хотів бим потроха витолкувати Вам тоті „незрозумілі слова“, про котрі сказано в горі, та зажду, шчо далі буде,—відтак скажу, шчо знају.

Ци получили письмо моје і другого христьянина, просьачоґо о „Гром“: Зін жеде. А може жартом тілько сказано нам, шчо хто хоче, нај віднесесьа до Зас с прозьбоју? Јак так, то впјать таки напишіт.

Не знају, шчо такоґо сталосьа з Март. движ., котроґо с Кіјіва допомигајутьсьа, а котре ја вислав по адресам уже 2 місьаці тому, а прочу часть

Румуніју. До Рум., звісно, не швидко доходит посилка. „Листок Гром.“ утка дуже подобаєсьа і прим., котриј Ви передали, побіг по руках. Прилисть), коли ласка, кілька јіх, так само ј дальшу „Гром.“ Конець Воа Constr., Біјни Славј. і проче, шчо надруковано, вишлемо Вам јак најшвидше. Прощајте!

Рік 1880.

13. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавіј Добродію!

Отсе вже мало шчо не місьаць, як ја обіцьвав Павликови вислати дльа „Вольнојі Спілки“ дві дописі, одну про фабрику парафіни та керосіни в Дрогобичи, а другу про середні (гімназіяльні та реальні) школи в Галичині. Але з дописьами тими така халепа, шчо про фабрику одержав ја дані дуже неповні і мушу їх час від часу поповнювати. Допись кусниками друкуєсьа в „Ргасу“, — а скоро добуду повніші дані, то сејчас зладжу і вишльу Вам. А шчо до шкіл, то ту треба переписувати велике множество справоздань, с котрими ја шче досі не готов.

Ја просив П-ка, шчооб прислав дејакі книжки, які повиходили у Вас, і окрім програмів Громади та зазиву жидів не дістав досі нічого. Відај нема у Вас грошеј на посллку або шчо, — значит, треба ждати.

У нас починаєсьа шчось немов живіјш. ј рух серед молодіжи. Белеј задумав від нового року видавати нову часопись „Сьвіт“. Часопись маје виходити раз на місьаць, объемом в 3 листи, а зміст белетристично-науковиј. На наукову часть думаєсь покласти більшу вагу, ніж доси кладено в наших часописьах, а предмети мајут бути трактовані по можности популярно, через шчо уникати будесьа переводів, котрі завсігди дльа наших мужиків, а ј дльа многих з інтелігенціјі троха потьажкі. Крім того думка је — давати в кождім н-рі на початку портрети всьаких учених та заслужених льудеј с короткими звістками про їх житье ј роботу. Се не обтьажить за надто бюджету, бо у нас је чоловік, шчо з дереворитів (надрукованих на папері) вміје знимати цінкографіјі, шчо пријдєсь досить дешево. А главноје булаб заохота посторонних льудеј, шчооб читали. На першиј раз задумано подати портрет Костомарова і рішено просити Вас о короткиј начерк јего житья, націхованье значінья і напруьау јего творів. Будьте ласкаві і не відмовте нам јак сего, так і в загалі својєјі підпомоги і сказівок в праці. Шчо газета своја у нас потрібна і шчо вола богато може причинитисьа до збудженья і піддержанья живішого руху серед молодіжі і навіть серед льуду, сего, бачитсьа. нема шчо доказувати. Але шчооб до сего дішло, треба попровадити јіјі розумно і огльадно, і ось в тім згльаді нам потрібна Ваша рада і Ваші сказізки. Ми хотіли-б писати і отверто, не кругьачи та фальшивјачи, і заразом спокіјно та науково, шчооб прокураторіја не могла ¹⁾ за шчо небудь причепитисьа. Задльа того ми думалиб на разі обробльувати питанья меньше дразливі, а важні, јак н. пр. питанья біольогічні, псіхольогічні та культурно-історичні, а з економічних також такі передовсім, в котрих најлекше мож заштититисьа цифрами та фактами історичними (питанье про льудність, про грші і т. д.). Конечно, се на разі, і прочі питанья не викльучені с програму. Доси тільки шчо до історіјі у нас не најплось нікого, хто би взьав на себе знакомиати нашу публіку з јєјі новими поступами і методами? Знајете, в нашім універ-

¹⁾ В ру:оп. могли.

ситеті історична наука безмірно далека від усяких ширших поглядів, і льуде, виходячі з школи Ліске, можуть в найліпшій разі написати суху монографію „по подлинним документам“, але про історичну критику, про зв'язок між минувшим а теперішнім у них і казки нема. Так отож чи не прийняли-б Ви на себе час від часу написати статейку, осьвічујучу історію, дльа нашої газети? От, хоть би н. пр. Ваша статья „Объ изъученіи старинной исторіи“, печатана в „Жур. мин. нар. осв“. доповнена і переладжена, була-б дуже хорошим здобутком дльа нашої газети і вказала би нашій учачісьа молодіжи новій світ історичного сьлідженьа, котриј на нашім університеті не швидко хто јіј покаже.

Роскажу Вам шче, јак розділено у нас прочі відділи, і јак уладжена редакція. Тиждень тому зішлись були льуде, шчоб поговорити о видаваньу газети. Обговоривши напрьам і другі формальности (правопись і пр.), згоженосьа на то, шчоб редакція обнімала јак найбільше число охочих і робучих льудеј, котріб поділилисьа на самостојачі групи, опрацьовујучі відрубні галузи: одна група дльа біольогіји, друга дльа економіји і наук суспільних, трета дльа антропольогіји, четверта дльа белььетристики. Шчо до відділу антропольогічного, ми віднесли до Віденців і ждем шче відповіди від них. Прочі три групи зложені будут ту у Львові. Кожда група складаје і порядкује надіслані статі, припадајучі в její фак, і редактор обовязаниј містити јіх без зміни, — а морально відповідаје за них (перед публікоју, не перед судом) редагујуча група. До редактора належить тілько адміністрація і росклад статей в печати. Јак би Ви могли і були ласкаві взяти на себе редагованье відділу історичного, то дуже б нам то було наручно, і ми на Ваше жаданье могли б час від часу висилати Вам дејакі матерјали, јакіх би Ви зажадали і јакі најшлись би и в нашій бібліотеці, а також слали б Вам дльа перегляду роботи історичні, јак би ту јакі у нас најшлисьа (чого однако нішчо бојатисьа). А јак би Ви не могли прийняти того на себе, то ј так будьте ласкаві не забувати про нас і часом досилати нам хоть ширші статі, а хоть би ј коротші нотатки, јак колись Ви досилали до „Друга“. Ми удались би ј до д. Подолінського с такојуж прозьбоју, а тілько не знајем, де він обертајесьа. Не знају також, де је П-к, чи в Женеві, чи вже в Монпельје і јак до него писати.

А тепер скажу Вам шче дешчо про грошеві обставини новојі газети. На ¹⁾ передплатників на разі годі надто богато числити. У нас раховано на 100, се значить 400 р. річно. Ціліж кошти видавництва обраховано на звиш 800 р. Шчоб покрити не стајучу половину, рішено шукати льудеј, котріб обовязалисьа платити місьачно по 1 ринському на піддержку газети. Таких льудеј треба би 35, а доси винајдено јіх коло 20. Не знајем, шчо скажуть віденьці, на котрих ми числимо бодај на 5 льудеј платьачих а 15 пренумерујучих. У нас в семінари духовнім дивним дивом зачинајут рушатись льуде, — рішили пренумерувати і навіть складку робити на нову газету. Так само ј прочі студенти дуже радо пријмајут сьу думку, і чень воно јакось дастьсьа удержати.

¹⁾ В рукоп. Не.

Самешчо одержали ми лист, де льуде жалујутсьа на малиј објем задуманої газети. Воно ј справді, објем малиј, але шчо ж робити, коли ј сеј так тьажко піддержати.

І шче одно хтілиб ми просити Вас. Коли у Вас је зносини з Россіјеју, чи не могли б Ви виједнати дльа нас јаких газет або книжок. А то нічогі-сінько не мож дістати, а кілько вже ми написалисьа на всі боки! З журналів тілько оден Вістн. Евр. дістаје Лихвјар, ну, та нам с того користи мало,—захопит Барвінськиј або хто, тај держит. А виписувати за гроші, у нас нема способу.

Отсе, бачитсьа, все, шчо мав писати Вам. Будьте здорові і, просимо, відписуйте, як Ви гльадите на це діло та чи ј о кілько будете могли допомочи нам своїми працьами?
Ваш Ів. Фр.

Мајемо також обіцьані дописі с Ціріха і Франції про рух робітницькиј на заході

14. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Дорогиј Добродіју!

Вже тому звиш дві неділі, як ја написав до Вас лис(т), в котрім подав спис польських віршів з XVI, XVII і XVIII в., про котриј Ви споминали і просив Вас о присланье як найскорше біографіјки Костомарова. Не знају, шчо за причина, шчо Ви не відписујете. Либонь листу не дістали або шчо. А дуже би жаль, як Ви не дістали мого листу. Ја другого відтак не писав, вижидајучи з дньа на день Вашої відповіді. Прошу Вас затим, відписујте швиденько, чи получили міј лист, і присилајте житепись Кост., бо 1-ј н-р. вже друкуєсьа. Јак шчо Ви не получили мого листу, то ја Вам напишу знов усе шчо до віршів, як було в тамтім, і достарчу відписів, котрих Вам буде треба. На тепер не пишу більше, бо квавјусьа.

У мене је готова вже „Німеччина“ Гејне, котру д. Јосиф просив прислати на Ваші руки, кажучи, шчо там би јіјі мож надрукувати. Тілько одна біда,— до неї треба б додати кільканајцьать објасњајучих приміток, а у мене нема матерјалу. Јак би у Вас там було дешчо, то ја зашљу ј так, а там би хто најшовсь, шчо би поробив примітки (хоть би післьа лъексікона, јакиј је у Лімановського), а Ви може б написали передмову про житье і значінье Гејне, або шчо.

Здоровльу Вас сердечно Ваш Ів.

Відписујте на адрес: Іван Белей, улицьа Жолківська, ч. 28, або на адрес ред. „Ргасу“, де ја тепер жију!

Рік 1881.

15. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Дорогиј Добродіју!

Лист Ваш і посилку ми дістали і дуже дьакујем. Житьєпись К-ва дуже цікава і ми містимо јіјі без најменьшої зміни стілістичної, тілько шчо в 1 н-рі ціла не зміститсьа, в сьлідујучім буде докінченье. Та тілько жаль, шчо Ви

кажете, шчо слыдујучі два місьаці не будете могли дослати нам нічого, а ми як раз, задумавши подати в 2 н-рі портрет Гоголя, хтіли просити Вас о його жисьєпись, а то хоч би коротку характеристику. Не вжеж таки не зможете написати дешчо про него? Як би тільки мож, то, будьте ласкаві, напишіт!

С проїжжим д-ом бачивсьа і віддав Вашу карточку. Просив переказати, шчо лист тільки оден дістав в Венеції, петіції пришле, але пізніше, так як не швидко зможе їх добути. Переказав від Вас шчо до посилки друків, котрі скоро видобуду, то і зашльау Вам по части. Шчо до подорожі кого з нас в К. виражавсьа досить холодно, хоть впрочім не мав нічо проті того і просив заїжджати прьамо до себе. Шчо до нас, то діло таке: Поїхати б мож тільки з нас котрому: міні, або Б. Тількіж Б. — војськовиј і як редактор Сьвіта не може видаљуватисьа на довшій час. Значитьсьа, лишајусь тільки ја. Тај то міні зробити б се в најблизших місьацьах, так як весноју Б. їде на село, а міні, здаєсь, пријдєсьа підписувати редакцію і знов годі буде рушитись. Не знају тільки, чи тепер моја подорож здалась би на шчо, коли там льудеј мало. Впрочім напишіть, як Ви про се думајете, і куди, по Вашому, міні б удатисьа тај з яким ділом, то ја готов поїхати, хоч і за своїм паспортом.

В книгарни польськїј був: Woјсickого Вам вислали, Зубрицького Kronik-у вишльа ја з нашої бібліотеки, так як в книгарньах сеї книжки нема. Як випотребујете, то мож буде переслати назад, або впрочім як Ваша воля.

В-їј обіцьав нам засилати Frankfurter Zeitung та Семью и Школу, — чи можем надїятисьа їх побачити?

Шчо до відобранья дебіту Громаді, то се значить, шчо уряд почтовий не повинен видавати посилку. Тількож з другого боку уряд почтовий не обовязаний переглядати посилку, — значитьсьа, хоть і під перепаскою (такою, як н. пр. Вѣстн. Евр.), то чень зможе пријти. Стрібујте вислати так оден примірник, побачимо. Ага, Ви-ї переказав ¹⁾ Вам, шчо б Ви не слали нічого до Czytelni akademick., бо там шчо пријде руського, сејчас кидајуть в огонь. Шкода.

Поперед усего пришліт також кілька „Хіба воли ревуць“, бо прислани прим. всі розкоплені, так шчо у нас нема ні одного, а через те ми сталисьа нехотья причиноју великого національного нещастья — невиходу другого випуска „Правди“, в котрій по волі редактора мусит бути критика на Хіба рев., а ту редактор не може дістати книжки. Бачите, і за те, буцім то ми перепиньяјемо виходови Правди і підкопујемо жеї істнованье, за те не хоче згаданиј редактор помістити в Дѣль анонсу о виході „Сьвіта“, хоть ані хвилі не совістивсьа містити (безплатно) анонсу Пролому, котрого всьа діяльність, здаєсь, на анонсі і стала.

Шчо до наших галицьких газет, то міні здаєсь, шчо не читавши їх, ви зовсім не багато стратили, так як в них бесперечно шче меньше живого соку, ніж в тих старих казаньях, через котрі вмер Бокль. Шчо в „Зорі“ путні

¹⁾ В рукоп. пепереказав.

статі, се дльа нас новина, — впрочім і самі побачите коли Вам вишлють. Так само вишлють Вам і спис руських ремісників, вишовшиї прилогоју до Рускої Ради. Господар і Промишленник, газета досить добре видавана, тільки дуже тіснозора, а вже прочі, як Денниця (газета Верхратського, ним самим заповнена) і Весна, прьамо допотопні. Впрочім с сьлідујучим роком ми будем, бачитьсьа, давати деяким Сьвіт в заміну, то коли б було шчо добре зашлем Вам.

Чи не мож би було с часом роздобути кліше портрету Марка Вовчка шчоб мож с часом (де в пјатім або шестім н-рі) подати жеї портрет і житьєпись? Як би були у Вас або у кого небудь звязки з неју, то, будьте ласкаві, похлопочіть. Конечно, се як змога ј воля Ваша, та тільки у нас звязків з неју ні в кого нема, а сказати дешчо про нью, бачитьсьа, варто. Чи як Ваша думка? Ждемо Вашого письма.

П-к дуже розгнівавсьа на нас за те, шчо ми поважились висказати неприхильніј суд о жею листі, і поквапивсьа зірвати з нами всьакі зносини. Ја написав му письмо. Те, шчо Ви кажете, шчо лист зробив би свое, коло б масоју пішов між льудеј, може ј правда, та тільки іменно на тім і стојіт діло, шчо ніяк жею пустити між льудеј. Тај впрочім особиста прикраска цікава і зрозуміла була б тільки дльа льудеј, знајучих особисто П-ка і жею обставини, а таких льудеј і в саміј Коломијшчині надто мало, шчоб треба було дльа них аж друкувати лист.

Прощайте! Ваш Ів.

16. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Дорогіј Добродіју!

Отсе ждемо ту тај ждемо Вашого письма, тај годі діждатисьа. Чи Ви ј справді згнівались на нас? Ніяк не можемо доміркуватисьа.

Ва певно получили мою посијлку: Зубрицького, Сьвіт і Німеччину. Дуже б ми раді знати Вашу думку про наше виданье, і як би Ви радили далі вести јого? Доси воно розходитьсьа не эле: передплатників је зо 150,—звісна річ, за мале шче число, шчоб с того мож вдержати без дефіциту. С К-ва обіцьано нам підмогу письмом і пр., та доси нічо нема, навіть не діслано продовженья „Відчитів“, так шчо післьа 2 н-ру вже статі сеї не стаје. Ми післали в конвертах в Петерб. до редакціј „Вѣстн. Евр.“, „Зап.“ і до д. Цьвітк.,—доси ані слова, ані ніякого знаку не мајемо, і не знајемо навіть, чи подіставали. Так само вислали до д-ки О. Косач. В К-в же передали оказіјеју.

Ми писали в Петерб., просьачи о присилку за гроші портрету Гогольа (кліше), але, звісно, нічого не відписано. Таким сьвітом в другім н-рі ми мусимо містити портрет Золя. Не гарно то, але шчо діјати. Гогольа будем старати аж до третого н-ру і на тот час просимо Вас о житьєпись.

Чи д. Вольск. је де? Він обіцьав нам засилати дешчо, книжки та газети, і жаль, шчо доси нічого нема. А то у нас і грошеј нема, шчоб купувати,—ја ј так за посьлідне передплачују „Kosmos“, шчоб знати хоть біжучі річи в природництві. А шчо до наук суспільних, так тут у нас нічогісінько нема. От Маркс новиј вишов, злучајно дізналисьа, та бо коштује 15 марок,—

відки взяти таку суму. А видаючи часопись, годі обітись без усяких новостей. І так лихо, шчо суспільно-економічна часть у нас майже зовсім не заступлена, а від Віденьців мало шчо мож надіятисья, — принаймі самі вони ї не роблять нам надії на статі по теорії сусп. економічній а ми хтіли б звільна подати цілиї цікль таких статей по всім важнішим економічним питанням.

Ту нині приїхала Анна П-к, і рівночасно з Вашим листом ми шлем також лист в Монпельє. Я післав їм уперед 2 прим. Сьвіта, — тож не знају, чи одержали, бо нічо не пишуть.

Як Вам там треба більше „Сьвіта“, то пришлем.

Будьте ласкаві, відписуйте, хоть кілька слів, щоб ми знали, яка Ваша думка. Чи вишов 5 т. Громади? Як шчо не вишов, то поки шчо пришліть зо два прим. 1, 2 і 4, а також „Про жититья і здоровья“ і „Волів“, бо у нас уже нема ні одного, й льуде допитуютьсья.

Прощайте! Ваш Ів.

Шчо з їздоју в Россіју? Пишіть!

17. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Дорогий Добродіју!

Жаль, шчо Ви доси не прислали нам нічогісінько: ні письма ні друку. А ми з дня на день і надіємсья, таї писати раз за разом не сьмієм. От тепер уже всі: і Просьвіта і ред. Науки подіставали Громади І книжку, а ми шче ї V не маєм, а І ї на очи не виділи. Може бути, шчо ми, jako свої, то ї повинні бути посьлідні, а тількиж тамті все таки, здаєсь, меньше користатимуть з Ваших видань, ніж ми. А може Ви ї післали вже, та тільки так, як попередну картку кореспонденційну, адресовану „Орменська ч. 9“, а се є іменно церков орменська, так шчо картку вашу довго носили по місті, поки заїшла в руки редакції. Просимо Вас, адресуйте добре, а як шчо вишлете, то крім того звістїть рівночасно карткою, бо буває і так, шчо посилки під бандеролеју, адресовані до редакції, лежать в окремім біро, — а коли на таке приїде н. пр. редактор Пролома, Марковъ, то той забирає все, чи до него адресоване, чи не до него. Найіпшеж, як більші посилки, під бандеролеју, рекомендувати, а то при такім злодіїстві не встережешсья. От Ви мали прислати нам Реклі, — як думаєте, як би ми в Сьвіті друкували чи в цілковім переводі, чи в скороченью, його географіју України? У нас по скінченью Сербського царства було б на те місце, тим більше, шчо ї „відчити“ перериваютьсья, так як здавна обіцьваної дальшої рукописі нам і досі не прислано.

А вже, ја думају, біографіја Гоголя Вас не мине. Бо прошуж Вас, хто її у нас напише, не кажу вже, ліпше, але хоть би на половину так добре, як Ви? От адіть, Ваша біографіја Костомарова вже с самого початку популяризована була с катедри універзітетської д. Огоновським. А ту знов у новій Правді, котра чень виїде хоть на жидівське пуцїньє, д. Нечуї відгріває давні Кулішеві закиди в новій едиції „Україна заснула під Гоголеву ліру“, „Гоголь Україні пошкодив“, „Гоголь дльа України не здалиї“ і т. д. Ја ду-

мају, шчо тут як раз би конечно показати јіншиј погляд у нас на Гогоља. Здајесь міні, шчо те, шчо новішими роками в Россіі друковано про Гогоља, радше тикаје јего јако чоловіка, меньше јако поета, а вже, звісно, најменьше јако Українця, — так шчо про се тільки Вам би сказати своје. На всьакиј спосіб на написанье біографіі ми лишајем Вам шче доволі часу, до кінця марта, так як портрет јего містити будем аж в 4 н-рі.

Чи про Марка Вовчка від Вас нам нічого сподіватись? Ја писав вчора в Монпельє, шщоб там розстарали портрет, — ми вішли в звязок с Чехами, так шчо кождиј портрет міститись буде в Svetozori і у нас. Вони бажали бачити з Українців Марка Вовчка, Максимовича, Бодяньского, Срезневського. а тих і фотографій у нас нема. З молодших је у нас тільки Лисенко, Нечуј, Антонович, котрих пішлемо за чергоју. Де розстаратись нотаток біографічних, самі не знајемо.

18. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Дорогиј товаришчу! Ви, певно, получили вже три посилки з книгами, — а цими дньами получите ј четверту: Рекљу, — післьа котројі піде Герцен. — Чому Гр-ду получили ранішче чужі, ніж свої, — на те јесть усьаки резони: Першиј тој, шчо чужим по одному примірнику, під бандерольју, ј ја сам можу одіслати, — а велику посилку запаковати тепер ја не здужају (вірете!! — не ма сили в руках, шщоб вірьовочку добре зтьагнути!!), — а потім не розберу ја, шчо таке одньатья дебіту в Громади, — і бојусь, шчо Ваші посилки распечатајуть перші, — а потім і до других кинуться. Через те шче мушу посилати через Эльпидина, котриј, як швејцарський громадьанин, маје право плакати на Ваш уряд через свого консула, як загарбајуть јого посилку. А на це все треба час. — Ја таки бојусь завше за Вашу квартиру, — котру Вам би слід було очистити в часи мітінгу јозифінського, — і все думају, шчо з Вами буде так, як було з Н-им, к(от)рому принесли посилку од мене, — а потім і поліція пријшла. — Напишіть, як діјшли ті посилки, шчо згадују, — і як посилать Вам дальше, — а матерьялу ја радиј Вам послати хоч $\frac{1}{2}$ всього, шчо в нас јесть.

Ви ж присилајте нам Сьвіта хоч по 5 прим., — окрім того посилајте в Берн — Russisches Lese-Cabinet, а також в Париж: M. P. Lavroff, Rue S. Jacques, 328 pour la Bibliothèque Russe. — 1 и 2-го NN пришліть мені 2 примірника, бо 1 треба дати Кузьмі, а другиј дља мене, — бо мій екз. хтось систематично краде. Шче пришліть 3-ј екз. 2 N дља бібліотеки тутешніх емігрантів. Раджу також посилати по примірнику в Дрезден — Ausländerverein і в Познань, в ред. Przegląd Słowiański¹⁾ на обмін, і в Варшаву в Przegl. Tygodniowy, — в котрому недавно була статья про Ваш гурт.

З Гоголем не знају як і бути. Дуже мені не хочеться писати, — бо те, шчо ја знају, вже ја розказав в Літер. росс. велікор., укр, і галицькіј і в некролозі Максимовича в 1874 р. в Вѣстн. Европы, № 2, — а чого не знају, то нівідки взнати тепер. — Далеко охотнішче ја б почав писати Історичні

¹⁾ В рукоп. Słowiański.

листи, — з котрих дльа першого, — про состав т. зв. Мусієвих книг ја остатніми часами вибірав вже матерјал. В мене думка така, шчоб показати еволюціју в жидівській вірі, — а потім в христіянстві, — то б була еволюціја релігії; — потім еволюціја власности. Перші статъті б заворушили Ваших семінарістів. — А Гоголь — *tritum pertritum*, — та про јого ј не роскажеш тому, хто не читав јого. — Про М. Вовчка довідајетесь хйба просто з Петербурга. Ја з неју ніяких стосунків не мају; не знају, ј де вона тепер. Ја б радив написати просто до Костомарова (Петерб. на Васильевск. Остр., дом Карманова). — Максимовича фотографіју послајау. Матерјал дльа біографіі брошура Пономарьова та моја статъта. Остатніх біографіј довідујетесь просто з Кијива, обертајучись до самих особ, або до Ільницького. — Оце зараз пошукав в своїх закутках і не знајшов фотографіі Максимовича, — а з усіх літераторів укр. знајшов тільки Руданського, — карточку рідку, котру Вам і послајау. Прс Макси(мо)вича ј про других раджу написати Варварі Івановні Антоновичеві, вона скорше других справитьсьа. (Адрес: Жильянская ул., собств. домъ). Окремо послајау літогр. Срезневского ј трипостась: Герцена, Бакуніна ј Огарьова. — Про Ср. јестъ в Громаді II, також јак і про Бодьанського. Портрет Б-ого був, здајетсьа, в „Русской Старинѣ“ 1879 чи 1880 р., та тільки в мене јого не ма. Просіть з Кијива. —

З поводу Ваших листів і заміток на лист П-ка і брошуру Под—ского мені не раз хотілось побалакати докладно, — та бојусь, јак Ви пријмете мої слова. — Шчо далекі льуде иноді не потраплять јак слід, або ј помилатьсьа, — це наперед звісно, — але најліпше не пускати далеких льудеј на сцену тим, шчоб близьким на ніј бути. — А Ви ж усі там дозвољали поліціі робити з сестрами П-ка, шчо зхотіла, ј навіть слова печатно про те не сказали. Далі Ви пропустили мітінги львівські без усьакого слова з својејі сторони. По всьому, шчо звідці видно, Ваша компаніја передала народ тепер в руки Дъла, — з чого добра не буде ні дльа кого.

Тут вже сказана моја думка ј про Сьвіт, — котројі Ви питајете. Сьвіта добріј початок літературніј, — але дуже вже кружковіј; народнього ј сучасного в ньому мало. Јак так буде далі, — то можна бојатись, јак би Ви в Галичині не повторили Писаревщини — котра в Россіі шче поньатна, јак послідок страху після долі Современника з Чернишевським, — а у Вас зовсім були б жалка. Звісно, ја не стану з боку радити Вам лобом стіну розбивати, — але в загалі думају, шчо ј Ваш гурт, јак усі галицькі, вменьшује својі права. — По частно, шчо до Павлика ја скажу, шчо Ви таки дуже драгујете јого таким невзглядньуваньням јого праці, јак напр. „Гроза“, або такими одповідьами, јак в јого переписці з „Праса“. Чоловік вірно каже, шчо „Праса“ вскакуе в стариј польскиј ліс, — то б то псује справу ј себе, — а Ви јому одповідајете таке, шчо нічогісінько не розбереш. — Вибачте на цьому всьому. А про лист скажу, шчо јак би схотіли, то б јого в три дні розіслати можно б було, — так шчо б і не зоставсь. — Чи бачите Ви коли Левіцкого, — автора статей про козацькі літописі? Ја јому послав через окказіју X том актив Југозападнојі Русі в обмін за №№ Зорі з јого працеју, — але доси не получив јејі. Посилав ја книги ј у „Зорю“, зклавшись, шчо редактор јејі не

тої Партицькиї, що понаписував на мене свинства в Газеті Школьнії. А тепер думају, що мабуть це тої Партицькиї, та мабуть його дух пристав і до Левіцького.

19. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Дорогиї Добродію!

Оце получив Ваш лист і портрети і спішу відповісти Вам. Дотеперішні Ваші 4 посилки (3 пос. видань українських, Рекльу) і посилку Летурно получив ја. Міні здаєсь, що слати так мож і далі. „Громадів“ попередних поки що нам не треба, здались би тільки најновіші (V р. 1 вип.), котрих ми получили 2 прим. під бандеролеју. Видко с того, що посилати під бандеролеју можна. Великі посилки у нас ідуть наперед на „комору“, де їх в присутности відбирајучого распечатујуть, але не дльа шуканьа заказаних думок, але дльа шуканьа календарів та часописів (виходьачих що најменше раз на тиждень), котрі мусьать бути остемпльовані і окремо оплачені. Часописі, виходьачі в довших строках, не оплачујутьсьа. Квартири міні змінювати не можна, так як ја не мају у Львові зовсім ніякого удержаньа і жију ось уже штири мисьаці у редактора „Prasy“ на бор і сам не знају, коли і як з довгу виплататисьа, тим більше, що він чоловік зарібниї і маје ј сам велику родину на своїх руках.

Сьвіт вишлем, де кажете, тільки не знају, чи вишлем в „Przeł. Słowiański“, котриј ту получаєсьа і письльа перших н-рів вигльадаје не зовсім хорошо. Јего програм — с поміж усіх Славян знати тільки Українців і Чехів, а то в тіј цілі, щочб з них утворити під проводом Польщі коаліціју проті Москалів і Німців, — програм цеј видаєсь міні далеким від щчирости хоть би ј до тих тільки двох пород славянських, а впливаје радше с почутьа слабости Польаків і з охоти забезпечити јім будь щчобудь геґемоніју. А „Przeł. tygodniowy“, не знају, чи схоче обмінюватись, тај чорт знаје, чи „Сьвіта“ пустьать в Россіју; щчо ми посилали доси, про те не знаємо, чи діјшло, чи ні, так щчо ј зовсім перестали висилати крім в Київський універзітет, і не будем слати, доки не дістанем јаку небудь звістку. Нам обіцьали ј поміч с Кіјіва (А. проїжджиј), але доси так само також нічо, як і статеј та дописів нема ніяких, а навігь не(ма) докінченьа зачатих „відчитів о укр. літературі“. Тај так 1 н ру у нас уже дуже мало примірників, так як ми друкували јого всего 250' (тепер дальші друкујем по 300). Передплатників у нас доси около 150, г. ј. хоть і більше, ніж ми з разу надіјалисьа, але все таки за мало на покритье навігь коштів друку. Всі кошти винесуть коло 900 р. на рік, а $150 \times 4 = 600$, а дочисливши 50 р., одержаних від д. В-ого, одержимо недобору все щче звиш 200 р. На тепер ми щче хоть на два н-ри забезпечені грішми довгу не мајемо ніякого, але о росширеньу розміру Сьвіта, як сего дехто за границеју жадаје, і мови бути не може.

Жаль, щчо Ви про Гогольа не можете написати, ну, але щчо діјати, грєба буде радити як небудь нам самим. А намір Ваш, писати „Історичні листи“ про евольуціју реліґії і власности, дуже нас радује. Ја оце зачав з 3 н-рі статеју, в котріј хтів би в одній цілости показати звязок дарвінізму

с соціалізмом, а властиво еволюцію кооперації в борбі с природою. За прислані портрети дякуєм дуже, про біографіі будем писати, куди вказуєте.

Коли вже бесіда про „Сьвіт“, то ја разом і відповім на те, шчо Ви јому закидајете. Міні здајесь, шчо Ваша думка тут зовсім правдива. Ми самі чујемо то аж надто добре, шчо „Сьвіт“ поки шчо дуже мало і дуже невиразно тикаје біжучих, сучасних справ, „злобы дня“. Усправедливльати „Сьвіт“ за те не мож і не треба; на витолкуванье хіба мож сказати то, шчо по просту нема кому писати. Јак бачите з дотеперішних чисел, усьа робота сходить на мене і редактора, а ми оба публіцисти дуже плохі. От аж в 3. н-рі спромігсьа Остап на статью, а в 4. надіјемось скінчити тоту і почати шче одну, про ліцитації ґрунтів мужицьких. А вже писати про біжучі справи, јак ось про діјаніја наших партіј, нам тим більше годі. Чи наш кружок вменшује својі права, јак Ви кажете, чи тільки він хорује малосильністью, сего не буду рішати, а тількиж усе таки міні здајесь, шчо чоловік в наших тісних обставинах тоді тільки чујесьа ј сьмілим, коли бачить круг себе і поза собою јаку небудь тривку опору в людях. А јакаж нам тут опора? Протів нас, де і јак можна, агітують і народовці і старі, с провінції пишуть нам письма в тоні шчедринського Молчаліна: „надо, голубчикъ, погодить“, а ј својі, у Відні ј на Україні, або чисто віддуралисьа і на листи не відписујуть, або пишуть на темат: „та шчој, ја не тільки шче знају, кільки треба, робити нічо не можу, бо виджу, шчо ј Ваша робота чорта варта“. От так Ви подумајте собі, шчо серед таких обставин, хоть би чоловік і јакіј горьачіј, швидко остине і похнюпитьсьа. А шче возьміть на увагу і само домашне житье, погане та тісне до крайности, візьміть на увагу те, шчо ми ту, немов ті паріі між русинами, шчо дльа нас усі двері заперті, навіть в товариства і касина не пускајуть, обходьать і обминајуть, а коли котриј хоче поговорити о чім не будь, то тьагне в куток, шчоб нікто не бачив, — озьміть усе це на увагу, а можете порозуміти, чому в нашім писанью така малокровність. І це прошу Вас дуже думати, шчо більша часть наших хиб і помилок походить не з злої волі, навіть не з бојазни, а з немочи або невмінья. Так і в „Сьвіті“. Коли нам удастьсьа розстарати праць про біжучі, денні питанья, то такі праці у нас будуть мішчені дуже радо. А з свого боку ми робимо, шчо вміјемо, і старајемосьа по свому, хоть у бельетристиці, тикати таких питань, јакі стоять на черзі. В великіј части виноју безбарвности „Сьвіта“ је ј јего малиј објем, ну, але на се, бачитьсьа, нема ради на тепер.

Јак Ви думајете, чи варто нам у Сьвіті надрукувати перевід з Рекльу, географіју України? Статья вијшла би по-довга, на 7—8 н-рів, але мож би відтак дешевим коштом мати передрук і дати нашим школьарам першу географіју України, роблену на новіј методі. Так само ми хтіли б шче сего року надрукувати в „Сьвіті“ перевід монографіјки Антоновича „Исслѣдованія о крестьянах Юго-зап. Россіи“, — штука, здајесь, гарна, і місцьа не забрала б багато, і навчајуча дуже. Може б Ви могли, коли треба, пододавати јакі својі примітки, — ми відтак зробили б з нејі також передрук. Про ці дві річи напишіть скоро, так јак це тикаје того фаху, котриј Ви приньалисьа порьадкувати

в „Сьвіті“. Конечно, по при те ж на Ваші істор. письма місце буде, тим більше, шчо скоро будем мати більше статей наукових, ујємомо бельетристики.

Ја, признатись, сими дньами забравсьа був ладити статейку до „Громади“, де хотів спростувати дешчо с того, шчо росказав П-к в I томі, та Б-ј відрадив писати. Ја тільки ту в листі попрошу Вас (рівночасно пишу о тім П-кови) відкликати одно, а іменно те місце в його статі, де він говорить, шчо ві Львові завязаласьа вольна федерація польсько-українська, і при тім покликаєсьа на б н-р „Працу“. В імени ред. Працу і в імени українських льудеј у Львові ја кажу, шчо це не правда, шчо федерація така (о кілько в тім розуміти јаку небудь організацію, а не звязок н. пр. особистојі пријазни і т. д.) не існује і шчо в „Працу“ сказано було тільки, шчо ред. хотіла б довести до того, шчо це јејі ціль, думка, котра маје сповнитисьа, а зовсім не говорила о федерації, як о факті доконанім. Твердженье таке, коли б дішло до знанья поліції, могло б бути основою јакого годі оскарженья о тајемне товариство, і про те, думају, треба його відкликати. Впрочім і увесь рух соціјалістичниј П-к, по мојому, пересолив, показав його більшим, ніж він је, і показав соціјалізм там, де його нема (в Косівщині). Закид, котриј Ви робите львівським соціјалістам, шчо вони мовчать, по части тільки справедливиј. Правда, за арештованими треба б впоминатисьа, та тільки як? В крајевих часописях годі, бо тут нашого голосу не допустьбать, а надрукујуть хіба голиј факт: арештовано того ј того. Іти с тим за границью — дльа тутешних мало на шчо здастьса. Правда, тепер, мајучи своју часопись, діло јінше, але вперед тьажко було. Друга річ і та, шчо всіх тих соціјалістів в Галичині так мало, вони так розсипані і запуджані, шчо поки шчо годі було ј думати о јакій небудь організації між ними. І до такојі організації не швидко ј діде, хоть тепер мож надіјатисьа печатним словом хоть шчо то повернути льудеј в тој бік. Та се побачимо далі.

А шче трета річ ось в чім. Крім пересльідованья сестер Павлик(а) і арештів мужиків в цілім руху доси не сталосьа зовсім нічо такого, о чім би варто було писати історіју; а ј ті подіји (арешти в Косівщині) зовсім не одиначні і не незвичайні в Галичині: за книжки і газети пересльідујуть і арештујуть тепер по ціліј Галичині дуже богато льудеј; ледво половина тих фактів доходить до відомости декого у Львові, а ј с того ледво половина згадуєсьа по газетах, а пишучи о арештованьях одних, приходилось би писати ј о прочих, так само мало соціјалістичних, як і в Косівщині, льудеј. А про все це з ріжних причин годі писати, тим більше, шчо по селах у нас нема льудеј, котрі б про всьакі такі факти давали знати подрібно та докладно. Коли б такі вісти ми могли мати, то розумієсьа, ми подали б јіх до прильудного знанья в „Сьвіті“ або і в „Громаді“. Ја не перечу, шчо се погајі порьадок, але шчој діјати. Доси сили наші такі малі, льудеј так пональакували численні процеси, ревізії та шікани, шчо кождіј, хто тільки в дусі поважитьсьа признаватись до засад соціјалістичних, рівночасно ј нахильује плечі, вижидајучи, шчо за галуза упаде на него з гори. Ја думају, шчо тут конечно взьатись до јакојі організації, котра б як небудь звела льудеј до купи, до однојі роботи. Та воно то ј не легка річ, винајти форму такојі організації, котра б була і льеґальна, јавна, і заразом давала б льудім поле і можність працьувати по

своїй думці. Ми ту вже дешчо о тїм балакали, і може воно ј зробицься небавом, але, поки шчо, нема нічого. Ми думали на разі закласти товариство дльа крајезнавства (етногр., статист. геольогіі і проч.), де би могли належати льуде місцеві і замісцеві, попи, вчителі, студенти ј мужики. Сам статут такого товариства вимагав би робленъа екскурзіј по крају, се зводило і знакомило би льудеј, давало б спосібність до обміну думок і проповіді, улекшувало б ширенъе книжок, а притім служило б і дльа самојі науки. Правда, льудеј мало, але тут мож би використати ј сили льудеј-несоціјалістів, т. ј. мож би на разі вже стати на ширшім ґрунті. Ја думају, шчо скоро по сьвјатах (в мају), ми стрібуюемо зреалізувати сьу думку.

Чоловік котрому Ви прислали акти (він звесь Заклінський, не Левіцький), дістав Вашу посилку. Ја саме нині бачив го і сказав му, шчоб післав Вам Зорьу, де була јего працьа. Партицький — редактор Зорі, тој сам, шчо писав свинства, а Заклинський, чоловік так само свиноватіј і ретроградніј, хоть і працьује більше від других студентів. Знати він знаје мало. Огоновський уважаје го своїм најліпшим учеником і народовці, здајесь, вифоритујуть гопо Огоновським на катедру універзітецьку. До јего характеристики, здајесь, не треба більше додавати над те, шчо се він іменно підчас мого відчиту „Ні-меччини“ Гејне першиј встав остентаціјно і вијшов серед читанъа, і котриј був головоју скритојі агітаціі супроті поступовојі частки молодіжи в „Дружн. Лихвјари“

Здорові будьте!

Ваш Ів.

20. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Дорогіј Добродіју!

Недавно ось ја приїхав злучајно до Львова, шчоб заньатисьа оконечноју редакціјеју переводу „Фавста“ і, приїхавши, застав Ваш лист. Јак з одного боку мене втішило те, шчо мій перевід „Фавста“ і моја повість в о „Сьвіті“ Вам подобајутьсьа і шчо Ви навіть готові постаратисьа о часть накладу на видрукуванъе „Фавста“, так знов дуже засмутив мене Ваш остриј суд о „Сьвіті“, засмутив тим дужше, шчо мушу признати, шчо він у многім справедливіј. І справді, від многих товаришів у Львові ја тепер почув то само: шчо „Сьвіт“ замало живіј, за мало цікавіј. Та шчож діјати? Зважте самі, серед јаких обставин він видајесьа. Ја ось уже звиш 7 місьаців сиджу на селі, без книжок, без газет, без ніјакісіньких зносин, пильнованіј жандармами, — а Б-ј, заньатіј раз у раз при „Дѣлѣ“, не маје часу до јіншојі праці, і добре шче ј так, шчо хоть зредагује н-р з готових матеріалів та веде кореспонденціју. З наших льудеј до роботи нікто не бересьа, з України крім одного Кон-ого не присилаје нікто нічого, — а хоть і присилајуть, то вірші. Тож, думају, Ви ј не подивујете тепер, чому в мојіх статъах помилки, — все писане на селі, с памјати і без справок, а писати треба було. В статі „Мисли о еволюціі“ ја хотів зробити те, шчо недостаточно зробив Лъанге в „Arbeiterfrage“, а шчо далеко крашче, хоть коротко, сказав д. Подолінський, іменно оперти розвиток історичніј і особливо соціјалізм на дарвінізмі і думају, шчо таке показанъе

зв'язку між тими р'ядами явищ у нас дльа молодіжи може багато прида- тись, хоть би в детальтх переведенья ј були дејзкі похибки. Шчо ж до по- хибки історичної в критиці на „Гајдамаків“, то ја, правду кажучи, не бачив доси ніякого діла, де би тоту похибку опрокинено, — видань київської ком. у нас нема, — і ја і ред. „Сьвіта“ були б Вам дуже вдьачні, коли б Ви на- писали коротеньку поправку, — ми би радо се умістили і вже — за се ручајусь Вам — і се і все, шчо в будушчім будете ласкаві написати, с повним підписом Вашим. А вже најдужше здивувало мене те, шчо Ви пишете про Кониського. Не вже ж таки він такиј чоловік, від котрого поли врїзуј? А між тим він же не тільки листовно до нас дуже прихильниј, а ј особисто з нашим чоловічком балакав багато і тому дуже вподобавсьа. Шчо јего література безсінтезна, се видна річ, та шчо ж робити, коли крашчојі нема? В чім Ви бачите супереч- ність між јего думками а нашими (resp. мойіми), ја не могу добачити. Те шчо Ви кажете про јего намір, буцімто боротись с штундоју, по троха скор- рігујесьа другам јего „листом з дороги“, в котрім він дуже хвалить штунду і ставить јїї на рівні з реформаціеју Льутра. Очевидно, шчо јего хлопотанье в „Странѣ“ тільки маневр, правда, дипломатичниј, але все таки не такиј то вже надто поганиј. Він прислав нам тепер дві нові статі: „про Пестальоцці“ і про „Професіональне образование жінок“, — сеі другоі ја шче не читав, а перша не зла.

Ми тепер і справді оба з Б-јем побачили, шчо „Сьвітови“ треба стати троха не таким, як досі. В сім уже (10-ім н-рі) ми бажали б сказати дешчо про біжучі справи, а іменно про зїїзд в Хурі і балаканье Лімановського. Про те балаканье ми сими дньзми вишлемо Вам спільно зредаговане зајавленье, котре будете ласкаві по українськи надрукувати будь в Вольнім слові, будь в Громаді, — таке саме по польськи буде дане до *Przedświta*. С „Programom“ комедіја. Лім-ському післана була рукопись з надписом „*Progr. socjalistów polskich i ruskich wschodniej Gal.*“, він друкује через помилку тільки „*polskich*“, — відси протест, він поправляје, але впјать „через помилку“ викидаје і *polskich* і *ruskich*, але лишаје тільки *wschodniej Gal.*, шчо б тільки не друкувати того ненависного „*ruskich*“. Перед зїїздом він запитував, чи не дали б ми јому мандату на заступництво, — ми не хотіли, бо надїјались, шчо оден з наших буде сам. Відтак, коли розбилось діло, мандат дала јому тільки ред. *Prasy*¹⁾, а він узурпував собі заступництво всіх 8 східногалицьких соц. і в додатку поробив йїх Полькама. *Prasa*²⁾, очевидно, не може виступати отверто, треба затим виступити за границеју.

Ви не справедливо закидајете міні, буцім то ја *par excellence* не пустив генто П кового письма в „*Prasy*“. Ја в *Prasy* власти ніякојі не мају і до ред. не належу, — письмо пријшло тоді, коли ја вибиравсьа до Коломијі, а коли надрукувалась звісна пуста відповідь, ја вже сидів за кратоју і в јејі форму- лованью не мав ніякого уділу. Тај чи думајете, шчо тото письмо було б спи- нило Лім-ого виступати на зїїзді як патріот? Глупство зробили ті, хто јому давав мандат, а більше нічого.

¹⁾ „*Prasy*“ замазано. ²⁾ „*Prasa*“ замазано.

Вернусь ще раз до „Сьвіта“. Коли покінчатсья пороспочинані статі (с кінцем сего року), ми хотіли б в відділі науковім подати 1) теорію соціалізму, — сего конче треба, бо у нас лъуде того не знають. Тільки не знаємо, відки б узяти пригідну дльа того, не довгу статью. Правда, у нас је в переводі статъя Енгельса (витъаг с критики на Дірінга), написана гарно і коротка, — але як би најшлась ліпша, то ми радо би надрукували. Љанге дльа „Сьвіта“ за довги; 2) друкуватимем, шчо буде мож зібрати і зладити про початок релігій і христіянства. С того відділу у нас је переведена статъя Шульце (за Тајльором): Як виробилось виображенье о душі у народів? Книжку французьку, котру Ви прислали, про христіянство ја дав одному товаришови, та тільки не знају, чи він зробить з неї шчо путнього.

А Ви? Ви прецінь обіцъали нам торік „Історичні письма“, в котрих хотіли розібрати жидівство і христіянство. Ја дуже б рад держати Вас за слово, і бесперечна річ, шчо Ви змогли б таку статью зробити ліпше, ніж хто небудь у нас, де ні матеріялу ні спосібних лъудеј до такої праці нема. Ја крім повісти писати буду (буду) далі розбір Шевченка. Розбір „Гајдам“. мусів бути слабиј, бо міні главно јшло о сокрушенье Огоновського, а історичну помилку, котру Ви міні виткнули, ја запозичив від нього, — простујучи йійі, Ви вдарите його, а міні то ј гарно. Далі буде розбір „Сну“ і „Кавказа“, а властиво критика політичного устрою Россіји, а с слідујучим роком підуть жіночі типи, при котрих ја хотів би розібрати в головних нарисах жіноче питанье і показати, як воно у нас стоїть. Ја надіјусь, шчо с слідујучим роком міні мож буде більше берегтись, як Ви кажете, — т. ј., шчо „Сьвіт“ буде мати більше співробітників.

Шчо до д. П-ка, то міні дуже жаль, шчо між нами вијшло непорозумінье. Може бути, шчо ја в тому більше винен, а може ја ј виключно винен, — не міні о тім судити. Шчо ж до закидів, які ја зробив јому в рецензiji, то ја відповів на них в статі по поводу другојі кн. Громади. Тількиж статъя сьа поки шчо не надрукована, і ја вијмају з неї дотичущиј уступ, котриј можете ј видрукувати, де схочете і коли Вам і П-ку се видастьсья потрібним. Ось тој уступ:

„В 3. н-рі „Сьвіта“ писав ја в статі д. Павлика про рух робітницькиј в галицькij Україні: „Жаль тільки, шчо статъя сьа не всьуди фактично вірна і шчо автор јејі надто скоріј до смілих виводів, котрі не завсігди дадуть підпертисья даними фактами“. Говоръачи, шчо статъя д. Павлика не всьуди фактично вірна, ја мав на думці ось які факти: 1) В својіј статі, оповідајучи про рух академічнојі молодіжи до половини 1877 р., д. Павлик каже, шчо коли дејакі с тојі молодіжи призналисья до громадівських думок, то противники, студенти з „старојі“ партіји унижувалисья до того, шчо самі перехапували јіх листи і передавали поліцiji. О кілько ја знају, підчас процесів о ніяких таких, студентами в руки поліцiji переданих листах не було чути, і обвина така видалась міні неправдивоју. Правда, в крају, де академічна молодіж в суді свідчить против својіх товаришів і навіть бреше на них небувальщину, — се дрібницья і загального суду о тіј молодіжи не змінъаје; але факт фактом. 2) Другу фактичну невірність вбачив ја в твердженью про

зав'язанье польсько-руської федерації у Львові, котрої виразом служить ніби робітницькій листок „Prasa“. Коли в „Prasy“ і була бесіда про таку федерацію, то тільки бесіда така, що льуде, працюючі коло неї, мають намір зав'язати таку федерацію, і то не як витолковує в 2. кн. д. Драгоманов — хвилеву письменську спілку, а явне, тісно зорганізоване сторонництво чи товариство робучих льудеї, сельан і мішчан. Мають намір, але доси не зав'язали, — тож кажучи, що така федерація існує (а се іменно звичайно і розумієся під словом „федерація“, і се, а не письменську спілку, розуміла „Prasa“), д. Павлик по моїї думці фактично помилився. Говорьачи далі, що д. Павлик робить часом надто смілі виводи з недостаточних даних (те саме я казав і про брошуру д. Подолінського о галицьких українцях-соціалістах), я мав на думці косівський мужицький рух. Самий шпиль думок д. Павлика і д. Подолінського в тім, що косівський мужицький рух, як каже послідній, — „аграрний соціалізм“. Таким самим, рішучо соціалістичним уважає його і д. Павлик і ставить висше від рівнобіжного руху по містах і серед письменних льудеї. Я признаюсь, що косівського руху доочне не знаю; бувши торік досить довгий час в Коломиїщині, про него не чув; від д-ки Анни Павлик, с котрої в початку сего року видався у Львові, також нічо докладного не міг про него дізнатися, — значиться і говорити б не повинен. Та тільки ж с того матеріалу, який мав під рукою і зрезімував в 1. кн. Громади д. Павлик, з друкованих оповідань його сестер, з актів завини оскаржених в Коломиї мужиків виходить, що се властиво рух протівпопівський і протівурядовий, т. ї. такий рух, який іде між льудом по всій Україні, — але без виразних, позитивних, громадівських прьамовань. Се завважав і сам д. Павлик в своїй статі, що в косівськїм руху виразна тільки негація, протест протів існуючого ладу, — але деж ту ще соціалізм аграрний? Конечно, я не перечу, щоб деякі косівські (і також в йінших повітах) мужики не дішли в же або швидко в будучім і до прьамо соціалістичних думок, але поки що я все таки був правиї, говорьачи, що з даного фактичного матеріалу тої вивід зроблений був за вчасно. Тільки що до моєї рецензії. Правда, я повинен був сказати все це зараз тоді, а не наводити своєї невиразности на статю д. Павлика підозрінье, буцімто там не знати які недокладности. Та шчо ж діяти? Не сказав в час, то вже волю сказати за пізно, як не сказати ніколи“.

Ів. Фр.

„Фавст“ нині зачав друкуватися. Напишіть, чи і коли будете могли, прислати обіцьану суму і під якими условинами. Ту лучаються льуде, котрі хотять дати другу половину накладу (100 р.), — що би вишло над звиш 200 р., на те хочемо росписати передплату. Думка је у мене, що коли б пришов який дохід с „Фавста“, а також с переводу Мертвих душ, до котрого мене ангажують, видавати у Львові льудову соціалістичну газету двотижневу, à la „Prasa“. Газета така мала б на ціли не тільки вивідувати житье і потреби мужиків, а з другого боку показувати їм думки і змаганья робітників других країв, але мала б на оці поперед усього утворенье сильної організації сільського і міського робучого льуду, зведенье до купи, впорядкованье

і проясненъє всіх опозиційних та революційних елементів, шчо бродять скрізь в головах народних. По при таку газету міг би „Свѣт“ бути немов додатком дльа забави та дльа науки бильше письменним не тилько з інтелигенції, але і з мужиків (је ж мужики, котрі читають „Слово“ та „Родимый листокъ“!). Ја думају, шчо ј Ви не то шчо не мали б принципіально нічо проті видаванью такої газети побіч „Свѣта“ і „Ргасу“, але ураз іс Павликом помогли б јіј своїми працьами, особливо про заграничний рух робітницькиј. Та тилько, звисна річ, все це шче јак бог дасть, бо раз то: чи буде дохід с Фавста на основанье газети? а 2) чи буду ја міг јаким небудь чудом держатисья у Львові, шчоб јіјі видавати? Правда, ја думају тепер через зиму засісти до писанья дејаких повістеј чи то по німецьки, чи по московськи, — чень би де помістили, та тилько до такої роботи дльа чужоземців і дльа заробітку мене дуже не тьягне, — та шчо діјати, треба трібувати! На всьакиј спосіб ід новому рокови ја чень буду знати, јак стоить діло і чи мож буде з новим роком распочати виданье. Јак ні, то зачну пізніјше. Перед евентуальним видаваньем газети ја шче умовльусь з Вами про дејакі подробиці і т. д.

Іно-шчо дізнавсья, шчо Анна Павлик від літа шче сидить в тутешній тьурмі за „образу маєстату“, запевно за те, шчо надруковано було в Громаді на цїсарья. Ви с П-ком не добре зробили, друкујучи те місце, — повинен же був П-к знати, шчо тим потопить сестру, — у нас за таке дуже карајуть. От і тепер тьягнуть слідство близько 3 місьаці, а засудять јі — Ви знајете, јак наші судїі на ньу завзьати — може ј на рік або ј на бильше! Страшно подумати! А шче страшніјше те, шчо вона, кажуть, в тьурмі вже дістала падучу болізнъ, — не знају, о килько се правда. Досі шче ја не міг дізнатисья, під јаким судьеју вона, — коли дізнајусь, постарајусь бачитись з неју або хоч так передати јіј дешчо грошеј.

Прощајте! Перед виїздом на село ја шче раз напишу Вам. P. S. Нині був в „Księgarni polskiej“, — музика тај годі! Estrejchera Вам почислили 7 р., посилку там 20 кр., за посилку відтам назад, бачу, 50, Wojcickogo 4.50, посилку знов шчось 20, — виходить 12 р. 40 кр., значить, о 40 кр. бильше, ніж одержали від Вас. Правда, Estrejcher у них, але — кажуть — ми за него запла-тили, а він нам на нїнашчо не потрібниј, — јак го відпродамо, то тоді ј гроші віддамо, — а се може потрївати ј килька літ. Поки шчо, Антольогіју вишлемо Вам і так, а прочі дві книжки нај шле Б-ј, јак Ви казали, за послїплатоју, чи јак там.

Прощајте! Кланьяјусь Вам.

Ваш Ів.

Рік 1882.

21. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

мати пјатиј т. Сочиненій Чернишевського, јего ж Льесінга. Научились ли і шчо шче је видане крім статеј, списаних в Молоті.

В „Сільській читальни“ ја бажав би між першими бельетристичними річами видати Шевченкову Маріју з Вашими увагами і оборонити јіјі перед судом. Так само просив би Вас, чи не могли б Ви в разі потреби (т. ј. сли нам

удасться її видавати) написати дльа галицького народа книжочку о штунді і книжочку о козацтві, а особливо о громадських порьадках козацької України докладніше, ніж се могли зробити в Росії. Шчо до критики письма свјатого, то буду просити Вас о вказанье жерел особливо про стариј завіт. У нас ту в загалі того добра мало: крім старого Рејмартса, передрукованого в Гемпелевім виданью Лессінга, крім Штрауса *Leben Jesu* — і нічого нема. Як би ј Ви могли шчо о тім написати, то ми напечатали б дльа народа.

Чи у Вас је міј перевід Гејнівської Німеччини? Коли је, то будьте ласкаві прислати, — ја би переробив і напечатав јого в „Свїті“.

С Павликом ја јак бачивсьа на процесі, то від тоді ј не чув про него, де він і шчо діје та шчо думаје. Чи писав шчо до Вас? Жаль, шчо він загнувавсьа на мене і задльа приватних різногосиць і зовсім махнув рукоју на мене. Ја не знају, шчо він задумује робити тутечка; чув через сороки-ворони, шчо хоче видавати в Коломиї газету дльа народа. Міні здаєсь, шчо се не зовсім щаслива думка дльа того, шчо у нас в провінційальних містах нема і тої тини свободи, јака је у Львові, шчо там народ зданиј у всім на вољу старостів та жандармів, а староста в Коломиї сукін син, а шче до того ј прокуратор Зборовський, тој сам, шчо нас обвиньав 1878 р. П-к говорив міні, шчо маје зладжену працьу про спілки на Україні, — дльа чоґо б не напечатати јому јїї в „Свїті“, де все таки хоч 100—200 льудеј прочитало б јїї по селах.

Там десь писав до Вас дроґобицькиј студент, Максимјак, просьачи о книжки. Вже аж написавши, порадивсьа мене, јак і шчо діјати. Звичајна галицька вдача. Коли Ви доси не вислали јому нічого, то і не шлїть на такиј адрес, јак він Вам дав, — шкода книжок, заберуть с почти. А шлїть, коли будете слати шчо до него або ј до мене (т. ј. не листи а посилки) на адрес: *F. Szczerpański, Buchhandlung, Drohobycz, Galizien*, а в середині на книжці олівцем напишіть *Fr.* чи јак там. — Він знатиме, кому віддати, — а листу јому не пишїть ніјакого, а властиво ј послајте не від себе, а під фірмоју книгарської, — то ј діјде беспечно. Листи ж шлїть рекомендовані на адрес *I. Fr. Nahujowice, Post Drohobycz, Galizien*.

Дожидајучи Вашої відповіді і посилки, кланьајусь Вам.

Ваш Ів. Фран.

Коли ласка і змоґа, то пришлїть також своју брошуру, *La tyrannicide en Russie*, а також відбитку статі в *Rivista minima*, — може б можна з неју познакомити наших льудеј. Та кож колиб мали шчо хорошого про *education integral!*

Ваш І.

22. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14.

5 Нојабрва 1882.

Дорогиј земльаче! — Багато ја бачив сьурпризів од галицько-української нерухливости, — а такого, шчоб Вам тїльки тепер передано було зо Львова моју просьбу писати до В. Сл., котру ја написав був аж в Мају, —

цього ја навіть і не ждав! Це вже гірко так, шчо аж смішно (як і в пісні: „як ударив мене в спину, аж ја засміявсьа!“). Спасибі Вам, шчо хоч тепер написали корресп. Ја јіі помішчу в ближчиј N-р. Пожалуста пишіть і дальше.

Питајете Ви про „Сьвіт“. Звісно, коли б можно було јого вдержати, то добре б, — тільки треба јого до корінья змінити. Не розуміју ја, јака нужда набивати газету манісінькими клаптиками великих статей. Ја напр. кинув читати навіть „Борислав сміјесьа.“ Як скінчите, тоді заразом прочитају. Далі треба јакось та определити собі, дља кого ј дља чого газета видајетсьа, шчо б не були статї такі случајні. Накінець, треба поділити працьу, шчо б ліпше обробльвати статї. Прикро бачити мајже в усіх статїях Сьвіта фактичні помилки. Так можна здеморалізувати авторів і публіку.

З P r a c y нічого не буде. Окрім усього прочого дуже вона польска. Божітьсьа вона вискочити з тисків польској демократіі. Польска в неј ј мова. Польаки не мајуть і доси того, шчо вони ж назвали хлопоманіјеју; не вміјуть писати по мужицькому. От і P r a c a — польскиј Arbeiterblatt, а цеј — скорочена Au(g)sburger, по манері писати. Не знају, як хто, а ја махнув на P r a c e y рукоју. Тут таки ј Вашој вини бавато је: чому не підперли Павлика 3 роки назад, як він јіі приперав до стіни? Тепер пізно. Треба все на ново починати. Најліпше б було, як би Ви з П-ом впјать зішлись.

„Сільска Читальня“ добре діло, — та впјать, коли буде акуратно роблене. Про штунду ј козацтво ја радиј написати. Про штунду (братська віра) ја навіть вже давно збирајусь писати. А більш нічого не обіцьају. Ја такиј заклопотаниј, шчо дај мені Ормузд сили Пісні видавати, — шчо јесть діло мого житьтва. (На дньах виједе 1 випуск). Дља того ј біографіј, шчо Вам треба, не берусь Вам достачити. А својейі так і не хочетьсьа писати, як із патретом својім лізти в луди. Ја такого з роду не лубив, а в останні роки, не бачучи од лудеј за своју працьу (в усьакім разі шциру) нічого, окрім лајки та шче ј клевети, — навіть мені дико думати, шчо хтось буде печатати мій патрет. Оце тижнів з 6 дістав лист од Брокгауза; каже, шчо б автобіографіју прислати дља 13 виданьня Konversationslexikon, — шчо 2 тижні б/дуть чекати. Та так і доси чекајуть! А німцьам було б досить сухојі хронологіі та бібліографіі. Вам би ж захотілось души, та ја ј сам не втерпів би, — почав би розказувать, напр. як став ја „украјнофілом“ і шчо мене звязало в кінець з украјінством, — то було б багато казати, та може нічого слухати! Хај другим разом, коли вже треба буде.

23. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавиј Добродіју!

Дуже чимсь, видно, ја провинивсьа перед Вами, шчо Ви не повважали мене гідним својейі відповіді на мій лист. А ја так ждав отсе вже цілих два місяці Вашого слова в својім глухім закамарку! На всі боки міркував, јака могла бути причина Вашого гніву, тај доси не доміркувавсьа, — хіба шчо, недај боже, чи не недужі Ви або чи не відїхали куди небудь з Женеві? При тім же ані книжок, о котрі просив, ані Вольного Слова, — нічогісінько не

дістав. Аж ось рівно в два місяці, 20 грудня, дістав зі Львова два н-ри В. Сл., 49 і 50. В 49 је „Письма изъ Гал.“ Ја догадујусь, шчо Ви переробляли моје мазанье на московську мову, і дуже вдячний Вам, шчо Ви доповнили моје поверхове балаканье про Индемнізаціју, — признатись Вам, ті н-ри Діла, де була статья, пішли по рукам в селі і пропали, так шчо ја писав на-обум: Не знају, чи друга половина мојејі дописі годитьсьа дльа печаті, — сьак чи так, а ја на часок відступају від заложенного пльану і посилају дві статейки: одну до Письм із Гал., а другу окрему про митрополіта. Коли б пригодиласьа, то напечатајте.

У нас тепер крутенько приходиться. „Сьвіт“, бачитьсьа, упаде, — принајмі Б-ј отсе вже з місяць нічого міні не пише про него. В редакціі лежить чимало мојіх писань: ескізів, віршів, знадіб до етнографіі („Жіноча неволя“, „Пісньа про шандарья“). Конечно, нікотра тутешна часопись не надрькује нічого с тих писань. Подумајте: навіть такі невинні штуки, як Слимак в торішнім кальендарі „Просвіті“ і „Цигани“ в „Ділі“, йім видајутьсьа надто радикальні, — чисто подуріли льуде! Писав міні Б-ј, шчо коли предложив Барвінському, шчоб приньяв мене в співробітники Діла і дав міні фельетон, — то він сказав: „Ф-о — чоловік неможливиј, — він би ту зараз своїј консеквенціі виводив, а нам того не треба!“ Шчо Ви скажете про таких льудеј, котрим консеквенціі не треба? Шчасливі тај годі.

Б-ј конопадить мене — покидати Нагујевичі і перебиратись чим борше у Львів. Правда, шчо тут ја не можу мајже нічого доброго вдати — окрім хіба дејакіх віршів — задльа недостачі книжок, жерел; але знов перебиратисьа у Львів, терпіти там нужду, гризтисьа чорт знаје чоґо і с ким, за се також дьакују: волю в селі січку різати та коні пасти та вірші нікчемні віршувати. Шче думав, шчо від „Зорі“ роздобуду дешчо грошеј, і написав повість на конкурс о преміју — десьать листів печатних, — от, думав ја, міркујучи по јеґо прильудніј обіцьанці, — буде хоч 200 зр. Аж ту бух, присилаје міні пан Партицькиј писемце: „не знају, каже, јакіј би то винајти modus до гонорованья вашојі повісти: најкрашче, здајесь, буде по центови від вірша, т. ј. за цілу повість 50 зр.“ Шчо Ви скажете на таке поньятьє редакторськојі чесности і словности? Преміју на показ виставляје, а опісьльа ј словом о ніј не заікнесьа, — сховав до кішені!

А от шче одну штуку хотів ја Вам розказати і просити Вашојі помочи ј поради. Видавець липськиј Вільгельм Фрідріх започав видаванье „Історіі всесьвітної літератури „in Einzeldarstellungen“. Ја подавав јому літом дејакі звістки про нашу літературу ј польську до јеґо „Magazin für die Litteratur des In- und Auslandes, — і от він запросив мене — опрацьувати дльа јеґо видавництва історіју літератури украјінськојі. Правда, розмір даје невеличкиј — десьать листів печаті, — але все таки на 10-и листах можна би, думају, зладити гарну штуку. Ја поки шчо ладжу переводи німецькі дејакіх поезіј Шевченка, бо, звісно, тут на селі братисьа до опрацьованья історіі літератури не можна. Ја гадав би ось шчо зробити: Коли б удалосьа розкрутити дешчо грошеј, појіхати за паспортом у Россіју, в Київ і там одно те, шчо призьбирати матеріјали, а друге — обговорити всьу річ з ученими і критичними льудьми,

яких у нас в Галичині нема. А до деяких партій, особливо до розбору і огляду містерій і драм XVII і XVIII віків ја конче буду просити Вашої помочи. Најліпше б було, як би Ви написали таки цілій розділ о тих творах, з достаточним числом виписок, — ја би його переклав на німецьке і живцем вмістив в книжці з Вашим підписом. Розділ о містеріях не повинен би перевисшувати 1 — 1½ листа печати. Так само буду Вас просити о раду, як трактувати цілість істор. літерат. Ја би бажав трактувати јіјі не так, як Пипін, котриј пошматкував нас пісьља злучајних державних границь, — але брати цілу літературу, а јејі відміни (гал., буков., угорську) як појединчі школи, з більше або меньше затемненими провідними думками. Конечно, основују всего мусів би бути огляд пісень і в загалі літератури самого льуду, при чім, розумієсья, Ваші праці мусьять бути поперед усього узгляднені. Ујаснивши на підставі пісень тип української поезіі, јејі окреме і оригінальне обличье, слідити відтак в літературі артистичніј його модіфікаціі і зміни, — се, думају, дасть једину раціональну підставу до суцільного трактованья цілојі української літератури, підставу, јакојі не најшов Пипін.

Не знају тільки, чи можна буде міні безопасно јіхати в Россіју. Д. Антонович, бувши у Львові, запрошував мене і говорив, шчо діставшисья до Кіјіва, міг би ја там хоч в його домі пробувати спокіјно¹⁾, працьујучи чи то в хаті, чи в бібліотеці. А паспорт ја надіјусь дістати. Впрочім напишу шче рівночасно з отсим лист до Кіјіва.

Іношчо дістав дві книжки Старицького „Думи і пісні II“ і „Гамльета“ Старицькиј таки анектује собі „Поклик до Славјан“, про котриј Ви генто писали, шчо він Ваш. Жаль, шчо Ваша тодішнья рукопись застрьала в суді. Чи не були б ласкаві прислати шче раз відпис тојі пісні, шчо б вивести правду на чисту воду? Тут би јіјі помістили. Дивна річ, шчо поезіја Старицького видаєсья міні так јакось чужоју, натьаганоју і силуваноју! Розумієсья, о тім і мови нема, шчо б щонебудь з нејі порозуміли наші мужики, так, як розуміють усі вірші Шевченка. По јакого чорта Старицькиј таку масу нових слів творить або старих слів переіначује, немов то бесіда наша така вже бідна, шчо без латанья не обіјдєсь? По јакого б чорта н. пр. писати „ружньаниј“ зам. „рожевиј“, і с тим диким словом римувати шче дикіјше, бо нікому не зрозуміле і нічого не значуче „скрижньаниј“? А жаль, — дејакі яго вірші справді гарні і сильні, а Гамльет дуже зацікавив би наших льудеј, коли б можна јім його перечитати. Прощајте! Чи можу надіјатисья Вашојі відповіді?

Ваш шчириј Іван. Фр.

Шљу дешчо пісень. Нагујевичі, д. 23/XII/882.

24. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

27 дек. 1882.

Chemin Dancet, 14.

Шановниј земляче, — оце тільки шчо получив Ваш лист з дописьями ј пісьнями. Дуже Вам дякују за все. Про пісні тільки ја б сказав, шчо добре

¹⁾ В рукоп. спокіјну.

було б наперед усьякиј варјант писати на окреімнім паперцѣу з підписом: де, коли, хто ј од кого записав. Це дуже влекшује роботу впорядкуваннѣа. бо тепер треба все мені так попереписувати. — За дописі безмірно вдѣачниј: такі вони цікаві. Ја помішчу јіх в 1-му №-рі за 1883 р. — Тепер буду одповідати на Ваш лист. —

Ви не вірно думајете, шчо ја з чого злого не писав Вам. Ја навіть написав Вам зараз одповідь, — котру при цѣому ј посилају, — та не зкінчив, бо на мене најшло лихо ј клопіт. Дочка маленька в мснѣ заслабла не опасно, але клопотно, бо разів з 3 мене будила на ночі. Так ја в ночі не спав, а в день працѣував коло В. Сл. та коло пісень. А тут шче мусив јіздити в Берн дльа переговорів про В. Слово, а потім в Лозанну, — то так збивсь зовсім з ладу. Потім одкладено було кінець Вашојі дописи до слід. Н-ра, — то одложив і одповідь. Ну, словом — безладьдѣа вијшло. Мојејі вини тут јесть, — та ја иноді невмінѣајеміј, — таки ледви голову ношу через усьякі клопоти, бо ја ј ньанька дітська, ј дослідач, і публіцист, і переводчик, і корректор, і редактор, і експедитор! Ну, та вже нічого про старѣ. До справ!

Посилају Вам 100 фр. — 35 Вам слідује за допись. 25 — 30 фр. дајте Максимѣакові, коли јого знајете за роботѣашчого чоловіка. Решту вдержте собі за рахунок будущчих працѣ. Напишіть мені про М-ка. Чи не можна б јого теж засадити за писаннѣа корр., або хоч збираннѣа пісень?

Книги цими днѣами пошльу. Манускрипти Ваші посилају тепер. „Німецьчина“, коли б обробити, то булоб варто напечатати, — а Ботокудів радив би кинути ј уперед такого не писати. — Про „Сьвіт“, шчо пада, тоді, коли Дѣло ј Зоря јдутъ в гору, писав мені ј П-к. Простіть мене, — ја таки думају, шчо Ви сами (т. ј. і братіја Ваша, ј Ви, д. Іван Франко) тому багато винні. На шчо Ви зразу 20 діл почали писати і через те ніодного не могли обробити як слід (всі статті, де про Россіју ј Росс. Украјину згадка була, повні помилки таких, шче аж червоніјеш з сорому) і навели скуку на публіку, котра не може ж держати в голові мозајіки з шматків. Ја напр. великіј поклонник Ів. Франка, як беллетриста, кинув читати „Борислав сміјєсьа“, аж поки не побачу кінцѣа. Далі в Вашому Сьвіті не було ніякојі проґрамми, — а поза Сьвітом Ви всі пустили багато оппортунізму (був він і в Сьвіті, починајучи з правописі, котру, не знају, почому Ви не вдержали Громадського Друга). Замітьте, — ја зовсім не за доктринерськіј фанатизм; ја допускају практичну, або ліпше педагогічну уміркованність початку, та не розуміју оппортуністичнојі *promiscuitè*. Держітьсьа собі смиреннько, — та чисто, не мінѣајтесь з „Дѣлами“ ј „Зорями“ вже через те, шчо не знајете, куди оці підуть завтра. Через це ја з радістѣу читав у Вашому листі, які дурниці говорить про Вас Барв-іј і як одурив Вас П-іј. — А Ви ж чого чекали? Шчоб сорока соловіјем співала?

Дуже ја розуміју, шчо Вам (і братіјі ј Вам І. Фр.) не легко, — та держучись чисто, својеју хаткоју, за молоду, Ви хоч під старість будете чим сь, матимете своју публіку, а може ј својі гроші, а тинѣајучись по Дѣламъ и простирујучи себе, — погинете даремно під тинами, бо все одно Барвинськими не будете. —

Я не знаю, чи стане в Вас літературних сил на порядну газету; — думаю, що ні, бо в Сьвіті не дурно ж усе писали Ви один. Тільки ж думаю, шчо коли б вже видавати далі Сьвіт, то треба б поставити йому ясну програму: загально-супільну і спеціально галицько-українську (I. сьвітська наука, політ. воля; соціалізм. II. єдність укр. в Австрії і Росції; приязнь до народа польського, руминського, до робочих жидів); хоч самим літературним робом і хоч самою цензурною манерою, а проводити ту програму, — шчоб хоч виробити в Галичині расу льудей з світлою головою і не оппортуністів. Инакше, — не варто і починати.

Питаєте Ви про книги об Біблії. Я маю тепер собі за джерело біблеїської мудрости французський перевод Reuss — La Bible (шістьнадцять томів, — коштує більш 160 фр.; ја жеї беру, коли треба, в нашій Société de Lecture) + Encyclopédie des sciences religieuses p. Lichtenberger + Herzog, — Realencyclopedie der Prot. Theologie (єсть в мене, хоч старе виданьня, 24 томи, колись куплені за 70 гульд. у антикара). У Рејса не тільки перевод најраціональнішчи, а і коментар і історія кожної книги. Як би ого Біблію запустити між семинаристів, то була б ціла революція. Та раз дорога, а вдруге Ваші львівські нрави такі, шчо зараз порвуть і замотають книги, хто навмисне, а хто з безпорядочности. Ви можете судити об Рејсі по тому N-ру Revue Politique et Litteraire, шчо ја послав торік дльа Вас Белеју вкупі з книжкою Sоеquerel, — Des premiers transformations du Christianisme. А може не дістали? Так жаль: ја посилав, шчоб просто перевели статєјку Верна (Мориса) про Евангеліја по Рејсу. Тепер пошљу шче Верна ж Mélanges de critique religieuse, — де єсть дешчо з результатів Рејса і йому подібних і між инчим про склад Пјатикнижьжъа (по Kuenen, Noldecke, Рејсу і др.). Ја радив би Вам звернути увагу і на M. Dunker — Gesch. des Alterthums перші томи, де добре, хоч і по шматкам, розказана жидівська історія. Јіји б навіть можна б було зрезьмувати в популярну брошурку.

Добре б було, коли б Ви взьались за Істор. укр. літератури і дльа цього поїхали в Кијів. Ја радиј помогти Вам в цьому ділі, чим могу: уложити заг. план, по нар. слов., по віршам і драмі і т. д. Дайте мені Ваш план. З тим шчоб не ділити нас,   la Руріп, ја згожуюсь. — В Кијів, ја думаю, можете јіхати безопасно, — а там, звісно, најдете матерјал. — А поки шчо: не могли б Ви поїхати на Угоршчину?

Тепер просьба: спішіть мені всьу пісньу, котру Ви приводите в Індемнізації (Зозуленька), а також довідајетесь, як вона попала в руки попів 1848 р. Та шчо в загалі та брошюра, в котрій Ви знајшли ту пісньу? Цікаво б було в загалі прослідити, — шчо таке внесли польські демократи 1840-х років в нашу нар. освіту і поезіју.

Ваш М. Др-в.

Ја досі не маю звістки од Б-ја, чи получив він 150 фр., шчо ја послав йому на Фауста? Звиніть, шчо послав не 200: мені обіцьвав дати на Ф. 50 фр. В-иј, та не дав, так шчо зібралось тільки 150 (50 мојих, 100 редакції В. Слова).

Чому мені Б-єј не присила ніяких книг нових з Львова (вид. Просвіти і т. и.)? Ја јого прохав посилати mit Nachnahme; він зхотів лїпше, шчоб

я прислав книг (Нові пісні, Ш-ка і т. и.), шчоб на виручені гроші посилати мені нові книжки. Я так зробив, — і получив тільки 2 брошурки — маїже рік тому назад. Далі.... мовчанка! Чи не ма грошеј, — так слав би mit Nachnahme.

Просто сором мені з галицькими книгами. Через книгарів нічого не збудеш, — через знакомих те ж. Оце насилу добивсь Шекспира Кулішевого ј перше вид. Крашанки з Відня.

Рік 1883.

25. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавиј Добродіју!

Ваш ласкавиј лист, як також посилку 100 фр. і оба н-ри В. Сл. (51 і 52) дістав благополучно. Як утішило мене Ваше письмо, як заохотило до роботи! Простіть, ласкавиј Добродіју, шчо ја хоч би на хвиљу міг подумати, шчо Ви в чім небудь гнівні на мене і не хочете відписувати. Ваше оповіданье про всі трудности, котрі Вам приходиться там зносити на чужині, ткнуло мене до глибини серцьа. Шчо сказали б Ви на те, як би ја, повернувши з України і прилагодивши матеріјал до історіјі літератури української, приїхав десь так літом до Вас, до Женеви на пару місяців. Під Вашим оком ја написав би історіју ліпше, ніж тут, і скористав би сам безмірно багато в Вашім товаристві, — а ј Ви мали б з мене де в чім доброго, робучого помічника, хоч би корректора, наборшчика, експедітора чи шчо небудь. Та впрочім о тім шче буде час побалакати пізніше.

На Вкрајіну ја бажав би вибратисья десь с початком марта, коли буде мож. Гроші на дорогу більше меньше је. С Партицьким годі міні було розв'язатисья і ја мусів уступити јому повість за 120 гульд: у нас в хозьяјстві набралось було дешчо троха довгу, родина наљагала на мене, — шчо було діјати. Ја сам глибоко чују се, шчо міні не слід би печатати нічого в „Зорі“, — так міні здаєсь, немов сам у себе краду, а шче до того, коли зважу свинську вдачу Партицького. Але ж бо де міні подітисья з мојеју бельетристикою. От у мене лежить шче від 1878 кільканајцьять ескізів з народного житья, — оден з них без мојејі відомости втикнув Б—ј до „Дїла“, звісно, безплатно. Крім того ескізу печаталась в „Дїлї“ з мојіх писань тільки одна Індемнізація — також за дармо, јшло міні о то, шчоб лїуде прочитали, — „Дїло“ скористало, бо задля нејі дістало кількох нових пренумерантів. Крім ескізів лежить у мене готових ціла книга віршів, між ними обширна поема з попівського житья „Історіја лівојі руки“, — та шчо, мабуть усе буде мусіло лежати довго, бо ніде печатати, тим більше, шчо дечого ј зовсім не пустить наша цензура. „Свїту“, здаєсь, конаець, 10 і 11 н-ру доси нема і вже оце півтора місяцьа зі Львова нікто нічогісінько не пише. Сего тижня в суботу јїду до Львова на пару день, — між јіншим мају там від одного товариша дістати автентичні дані о тім, кілько грошеј пожирає шчо року наш Виділ Крајевиј, — як дістану, то зладжу допись для В. Сл.

Що до „Світа“ і в загалі видаванья газет, то, звісна річ, Ваша правда: у нас нема досить сил на видаванье порьядної газети, а ї сьмілости не було виступити в „Світі“ ясно і рішучо. Одно лихо з другим плелось. Тільки ж і тут не все моја вина, — ја ж не був редактором і відповідати можу тільки за те, що сам писав. Що помилок в моїх писаньх чимало, сему також не заперечу, — але ж міні приходилось велику часть усього писати на селі, без книжок, без матеріялів, а писати треба було, бо ніхто другиј не бравсьа за писанье.

Що до „Ргасу“, то Ви все таки, думају, переціньујете моју вину. І там ја не був редактором ані не мав ніколи рішајучого голосу в редакції. І моїх статей редакція кілька відкинула і відкинула іменно таку статью, в котрій ја радив писати більш по хлопськи, викинути всьу заграничну термінологіју тај старатисьа змодіфікувати ї саму теоріју соціалізму так, щоб вона ліпше приставала до наших аграрних та дрібнодворних обставин, ніж Марксів фабричний соціалізм. Тај чи Ви думајете, що одна П — кова статья змогла б була переробити напрям газети? Впрочім тепер, як зачувају, Ргаса переноситьсьа до Кракова, а Данильук у Львові мабуть хоче видавати јакијсь відтінок Ргасу на власну руку незалежно від попередної редакції. Појіду ї погляну, як стоїть се діло, — може можна буде що небудь зробити, — хоч і то бог знаје, бо І — иј н-р за сеј рік вијшов unter'm Hund.

Що до Сільської Читальні, то ја буду ще говорити с П — ком, с котрим чень побачусь незабаром у Львові. Ја думав би перш усього видати програмову книжочку, на взір Передного слова до Громади, а затим подавати, як що буде готове: оповіданья с письма свјатого і статі про наші суспільні обставини. При оповіданьях з письма свјатого ја гадав би подавати наперед важніші уступи з тексту, далі критику, і то, як можна, досить обширно. І так н. пр. Пјатикнижье ја думав би виложити в 10 книжочках в такім порьядку: 1) Що таке письмо свјате (діскусіју о автентичности і історії біблії), 2) О сотвореньу світа, 3) перші льуде, 4) перша родина і громада, 5) потопа світа, 6) змішанье јазиків, 7) патріархи, 8) Мојсеј і вихід з Јегипту, 9 і 10) жидівський закон. Також здаєсь міні, що добре би було оповіданья з письма св. печатати латинськими буквами: раз те, що дешевше, а по друге, що прочитаје ї мішчанство ї міські робітники.

Про пльан історії літератури ја тепер мало що можу сказати, не мајучи під рукоју ніяких матеріялів. Беручи in generalibus, ја думав би, що попереду подати б докладниј (јак на такий вузкий розмір) огляд льудової творчости: пісень, казок, приповідок, загадок, а також сказати дешчо про завјазки штуки (орнамент, вишиванья і пр.). Начеркнувши коротко на підставі пісень і переказів історіју України, перејти в другій главі до огляду писаної словесности від Нестора аж до Монголів. В третій главі огляд літератури віку козацького, а в четвертій література наших часів від Котльаревського. Звісна річ, сьа четверта глава і глава (о) народній словесности мусьать занимати що найменше $\frac{3}{4}$ усеї праці. Чорт јого знаје, як се все поміститьсьа на 10—12 аркушах печ., і як химерниј Німець в тім самім томі помістить ще ї історіју великоруської літератури. Зважте ще, що в текст повинні бути вплетені пе-

реводи найкращих творів, або бодаї характеристичні з них уступи. Ах, от шчо! Може б Ви знали кого такого, хто міг би написати історію великоруської літератури? Німець просив мене нараїти йому кого небудь, — нехаї би написане було хоч і по великоруськи, — ја би переклав на німецьке.

Шчо до мандрівки в Угоршчину, то ја ту з деякими товаришами ось шчо умовив: зробити на весні екскурзію через наші гори та відтак угорською країною здовж від Унгвару аж до верхівја Тиси, а відтак через Гуцульшчину назад домів. Тепер зімоју јіхати, думају, не добре, — треба б мати јакусь виразну ціль, а не можна б поблукати по краю сьуди ј туди так, як в літі. Всі ми рушили б в тоту дорогу з льегітимаціями, а до того шче буцім то в зоологічних та геологічних цілях. Коли б Ви при тіј спосібности мали поручити міні јаке діло, вказати льудеј або хоч би тільки вказати ціль: шчо мов сего та того дошукуватись, — то ја з радістю зробљу все дља Вас.

Пісню про Зазуленьку ја перепишу Вам, а коли б можна, то ј пришљу. Се не је ніјака брошурка, тільки просто летучиј листок, на котрім окрім сеї ж пісні нема нічого.

В Вашіј статі „Историч. Польша и Вруск. демокр“. Ви згадујете про польську брошуру, „Aleksander Hercen i jego drukarnia w Londynie“, кажучи шчо не мали јії під руками. Коли б Вам треба јеї було, то у мене вона је, ја міг би позичити Вам.

Надіюсь у Львові також вичерпати дешчо цікавого з Справоздань сојмових, а іменно хотів би подати докладніј образ дебат над автономіеју громад з увагоју на те, шчо Ви сказали в примітці до мојеї послідної дописі.

Рејса постарајусь закупити дља својеї бібліотеки хоч би појединчими томами в міру потреби. Dupcker чень буде в бібліотеці універзитетській. Revue Politique, присланої враз із Transformations de Chretienisme, ја не дістав і не бачив, — а шкода. Може де Б — ј запропастив, бо Transformations пријшли. Б — ј ніколи не маје звичају показувати міні шчо небудь з того, шчо прије, і шчо до книжок в загалі не пришло ніколи нічого, доки або сам не возьму, або принајмі 20 раз не упімнусь, хоч книжка лежить у него під руками і самому не потрібна. Тільки ж ја не знају, — Рејс вијшов уже досить давно, чи не потрібно б јого чим доповнџати. Ја шукав в німецькій бібліографії від 65 — 80 років, јего Біблії не було, а були тільки де јакі спеціјальні роботи (Книга Јова і шче дешчо). Впрочім жидівська історіја, надіјатись, критична, у нас буде в виданьу Онкена „Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen“, котру ми пренумерујемо, — правду кажучи, доси значно опізнисьа.

150 фр. на Фавста Б — ј дістав і ја сердечно дякују Вам за тоту підмогу. Більше не треба було, — як раз Ваші гроші вистачили, шчо б до решти заспокоїти друкарню. Не знају, чи і кілько післав Вам Б — ј примірників Фавста. Коли б Вам треба було, то напишіть, а ја пішљу.

Кулішових видань і у нас досить тџажко здобути. Не знају, як тепер, а коли ја був у Львові (в початку осени), то шче не було в книгарнях, а редакціям Куліш тож не дав. У нас је лиш Хуторна поезіја та Крашанка, перше виданье. Дивна річ, — Б — ј говорив міні, шчо зараз по виході післав Вам Крашанку дља рецензії! Чи не післав, чи Ви не дістали?

Що до Максимјака, то Ваш лист пришов за пізно, — його вже нема в Дрогобичи, ба, здається, нема і в Галичині. Поїхав кудись. Чоловік він по моєму пустий і швіндльєр, хоч енергічний. Я хотів було його наклонити до якої небудь праці — і талант же, — так шчо ж, коли годі було наклонити його, шчоб хоч одну книжку як слід прочитав. Пробіжить пјате через десьате і скаже: прочитав, — а питај, шчо і о чім, — не знаје. Процес він мав за те, шчо вдарив підчас шкільної години професора в пику. Деякі обставини процесу були цікаві, — ја швидко напишу о нім і о процесах станіславівських обширнішу звістку (у мене је дешчо троха писаних матеріјалів і оповідањ), але самі льуде, шчо дали притоку до тих процесів, Максимјак у Дрогобичи і Мороз у Станіславоі, — льуде пусті. У Максимјака батько мајетний, мужик, мајучий около 60 моргів ґрунту, — ја радив йому вертати до дому і робити на ґрунті, — не хотів і попхавсьа кудись в світ за очи, — не знају, де обертаєсьа.

Очевидна річ, шчо всі прислані Вами гроші ја взяв собі на рахунок дописів. Записав пару зошитів *Statistisches Jahrbuch* і запрумерував *Statistische Monatschrift*, — ось і увесь льуксус, јакого позволив собі за ті гроші. Решту треба на довги, котрих у мене на 200 гульд. набралосьа.

В. Сл. і листи шліть на туж адресу, шчо ј доси. Ја у Львові довго не буду. Книжок досі не дістав, — може застану завтра. Прощајте!

Ваш Ів. Франко.

Нагујевичі, вівторок, 16 січня 1883.

26. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавиј Добродіју!

Шљу Вам отсесью допись, — не знају, здастьсьа Вам до В. Сл. Се тільки перша частка, — при спосібности зладжу більше (дві — три), коли сесьа понадобится. Не знају, чи писав Вам П-к, шчо ја јіду на јакийсь час до Вікна до Федоровича на заробок, якись там мемуари редагувати чи шчо. Чень відтам зможу дешчо цікавого донести до В. Сл. Пісьну про зауленьку, о котру Ви просили, ја перепишу і передам П-вови дља пересилки на Ваші руки.

Кланьајусь Вам. Ваш Ів. Фр.

27. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Нагујевичі д. 24 цвітња 1883.

Ласкавиј Добродіју!

Давненько вже не писав ја до Вас нічого за всілякими заньаťами та ґризотами. Мабуть два чи три місьаці минули від мого послідного до Вас листу, — чоловік в тім часі став старшиј і богатшиј о кілька нових дурниць, о котрих і Ви знајете і котрі Ви, спасибі Вам, прощајете, — тож і ја уважају себе в праві не говорити о тім більше.

Поперед всего годилось би розказати Вам про мої сегочасні „похожде-
нія“, а іменно про ціломісьячну гостину у Федоровича. Прислав Фед. гроші,—
приїзди до Вікна! Приїхав ја. Даје міні ось яку роботу: По яго батькови
Івані осталося богацько письм— філзофіја, а властиво соціјольгіја, хоч
і не докінчена, а крім того велика кореспонденція від р. 1835 до 1870, всего
8—10 тисъач листів. Отжеж каже він міні з тих листів, а також з споминок
яго матери зладити біографіју старого. Ја принъавсьа, особливо коли роз-
глядів, шчо листи кидајуть доволі світла на досить темні часи від 1835 до
1846, на заходи польских демократів в 40-вих роках, а особливо на подіі
1848 року, коли Ів. Фед. був послом з Тернополя до сојму віденського. От
ја ј рішивсьа, на підставі тих листів, оповідань, а також друкованих жерел
зладити житъе Ів. Фед. на тлі яго часу. Пријдесь розказати про р. 1831,
1846, 1848, 1859—1864, коли Ів. більше або меньше брав участь в житъу пуб-
личнім. Чи удастьсьа міні та робота,— господъ знаје,— хотів бим при-
најмі матеріјалу подати доста. Працьа над Федор, зајме міні час до піз-
нојі осени.

До праці про економічний і громадський розвіј укр. мужицтва в Галичині
під Австріјеју ја від двох літ уже збирају матеріјали, хоч, правду кажучи,
небогато јіх дастьсьа зібрати. У мене је спис мајже всего, шчо доси видано
по статистиці Галичини на польській і німецькій мові,— жаль тільки, шчо не
все можна буде тут у Львові роздобути. Крім того між рукописами бібл.
Оссолінських је досить богато матеріјалу, особливо много паншчизньаних
інвентарів з XVIII і XIX в., також дејакі урядові меморіјали (недруковані)
і таке інше. Звісна річ, шчо така працьа мусіла б занъати кілька літ часу,
тај то треба до нејі кількох лъудеј, особливо дльа зведенъа і провірки жерел.
Ја міркував втъагнути до такојі спілки Коса (того, шчо писав в Гром., Дзвоні
ј Молоті під літ. Н. С.) і шче декого, так шчо ж, здајесь, годі буде. Відень
попсував нам Коса,— не plus dicam!

У нас на селі біда і нужда крајна. Зима держить оце вже 7-миј місяць,
паші не стало, худоба з голоду гине, передновок і у најзаможніјших в вікна,
загльадаје. Погано жити на нашім краснім Підгірью! А ту слота-негода.
Торік дірекция лісів і домен дозволила була у нас двом чи трем гро-
мадам за мојіми прозьбами пасти в лісі худобу, так шчо ж, удрала таку ціну,
јак за рідного батька. Сего року знов поробили ми прозьби, і то не лиш
о позволенъе, а ј о низшу ціну. Повзвольајучи торік, дірекция виразно ска-
зала, шчо позволяје дльа того тільки, шчо наші мужики возъать камеральні
дрова з лісів до соловарні в Дрогобичи. Міј вітчим обібравсьа за підръад-
чика, та так шчасливо, шчо сејі поганојі зими, шчо б додержати контракту
і не стратити кавціјі, бухнув звиш 150 ринських з кішені. Коли не в тернье,
то хоч в кропиву! Таке наше всъуди. Наші пани не перестајуть опікуватись
нами, тај то так, шчо ласка кости ломить. От і тепер пријдесь нам принъати
нову ласку. У нас, як знајете, сіль цісарська,— жаль тільки, шчо наша під-
гірська земльа не знаје нічого про монополіі і пројавльаје сольані жерела
там, де јіј подобајесьа, а частенько ј зовсім не там, де би се мило було
цісарським фінанцвахам. Народ розумієсьа користаје з божого дару—

а фінанцвахам се закривдно; віддавна вони мали багато клопоту с тими сольаними жерелами, з котрих брати ропу уважаєсьа контрабандою. Давніше вони дуже часто бігали по селах, робили формальн. лови на дівчат та хлопців, носьачих „соровицьу“, робили по хатах за неју ревізії, били зловлених і драли з них великі „штрофи“. Рівночасно вони забивали і засипували ті жерела і сипали на їх місци високі могили. У нас н. пр. цілу одну сіножать зопсували таким способом, висипавши на нї оять чи шість таких могилок, кожда шчо најменьше на сьажень висока, а 5—6 сьажнів обширна. Тільки ж не всигли „ревізори“ одну могилку висипати, коли соровицьа прорізувалась на другім місці. Послідними роками перестали вже так дуже пильнувати тих сольаних жерел, переконавшисьа, шчо пильнованье нічого не помагає, хоч і тепер скоро б кого зловили с соровицеју, то кара не мине, тај то так: коли н. пр. зловлять кого з двома коновками, а тільки в одній коновці је соровиці кварта, то ведуть јого до уряду громадського, там змірять, кільки в обох коновках по сам верх зміститьсяа води, і зловленї за тільки соровиці мусить заплатити кару. Аж ось два роки тому, коли в радї державній чим раз частїшї сталисьа допїмненья послїв о свобїдну сїль і ропу дльа худоби, без чого ј належита годївлья не можлива, наш уряд зробив нам благодїяніє і — дозволив сольану ропу! Тільки-ж як дозволив? А ось послухайте як. Приходить запитанье до уряду громадського, чи хоче громада користати з находьачихсьа на жеї рејонї сольаних жерел? Коли уряд відповість, шчо хоче, тоді власть зсилає свого комісарья, шчо б огльанув жерела і запорьадив порьадне виконанье і обцїмрованье сольаних криниць, — правда шчо за дбала власть? Тільки ж се шче не конець. Поверх цїмрини приходить віко, а в віку замок, — кирницьу замикають, віт бере кльуч до себе і два рази на тиждень має обовязок видавати кождому господарови певне число літрів соровиці, пропорціонально до того, кільки штук худоби начислила у него конскрипція. А рівночасно с тим великим добродїєством, котре одним мигом мусить з нинї на завтра піднести добробит народа, власть предержашча, боїачись, шчо б мужик надто не розжирїв, накладає за тоту „свобїдну“ сїль і — відповідну оплату від штуки консумуючої худоби.

Коли до нашої громади перед двома роками приїшло запитанье, чи не хочемо ј ми такої „свобїдної ропи“, ми в простотї духа відказали, шчо не хочемо. Ми так таки по просту сказали властям: ваша свобода буде під замком, а тепер ми маємо јїї зовсім без замків. Негај й так, шчо тепер уживанье соровиці нам заборонене, але ж ви допильнувати жеје не годни, а коли нас кого зловите, то шчо ж, — заплатимо кару і все таки се меньше нас коштуватиме, як ваша свобода“. Але знать панам квапно дієсьа с тим, шчо б нам накинути таки своју свободу, бо сего року, при іншїм уже урядї громадськїм, знов приїшло те саме запитанье, і теперїшній уряд — приньав казенну свободу. Можете собі подумати, яким оком гльадить громада на своју старшину і як буде гльадїти на нью тоді, коли від віків отворенї дльа всїх сольанї жерела раптом покажутьсьа позамиканими!

Ви певно читали вже в газетах про аграрній бунт в Јарославї, місточку с перезажно україїнським населеньем. Отже ж бачите, шчо ј там довело на-

род до бунту не шчо, як ласка уряду та його охота — благодітельствувати. Чи не доведе до подібних сцен і нове благодітельство с свобідною ропоју, сего не знати, хоч і дуже мож надіјатисья.

Може б зачеркнениј уступ придавсьа дльа В. Сл.? Коли так, то ј напеча-чатајте, як би можна, то по украјінськи.

Ја не знају, придадутьсьа Вам на шчо мојі дві роботи, котрі ја післав Вам шче в лъутім? Коли б не були здалі до нічого, то може б Ви могли при случајности прислати міні назад, особливо статьу про дотаціју попівства, — цифровиј матеріјал з нејі придавсьа б міні колись, а другиј раз витъагати — велика працьа. Так само може б ласка Ваша прислати П-кову статьу про читальні, котра пригодилась би тутка, от хоч би „Ділі“.

Вашу посилку книжок, вислану до Дрогобича під адр. Szczep., ја дістав і спасибі Вам за них. Зараз завтра пускају велику часть в курс, особливо Маріја придастьсьа в Дрогобичи, де јіјі радо читајуть і Польаки ј жида.

Так само велике спасибі Вам за французькі речі, тикајучі критики письма свіјатого. Ја хочу підбити Федор., шчо б він дльа својејі бібліотеки закупив Рејса, і надіјусь, шчо він се зробить, а тоді буду міг користати з него, як з свого. Сидьачи в Вікні, ја зачав пробувати својіх сил в пи-саньу популярних річей і зладив (не цілу шче) штучку з економіјі суспіль-нојі: теоріју грошеј. Коли б міні тепер на свјатах удалось јіјі докінчити, то можна б і напечатати с часом в „Сільській читальни“. П-к чень писав Вам о тім, які у нас замисли о тім ділі, — жаль тільки, шчо не швидко буде можна јого зачати, іменно поки у мене не буде троха грошеј ві(д) Федор., т. ј. коло початку липня. П-к тимчасом ладить програм, — бојусь, шчо б не вишов confiscierlich, а тоді шкода грошеј, так, як шкода јіх було на відозву, котру сконфіскували пръамо ні за цапову душу і котру П-к дуже легко міг оборонити при објективніј розправі. А сконфіскована річ, хоч би ј удалосьа скрити јіјі перед кіхтьами поліціјі, все таки не најде широкого ходу між на-род, так, як не можна јіјі отверто розсилати. Впрочім діло ту тільки в формі, бо ја чим раз більше переконујусь, шчо у нас можна писати і друкувати бо-гато, шчо б тільки в належитіј формі. Все залежать від сосу.

Надіјусь, шчо в тім згльаді ми с П-ком згодимосьа. Жаль тільки, шчо він раз в раз слабује, а в слабости стајесь дуже дразливиј. Ја просив јого, шчо б јіхав троха до нас до Нагујевич, тут би нам можна ј робити в купі і жити б міг він хоч бідненько, по хлопски, та все ж таки безжурно. Але не хоче, — у него својі пересуди, котрі не дајуть јому пръамо зітись с чолові-ком, — але вже коли јакись чоловік „вітчим“ або „махоча“, то вже у него само собою розумієсьа, шчо жити з ними не можна. А хоче він јіхати до Коломијі, так шчо ж, там јому буде то само, шчо в Львові, — грошеј својіх нема, о хліб шчоденниј журитисья, о хату журитисья і т. д. Ну, шчо ж, коли з ним непорадна година!

Отсе ја розписавсь та розмазавсь, — пора кінчити. Ага, шче одно! Будьте ласка, не висилајте В. Сл. до Львова нікому, бо ніхто јого не дістаје. Всі н-ри пръамо несуть на комору, там розпечатујуть і дајуть на поліціју, а на поліціјі пиши пропало. Двох послідних н-рів окрім мене в Наг. і може шче

декого на провінції ніхто ві Львові не дістав. Так шчо ја думају, — шкода грошеј на посилку, а радше присилајте по два або три примірники на мої руки, а ја відти достачатиму, кому скажете, так, як до мене до Дрог. приходить безпрепятственно і правильно.

Максимјак, котрого судьбоју Ви інтересувались, находитьсьа в Россіі не знају докладно де. Зараз по переході чере границую јого арештували і посадили в острог, — відтам писав, шче ј путаниць усьаких наробив. Опісьльа деть кудись подівсьа, бо на листи не було відповіди.

Дістав тими часами богацько пісень: цілу пачку з Лемківщини і з ріжних сторін Галичини. Скоро буде час розгльанутись в тім матеріјалі, то пови[пи]сују і зашьу Вам, шчо буде дльа Вас здале.

Прощајте! Кланьяјусь Вам.

Ваш шчириј Іван.

28. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Львів 27/X 1883.

Ласкавиј Добродіју!

Злучајно бувши у Павлика в ту пору, коли до него пријшов Ваш лист, ја дізнавсьа дешчо про Ваше житье та Ваші роботи. Павлик троха був роздразненіј, і здаєсь, шчо в тім таки настроју ј відписав Вам. Воно в јого незавиднім положеньу ј зовсім поньатно. Дуже жаль, шчо поки шчо ја не богато чим можу јему помогти, але надіјусь, шчо с часом обставини змінатьсьа. Коб тільки він хотів перенестисьа до Нагујевич, де у мене је грунт, хоч і дуже невеличкиј, і хата, хоч і мужицька, — та все таки, працьујучи в полі і в літературі, можна б жити вигідно, не потребујучи журитись, шчо завтра јістимем. Моја родина тисне мене, шчоб ја женивсьа конче, та шчо ж, се діло таке, на котре чоловік не швидко зважитьсьа. Поки шчо, ја сиджу у Львові і збирају матеріјали до всьаких писань. Дльа хлїба пишу в Ділі — отсе про бюджет крајевиј, так, як і попереду про внески польскі (Зибликевича, Вротновського і др.). В вільних хвильах виписују в бібліотеці Оссол. матеріјали дльа історіі громадських шпіхлірів в Галичині, — діло доси не тикане а цікаве! Та тільки роботи богато, і коли буде готова, не знају. При тім же вона вијде ширша, ніж з разу думалось, так шчо „Діло“ ледви чи помістить окрім короткого витягу. Треба буде удатись денебудь за границую, тим більше, шчо тоді можна буде свобідніше розкрити циганство австр. рьаду.

Ја писав Вам шче на весні, шчо хотів би појїхати на Вкрајну, зібрати матеріјал до історіі літератури. Отжеж пльан тој відкладав ја тај відкладав аж до тепер. Але тепер уже јїду на певно, таки незабаром, — паспорт готовіј, гроші також, хоч і не богато (50 зр.), та чень вистарчить. Коли б Ваша воля була переказати туди шчо небудь або справити мене до јаких лудеј, котрі помогли б міні не тільки зібрати матеріјал, але ј пізнати відносини та завязати јакі небудь тривкі звязки, то ја би був дуже вдячний. Ја думају зајїхати прьамо до Антонов., — він же ј просив мене, бувши тутечки.

В літі був ту Житецкиј, а тепер перејїздив недужиј Винниченко, та ні одним ні з другим ја не бачивсьа.

У нас молодіж рушаєсь троха. За почином моїм і Нагірного зав'язавсь комітет дльа виданья всіх письм Навроцького і ось ми просимо Вас, коли б у Вас були листи Навр., а в тих листах було дешчо такого, шчо стоіло б випечатати (чи то јако матеріјал дльа јего біографіјі, чи јако характеристика јего думок і поглядів), шщоб Ви були ласка уділити нам як небудь. Діло не квапне, — можна ј за 2 — 3 місьаці, — на тепер ми раді б мати тільки Ваше приреченьє. Остапа запрошујемо до написанья біографіјі Навр., надіјемось, шчо не відмовить.

І шче одно. При Академічнім Братстві зібралась громадка охочих, льудеј 10—15, і зав'язујуть Кружок етнографічно-статистичниј дльа студіюванья житья і світогляду народа. Чи буде з тојі муки хліб, — не знати, але на всьакий спосіб ја докладају і докладатиму роботи, шщоб хоч шчо небудь вишло. Отсе вчора зладив програму, котру нині візьмем під діскусіју. Завтра будуть загальні збори Ак. Бр., — то ј Кружок при тіј спосібности зав'язеьса. А слідујучого тижня ја хочу дати відчит о методі і цільах статистики. То само треба буде зробити і дльа етнографіјі. Нехај льуде хоч пізнајуть, як вигльадаје предмет, — все таки не на одно јім отворьаьсьа очи, на шчо доси дивилисьа, а не бачили. Одним з перших задань Кружка буде зладженье і виданье по можности повнојі бібліографіјі (с критичними примітками) всіх книжок, статей і заміток, відносьачихсьа до нашојі етнографіјі і до статистики українського краю і народа. Таку роботу можуть зробити ј льуде, шчо знакомі с самими тими науками, а користь буде і дльа ніх бо пізнајуть де і який матерјал можна напіткати — і дльа всіх будушчих робітників на тім полі. Конечно, ја думају втьагнути в ту бібліографіју і рукописі публичних бібліотек. До тојі роботи ми хочемо запросити ј віденьців, бо особливо статистичних жерел најбільша часть у Відні, а ту, хоч забиьсьа, не добудеш нераз најельементарнішх видань.

Друге діло, на котре ми в Кружку хочемо покласти вагу, се „збиранье матеріјалу з народа“, т. ј. періодичні екскурзіі в ріжні сторони краю. Конечно, шчо в програм таких екскурзіј можна втьагнути все, шчо кому забажаєсьа, тим більше, шчо ніякиј регульамін в'язати нас не буде.

Ми дуже були б раді, коли б могли дістати від Вас сказівки, як робити і шчо, јакі книги студіювати — особливо по етнографіјі, до чого у нас крім сирих матеріјалів тај то дуже некомпльетних дуже мало книжок находитьсьа. Ја спроваджују тепер дешчо, а дешчо надіјусь роздобути на Вкрајіні. Особливо потрібні нам збірники великоруськојі льудовојі літератури, тај дејакі јіх опрацьованья, хоч би на разі лиш Пипіна, Стасова, Јефименка і др.

У Вас је наші Statystyczne wiadomości, перші речники, і реперторіјум місьвостеј в Галичині. Коли б Вам тих видань не потрібно було, особливо сего послідного, котрого ту годі дістати, то будьте ласкаві вислати нам!

Шльу Вам пару пісень, — не прогнівајтеьсь, шчо знов при купі, а також печатану 1848 р. пісьну про зазуленьку, о котру Ви генто просили.

Жду Вашого листу і шльу Вам шчире поздоровленьє.

Ваш Іван Франко.

Адрес до мене: J. Fr.

Lwów, Ulica Lindego w mieszkaniu p. Nahornego.

29. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавиј Добродію!

Хоч і не получив ја від Вас ніякої одповіді на свій попередній лист, то знају, шчо Вам ніколи відписувати і шльу Вам отсе друге писанье.

Дуже б рад ја чути, шчо Ви скажете на наш „Етнографічно статистичний Кружок“ і його замисли та роботи. Ви певно читали в „Ділі“ про него, тож не буду потребував входити в дрібниці. Скажу тільки, шчо „Кружок“ серед тутешної молодіжи зробив досить живий рух і навіть завзяті скептики, такі, шчо до недавна шче говорили: пошчо ви ј зачинајете, коли сьак чи так нічого не зробите! — і ті починајуть навертатися. Правда, льудеј працьуючих покишчо мајемо мало—10—12,—та ја надіјусь, шчо с часом буде більше. На відчити сходиться по 30—40. Дискусіји покишчо не досить оживлені,—причиною новість предмету. Справа виданья творів Навроцького иде тупо, але всеж таки хоч по троха, а jde. Ја вже писав Вам про Вашу кореспонденцију з Навр., т. ј. про його листи, які је у Вас, і надіјусь, шчо Ви не забули і не відмовили мојејі просьби. Друге діло: в Кіевскомъ Телеграфѣ“ були печатані статі Навр., між іншими пригадују собі про „Порцію“. Коли у ¹⁾ Вас је „К. Т.“, — тут його ніде нема цілого, — то може б Ви як небудь уділили нам ті статі, шчо с під пера Навр. Може б таки там веліли перекласти кому небудь на нашу мову?

При попереднім листі ја забув Вас просити о книжки, а іменно: о компьет „Вольного Слова“, коли це Вам можливо, о компьети зо два „Громади“, дешчо троха брошур (крім Маріји, котројі шче прим. з 10 је, примірників „Пісень I і II“ с по 5, ну, і шчо там шче у Вас је нового (програми, передруки з В. Сл. с по два). Особливо прошу Вас шче раз о італіянську статью з „Rivista minima“, — ја јіјі перекладу по нашому і напечатајемо. Чи не можна б дістати хоч в відписах статей французьких і англійських о нашій мові і етнографіји, шчо були печатані давніше, особливо рецензій на „Истор. пѣсни малор. нар.“? Все те у нас зовсім незнане нікому.

Будьте ласкави, напишіть також, кільки коштујуть і де би можна дістати важніші збірники етнографічні італіянські і французькі, котрі би нам дльа „Кружка“ треба було закупити?

На пересилку книжок ја вишльу сими дньами дешчо грошеј.

Кланьяјись Вам.

Ваш Ів.

Львів, ul. Lindego N. 3.

30. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

23 Новембра 1883. Chemin Dancet, 14.

Шановниј земляче.

Хотів було ја Вам одписати і одіслати вкупі листи Навроцького ј міј спомин про јого, — так мені ніколи стало, а тут шче жінка заслабла, — шчо

¹⁾ В рукоп. Колу.

нема мені мочи розкласти з столів по долу старі папери і ја мушу всьу Навроччину одкласти на другиј час, а тепер тільки напишу Вам. — П-к мені вже писав, шчо він міј лист прочитав Вам. По всьому тому листу П-ка, — листу не тільки роздраженого, а грубого і таки гупого (сердитись можна, а грубости ј гупости не то шчо не слід, — а жалко, коли чоловік говорить, бо гупость хоруба прогрессівна ј незлічима) виходить, мов би то він мене хотів покарати тим, шчо прочитав міј лист Вам. А ја, по совісти, не знају, чого мені соромитись за тој лист: ја написав те, шчо муси в написати. Звісно, шчо як би ја знав, шчо П-к на стільки безнадійній зрозуміти правду против мілкој амбіції, то ліпше б було не писати, — так П. сам підвів мене під помилку, написавши мені, шчо він зрозумів і цинить тепер одну нашу розмову шче в Женеві про подібні ж речі. Ја далекиј од того, шчоб сердитись на П-ка за јого лист, — а тільки мені жалко Јого самого, шчо він діјшов до краю самоосліпління. Жалко ј за јого теперішній стан матеріяльний, — та жалче всього, шчо він сам јого зробив собі і упорно не хотів зарані ј слухати ради, по котрій він шче міг себе вберегти од того, шчоб діјти до теперішнього стану. Ја јому казав, шчо в Галичині він діјде до крайньої нужди, коли зарані, сидючи в Женеві, він не привчиться писати по россієському (про Галичину і Австріју) ј по німецькому (про Россіју), — бравсьа ја помогти јому в одному ј другому, пришукати редакції і т. д. На все це одповідав мені П-к різними резонами, котрі зводились на—ні, ні, ні. В остатній раз, коли ја радив јому зостатись шче на рік в Ж., аби за цей рік привчитись до того, шчо ја казав вище (а тоді був шче „Порядокъ“ і П-к міг заробляти коректоју В. Сл., окрім того, шчо ј ја не одрікавсь јому помогати), — на все міні П-к одповів, шчо він такі речі може робити тільки в Галичині. „Побачите казав як робитиму!“ — „Побачите, як не робитимете, одповідав ја. Та таки ј не можна в Галичині того робити, до чого там не ма ј способів, починајучи з книжок“. — П-к стојав на својому, — а тепер мені пише те ж саме, шчо ја јому казав. Між инчим П-к збиравсь тут писати брошуру про штунду. Појіхав у Монтпельє, де не написав нічого. Тут јакось зајшла про це розмова. — „Ја можу написати цю брошуру — каже П. — тільки тоді, коли буду коло свого народу“. — „Для таких брошур, кажу ја ліпше бути коло оцієјі моєјі шахви, де лежить Ваг — Gesch. d. Chr. Kirche, Herzog — R. Encycl. d. Protest. Theologie etc., ніж коло того народу, де не ма ј штунди.“ — Тепер П. сам мені пише, шчо не може нічого зробити з штундоју, бо не маје історіјі протестанства, історіјі нашої церкви і т. д. — Шчо будете робити з таким чоловіком? По правді кажучи, ја такојі божевільно-упорнојі субјективности в лудині безспорно розумній і добрій не бачив ніколи, рівно јак і такого лінивства в індівидуумі завше заньтому ділом: усьака систематична працьа јому смердить, — а найбільше працьа дльа заробку. В останньому не тільки П. ініціативи на себе не возьме, але коли знајдеш јому таку працьу, то він јїјі робить, мов каторжну роботу. Так було з коректою В. Сл., котру він кинув при першому случају, не сказавши навіть наперед редактору. А жити треба, — ну, і виходять безтактности, а то ј скандали, јак напр. з Подолінським, з Мальчинським, — виходить таке, шчо јак собі не повертај діло, а П.

напр. потратив на своїх родичів та на себе 1000 фр., котрі М. дав на галицькі справи. Тепер П. пише (ні з того ні з сього) мені: ја Вам верну усе, шчо взяв у Вас, або через Вас! Але це просто глупа грубость, — пісьла котрої він же мусив у мене ж впіять грошеј просити (послані), — та најгірше в тому, шчо ја не можу більше ні в кого прохати грошеј на галицькі справи, в котрих бере участь П., — бо мені вкажуть на попередньє ј спитајуть про результати попереднього! Особисто ја певниј, шчо П-ова працьа ј навіть розмови јого користні дльа діла, — особисто јак би ја міг, ја б П. давав довічну пенсіју, — але ја не можу перекласти моју думку в голови другим і не можу објективно боронити П-ка і не можу помогати јому инакше, јак особисто від себе. Ја це завше робив, — дільучись з ним останнім, отдајучи јому навіть ті гроші, котрі одкладені були на науку мојејі дочки, або на котрі ја мусив јіхати на конгрес географ. в Італіју, або на котрі ја хотів печатати своју працьу *Die vergleich. Stud. üb. die Volksdichtung in d. Ukraine* (котра так і лежить доси). Та ја казав П.; — „шчо ж буде, коли в мене нічого не буде (в мене тепер тільки довги), або јак і мене на світі не буде? Поки час, — встројуйте себе; а ја Вам поможу до цього!“ — Все даремно! Всьакі резони розбивались об субјективну упертость П-ка. Тепер дішло до краю. Може він в розум увіде сам. А не ввіде, — то хај буде хоч пересторогоју другим. Јак не гірко мені таке говорити, але, по совісти, нічого другого не можу сказати пісьла б років усякојі возні з П-ом., котрого ја лубив ј на котрого покладав колись великі надіјі. —

Про Ваш етногр. кружок вже читав у газетах, та поки бачу тільки, шчо Ви самі тој кружок складајете, так шчо ј Ваша Індіја пішла в праці того кружка. Ја, правду кажучи, бојусь і за Вас, чи не роскидајетесь Ви в своїх працьах (простіть, — кожна працьа Ваша про ті речі, котрі мені трохи відомі, — маје фактичні помилки), а за кружок зовсім вже бојусь, коли він себе в сістемі не візьме. Моја рада була б, — на першиј раз зконцентруватись на досліді земельнојі власности в Галичині і форм коопераціјі, котрі виходьать з нејі в пастьбі, сироварстві, хліборобстві ј т. и., а також всьаких форм асоціаціјі до громадського впорядкованьня. Сьуди б увіјшли б і Ваші досліди про гр. шпіхліри ј про еманціпаціјі крестьян і т. д. — Звісно, порьад з збором матерјалу крајевого треба б збирати бібліотеку дльа матер. порівняного. Де-шчо про Россіју ја Вам посилају, хоч не повне. Раджу написати ціркуляр про цілі кружка і розіслати јого в дејакі земско-статистичні урьади ј товариства ј редакціјі Россіјі, просьачи о присилці виданьнь, за котрі Ви приобіцьајте присилати свої. Таку просьбу пошліть: в ред. Юрид. Вѣстн. в Москві, Земск. Обзора в Полтаві, Стат. Листка проф. Сокальского в Харкові, Горнозаводского Листка в Харькові, — в статистич. комітети при Земской управѣ: в Москві, Твері, Рязані, Херсонѣ, Харьковѣ, въ стат. комітети в Києвѣ, Житомирѣ, Кам. Подольскѣ, Кишиневѣ, Черниговѣ, Нижнемъ Новгородѣ, въ Импер. Вольное Экономическое Общество в Петерб. и въ Импер. Русск. Географ. Общ. въ Петерб., в Технич. Общ. в Києвѣ. Напишіть окремі листи з просьбами о раді і помочі — в Петербург — П. А. Соколовскому (въ Импер. Публичной Библиотекѣ), П. Ефименку (в Харьковѣ, въ стат. ком. при земской Управѣ),

А. Ө. Кистяковському, пр. унив. в Київѣ и предсѣдат. Юридич. Общ.) ја думажу, шчо кружок зајметься і „обичним правом“, А. Я. Антоновичу (проф. в Київѣ, — не тој Антонович), Өед. Леонтовичу (проф. в Одесѣ), Конст. Дмитр. Кавелину (в Петербургѣ), Максиму Ковалевському, проф. университета в Москвѣ, Ивану Лучицкому, проф. університ. в Київѣ, Зайкевичу, — проф. ун. в Харьковѣ. Дуже б ја радив Вам поки шчо купити собі Maurer—Einleitung zur Gesch. der Mark—Hof—Dort und Stadt-Verfassung und öffentlichen Gewalt. München. 1854, а также Maine (по росс. Мэнъ) — Деревенскія общины на востокѣ и Западѣ, id, Древнее право — id. Древнѣйшая исторія учреждений. — Цитују Мена по росс., бо по англ. у Вас рідко хто знаје, а по нѣм., здајеться, не все ј јестъ переведене. Увесь Мен по росс. коштује б рублів; можете виписати од книжн. склада Стасюлевича (в Петерб., на Васильевск. Островѣ, 2 линія, № 7). Впрочім ја колись подарував всього Мена черновецькому „Сојузу“. Може звідти Вам дадутъ на час. А ја б радив взяти Маурера ј Мена та поділити між товаришчами, шчоб реферати поробили по черзі, — то це б була класична основа дльа студіј про громади, після котројі счезло б фельетонне танцьуваньня по справі, до котрого, треба сказати, Ваші літературні льуде мајуть дуже велику звичку.

На першіј раз буде з Вас рад мојіх шчо до кружка. „Стат. Вѣдомосці“ ја попересила в П-ку, в міру як знаходив (він позоставляв свої папери ј книги в мене ј в типографіјі в різних пакунках і кутках). Посилају остатнѣе, шчо знајшов в себе. Прикладаю також по кілька екземплярів „Писемъ Шевченка къ Бр. Залескому“ і 2 екз. „Задунаяської Сѣчи“. Коли хочете, продајте, — а гроші поверніть на бібліотеку „Кружка“. (Всі книги, шчо посилају, — до тієї бібліотеки). Перше діло впорядкувати ту бібліотеку, — ј ја певніј, шчо коли Ви понаписујете листи до всіх, шчо ја радив то у Вас прибавиться книг. Ја з свого боку напишу, кому можу. А коли б Ви, покористувавшись вакаціями на Різдво, зібрали матерјал про товариське ј громадське господарство, порядки ј думки про це народу, — то заклавсь би томичок такого цінного матерјалу, котриј би зразу звернув би на Ваш кружок увагу не тільки в Россіјі, а ј всього вченого світу, — і Ваш кружок став би міцно на ноги.

Про курс історіјі Укр. літератури, котриј Ви сбирајетесь писати дльа нѣмців, моја думка така, шчоб, не гнавшись за бібліограф. повнотоју, нальагти в ньому на те, шчо јестъ најхарактернішчого в нашій літературі, найбільш в тіј, котра писана на дісно народній мові. Дльа того ја б радив поділити працьу на дві нерівні части. В першіј ја б дав огляд письменства на нашій землі в звязку з історією політичноју ј культурноју в періодах а) Удільному (Кіјев, Володимир, Галич, Сіверщина) під впливом Візантіјі ј під покровом церковнојі мови, в) Литовському (звязок з Вільноју) при початку вплива латинского і еманципаціјі од церковщини, але з українско-білоруським макаронізмом, с) Польсько-козацькому (з 1568 до 1709 — 1716 — кінець Мазепи, перша руїна Січі, кінець козацтва на Пр. березі, уніја в Львові, — розрив Лівобер. Гетьманщини з Правобер. і Галич), d) Возрожденіе в Россіјі на основі козацьких споминів, в Австріјі — переховуваньня в церкві, — укр.

вплив, панславізм і конституціоналізм. — В усіх періодах, я б налягав на те як пробивавсь народній реалізм крізь(ь) усяку схоластику: (Слово о П. И., Ип. Літоп., переклади Св. Письма в XVI ст., протест. елемент в братствах, Апокрізіс, Коз. Літописі), а також на зв'язок цього реалізму і нового укр. руху з ліберально культурними рухами в Європі. — В другій, більшій частині я б дав огляд содержания літератури на нашій народній мові: I. Устня словесність (по програмі, яку я виложив в передньому слові до Малор. Нар. Преданій и Расказ.). II. Школьні вірші і драма з XVI ст. до Сквороди вкльучно. III. Беллетристика і поезія од Котляревського. — В першій поділі¹⁾ треба розглянути²⁾ осібно: а) матеріал власно національний, краєвий, — в котрому народ намальював своє життєв'я і думки, б) матеріал чужий, котрий народ переробив по своєму (пісні церковні візантійські і латинські, — повістки, новели, легенди візантійські і латинські), — при чому показати, як перероблював наш народ оце все, яку ціху накладав — демократичну. Майже те ж саме прийдеться сказати і про 2-ий поділ, в котрому можно показати, як демократизувалась школьна вірша і такий же театр у нас. В 3-му поділі треба показати, як намальювалось життєв'я плебса укр. в новій, свідомій беллетристичній і поезії. Таким робом, думаю, буде показана власна оригінальність нашої літератури — *litteratura di una nazione plebea* (Ви не вірно передали заголовок моєї праці в *Rivista Minima*): в I частині показана б була боротьба національно-плебеїського елемента з чужими, церковними, панськими і державними, — в II саме життєв'я нашого плебса по документам на його мові.

Не знаю, чи добре я виложив свій систем. Не ма часу пояснити його і розвинути. Я готовий би був це зробити з часом довше, навіть і дльа печаті, — як би було куди напечатати це все.

Тепер до мілочей. — Чи не могли б Ви мені зробити вслугу — добути мені новішчі видання Просвіти (Каліндарь, про гроші, Істор. Русі і т. и.) і в загалі впорядкувати так, щоби я получив регулярно видання її. Аже я всі свої висилаю, — та і Пр. раз торік прислала книжечку з надписом: На обмін, та тільки потім нічого не висилала. — Ще в Вас торік і цей рік вишли при Программу Гімназії цікаві речі: 1) Про козаків і Рудольфа II, 2) про щось подібне. Я того нічого не бачив, як і „Зорі“ з Вашої повістеї. („Зорі“ я ніколи не бачу; — прислав було Закл. кілька №№ з його статтеї про літописі, — неповної, — в обмін на книги, котрі я йому послав, акти). Звісно, — за Программу і Зорю треба заплатити, — так ось мої просьба Вам: 1) я колись послав 10 рублів в *Księg. Polska*, котра мені послала непотрібну міні іст. театру *Estreicher'a*. Я її вернув, — але Кс. не зхотіла вертати грошей, а взалась продати *Estreicher'a*. Певно вона собі забрала і *Estreicher'a* і мої гроші. Я думаю, що це не резон вже потому, що *Estr.* не варт же 10 рублів. Мусить шчо небудь од них зостатись, — так чи не можна хоч *Program* взяти та *Kubala—Skice historyczne* т. II. Цьбу справу з Кс. Р. зна Белеї. — Далі прохав я колись Белеї вислати мені *mit Nachnahme* Петрушевича — Церков Пантелеїмона і Огоновського Хресто-

¹⁾ В рукоп. поділи.   В рукоп. разглянути.

матію, — так він мені написав, що то багато коштуватиме, — а щоб ја при-
слав по 10 екз. Пісень, то за виручені гроші можно буде купити ті книги.
Ја послав 25 (Нові Укр. П.), а потім П-ку стільки ж Пол. Пісень. Получив-
ја Огоновського (не памјатају, од кого), а Петрушевича ні. Спитајте Б-ја, як
стоїть справа з Нов. Укр. П. і Політ. Пісньами, — і коли јесть јака виручка,
то купіть мені Зорьу за 3 роки і пренумерујтесь на 1884 р. Та пришліть мені
один повний примірник Сьвіта.

Оце буде вже. Простіть, що довго не писав зовсім, а тепер довго пи-
сав лист (Зараз получив лист Ваш од П-ка). Жінка заслабла; лежить вже
12 день, — а тут служниця перемінилась, — нова нічого не зна, — так ја цілиј
день бігају по хатах; не засядеш і на 10 мин., щоб не одірвали. — Ви мені
не платіть тим же, — а пишіть скоро. — П-к пише, що навряд Тов. Ш. збе-
ресьа всьу Геогр. Е. Россіји напечатати. Дурне буде! Раз, що в компактному
виданьнью не буде більш 20 листів, а то і менш, а в друге пора б зрозуміти,
що в Галичині москвофільство не можно побідити ні австро-рутенством, ні
навіть узьким українофільством, — а тільки показом, що справди таке усьа
Россія, та ліберальним поглядом на росіјські справи. — А propos! дуже жалко,
що Акад. Бр., Січ і т. п. дали перед „Проломцъам“ в демонстраціях з по-
воду Тургенева. — Ја б радиј написати хоч до „Діла“ про свої стосунки до
Т-ва, (в котрих було б і про мою переписку з ним про Федьковича, про јого
роль на Пар. конгресі 1878 р. з мојеју Littèr Oukr., остатні розмови з ним
про драм. оперу Марусьа Богуславка, котру збирајетьсьа писати по мојему
плану Duvernoy, зъать Mme Viardot і т. и.), — та тільки ја не могу дати
својејі статті ні без подпису, ні на цензуру львівських українофілів (проти
австр. уряду моја стаття нічого не матиме). —

Щче раз буде!

Ваш М. Др-в.

Кланьајусь Нагірному. Коли будете справди јихати в Россіју, напишіть.
Ја де що перекажу.

Початок мого листу порвіть непременно. Ја пишу це дља Вас, — але не
дља поліціји, котра може коли небудь захопити јого в Вас.

31. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

2 Дек. 1883.

Шановниј земляче!

Вчора одіслав ја Вам лист і три пакети книг і зараз потім получив Ваш
новіј лист, а також N 129 „Дѣла“, в котрому описаниј скандал, що наробили
на вечері в г. Миклосича „Буковинці“ і напечатаниј протест Січі. — Ја дам
Вам докладну одповідь на Ваш лист через кілька днів, пришльу ј книги, ті,
що просите, і шче дејакі, статистичні і др. А поки що ја написав Замітку,
котру тут посилају. Отдајте јіјі до „Дѣла“ і просіть напечатати без усьаких
перемін і з мојім підписом. Мимо всьаких других резонів, анонім тут не мо-
жливиј, бо Тургенев не писав же до аноніма; не напечатати ж такого листу
Т-ва, як міј, — було б дурницеју. Окладати діло — те ж.

Ваш М. Драг-в.

Переглянувши своје „Передньє Слово“, ја думају, шчо було б до часу зробити з нього деякі витяги в „Дѣла“, особливо кінець.

Поки шчо напишіть мені, як розсходиться „Марія“, серед кого, шчо говорять і т. д. —

Шче раз прошу, зробіть так, шчоб початок вчорашнього листу мого зоставсь тільки між нами двома. —

32. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Львів д. 4 грудня 1883.

Ласкавиј Добродію!

Отсе ја день за днем одержав оба Ваші листи — посилок поки шчо нема шче — і іно шчо переписав дља „Дѣла“ Вашу цікаву замітку, котра надіюсь буде в суботу напечатана. На певно сего не кажу, бо шче не говорив з редакціјеју. Спішу відповісти Вам на Ваші запитанья.

Ја прочитав В Кружку вчора тој уступ Вашого листа, що тикаје праць Кружка, і ми задумали, як першу частину дља сповненья того, шчо Ви, (і деякі другі льуде) вказали нам, — розіслати до всіх сел, де је читальні, громадські каси і шпіхлірі, запрошенья і табельки дља заповненья, надіючись тим способом зібрати докладні відомости про ті асоціјації народні, котрі народжујуться тепер під тиском тьяжких обставин з одного боку, а під впливом газетнојі і устнојі пропаганди з другого боку.

В Кружку тепер ідуть поруч себе дві роботи: одні збирајуть бібліографіју, а другі виписујуть з урядовојі газети дані про пожари в послідних 10-ти роках. На підставі тих даних зладженіј буде реферат. Чи нам удасться зібрати деякі дані на Різджані свята, коли льуде порозіжджујуться, сего ја не знају, — надто мало шче вони читали і знакомились, бо ј книжок про методу статистици (крім Haushoffera) і зовсім нема, а про етнографіју тим менше. Так само нема ј матеріјалів крім Чубінського, Головацького та пару томів Кольберга ј видань Академіјі Краківської.

Отже порівнујучих студіј робити ні з чого. Шчо Ви на те скажете, як би с часом, сли дістанемо матеріјали великорускі, взятисья кільком льудям до ладженья систематичного і порівнујучого виданья приповідок, так, як Ви се порушили (шчоб показати, якіј $\%$ је українських оригінальних, а кілько взято від Велико — і Білорусів та Польаків, а кілько знов на відворіть. Ја думају, шчо коли б Ви в тім згляді подали нам докладну сказівку і вказали літературу, то дља самого механічного виконанья роботи у нас најшлись би льуде, а дља виданья с часом најшлись би ј гроші. Конечно, се була б робота на довший час.

Поки шчо ми думајемо піти за покликком Краківської Академіјі і пхати в жејі виданья назбираниј сириј матеріјал, — нехај друкује. У нас і так нема де, а користати ј відтам можна. Ја дав переписувати весільні пісні з Лолина, зібрані Ольгоју Рошкевич і в многих згледах дуже цікаві. Коли будуть переписані, то застављу кількох льудеј передивитисья, які з лолінських пісень були вже печатані в збірка(х) з інших сторін, а які је оригінальні — гірські. В піснях лолінських мене зацікавила особливо одна партіја, — дуже жива

перемога, — гумористично трактована сварка між хором дружини молодої а дружиною молодого. В інших збірках цілостних (де з одного села всі пісні при купі) је так живо визначеної тої партії не стрічав.

Надіюсь, шчо з весною одна з перших екскурзій нашого Клуба піде до Синевідська, шчоб вислідити докладно відносини, житє і поглядї тої оди-кої в нашім крају торговельної спілки — осади. Надіюсь відтам много ціка-вого. Також одноју з перших наших екскурзій повинна бути екскурзіа до двох невеличких осель — Білки і Костинева, про котрі писано міні, шчо у них і доси задержалась якась цікава форма поземельної обшчини, і то мабуть чи не основана на спільній управі поля. Цікава річ.

За подані нам адреси дуже дякуюєм. До Георг. Общ. в Петерб. і до Имп. Общ. Истор. и Древн. в Москві ми вже написали, також до Антоновича написав ја приватно. З Одеси обіцѣвав нам Русов свої виданья, — доси нема.

Шчо до історії літератури, то конечно, шчо ја зовсім згоден з Вами, та тільки господь знає, чи і коли міг би ја виповнити тој плян при недостачі маїже всьаких матеріялів українських. Коли б Ви мали змогу писати пооди-нокими частями, ја радо приймавсьа б перекладати їх на німецьке і, додавши переклад деяких текстів поезії та прози, шчо потрібне дльа ілюстрації, післав би Фрідріхови. Так і вишло б, шчо текст був би Ваш, а збірка перекладів моја (дешчо можна би взяти з Боденш(т)ета, хоч і не бога(то). У мене доси з Шевч. перекладені німецьким віршом: Кавказ, Перебендья і з десьаток думок (Заповіт, І небо невмите, Світе ясний, Костомарову, І день іде, О льуде. льуде) і також добра частина Марії. Коли б Ви пристали на мій проєкт, то будьте ласкаві списати, які кусники або уступи з наших писателів і з Шевч. крім наведених одки ја мав би перекладати, а також котрі пісні, — а ја собі по-воленьки в вільних часах буду робити. Тільки те замічу, шчо після пляну видавцьа прози повинно бути не много перекладаної (всеї, возьмім так, на 1 лист печати), віршів на 3 листи (petit печ.), а випадало б тексту самого на листів 6 — 8 печ.

Шчо до Реклю, то коли, як кажете, всего буде листів до 20 печ., то товариство Шевч. напечатає. П-к писав, шчо буде листів 40, — а в такім разі годі би, бо таку величезну книгу раз шчо ніхто не купить, а друге, шчо і грошеј на друк. не стане.

Шчо ја Вашу таліанську статью зацітував нерівно, се свісна річ, бо ја цітував з памјати, не мајучи під рукамк того н-ру В. Сл., де титул був наведениј.

Шчо до „Зорѣ“, то ја завтра (в середу) вишльу Вам рочники I і III (II-го нема вже), а сей четвертиј може аж з новим роком (бути) компльетниј, бо Парт. хориј і ніяк јому тепер збирати н-ри. Повість свою, котра вишла ј окремо, засилају Вам. Коли б Вам придалосьа більше примірників, то можу служити. Тут вона дуже слабо розходиться. Чи не потребујете часом „Фавста“? Також висилају компльет „Світа“ Від Просвіти візьму сими дньами кальендарь и послідні виданья. Програми гімназіяльні надіюсь получити.

Був нині рано в книгарни польскіј. Вони одержали від Вас 12 зр. 22 кр., а на то вислали Вам Естрейхера на 7 зр., котрого ј одержали назад і котриј

доси лежить. Затим вислали Вам Војціцкого на 4 зр. 50 кр., так шчо с пересилками виходить, шчо Ви шче јім довжні зо 20 кр. Конечно, вчисльајучи Естрейхера, котрого ніхто купити не хоче. Коб. Е. продавсьа, то мајете у них 7 зр. чи кілько там, за шчо продастьсьа книга. Поки шчо ја вишльу Вам Кубальа свіј примірник.

Зорьу за 1884 рік Вам висилатимемо.

Робота про шпіхлірі у мене доси ј не розпочинана, — ја тільки перепишују і сими дньами скінчу рукопись з Оссолінеум, в котріј сьа справа зведена в купу з урядових документів. Се обширна, але дуже суха і в многим нејасна реляція з тутешого намістництва до Відня. Дља жејі доповненья треба буде шче нагромадити богато матеріялу, а особливо треба буде перегланути множество губерніјальних циркулярів, котрих ту в Оссолінеум је з десять книг з ріжних повітів і років; позајак фонд шпіхліровіј утворениј був в великіј части з т. зв. Praegravations-gelder т. ј. з штрафів, накладаних на панів за утискуванье підданих і на хлопів за непослух панам, а всьакі такі штрафи обвішчувались тоді в цілім повіті осібними циркулярами. Впрочім в тих збірниках циркулярів губерніјальних і окружних је масса і іншого вельми цікавого матеріялу (бунти підданих, розбіјники, крадіжі, шпіони і чорт зна шчо такого). Далеко більше јіх буде в намістництві, куди може ј дістануьса.

Тепер ја працьују — крім статей дља Дља — тільки над одним: житьеписом Ів. Федоровича і хронікоју його часу. До тојі хроніки входять і ті роботи, котрі ја читав в кружку: 1846-иј рік і історія знесенья паншчини. До історіјі знесенья паншчини је ту в Оссолінеум величечній матеріял — пять томів самих документів, тільки жаль, шчо крім одного тому (6-ого), де коротко розказаниј зміст тих документів, — нічого не хотьять дати до перегляду, „bo, prosze папа, nieoprawione“. А шчо се за річ, та оправа, можете зміркувати з того, шчо одна рукопись (про бунт хлопскиј коло Маріјампольа 1809 р.) јак була „неоправлена“ і затим недоступна в 60-их роках (коли писав о тім 1809-ім році Кунасьевич), так таки остајесь і до нині.

Б-ј говорить, шчо вислав Вам в одніј пачці Огоновського, а в другіј Пантелејмона і шче дејакі книжочки. Невжеж таки Ви дістали лиш одну пачку, коли обі були рекомандовані? Впрочім Пант. вишльу Вам також і сим разом. Нові укр. пісні нерозпродані, але і чорт зна, де ділисьа. Б-ј, бојачись ревізіјі, дав јіх кудись (і Маріју) на переховок, і так таки ј доси ховајутьсьа тај годі јіх допитатисьа. Політ. пісні шче је у него. За ті примірники, јакі були продані, він усі гроші передав П-кови.

Не знају, чи звісно Вам, шчо П-к надумав јіхати у Відень до шпитальу і там робити переклад Рекльу. Жаль, шчо він не остајесь у Львові, де міг би борше заробити дешчо, хоч би пишучи дописі до варшавських та петерб. газет польских, так, јак се робльять тепер льуде, мајже нічогісінько не знајучи про наші справи. Конечно, одного тільки треба б јому, јак писати допись, то не польеміку, — але ја думају, шчо це би јому удалось по невеличкіј боротьбі с своїм темпераментом. А в Відни хібаж шпиталь буде держати його не недужого, — а лежачи недуж, хібаж він зможе робити? Ја о всім тім напишу јему сими дньами, шльучи більо з Колом. до Львова.

Що до того, куди розійшлась „Марія“, то ја скажу ось што: розійшлась вона найбільше по селах дрогоб., стрійск. і перем. повітів, по селянах, читалярях і попах. Ја передавав через знайомих і то не накидајучись, а ждучи, аж будуть просити, — хоч і давав даром.

О „Маріји“ говорив ја з одним мужиком, — чоловік мисльачиј і очитаниј в церковних річах, а також і в свідкім дешчо троха (колись то він мене мало за два тижні навчив читати). Він дуже дивувавсь на передмову і падкував, як то може бути, щоб јевангелисти говорили один так, а другиј інакше. „То на такиј спосіб деж правда је“ — питавсьа він мене. За те миј вітчим в річи віри самојі не вдајесьа, але на попів биј-забиј і в кождім н-рі Дѣла, скоро тільки дістане, то поперед всего дивитьсьа, чи вмер який кадигрїб. В загалі скажу, що на лудеј простих бїльше вражїнье робить Ваша передмова до Маріји і примїтка, ніж сама поема, котројі впрочїм і образованї у нас не вмїють оцінити, а котра мїьні видајесь најгенїјальнїшим з усього, што написав Тарас. Около¹⁾ 30 прим. Маріји розійшлоь в самїм Дрогобичи, де јїји читајуть з уподобоју ремїсники, навїть жиди. 10 прим. передав ја до Стрија, около 10 розійшлоь у Львовї, але не мїж руськоју молодїжу, котра подїстасала дешчо від Б.

Що тикајесь Програми Вашојі (чи Земского Сојуза, чи В. Сл., — не знају), то чорт јого знаје, чи Дѣло схоче з нејї што напечатати. Ја зачав був писати резьуме проф. З. Со., — не хотїли. Б-ј в загалї і сам бојазливиј, а шче до того стојїть в залежности від ради управљајучојі, до котројі в таких надзвичайних разях відноситисьа мусить, а в радї сидьать такі тумани вісімнајцьати, што, господи, твоја воля!

Говорив мїні наш поет Масляк, што написав до Вас за „Громаду“. Коли је присланї Вами примїрники, то ја могу передати јому. А як би у Вас час був, то не завадилоб, як би Ви написали до него пару слів. Чоловік він не без шчирости, хоч характеру може шче ј слабшого, як наш брат пересїчниј Галицїјанин. Та шчо ж діјати, — не свјатї горшки лїпјать. Добре што хоч не пјанствује та в карти не граје, як другї дејакї нашї лудцї — навїть і з молодїжи! А Ваше слово мало б дља него вагу.

Іно што роздобув дља Вас „Зорю“ два рочники I і III, Кубалю, Календарь Просвѣты, Петрушевича про Кирила і Мефодїя, Твори Шухевича і Захара Беркута. Коли шче роздобуду „Світа“ і книжочки Просв., то ј вишльу все в купї.

Бажају Вам і Вашїј родинї доброго здоровја.

Ваш Іван Франко.

33. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Шановниј земляче.

Почав ја одповідати на Вашї запити про іт. і фр. етнограф. бїбліографїју, — та став у мене складатись цілиј реферат, — то ја так јого ј написав. Коли хочете, то прочитајте јого в Етн. Стат. Кружку. — Правда, тут јавльа-

¹⁾ В рукоп. околи.

jetьcьca „прикльучка“, — шчо ја якась заборонена персона в Австрії. Однако, подумавши трохи, — питаєш себе: хто ж власне забороньав мене? а коли ј забороньав, то шчо власне заборонено в мені? Чи можно заборонити мене як folk-loriste'a? Чому, коли як folk-loriste мене може показати напр. С. Paris (трохи не легітиміст) в Парижскіј Академіјі наук, то Франко не може мене показати въ Ак. Братстві? — Подумавши таке ј подібне ја зваживсь таки написати свій рефератець і послати јого Вам дльа прочитаньња в Етногр. Кружку. Ја навіть думају, шчо ј з поліцейського боку навіть ліпше буде, як Ви не будете ховати відносин до мене: все одно знатимуть про них, — а ліпше сразу поставити своје право зноситись в науковім ділі з ким вгодно.

Поспішајусь послати цей лист з прилогами. Одповідь на другі Ваші запитаньња дам через тиждень. Тепер дуже ніколи.

Ваш М. Драг-в.

Книги по троху пересилатиму, в міру, як будуть готові пакети. Набралось в мене шче де шчо ј до статистики. —

Шче пришлось написати дві замітки дльа „Дъла“. Настіјте пожалуста особливо, шчоб напечатали некролог Корфа і неперемінно з траурними лініями, — а тој N-р, де буде напечатаніј некрологі не забудьте послати в конверті — Марьѣ Александровнѣ баронессѣ Корфѣ, Екатериносл. Губерніи, Александровскаго уѣзда, Станція Благодатная. Під некрологом підпишіть моје імја, коли јого не буде в печаті (лучше не треба, хај иде од колективности). Треба сповнити довг перед прихильним нашому ділу чоловіком. А особисто ми були з Корфом приятельями і добре прожили тут в Женеві 4 роки.

34. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Львів дньа 11/XII 1883.

Ласкавиј Добродіју!

Нині шльу Вам одну посилку: Зорьу, Календарь, Беркута, книжочки Провсвіти, одно справозданье, одну штучку Петрушевича і Кубалья. Світа пришломо незадовго. Ваш реферат ја прочитав і він пішов по руках. Правда, книжок поки шчо ми не записуєм, бо нема срібла: шчо је, те вијде на печатанье табельок.

Нині ја дістав дльа бібліотеки пару статей п. Зібера. З присланих Вами книжок ја передав Јанзона одному чоловічкови, шчоб зробив перегляд статистичніј наділів і платежів українських сельан і держав о тім реферат слідујучој неділі. По адресам, котрі Ви подали, розписујутьсьа листи.

Пересилају Вам відпис пісні, переданојі міні Максимјаком, „Зібралисьа чаусй“.

35. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

18 Дек. 1883. Вечір. Chemin Dancet, 14.

Шановниј земляче.

Оце вчора получил Вашу посилку, — а сьгодні наготовив Вам два пакети книг, — шчо Ви прохали, ј дльа Масльака. Од останьн(ь)ого ја, скільки памјатају, ніякого листу не получаю, — а то б зараз послав јому книги хоч би

вже дльа того, шчоб влекшити склад. Ні, — без шукток. — мабудь лист М. де зачипивсь. Спитајте, коли він мені писав?

З Вашојі посилки перегльанув ја „Зорю“. Дуже жалко, шчо не ма II-го рочника. Не вже не можно здобути? То чому не прислали, коли вже знајшлась ласка, — ј рочника 1883, — окрім кількох NN, та ј то неповних? В року 1882 дуже мене потішив витяг з брошьюри Черкезова. Треба Вам сказати, шчо ја брошьюри не читав; так случилось, — шчо ја получив јіјі за кілька годин, јак мав вијихати в Париж, — то ј перегльанув тільки кінець, — а в Парижі всьакиј „росс. соціалист“, побачивши мене, починав розмову з замітки, шчо він не солідарен з брошьюрою, — то в мене ј надто одпала охота читати, бо ја зовсім не спосібен читати особисті речі. де не ма принципа, — все рівно хвалебні, јак і лајку. Так ја, пријихавши до дому ј знајшовши там брошьюри, — хтось узяв, — вже за неју ј не дошукувавсь. Так ось два витяги, шчо Партицькиј зробив, були дльа мене нові. Ну, і попав же пальцем в небо „народовець — украјнофіл“, солідаризујучись з брошьюроју, од котројі, одрікајутьсьа росс. рев. і котра надрукowana на кошт „набатчиків“, тоб то генерала Врубльовського. Попав над-то, виписавши про мене тираду власне „Набата“, (котриј перше хвалив мене, підлещувавсь, шчоб ја взяв в јому редакціју, — а став нападатись на мене власне з того часу, јак ја не згодивсь на предложеніе Турского ј Врублевського обмошеничати графа Гарраха на панславизму і в загалі одвернувсь од простьяганья руки сојуза з п. Вр-ським і написав, шчо польаки такі ж до русинів в Галичині, јак Москва до них в Польщі! Нехај би вже Парт. був прав, шчо не знав, шчо таке Черкезов навіть в очах самих россіјан (в мене јесть листи Ч-ва, в котрих він за кілька тижнів до того, јак ја јому сказав, шчо з таким дурнем не знајусь, — писав мені діаметрально противне тому, шчо напечатав. В Женеві јесть льуде, котрі знајуть, шчо Ч-в читав моју рукопись Истор. П. і пр. (це те, котре вспоминајетьсьа в Краківськім процесі Мендельзона і К^о), хвалив јіјі ј навіть прибирав мені де јакі тиради з „Впереду“, котрі ја припустив). А вже, шчо таке „Набатъ“, і те, шчо мене в першиј раз вилајано в ньому власне за те, шчо ја сказав слово (Внутр. Рабство и Война за освобожденіе) за галичан, — те б уже мусив знати галицкиј народовець, а надто, коли почав про такі речі писати. — Сміх і горе!

Сміх і горе і з „Дъломъ“. Очевидно воно не буде печатати мојејі замітки з листом Тургенева. Будьте ласкаві, пришліть мені міј оригинал назад. Сховају на памјать мудрости народовського органу. Без документу льуде не повірять, шчоб була така партіја, котра б не пустила в свого противника такоју кулькоју. Пришліть також і міј рефератець до Етногр. Кружка. Ја Вам виразно писав, шчо не хочу мати з ним стосунків під маскоју ј псевдонімом. (До того тепер вже ј (у) „Вѣстникѣ Нар. Воли“ У кра ј і нець појавивсь; так шчо чого доброго Плошчанскій скаже, шчо в Кружок динамітчик росс. пише!). „Етн. Кружок“ волен терпіти, шчоб „Дъло“ јого на посміх виставляло јакимсь страусом, котриј дума сховатись (з чим??) тим, шчо не назива автора книжки, котриј пропечатаниј¹⁾ на ніј, — то ја сам добровольно в шути лізти, ні робити з себе шута не хочу, бо ј права на те, јак льудина, не мају. —

¹⁾ В рукоп. пропечатану.

Правду сказавши, зтпала в мене охота говорити і про самиї Кружок, в котрому, як бачу, вже вспіло загіздитись звичаїне народовське політикуваннє, — та вже чисто по інерції буду вести до кінця розмову про те, про що почали ми.

З „Дѣла“ ја бачу, шчо предположені Кружком досліди зовсім не тичатьсьа того власне, про шчо писав ја і на шчо, писали Ки, згодивсь¹⁾ Кружок. В „табельках“ (по Дѣлу) не ма нічого про спілки праці і про громади. Звісно, і те, про шчо „табельки“, — цікаво, — та се зовсім друга річ. Ја все таки радив би не кидати тих річеї, про котрі ја писав, — бо певниї, шчо на них, окрім усього иншого, Кружок зискав би собі пошану у усьому вченому світі. Ассоціяції (з громадами), — мала індустрія (те, шчо в Россії звать „кустарная промышленность“) і звичне народне право — на цих трьох коніх добре б виїхав Кружок в льуде, — та і самі члени його посбивали б на них схоластику.

В усякім разі безпремінно Вам треба здобути собі виданнє тих комітетів в Россії, котрі займаютьсьа цими річами, вже за дѣла того одного, шчо в тих виданнєх масса матерјалу про Україну і багата бібліографія. Ја од себе хотів був послати Вам „Матерјали обь артелях“, — та чи не взяв їх Павлик (він користувавсь ними дѣла своеї праці про спілки на Україні; спитайте його про це та і про Васильчикова. — Землевладѣніе и Земледѣліе). Ја маю надію здобути Вам де шчо по всіх оділах, но все таки радив би Вам написати самим до

1) Комиссії по изслѣдованію кустарной промышленности въ Россіи при Департаментѣ Торговли и Мануфактуръ въ Министерствѣ Финансовъ — въ Петербургѣ, шчо б вислали Вам „Труды Комиссії“.

2) в Комитетъ о сельскихъ ссудосберегательныхъ и промышленныхъ товариществахъ, при Императорскомъ Московскомъ Обществѣ Сельскаго Хозяйства и въ 3) С. Петербургское Отдѣленіе Комитета, — шчо б вислали свои Отчеты и други виданнєа, а також Сборникъ Матерјаловъ обь артеляхъ въ Россіи.

3) в Центральній Статистическій Комитетъ при Министерствѣ Внутреннихъ Дѣлъ в Петерб., — шчо б прислали Статистич. Временникъ і др. виданнєа.

Замічу, шчо київськиї проф. Антонович, до котрого ја радив Вам обернутись, не єсть Вл. Бон. А-чъ (цеї само собою), а другиї А. Я. Антонович; він не без сукин-синства (тепер. ред. Кіевлянина), та працював над крест. товариствами.

Про звичаїне право Вам найбільше поміг би Кистяковскій (пр. в Київі), як би взявсь до того, — та Ефименко. Вони б могли повпливати і на Петерб. Географ. Товариство, котре б вислало Вам свої виданнєа по цьому ділу (хоч би VIII том Записокъ по Отдѣленію Етнографіи). Коли б же в Вас знаїшовсь чоловік, котриї зхотів (би) стати хоч до преліминарних студій в цьому ділі, — то ја б міг йому прислати на час:

¹⁾ В рукоп. згодивсь.

1) Bogišić — Aperçu des travaux sur le droit coutumier en Russie (Paris, Larose, 1879). 2) Кистяковського — Програма дља собир. свѣдѣній объ обычномъ правѣ. (По цим двом штучкам можно б було показати, на скільки наука про звич. право в Россіи jestь українська наука, бо j в Арханг. губ. її заніс Ефименко).

3) Оршанскаго — Изслѣдов. по русск. праву обычному и брачному. (Петерб. 1879. 2 рублі). 4) Заруднаго — Законы и Жизнь. Итоги изслѣдов. крестьянскихъ судовъ (Петерб. 1874, 1 р.). По цим двом можно показати, на скільки писане право не зходитьсь з звичайним і в чім остатнє часто розумніше. Статѣтя Оршанскаго Нар. судъ и Нар. право капитална штука, навіть дља Европи. —

5) Чубинскаго — Матерьялы т. IV (мабуть у Вас jestь) — најповніше про звичайне право власне на Україні. —

В суммі могла б вијти добра студія дља початку.

Тільки, позвољу ја собі сказати, — треба Кружку раз на завше розірвати з дуже вкорінившимсь в Галичині звичаєм — скакати поверхом роботи і вдовольнятись фразами та бібліографією, — а також політиканським лицемірством та підл(ь)ажуваньням сьа під тенденції, авторитетики і т. п. Працьа, — так працьа; — наука, — так наука! Доси, як собі хочете, не видно в Кружку ні того, ні другого.

Шчо до приповідок, то ја не дуже б то радив братись за них, хиба хто вже дуже, дуже вчениј візьметьсьа. Приповідки найбільш інтернаціональні элемент, — такиј інтернаціональніј (шче більш, може, ніж казки), шчо ја з перельаку перед великоју працеју кинув заініматись ними. Дља того j не можу Вам дати повної бібліографіі їх. — Великоруські збірки: Снегиревъ (Русскіе въ Пословицахъ. Наврѣад, чи купиш де тепер), Даля — Послов. Р. народа (можно купити), Білоруські Носовича. — Знају ја також діло Ida Düringsfeld — Sprichwörter (чи якось так), в котрому зрівняні пословиці німецьких і романських народів і почастино славянських. Передивлявсь ја колись і Čelakovsky — Mudroslovi narodu slovanského v prislovich. Так, як багато пословиць латинських перејшло до нових народів, то хто хоче тільки приступити до цього діла, тому потрібно заглянути до Vaпnucci — Proverbi latini comparati etc. — От і все, шчо можу сказати про це діло. —

Рік 1884.

36. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet 14. Au I-er. .
12 Apr. 1884.

Шановниј земльаче.

Давно вже не ма од Вас звістки! Ја, получивши Ваш лист шче об Різді, зараз же почав Вам писати довге посланіје про справи Етногр. Кружка j т. и. Та прочитавши NN зо 3 „Дѣла“, задержав одсилати посланіје те, бачучи шчо воно не до діла, — а там став ждати од Вас звістки про те, чому не печатајетьсьа лист Тургенева в „Дѣлѣ“, — та j доси не дождавсь.

З мого старого листу посилаю Вам тільки те, шчо відповіда на Ваші питаньня про пословиці. З увагами ж по своїй ініціативі задержуюсь, бо бачу, шчо вони до Кружка не пристануть, і Вам би пришлось замазувать те провальля, яке єсть між моїми бажаньнями од Кружка і його настроєм. — такими втішками, які Ви мені написали про мої проекти досліджуваньня економічних спілок і громадського господарства в Галичині, — шчо, мовляв, увіде в програму про читальні і церк. братства. Де ж таки б воно могло увійти?!

Дуже мене вдивувало прочитати в протоколах Кружка про реферат якогось п. Українця. Я Вас највиразніше прохав давати мій реферат тільки тоді, коли можно буде його дати під моїм власним именем, а Ви моєї просьби не вважали. Я криюсь під псевдоніми в Россіі, — та і то мені прикро, — але шчо б в конституц. державі під псевдонімами ходити, то спасибі! Я на це безусловно не згожуюсь і прошу Вас прислати мені мій реферат назад, а в Кружку сказати, шчо Ви передали мій реферат без моєї волі. Я не згожуюсь по волі попірати львівську політичну мараль, і без того не високу.

Прошу Вас також прислати мені замітку з листом Тургенева. Мені вона потрібна, як документ, свідоцтво про мудрость львівських народовців, — без котрого льуде не повірять, шчо була колись така партія, котра не вжила такого оружья на свою користь, як лист Тургенева.

Мені дуже жаль, але я мушу прибавити тут шче один вираз дуже гірких чувств(в) з поводу того, шчо Ви мені не прислали не тільки тих книг, про які я прохав Вас, а і тих, котрі сами обіцьвали. Писали Ви, шчо посилаєте брошури нові просвітські і Ваші, Зорю за 1883 і будете висилати за 1884 р. Я дістав тільки Зорі 1883 р. №№ 19, 20 и 22. За 1884 р. нічого. Брошур Р. Заклінського не ма, просвітського — нічого. Я ж Вас виразно прохав купити мені це все за ті гроші, котрі виручаться з продажу книг наших, або вислати mit Nachnahme. З „Дѣла“ взнав, шчо за книги виручено 50 зр. і оддані од якогось Українця на виданьня Навроцького, — значить, гроші були. Не гріх би було одложити реньских з 10, шчо б прислати нашій колонії книги, котрі їй потрібно. Просте, здається, це діло, влагодити обмін виданьня між львовьянами і женецьями, — так (і) і того не можна добитись. Ми свої виданьня посилаємо, а од Львова дістаємо тільки клевети Барвинських та Партицьких і навіть проби получить львівські виданьня за свої ж гроші кінчаються дурницею ось вже третій, коли не п'ятій раз! А книгарі тутешні не беруться добувати книг львівських торговою дорогою, — ось тут і працью дья „матері-Русі“, про котру там у Вас так усі побиваються!

Посилаю дья Кружка кілька книг.

Ваш М. Др-в.

Знаєте Ви, шчо в Magazin f. d. Litteratur des Auslandes 1883, № 34, переведено Кавказ Шевченка Виктором Umlauf von Frankwell?

Зараз получив № 4 „Извѣстій Слав. Благотвор. Общества въ Петербургѣ“, а в ньому статтью пр. Вл. Ламанскаго — „Западно-слав. вопросы занимательны для насъ и въ мирное время“. Між инчим там викладається программа „австрійскаго панславизма“, ворожого Россіі, — а в цю программу

поставляється отбудованьна Историчної Польщі. „Возстанеть изъ мертвыхъ, воскреснетъ наконецъ и Польско(е)-Литовское Королевство... Не приглашаютъ ли къ тому самъ батько Куліш и женіальный, какъ говорятъ славяне, Драгомановъ? Такимъ образомъ Варшава, Вильна и Кіевъ, съ разными городами и пригородами, съ Полтавою, Харьковомъ, Одессою возымѣють право и обязанность войти в эту будущую австрійско-славянскую федерацію“.

Чи не перепечатав би Партицькиј цих слов в „Зорі“? Слід би було в рѣд з рецензією на „Mariju“ і витьагами з Черкезова.

„Melusine“ просять мене розіслати пробниј №-р звісним фольклористам. Просять корреспонденціј. Я буду писати. —

Оце приjšов до мене Вовк і, побачивши „Зорю“, нагадав, шчо хотів би туди передати оригінал Оповіданьна запорожцьа Коломіїцьа, з котрого переклад був в К. Стар. В мене те ж єсть масса етногр. матерјалу. Так ніодин поважајушчиј себе українець не зхоче мати діло з такими редакціями, як „Дѣла“, або „Зори“. От тобі і безцензурна Галичина!

37. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавиј Добродію!

В важкиј дѣла себе час фізичної слабости і всіляких моральних ударів одержав ја і Ваше ласкаве письмо. Приступлю прѣмо до виясненѣя деяких справ, по поводу котрих Ви виразили міні свої гіркі чувства.

Лист Тургенева, котриј Ви прислали на мої руки дѣла помішченѣя в „Ділі“, ја передав редакціі і не можу пријмати на себе відповіді за те, шчо вона задѣла якихсь своїх резонів не напечатала його. Листа того у мене нема, — ја зробив тільки копію дѣла себе і тоту пересилају Вам по Вашому жаданью. Коли б міні удалось видобути оригінал, то ја готов Вам його переслати. Поки шчо не прогнівајтесь і за копію.

Шчо тикаєсь „Етногр. Кружка“, то Ви троха несправедливо гнівајтесь, хоч, конечно, не знајучи, як справді було діло. Ви прислали міні реферат в тіј ціли, шчо б ја прочитав його на зборі Кружка јако походьачиј від Вас і під Вашим імјам. Ја і зробив се. Шчо в „Ділі“ не напечатано Вашого імени, а тільки Українцьа, — за се також не відповідају ані ја, ані Кружок, — тільки редакціја Діла. В „Ділі“ не печатаєсь цілих протоколів Кружка, а тільки деякі звістки, не походьачі від заряду. Впрочім шчо до печатанѣя звісток о Вашім рефераті Ви, присилајучи його, нічого не згадували, — значитьсьа, ја ту ні в чім не переступив Вашої волі. Реферат сам находитьсьа в бібліот. Кружка і буде під повним Вашим іменем випечатаниј в виданьах Кружка. Надіюсь, шчо Ви не прогніваієтесь на мене, коли ја з тих причин не можу відіслати Вам назад Вашого цінного реферату.

Шчо ж тикаєсь тих пльанів, які Ви хотіли подати дѣла Кружка і відумали, вбачајучи між ними а теперішним напрѣамом Кружка якась провалля, котре міні приjšлось би замазувати, — то ја, признајусь Вам, не знајучи Ваших пльанів, нічого тут не розуміју. А знов те, шчо ја Вам написав про Ваш

проєкт досліджування економічних спілок і громадського господарства в Галичині, — так тут Ви мене не порозуміли, коли твердите, що ја написав, ніби то „усе те увіде в програму про читальні і братства церковні“. Так ја не міг сего написати, бо прецінь же знају, шчо ані читальні а (ні) бр. церк. спілками виключно економічними не суть. Але по части брат. церк. входять на те поле, як можете міркувати з питань і як виразно показуєсья з відповідей, які ми на ті питання день в день з ріжних боків дістаємо. Конечно, спілки економічні і господарство громадське вимагати будуть шче окремого спеціального розсліду, і за него ми приємось, коли буде зроблений розслід читалень і братств церковних. Всего на раз зробити не мож, тим більше, шчо каса Кружка ледви вистарчила і на випечатанье сих двох квестіонарів. Ми надіємось, шчо виданье Навроцького принесе нам хоч троха дешчо грошеј, і дльа того всьакі доходи Кружка повертаємо на те виданья, которого частина незадовго покажесья на світ.

Так само мушу вияснити по змозі і діло з посилкоју книг. Ја післав Вам перед трема місяцьями спору пачку, котру Ви, як дорозумівајусь, одержали. А іменно післав два цілі рочники „Зорі“, одну брошуру Петрушевича. Календарь Просвіти і шче кілька книжочок (бачу, 3 чи 4) „Просв.“, Беркута і шче дешчо. Не вже ж Ви сего всего не дістали? Ја ж в рівночаснім листі писав Вам, шчо всего послајају. Інших річеј не післав, бо не міг дістати. І так не міг ја дістати і доси брош. Заклінського, печатаних в справозданьях гімн., бо тих нема в книгарнях, не міг дістати Зорі за 1883, бо була в оправі, не міг дістати Петрушевича Про Панталејмона. Сими дньями збирајусь вислати Вам другу посилку. „Зорю“ за 1884 ја тоді обіцьвав вислати на тіј підставі, шчо Парт. міні прирік вислати Вам. Швидко йому відхотілосья, — хіба се моја вина. А ја сам поодинокими н-рами вислати не можу, тож вишльу Вам тепер гуртом.

Шчо ж тикаєсья грошеј, про котрі Ви вичитали в „Ділі“, то і ту „закавка“ така, шчо не хотьачи вичисльати книжок, котрі Ви були ласкаві прислати дльа Кружка, ми написали їх вартість; виручку Кружок призначив на Навроцького, — але виручка і доси шче ледво в части виручена. Та не в тім діло, а в тім, шчо Ви, послајаючи книги, призначили їх дльа Кружка, нічого більше не додаючи, — от ја і віддав їх. Скоро раз віддав, так уже і не міг нічого більше з ними починати: о відкладанью чого небудь на інші ціли не було мови. Ја се говорю тілько дльа виясненья діла, але не дльа того, як коли б ја вимагав від Вас чого небудь за будущі посліки. Попередну посилку ја вислав еквівалентом за присланиј дльа мене компльет Вольного Слова; доповненьем жејі буде і та посилка, котру лагоджу сими дньями. Впрочем ја ж зобовязаниј Вам і від давніших часів і готов дальше посилати Вам, шчо буде моја спромога з тутешніх видань. Між іншими ја просив Шухевича слати Вам „Зеркало“.

Шчо до „Зорі“, то ја зовсім не ручу за ньу: з Парт. старајусь мати ја мога менше діла: дају йому рукопись і більше ні в шчо не втикајусья. Ја сумнівајусья, чи схоче він напечатати шчо небудь від Вас або д. Вовка, — тим більше, шчо „Зорья“ виходить тепер так скупим обьемом (лист в 1/2 міс.),

щчо ї думати годї о печатаньу јакїхось шїршїх праць. Може б Ви могли з Вашим етногр. матерїјалом заждати аж до часу, коли зачнешь видавництво нашого Кружка, т. је десь до осени сего року?

Перекл. Кавказа в Magazin ја бачив і зладив о нїм обширну звїстку дља „Дїла“, котра благополучно лежить отсе вже два мїсьаці, — колїсь буде напечатана, говорить ред. Ја поставив обїк Umlaufт-ового перекладу, докладнїшого, але тьажшого, — свїј, свободнїшїј по формї, але бїльше вїддајучї духа Шевченкової поезїї в нїмецькїј мовї.

Ви пишете, щчо послајете щчось про пословиці, — де і коли? Ја не дїстав нїчого.

Оце ја задержавсьа з висилкоју Вам сего листу, щчоб приписати оказїју јака лучилась з Вашоју посилкоју. На коморї јїї отворили і, побачивши книжки з Вашими пїдписами, задержали і переслали до полїцїї перегльанути чи нема чога забороненого. Нїнї, по двох днѣх вїдали таки.

Melusine цїкава, але дуже дорога на такиј худенькїј розмїр. Крашче вже пренумерувати хоч би штутгардськїј Kosmos, щчо сего року також отворив спецїяльну рубрику дља етнографїї і критики бїблїјної.

Ја тепер пїсьльа зими, проведеної в досить поганих обставинах, чујусьа значно ослабленїј на силах і гадају бодај на јакись час емігрувати на село, хоч, конечно, не знају, коли се буде могло наступити.

Засилајучи Вам мої сердечнї поздоровленѣа, остајусь

Лѣвїв д. 21/IV 1884.

Ваш шчїриј

Ул. Лїндого, ч. 3.

Іван Франко.

38. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. 25 Apr. 1884.

Шановнїј земљаче.

Вчора получив ја Ваш лист. Будемо говорити јак најобјективнїшче, але на прѣамки. Треба Вам сказати перш усього, щчо попереднїј лист свїј ја писав не зовсїм з власної ініціативи, а ј за радоју тутешнїх земљакїв. Треба ж коли небудь впорѣдкувати вїдносини нашої колонїї з львовјанами і почастї з Вашим кружком. Мїж нами је не тїльки особистї вїдносини, а ј обовјазковї, — так сказать, служебнї. От перегльадајучи не малиј вже срок, вїдколи ми сидемо тут (не зовсїм з власної волї, а ј јак посланї сьуда на свого роду војацьку службу), ми по чистїј совїсти, можемо сказати, щчо свої сбовјазки перед львовјанами сповнѣајемо, — а взајемин мајже не бачимо. Сповнѣајемо ми свої обовјазки навїть перед „народовцьама“, послајучи напр. всї нашї виданьнѣа в јїх товариства (скажуть, може, щчо тим товариствам не треба наших виданьнѣа, — так на це ја скажу, щчо матерїалїв, котрї ми видајемо, не може не бути треба, а далї ідуть і такї речї, јак „Воли“, котрїх і сами народовцї мусили хвалити — через 3 роки по виданьнѣа, — јак Кобзарь, або хоч би ј Вовкови праці про Сїч і т. и.) і навїть пишучи на рїзних мовах про працьу народовцїв, хоч ми ј не в усьому з ними згожуеться (вказују на моју статьу в Riv. Minima, в Петербурському „Дѣлѣ“, з котрого

зроблено за моїм заходом статтю в Au(g)sb. Allg. Zeit. „Die panslav. Bestrebungen der Ukrainer“, що перевело собі і львівське „Дѣло“ вихованого Вами і Белеєм Барвинського, тільки подлим способом викинувши кінець). Як же поступають з нами народовці? Видання їх ми мусимо видирати з страшними вилами (бо через книгарів їх не достанеш), щоб подати звістку галицькій публіці про наші книги, ми мусимо посилати платну об'яву в „Дѣло“, дльа всьакого Купчанка єсть місце в „Науці і Штуці“ „Дѣла“, а дльа наших книг не ма, навіть дльа Політичних пісень, або і Шевченка. Мало того, — не ма такої подлости, котру б не приписав нам Барвинській, або Партицькій, — не кажу вже Площанській, котрій теж не смів би так брехати на нас (і, значить, на тих, котрі послали нас і перед котрими іноді на задні лапки становлятьсѣя і Ваші народовці), коли б хто небудь хоть об'єктивно, або навіть з показом незгод, та розказував галицькій публіці, що таке справди ми думаємо і робимо. — Ви спорите, що і не хвалите народовців, — та тільки за них одповідати не можете. — Не зовсім так з тієї пори, як Ви та Белей панирики Барвинському почали печатати, а надто з того часу, як стали сотрудниками „Дѣла“ та „Зорі“. Ми до Каткова і до Пихно в сотрудники не поступаємо. Прибавьлу, що остатніми часами сотрудництво Ваше, Белея, Навроцького і др. в народовських органах на стілько обширне, що Ви всі дісно показуєте себе силою, з котрою б мусили рахуватись старші народовці, як би Ви сами себе вище цінували і ставили їм свої умови. А Ви даєте на собі виїздити чорт зна кому і Вашими іменами підпирати подлости, котрі говорять проти Ваших власних союзнників, — а, головніше, терпите, що діло, котре, очевидно, дороге ж дльа Вас, ведетьсѣя в болото, та ще допомагаєте принижуватись і без того невисокому уровню своєї інтелігенції, підпираючи приміром своїм оппортунізм, близькій до ренегатства. Вам особисто навіть не можна оправдуватись скілько небудь благонамірним оппортунізмом, — бо в Вас в руках була можливість зробити свою напр. „Зорю“ — в „Сьвіт“, — так Ви зарізали цей „Сьвіт“ з першого ж №-ра безпринципністю, компромісами, нещирістю до товаришів, як напр. до Павлика, — а потім поверховністю і уривочністю праці, масами помилок і т. п. А потім Вам пришлося підпирати своєю працею Партицького! Ви думаєте, цього льуде не бачать?! Я то мовчав, щоб не розходитись, — та льуде бачили і не мовчать, — і тепер певно „Сьвіт“ не так то скоро скомпонуєте.

Перехожу почасти до точок, про котрі Ви пишете в своїй одповіді на мій лист. Я ніяк не згожуюсь з Вашою теорією, що коли Ви передали мою замітку з листом Тургенева до ред. „Дѣла“, то на тому всѣя Ваша роль і зкінчена. Мені часто трапляється передавати чужі статті навіть з Женевы в Петербург, навіть мов знайомих мені льудей, — та і то я вважаю обов'язком просто літературного братства звістити автора об тім, що рішила редакція, нагадати редакції, як вона довго не одповіда, пояснити їй вартість праці, стан автора і т. и. А ми ж з Вами брати не тільки загально літературні, а і спеціально партійні, а окрім того хіба ж Ви сами не бачите, яку вартість дльа Вашого діла має лист Тургенева!! І Ви можете бути спокійним, бачучи,

щчо „дѣла якихсь то причин редакція „Дѣла“ не печатає листу“ і навіть тепер на мою просьбу одібрати мій оригінал в редакції одповідали мені, щчо Ви „готові мені переслати його, коли б Вам удалось його видобути“!!

Про реферат з його послідками треба сказати те ж саме, та ще додаю, щчо Ви зовсім помиляєтесь, коли кажете, щчо ја „присилаючи його, ні об чім не згадував“. Ја Вам виразно ј навіть довго написав, щчо ја передају реферат Кружкові тільки тоді, коли він піде не анонімно і буде демонстраціеју, щчо Кружок признає за собою право хоч в наукових справах зноситись з усьаким еретиком, — *si no, no!* Кружок міг так мені сказати, як колись Мандичевський: „відчепітьсѣ од нас!“, а коли так не сказав, то мусив не позволить „Дѣлу“ обернути свого референта в якусь простітутку, з котроју можно потанцьувати, тільки надівши на неї маску, (Про скілько небудь сурјозній поліцејській резон тут і розмови бути не може!). А коли „Дѣло“ од себе зробило пакость, то Кружок мусив поправити зараз же, а не терпіти пакость в друге ј у третєе. А коли Кружок стерпів, т. ј. розділив з Дѣломь одвічальність за пакость, то Ви мусили Кружок заставити поступать по джентльменському, бо Ви привели з собою на львівський бал женевську даму і мусите бути її рицарем.

Про книги ја тепер не стану вператись, щчо ја писав Вам так виразно ј подрбно, як про реферат, — тільки ж ја думају, щчо в усьакім разі не трудно було зробити дедукцію про те, чого мені (нам) треба ј як поступити. Ја прохав у Вас дејаких книг і прохав довідатись у Белеја, щчо сталось з тими нашими книгами, котрі ја послав йому, по його ж проекту, щчоб з продажу їх мені купити книг, котрі ја в його (а потім у Вас) прохав. Ви мені одповіли од Б., щчо, мовляв, книги, десь розішлись по людих (чудесна одповідь чоловіка, котріј прохав книг на продаж!), — і за тим, маючи в руках нові книги, не повернули части їх вартости на те, щчоб добути мені (нам) трьох-чотирьох брошурок, котрі можна здобути в Ставропігії, або в Просвіті, ані не пренумерували газети, в котріј сами пишете! До того Ви написали мені, щчо посилају, мовляв, те ј те (Заклинського, Просвіту, Зорьу), — та ј не прислали ј не написали 3 місьацьа, щчо ј од чого не посилаєте. А ще до того читаємо ми в „Дѣлѣ“, щчо наш сојузник Франко видав три брушьурки, — не считаючи праць в „Зорѣ“, — а тих брошьурок дасть біг у нас. Думаєте, — це добре вплива на скріплінньа солідарности?!

Про напрямок праць Етн. Кружка може ја поспішивсь сказати свій суд і може ја не зовсім Вас зрозумів. Тільки ж зостається ј після Ваших слов правдоју ось щчо: Ви в мене спитали уваги про працьу Кружка; ја написав план праці про живі потреби народні, цікаві ј з наукового боку; Ви похвалили план ј сказали, щчо частина його увіјде в таблиці ј т. и. На ділі нічого такого в ті таблиці не ввіјшло. Та ј в загалі всі реферати Кружка јдуть без усьакого плану та до того добра доля їх зовсім случајні, а дејакі зовсім шарлатанські, як видно, навіть і з резюме. Чи не правиј же ја був сказати, щчо Кружок поверта на звичајне українофильско-галицьке „пѣнокснимательство?“ Окрім Вас ја не знају (з) кружковців нікого; може там єсть льуде шчирі ј дотепні, — тим більш жаль їх, коли вони почнуть іти дорогоју стар-

ших народовців (або і середніх, оттакіх, як М. Подолінський, шчо намолов з три короба вовни, а з п'ять фактичних помилок в двох тільки фельетонах „Дѣла“) і в політичному і у науковому напрямку. Чи сердитесь, чи ні, а і Вам ја скажу, шчо Ви б більше послужили і ділу, і Кружку, і самому собі, як би поважніше обходились з своїми працями, — не такі вже ріжнородні сьужети зачіпали та ліпше б їх оброблювали. Про реферати ја не можу говорити, бо не бачу їх, — а в „Світі“, — та і в Зорі нідної статті Вашої ја не бачив без помилок і часом зовсім великих. А Ви чоловік з талантом! — Ну, та це тільки так к слову пришло, — а головна ціль цього листу поставити питаньна наших федеральних обов'язків на чистоту: „дружба дружбою, а служба службою“, як говорять москалі, — і „коли служить, так служить!“

„Mélusine“ ја послав Вам зовсім не з тим, шчо б Ви на неї абонувались, а шче менше, шчо б вона конкурировала с Космос. Кожне виданьна має своју вартість. „Mélusine“ ја, певно, добуду Вам безплатно, як сотрудник оної. Напишіть мені тільки адрес Кружка. Ја буду печатати в „Mélusine“ серіју переводів казок і легенд з деякими увагами. А Вас попрошу пересилати мені звістки про статті, котрі будуть показуватьсьа по folk-lore в Галичині, польску і нашу.

Ваш М. Др-в.

Про Навроцького скажу, шчо не ділуу Ваших надій на те, шчо його твори дадуть Вам гроші. Напроти. Ліпше б було на кошти виданьна де шчо і в бібліотеку купити, — а статті Н-ого можно і в Правді і в Дѣлѣ прочитати, кому треба. Біографія, бојусь, чи виїде доладна, — як з Н-ого теж св'ятого будуть ліпить, як з Барв-ого, або навіть з Качковського, або Лавровського. А по чистій совісти, якіж же він св'ятиї був, Н-ий? Добрій чоловік, але без усякої ініціативи!

Оце получив лист од Павлика. Пише, шчо Просвіта з Тов. Шевченка не згожуетьсьа печатати перекладу Реклю всього тома про всьу Россіју, бо каже, шчо це буде вона на млин москвофілів! Не вже таку дурницю може виговорити рот льудський? Так це і Реклю виїде москвофіл. Першим послідком перекладу всього Реклю було б тільки те, шчо всьакі М. Под-ські не писали б таких дурниць про россієських народів, які читаємо в Ділі — а другим би було те, шчо в москвофілів би підрізано було ідеалізуваньна Россії. Та шчо і казати! Скажіть хоть Нагірному, як може терпіти, шчо б його товаришчі по комитету такі дурости говорили: він же чоловік з головою і бачив світа!

39. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавії Добродію!

Нині получив Ваш запізнений лист про мою колишню посилку, і получив його як раз в хвили, коли приготовльав посилку дльа Вас. Правда, поки шчо, ја можу Вам післати не багато дечого, а то: Зорю за 1883 і деякі н-ри 1884, які у себе понаходив, — не гнівајтесь, шчо неповні, — Партицького нема, то і ні від кого на разі дістати, а як дістану, то і вишлю. Дальше шльу Вам 4 прим. „Воа Constrictor“ і тільки ж „Жіночожі неволі“. Незадовго посліду-

жуть і дальші посилки, скоро подістају книжки, — обіцяти спеціально не буду нічого, шчоб в разі несповнення не стягнути на себе Вашого гніву.

Лист Тургенева з Вашою заміткою ја надіюсь напечатати, конечно, під повним Вашим іменем, в „Зорі“, коли Ви позволите, — зажду на Вашу відповідь. В „Ділі“ вже обридло говорити.

„Кружок“ розписав в Россію копу листів і не получив нічого. По моїй думці Ви не зовсім справедливо сварите на „Кружок“. Уважайте, шчо народ в ньому маже виключно бідниј, заньатиј тьажкою працею на здобутье хліба, шчо вчитись јім (не виключају ј себе) так, як треба, ніколи і ні відки. Адже ж з власної шкіри ніхто не вискочить, а строго наукової роботи від початкујучих студентів котриј педагог стане ждати? Ја думају, шчо вже й то добре, коли хочуть вчитись, коли интересујутьсь, збирајуть матеріјал. Помаленьку чень і до ліпшого діјдем. Аджеж і Ви, Добродіју, не все в один день провчили і не готовим з голови Јупітера вискочили. А Ви ж колись були педагогом, і не перестали — вірте щцирому слову — ним і до нині бути дља нас. Так мајте ж згляд на початкујучих! Ја понимају дуже добре, шчо Ваші обставини прикрі і тьажкі, шчо Вам важко дивитись на слимаковиј хід нашого розвоју, — але ж бо, Добродіју Ласкавиј, і нам зовсім не легко. Ја міркују, шчо справа більше виграла б і охота до праці більша була б, як би ми від Вас частіше могли почути слова дружної поради, ніж докорів. Правда Ви доси, спасибі Вам, не остављали нас без поради і своїх світлих сказівок, — але всі вони заправлені таким гірким тоном, шчо нераз аж руки опадајуть. Чи воно так ліпше, не знају.

На Ваші уваги о приповідках ја згожујусь, — треба буде відложити се діло на бік. Книга Дюрінгсефельдів (Оттона ј Іди) у мене је, — ту десь в бібліотечі је К. Wander, Лексікон німецьких приповідок в 5 томах, а свіжо ја дістав Галльера повну літературу германських і романських приповідок.

Шчо до Масльака, то може він і справді брехав передо мноју, шчо написав до Вас. Він куди ходить, туди бреше.

О прочих річах писав ја до Вас в передвчорашнім листі.

Кланьяјусь Вам і поздоровљају щциро. Ваш Іван Франко.

Львів 26/4 1884.

Ул. Лінде, ч. 3.

40. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

1 Мају 1884.

Оце написав вже кілька днів назад ја до Вас лист, та бојавсь посилати; все думав, а може ја неправиј, може тільки пошкоджу листом і ділові, ј собі, то б то пријазним стосункам до добрих льудеј? А тут пријшла Ваша посилка, а далі ј лист Ваш. — Рішив ја послати таки свіј лист, бо, справді, писав ја јого щциро, хоч може здалека ј помиљајусь де в чому. На Ваші слова об тім, шчо ја сужу про Ваші справи занадто докірливо ј требовательно, ја скажу, шчо спокіјно мені тепер трудненько дивитись на них, бо ја по правді можу сказати як тој „јамщик“ в Горбунова: „шестьнадцать лѣтъ — и все на ефтомъ самомъ мѣстѣ“ (перекидајусь). Ось як надрукујуть біографіју Навроцького, то побачите, шчо в 1872 р. ми з ним про „Правду“ теж саме

розмовляли, шчо тепер з Вами про „Дѣло“ та „Зорю“. Я, јіј Богу, не перфекціонист і можу вдовольнѣтись малим, спокіјно чекати Августа, шчо б покоштувати яблук, готов навіть вмерти в Мају, не бачивши навіть пупјанків тих яблук, а тільки квітки, навіть листѣа, — та коли б тільки бачити певно, шчо то листѣа яблук, а не чого иншого зовсім до них неподібного. Так то ј горе моје, шчо „16 лѣтъ“ — і все чекајеш яблук, котрі навіть обіцѣають тобі, — а дивись: верба! І јіј же ти богу, — најменше мене болить, шчо та верба власне мене по пицї мазне: а на шчо вона росте, та шче иноді за яблукко себе вдаје! Ја знају, јак то трудно на світі жити, та шче ј розвиватись і других розвивати, і багато не бажају, — а хоч би мені побачити купку льудеј на нашїј землі (по части в Галичині), котрі б: а) не крутили принципами ј льудьми јак самі вузькі, мілкі оппортуністи і б) скілько небудь глибоко, а не поверховно брались за працьу. А при цьому хај вони будуть не смілі, не скорі ј т. и. Це все можно стерпіти. Ну, скажіть мені јасно, чи видно: до чого, з ким, јаким способом дума јти Ваша громада, — покажіть, хто беретьсѣа до діла сурьозно, хоч би ј не спроста? Ні по „Дѣлу“ ј „Батьковщині“, ні по кружку ја цього не бачу. Нічого казати, шчо все виходить од бідности ј слабости. Скільки то паперу напр. переводитьсѣа на всі Н. Проломи, Дѣла, Библиотеки најзнак. писателів, — а на вішчо? Ось здајетьсѣа, шчо б за труднота була хоч „Библиотеку“ налагодити, — а шчо таке переводѣать в ніј? Так і згадујеш бајку Крилова про Цвїркунів (сверчки): „еще хозяева въ него (въ домъ) не вобрались, а ужъ сверчки въ немъ завелись“. А шчо таке, јака провідна ідеја вказује хоч напр. теми праць етногр. кружка?? Чому напр. в кружку не ма Павлика, — чому не читајутьсѣа јого реферати про спілки на Україні, чому не підбирајутьсѣа факти подібні про Галичину? Чи дурне оде все, не потрібне, — або чи за це голову одріжуть, або навіть в тьурму посадѣать? і т. д. і т. д. Буду чекати од Вас одповіді на ці питаньнѣа, — а поки шчо зупиньусь на кружку. Јак собі хочете, а ја настојују на тому, шчо б кружок проштудирсвав Мена ј Ф. Маурера та концентрувавсь на вислідах гром. житѣтьа ј права в Галичині. До остатнього посилају Вам на час, а не на власні(с)ть: 1) Богишича ј Кистѣяковського. (Хај хто зробить хоть библиограф. реферат про те, шчо писано в Россіи про звичајне право ј скільки українці винні в науцї про нього) ј 2) Ефименкову ј Оршанського (Хај хто зробить реферат про „трудова начало“ ј интерес звичајного права в близьких до нас сторонах). — Јак не треба буде цих книг, — верніть јіх мені. — Шчо б скінчити пока з кружком, питају: не вже нічого не получили навіть од Кистѣяковського з Кијіва? ј скажу, шчо на днѣах појіде в Россіју один мїј знакомиј економист, то ја јого попрошу, шчо б спеціально взѣавсь позбирати дѣла Вас де шчо.

Про лист Тургенева скажу, шчо тепер вже пројшла горяча пора (спасиби „Дѣлу“!), а крім того, ја в „Зорѣ“ не можу нічого печатати, поки редактор јіјі Партицькиј, або все рівно, поки він не візьме назад всього того, шчо він написав проти мојејі особистојі чести в Газ. Школьніј і в Зорі. Не довірѣајучи самому собі, ја питав сьогодні про це тутешніх українських приятелів, і вони те ж саме сказали. Так, значить, остајетьсѣа тільки взѣати

собі манускрипт свого писання на спомин. „Іронія судби“ підводить так, що українофільський лист Тургенева буде перш усього напечатаний в Англії, куди ја цими днями буду писати статєку про свої спомини про Т-ва з листами, котрі ја получив од нього. А „Зоря“ вже хай бере з *Forthnightly Review!* Смішно це, — та не в першій раз. „*Revue Critique*“ і „*Archivio per lo studio delle tradizioni popolari*“ раніше ј більше сказали про „Нові укр. пісні“, ніж „Дѣло“ і т. п.

Буде на цей раз. — Ваші брошури ј статті передививсь, — а про потоп навіть вспів прочитати. Про „Жіноцьку невольу“ як і про *folk-lore* в Зорі напишу в *Archivio*. А про Потоп скажу, що не варт було за німцем в геологїю јти; треба було зостатись при поезїї, — а то натяжка виходить. В усьакім разі велика це храбрость Зорі. Ваш М. Др-в.

Прочитав ја Вашу статтєу про „Укрошченєа Упертої“. Добрий початок. Тільки *Storparol* не новелла, а збирач новелл (*Piacevole notti*). Занадто вже хвалите українців: вибір жениха јєсть в казках других народів (в Вашім варіанті він причепа), а жінку ј тепер в нас запрягајуть в піснях лирницьких (д. напр. Вересаја), котрі мајуть близький звязок з Вашоју новеллоју.

Оце вшчучив хтось в „Дѣлѣ“! Кажє (№ 43), що Шах-Наме неначє „списана з казки про 2 братів“. Божечку! Аже казка ця зајма од 5 до 28 стор. маленького формату *Maspero*, *Contes égyptiens*, — а Шах-наме кілька томів!!

Хоч би малиј початок праць кружка про гром. порьадки ј звичајове право був би тим користен, що дав би мені повід написати замітку в јаку небудь путнішчу газету московську (напр. *P. Вѣдом.*) про кружок, з чого б можно було чекати добуттєа книг з Россїї.

41. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. 5 Мая 1884.

Шановниј землячє.

Оце посилају Вам сьогодні пакет з книгами. Ті, на котрих написано: „прошу вернути“, Ви мені звернете, як не треба буде; инші отдајте в Кружок, коли знајдете потрібним. Шче раз почну вговорьувати Вас, що добре б було, як би хто зробив у Кружку реферат про праці в Россїї про звичајове право.

В початку можно б було сказати про те, на скільки українськиј рух причинивсьа до початку роботи про те право в Россїї ј про те, як потім на Україні наукова працьа про те трохи одстала ¹⁾. А далі можно б сконцентровати реферат на статтєах Ефимєнкової ј Оршанського, шчоб показати, на скілько в звичајовому праву јєсть точок, котрі получајуть нову ціну дльа опори нових јдеј справедливости. Ја дуже б бажав, шчоб в Галичині прищєпивсь тој інтерєс до звичајового права, котриј јєсть в Россїї, тільки

¹⁾ Через загальну дезорганізацію української культури, а також через те, що в українофілів формальниј націоналізм (по реакції нагніту адміністрації) вьав верх над дослідом осєрсдку соціального життєа народу.

добре б було, як би галичане обіішлись без того народничеського містіцизму і ідеалізації, в якій впали россіјане. Треба пам'ятати, шчо всі вигадки людські виходять з потреби приспособитись до обставин життья. От „народ“, мужики в своїх перших потребах віками приспособились, — і, звісно, виробили багато розумного, поряд з дурним, від котрого не можна було обіітись там, де простого приспособління було мало. „Інтеллігенція“ приспособилась де в чому другому і власним іспитом, і наукою, — і противустановити її „народу“ — дурниція. Правда, в Россії єсть одна обставина, котра дає перевагу „народу“ — то б то село, — перед інтеллігенцією, — а именно: як в Россії здавна не ма політичної волі, то в Россії власне не ма города, а єсть поліцейська будка, обставлена домами, в котрих живуть ізольовані люди, — тоді як село, з громадськими зборами, або з господарством, все таки єсть — *societas*, од чого селянин-мужик в Россії більш *ζώνη*²⁾ *πολιτική*, ніж городянин, навіть висококультурній. Але ця різниця виходить не з самої суті „народу“, та інтеллігенції, а з нещасної історії Московщини. На плус народа (то б то робучих людей, все рівно, селян, чи городян) треба записати те, шчо потреба неперервної праці піддержує в них здоровий розум і погляд на людські взаємини. — От через шчо все, а зовсім не од якихсь містичних причин виходить те, шчо в звичаєвому праву ми здибуємо зерна дуже розумних і справедливих поглядів на власність, сім'ю (жінку, дітей, законних і незаконних і т. и.), спадщину і т. п., котрих не вдало підкосити феодалізм, бюрократизм, капіталізм і т. и., — і котрі мусять ожити при нових рухах в інтеллігенції.

Не знају, чи до ладу ја пишу, — бо важко раптом це все добре вилжити, як ја хотів би тому, хто буде робити реферат з поводу посилаємих матеріалів.

Получив з України звістки. Погано там вп'ять почина робити цензура. Мирного повість не пропустила. На мою думку, нічого не зостається, як перенести курінь в Галичину, та зробити це радикально: не мати діла з цензурою, хоч би років з 3 — 4 пришло зовсім не бачити нічого путнього напечатаного в Россії. Тільки треба, шчо в Галичині була кадр, котра б шчиро прийняла в себе прогресивний рух з Россійської України і котра б могла збудити до себе пошану в усьому прогресивному елементі укр. громади (і просто українофільству, і не зовсім українофільству). А дльа цього ні Дьло, ні Зоря не годяться. — Коли ж јавиться таке, шчо буде годиться?! Цікаве те ж робиться з штундою: росте — і обрусіваєється, входить в зв'язок з Петербургом, — а не з українофільством! А галицькі народовці, навіть молоді, — унію од језуїтів думають боротити, замість того, шчо б пустити на обох штунду. На старших, звісно, треба махнути рукою: нехай собі јідуть в Відень; вони не порозумнішають і тоді, коли дурно проїздыться. (Не вже ж дльа „гарних очей“ Огоновського та Димета уряд і папа посвартяться з језуїтами??). А хоч би молодші раз подумали сурјозно про діла!

Та буде! годі!

Ваш М Драгоманов.

²⁾ В рукоп. ζώνη.

Та хто це пише в „Дѣлѣ“ про Петрова? Де далі, все більш бреше і вже не про Персію, а про Україну. Просто сміх, як би не горе. І, певно, це російський українець (може сам Кон-ський). Тільки куди ж глядять редакція?

42. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавій Добродію!

Аж нині, коли у мене біль в грудех, на котрих ја оце вже місяць не здужаю, крихітку втихомиривсья, ја сідаю відповідати на оба Ваші листи. З гори мушу перепросити Вас за тон мого попереднього листу, писаного серед грудного больу і таких прикрих обставин, котрі затемнювали міні світ перед очима. Правда, воно то ј тепер передо мною не јасніше, але ченьже бодај спокою більше в тоні здужаю нині задержати.

Поперед всего стрібују сказати від себе шчо де шчо про ті Ваші уваги, котрі відносятьсья до мојеї особи. Критикујучи остро поступки тутешних народовців, Ви твердите — і то вже не першиј раз, — шчо в тих ділах і мојеї вини багато, особливо від того часу, як ја панегірики Барвінському писав і в співробітники „Діла“ та „Зорі“ пішов. Про панегірик Барв. ја вже писав Вам давніше і не думаю ј нині скидати з себе вини, хоч вона, по моїї думці, значно вменшуєсья тим, що 1) Барв. при всіх своїх особистих хибах все таки в Галичині зробив багато і значно причинивсья де розрушанья інтелігенції і народа, — а 2) шчо похорон јого був такою маніфестацією, при котрій, по моїї думці, треба було всім народовцям стати при купі, щоб коло одного прапору згромадити як найбільше сили. Ви скажете, що Барв. — підлий прапор. Воно по части так, — і ја певно не належав і не належу до поклонників јого особи ані јого писательської роботи. Але абстрагујучи се, ја скажу, шчо Барв. мав і свого рода організаційніј талант і показав вплив між тутешним народом. Коли тільки згромадитьсья сила і навчитьсья јти рядом, — тоді прапор змінити лекше. Ја не знаю, на кілька всі ті резони усправедливлять перед Вами міј „панегірик“, — може бути, шчо Ви назвете се також „неморальним опортунізмом“. Та шчој діјати: в даніј хвили чоловік ніколи не потрафить вискочити по над рівень того морального чутья, яке у него јсть, — а Ви знајете, шчо воно у нас в Галичині не надто високе; чи багато впрочім висше на Україні і в загалі в Росії, — не берусь судити, хоч де в чому могу і з досвіду сказати, навіть шче низше.

А тепер шчо до сотрудництва в „Ділі“ і в „Зорі“, Ви ставите як *argumentum ad hominem* супроти мене, шчо „ми в сотрудники до Каткова ј до Піхно не поступаємо“. Позвольте замітити, шчо порівнаньянє Ваше „Діла“ ј „Зорі“ з „Моск. Вѣд. та „Кіевляніном“ трошки хроне. От як би ја до „Слова“ або „Пролома“ пристав, так тоді би воно було добре. Аджеж і Ви писали до „Кіевской Старины“ обрусителя Лебединцева, конечно, не дльа того, шчо вона Лебединцева, а дльа того, шчо вона одинокіј визначно український журнал. Тај шче позвольте замітити Вам, шчо моје положенє з Вашим зовсім а зовсім не рівня. Ви чоловік з широкою європејскою славою, — Ваші праці кождиј журнал і кожда газета в Європі напечатаеть, шче

ї руку у Вас поцілує, а ја шчо? Адже ж ја вже разів з десьток трібував писати дописі до россіјських газет, а в кінци ј пльунув, не добившисья ні напечатанья ні відповіді. А при тім же хіба міні мило кидати своју мову, а калічити чужу задля того, шчоб десь там сказати своје слово, котрого може там і слухати нікому не цікаво, між тим коли у себе дома ја могу хоч і з помилками, а все таки сказати багато дечого такого, чого у нас в Галичині ніхто другиј не скаже. А при тім же зважте шче ј те, шчо мої економічні обставини також дуже тісенькі. Моја батьківщина виносить 14 моргів (чи там по Вашому не сповна 7 десьятин) худої підгірської землі, — на те нас је три брати, вітчим і мачоха і двојуродна сестра. Значитьсъя, залісти на селі до господарства годі ј думати, бо нема на чім: і братів 'покривджу, і собі не поможу. Очевидна річ, шчо конечно треба заробляти пером. Сидьачи на селі, міг би ја до якогось часу писати повісти та вірші, — але хтож јіх надрукује? Плодити польську беллетристику — і не хочесъя і мови на тілько не вміју, — отжеж куди јти. Не знају, чи не вражу Вас, — а коли вражу, то з гори перепрашају, — коли скажу, шчо Ваші шчирі і дружні слова об тім, шчоб ја вмів сам себе більше цізнити, — завсігди видајутьсъя міні іроніјеју, гіркоју насмішкоју. Бо і шчо ж з того вијде, коли ја стрібују зробити стрејк хоч би в „Ділі“ та „Зорі“. Хіба ж Ви думајете, шчо тим лудьям, котрі заправляјуть тими письмами, іде о јаку небудь ідеју? вони по просту скажуть: „Не велика серцьу туга“ і најмуь собі Подолінського або јакого шче ліпшого фразеолога, — ну, а публика у нас не так то шче розвинена, шчоб зараз розкусила. Хіба ж в Россії пільсъя Бјелінського ј Доброльубова, пільсъя Гоголя ј Тургенева народ не читаје дурних повістей і дурних віршів. Шчо такого је в першім з теперішних поетів великоруських, Мінајеві, крім форми бреньачої, — а прецінь же јого читајуть і хвалять. От так сталось би і у нас.

А шчо до підлостів в тих газетах, котрі ја підпирају својеју працеју, так ја при моїм низькім рівні морального почутья думају, шчо за час мого співробітництва в них таких надто великих підлостів не було. О кілько чују від лудеј, тој рочник „Зорі“, де ја працьував, в порівнанью з попередними все таки і по змісту крашчій і по ідејам поступовішій та логічнішій від попередних. Ја знају добре, шчо Партицькиј не так то давно бризькав болотом і на мене так само, јак і на Вас, але все таки дльа мене показуєсь важнішійм — дати читачам „Зорі“ замісь давних дурниць шчось хоч троха живішійго і поступовішійго, аніж мовчати (бо власного журналу, јак самі кажете і јак ја добре знају, годі склемезити) і задля особистої сатісфакції дати утверджуватись в головах тих 500 або більше лудеј тьмі кромішній. Може бути, шчо ј се також вузька, опортуністична мораль, але шчо діјати! Може вона с часом розівєсь ј розшириться, коли ја більше пізнају світа ј лудеј, стану богатшій досвідом, — але поки шчо по над тој рівень моральній, јакіј у мене је, міні вискочити годі.

Чи возможно було міні зробити своју „Зорьу“ в „Сьвіті“, јак Ви твердите, — сего ја не міг би твердити. Ми числили, приступајучи до јего видаванья, на підмогу з Украјини, а підмоги мајже ніјакої не показалось. Ви написали одну статью, а відтак обвинувативши нас в безпрінціпности ј нешчи-

рости, покинули, не вважає, чи на шчо писали ми, як Німець каже, „nach unserem Wissen und Gewissen“ і мусіли де в чім числитися з тою галицькою громадкою молодіжї, котра підпирала газету грїшми. З України (крім 50 карб. Вольського) нам за послані туди примірники пришло, бачу, всего 30 чи 40 карб., — дописувати ж згодивсь один тільки Кониський, таї то нам на лихо, бо тоді Ви тим дужше почали ганьбити видавництво. А ми Галичане, як вміли, так піли, — а коли піли подекуди троха гірше, ніж би могли, то виною була тіснота обставин. І соловії в лапах у ката не співає, а пишчить. На доказ того, серед яких обставин ми видавали „Сьвіт“, ја наведу вам лиш то, шчо ја в крайнім недостатку, знеможениї мусів їхати на село, де зараз же занедужав тіфом. Конечно, при дозрільших силах і троха більших засобах може бути, шчо таке видавництво, як „Сьвіт“, строга критика мусіла б зачислити в грїх його видавцям, впрочім і на нас, коли хто хоче за него кинути каменем, то нехаї кидає.

Шчо до Вашого реферату, то ја предложу зараз в неділю Кружкови, написати в „Ділі“ оповістку про него і про даровані книги з Вашим повним ім'ям. Хоч то ми хлопи на рицарских обов'язких зглядом дам не богато розуміємось. то все таки цїа женевська дама на стілько дїла мене дорога, шчо кождий жеї дотинок болить мене гірше, ніж мої власні груди.

Рівночасно з тим листом послајау Вам нові виданья „Зорі“ і давно жаданого Заклинського, котрого ја ледви неледві роздобув. Переїду тепер до Кружка. Ви праві, шчо поки шчо сур'озної праці і системи в нїм не видко, але все ж таки робитьсья шчо мож і по тим матер'ялам, які је під рукою. Тепер, шчо правда, льудеї в Кружку мало, — најкрасші порозїїздились по лекціям, — але все ж таки ја маю надїю, шчо здужаю підобрати пачку льудеї, котрі зможуть і схочуть сур'озно засісти за роботу. До таких льудеї ја почислив би Коцовського — Корженка, історика, котрий тепер кінчає виданье третого тома Рускої бібліотеки (Шашкевича, Вагилевича і Головацкого) і працьує вже від кількох літ дїла докторату над історїєю Владислава Опольчика. Јего була в „Ділі“ статейка про зносини Ів. Грозного з Німцїями і давнїше шче статья про Детка („З тихой кузни Oświaty ludowej“). До таких льудеї почислю ја дальше Даниловича, шчо спеціально віддаєсь економїї і статистиці. Тепер він мусить сидіти на селі, шчо б поробити екзамени, і ладить докладну статистику того села, — між давнїшими роботами ја бачив у него статистику народин, смертеї і замужств в тїм селі за 100 літ після метрик церковних. Ја з ним широко говорив про потребу зладженья з часом історїї економїчного розвоју нашого народу під Австрією і потребу збиранья задїла цїого матер'ялів і він радо обіцїав взяти участь в тїї роботі. Шчо до права звичаєвого, то ја звернув на него увагу шче 1882 року в статейці „Громадський суд в Добрівлянах“, напечатанїї в послїднім, не вишовшїм у світ н-рі „Сьвіта“, де ја пісьля книги засідань ради громадської зладив статистику жеї засудів за кілька рік. Надїюсь, шчо скоро ми будемо мати під руками книги о тїм праві, то підуть і реферати і збиранье матер'ялів про Галичину.

Шчо тикаєсь Павлика, то він в Кружку єсть, на засіданьях буває, хоч участи в діскусії не бере, а своєїї праці про спілки не читає тому, бо не

має її під рукою, дав у Просвіту. Працьувати дльа Кружка він не має часу. Впрочім ја думају, шчо коли тепер појіду на јакиј час на село, він таки буде мусів дешчо дбати про Кружок, шчоб ішла в нім хоч јака-така робота.

Шчо тикаєсь Павликового перекладу Рекльу, то діло таке, шчо тов. Шевченка приньалось би випечатати, але звиньајучись недостачеју грошеј, каже, шчо книга не повинна б бути більша над 20—25 листів. Коли в такім објемі поміститься Рекльу ціла робота про Россіју, то добре. Тај шче одно, — з тутешніх українофілів ніхто не знає Рекльу, — от же вони ј кажутъ: чи не можна би, шчоб ми поперед всего мали цілу своју Україну в однім образі, суцільно оброблену, без ніяких додатків: се і дльа молодшого і дльа старшого покоління було б ліпше, аніж читати опис України як appendix до опису Россіји. В такий спосіб вони висказували міні своју думку, і так ја передав јјі Павликови, а не як жаден imperativ. Можна, то можна, — а не можна, ну, так ладъ з богом усе. Тільки ж, о кілько знају, з п. Рекльу така біда, шчо описи австріјсько-угорської України у него дуже слабенькі і не повні. Шчо з тим зробити?

Про виданье Навроцького ја скажу те, шчо на него Кружок одержує з Просвіти 50 зр., з пренумерати пријшло досі з 80, а дешчо з розпродажі книжок. Особливо дві перші суми, се такі гроші, котрі без того видавництва певно не були б до Кружка пријшли, — виручка з розпроданих екземплярів всеж таки останесь чистим здобутком кружковој каси. А при тім же думају, шчо ј з книжки самојі всетаки дешчо доброго пријде, — все ж по тим ділам, по котрим писав Н-киј, Галичина доси ліпшого нічого не поставила. При тім же ја надіјусь, шчо ј біографіја ј листи јего подадуть богато цікавого та навчајучого про українофільство гал. кінцьа 60-х і 70-их років. Шчо з Н ого свјатого не зліпльаць, за це ручить автор біографіји — Остап.

Фельетони в „Ділі“ про Петрова — Ви вгадали, походьаць від Кон-ого. Шах-Наме він первісно назвав був казкоју, — мабуть читав тільки тој один уступ, шчо переклав за Ріккертом мабуть Жуковський чи хто, — але порівнанье з казкоју јегипської ј того уступу було зовсім не до ладу. Ја представльав Б-ју то само, шчо. Шах-Наме величезна поема, так він не хотів надто поправльати Ко-ого, а тільки замісто казки поклав поему.

Шчо Страпарольа — не збірник, а автор збірника, об тім ја знав, і в такім дусі написав, — хіба шчо невиразно вијшло; ја, здаєсь, написав: в збірнику новель Страпаролі, чи шчось подібного, — але не написав: в збірнику новель п. н. „Straparola“. Ја дуже був би Вам вдьачниј, як би Ви при спосібности витикали міні хоч важніші блуди в мојіх роботах, — ја ж би бажав учитись і кожде фактичне спростованье пријму дуже вдьачно. Читајучи недавно своју роботу в „Зорі“ про усмиренье непокірної, ја ж очи свої забув: адже ж там цілісенькиј уступ випущено, тај не знају, по јакиј причині (тоді, коли печаталось, ја у Львові не був і навіть тих н-рів не мав). Іменно випущено розвідку про першиј мотив — вибір жениха, де показані були казки, котрј дали початок драмам італіянцьа Гоцці, а описьльа Шіллерера про царівну Турандот. Ја мушу шче вернутись до того предмету і підібрати до него більше казок наших і других Славјан. Пісньа лірницька, в котрій чоловік за-

пръгає жінку в ярмо і котрої цікавій варіант је у мене записаниј, не зовсім, по мојї думці, може похитати те, шчо ја сказав про вдачу укр. варіанту новелі про усмиренње непокірної. Ја би бажав прослідити варіанти новелі, котра дала початок пісні про запряженње в ярмо жінки, — але поки шчо у мене нема під рукоју матеріалів до того.

Тут один польскї жидок робить над мотивом Біргерової Ленори, т. ј. лубки, котру упроваджує дух помершого нареченого. Питавсья мене про слїди того мотиву в українськї літературі лубовї і штучнї. З лубової ја мало міг јому вказати по над те, шчо списав јакијсь автор в Јагіча Archiv für slav. Philologie, де було наведено в нім. перекладі пару казок з Вашого своду ј II т. Чубінського. З штучної літератури ја вказав јому одну поему Федьковича (кепську) „Марусьа“, Шевченкову Тополю ј Куліша: Од чога у Воронежі висох став. Жаль тїлько, шчо сеї послїдної казки (вона була печатана в Вечерницях, котрих нема ані у мене, ані в жаднї з львівських бібліотек).

Ја зладив дља Краківськї Академії збірник пісень весільних з Лолина, записаниј Ольгоју Рошкевич. Јесть се один з најкрасших компльетів вес. пісень з усіх, які ја доси видав, містить шчось коло 190 н-рів, — пісні ј обряди дуже цікаві. Ја порівнав тој збірник з печатаними у Чубінського т. IV ј Гсловацького і понотував, котрі пісні мајуть в тих збірниках варіанти, котрі зовсім ідентичні, — але мајже дві тратини, а нај половина је зовсім нових. Крім того ја дав від себе невеличкї вступ, де розвинув троха думку Костомарова, висказану при кінци передмови до збірн. Чубінського о тїм, які складники історичного ј культурного житья впливали на творенње і наслојуванње пісень весільних, Крім того подав невеличкї очерк села Лолина. Рукопись представив І. Коперніцкї в комісії, — збірник буде випечатаниј в IX-тїм томї Справоздань, с кінцем сего року.

Недавно ја зладив коротеньку роботу о дејаких загадках руських і польских. З збірників, які мав під рукоју (Номис, Чуб., Лучаківськї і виданї крак. академіјеу) ја вибрав усі загадки, в котрих Stichwort-и суть сили природи (небо, земля, сонце, мїсьаць, дождж і пр.) і, побачивши, шчо всьуди, у всіх загадках ті сили природи представљајутьсья як живї твори (звірі або лубде), старавсья погруппувати јїх і прослідити, з јакого жерела вони виплили. Працьу ту ја буду завтра читати в Кружку, а опїсьла напечатају в „Дїлі“. Жаль, шчо дља порівнанья у мене не було ані одного збірника народних загадок з інчих народів. Впрочїм виводи на тїм не потерплять, бо ј так ја показују, шчо всі ті загадки — витвір не національнї, але виплили з мїжнародних анімїстичних поглядів на природу і шчо в них стрїчајутьсья зароди виображенњ, розвиненї в мїтологіях рїжних народів.

Іно шчо получив і не вспїв шче прочитати праці Дашкевича о Гралі і о билинах про Алешу Поповича. Ви певно мусите давно вже мати іх, — обї з 1883 року.

Пїсьна „Скажи мїні правду“ у самого Гулак-Артемовського підписана іменем Чужбінського, — з таким підписом вона, здаєсь, була напечатана і в Основі і відти перепечатана у львівськї Антологїї. Гулак зовсім не каже,

щчо він записав іїї з уст народа, — дльа того ја ј увагу зробив. А в Ділі через помилку корректора напечатано Чубінський.

Отсе ја намазав два аркуші, тај шче скінчити годі. Приходиться шче дешчо о собі сказати. Ја д. 15 маја јїду в поблизьке від Львова село Задвір'є, де по злучају отворен'я читальні мају держати відчит „О тїм, як у вас знесено паншчину“. До сего діла ја зібрав цікавіј матерјал рукописніј, котріј увїде в моју книгу про Федоровича. Хотів бим на јого підставі розказати народови ту історіју і опїсл'я історіју індемнізації, і все те в популярній обробці дати до сегорїчного Календаря Просвіти.

По 15-тїм ја јїду на село лічитись. Куди і на јакїј час, сего шче не знају. Прошу Вас, коли писатимете листи, то на тој сам адрес, як і досі, а як би јакі посилки посилали, то на адрес Павлика.

Засилају Вам своје сердечне поздоровлен'є.

Ваш Іван Франко.

Львів д. 10. V. 1884.

Ул. Лїнде, 3.

43. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавіј Добродіју!

П-к передав міні свїј лист дльа переслан'я Вам, — так от ја при сії оказїї приписују також дешчо від себе. Поперед всего дякују Вам за присилку книг, Стат'ю Јефіменкової про трудове начало прочитав і дуже вона гарна. Ја міркују, щчо у нас можна б було підобрати дуже багато фактів на скріплен'є кожного речен'я тої статїї. Міні здаєсь, щчо јїї не вдало б перекласти, а властиво переробити в такиј спосїб, щчоб приміри великоруські відсунути на дальшиј (план) (не викидајучи зовсїм, а трактујучи тїлько раг ехемпле так, як і прочі слав'янські), а за то построїти всі виводи на фактах чисто українських, а главноје, підобрати чим бїльше галицких.

Дуже жал'є, щчо тепер в нашїм Кружку маїже нема льудеј, — порозїїздились по л'єкціям або до екзаменів вчатьсья, так щчо зовсїм нема кого заставити до рефератів. Ја отсе тими дн'ями получив через Варшаву Мена (2 томи: Давне право і Істор. давних учрежд.) з ред. Prawdy на рахунок гонорара моїх дописеј і новель, щчо там печатајутьсья. Так само з јїншого боку ја одержав повну історіју¹⁾ фїансів австрїйських, в котріј чимало је з архївного матерїјалу цікавих дат до економїчного розвоју Галичини за послїдних 100 літ. Над усїм тим варто потрудитисья, та щчож, коли льудеј мало. Ја надїјусь, щчо по вакації під осїнь збересь знов бїльше народа і оживитьсья Кру(жок).

До нашого звичајєвого права подав ја два малесенькі причинки в „Свїті“: Лісові шкоди і кари в Нагујевичах і „Громадський суд в Добрїв'янах“. так. Про суди громадські у нас дуже мало мож буде зібрати матерїјалу, так, як в тїм згльаді громади нашї мајуть дуже малесеньку автономіју, тај ту кождїј поступок з гори приписанїј. Цїкавіјші річи ја надїјусь с часом зібрати по наслїдственному праву (у мене вже тепер набересь невеличка кол'лекціја

¹⁾ В рукоп. історїї.

мужицких тестаментів і слубних інтерциз, — треба тільки де в чім доповнити і обробити). Впрочім міні здаєсь, шче звичаєве право у нас чим дальш все більше відтискаєсь від житья, так шчо і тепер уже головні його контури відтворити можна хіба по бесідам, приказкам та лиш деяким нечисленним правовим звичаєм. Задля того ја думају, шчо студіјум того права, хоч безперечно важне для науки, для практичних потреб наших в теперішній хвили менше нагоджуєсь, а матиме переважно лиш теоретичне значіньє. Інша річ студіјум економічного боку громадського і приватного житья, — те студіјум справді мусить нам дати могуче орудьє до дальшої боротьби. А шчо звичаєве право запевно і доси маје великій вплив на ті економічні форми, в які раз у раз укладаєсь і переукладаєсь житье народне, то з сего боку і право звичаєве мусить також мати для нас своју вартість. Та шчо ж, наші теперішні роботи по обом тим предметам при наших слабих силах і скупих средствах мусьять бути дуже часткові, в значній части оперті на матеріјалах вже печатних, рукописних або на дробних, приватних збірниках: в Россії матеріјалів і то богатих до таких праць достарчають земства та вчені товариства, — коли то у нас об чимось подібнім подумають?

Позвольте тепер, шчо ја скажу Вам своје слово на ті питання, котрі Ви завдали П-кови, іменно шчо до Нагірного і Б-ја. З Наг-им ја живу отсе звиш пів року, чоловік наскрізь чесній і діловиј, — хвильки не продармује. Та тільки шчо по за својеју архітектурою читав він мало, в ніякі теоретичні дискусіји ніколи не вдаєсья. Крім того він тепер женитсья, отже багато часу тратить коло дівчини, а коли оженитьсья і стане чоловіком мајетним та діректором фабрики, — ну, так тоді побачимо, шчо буде

На Б-ја П-к по мојому гльадить трохи оптимістично. Без потреби він перетьажује себе в Ділі роботују чисто смітьарскоју: писаньєм новинок, поправльуваньєм правописі та редагованьєм дописів, а за то не читаје маже нічого, не робить ніяких студіји і не поступаје. З сего, конечно, виходить і те, шчо він бојитьсья всьякого сміліјшого, живіјшого слова, всего, шчо тільки з далека похуже на демонстраціју і рішучість. Јого спеціјальність — лавірувати „поміж дождж“, — а смілиј він тільки протів Језуїтів та Змартвихвстанців, т. ј. там, де і зајацью положено бути смілим. Він і справді міг би тепер — більше ніж ја або П-к, імпонувати прочим народовцьям і диктувати јім не одно, — міг би від тепер уже грати навіть політичну роль, коли б не його бојазливість та нерішучість. „Не моје діло“ — сказав раз сам собі, — так ја і пхатись на него не буду. Правда і то, шчо та анеміја виходить по части і з того, шчо не бачить він по за своїми плечима достаточної опори, достаточного і сконсолідованого кружка льудеј справді поступових. Ну, — та се — скажете Ви — наша ж вина. Може бути, — скажу ја, — а може і не зовсім.

А шчо до бажань П-кових, шчо б Українці як најшвидше постарались як небудь розтаборитись в Галичині, то і ја могу тільки виразити своје, дај Господи! Доси одні тільки Кониський та Русов скілько небудь серјозно відносьятьсья до Галичан, шльучи сьуди тој свої цраці, а сеј книги та інколи дописі. Кониський крім повісті „Порвані струни“ в Зорі прислав обширній

роман „Jurko Horovenko“, котриј чеј буде сего шче року напечатаниј, дальше др(ь)аму: Ольга Носачівна (дља бібл. Зорі) і комедію „По вусам текло“ дља театру. Ладить також третю часть Жука, котројі перші аркуші вже заслав. Біда тільки, шчо у нас, проживајучих по 30 — 50 зр. в місьаць на всі приємности житья, нема грошеј на печатанье тих праць, а Кон-иј, звісно, шле „в дарі коханому крају не срібло, не злото — пісньу голосну!“ Шчо ж, коли бо в наших часах пісньа, шчоб стати голосною, потребује іменно срібла!

Ја кілька разів ладивсьа јіхати в Україну, вже ј паспорт вистарав, та шчо, коли те прокльате срібло не пускаје. Так мабуть треба ј пуститисьа на власну ініціјативу Українців. О кілька впрочім чув ја від одного нашого чоловіка, живучого в Кіјіві, всі вони там з малими вијімками відносьацьса до нас Галичан „очень презрительно“, јак до јакіјсь непотрібнојі причіпки, котра дља українського діла!) — пјате колесо у возі і на котру ј уваги звертати не стојіть. Конечно, при таких відносинах о тісних звязках і спільніј по одному пльану роботі нішчо ј балакати, — а поки сего не буде, поти ј ми в Галичині не зможемо кріпко станути на ноги і будемо спотикатись та гнутись і морально і бідствувати матеріјально, — поки у нас не буде і не може бути скілько небудь сильного кружка льудеј, відајучихсьа науці та літературі, вчених спеціјалістів ані навіть солідних ширшого стиљу публіцистів. Ось по мојіј думці головніј корінь того лиха, котре отсе вже кілька літ так больушчими тонами прориваєсьа і в мојі з Вами кореспонденціјі і в ціліј діјальности галицкојі молодіжі.

Конечно, Ви ј ту вкажете не вину Галичан самих, котрі частенько показувались льудьми безпрінципними і безхарактерними. Ја признају се, — та тільки всеж таки Галичане, шчо могли, — робили і дља самојі закордоннојі Україні зробили таки не мало. Аджеж головна маса українських писань в Галичині побачила світ, і будь шчо будь, все таки в значніј части печаталась і на кошт і працеју Галичан. А Україна шчо зробила дља Галичини і абсолютно і в пропорціјі до більшојі вчености і більшојі засібности тамошніх льудеј? Окрім Вашого виданья Федьковича та невеличкого зглядно датку на друкарню — мајже нічогісінько. А прецінь же не один з тих льудеј, шчо там признајутьсьа українофілами, пропускаје на рік десјатки тисъач рублів, тај на јакі речі!

Та досить, за богато ја розписавсьа. Буде, шчо буде, — доживем то ј побачимо.

Здоровльу Вас сердечно.

Ваш Іван Франко.

Львів д. 14/V. 1884.
ул. Linde, N. 3.

44. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавіј Добродіју!

Недавно повернув ја з села. Пише Остап, шчо він не дістав шче від Вас листів Навроцкого, о котрі ми просили до нашого виданья, і Ваших про него споминок, котрі Ви ласкаві були обіцьвати. Коли можете, пішліть

¹⁾ В рукоп. діло.

чим швидше, бодај листи, бо біографія повинна бути в липню випечатана і книжка (1-ий том) випущена у світ.

З виїшовших ту річеј послају Вам „Правду“ в двох примірниках. Шевченка, виданого Партицьким, вишљу, скоро дістану, як також нові виданья пророка Даніїла (Таньачкевича), — і шчо ту шче појавитьсья.

Засилају Вам сердечниј поклін.

Ваш Іван Франко.

Львів, ул. Лінде, ч. 3.

45. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. 26 Септ. 1884.

Шановниј земльаче.

Дві неодложні служби: 1) потреба зкінчить виписки з книг, котрі мені послав з Базельської бібліотеки один пријатель, шчо мусив лишити Базель в середині Јульа, — і 2) служба, — денна і нічна, — коло жінки, родившої сина, — задержали між лист до Вас, — а далі ја розсудив і не турбувати Вас в часи „вандрівки“ — не турбувати між инчим моїм скептицизмом. — Тепер вже ј у природі похолодало, — то ј мені не гріх вилазити з своїми студеними листами.

Впрочім остудившись сам од непријатної втрати шче одніј ільюзіјі, ја не буду Вам більше розводитись про incident з Кружком, Ділом і т. п. Ви ј сами мусите ¹⁾ бачити, шчо не сповнились ні мої умови, ні Ваші навіть обіцьанки. Значить *force majeure*, — хоть вона ј сидить в льудях! Прошу тільки не премінно звернути мені мої рукописі листу-реферату ј замітки про лист Тургенева, — а також ті книги, на котрих ја надписав, шчо послају јіх на час (висилались на Ваш адрес, а також на Павликів). Звісно, книги зверніть тільки тоді, коли там у Вас нікому не треба.

Багато б можна було написати Вам про ту параллель, котру Ви провели між рос. українцями ј Вами (старо- ј новонародовцями), а також про відносини між р. укр. ј галичанами. Та треба бути коротким.

Перш усього скажу, шчо ја зовсім не вважају за солідну аргументаціју, коли мені вказујуть шчо небудь неодоладне, — одповідати показом на друге, хоч би шче неодоладнішче. Українці в Россіјі роблять багато не похвального, — так це не резон галичанам робити таке ж саме. До того прибавьте, шчо в Вас јесть конституція, а в Россіјі адміністративна сила і предварительна цензура. Та ј то спомин Ваш, шчо рос. укр. печатајутьсья в „обрусителя“ ред. К. Ст. не jde до справи, про котру в нас је розмова. Ред. К. Ст. стільки ж „обруситель“, скільки ј „сепаратист“, — в нього перш усього каша в голові. З ціјеју кашеју він напеча јаку небудь обрусительну дурницју, а рьадом з тим і путне, — та при тому він ні на кого ј ні на шчо путного не плује. А Вас самих і Ваші принціпи облповували Барвинські ј Партицькі, котрим Ви поклоньајетесь, або служите без того, шчо вони одкликали своју слину. Мало того, „Ваші“ ухитряјутьсья вести газету („Дѣло“) шче гирше, шче мертвішче, ніж вів јіјі Барвинськіј, ј узьавши в свої руки газету, не

¹⁾ В рукоп. мусити.

сказати в ній ніодніжі думки, котра б, здавалось, була Вам дорога, — а годувати публіку якоюсь староуніятською половиою, або жувати жвачку в ролі статей Нові дороги. Коли хочете шукати „Дѣлу“ аналогії в Россії, то возьміть Кієвск. Тел. 1875 р. і скажіть по совісти: чи можна ж навіть здалека рівнѣвати обидві українофільські газети: підцензурну і вільну!!

Ваша оцінка відносин росс. укр. до Галичини цілком мильна. Почати з того, шчо ја навіть не розумію, як можно ставити в вину росс. укр., шчо, мовляв, посилають Вам свої праці, а не посилають грошеј на виданьнѣа. Кожниј посла, шчо може; працьа — те ж гроші*). До того ж у Вас через конституцію і т. и. јесть вже правильна публіка дѣла нашої літератури, — а через те Ви можете покривати кошти виданьнѣа. Коли цѣого не бува, — або не завше бува, то виноју цѣому, окрім безпримірно скандального обертаньнѣа з грошевими справами (шчо признано навіть в пер. слові до Руск. Бібліот. т. III), шче те, шчо галицькі народовці ніколи не приложили систематичној праці до того, шчоб поставити своју літературу на ноги. Вони і почнуть як слід, — а там дивись: перельокајутьсѣа оппозиціі рутінерів, наробльять јім уступок, переминьють правопись, почнуть печатати гнилину то дѣла „нашого патріотичного духовенства“, то дѣла „красавиць“, — дивись, — і народовська література зјіде на коломијсько-наумовицьку, — а потім не диво, шчо на всю Галичину не знајдетьсѣа 100 чоловіка, шчоб дати по 1 гульдену навіть за повісти „славного нашого“ Федьковича. (Ја вже не кажу про такі штуки, які проробило „Дѣло“ з „пропущенним без уваги“ романом братів Рудченків — „Хиба ревуть воли“). І тут, як в усьому, галицькі прогрессісти дають світові нігде не видане зјавище, — замісць того шчоб систематично вести своју громаду вперед і тим вміцньяти своју силу, — вони сами організують собі реакцію.

От шчо најголовнішче одміна всѣаку могу галицьким народовцѣам стати не тільки передовоју партіеју дѣла росс. українців в загалі, але навіть готовим росс. українофілам опертись на галичан, — ба навіть страшенно шкодить саміј елементарніј солідарности росс. укр. з галичанами.

Ви дуже помильајетесь, коли думајете, шчо в Россії не бажають тијејі солідарности, коли дуже вже низько рахујете навіть грошеві проби організувати дѣла Росс. Україноф. „курінь“ в Галичині, як колись казав Куліш. Тут обіјшлось далеко не одноју тільки підмогоју типогр. Шевченка, котру Ви нагадујете. Навіть, коли не рахувати того, шчо видав Подолінський, по тому, шчо він буцім то дуже багатіј (це не так то було!), — то вијде шчо росс. укр. далеко не багаті, як напр. Куліш, київські громадѣане, „азъ многогрѣшний“ і др., видали чимало на галицькі літерат. заклади і справи: на Правду до 1868 р., Правду 1873 р., бібліотеку Січі, Союза, ріжні львівські бібліотеки, — починајучи з тих книг, котрі ја справив в 1876 р. з Кијіва на імја Павлика і котрі тој допустив вкрасти Просвітѣанам, на Гр. Др. і т. д. Усі ці видатки росс. укр. робили, мајучи на меті, „заложити свіј курінь в конституціјніј Галичині“ Ја Вас могу запевнити, шчо бачив сам в ріжних кружках в Россії

*) На скільки ја знају, Нечуј завше посла і гроші. Також, на скільки ја знају, ніодин з россіјан ніколи не міг добитись обрахунку своїх книг в Галичині.

не нехить, а навіть ідеалізацію цієї Галичини. Тільки скажу Вам просто і як чоловік, котрий багато потрудив горла і потратив чорнила на те, щоб піддержувати в Росії потребу солідарности з Галичиною, — шчо ця ідеалізація завше перемінчалась нехиттью, найбільше по вині галичан. Тут причина була вже згадана культурна отсталість галичан, їх упорне „дьячківство“, сказав би ја, полохливий оппортунізм і т. д., — а окрім того дуже вже јавне обертаньна до росіян, як до діної корови, і при тому скандальнішча безцеремонность в грошевих справах. На це все жалівсь мені шче Куліш, шче тоді, як ја ідеалізував Галичину, — (на скільки ја по натурі своїї способен ідеалізувати шчо небудь; прибављу: ја через те ј зостававсь завше при ідеї потреби солідарности з галичанами, шчо не дуже то способниј до ідеалізації, а через те ј видержував себе в періоди „разочарованьнь“). Шче Куліша вважав галицькиј „батько“ Качала за шкодливого чоловіка ради јого „евангелізма“, а не уніатства; шче Кулішеві редакція Правди подавала скандалезні рахунки, — історія, котра скінчилась тим, шчо Партицькиј насилу вернув (за гроші!) Кулішеві јого листи, котрі грозив отдати поліції росіській, А з Вол. Барвинським вже ја сам, по довіренности Куліша, переписувавсь в справі виданьна Псалмів, при чому не добивсь од нього ні рахунків, ні грошей за проданні екземплярї, ні навіть оставшихся екземплярів (а ја тоді мав моготу перепустити все виданьна евангелія ј Псалмів штундистам; еванг. од Пульјуа добув таки, од львовјан не добув мајже нічого, а од Вол. Барвинського зовсім нічого, окрім листів до того путанних і брехливих, шчо як би ја їх опубліковав, то виставив би јого в најгіршому світлі). Коли ја зклав Кулішеві всю справу і питав шчо далі робити, — то К. одповів: „застановити слідство ј обертатись з Вл. Б. так, мов би то він порьадниј чоловік, то може він сам постидајеться далі так поступати“. Але, звісно, шчо ні сам К., ні другі, котрі за јого ініціативоју почали солідаризуватись з галичанами, великої охоти на дальше з цього всього не внесли, — хоч сам К. все таки не залишив дальших проб вести своје діло в Г.

Потім наступила черга полтавців: инакше справа Тов. Ш-ка. Полтавці дуже ідеалізували Г-ну ј дались перекопати, шчо все лихо галичан — од того, шчо в їх грошей не ма. При мені привезено було в Львів 8 т. рублів — та потім шче дослано було до 4000. Але ја голову кладу, коли львівська типографія, котру мені показано в 1876 р., варта ј $\frac{1}{2}$ тих грошей. А шче гірше: Тов. Ш-ка, котре почало з того, шчо вибрало своїм головоју Качалу, чоловіка противного рос. укр. за јого брошуру „Політ. Русинів“, — не сдержало ніоднійї умови з тих, котрі були положені в Львові в мојему присуттью в 1873 і в Полтаві в 1874 р., — між инчим умови роботи загальні сбори шчо-року літом, шчоб могли там бувати ј наші делегати хоч пів-офіційально. Кінчилось тим, шчо ми, — кијане, — мусили розірвати з старшими народовцями ј апелљувати до молодіжі, параллельно чому нас самих, в моїм лиці, предали анахтемі ці народовці, за проводом В. Барв. ј Вас. Ильн., в 1875 р, в Львові, коли ја повертавсь з Угорщини в Росіју.

Молодші галичане тоді представљались Січъчу, до котрої потім стали прилучатись де-хто з львовјан, намітивших себе в 1876 р. в Акад. Кр. ј т. и.

Оповіданьня С. Подол. про Січ, — котру ја зоставив в 1873 р. шче доволі „качалодушною“, — приїзд Терлецького в Київ в 1874 р., стрічі наших де з ким з львівської молодіжі в 1876—7 рр. дуже підняли в очах киїжан (ї одесців, котрі тоді були київськими союзниками), — молодших галичан. „Ідеалізація“ цих галичан мала навіть рішучий¹⁾ вплив на замір видавати Громаду і на мою еміграцію. Але ніодин січовик, навіть з тих, котрі взьали гроші (замічу, не малі) за працьбу в Гр-ду, не дав їй нічого і навіть не підміг їй нічим. Січовики середні, — як Буч. і Под., навіть јавно приступили до ворогів наших. Львівська молодіж предала Черепакіна в руки поліції, не взьавши в його книг (зовсім безопасних в Австрії) і не сказавши отверто, шчо не візьмуть. Јаку штуку викинув Мандичевський, Ви сами знаєте. Ја вже не кажу про те, як себе держали старші народовці. Нічого дивного, коли в Київі положено було брати „штраф“ з того, хто заговорить про јаку небудь солідарность з Галичиною. Одначе ја з свого боку робив, шчо тільки міг, проти цього настроју россіян, — багато пролив чорнила, попортив крови і навіть торік трохи не побивсь з Мальованим за галичан, — і все таки мушу сказати, шчо ніодна не тільки надіја моја на галичан, — звісно, перш усього Вашого кружка, — але навіть ніодна прьама обіцьанка цих галичан не була додержана; — ја вже не кажу про те, шчо власне з мојеју то особоју з усіх росс. укр. Ви всі најбезцеремоннішче обертались, починајучи напр. од хованьня мого підпису в статті про Костомарова в Вашому Сьвіті і до того, шчо мені не может в Галичині заложити навіть такого простого діла, шчоб за мої ж гроші мати сталу доставку цікавішчих книжок.

Звісно, інтелектуальне і моральне розвитьтя в Галичині трохи посунулось у перед в останні роки, шчо не зосталось без впливу і на нове збуженьня довірја до галичан в Россії. Од кількох пријателів, котрі бували недавно в Відні і Львові, котрі бачили в Россії Окуневського, ја вже впяť чув слова про таке довірја. Теперішній момент ја вважају за благопријатний до того, шчоб коло чого небудь zorganizовати солідарность росс. укр. і галичан, — та тільки за це діло треба взьатись уміјучи. Перш усього треба признатись (хоць в глибині душі) в попередніх гріхах, а не обіжатись на те, коли на них вкажеться; — а најголовнішче: треба взьатись аа справу організації сурјозно: терпеливо (по троху, — та все на перед!) і систематично. Ја Вам скажу отверто: не кладіть надіји на ініціативу і навіть на перших порах на енергічну підмогу россіян, — а знайте, шчо найбільша працьба ляже на Вас, галичанах. Россіян же Ви притьагнете по троху, з часом. Россіјане пересічно розвитішчі галичан, більше знають. більше європейці (навіть ті, шчо ні в зуб не знають ні фр. ні нім. мови), — (дивно це, але так!). Але духу ініціативи і системи в них шче менше, ніж в Ваших. З цим Ви мусите рахуватись і, кажу, взьати на себе ініціативу. Але, взьавши їји на себе, Ви мусите рахуватись і з тим, шчо Ви мајете притьагувати до себе лудеј, котрі розвитішчі, ніж загал Вашої громади, — то вже і не ганьтатись, шчоб Ви притьагли до себе і россіјських раціоналістів і галицьких уніатів.

¹⁾ В рук. рішучий.

Ви мусите заложити з проміж себе громаду прогресистів, — нехгї найбільше поміркованих, — та безповоротних, — тоді по троху будете навiрно рости в силах сами і притягати прогрес. елемент з українців росiїських. А будете кидатись на всі боки, сьгодні дльа того, шчоб притягти до себе кого небудь, — зрікаючись раціон. правописі, завтра одвертаючись од певного друга, післъа завтрього співаючи дітірамби пустоті Б-ого, а дальше роспинаючись за свъату унію, — то „такъ себѣ ни за что пропадете и добраго слѣда отъ Васъ не останется“, як каже Собакевич прокуророви.

Всью останню а лінеа написав ја, найбільш маючи на думці Ваш недавній проєкт журналу. Перш по словам Вашим і Павлика, ја думав, шчо справа піде нормальним ходом: зложиться кружок льудей, котрі згожуються в оснiвних принципах, — та і почнесъа виданьнъа. Аж бачу, на Вічі академ. пішла справа звичайноју галицькоју дорогоју: положено притягти сюди і Тов. Шевч. і навіть Матицьу. При такому способі діло або не вигорить, (шчо скорше всього буде), або родиться мертвѣяком, — бо яке не мертве діло і не порожнъа фраза про рушчину може погодити і Вас і Павлика, і К. Сушкевича і Качалу, і Малиновського і навіть Площчанського і К-о? А тим часом журнал — це і єсть справа, котра б скорше всього могла зсолідаризувати росс. укр. і австрiїських.

Лист мiї дуже ростъагсѣа, — а тим часом у нас зосталась шче одна справа дуже важна в моїх очах і дуже делікатна: це питаньнъа о Ваших особистих працьах. Дорогий мiї, — Ви себе не шануете і не бережете! Перш усього: за все Ви беретесь, тратите сили навіть на програми подорожжѣа в стихах, котрі нагадують ті, шчо в Германiї консьєржі роздають квартирантам на новiї рік, коли поздоровльають їх, шчоб дістати на шнапс. Хиба на те Ви маєте талант беллетриста і здiбність дослідача, шчоб писати таке?! Далі Ви просите вказувати Вам помилки в Ваших статътьах. — Дльа цього треба б написати трохи не том, бо в усіх Ваших статътьах, а надто про Россiю, помилки кишъать. Багато помилок в останніх статътьах виходять з фактичного незнаньнъа джерел, — а другі з того, шчо Ви (як і всі другі галичане), навіть неспосібні критично гльанути в джерела, бо не знаєте оснiвного про Россiю і Україну. Ньуху в Вас до цього не ма, — от через шчо таке все жалке, навіть не до сміху, напр. те, шчо понаписувало (з добрим замiром, конечно) „Дѣло“ в статътьах „Нові дороги“ і пр. А під всіми цими хибами лежить незвичка до суръозного методу досліджуваньнъа. Примiр цього најлучшиї Ваша статътьа про „Новеллу“.

Ваша новелла нiякого маїже стосунка до Шекспирової кумедiї „The taming of the shrew“ не має, — а належить до теми Turandot. Мiї тим Ваша редакція, як кажете Ви, викинула в Вас власне вступ про Turandot. Значить, — толком Ваш редактор не здiбний судити про такі речі. На шчо ж він собі позволяє судити і навіть рiшати їх? (Власне, на шчо він редактор?). Мало того: як нарочно у Рудченка (I, 177 — 181; 172) і в Чубiнського (II, 543 — 548) єсть варіанти власне новелли одного корньа з Шекспировоју темоју, — а Ви їх то і не згадуєте. От цей факт, — шчо чоловік, котриї сiда писати про наші нар. новелли, не загльанув навіть в сбирки

Р. і Чуб., — і єсть показ того, яка непевна школа в галицькому письменству. Од браку скілько небудь сур'юзної школи і виходять всі помилки і Ваші і Ваших собратів по літературі, — і ні к чому б не повело, як би хто почав Вам показувати по-одиначо помилки в Ваших статтях: одні поправите за показом, — а другі зараз же поробите. Тут треба радикальній зміні методу: треба вивчити основи, треба, починаючи про що говорити, вибрати певні джерела і певних критиків тих джерел, — а потім вже і говорити.

Ви писали мені, що тепер підбираєте варіанти до Вашої новелли. Сама по собі вона не дуже то варта праці, — але погнавшись за нею, Ви можете пізнатись з класичними працями по казкам і новеллам, працями, без знаття котрих не слід і пускатись що небудь говорити про такі речі; — (а по нужді, — треба обмежитись одним тількибором матеріалу). Ваша новелла, певно, пішла од буддійської сатири, в котрій ткач, одбагнутий в Вішну, літа до царської дочки (дивись у Benfey *Pantschatantra* II, 48 — 56 і примітка до неї, тамож: I, 159 — 163). Ця тема до нас (українців) дішла в прямишчому виді, — хоть без сатири, — 1) в казках про летючий корабель (Рудч. II, 78 — 85) і також 2) в більш переробленім, ближе до *Tugandota*, як Ваш варіант. Ця тема перемішалась і з темою чарівної флєйти і обложилась темою про загадки, котрі дає то царівна, то її жених. Получити повну ідею про ці всі метаморфози теми Ви можете, глянувши в а) Benfey *op. cit.*, окрім вказанного ще I, 445 — 448, далі в б) *Der Pentamerone von G. Basile, übers. von F. Liebrecht*, день I, нов. 5. і день IV, нов. 10. с) *V. Hagen — Gesammtabenteuer*, (т. III) LXIII, LXIV, (т. I) N X. б) *Grimm-Haus-und Kindermärchen*, I, 52. е) *Hahn. — Griech. und Alban. Märchen*, N 114 (*Die heirathsscheue Prinzessin*). ф) *Schott-Walach. Märchen*. N 13 (*Die Prinzessin und d. Schweinhirt*). г) *Jahrbuch f. Roman. und Englische Litteratur*, 1866, стор. 24 і далі, 1867, ст. 241, 246 (італ'янські казки, порівняні Рейнгольдом Коehler'ом, — h) в *Götting. Gel. Anzeigen*, 1868, 1383 — 84. *) і *Gesta Romanorum*, ed. Oestesley, cap. 70 (і примітки до неї). — Думаю, що ці книги знайдете в Львові, в универс., або в Оссолінських. — Добре б прибавити: а) *Archivio per lo studio delle tradizioni popolari*, I, 63 — 64, б) *Legrand — Récueil de contes pop. grecs*, 39 — 46. в) *Sebillot — Contes populaires de la Haute Bretagne*, № 23 (варіант дуже близький до Вашого). Звісно, треба б взяти на увагу великор. і укр. вар'янти, (з примітками), котрі напечатані в Афанасьєва, *Русск. Нар. ск.* (№№ 131, 132, — також 105, 106), — а також у Чуб., стор. 52, 227, 272, 274, 276, 278, 352.

Caeterum senso: не переглянувши хоч названих вище німецьких видань (та, звісно, і руских і руських), до котрих треба б додати — *Dunlop — Liebrecht — Gesch. d. Prosadichtungen*, — нічого і підступати до писанья чого б то не було про казки, легенди, новелли і т. и.

На цім зкінчу. Простіть, коли чим небудь вразив Вас в цьому листу, і повірте, що моїм пером водило не яке небудь особисте вра-

*) Перегляньте всю колекцію *Jahrbuch*, а також *Götting. Anz.* за 20 років і вистудуйте всі примітки до сказок *Köhler*, а також рецензії його і *Liebrecht'a*.

жіньня*), а лубов до справи, та не менше і до Вашої особи. „Кому багато дано, з того і потребується багато“. Жаль би бив несказаний, як би Ви залишили себе в українофільському (все рівно, рос., як і львівському) болоті, — а не зробили з себе європейця. Ваш М. Драг-в.

Р. С. На ім'я Нагірного, — котрому щиро кланяюсь, — мусить приїти з Херсонщини пачка казок і др. под. етнограф. матеріала. Попросить переслати мені. Це мусить бути од Потапенка, — беллетристика укр. нар. життя на московській мові. Він думав спинитись у Вас у Львові літом, як повертав у Росію. Чи був у кого?

Ще по'явиться в Вас та в Наг. один росіянин, бар. Корф (звісно, не вмерши педагог). Він хоче купити ґрунт в Гал., або ліпше в Буковині, не далеко од ґраниці росієської, — щоб жити собі та помагати при случаю і нам. Я його не знаю добре, — але одпихнути вважаю себе не в праві, та і не тактично. Може і згодиться. На біду, кажуть, він лубить випить. Порадьте йому і направте в Буковину до певних і практичних лубедей, — але і стережітьс'я, щоб не вишов другий Ястребській.

46. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавій Добродію!

Дуже врадував мене Ваш лист, котрого я надіюсь — надіюсь, таї перестав надіятись. Я тепер сиджу в Вікні та випишу кореспонденції Івана Федоровича, хоч і сам не знаю, чи буде з тої кози м'ясо. Лист Ваш не тільки нічим не вразив мене, але противно, дуже багато прояснив міні такого, чого я досі не знав докладно, і я сердечно дякую Вам за Ваше щире слово і за Ваш труд, котрого Ви не жалієте, щоб направляти, а то часом і наштуркувати мене на добру дорогу, хоч, жаль сказати, досі не багато доброго з мене мож було виштуркати. Та, коли Ви не тратите надії, то міні і тим паче не годиться її тратити.

Я не знаю, по чім Ви судите, що справа Круга пропала чи що. На Кругок я зовсім не трачу надії, а не дає він знаку життя досі дльа того, бо тепер феріі. Коли лубе позїздятьс'я, то чеже примутьс'я за роботу. А що до моїх обіцьанок, тикаючих „Діла“, так ту справді мушу признатись, що знівечила їх force majeure, — не сам Б-і, а управляюча „Ділом“ громада не допустила печатати листу Тургенева. А що тикаєсь Вашого реферату, так про него я дальше згадаю. Книги я, скоро приїду, передам до реферованья з Вашими листовними показками і надіюсь, що хоч що небудь буде зроблено, хоч, розумієсь, та недостача критичної, наукової методи, на котру Ви жалуетесь у Галичан, — не дастьс'я так швидко усунути, так що з праць про Україну і Росію, зроблених в Галичині, я так само, як і Ви,

*) Див. на додданому листу: Я тільки через те настоював на тому, щоб ні в Кругу, ні в Д'їлї не ховано було імені, що таке хованья вменшувало б законне право Кр. і Д'їла. Не вже „Д'їло“ не розуміє, що через те „поляки“ дозволяють собі і „хрести трираменні“ нищити¹⁾ — що і саме „Д'їло“ вменшує свої права називати укр. літератора його іменем?

¹⁾ В рукоп. нищити.

не надіюсь ніякого добра. Ad vocem тих праць замічу, що Ви помилуєтесь, приписуючи міні статтю в Ділі „Нові дороги“. З Ваших дотеперішних сказівок ја хоч те виніс, шчоб не писати нічого про Россію і россійську Україну, про котру у нас так мало је під рукоју матеріјалу. На шчо ходити далеко, візьму хоч другиј том Чубінського (казки), котрого незнанье Ви справедливо міні закидуєте. У мене јого свого нема, записав був шче через Ільницького ј гроші післав, — пропали. В бібл. Оссолінських нема, а в університетську јак спроваджено, так узьав Огоновський, держав рік, узьав Каліна, держав рік, а те пер хто взьав, то ј чорт не знаје. От і дошукуєсь матеріјалу.

На Ваше оповіданье про історію зносин Українців з Галичанами в послідних 20-ти роках ја, звісно, нічого відповісти не можу, бо багато з фактів Вами розказаних і доси не знав або чував тільки в конфузних і нејасних оповіданьх Подолінського та Партицького. Правда у мене є в руках кореспонденція Куліша з Барвінським, ведена при виданью псалтиря, і шматочки з кореспонденції К. з Січеју (Буч., Подол.), але јасного образу тодішніх зносин з тих листів мати не можна. Тільки кілька слів до спростованья факту з Черепаким, так, јак ту діло прьамо мене тикаєсь. Ја не знају, відки Ви взьали се, шчо „львівська молодіж передала Черепакина в руки поліції, не взьавши в јого книг зовсім безопасних в Австрії і не сказавши отверто, шчо не візьмуть“. Цітују Ваші слова, бо бојуєсь знов не зрозуміти Вас. Ја не знају, јак довго Черепакин був у Львові з книгами, — знају тільки те, шчо одного дња сказано міні, шчо је у Львові такиј то чоловік і рад би бачитись з П-ком. Ја зараз же того самого дња вечером пішов до того чоловіка (Ч-на), а коли він сказав міні, шчо маје книги дља П-ка, а зглядно дља нашої бібліотеки, то ја тут же сказав, шчо хоч П-ка нема під рукоју (днем перед тим він був арестованиј, о чім ја тоді шче не знав, але бувши у него в хаті і не заставши јого, гадав, шчо де вијіхзв), то ја книги заберу. І зараз же того вечера ја з двома шче товаришами маје всі книги (окрім двох невеличких купок і окрім тих книг, котрі Ч. виразно лишив дља себе јак свої власні) забрав, а за другими мав пријти на другиј день рано. На другиј день рано приходжу і застају двері замкнені, а служба говорить міні, шчо пан з н-ру 11 арестованиј. Коли се значить переданье Ч-на в руки поліції з боку львівської молодіжі, гесп. мене самого, — то ја охотно позвољу кинути на себе каменем. А здивувавсь ја Вашим повисшим словам за дља того, бо тоді ж таки, о кілька тьамљу, аж в двох листах (се були мої перші листи до Вас) ја розказував Вам цілу ту історію і післав спис книжок, взятих у Ч-на, з котрих дешчо ја передав опіслья на Україну, а дешчо і досі је в нашій бібліотеці. Паральельного злучају з Котурницьким ја не хочу нагадувати.

Головне діло, про котре ја бажав би побесідувати і зговоритись з Вами, се літературно-наукова газета. О кілька бачу з одержаного листу П-ка, він мусів уже писати Вам, шчо Парт. рішивсь передати міні з новим роком „Зорю“ Признатись, ја з разу не дуже радо слухав бесіди о тим Пар-ого, з свого боку ніколи јому того не натьакав і він, заким предложити се міні, трактував з Подолінським та Скобельським. Ја бажав бути шче хоч рік вільним, —

о кілька се у мене при недостачі средств до життя можливе ¹⁾, — щоб сьак-так покінчити мої університетські студії і зробити докторський екзамен. Але діло вишло таке, шчо Парт. недужий і сам рішучо не хоче дальше провадити „Зорі“, тамті панове тож не хочуть, і добре, шчо не хочуть, а „Зоря“, сьак чи так доси редагована, маје звиш 500 предплатників, значитьсьа, може сама о своїх силах стојати. Конечно, видавати її так, як доси, — не стоїть труду, — от же ја, перејмаючи редакцію, гадају побільшити жеї објем з 3 на 6 аркушів в місьаць, т. ј. видавати півмісьачно по 3 аркуші замісь дотеперішного одного або півтора. Будь шчо будь, на 72 аркушах в році все ж таки можна дешчо путнього напечатати, а добирајучи все до певної прогресівної і јасної програми, можна провести не одну струју свіжого воздуха в нашу галицьку атмосферу. Можна! Та ба, — інше питање, чи видужајемо ми се зробити? Поперед всего јшлоб о установленье іменно тої програми, котра мала б просвічувати газеті, о сформулованье тих принципів, на котрих стојачи газета моглаб з одного боку вдовольати вимаганья поступових льудей з між українців і галичан, провадити в тім напрьамі галицьку молодіж, — а з другого боку не відривалась би від ґрунту і національно-українського і навіть спеціјально галицького, так, як в галицькій читајучій публиці — Ви се зовсім справедливо піднесли — мусить лежати головна жеї сила.

Розважајучи „оба полы сего“ діла, ја почувају дуже велику трівого, міні все нагадујесь тој циган, шчо јшов „помеже дождж“, і ја не знају, чи буде можна бодај на јакий час обіјтись ту без певних компромісів. Та заким перејду до сеї дразливої теми, — шче пару слів о програмі. Ја думају, шчо нова „Зоря“, окілько вона маје і може бути новоју, повинна стати на дорогу посередну між тоју, јакоју јшла давна „Правда“, а тоју, јакоју почав іти „Громадський Друг“, т. ј. (шчо возьму попереду бік негативний) не бути ані викльучно націоналістичною і в імја націоналізму не проклинати та не опльовувати ніяких інших „ізмів“, але з другого боку не бути (поминувши конфіскати) по доктринерски соціјалістичною, теоретично ліберальною чи як там. То значить з позитивного боку: показујучи наше власне, народне і інтелігентне житье вірно, з јего хибамі і добрими боками. з јего коріньем в минувшости, вказувати рівночасно, опирајучись на примірах других, більш развитих народів, дороги дльа дальшого, успішнішого розвоју того життя, указувати особливо інтелігенції правдиві ціли в служеньу народови і способи, як јему треба служити. Ја думају, шчо тут самі собою навјазујутьсьа ј ті формули, котрі знаменујуть головні течії, європејської мисли і боротьби; реалізм в штудії, позітивізм в науці, громадівство (соціјалізм) в житью економічним і федералізм та автономіја в політиці. А позајак „Зоря“ як часопись літературно-наукова головно два перші поља повинна буде обньати, то ј здајесь міні, шчо на однім і на другим полі редакція не буде потребувала класти писатильам јакі небудь границі окрім хіба тих, јакі кладе австр. цензура. Правда, питања суспільні ј політичні також не можуть бути викльучені з „Зорі“, коли вона маје бути газетоју вповні живоју, але тут уже трудно јасно сформулувати границі, до

¹⁾ В рукоп. можливи.

яких може їти дискусія на листках „Зорі“. Звісна річ, ја бажав би, шчоб і ту границь не було ніяких, та шчож діјати, коли границі такі ставитиме: 1) цензура, 2) тісний објем газети, и 3) обставина, о котрій ја зараз скажу, скоро почну говорити о компромісах. З того всего виходить, шчо ја властиво не знају, як сформулувати програму газети, шчоб вона і не зразила з гори більшої части читателів і з другого боку не оберталась на пустих словах, але була справді виразом переконань безповоротних.

В додатку до сего листу ја перешлю Вам дословний відпис того поклику, який прислав міні Кониський, шчоб напечатати його дльа розісланья по Україні, і просив би Вас, шчоб Ви були ласкаві від себе зробити начерк того, шчо повинно бути виражене в програмі газети, т. ј. шчо Ви вважали б необхідним і на добі сказати нашій публиці. Ја не ручу Вам за те, чи все те, шчо Ви напишете, і так, як Ви напишете, буде випечатане на чільнім місці нової „Зорі“, — але ручу за те, шчо кожде Ваше слово совістно візьму під розвагу, і то не спускајучись на свій власний розум, а коли б печатав, то ніякої зміни не зроблю без попередного порозумінья з Вами. Ваш начерк дасть міні крім того ј мірку того, чого Ви домагајетесь від мене јако редактора, — а будьте певні, шчо Вашим судом ја дорожу, як нічијим другим.

Се наводить мене на другу важну точку. Сформулованье програми, хоч би ј јаке трудне, — все ж таки працьа більш теоретична, хвилева. Далеко трудніша працьа — переведенье жејі в житье, в данім разі, само редагованье газети. Ја доси редактором не був, але, спасибіг богу, редакторских клопотів і трудностей зазнав чимало. Отже ж питанье заходить: чи здужају ја провадити газету так, шчоб вона була хоч шчо небудь до льудеј подібна? Самі Ви кажете, шчо у мене за мало критичного суду, за мало скептицизму, — і ја вповні і без најменшої нещирости признају правду Ваших слів. Ја у всім склонний далеко більше до оптимізму, до вишукуванья добрих сторін, ніж злих. Не одно може міні видатись добрим, шчо на ділі зовсім таким не је, — і отсејі то хиби ја при редагованью часописі найбільш бојусь. До комітету, котрій би повинен вести „Зорю“, ја запросив, конечно, Павлика і Коцовского. Остап обіцьав нам також своју поміч, а коли б нам удалось з „Зореју“ стати фінансово на ноги так, шчоб можна було дати Остапови хоч јаке-таке удержанье у Львові, то ја думају, шчо в многих дуже дразливиx справах можна було б спуститись на јего суд і такт. Јак бачите однакож, все те сили досить проблематичні і великих вимагань до них ставити годі. Јак вони на ділі покажутьсьа, — не знати, бојусь однакож, шчо при тіј скупіј науці і критиці, јакоју ми всі на купі обладајемо, зараз же від самого початку дамо Вам не одну причину до фактичних і інших поправок. Правда, хиби ті будуть могли значно вменшитисьа и зредукуватисьа до minimum, коли о всьакіј річи писати буде тільки тој, хто ту річ добре знаје, коли „пирогів не буде ліпить сапожник, а сапогів тачать пирожник“, јак се доси бувало у всіх наших газетах, а најпаче в „Сьвіті“. Іде ту, звісно, о позисканье співробітників не тільки з Галичини, але і з України і з Женевы, а шчоб ті співробітники, стојачи при газеті, не брали кождий н-р до рук з розчарованьем, сподівајучись најти в нім зовсім не те, шчо в нім је, і сподіваіучись нераз најти в нім і те, чого в нім

при даних обставинах бути не може, треба попереду обговорити всьакі *obstacula*, треба покласти з самого почину *clara rasta* і в принципіальнім і в практичнім згляді. Конечно, діло галичан, а зглядно моє, јако петента—дати початок, і ја роблю се по моїї змозі.

Приступају затим до тих нещасних „компромисів“, котрі таким каменем льягли між Галичиною і Женевою, а котрих, здаєсь, нам і тепер годі буде минути. Отже поперед всего правопись. Ја не знају, шчо Ви скажете на те, коли ја скажу з гори, шчо правопись нової „Зорі“ мусить бути етимологічна? Се ја кажу не від себе самого, а по порозумінью з многими Галичанами і з Українцями такими, як Левіцькиї-Нечуї і Кониськиї. Головно за дльа правописі упав „Сьвіт“, як упала в Галичині „Правда“. Може бути, шчо Ви то реченье назвете недоріким і дурним, і по својому будете праві,— а все таки по својому ј ја не зовсім неправ. Шчо ви зробите, коли публика у нас така дика під тим зглядом? Скажете може, шчо з боку поступовців і радикалів не ладно, не морально навіть зачинати своје виданье такоју уступкою, таким потакуваньем дикости публики, котру хочемо сьак чи так просвічати. А ја скажу: шчо ж діяти, коли в іншій формі Ви не підїдете до неї? Альтернатива ту представљаєсь така: або зачати видавати фонетикоју і з гори засудитисьа на 100 пренумерантів, т. ј. засудити ціле діло на невдачу,— або зробити формальну уступку шчо до правописі і старатись освічувати льудеј в ділах далеко важніших від правописі. Се, конечно, також опортунізм, але опортунізм, по моїї думці, зовсім природниї і конечниї — посвјатити меншу користь дльа більшої.

Друга річ — підписуванье статей. Ја в повні годжусьа з думкою, голошеноју Вами з таким притиском, шчо кождий повинен сам відповідати за своје слово, а шчо б міг відповідати, повинен підписуватись. Ја був і је за тим, шчо б нова „Зорья“ тим бодај показала себе новоју, шчо б рішучо, зараз від першого нумеру, виступила з підписами таких імен, як Ваше, Павлика, Терлецького. Та от нині, рівночасно з Вашим одержав ја лист і від Кониського з Кіјіва, в котрім дословно ось шчо пише: „Треба велику увагу звертати на те, шчо б „Зорья“ як мога більш ішла в Россіју. Ви знаєте, шчо в сім случаї головна річ — наша цензура, значить, не треба гостро ставить ніяких питань і не друкувати нічого такого, ради чого цензура заборонила б „Зорью“. Ви розумієте, јака б то була велика моральна шкода дльа України, коли б „Зорью“ заборонила цензура. При теперішнім тьажкому стані доволі, шчо б стојало під „Отче наш“ імја Драгоманова, а певне, шчо „Зорі“ не пустьать. Сам ја шчиро поважају сего чоловіка і цїньу ієго праці, але треба звернути увагу на практичне житье ј рахуватись з подлими обставинами нашого побиту. Тим то ја радив би, шчо б під статями Остапа, П-ка і Др-ва стојали псевдоніми і шчо б в повісті П-ка перемінити титул“. — От так навчаје нас Кониськиї, а шчо б порозуміти вагу ієго навчанья, ја запримічу, шчо „Зорья“ тепер справді је в Россіју, хоч про формальниї дозвіл цензури Парт. сам нічого не знаје,— іде значитьсьа, доки схочуть пускати, тај то як пішле два або три нри в купі, то звернуть також до деяких міст доходить, з інших звертають, одним словом конфузїја. А је јїї в Россіју доси примірників около 80, —

Кон. — же обіцяє, шчо при троха живішім редагованью піде зо 200, і в тії цілі прислав дльа надрукованья свій прожект оповістки до укр. громади.

Як бачите, тут дороги троха розходьтьсьа, хоч міні здаєсь, шчо слова Кон-ого далеко не категоричні, не такі, на котрі б він настоював. Так само здаєсь міні, шчо радше нам зрезігнувати зовсім на українських предплатників, навіть на дотеперішних 80, ніж добровільно крім австрійської натягати собі на карк шче ј россієську цензуру. Шчо пустьать, то добре, а не схочуть, то нехай собі. Хто схоче пренумерувати, тој до 6 — руб. доплатить шче одного і одержуватиме „Зорьу“ в конверті. Але все таки гадају, шчо і о тім ділі треба буде міні порозумітись бодај з П-ком і Терлецьким. Шчо до Остапа спеціально, то ја з ним говорив уже о тільки, шчо стало на тім, шчоб підписувати јого повним іменем. П-к стоїть на тім, шчоб поки шчо јого (П-ка) підписувати псевдонімом, хоч ја нічого не мају против јого повної назви. Так само ја рішучо за тим, шчоб підписувати Ваше повне имя під Вашими статьями. Ја постараясь зробити першу пробу шче сего року. Партицький бо передає міні „Зорьу“ шче сего року, так шчо послідні 4 або 3 н-ри ја вже буду підписувати јако редактор. Отжеж в тих н-рах ја хотів би напечатати, — коли на те позволите, — Ваш реферат, присланиј дльа Кружка, конечно, з повним Вашим підписом. Побачимо, јакий піде голос між публикою, а тоді вже ј міркуватимем, шчо робити дальше.

Замічу шче, шчо до перших н-рів ја мају ось јакі більші праці: П-ка „Вихора“, Терлецького історія галицко-рускої суспільности від 1772 до 1872, обширна історична робота Шульгіна: Україна і жеї теперішні поводиторі, — Кониський обіцяє Мордовцева повість „Старці“, а від себе: „Про громадське орудуванье землеју в Полтавшчині“ і „про Полтавське земство в 1884 році“, а від одной кіївської курсістки статью „Права жіноцтва в Европі“. Так само дістав ја вчора статејку від В. Федоровича, в котрій він критикує коротко ліберальній, буржуазній устрій і доходить до соціалізму, — думају, шчо жеї напечатанье може зробити вражінье на нашу публику. З Галичини ја мају шче дві готові повістки пані Кобринської, з котрих одну напечатаяу шче сего року, а другу задержу на слідујучій рік. Як бачите, матеріялу је досить, а коли б і Ви могли ¹⁾ шче дешчо до того часу виготовити, то можна би нову Зорьу бодај на перших порах зробити справді новоју, живоју і сучасноју. Ја бажав би, шчоб в ніј велась хроніка житья суспільного і літературного всеї України, де нотувались би всі важніші злучаї з житья народа і інтелігенції, хоч би тільки в сирім виді. Добре би було, як би можна чим небудь зазначити ј ширшиј, славјанський крајезір, — ја від себе могу се зробити тільки перекладами дејаких славјанських беллетристичних творів, — о словјанській хроніці, хоч би тільки літературній, і подумати трудно. Впрочім побачимо.

Вашу просьбу о виписку з Војціцкого пересилају П-кови, так, як ја шче забављу ту зо два тижні. Ја бажав би при „Зорі“ заніматись поки шчо тільки беллетристикою, т. ј. покінчити і напечатати ті беллетристичні твори,

¹⁾ В рукоп. могле.

котрі у мене је позачинані та позадумувані, а тимчасом звільна збирати книги по фольклору, а особливо по критиці біблійній. Швидко до праць на тім полі ја не возьмусь, бо певно, шчо швидко ані часу ані книг не буде.

А ось Вам копіја з Кониського „Запросин до предплати на Зорю“ „Вступаючи в шостий рік виданья „Зорі“ дозволено јі виписувати в Росіі, редакція, не переміньюючи сроків виданья часописі, видаватиме јіјі по 3 аркуші число, всего на рік 24 чисел або 72 арк. Задачеју својеју „Зорья“ ставить: обньати јако мога ширше житье руського народу в Галичині і, о скілько то можливо, ј на Україні і пильнувати над розвоєм і культу-роју (?) свого крају. Національні і релігійні відносини нашого народу перш усього примушуют нас прьамувати тим шляхом, на котрому найбільш потрі-бује наш народ оборони од впливу на јего чужих ельментів, не користних, а шкодливих дльа јего. Тим то ми ј ставимо прапором својејі задачі: Русь дльа Русинів, і будемо пильнувати, шчоб Русин, розвиваючись духовно і під-носъачи свій матеріяльній побит, залишавсья на віки добрим Русином, вірним і незрадливим сином својејі ріднојі матери Русі-України. Јак досі, так і далі ми будемо вести руськиј народ, розуміючи тут і нашу інтелігенціју, до набі-ранья тієї моральноју, умственнојі і матеріяльнојі сили, при котріј він спро-магатиме боротисья, стојати і одстојати своју віру і національність. Сміло підемо на біј проти всьаких експлоататорів нашого народу, зазбројујучись до сего і зазбројујучи других збројеју освіти і розповсьужуваньем ідеј, пану-јучих в науці інчих европејських народів. Світ, наука і добробит на націо-нальному ґрунті — от наша мета“.

Не кінчу, хоч уже не много до кінцьа. Јак бачите, програма о кілько загальна, о тільки ј нејасна і дльа Галичини ја јіјі не пушчу. Здаєсь, шчо годі буде пустити ј дльа України, хочь дльа нејі вона зроблена, прикројена до цензурних обставин.

На тім і кінчу, пересилајучи Вам щчире поздоровленье, а Вашому ма-ленькому „престолонаслідникови“ щчире бажанье, шчоб ріс здоров, швидко вертавсь на рідну земљу і шчоб в свого батька вдавсья.

Ваш Іван Франко.

Вікно, почта Грималів, д. 21 жовтня 1884.

47. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

25 Окт. 1884. Chemin Dancet, 14.

Шановниј земльаче.

Оце вчора получил Ваш лист. Мені тепер дуже ніколи, бо саме случи-лось, шчо цими днями переј(і)здять через Женеу двоје земльаків, з котрими треба по довгу балакати, (хоч резульат, певно, вије тој же самиј, јак в „јамшчика“ — фурмана в кумедіјі Горбунова, шчо казав по переду: „поми-луйте, В. Бл-діе, — слава богу, 16 лѣтъ ѣзжу!“ а потім, јак перекинувсь, то сказав: „вишь ты!... 16 лѣтъ и все на ефтомъ самомъ мѣстѣ!“). А потому багато писати Вам не буду. Поспішајусь тільки одповісти про саме најголов-нішче ј саме головнішче — про „Зорю“.

Перш усього прошу „реферата“ мого не печатати, бо він того не вартий. Пришліть його мені, — або сами виберіть з нього чисто бібліографічну замітку про книги, в котрих је спомини про наші етногр. виданьня. —

Далі про „Зорю“ в загалі. Ја Вас здивују својеју вміркованностю. В принципі — ја зовсім не против компромісів, а надто формальних. Тільки ја думају, шчо компроміси мусьать бути в скількості, а не в јаковості. Коли організм шче не виносить літру молока, давајте 0,10 л., та ж молока, а не чорнила и не молока з чорнилом! — В справах же, котрі тичуться мојејі особи, ја не лублю тільки сьурпрізів, а надто нешчирих, — а по вмові та по волі, — ја ј голову своју отдам, коли справди треба, або коли навіть, коли чоловік, близчий до діла, скаже мені отверто, шчо треба.

По всьому цьому ја не буду сперечатись з Вами про всі ті формальні компроміси, про котрі Ви пишете, — починајучи од правописі ј до підписів. Починајте, або ліпше продовжујте — максимовичкоју, та тільки не бороніть јіјі теоретично ј навіть ідіть до того, шчо звести јіјі на раціональну фонетику. А дльа того трохи з годом підніміть в Зорі питаньня про педагогічну вартість фонетики ј максимовички, — запросіть напр. вчителів, шчо б прислали Вам свої замітки про те, як в них јде діло навчіньня дітеј азбуці ј т. и.

Про підписи діло зміньяється з того часу, як в рахунок ввходить Россія. Ја не могу цілком згодитись з К-м, — та не хочу цілком не приньати його резонів. Россійські українофили більш сами себе наљакујуть, ніж начальство јіх льака. Ја Вам скажу такиј курьоз: Позајак ја все таки видав деякі сирі матеріали, — то мене не можна викинути з науки в Россіјі, — і не обходиться місьац(ь)а, а иноді ј тижня, шчо б в виданьнях, котрі мајуть діло з слав. етнографіјеју, — починајучи од В. Евр. ј кінчајучи Извѣстіями Имп. Акад. Наукъ и Журн. Мин. Нар. Просв. не було спомину про мојі виданьня; — тільки ось в чому курьоз: ја пізнају, чи статтьбу писав українофіл (і навіть пријатель), чи чужий, по тому, як він цитује книжку: коли не зве автора, — значить українофіл і пријатель, — коли зве, — чужий! — Далі скажу в загалі, коли ховати, шчо „прокльаті льуде“ можуть і непрокльаті праці робити, — то тим тільки більше піддержиш думку, шчо вони прокльаті і т. и. Словом, і в цьому, як в масі случајів, треба стерегтись, шчо б не врзати самому собі рук навіть ранішче і більше, ніж того потребује кат! Та нехај вже робитьсьа проба: не підписујте мене! Тільки вже далі не робіть уступок росс. цензурі ј росс. полахливости. Зміст газети держіть отверто європейськиј, хоч спокійніј тоном. — Шчо до П-ка ј Терлецького, — то ја думају, шчо К-иј дуже вже далеко заходить. Јіх не зна росс. чиновник і ніяких страхів проти них не маје. Најбільше, шчо Ви можете зробити: перемінити (проти Громади) імја повісти П-ка ј не підписувати його імені, а також Т-ого, аж поки не зкінчиться печатаньня јіх праць, — а під кінець непременно підпишіть. Ја б на місті К-ого написав тоді в Россіјі рецензіју на ці писаньня П. ј Т. ј показав јіх сурьозність, то публіка б знала в Россіјі обох авторів не як „галицьких нігілістів“, (котрих вона, вірте, не зна), а як авторів поважних і интересних праць. Имја ж П-ові і Т-ому, як починајчим писателям, — потрібно ј однімати в них імја з за полахливих фан-

тазій київського укра(їно)філа не делікатно — до них самих і шкодливо — до справи і партії стільки ж на Україні, як і в Галичині. — А шчо ја правду пишу, шчо сама цензура не боїтьсьа імен Т. і П., — доказом того служить, шчо ја в Петербурському „Дѣль“ (в 1881 р.) писав статтью про Галичину і в ній називав і Вас і П-ка, — і цензура нічого не зробила.

Така моја думка про формальні боки діла. — Впрочім ја залічују до формальностей і справу прокламації од редакції, або навіть і остентативну программу. Про мене, — можна б обітись і без прокламації і без програми на показ, — аби була программа дльа самої редакції, котра б, программа, вијавлялась в самих статтьях. Навіть таке безпрограмја најліпше власне дльа таких станів, як тепер в Галичині, де публіка боїтьсьа слов і не зна річей і де вона мусить (і може легко) польубити речі, а потім взнати, як вони звутьсьа. Маїже те ж саме можна сказати і про добру частину росс. публіки з оффиц. помазкоју.

Кон-ого нарис прокламації мені неподобається. Він зовсім не такиї цензурниї, як вдає його К-иї, — і це показує справді противуприродність того оппортунізма, котриї проповідает К-иї. Небісь національне питаньня К-иї ставить дуже прьамо ребром. Чому ж не ставить також і політичного, і соціального, і культурного? Тому, шчо в К-ого або в голові темно про ці питаньня і вони йому не лежать близько до серцьа, — або він, як всьакі націоналісти, крутить в цих питаньнях, забігаючи і до консерваторів і до прогресістів, аби тільки вони пристали до націоналізму, — або те і друге вкупі. Ја нічого не мају проти постанову ребром націон. питаньня, — але тільки тоді, коли также постановити і другі питаньня. А поставити ребром саме нац. питаньня, вмовчавши про другі, — не вдовольниш ні поліціју (котра б рада була, шчоб ніяких питаньнь не ставити і котра все рівно „сепаратизм“ побачить в программі), ні публіку. Націоналісти помиляються, коли думають, шчо публіка може жити шчо дньа націоналізмом, завше думати про „своју хату“. Звичайниї чоловік перш усього дума, ја ка хата, — а потім вже, чи своја, чи најньата. Та і своја хата тим найбільш інтересна лудьам, шчо јїї ја можу зробити такоју, ја ка мені подобається. В життью громадським чоловік частіше пан, чи мужик, ліберал, чи абсолютист, раціоналіст, чи клерикал і т. д., а дуже рідко русин чи польак, москаль і т. д. От і од літератури чоловік бажа перш усього навчитись чи господарства ¹⁾ чи політики, чи релігії і т. д., — а потім вже вдовольнити своје національне почуттья, навіть коли воно в його збужено, — і через те він буде читати охотно чужі виданьня, коли вони будуть його навчати тому, шчо йому цікаво. Ідеал національної газети, — шчоб вона давала тої шчоденниї, в основі космополітичнїї, — матерјал, котрого потрібує чоловік, — в національнїї формі. А національних (ја к сектантських, в роді соціалістичних) газет через те ніхто і не читає, шчо вони не дають такого матерјалу. — От через шчо ја бојусь за будущність газети, котра поставить на першиї план національне питаньня, а надто шче, коли вона зовсім промовчить про другі, — в суті најцікавішчі дльа звичайного чоловіка, — пи-

¹⁾ В рукоп. господарству.

таньня. — Почастно дльа Россіі декларація К-ого шкодлива тим, шчо вона знов подасть повід суперечкам між українофилами і сусідніми напрямками, (котрі давно б вже були українофільськими, як би українофіли були розумніші і освітніші) — про те, шчо, мовляв, укр(аїн)ство тільки націоналізм, романтичні та вузькі і т. и.

По всьому цьому ја радив би зробити декларацію зовсім вже загальною ј короткою, — шчо ось, мовляв, Зоря дозволена в Россіі, а через те ми ј обертаємось до публіки на Вкраїні, — шчо Зоря постараеться бути дзеркалом життя громадського у українській землі в Р., јак і в Австріі, освіченого світлом всемірної науки, а також провідником цієї науки в українські громади, — органом потреб цих громад в сфері національній, політичній, соціальной і культурній. (Таке шчо не будь). А впрочім читателі побачуть все дальше з самих статей. Тут би ја назвав ті статті, котрі або јесть вже, або обіщані. —

„Такова, Великій Государь, моя мысль и сказка; обаче же твори, како богъ тебѣ на душу положитъ“.

Шчо до статей, то ја б радив дати хоть з 3—4-го нумеру статті по новим роботам над біблією ј евангеліями. На оригінальні праці зібратись діло не так легке, а потому ја б радив, „не мудрствуја лукаво“, — просто дати на першіј раз переводи хоть напр. з рефератів М. Верна про результати праць Рейса (ја Вам послав колись *N Revue Politique et Littér. i Mélanges — M. Vernes*). З годом можна дати напр. реферат про книгу *Wellhausen a Prolegomena z. Gesch. v. Israel*.

Од себе ја обіщају Вам дати ряд статей а) про народні новелли на Україні. б) Старі ј нові вірші на Укр., в) Недруковані кобзарські утвори (bis з примітками). Окрім того беру на себе всю редакційну роботу по *folk-lore*, — т. ј. посилајте мені на перегляд все, шчо до Вас пријде з матеріалів, котрі Ви думајете печатати, — то ја прибавлятиму порівнячні вказівки; також буду вести бібліографію цього діла. Берусь також давати звістки про цікаві дльа політ. — соц. розвиття публіки статті в франц., англ. і італ. *revue*, — а по части ј книг. Коли хочете од мене получить роботу шче к першим №-ам, а разом коли хочете зробити мені власне добродіјство, то зробім так:

Почнемо печатати мої праці під титулом: Порівнячні досліди про українську народню словесність, і перш усього пустім праць: I. Едіп—св. Григоріј в укр. словесности. II. Знов најдені брат і сестра. Ці праці написав ја шче в 1876 р. і тоді вичерпав усе, шчо було печатане про такі речі на 8—10 звісних і півзвісних мені мовах, і з того часу все підновляју. Працьа писана по московські ј половина переведена по німецькі (сукин син переводчик взяв гроші за увесь перевод, — але 3-й рік не даје другої половини). Працьа трохи важкенька дльа такої часописі, јак Зоря (хоч легча, ніж Світогляд Левицького в Правді і стать(т)і Заклінського і т. и.). Зајме вона листів з 8. Але все таки вона не безинтиресна дльа звичайного читача, — а дльа вченого ј студента — вона показује цікавіј матеріал, способи јого опрацьованья ріжними методами в Россіі ј у Европі, — ј на решті

метод, яким, по моєму, треба опрацьовати його, а також важність укр. нар. слов. дльа історії зросту европ. нар. казок і легенд. При порівняньнью вар'янтів ріжних націй ја хотів натякнути скрізь на одміни нац. психології. — Авторитети, — як R. Koehler і G. Paris, пророчили мені великий успіх в европ. науковій печаті, коли ви́де ця праця, — через шчо ја (не добившись місцьа дльа неї в Россії через поліцію) задумав ви́ти з неју до німців, — але коли то шче буде! А праця гнітить мене, як не-притулена дитина. і тим паче, шчо тим ја вимовив в системі деякі загальні прінципи, котрі приходиться говорити порізнъ при других працях. Так ось збувши в світ цю працьу, ја вільнішче б пішов далі ј може б все в купі — зроблене ј те, шчо ја з легкоју душеју зроблю далі, — ј згодилося би світові ј оправдало би мене, шчо ја не зовсім дурно јів людський хліб. Слов'янській печаті (науковій) праця моја здалась би, бо ја там перебірају вар'янти усіх слов. племін. — Так ось і рішајте. Тільки шче мушу сказати, шчо ја дам Вам мою працьу по московські (нема моєї сили шче раз перекладати јїї), а Ви вже самі мушите јїї переложити.

Вп'яать: „такова моя мысль и сказка“ і пр.

На цьому поки скінчу. — Надіюсь скоро Вам послати Чубинського казки. — Ја ніколи не думав, шчо „Нові дороги“ Ваше. Простіть: Ви часто помиляєтесь в фактах, — але у Вас завше јде мисль јасна і јасно! А в Н. Дор. нічого того не ма. Јакесь бездорожж'я! Ваш М. Драг-в.

Спасибі за добре слово до „престолонаслідника“. Він гарненька дитина хоч завдаје багато клопоту мамі, — а через јїї хворість і таті. Та може з нього льуде будуть, — хоч, певне, тато не побачить навіть початку того.

Шче скажу: Праця моја про Едіпа — св. Гр. ј про брата ј сестру — може служити натуральнішчим уводом разом в дві серії праць: а) про прозаїчні новелли чужестороннього походу на Укр. і б) про пісні такого ж походу, — дві серії, котрі ја вважају обов'язком своїм опрацьувати, як і політичні пісні, — три сьюжета, котрі, кажучи отверто, ніхто тепер і на 10 років вперед не зможетьсьа опрацьувати, окрім мене, не через те, шчоб ја був до того најздібнішчиј, а через те, шчо ніхто стільки штанів не протер коло тих сьюжетів. А тру ја штани років з 15.

Поки шчо, — а в мене так і не ма Зорі за 1884 р. (окрім тих неповних, — 3-х №№, де Ваша статтьа про потоп (в котріј Ви дуже вже ідете за тим одним німцем-геологом). Мені треба Зорю дльа того, шчоб написати в Archivio delle tradizioni про тој матерјал folk-lore'у, шчо в ніј је. Чи не можна здобути книжки Устіанов. про Раевского; ја б написав рецензіју в В. Европы. —

48. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавіј Добродіју!

Отсе ја дістав і прочитав Ваш лист, — і як він мене зрадував, тогõ ј сказати Вам не можу. По просту воспрјанув ја духом і набрав надії, шчо все ж таки чень хоч як-так удастьсьа діло з новоју „Зореју“, коли Ви до неї обіцьуете своје постіјне сотрудицтво і пријмајетесь ласкаво за редак-

цію цілого відділу фольк-лора. Я, конечно, з найбільшою радістю пристаю на Вашу пропозицію — передати ту часть під Вашу руку і не печатати нічого без Вашого поручення. Бодай могу бути певний, шчо та часть буде добре редагована і принесе честь газеті.

Так само радо приймаю і другу Вашу пропозицію шчо до печатанья Ваших праць про Едіпа — Григоріја і дві сестри і маю надію, шчо Етногр. Кружок візьме на себе кошт перепечатуванья цих праць в окреміж книжці, так, як Братство хоче перепечатувати роботи Терлецького.

Шчо тикаєсь програми чи проклямації, то ја побачу, як там буде треба, і коли нічо, так так і напишу, як Ви радите, загально, без страшних слів і страшних імен, і, звісно, нальагаючи не на націоналізм викльучно.

Шчо до правописі, то ј ту, приймаючи етімологію, ми зовсім не з тим приймаємо јіжі, шщоб самі дорожили неју. Ја гадају навіть, шчо треба буде зараз в першім році давати деякі дрібнички ј фонетикоју, зразу вірші, відтак статі, присилані з України, поки публика не привикне гаразд.

То само ј з підписами. Розходилось би головно о 3—4 перші н-ри. Коли побачимо за тим, шчо росс. Україна поставить пренумерантів таку силу, на котру конче треба класти вагу, то тоді будемо ј дальше тајітись, — коли ж ні, то махнемо рукоју і будемо підписувати повні імена кожного, хто того схоче. Звісно, шчо Терлецького ја думају поіменувати зразу, бо він, як Ви кажете, в Россіји не заштемпованиј, а у нас навіть маје велику сімпатіју. З П-ком троха не так, але ј те перемелесьа.

Шчо до критики бібліјної, то ј сам ја рад би щчонебудь замістити в будушнім рочнику „Зорі“. Vernes-a, спасибі Вам, ја одержав і Melanges і статью в Revue, і попрочитував, тај бачу таке, шчо најкрашчі (в Melanges) статі про конечність крит. теології в школах і загалом статі більш педагогічні, — ті писані з правдивим запалом, — але дльа нас вони поки шчо не годьатьсьа. А резюме з Рејса — не скажу, шщоб були слабші, але держані троха надто коротко, „сжато“, — у нас, здаєсь міні, требаб розказувати обширніше, з великими цїтатами з письма св., шщоб читачеви усе було перед очима: і основніј матерїјал і критика. Ја підбивају Федоровича на те, шщоб закупив коли не дльа мене, то дльа себе цілого Рејса, ј надіюсь, шчо се буде зроблено, — а в такім разі ја стрібују ј сам по Рејсу ладити резюме: може вони не будуть ані такі основні, ані такі талановиті, як Vernes-a або чијі другі, але будуть більш розжовані дльа вкосу нашоїј публики, т. зн., надіјатись, і хісна більш принесуть. Ја вже писав Вам давніше, шчо бажав би ладити такі резюме як најпо(пу)льарніше і за проводом європејських учених крок за кроком перејти ціле письмо св. Сама політика ту наказује почати від старого завіту, котрого міти вже ј між простим народом починајуть братись не зовсім дословно на віру, — бо вдарити від разу на јевангеліја, то значило б може ј поцсувати справу. А так помаленьку можна буде переходити одну за другоју ветхозавітну книгу, не чїпаючи ніби христїјаньства, але тим сильніше впојуючи скептицизм, критичніј погляд, — так шчо опісльа ј з новим завітом легко піде. Коб тільки Рејса добути! Наші прокльаті бібліотеки березутьсьа цілојі јеретїцькојі літератури, а хоч шчо мзјуть, то видати не хочуть.

Що Ви скажете на те, що Штравса навіть не хочуть давати до рук в читальни? У мене ж є крім присланого Вами Vernes-a та статі Зіса про потопу тільки Schrader, Keilinschriften und das alte Testament, Штравса Leben Jesu, якогось іншого Німця Messias — Sagen des Ostens, Гавстрата Kleine Schriften (до історії пізнішої) і записано Целлера „Apostelgeschichte“ та Гільгендорфа „Apostrophe Schriften des neuen Testaments“. Та ну про те. Коли буде Реж і ја, прочитавши його, зможу уложити п'яан, в яким пор'ядку і які підуть реферати про біблію, то напишу Вам подрібно з прозьбою, коли б того треба було, вказати деякі доповн'яючі книги по спеціальному част'ям.

Дивує мене те, що Ви кажете, що „Зорі“ не получили нічого окрім трьох н-рів, в котрих є про потоп. Про потоп було в р. 1883, з того року ја післав Вам цілий комп'юетний річник в двох рекомандованих пачечках, — не вже ж не одержали? З 1884, правда, ја не знају навіть чи післав Вам що небудь, але річ ту така, що дуже неміло міні драти очи Парт—му, котриј дуже нерадо слухає всего, що тикаєсь н-рів, експедиції і пр. Скоро приїду до Львова, то постарајусь заслати Вам всі сегорічні н-ри, а також „бібліотеку Зорі“. Ја Вам, здаєсь, котрісь книжочки вислав, але, о кілько нагадују, не вислав Калітовського видан'я руських апокріфів, котрі може будуть д'яа Вас цікаві. О них ја написав був до „Діла“ рецензію, та редакція більшу половину відрізала. Колиб Вас те інтересувало, то замічу, що рукопись одного апокріфічного казан'я (о початку світа, потопі і кінці світа) з XVIII віку, на церковній мові, је у мене, — цікавиј матерјал до праці про побожні легенди у нас. Легенди про конець світа, дуже подібні до тих, що в тіј рукописи, живуть між нашим народом, — у мене је одна записана з Нагујевич.

Засилајучи Вам і Вашіј родині своје сердечне поздоровлен'є остајусь
Ваш шчириј Іван Франко.

Р. S. Ја останусь в Вікні ще може зо два тижні. Доси мајже цілий час нездужају, але про те роб'љу колосально. І. Ф.

Не вже ж Б-ј Вам Устіјановича не прислав? Пишу рівночасно до Львова до Коцовського, — сеј зараз вишле. Чи Archivio delle Tradizioni не схотів би з новим роком за Зор'ю обмін'юватись? От би гарно було, — і д'яа него ж інтерес, так, як Ваші статі там будуть печататись.

А що тикаєсь німецького перекладу Вашого Едіпа, то жаль, що Ви не звернулись з тим до нас. Не д'яа того, щоб дали кому заробити, — у нас најшлись би л'уде, котрі ј за дармо переклали б його. От і ја сам як сидів два роки на селі, мав так багато часу, що був би зальубки се зробив. А німецькоју мовоју ја владају зовсім не эле.

49. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавиј Добродіју!

Ви запевно нетерпливо ждете вістеј від мене, а може ј дивујетесь, чом се ја, запросивши Вас до співробітництва при „Зорі“, не обзивајусь до Вас ніже словом. Діло таке, що ціла справа розбилас'я о інтриги та крутарства

кількох льудеј з товариства імени Шевченка, котрі, бачучи, шчо властиво јім (старшим українофілам) всьака власть висковзуєсь з рук, крикнули, шчо „Зоря“ під мојеју редакціеју буде органом соціалістів і довели до того, шчо Партицькиј почав крутити, а ја, шчоб раз покінчити всьу ту погану історію, плюнув і віддав јему јего слово. Чи „Зорьу“ буде видавати тепер Парт., чи товариство Шевченка, шче не знати; ја, звісно, до неї не напишу ані стрічки. Справа та на стілько маје в собі доброго, шчо між усіми молодшими викликала велике обуренње і може справді бути початком до сконсолідованња партіі чи громадки молодших українофілів, котрі тепер уже числом значно переважують старших. Мајучи ¹⁾ нині шче багато роботи і јідучи завтра до Станіслава на збір жіночого товариства, ја пишу Вам лиш отсих кілька слів, шчоб оповістити Вас, як стоїть діло, а зараз по повороті з Станіслава напишу Вам про цілу історію докладніше.

А поки шчо шльу Вам першиј томик Руско-укр. бібліотеки і, засилајучи Вам шчире поздоровленње, перепрошају Вас рівночасно за тој завід, јакиј ја по неволі зробив Вам, гак, як другі міні јего зробили.

Ваш шчириј Іван Франко.

Львів д. 6/XII 1884.

Ул. Ліндого, ч. 3.

50. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet 14. 15 Дек. 1884.

Шановниј земляче.

Два листи Ваші получив. Остатніј примушује одкласти на далі ті дејакі замітки, котрі ја б зробив в одповідь на Ваші літературні плани і думки. — Скажу тільки, шчо ја через те завше подав би голос за переклади коротеньких статей, як напр. М. Vernes, бо це синицьа в руках, а до того шче і така, шчо не шкодить і журавлеві в небі. Льахи далеко дужчі нас літературними силами, а вони колись почали трохи не всьу своју нову літературу в Psz. Tug. і Niwie з перекладів, — а тепер вже мајуть де шчо і оригінальне. —

Звістка Ваша про кведз, котриј вкусив народовців і Партицького, мало мене здивувала, — далеко менше ніж попереду звістка про те, шчо Вам „Зоря“ вручається. З боку народовців справди було б неконсеквентно давати самим на себе ножа Вам у руки. А до того вони мали резон не страшитись послідків свого поступка, — бо Ви ж (простіть, і Ви персонально і другі товаришчі Ваші) привчили јіх думати, шчо Ви јім усе простите і до них в усьакім разі пријдете. Ја Вам давно казав, шчо Ви себе не цїнујете. То і не диво, шчо і льуде Вас не цїнујуть.

Тепер по мојіј думці Вам і К^с застається або податись народовцям і вкупі з ними випустити з рук новіј рух в Галичині, — або випустити хоч з маленьким ділом, (чи газетоју, чи серіеју книг, чи відчитів) маленькоју купкоју, — та твердо і солідарно.

Дуже цікавиј ја знати, шчо далі буде.

¹⁾ В рукоп. Мајичи.

Прочитав справозданьня Етнограф. Кружка і згадав пісню: як ударив мене в спину, аж ја засміявсья: бідний Українець, згубивши навіть свій реферат, зовсім вже зробивсья Кониським. Так йому, дурню, і треба, нехай не лізе в воду, не спитавшись броду!

Напишіть мені, будьте ласкаві, шчо таке єсть дльа мене цікавого в *Zbiór wiadomości* Ак. Кр. після 3-го тома, — бо в мене єсть тільки 1—2—3 тт. Також шчо воно за штука *X. Sadok Barącz, — Bajki, Fraszki etc. na Rusi (Tarnopol, 1866)*? Ја замовляв через нашого *Georg* цью книжку, а також *Pokucie Kolberga*, — та Ваші львівські книгарі і одповіді не дають. Јакиј би в Вас знајшовсья книгар, шчо обходивсь з нами по європејському? — Мені дуже треба *Barącz, Kolberga*, — та шче *Listy Zólkiewskiego (1866 ?)*, — та јак јіх видрати, не знају.

Ваш М. Драг-в.

Ја тепер почав друк II випуску Політ. пісень XVIII ст. і дуже заньатиј.

Рік 1885.

51. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавіј Добродіју!

Хоч ја доволі давно дістав уже Ваш ласкавіј лист. але не відписував на него, ждучи, јак тут у нас діла уложатьсья, шчо б могли Вам написати, на чім стојімо.

Поперед всего про книжки, о котрі просите. *Sadoka Barącz Fraszki* ја замовив дльа Вас у антїкварья, котриј обіщав, шчо сими дньами дістане, — скоро добуду, то зараз вишльу Вам. *Listy Zólkiewskiego* тож надіјусь купити. *Кольберга Рокусіє* томи I і II у мене је; тепер з них один чоловічок робить реферат дльа Етногр. стат. Кружка, — скоро скінчить, (то значить зараз по свјатах), вишльу Вам. Не знају јак нам бути з *Zbiorem wiadom. do antropol. kraj.* У мене је всі доси вијшовші томи, — мајже в кождім је дешчо і до нашої етнографіјі, хоч, здаєсь міні, цінного не богато. Ја готов вислати јіх Вам крім трех перших, котрі, јак кажете, Ви бачили. Може б Вам надто придались најновіјші томи *Кольберга „Lud polski“ (XVI і XVII)* і першиј том јего нового видавництва „*Mazowsze*“, — книги ті також је у мене і могу Вам јіх вислати на жаданье.

Чув ја від П-ка, шчо Ви видајете дальшиј випуск пісень і то мабуть пісні про паншчину і јејі скасованье. Не знају, чи при піснях чисто народних будете печатати також і пісні вмісно пушчані між народ (јак пісні *Цеглевича* і дејакі з 1848 року)? Шчо до пісень *Цеглевича*, то крім напечатаних в „*Nowogospniki demokr.*“ ја мају шче три записані з уст, а іменно: „Далі, хлопці, в руки коси“, „Орав мужик край дороги“ (напечатана в „*Зорі*“ сего року, котру швидко Вам вишльу) і трету: „Доки Німець псами јіхав“, записану неповно. Коли б Вам на шчо здалисья, то ја готов Вам јіх прислати в відписах. В додатку до сего листу засилају Вам пісню з р. 1848 про *Стадіјона*, зложену, јак на тој час і јак на польяка, — дуже гарно. Записав јіјі сими дньами один наш товариш з уст јякогось *Польяка*.

А тепер про наше виданье. Отсе вчора зійшлись були до мене люде, чоловіка з 12 молодіжи і ухвалили будь шчо будь видавати своју окрему газету, котраб „лучила нас з Европоју“. Шчо не зробити фіјаско з грішми, рішено не зачинати виданья, поки не буде на ту ціль зложено бодај 500 зр. Звісно, і Академічре Братство і Товариство Жіноче в Станіславові зајавили готовість по змосі сили підпирати виданье і причиньатисья до яго почину.

На „Зорьу“ вже тепер, поки шче 1-ий н-р не вишов, многі махнули рукоју, і то многі з старших, а поперед всего сам Партицькиј. Тільки Кониськиј конопадить мене конче приставати до неї ради патріотизму, — але ја на те відповів јему троха може навіть пристро. На всьакиј спосіб на Украјину в грошевім згляді ми не числимо, хоч бажали б јак найбільше числити на јіх праці, — чога, розумієсья, вони ј не відмовляють. В посліднім листі, котриј ја нині одержав, Кон. запрошује мене пријихати по свјатах до Кіјива, шчо ја впрочім дуже радо зробив би. Та тільки там мабуть јакась халепа, бо нині пришов від Кон. другиј лист альармујучиј, шчо, пишучи до него, не слати на яго адрес, а тільки до Качали, бо шчось, мовльав, наші (галицкі) тверді наробили біди. Побачимо, шчо буде дальше, а јак буде змога, то ја готов појихати.

Над виданьем у нас буде шче ширша рада, по котріј зараз оголосимо проспект. Ја думају, шчо першиј н-р повинен би појавитисья не пізніш першого липня 1885. До того часу ја скінчу ј роботу над Федоровичем, значитьсья, і у мене буде хоч шчо троха својіх грошеј. Конечно, ја надіюсь, шчо ј Ви схочете приступити до нової редакції, на разі хоч би на тих умовах, на јакіх обіцьувались приступити до „Зорі“. На раді нашіј говорено, шчо нова газета поперед всего подала рьад основних статей про нашу крајину, јејі теперішниј стан і недавну минувшість. Статья про Украјину готова вже давно (Шульгіна), статью про Галичину пише Остап, а ја буду миг доповнити јїјі дечим (1848 роком і т. и.), шчо він обминаје. Від П-ка чув ја, шчо у Вас је приготована до „Славјанської Громади“ статья про угорську Русь, — от би було славно, јак би Ви могли поступити јїјі до нашого виданья.

Не знају, чи писав Вам П-к о задуманім ним видавництві дља читалень. Діло се дуже важне і дуже пильне, але не знају, чи П-к доволі обчисливсья з средствами і силами. Ја, конечно, готов дља него зробити, шчо зможу. „Руско-українська бібліотека“, котрої першиј томик ја, бачитьсья, вислав Вам, розходитьсья дуже добре. З першого томика, напечатаного в 1000 прим., је шче у видавцьа несповна 100, — решта розпродана. Вишов уже другиј томик, — Барвінського „Сонні мари“, котрі також шљу.

Засилају Вам сердечне поздоровленье і остајусь

Ваш Іван Франко.

Львів д. 2/1 1885.

ПІСНЯ ПРО СТАДІЈОНА.

Чи чули ви, льуде добрі, шчо сья в Львові діје?
Скачуть Німці по Линовці, а Лях сья з них сміје.
Нехај скачуть, нехај скачуть, нај шијі покрутять,
Нај з Ляхами не дерутьсья, нас не баламутять.

Ој хотів нас посварити німецькиј урядник:
 Ім'я йому губернатор, а прізвище Стадник.
 Свині йому було пасти, не галицькі діти:
 Як с'я вони розбрикали, не знав, де с'я діти.
 Через камінь в Запорозжі тече вода з шумом;
 Ој сховајс'я, вражіј сину, з німецьким розумом!
 Нај но коваль молот возьме, а вуголь піддује,
 То, щчо Німці накували, він гнетъ перекује.
 Јешче будем в братній згоді мід і вино пити,
 Урядників з крају гнати і з Ляхами жити.

(Згадка про ковальа наводить мене на догад, чи автором тої пісні не був Цибульський, автор кількох брошурок і віршів руских в р. 1848, котриј підписувавс'я „Коваль з Товмача“. Деякі його речі је у мене і могу Вам прислати відписи, так само, як і другого польака, щчо писав руські вірші, Бальтазара Щцуцкого, автора двох гарних оповідань руских: „Про те, як німець урядник голосив хлопам Русинам дарованье конституції“ і „Оповістка діда лірника о војачкїј службі“. Давно щче, в гімназїї, чув ја від одного товариша, мужичого сина, пісню, котра починалась словами:

Ој Німці, ви, Німці
 Де Ваш розум дівсі?

Більше з неї не т'ямлю, але товариш тој попом в Горожані коло Львова і ја написав до него, щчоб він списав її дльа мене. Міні говорено також, щчо в Горожані зложена була мужиками пісньа про тамошну різню 1846 р., — але доси ја її не дошукавс'я).

52. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

22 Јанв. 1885. Ch. Dancet, 14.

Шановниј земляче.

Недавно получив Ваш лист, хотъ книг, щчо Ви споминајете, не получив. Післьа того дістав звістку од П-ка, щчо јідете на Украјіну. Радиј би ја був передати через Вас лист, та бојусь, щчо Ваші старі пошлуть Вам наздогін донос і лист у Вас витрусять. Најголовнішче, щчо ја б хотів написати в Кїїв, це докладні уваги о потребі прогресівно-демокр. газети в Галичині, котра б поставила рух укр.-гал. не по народовському. Та, думају, щчо це Ви ј сами роскажете на словах. Ја раджу Вам напирати на дві точки: 1) на те, щчо самі мужики Ваші бажають чогось живішчого ј радикальнішчого, ніж дајуть јім народовці, 2) щчо клерикально-унїјатська політика народовців. — окрім того, щчо безплдна в Галичині, — не східна з всеукраїнськоју ідејеју, — бо окрім того, щчо вона отдалья галичан не-унїјатів, — вона зовсім не интересна і навіть антипатична русинам православним в Буковині ј Россїї. Ergo політика безконфесїйна — најтуральнішча русинам. Прибавив би, — щчо дльа рос. укр(ајно)філів безконфесїїність навіть оппортуністичнішча, ніж унїјатство, котре збирајетьс'я *orientem convertere*.

В ус'якім разі Ви внесете світло в кїївську кумпанїју про галицькі справи. А то ја од сестри мају звістку, щчо вона напр. і не чула про те,

щчо „Зорьу“ Вам не дали, і через те і послала свою повість в Зорьу Вашу, а вона дісталась М. Подолінському і братіі.

Радив би ја Вам розказати кијанам про нетерпимість народовців (вие лімінуванънъа) і про партійність Тов. Шевченка, котрому гроші дані були з України на те, щчоб воно служило всім народнім напръамкам, а не одній парафіі Качали. Напирајте на те, щчо тепер стан річеј подібниј до того, котриј був в 1873 р., коли кијане послали свіј „отвертиј лист“ в Львів, щчоб вкоротити Staatsrechtlichkeit і клерікалізм Качали і Сушкевича, — і на те, щчо ніколи кијане не притъагнуть до себе своіі прогрессівні елементи, поки органом їх буде „Дъло“, а не справди прогрессівна газета.

Про мене особисто скажіть, щчо ја прошу посилати мені нові книги акуратніше, ніж доси, а також прошу одібрати в крутопопа Лебедінцева моју статъту про казки: дурень, з перельаку не друкује, і не ворта! Післъа цього ја більше јому нічого не пошлъу.

Книги, які можна, пожалуста пришліть мені перед виїздом, — а то вони застръануть. Та верніть мені моіі манускрипти: статъту в Дъло про Тургенева і „реферат“.

Ваш М. Драг-в.

Пісень усяких, щчо Ви спомінаете в листі Вашому, мені дуже треба. Чи скоро вијдуть Ваші матерјали про Федоровича?

Та пришліть, ради Аллаха, Курјег Р. ті №№, де всъа колотнеча напечатана, а то ја ані словечка не знају, хоч мені з ріжних боків про це говоръать.

Та це чи не Ви — написали кантату на јубилеј Коніського? Еј, гльадіть, щчоб не поновивсьа Вам Вол. Б-иј! Це тогож полъа јагода, — і на Україні буде Вам великоју перешкодоју. Ја навіть думају, щчо і ті гроші, котрі вже зібрані на Вашу Зорьу, лъубісінько підуть на теперішньу.

53. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавиј Добродіју!

Отсе ја повернув з Кіјива і дільусь с Вами двома звістками. Поперед всего послајау Вам 500 карб. від Ковалевського на печатанье пісень історичних, або, коли печатанье їх уже запевнене, на виданье політичних брошур. К-иј просив переказати Вам, щчо на літо буде старавсь переслати Вам знов дешчо грошеј, хоч на певно не може сказати, чи будуть і кілько їх буде. Так само надієсь, щчо літом хтось із спільних Ваших знакомих з Вами побачитьсьа, хоч також не знаје, чи справді побачитьсьа і хто саме. Від Андрієвского је у мене дльа Вас книжочка, котру швидко вишлъу.

Кіјівська громада поручила міні видавати газету літературно-науково-політичну, коли можна, вже від першого (13) цвітнъа і видавати јіі, не дразнъачи московської власти, але і не огльадајучись на московську цензуру так, як се робльаць „Діло“ і „Зоря“. Ја швидко напишу Вам дешчо ширше о тіј справі, а поки щчо замічу тілько, щчо обіцьвали на першиј рік 1000 руб. підмоги і надто дејакі праці. Коли у Вас је дешчо такого, щчо Ви булиб охочі напечатати у нас, то буду просив Вас прислати. Звісно, ті праці, які Ви спершу обіцьували дльа „Зорі“, ми радо помістимо в новіј газеті.

Засилају Вам сердечні уклони від кїївських знакомих. Трегубов просив передати Вам, шчо до „Зарі“ не пишїть нічого, бо нічого не надрукує, шчо „Кїевлянина“ компльету нїде нема, а ті н-ри, якї Ви йому поїменували, мабуть хибно виписанї, бо не містьть того, чоґо Вам треба, і впрочїм він буде шче шукати; в кїнци з „Кїевскої Старины“ рукопись Вашу вислано в ред. „Вїстника Европы“.

Остајусь з глибоким поваженєм.

Ваш Іван Франко.

Львїв д. 5/11 1885.

Ул. Лїнде, № 3.

54. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

12 Марта, 1885. Ch. Dancet, 14.

Шановниј земляче.

Позавчора получив Ваш лист і 500 рб. Спасибї за скору пересилку, хоч вона все таки (звїсно, не з Вашої вини) не вберегла мене од жидївських рук,— бо саме днів за 4 перед тим пришлось позичати, шчоб заплатити за квартиру j. т. и. Але Ви j не можете собі виобразити, яку плутанину в моїї голові j справах наробив Ваш лист тими словами, шчо гроші од К-ого, а шчо Тр. нічого про гроші не передав через Вас! Не буду j питати Вас дальше про це, бо Ви навїть не зрозумїєте моїх запитань, не знајучи ні наших розмов з Тр., ні листів його. Споминају про це найбільш, шчоб дати Вам пересторогу, як чоловіку, котриј тепер приступа до ділових стосунків з українцями: ніколи не покладајтесь на те, шчо вони обїцьяють,— бо непремїнно перемїнять і думки j самї особи підставлятьсья другї, — а строку ніколи не додержать. В усїх грошевих справах держїтьсья одного *modus vivendi*: берїть, шчо дајуть (дајуть же вони справди часто остатнє, бїльш, нїж можна б бажати), але не рахујте на них, а на себе.

Почавши тепер з сентенції і рад (а к тому начитавшись за останнїй час усьаких Авадан та Калї і Дїмн), буду j продовжати сентенціями з поводу Вашого редакторства, в котрому ја бачу рїшучїй момент і дльа справи j дльа Вас особисто.

Перш усього позволю собі сказати де-шчо про редакторство в загалї,— з проби 20 років сотрудництва j редакторства: 1) Не заражајтесь двома редакторськими хоробами: а) вважати публіку за дуже дурнїшчу писателїв, думајучи, шчо, мовляв, того j того публіка не розбере, тим не заїкавїтьсья j. т. и. Давајте усьаку сурјозну справу публіці, розказујте просто, але сурјозно, — і публіка розбере. б) Не вважајте сотрудникїв дурнїшчими себе; підберїть льедеј по власному вибору, вмовтесь з ними в оснївному, — а далї дајте їм волю робити, — а особливо не одкладајте розмови про справи пекучі до того часу, коли самї сберетесь поговорити може j лїпше, нїж готовїй сотрудник в готовїй статьї. — Далї, як українофілові позволю сказати Вам: паче всього не політикујте! Поставте мїнїмум прїнципїв, та держїтьсья його, не огльадајучись нї на Івана, нї на Петра. На рештї як бувшому редактору Сьвїта, — і безспорно потопившому цїей журнал, — скажу: починајте зразу з јасного напрямку. Можете не писати осїбної програми, але робїть

та(к), шчоб в кожній статі чувось, шчо в Вас вона јесть, і прінципи ј система проведу јіх.

А најліпше почніть таки з програми. Чи Ви, чи П-к, писали мені, шчо думка була колись назвати нову газету „Нова Наука“. Добре имја. Ваша публіка буде поки шчо головно молодіж, тоб то ті, хто готујеться до громадської праці. От Ви ј можете сказати, шчо всі питаньња практичнојі тактики Ви залишајете на боці, а будете виставляти наукову теоріју житьтя ј праці в громад! і будете јіјі виставляти без урізок, без ваганьња. Дві головнішчі цілі будуть у Вас: наукове вистудіюваньња нашого крајевого житьтя — ј перенос в нашу країну наукових здобутків Европи. — Прибављу два почастних бажаньњ: а) непремінно зразу поставте себе јасно до Россіјі: поставте себе зразу п а н у к р а ј і н ц ь а м и, — але без формалізма національно-політичного. Скажіть, шчо Вам ходить о вольність і розвитьтя всього укр. народу, а не об тім, в яких він державах останеться. Звісно, зајавіть себе федералістами, і прихильниками переробу Россіјі на вільну державу і обіцяјте слідити за ліберальним і демократ. рухом в Россіјі. Далі поставте себе јасно до Польщі, а особливо до польского льуду в Галичині. Добре б, јак би Ви зразу дали кілька статей про тој льуд. Ја думају, шчо поки в польаків не ма, працтично-демократ. партіјі (јіх соціаліст. рух на ¹ јазикомельство, а на доктринерство), то русинська демократіја мусить виступити ј за польаків.

З прінципiальним боком діла тісно звязаниј і адміністраціјніј бік. Мене дуже страшить отој фантом комитету організації газети котриј, постановлено в Коломијі літом. Навіть звістка про нього здивувала мене. По листам Вашим і П-ка ја був ждав, шчо у Вас јесть купка зорганізована льудеј, котрі зважились почати роботу, јак авангард. Коли це читају, шчо, всьу справу поставлено на дискусіју усякого, хто назвавсь народовцем і хто навіть не буде ј писати сам, а буде тільки дискутовати¹⁾, јак писати ј јак не писати В а м. Звісно, „льудеј питај“, — але перш усього „свіј розум мај“, особливо јак сам будеш одповідать за послідки. А кажу Вам, — момент рішучіј і дльа діла ј дльа Вас. Пора Вам вже бути самим собою ј рішати раз на завше, чи хочете Ви залишити по собі имја видного чоловіка в нашій історіјі, чи стати львівським народовцем, 2 — виданьњам Навроцького, або шчо. Та ј діло, коли Ви јого провалите тепер, то надовго провалитьсья, а надто спільність галичан і росс. українців. В Россіјі ж знајте, шчо діјсну ј стали поміч, а особливо працьбу, Ви получите тільки от радикальних льудеј (не кажу вже об тім, шчо тільки притягши радикальні елементи росс.-укр. громади, можно поставить твердо укр(ајно)фільскіј рух, виведши јого з кругу діллетанства ј схоластики). Так треба, шчоб Ваша газета була ј не те, шчо П р а в д а ј шчо С ъ в і т. А дльа того перш усього підберіть Ви собі персонал сотрудників, котрі б без усяких еківоків були прогрессісти ј згодились би писати дльа газети, — та з ними ј засьадьте за виробку програми. Стережітьсья таких, котрі раді будуть за писатись в партіју, а на ділі робить не будуть, а будуть вишукувать в газеті резони, шчоб оправдити своје неробство, а Вашіј роботі будуть кидать палки під колеса.

¹⁾ В рукоп. дискусовати.

Простіть, шчо пишу все може абстрактне і лишньє, — але од Вас шче нічого конкретного не знају, а нальаканиј усім попереднім і останньє Акад. братством, поворотом діла з газетоју літом, а також поворотом на пустоту біографіји Навроцького, — бојусь усього. Ваш М. Др-в.

А шчо Barącz ¹⁾ і мої манускрипти?

55. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавиј Добродіју!

Вчера дістав я Вашу телеграму, як раз коли збирався переписати і вилати Вам проєкт програми нової часописі. По довгих колотнечах і крутанинах я рішився видавати йїї раз в місяць, книжками і фонетикою. Сего домагалось досить багато людей і зі Львова і з провінції, а пренумерантів нова часопись чи сяк чи так багато понад 200 в першім році числити не буде. Коли б українці додержали своєї обіцянки і зложили те мінімум запомоги, яке прирекли (1000 руб.), то міні здаєсь, що сей рік можна би вдержатись і напечатати бодай чимало такого, що дало б корм людім і опісля, коли б газета не вдержалась і мусіла б перестати виходити. Правда, на Укр. обіцявали й передплачувати, але так, як цензурною нова часопись мабуť ²⁾ від разу не буде, то ледви чи набересь тих підписчиків з 50, хоч би навіть удалось найти дорогу для перевозу надрукованих н-рів за кордон. На всякий злучай я маю надію переслати туди бодай перших н-рів що найменше по 50 прим., — чи довго се потриває, не знати.

Нова часопись найде двох завзятих ворогів: нашу кацапську кліку, котра сипати буде на всі боки доноси: і в російську і в австрійську поліцію, — і прокураторію, котра у нас тепер просто дихати не дає ніякому друкованому слову. Ну що Ви скажете на те, що в бібліотеці Олесницького конфіскують Стороженка Голку і Кіндрата Бубненка Швидкого, а в Зеркалі вірш Устіяновича, котрий кілька день перед тим пройшов в „Ділі“ неконфіскований?

А ось Вам і жадана відозва.

„Підіймаючись видаваня щомісячного літературно-наукового і політичного журнала п. з.

„Братство“,

бажав би я вдоволити давно почувану потребу часописі, котраб громадячи в собі всі найкрасші літературні і наукові сили нашої широкої Русі—України, служила б повним виразом літературно-наукової і суспільної роботи цілого нашого народа, старалась би приводити ту роботу в живий звязок такою-ж роботою наших ближших і дальших сусідів на сході і заході Європи, а заразом ставили б собі метою — по всіх частинах і окраїнах нашої землі будити почутє народної єдности, піднимати общеукраїнське народне самопізнанє.

¹⁾ В рукоп. Baranz

²⁾ В рукоп. мабїть.

До тої цілі змагати буде „Братство“, подаючи в відділі беллетристики твори, живописуючі жите, побит і звичаї руско-українського народа і его інтелігенції; в відділі науковім поперед всего праці історичні про найблизшу і дальшу минувшість нашого народа у всіх его частинах, студії про его громадский і економічний побит, про розвій і змаганя его інтелігенції і его поводаторів, про зріст і роботу его народних інституцій, такі-ж студії про наших близьких і дальших сусідів, як то Великорусів, Білорусів, Поляків, Словаків та Чехів, Малярів, Румунів, Жидів і проч., про їх жите духове, політичне і літературне, про їх побит економічний і розвій народний. Дальше підуть праці про землю, природну вдачу, мову та світогляд руско-українського народа, матеріали етнографічні, історичні і статистичні, праці над історією української літератури і бібліографія нововиходячих творів і поперед всего руско-українських, а затим і тих чужоязичних, котрі змістом своїм тикаються нашого народа або нашої минувшини. Звернена буде увага також на всякі важнійші появи в літературі й науці прочих славянських народів, а також і інших освічених народів європейских. В кінци прийдуть щомісячні огляди суспільного і політичного житя Русинів-Українців у всіх дільницях нашої землі, дописі про жите народа і інтелігенції, а також спеціальні розправи про поодинокі пекучі питання нашого суспільного і громадского житя.

На листах „Братства“ поміщати будуть свої праці всі знатнійші наші писателі з Галичини и з поза єї границь; крім того будуть ту поміщені деякі доси ще не печатані твори, листи, і записки наших давнійших писателів, як Шевченка, Квітки, Костомарова, Бодянського, Максимовича, Руданського, Шашкевича, Свидницького, Могильницького, Навроцького и др. Предплата на „Братство“ за три чвертьрічя сего року (9 книжок) виносить 5 зр., чвертьрічно 1 зр. 80 кр. Предплата в Росії с пересилкою 6 руб., чвертьрічно 2 руб. Адрес редакції і адміністрації Львів, ул. Ліндого ч. 3.

Ось Вам дословна копія програми. З друкованем єї здержуся аж до отриманя Ваших на ню уваг.

Кланяюсь Вам.

Ваш Іван Франко.

Р. S. Звісно, я бажав би, щоб всі праці в „Братстві“ були підписувані повними іменами, але з України мабуть ніхто до сего не осмілиться, так, що мушу підписи в кождім разі лишати до волі авторів. Звісна річ, що Ваші статі без условно будуть підписувані.

56. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

20 Марцьа 1885.
Chemin Dancet, 14.

Шановниї земльаче.

Вчора в вечері получив Ваш лист з программою. Сььогодні в ранці перечитував программу з одним земльаком, од котрого жду великої користи дльа Вашого журналу, коли він (через кілька місьаців) повернесьа на Україну.

І тепер пишу уваги стільки ж свої, скільки і його. В вечері буду говорити про те ж з Вовком, котриј може писати до журналу. Думају наперед, шчо В. скаже те ж, шчо і ми, — бо ја вже розмовляв з ним про цю справу перше.

Программа нас не вдовольнила, починајучи од имені журналу. Шчо воно за Братство? — кого з ким? Далі ніякі принципи не намічені, — окрім обшче-української једности і самопізнаньња, котрого форми те ж не показані. До того не ма проспекту ближчих сотрудников („всі знатніщі писателі“ — з одного боку за-багато, — та і невірно, — а з другого за-мало), ні тих статей, котрі вони обіцяли. Ми радикально не годимось на таку думку, шчо, мовляв, газета, хоч і перестане, то залишить кілька доброго корму льудім. Коли так, то ліпше просто видати кілька окремих книг і брошур. Ми б бажали (та, по Вашим і П-ка листам шче торішньої весни, і Ви бажали), шчо б газета, навіть, коли б перестала скоро виходити, то залишала по собі јасніј напрямок дља праці літературної і громадської. Мені ж здається, шчо цей напрямок вказује нам сила річеј в Галичині. Тепер у Вас можуть бути тільки три дороги: а) радикальне ультрамонтанство (Мир), б) радикальна Побѣдоносцовщина (Слово, Пролом) і с) радикальна-ж прогрессивна партія, така, які єсть в усій Европі і які в західній Европі (Англиї, Фр., Італії) не сьогодні-завтра возмуть в руки і державну силу, — шчо б передати јїјі через кілька десјатків років соціјальній демократії, јак та підросте і мозком і організацією. Россіјсько-українська громада шче в протесті проти Качали і Слова (див. Правду кінця 1873 р.) зајавила, шчо пристаје до того пр. радикалізму, коли поставила принципі: федералізм (најконсеквентнішча форма лібералізму) в справах державних, демократизм — в соціјальних, рационалізм — в культурних. Ви в своїх попередніх виданьнях прибавили: — реалізм в уміјетности, — асоціјація в економії. Чому ж не поставити јасно цих всіх принципів в програмі, — котра у Вас німало не одрізня Братства од „Дѣла“ „Зори“ і т. п.? Без јасної програми, — котра мусить бути видна ју підборі ближајших сотрудников і статей, — журнал обернеться в збірку, котра може бути користна в літературі богатіј і устројеніј, тоді, јак нам треба літератури руководячої, педагогічної так сказати.

Ми поки надумали предложити Вам: одкласти вихід першого №-ра на 1 Маја, — та впорядковати: а) генер. штаб редакції, б) спис статей і порядок јїх видаваньња. (Од себе послају на окремому листочку, шчо думају дати дља газети). Ми ж пришлемо Вам своїј уваги, јак матеріал дља програми. Тепер поки послају Вам конспект того, на шчо ми згодились. Воно діјсно можно б було цим конспектом і ограничитись, бо не можем же ми писати програму, котру все таки найбільш будете вповньати Ви. Ми можем тільки подати од себе матеріал програми, котриј Ви пријмете на увагу, — а ј з конспекта видно, чого ми власне хочемо. Через це прошу Вас: зібравши редакцію, тепер же предложити јїј конспект; може тепер ж(е) виробитьсья шчось середньє між присланоју программоју і нашими думками.

Од Вас персонально жду ја детальнішчих звісток про Кијів (котрі Ви обішчали) і про ті „крутанини і колотнечі“, про які Ви згадујете в останньому листі. Все це мені необходимо і дља того, шчо б ліпше служити Вашому ви-

даньню. Вірте, шчо ја готов оддати ¹⁾ її највозможну частину своїх сил, — і коли вона не вдасться, буду дуже опечалений: махну надовго, коли не на завше, на все, шчо виходить за гръраниці зовсім спеціальної праці. Коли ж вона піде зразу хоть тихо, та јасно ј шчиро, то обіцьају приложити всьаки мої сили ј звязки (најбільш на вакаціях, коли можно буде бачитись з людьми з України ј Петербурга), шчоб знајти дља неї најбільшу поміч.

Ваш М. Др-в.

Јаку книжку Ви мені привезли? Жду моїх манускриптів. —

„Кацапів“ Ваших нічого ні бојаться, ні навіть зајмать: на доноси літературоју не одповідати, — та ј доноси јих дуже дурні. Вони все таки мертвјаки ј неуки. Це ми і покажемо ј пръамо ј косвенно. —

Поступ,

шчомісячний огляд літературно-науковій і політичній.

Загальній зміст огляду, — јак усьакого иншого revue. (Тут можно ј перечислити зміст шчо в присланній программі, тільки не повторяјучись).

Спеціальні задачі теперішнього українського видання, котрі диктујуть вибір (чи підбір) матеріалу ј напрямок суду редакції про сучасність:

а) Оборона національності і її вольности ј збуження потреби једности національної в усіх поділах нашої країни.

Вишукання в минувшому ј теперішньому ознаків нац. сили, змагання до волі ј самостійности, організуючих інституцій і т. и., вишукання најпрактичних способів до осьагнення підвищожі цілі.

б) Наповнити рѣмки національності (бо нац. тільки форма, а не суть) здобутками всесвітньої культури в гром. життьу, письм. ј умілостьах.

в) Зробити тепер же наш народ причастним в тіј всесвітній культурній праці.

д) Винајти в пројавах поступу передових культурних народів засоби дља самої нашої боротьби за нац. автономіју, знајшовши почастино серед наших сусідів, котрих привиліованні елементи тіснять наш народ (у великорусів, поляків, румунів, мадјар, почасти жидів) поступові елементи, з котрими ми б могли працьувати спільно дља цілів всељудських і почасти наших.

Принципи сучасної всесвітньої цивілізації, найбільш одповідні такому поступу:

лібералізм в јого најконсеквентн. формі — федералізму — в справах державних,

демократізм в справах соціальних з јого најтвердішчоју гарантіјеју — асоціаціјеју в справах економічних,

раціоналізм і реалізм в справах письменських, наукових і умілостьах. —

Наші відносини до текущожі політики:

шчо-денні питання політ. тактики зостављајем газетам і спеціалістам політ. боротьби.

¹⁾ В рукоп. оддати.

Наша задача — критика політ. життяа з наукового погляду і закладання твердих теорій(і) політ. діяльності, найбільш в поколінняах, шчо готовлятьса до виходу в життяа.

Наші відносини до сучасних політ. партій і кружків на Україні-Русі:
Стоїмо окремо од всіх тих партій і кружків.

Дамо в себе, на скільки нам дозволить величина виданняа, коло наших думок,—місце всьакому шчирому голосу, котриі хто схоче подати в важних справах нашого краю і народу.

57. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавіі Добродііу!

Даруіте, шчо так довго не писав, сидівши в селі на свјатах. П-к мусів уже писати Вам, шчо ми справді рішили зачекати з видаваннем газети до липня, поки не покінчимо деякі другі роботи, не зложимо комітету, не передіскутуємо програми і поки наші галицкі справи троха не вияснятьса, т. і. поки не покажутьса во очію плоди „Дѣлово“-Романчуківського політканства при виборах.

Ваш конспект до програми справді торкає всіх важних точок, по яким нам треба висказати свою думку. Я просив би Вас прислати обіцвані матеріали до програми, котрі повинні бути підставою нашої діскусії. Я думаю, шчо в поклик до пренумерати нам треба буде дати тільки конспект, скелет програми, а шчо поодинокі точки жеі мусять бути розвивані і мотивовані в чільних програмових статях, так шчо і Ваші матеріали до програми најшли б ту собі поміщення порівно з Вашими, надіятись, також програмовими письмами до галицкоі молодіі (чи Ви хочете ііх писати по московські?).

Шчо до Вашоі думки — писати популярні статі для нашого льуду, то вона сердечно нас урадувала, тим більше, шчо је надія здобути ту певній фонд на видавництво брошур, звісно, таких, яких не схоче видати жадне з наших просвітних товариств, отже головно о питаннях економічних, політичних і релііііних. Я з свого боку, скоро тільки упораюса з Федоровичем (бодаі з першим томом, котриі швидко вже буде готовіі), дуже радо взьавса б за популярізацію Рејса і загалом здобутків бібліііноі критики. Ad voset Рејса, ја запитував ту наших книгарів про јего ціну і про умови купівлі. Ціна 104 гульд., котрі треба заплатити разом, поодинокі томами купувати не можна. Се для мене велика завада. Так от ја хотів просити Вас розвідатись, чи не можна б там у Вас де купити јего або антикварським способом, бодаі перші томи (Про Моісејеві книги), або на таку виплату, шчо сплатити приміром в році, даіючи місьачно по 10 зр. чи як там. Коли б се було можливе, то напишіть, а ја зараз вишлю Вам дешчо грошеі на першу рату. Звісно, шчо б не пописати дурниць, ја готов буду кожду брошурку својеі роботи посилати Вам до перегляду в рукописі і надіюсь, шчо Ви не відмовитесь від сеі роботи.

Дуже зацікавив мене ряд питань про наші церковні справи, котрі Ви поставили в листі до П-ка. Јако характерісткон ја скажу Вам, шчо недавно один Польак, великіі католик і сердечніі прихильник Калінки та Језуітів,

кн. Роман Чарторијскиј, Познанчик родом, питав мене, чи Русини домагалисьа коли небудь „своєї народної церкви“ і чи змагалисьа як небудь таку церков собі витворити? Значитьсьа, самі вороги наші міркують, шчо таке змаганье моглоб і повинно б витворитисьа, — а дискутујучи порушені Вами питањья і громадьячи матеріял дльа јіх освітленья, можна би причинитисьа до такого змаганья.

Ви помильајетесь думајучи, шчо Терл. написав јаку небудь другу біографіју Навр., котројі ми дльа јакојісь причини не видрукували. Був с тим ділом куріјоз, але ось јакиј: запросили ми Терл. до написанья біогр. Навр. јако вступу до виданья јего творів. Терл. радо згодивсьа. По кількох місьацьах присилаје велику роботу (ок. 150 сторін великого 4-о), в котріј розказана історія галицкојі Руси від 1772 р. і котра доведена јак раз до 1867 р., т. ј. до початку публичної діјальности Навр. Таку роботу, котра обньала б була 10 — 12 листів друку, годі було напечатати, і от ја попросив јого написати коротеньку біографіју, а роботу велику виправити дльа газети. Так він і зробив, і ось тепер кінчить нову переробку својејі обширнојі праці, котра буде поміщена в „Поступі“, а зовсім не надаваласьа до виданья творів Навр. Другіј том тих творів почне друкуватись сего року.

Остајусь з шцирим поважаньем.

Ваш Іван Франко.

Ішче одна просьба. Чи не добре б було, коли вже ласка Ваша приньати сотрудничество в нашій газеті, коли б Ви дльа 1-го н-ру зладили бібліографіју, всего того, шчо Ви писали і друкували про українські справи на чужих мовах або шчо про ті справи писано на чуж. мовах по поводу Ваших праць. Се було б діло дуже важне з многих причин.

І. Ф.

58. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавіј Добродііу!

Почувши від П-ка, шчо Ви находитесь в клопотах грошевих, посилају Вам 100 зр. з грошеј, зложених на видавництво. Коли буде змога, — віддасте.

Простіть, шчо ја не писав до Вас нічого окрім одного листа, котрого, јак чују, Ви також не одержали. В листі тім ја між јіншим просив Вас прислати Ваші матеріяли до програми. Весь сеј час ја заньатиј був роботоју над Федоровичем, поки в кінці не занедужав. Чујусь тепер таким слабим та зломаним, шчо думка о конечности — вже на другиј місьаць розпочати видавництво — перејмаје мене страхом. Јіду тепер бодај на два тижні в гори, хоч, звісно, и туди беру з собою роботу.

Бажају Вам усьакого добра і засилају шчириі поклін.

Ваш Іван Франко.

Львів д. 15 Маја 1885.

59. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. 4 Јульа 1885.

Шановніј земльаче.

Ваш лист з грјшми дістав давно, та не писав Вам, бо не знав Вашого сільського адресу, та до того ј П. не радив мені писати Вам на село. Тепер

же пише П., що Ви будете на днях у Львові, — а я виїжджу на кілька часу на село (жінка везе в адміністративну ссилку, бо ја лубльу проходити по горах, а не сидіти в них без діла без бібліотек). Пишу на скоро, тільки, щоб подати Вам адрес, щоб не тратити часу. Буде так: Mr. Dr. Chesières sur Ollon, Vaud, Suisse. Як би хто їхав, хай не лбака-жеться, це просто над Aigle. П-к зна. Та ја не довго ј буду.

Пишіть мені про журнал. Ја за нього „трепещу“, — коли б часу не пропустити. Саме тепер, коли всі партії галицькі осрамились, — нам виступати.

Бојусь ја шче: П-к пише, що хтось мусить прибути з України, щоб вмовитись про журнал. Ја знају, що не завше тој јіде, кому слід, а хто може, — ј через те бојусь, коли б јаке Конисчя не приїхало, котре почне лобизатись з просвіт'янами. А нам тепер счеплятись з львівськими народовц'ями — шче більша дурниц'я, ніж народовц'ям було јти в „центральній комітет“ (Читају оце Ваші дописи в „Крају“). Так Ви вже держіться твердо ј не дајте провести ненатурального шлубу, — инакше все прогрессивне на Україні не буде мати прихильности до журналу.

Пишіть, будьте ласкаві, скоро ј багато.

Ваш М. Др-в.

Ја оце, пишучи денно ј ношно, зкінчив II-ий вип. Політ. Пісень (кінець Гетьманщини). За місяць — вијде.

Попросіть Павлика прислати мені кілька пробних №№-ів „Слова“ ј „Пролома“, напр. тих, де вони проти Романчука ј т. и. говорять. Скажіть, що инакше не діждусь Пролома, В остатньому листі ја, памјатају, виразно прохав його вислати именно по кілька №№-ів. Неполучка дуже мені шкодить. —

60. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавіј Добродіју!

Давно вже ја не писав до Вас, пересиджујучи більшу часть часу на селі без діла, а по части ј дльа того, що дожидав, щоб тутешні справи јак небудь пројаснилися. І доси сего не діждавсьа.

О кілька знају, мусів Вам П-к писати дешчо о тих нарадах, јакі ту були в львівській громаді при уділі Кониського. Не знају тільки, чи П-к, не бувшиј на тих нарадах, вірно передав Вам јіх основу. А основа та дуже не-многосложна. На рівночасне домаганье молодіжі і українців закордонських (resp. Кониського) скликав Романчук громаду, на котріј піднято питанье, 1) чи діла одинокого нашого літературного видавництва потребујуть јакіј небудь реформи и 2) в јакіј би спосіб ту евентуальну реформу перевести можна? Два тільки луде најшлись, котрі зараз на перше питанье відповіли, що реформи ніјакіј не треба і над цілоју молодіжью перејти до порьядку дневного, — се були Вахньанин і Подолінський. Вахньани ціле виступленье молодіжі зводив на чисто особисті справи, — буцім то молодіжі ходить тільки о особу одного Франка. „Франка јако робітника ми готові приньати, нај іде і робить, але на редактора і провідника ми јего ніколи не пријемо, бо він переписуєсь з Драгомановим“ Та тільки с своїм внесеньем Вахн. оставсьа сам, а що до послідного пассуса Романчук замітив, що переписуватись

з Др. шче не такиј тѣжкиј грїх, бо і сам він, Ром., до недавна з Др. переписувавсьа. Остаточнo стало на тїм, шчо громада ухвалила — виразити жаданье, шчо б редакція „Зорі“ була зреформана в тој спосїб, шчо до комітету ред. віjšли крім засїдајучух в нїм досї Подолїнського, Калитовського і Целевича шче ј оба Огоновські: Олекса і Омельян, а з молодих Фр., Коцовський, Калитовський і Бобикевич. Звісно, ухвала сьа — шче не реформа, бо властителем „Зорі“ је тов. ім. Шевченка, котре само тїлько може сьу реформу перевести. Доси воно нічого в тїм ділі не зробило.

Чув ја від П-ка, шчо Ви по поводу сејї справи закидајете міні нетовариске з Вами поступованье, шчо будїм то ја запросив Вас до співудїлу в видаванью новојї газети, а опїсльа, не порадившись з Вами, почав робити згоду. Не знају, чи так іменно Ви писали, бо Вашого листа П-к менї не показував, але то знају, шчо супроти такого закиду ја чујусьа зовсім невинним. Поперед всего, — јак бачите із сказаного висше, — ја ніякојї згоди не робив, а на нарадах громади був тїлько мовчачим свїдком. А шчо ја на тих нарадах був і проти тојї, хоч досї тїлько теоретичнојї згоди не протестував, на се у мене були три причини:

1) Українці, на котрих піддержку нова газета будь шчо будь мусїла числити, рїшучо домагалисьа згоди. Домагавсьа жејї не тїлько Кониський; в тїм самїм дусї писав міні ј Тригубов, то само, шче бїльш категорично, висказав опїсльа ј Антонович.

2) Молодїж галицка, на котрїј опјатъ таки нова газета мусїла б головнo опертисьа, не тїлько домагаласьа згоди, але сама з власнојї ініціјативи вьзлась до жејї переведеньа. П-к може Вам посвїдчити, шчо ја до того ані одним словом не причинивсьа, бо в тїм часї цілого пївтора мїсьацьа сидїв на селї і до нікого ј слова не писав.

3) Сам ја шче перед виїїздом на село, в мају, чим раз бїльше почав приходити до того переконанья, шчо нова газета під мојеју редакціјеју не вдержитьсьа раз через те, шчо з боку старших українофілів галицких (а кацапів тим паче) стрїтить завьзату вражду і вони почнуть против нејї агїтувати друге через то, шчо ані тутешна молодїж ані українці закордонні не је такі сили, котрї б могли јїї вдержати, а третье — і најголовнїше — через те, шчо ја чувсьа фізично ослабленим і з гори бачив, шчо в самїм редакціјнім комітетї, јакїј би ту мїг зложитисьа, не буде ладу, а швидко почнутьсьа кваси і роздори. Не в гнів Вам, ласкавиј Добродїју, але таки сказати мушу, шчо самї Ви відбили у мене послїдну охоту до видаваньа газети, поручајучи П-кови — заступати Вас в комітетї редакціјнім. Ја не буду викладати перед Вами всїх тих мислеј, јакї збудив в міні тој Ваш лист, — скажу тїлько, шчо ја побачив в нїм прьаме *votum* недовіріја, дане міні від Вас, тим доткливїше, шчо прецінь Ви добре знајете П-ка јакo робїтника і јакo полїтика, а бодај по троха знајете, јаку сїмпатїју маје П-к в Галичинї не тїлько серед старих, але і серед молодїжі.

Дльа тих причин ја не був противнїј згодї, але причини сї, јак бачите, моје особисте переконанье, мїј погляд. Шчо ја досї о тїм Вам не писав, в тїм шче нема нічого нетовариского, бо ја досї нічого не зробив такого,

що було б суперечне с тими пльанами, які ми уклалали по поводу нової газети. Остаточо коли побачу, шчо старі українофіли нещиро думають о згоді, то відступлю; коли покажесьа можність видавати нову часопись, то радо пријмусь співробітництва, — але не редакторства. А видавати нову газету серед таких обставин, які ја описав Вам, се значило јти супроти усіх і зроби́ти фјаско.

Міні здаєсь, шчо з цілої тої плесканої згоди нічого не буде і шчо теперішна редакція „Зорі“, мајучи на јакись час доволі матеріјалів з України, засне собі спокіјно аж до нових віників. А впрочім хоча б шчо ј було, то мојејі роботи там буде не богато, так шчо ја думају, шчо можна буде обіч того взьатисьа до приготовуванья розмов популярних про письмо свјате. Дльа того ја просив би Вас, на ті гроші, шчо післав Вам, коли вони Вам будуть не потрібні, роздобути міні Рејса. Він коштује на наші гроші 104 зр.,— значитьсьа, решту, як також на пересилку, ја вишлю Вам, скоро тільки сповістите мене, чи і коли будете могли купити Рејса. Коли б можна дістати екземпляр стариј у антикваріја, або на часткові сплати, то се, думају, — дльа Вас було б практичніше.

Станіславівське жіноче товариство носитьсьа з гадкоју виданья жіночого альманаха і не знају, чи не задумује просити Вас або д. Вовка о статью про теперішній стан жіночої справи в Европі, — шчось подібного міні Кобринська набилювала, та не знају, чи до того діде.

П-к јїздив минувшого тижња зо мноју до Нагујевич, де ми блукали по лісі та ловили рибу. Лист Ваш дістав в Дрогобичі, — тепер сидить у Косові.

Засилају Вам сердечне поздоровленье. Ваш Іван Франко.

Львів д. 29/VIII 1885.

61. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chesières sur Aigle, 2 Септ. 1885.

Шановниј земльаче.

Оце зараз получив Ваш лист. Поспішајусь одповісти Вам пунктуально.

1) Ја ніколи не закидав Вам через П-ка нетовариського поступованья зо мноју в справі, котру Ви описујете в початку листа Вашого, т. ј. „реформи (переформної) Зорі“, — ј нічого не писав П-ку про Вас. Це, певно, П-к сказав Вам свіј суд. Ја з Вами (або ліпше Ви зо мноју) мав діло не про Зорью, — а про осібну газету під Вашим редакторством і все чекав од Вас звістки, або хоть отповіді на мої листи, — і тепер тільки, коли получив Ваш лист, котриј треба вважати за *requiem* задуманної газети, — ја позволяју собі скласти свіј суд і висказати јого Вам. Суд цей такиј, — шчо все Ваше поступованья цілком не одповіда звичајам, јаких держатьсьа льуде в ділових справах.

Ми зачали діло. Ја Вам зразу вијаснив своју вихідну до нього точку, свої умови. Ви пријняли јіх. Ја поробив звісні виступи в цьому ділі перед дејакими діловими льудьми. За тим Ви замовкајете — і через кілька місьаців звішчајете мене, шчо Ви по јакимсь резонам прилучились до реформи другої газети (добавляјучи при тому, шчо ніјакої реформи доси не ма) і шчо ја

сам знеохотив Вас до редагованьня нашої газети тим, шчо предложив в редакції П-ка. В середині таких звісток Ви розказуєте, шчо були на зборі, на котрому Вам докорьали, шчо Ви переписуєтесь зо мною і шчо Ви на цьому зборі були мовчаливим свідком!! (Не хочу припустити, шчо б Ви вважали за достаточну одповідь Р-ка, шчо і він був в переписці з Др-м до недавна. — Поки не взнав, шчо Др. вкрав у Огоновського перед паскою двоє поросьат??).

Про „реформу“ скажу далі, на скільки ја обовязаниј сказати про це, як київський громадянин, — та ще такий, котрого имја першого таскають в болото і в Россії ј у Галичині за всьакиј глупіј і подліј ступінь львівських українофілів. А тепер скажу про П-ка.

Ја предлагав јого в редакцію, бо вважав, шчо редакція діло колективне, а П-к чоловік не дурний і досить освічений дльа такојі роботи, — далі дльа того, шчо јого знають з звісного боку в Россії ј можуть прихильно обернутись до газети, в котрій він буде, — а накінець потому, шчо мајучи взяти широку часть в праці дльа газети, ја вважав себе в праві предложити за себе *alterum me*, котрого ја найбільше знају ј котриј најблизче зна мене, побік з тими, котрих ја зовсім не знају, ј котрі, як Ви писали, мусили бути в редакції. Ја тим паче не думав образити Вас особисто, шчо знав доси, шчо Ви були з П-ком вкупі в редакції Друга ј Гром. Друга і шчо Ви з П-ком в загалі пријателі. Коли ж тепер Ви мені кажете, шчо моје предложеніє сталось Вам „тим доткливішче... шчо ја бодај потроха знају, јаку симпатію маје П-к в Галичині не тільки серед старих але ј серед молодіжі“, — то ја можу тільки здивуватись.

Јаке діло нам з Вами „до старих“? Јіх антипатія јесть дльа нас рекомендація. Шчо ж до молодіжі, — то мені ј не снилось, шчо б вона антипатіювала П-ові. Правда, ја читав елімінаційну глупость, (ще більше ніж подлость), написану в „Дѣлѣ“, котрого офіціальним редактором состоїть молодіј товариш П-ка (про котрого П-к завше говорив, як про најсимпатичного собі чоловіка), та коли б усьа молодіж Галичини справи була солідарна з тїеју глупостью, — то це б значило, шчо вона не варта навіть старих Площанців, — і шчо, значить, н з треба видавати газету, шчо б создати нову молодіж. На решті, дивно мені, чому ж Ви в свіј час зараз же не писали мені того, шчо тепер пишете, — а напроти того пријмили мою умову ј обіцьали написати незабаром программу і т. и.???

II. Тепер про „згоду-реформу“. Ја не можу судити про те, јаку вартість і јакиј резон маје згода невідомих мені льудеј, котрі називають себе галицькою молодіжью, з староју редакціеју Зорі. По правді, не моје діло судити ј про те, јака може бути згода між Вами, котриј сбираєтьсьа популяризовати Рејса, ј попом Ом. Огоновським. Не можу судити тим паче, шчо Ви не пишете ні про які прїнципи згоди, — а тільки про особи редакторів, котрі мусьать знаменувати згоду. Але, коли Ви кажете, шчо згода наступила ј на бажаньня „українців“, то тут ја собі „позволяю смѣть свое сужденіє имѣть“.

Перш усього згода, так згода! По јакому праву Кон. чи хто другиј не обернувсь в цьому ділі до мене, до В-ка і до П-ка? По јакому праву П-к не був покликаниј на раду? Оставивши на боці те, шчо ми, објективно ка-

жучи, як літератори, не гірші од М. Под. і т. п., — ми не тільки не виліновані з української громади, а навіть рівночасно з тим, як нас елінують у Львові, українці поручають нам написати звісні праці, посилають нам гроші і т. д.

Накінець і најголовніше, ніхто не має права робити од імені київської укр. громади згод, противних декларації 1873 (Отвертії лист до ред. Правди), — котра єсть ніщо друге, як основа програми, котру ја Вам послав. Та декларація підписана була ј нами ј другими льудьми, котрі тепер по ріжним кінцям працюють дља нашого народнього діла ј котрі не можуть признати своїми представельами, а ще більше начальством панів з „Дѣла“ Тов. Шевченка і т. п. Як собі хочете, а тут з Україною вишло по меншій мірі *qui pro quo*.

По Вашим же словам впрочім виходить, шчо з усього цього угодово-реформового пива не буде ніякого дива. По мојому — вијде трата 2—3 років, на котрі одкладено виступ справди прогрессивного органу ј прогрессивної партії в Галичині, а вмісті з тим і піднять тья пошани до українофільства і в Россії. Певно, так сталось через те, шчо инакше не могло бути, — а через те треба помиритись з цим фактом. За себе скажу, шчо ја вже маје помирились, — та жалко мені Вас, — бо Ви багато винні в тому, шчо так сталось, бо Ви підрізали ј справу, ј самого себе. Через кілька років справа впливе, — але керманичём буде хтось инший, — а не Ви!...

Про Рејса зараз почну клопоти як вернусь в Женеву, т. ј. через кілька днів. Тільки одного Рејса мало дља таких виданьнь, які Ви задумујете. —

Вијасніть пожалуста справу посилки мені Вами книг: ја нічого не получав. Требујте з почти.

Вора писав ја карту П-ку; прохав роспитатись в кого знајучого:

1) Чи були коли друковані по польські *Gesta Romanorum*? або чи єсть рукописі.

2) Чи про них хто писав.

В звичајних курсах Пол. Літер. нема спомину, — а ја не вірју, шчоб *G. R.* не було по польському. — Справку цю мені треба дуже, дуже скоро.

Ваш М. Др-в.

Оце шче перечитав Ваш лист і тепер найбільше кинулось мені в вічі, шчо „Зоря“ маје тепер матерјал з України. Ја певнісінькиј, шчо тој матерјал дано на Вашу газету. От і ввесь резульат Вашој унії-згоди:

? погодивсь з о + а (= — 1) і забрали матерјал, данниј Франкові, — а Франко був „мовчали(ви)м свідком“, а потім підписав згоду. Во истину свѣтата Унія, не згірша тијејі, котру боронять львівські народовці од „фанатиків нігілізму“.

62. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавий Добродію!

Ја слабій на очі, то аж нині одповідаю Вам. Поперед всего доношу сумну вість, шчо П-к в Коссові арестований. Нині доперва ми о тім дізналися. За шчо і про шчо, — не знати. Коли шчо дізнаюсь, донесу.

Що до газети, то, здаєсь, дарма й говорити, коли діло стоїть так, як я Вам в попереднім листі розказав, т. є. коли українці бажають згоди і у нас ґрунту для нового видавництва поки що не видно. Чому українці так поступають і чому не держаться програми 1873-го, — сего я не знаю. А котра така галицька молодіж забажала також згоди? — питаєте Ви. На те скажу, що забажали єї найкрасші люде з тих, які є. Шож робити, коли красших нема? Ви кажете: сотворити красших. Добре, — але як, якими силами? Ви ж самі писали міні, щоб при виданю нової газети не надіятись на поміч з України, а опиратись на власних силах. Значить, опертись на тих самих силах, котрі ще треба сотворити. Звісно, Ви скажете: Ваша вина, що досі не сотворили. Але з рівним правом я скажу: и Ваша також, бо й Ви ж робите на тій самій ниві. Ви вказуєте міні сумну перспективу того, як за кілька літ витвориться новий рух, але не під моім проводом. Дай, боже! хто і коли сказав Вам, що я бажав або бажаю проводу? Я ніколи до него не рвався, бо не чуюся спосібний; доказом того хоч би й справа нової газети. Коли б я був П-кової натури, я би певно вже був не тільки зачав, але й скінчив єї видавати.

А що до alter ego Вашого, то позвольте міні стояти на своїм; я ніколи досі не чував, щоб в справах чисто літературних був звичай робити що небудь per proсуга, де вистарчить тільки власна робота і власне листовне порозуміне. Та досить о тім!

Тов. Шевченка віддало редакцію „Зорі“ міні, звісно, не без уділу Парт. і Подолінського, хоч уділ сей ограничуєся на перегляді деяких статей; добір матеріялу залежить від мене. Чи довго се потягне, — не знаю. Діяльність моя зачалась доперва вчора, д. 14 вер. Є надія, що з новим роком обем буде побільшений.

Ви помиляєтесь думаючи, що се я передав в „Зорю“ якісь матеріяли з України. Маячанець (Ор. Лев.) прислав свою статю виразно для „Зорі“, — а більше (крім Кониського) ніхто нічого не прислав. Доперва тепер підуть: повістки Мордовця, Комахи и др., як також статі Шульгина, Терлецького, вірші Гетьманця, Руданського і т. п. З новим роком почнешь печатати роман Свидницького „Люборадські“. Я, звісно, не смію тепер Вас ні о що просити, але побачимо, як піде діло до кінця сего року, то тоді й дальша річ буде.

Про Gesta romanorum я розпитував у тутешних польских літераторів Бігельайзена, Гіршберга, Брухнальського, — всі вони кажуть, що ані друковані вони по польски не були, ані рукописний переклад йім не звісний.

Книжки „Зоря“ и Раевский“, котрі я вислав Вам, — пропали, бо не були рекомандовані. Висилаю другій раз. Посилки Ваші дійшли благополучно. Баронча Fraszki ніде дістати не можна. Чи звістні Вам Семеньського Powieści udowe polskie, ruskie, i litewskie?

Що для праці біблейскої самого Рейса може бути не зовсім досить, се я й уперед міркував. У мене досі крім книжок Вами присланих є весь Ренан, Штраус Leben Jesu, Гаустрата дрібні письма, Ціттеля „Bibelkunde“ и „Entstehung der Bibel“. Потрібно б на разі тальмудських пояснень до старого завіту та апокріфів; історичні праці про жидів, як Duncker и Stade, Geschichte des Volkes Israel є в бібліотеці універзитетській. Надто є у мене Schrader, Die

Keilinschriften und das alt Testament. Що покажесь потрібним ще крім тих книг, побачу при роботі.

Засилаю Вам щире поздоровлене.

Ваш Іван Франко.

Львів д. 15/IX 1885.

63. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

18 Септ. 1885 Chemin Dancet. 14.

Шановниј земльаче.

Оце получив Ваш лист. Споритись ја не лублю зза однојі криминалистики, ні прокурорської, ні адвокатської. А до того Ви нічого не говорите про головні точки мого переднього листу (визваного тільки Вашим), так шчо ја тим паче мушу „предать волѣ божіей“ і останьню нашу тѣжбу, јак предав јіј „дѣло о неджентльменствѣ стат. кружка“. Скажу тільки об тім, в чім мені здається, Ви омильно зрозуміли мої слова.

I. Пишучи Вам, шчо за кілька часу повстане нова партія в Галичині, та тільки не за Вашим проводом (ја не памјатају, јакє власне слово ја написав), ја зовсім не думав вкладати Вам особисту амбіціју. Цього ја тим паче не думав, шчо написав Вам, шчо мені жалко за Вас. Ви можете сказати, шчо Ви не просите мене казати Вам шчо небудь про мої чувства, — і ја замовчу. А поки ја појасню свої слова. З теперішніх галичан Ви більш других мајете данні стати проводирем новојі партіі, — дља пользи самојі тијейі партіі. Бути ж ініціатором — підніма самого чоловіка, сили јого, віру в себе, — без котројі не може бути енергіі. Огльанувши ж всю історіју Вашого розриву з народовцями (до статей в Крају) і потім згоди (до мовчанья перед Вахнянином), Ви в глубині духа сами не можете не бачити всіјі чудноти свого поведінья; — та ј други бачать і тепер, а даі вбачуть більше.

II. Ја не хотів сказати, шчо Ви отдали „јакісь матерјали“ Зорі. Шчо матерјали јесть, ја це звідав з Вашого ж листу. (Ви казали: Зоря, мајучи тепер матерјал з України, засне і пр.). А з листів з Россіі ја знав, шчо дехто готовив матерјал дља Вашојі газети. Зведши до купи дві звістки, ја міг вивести, шчо хтось, напр. Вернивоља (alias Пустомелья) отдав Вахнянинам Ваші матерјали. А за це, ја думав, — та ј тепер думају, спасибі јому де-хто не скаже. Це мене підводить до

III-го пункту. Ја б мусив здуріти, шчоб винити Вас за те, чому українці не держуться деклараціі 1873 р. Ја тільки нагадував ту деклараціју і казав, шчо Вернивоља не мав права јіі обходити, коли говорив од українців. Ја ј тепер на тому встојују, і тим паче, шчо јесть на Україні луде, котрі јіі не забули і котрі не підуть в сотрудники народовського журналу инакше, јак по непорозумінью. (Ја Вам писав, здається, шчо в 1877 — 82 рр. через тих народовців в Кијіві було заборонено в громаді говорити про Галичину і шчо власне ја до сварки лајавсь листами ј словами проти такојі проскрипціі).

IV. Про alter ego ја скажу, шчо ј ја знају, шчо в літературніј праці прокураціја не можлива, — та редакціјна праця друге діло, особливо, коли вона зразу поставлена була ј Вами на колегіальну точку. Ја мав резон

бажати, щоб коло членів стат. кружка був чоловік трохи твердішчій і більш європеєць і джентльмен. До того ја думав, шчо це б і Вам було ліпше — опора в коллегії, та ј особа дља Вас пријатна. Тепер тільки бачу, шчо в останньому ја помиливсь, бо Ви ј в сьогоднішньому листу зачипајете „П-ову¹⁾ натуру“. Накінець ја думав, шчо наш обовязок показати П-ові довірја після глупого ј подлого виелімінованья. —

Те шчо Ви тепер пишете про Ваше редакторство в Зорі, шчось не-ожиданне після того, шчо Ви писали в попередньому листі. А куди ж ділись другі редактори, пропоновані на раді? Окрім того Ваша звістка мені не зовсім і јасна. На яких умовах Ви стајете редактором? Јаку компетенцію матимуть над „деякими (!?) статътьями“ Парт. і Под.? Јаку Ви над јіх статътьями (напр. над компіляціјеју з Бедекера Под-ского!)? Чи Ви будете підписуватись редактором? Чи зостанеться газета власністю Тов. Шевченка? Не розуміју ја ј смислу Ваших слов, шчо Ви „не сміјете просити мене ні о шчо“.

За справку про Gesta Romap. спасибі. Ја знав, шчо до 1879 р. нічого не було про польскіј переклад јіх, та думав, може послі шчо знајдено. Ја таки певнісінькіј, шчо Gesta були по польському, бо деякі руські (мало-ј біло-) переклади прѣма говоръять: „переложено з друкованної польскої книжиці“, а одна рукопись (в Петерб. Публ. библ.) так назива рок і друкарню краківську. — Семеньского ја ніколи не бачив.

Про арешт П-ка ја взнав учора з јого листу і бојавсь, шчо діло почалось зі Львова, з Петербурцьѣја Вас. Тепер бојусь тільки, шчо „Дѣло“ ј з поводу П-ка напише глупость і подлость подібну тіј, јаку сьогодні прочитав ја про Паломників (№ 97). Јак таки не розуміти, шчо *hodie mihi, cras tibi*? Најгірше, шчо такі подлости підхопляјуть „Кіевлянини“ і роблять всіх нас винними за них. Та јак і не робити, коли наші не тільки не протестујуть проти тих подлостей, а шче ходъять під ручку з авторами јіх?!

Скільки посилок мојіх Ви получили? Шчо з ними сталось далі? Шчо сталось з петербурцем? Шчо з „баришнеју“? Напишіть скорше хоч по два слова! Получили Ви мій лист дља петербурцьѣја?

Оце перечитав „Зорю“ 17 і в „Дѣлѣ“ шче дописъ з Украјини про штунду. Безшчасніј Ви чоловік з такими сојузниками. Автор „Въ гостяхъ...“ сотворъѣя характери (кукли) і коллізії зовсім вільно од реальности, а Кокорудза крутить Шевченка, јак попи Христа, і заплутујеться шче гірш попів, бо в Посланії Шевченка јестъ просто чепуха, јак напр. всі виходки протів німецької мудрости. А шчо собі думав автор дописи про штунду, — то ја собі ј пригадати не могу. Але ж все рівно јого архијерејем не зроблять, шчо в він викоренив штунду. Пожалуј можно подлости робити, — але дурнем бути, јїј богу, не можна. — „Штунда — результат обрусеніја“! Ну, а молоканство серед кацапів, а реформація серед європејців???

Одваживсь ја також прочитати два листи „Соколиків“. — Боже ти мій!

Съ кого они портреты пишуть?

Гдѣ разговоры эги слышуть?

¹⁾ В рукоп. П-ові.

От, як на путне (Рекльу, Ланге, Тіле), то не ма в Львові грошеј, — а дурниці печатаютьсья! І Ви те ж муситимете кінчати „Соколиків“? — Шче літом перечитав ја Горовенка. Та ж штука! Анахронізми, невірності, — герој придуркуватиј, розвјазка — дурень з печи. А Зоря каже: „збудила загальний інтерес так в Галичині як і по Україні“ Не вже? Коли правда, — то можно поздоровити нашу публику з літературним нъухом! — Ні, як собі хочете, а така література і така публіка перш усього потрібује Гераклової лопати.

Получив лист Петербурцья ј Вашу приписку. З Павликового аресту наврѣад шчоб було шчо сурјознішче, як було з Вашим в Дрогобичу. В мојому останньому листу нічого цікавого дља поліції нема; розмова јшла најбільш про літературу. А про самиј факт ареста скажу, — шчо він не без звјаку з „виелімінованьям“ П-ка. Не добре себе покаже Ваша молодіж, коли не примусить „Дѣло“ показати зуба поліції і заступитись за П-ка. Впјать скажу: *hodie mihi, cras tibi*. Буде час, коли Вас арештујуть на 14 днів за те, шчо в Кијіві були, а Белеја як волоцьугу, — коли не покажете зубів.

Цікаво було мені прочитати, шчо В. Коц. мав реферат „Нові українські пісні про громадські справи“. Певно, він мав нові варјанти тих пісень і обробив јіх инакше ніж ја. Чи буде ј коли јого працья напечатана? А коли ні, — то чи не можна получить од јого варјанти? Ваш М. Др.

Шче одно питају: Петербуржець пише, шчо јого товаришчі будуть працьувати дља Зорі. Але вони не тільки соціалісти, але навіть багато шче приједетьсья прикласти рук (між инчим ј мені), шчоб одвести јіх од хибної близости (в доктринах і в діланьях) од россіјських „нігілістів“. Спитају ја: як буде јім вдаватись „Зоря“ з цвірінканьям Дроздів і других птахів за рідноју віроју, — унијацькоју ј православноју, — а також виелімінуваньня з суспільности ј літератури власне тих, хто зложив ⁹/₁₀ української соціаліст.-раціонал. літератури?

64. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавиј Добродіју!

Спішу одповісти на Ваш лист з 18 сент., а поперед всего на питання в нім замішчені. Петербуржець лист Ваш і посилки одержав і појіхав. Поки шчо, не мају звістки, чи і як перебравсь через границу, але надіјусь, шчо не тільки сам з книжками шчасливо перејіхав, а ј устроїть по троху дорогу, котроју б на будуще можна було користуватисья. Баришња також перејіхала і книжки перевезла. Дља посилок книжкових від Вас поки шчо најліпша, хоч і не дешева дорога — слати під бандеролеју, бо так усе доходить (рекомад.).

Коцовськиј читав просто резюме з Вашојі книжки, нових варіантів пісень у него ніяких нема і працья јего, не знају, чи стоїть печатанья.

Про справу П-кову ніяких нових відомостів не мају. І міні здаєсь, шчо сурјозного з нејі нічого не буде, хоч без сумніву П-к сам доложить усьякого старанья, шчоб себе запутати. В листі, котриј він сьуди прислав, він просив

прислати йому якусь програму руских соціалістів, котра будітмо потрібна йому до оборони. Яке діло може мати програма соціалістів до волоцьузства?

А те, шчо Ви кажете, шчоб Діло виступило в обороні П-ка, те ж справа не легка. Раз те, шчо Діло виелімінувало його і в справі паломників зробило такиї прецеденс „невмішательства“, шчо аж в носі закрутило, а по друге, шчо про справу П-ка ніхто досі нічого докладного не знає, ніхто не знає, за шчо іменно і серед яких обставин його арестовано? Аджеш його жаданье — прислати йому програму насуває думку, шчо се шчось більше, ніж просте волоцьузство. Ми вже розписали листи до льудей в тамтих сторонах, і скоро тільки дістанемо певні вісти, то піднесемо справу, але не в Ділі, а в польских газетах, а може через котрого посла удасться порушити її і в Відні.

Звісно, коли се справа волоцьузства, а не карній процес.

А тепер про „Зорьу“.

„Зорья“ остаєсь і на дальше власність тов. ім. Шевченка і редакторство жеї передано міні тимчасово, поки збересь обширна рада, передано cum beneficio inventarii, т. ј. шчо всьакі „Соколики“, Дрозди і Бедекери мусять іти до кінцьа року. Над ними ја не мају ніякої јурісдікції, т. ј. те, шчо позачинано, мусить скінчитися. Але нового нічого без мене не може зачатися: весь матеріал(ь) виготовују до друку ја. Провізорично також співредакторами је Подол. і Парт., хоч, о кілько міні здаєсь, Парт. і на дальше підписувати буде, вже зі згляду на російську цензуру. Приньав ја таке провізоричне редакторство з двох зглядів: раз, шчоб в послідних н-рах сего року, коли скінчиться статья Ор. Лев., — не допускати нових глупостів і по можности бодај троха прочистити воздух, а по друге дльа того, шчоб підготовити поле на будушчиј рік, коли „Зорья“ мусить виходити (се вже је ухвалено) в 5—6 листів в місяць (2½ — 3 л. н-р), а нешчасна бібліотека буде скасована.

Шчо ж тикаєсьа до принципіальних умов, то ми порішили так: з старими нашими, а шче з такими цініками, як Вахньанини і др., о принципях балакати ні за чим; усе те дльа них тільки матеріал до чесанья јазика, але не директива до јакої небудь праці. Політика, по јіхньому, се крутарство, тај годі. Дльа того при всїј угоді з Зореју ніякої бесіди про принципи не було, і дльа того ја ј голосу не забирав — окрім того, шчо відпер особисті напасти Вахн. А міркујемо ми так: старі крім чесанья јазиків на засіданьях робити нічого не будуть; напруам „Зорі“ залежати буде від тих, котрі будуть наповньати жеї зміст, так шчо нам силоју самого факту, опирајучись на јіх інерції, удасться сказати те, против чога вони на зборах і громадах својіх руками ј ногами оперлись би.

Звісно, скажети Ви, се дорога не джентльменська, і ја сам се чују. Та тільки ж шчо робити? Приходиться вибирати між цілковитоју мовчанкою або працеју в польских газетах, — а такоју дорогоју, в котріј ја бачу можливо најкрасше використанье даних обставин. Звісно, яке вино ми вьемо в сеј стариј міх, се залежати буде від нас, молодих, залежати буде в великіј мірі і від помочи Українців і від Вашојі. З такого погляду ми з Петербуржем і побачили можливість печатати в „Зорі“ йіхні реферати про теперішніј стан України, а особливо про мужицькі рухи на Укр. в послідні

кількадесяти роках, про котрі—як казав він—у них је зібрано доволі матеріялу. В науковім відділі ја бажав би бодај троха підготовити шче сего року ґрунт перекладами деяких дрібних статей західно-европейських (Спенсера, Леккі і др.),— а в відділі критики і бібліографії коли вже не нівечити Соколиків та Горювенків, то бодај підсунути дешчо таке, як оповістку про великор. перекл. Марії (з перекладом Вашої замітки на окладці) та бібліографію етнографічну (з Вашого відчиту).

Не знају шче, як міні се вдасться, і дльа того, поки не бачу виразној можности робити бодај на половину по людски, не прошу Вас о праці дльа „Зорі“. Коли ж покажесья, шчо наша спекуляція була вірна, тоді побачимо.

Про *Gesta Romanorum* ја шче погльану в рукописній бібліографії старої польскої літератури, котра је в Оссолінеум, а поки шчо јду вистаратись Вам Семенського.
Ваш шчириј Ів. Франко.

Львів д. 24/IX 1885.

Поки шчо ось Вам деякі виписки з „*Maciejowski, Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych*“.

Згадује про слідујучі друки:

Jan Stok Wąchocczyk, *Historia bardzo cudna o przyiazni a uprzemyey miłości Tytusa z Gizipusem, teraz nowo Polskim ięzykiem z Łacińskiego napisana. W Krakowie u Macieya Wurzbieży 1564* (стихом).

Fortuny y Cznoty Rożnoszcz, 1564.

Anatomia albo stosowanie łakomego z wieprzem.

Jana Dzwonowskiego Gęsia Woyna.

Gadki rozmaite 1552.

Spiżarnia aktów (не знати, з якого часу, а можна дослідити).

Czachrowskiego Powieści wschodnie.

Historia bardzo piękna o Barnabaszu, iako się ten zacny kupiec z drugim kupcem o snotę żony swoyey założył o zakład niemały 1583.

Надто наводить ось які старі комедії, котрі мав в руках:

Komedyja rybałtowska 1615.

Polak w Śląsko (jedzie), komedyja około r. 1620.

Lament chłopski na rany, ok. r. 1588.

Dyalog mięsopustny ok. 1622.

O stacyey, rozmowa żołnierza z teologiem 1624.

Gesta Romanorum Мацейовскиј не знаје.

І. Ф.

65. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14.

Шановниј земляче.

Вже більш місяцья, як ја шчо-дньа збирајусь писати Вам, та все одкладају,— бо шчо дньа чекају на яку небудь одповід(ь) або з Россії, або од А— ча про ті гроші, шчо ја мусив получитьи (700 рб.). Вже з Юльа ја жду тих грошей; двічі переказував у Россію, двічі получав темну одповід, шчо

послані, — але як?? не знају, — і головніше, не получају їх. Всьакиј скаже: коли вони послані, та не получені, то, значить, пропали, і значить, тої, хто послав, мусить шукати їх. Та така аргументація дуже за проста дльа наших льудеј! Так ја ј бјусь ось уже 4 місьацьа, шчоб хоч передати, кому слід, таку просту річ, шчоб гроші не пропали в кінець хоч дльа тих, хто їх посилав (як вже не раз случалось). Між инчим обертавсь і до А — ча, так тої мені раз одповів, шчо чув, шчо гроші послані, — а в другиј і третіј сталось шче дивнішче. Звелів мені А. писати јому в Неаполь, а сам просидів 4 тижні в Римі ј написав за день перед виїздом, шчоб ја писав не в Неаполь вже (звідки він не догадавсь витребувати міј лист!!!), а в Львів: на адресь П-ка (ја писав в Неаполь, по просьбі П-ка з тьурми, шчоб А. нічого јому туди не писав нічого) або *poste restante*. Ја дльа вірности написав на адрес Б-ја, — але впјать пројшло більш 2-х тижнів — і ніякојі одповіди не мају. Чи А. живиј, чи вмер, чи дојіхав до Львова, чи перејіхав јого? і т. д. і т. д., — нічого не знају! Тим часом ја доживсьа до краю, — так, чи јістимем ми завтра, — не знају.

От через це ја не могу Вам добути Рејса (174 фр.) ј не могу навіть сказати, коли ј як добуду, чи отдам Вам моју позичку. Тепер прошу Вас: 1) вибачити мені міј гріх, 2) написати мені, шчо чули об А-чу, 3) спитати Б-ја, чи дістав він лист дльа А-ча, а перед тим статътьу дльа К. Ст. і шчо зробив з ними, 4) позволити мені послать другу статътьу на Ваше імјя ј прохати Вас бути на далі посередником між К. Ст. і мноју. (З Б-јем бог з ним! То А-ч видумав зробити јого посередником; ја просив перемінити, бо не хотів безпокојити Б-ја клопотами дльа „виелімінованого“, — та, як сказано, А-ч мого листу не дістав. А з того, шчо Б. мене не звістив про те чи дістав він посилку ј лист дльа А., бачу шче раз, шчо мені не слід навјазуватись Б-ју). Будьте ласкаві, одповідајте мені скорше на мојі питанъња. —

Прибавльу де шчо про літературні справи. —

Перш усього випишу Вам кілька слів з „Кіевлянина“, 1885, № 190. „Изъ Львова пишуть въ Варшавскія газеты“ (мабуть в В. Дневникъ)... „Къ стати сообщимъ со словъ галицко-русскихъ газетъ, что авторомъ-издателемъ злополучной брошюры о Нар. Домъ состоитъ нѣкто Мих. Ткаченко, — пошленькая личность, фигурирующая в качествѣ издателя анархическихъ сочиненій Олены Пчілки, сестры извѣстнаго украинофильскаго коновода Драгоманова и самой рьяной социалистки“. Цъа виписка покаже Вам, на скільки ја був правиј, коли писав Вам, шчо за всьаку „народовську“ дурость і подлость в першіј лініјі одповідати приходитьсяа нам, виелімінованим. А тут шче автор дурості і подлости навмисне звалив одповідальность на виелімінованного Ткаченка! На це жалівсь шче П-к і ја јому писав шче в останньому листі в Львів, шчоб він опротестовав ту брошъуру, — та він нічого не зробив. Не вже ж і другі, — „Дѣло“, „Зоря“, котрі вважајуть Ол. Пчілку за своју сотрудницъу, те ж пропусътьа мовчки свинство, зроблене проти нејі за помічьчу народовцьа?! Ја наперед знају, шчо пропусътьа! І тільки звертају Вашу увагу на цej новиј document humain.

Коли зајшла розмова про „Кіевлянинъ“, то скажу, шчо на днях там јавилась прокурорська статътьа проти укр(ајно)филів з поводу романа Юрій

хоть і дуже цікава. (Ви б попрохали якого петербуржця написати про Наріжного статтью довгеньку. На мій стид, ја ніколи ј не бачив нічого з Н-ого навіть „Бурсака“, про котрого частіше згадујуть, — бо нігде в наших сторонах не надibuвав јого писаннів, а в Петербурзі ніколи не жив стільки, шчоб мати час взятись до Публ. Бібліотеки. А окрім того, шчо Н-иј вважається всіма в Россії за пролога до Гоголя, ја чув шче од батька, (котриј проживав в 1824 — 1837 р. в Петербурзі ј писав з братом навіть українські стихи), шчо Н-иј був осередком доволі великого українського кружка, котриј приготував в Петербурзі поле дльа Гоголя, а також і дльа „Исторіи Русовъ“ и Шевченка). Та невже за рік цифри статистичні Я. Ш. могли змінитись так, шчо статтья јого стала негідною? Ја бојусь, шчоб Я. Ш. не вразивсь, шчо јого працьа пропала даремно. — Цікаво знати, хто автор *Ruchu Literackiego*. Мусить бути тој же, шчо ј фельетонів „Дъла“ про цензурні заборони укр. літ. в Росіі, — бо однаковіј початок і однакові помилки (напр. зарахованьня Сперанского до українців). Певно те ж „націонал“, à la Конський, тільки дотепнішчиј і стараннішчиј. Жалко буде, коли не навчиться¹⁾ по європейскі ј зкрутиться. — Костомарова лист до „Сл. Зари“ звісниј в Россії (впрочім, кому?). За нього колись дуже лајав Катков Костомарова, дорікајучи јому найбільш раду: будьте прежде всего австрийцемъ, а послъ славяниномъ. А це та ж рада — будьте перш усього легальним, „помирить з собою уряд“, котру додав Кост. і Кониському, јак видно з фельетонів „Дъла“. Це таж дурниця, котра продиктовала лакејскіј вступ до статуту „Нар. Ради“ в „Дълѣ!

Шче де шчо треба б було сказати, та треба пускати лист. — Посилки Вашојі впјать не получив. Ваш М. Др-в.

Коли Ви бачите Терлецкого, то попросить²⁾ јого звести рахунок з Helffer'ом (чи јак) про „По вопросу о Малор. Литер.“ і одібрати в јого останні екземпляри. А то³⁾ ні в мене, ні в кого не ма цієї брошури, а јіі іноді питајуть. —

66. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавиј Добродію!

Лист Ваш одібрав і зараз же відписују. Ант. був був у Львові з поворотом більше јак 2 тижні і вијіхав позавчора, т. ј. в понеділок, д. 2/XI до Тернопольа. В тој сам день ја післав Вам јого лист. Ваш лист він одержав. Так само казав міні, шчо справа, котру Ви робили через Белеја, — јака справа, сего він міні не појаснував близше, — полагоджена; видно, шчо се те саме, про шчо Ви питајете. Ја охотно пријмусь посередництва, про котре Ви пишете. Бувши в Кіјіві, ја говорив, шчо радо пријмусь посередничити між Кіјанами а Вами в висилці грошеј, тим більше, шчо се дльа мене зовсім не небезпечно. Дльа чого вони не скористали досі з тојі дороги, — не знају.

Ваше тьажке положенье дуже глибоко болить мене і ја з дорогојі душі рад би хоч чим небудь допомогти Вам. Звісно, про гроші, послані Вам на

¹⁾ В рукоп. не вчитеться. ²⁾ В рукоп. попросить ³⁾ В рукоп. ті.

Рејса, і балакати нішто. Міні не квапно дієсьа, а надто шче ја ј не міг би засідати до праці над бібліјеју, поки не скінчу хоч першојі половини мојејі праці про Федоровича. Так ото будьте ласкаві, тоју позичкоју зовсім не турбујтєсьа.

Далеко важче діло з тим, як би здобути дльа Вас місце в Галичині, об чім ја ненастанно думају. Ми уговорились ту з Коцовским — написати розбір чи резюме Вашого нового виданьа Історичних пісень, а јако вступ до тојі роботи зладити бібліографічниј огляд Вашојі дотеперішньојі роботи науковојі і показати нашим льудьам во очіју, хто се тој Драгоманов і чим він дльа нашого діла прислуживсьа. Ви могли б і повинні нам допомогти в сьому ділі 1) присилкоју другого тома пісень, 2) повнојі бібліографіјі Ваших писань і 3) бібліографіјеју і видержками хоч би важніших відзівів о Ваших працьах европејьскојі печати. Отсе була б, ја думају, најкрасша інтродукція дльа Ваших праць в „Зорі“.

Ја бажав би, шчоб на слідујучіј рік „Зорьа“ замістила бодај дешчо з Ваших етнографічних праць, таких, розумієтьсьа, до котрих ніјакиј чорт не смів би придратьсьа за ніякі зміни. Сего-ж року, може шче в теперішньому (21) н-рі, ја хочу віткнути в „Зорьу“ лист Тургенева з Вашоју заміткою, NB., коли міні се удастьсьа. Досі, як бачите, ја старавсьа так підвести, шчоб в кождому н-рі бодај імја Ваше було назване, шчоб народ освојувавсьа. Чи не можна б просити Вас о дрібні замітки та оцінки нових виходьачих в Европі праць наукових, от хоча б по етнографіјі (викльучајучи річи релігіјні) та історіјі? Хоча б Ваші замітки печатались тільки з Вашими ініціјалами в підписі, то все таки народ знав би, хто пише, і інтерес до Вашојі праці розбуджувавсьа б чим раз більше. Прошу не вміньати міні в зло того, шчо ја такими дрібними способами задумав підходити публику. Не публику треба у нас підходити, а редакторів, котрі дурніші і тупіші публіки і котрі держать в руках „Зорьу“.

За Ваші замітки о дотеперішних н-рах „Зорі“ шчире Вам спасибіг. Кілько гризоти вони міні стојіли, сего б по них ніхто ј не пізнав. Цікава річ, шчо помимо всіх закидів, які міні досі роблено за ті н-ри, ніхто не попрікнув мене в очи Вашим іменем (а по за очи, звістно, говорьать, шчо хочуть), і се мене потішаје. Наші Львовјане придирались за дурниці, за переписку, за некролог Бартусівни, але головна баталіја вијшла з Кониським. Міні б може ј не слідувало сего розказувати Вам, знајучи Вашу нехіть до сего чоловіка, та так і будь, розкажу дльа памјати. Статьа в Ateneum — јего, ја се знав шче від весни, коли Кон. на запросини Јаблоновського взьавсьа написати туди про нашу літературу. По виході н-рів з статьеју ја написав рецензіју, в котріј дав вираз (надто може різькиј і односторонній) тому загальному невдоволеньу, јаке викликала сьа статьа у Львові. Кон. добачив в мојіј рецензіјі особисту образу, а іменно в слові „казуїстичні закиди“ і інсинуував міні, шчо се ја мшчусь на нім не тільки за себе, але і за Вас, т. ј. за те, шчо він закинув Вам незнанье фактів. От і написав він міні лист, в котрім за фразами о громадськїм ділі і конечности — усмирьати супроти него приватні гніви слідувало закльученье, шчо так, як ја (особисто) образив јего (особисто-ж),

то він забороняє мініечатати дальше в „Зорі“ свої твори, як довго ја буду впорядчиком „Зорі“. Знаючи, як наші Львовяне дорожать Кон-им, ја відписав јему в тім дусі, шчо преміси јего листа прьамо суперечні з виводом; шчо „Зорья“ іменно таке загальне, не моје особисте діло; шчо впорядчиком „Зорі“ не ја один, а крім мене шче Парт. і Подол., котрі перед печатаньем читали і одобрили моју рецензію і шчо коли він бачить в моїї рецензії особисту образу і бажаје за ньу сатісфакції, повинен не кидати задля особистої урази загальне діло, а заждати від тов. ім. Шевч. усуненья мојеї особи від „Зорі“ тај годі. Впрочім додав ја і виразно підніс, шчо ображати јего зовсім не хотів і не думав. На се він відповів міні, шчо зовсім не думав наставати на моје вигнанье з ред. „Зорі“, а написав попередній лист дльа того тільки, шчо вважав дивним і нелогічним, шчоб газета містила осуд на свого власного співробітника.

Шчо до праці Я. Ш., то, правду кажучи, ја більше надіјавсья, ніж вона даје. Дльа „Зорі“ з неї могли пригодитись тільки два розділи: стан економічний Укр. і освіта. Алеж розділ про стан екон. оброблениј зовсім слабо і недостаточно; не то, шчоб цифри застарілись, але цифер по просту ніяких нема, а писано все з памјати, так шчо і в 1883 році нічого б було друкувати. Прочі розділи (про уряд, про Польаків, про суспільний і громадський стан) або також слабі, або чисто політичні, отже під програму „Зорі“ не підходять. Один шче тільки розділ стоїв би напечатанья, про українофілів, та ј сеј головно бје на політику. На всьакий спосіб може шче при нагоді јего ј подам, але не зараз. До Ш. ја пишу на днях, шчоб розділ про економічний і громадський стан Укр. обробив на ново і основно, а ја радо постарајусь напечатати.

Не знају, чим Вам не подобалась Гессеньска муха? Міні вона видалась доволі міткою, хоч і не дуже глибокою сатироју на московське начальство, котре ј о благѣ народа потурбуватись не може, не заперши кого небудь в холодну, а не старајесь хоч на тільки „снизойти“, шчоб зтолкуватись і порозумітись з мужиком. Коли сі факти так вірно підхоплені, як живо розказані, то ја не знају, дльа чого б мусів жалувати, шчо напечатав „Муху“.

„Русская Стар.“ у Львові јесть — в бібл. Оссолінських; ја зверну увагу на замітку, про котру Ви згадујете, і постарајусь, враз з іншими тогочасними згадками (в „Slavische Jahrbücher“, польських еміграційних газетах і др.) перепечатати в „Зорі“. Терлецькиј живе тепер у мене і вчитьсья до екзамену правничого. Він просить сказати Вам, шчо Helfa, шчо печатав Вашу брошуру, вже нема, а је јего наслідник, з котрим він порозумієсья і, скоро одержить рахунок, донесе Вам.

Збирајесь до Вас писати тутешній польскиј літератор, жидок Бігельяјзен з просьбою — вказати јему пісні про кровозмішанье.

Шльу Вам 10 зр., — не прогнівајтєсь, але може знадобльять сья, поки дістанете з К.

Кланьяјусь і поздоровляју.

Ваш Іван Франко.

67. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. Genève.
8 Новембра, 1885.

Шановниј земльаче.

Два дні назад получив ја лист В. Б., а вчора ввечері Ваш. Спасибі Вам за добре слово, а також і за 10 г. Останні придадуться на розсилку II вип. П. Пісень. Посилају j Вам. От(д)ајте, б. л., надписані екземплярі, кому слід, — а рештоју распорядітьсья, як знајете.

Спасибі за замір одрекомендовати мене редакції „Зорі“, — та тільки ја думају, шчо даремні Ваші заходи. Один з редакторів — спеціаліст по словесності, — так мусить і сам знати і мої виданьня j навіть важнішчі рецензії на них. Окрім того, коли рекомендація потрібна, шчоb ввести мене в со-трудники „Зорі“, — то це тим паче даремна річ, — бо ја писати в „Зорі“ j сам не стану, поки там редактори Партицьк. і М. Под. Ви знајете, шчо написав Парт. про мене в Газ. Шк., а потім в Зорі ж (Черкезов і Маріја). Партицькиј знав шче з мого перејізду через Львів в 1873 р. мої політичні думки, — бачив jіх в Пер. Слові до Федьковича, котре сам розхвалив в својіј же Г. Шк. І після цього всього він написав, шчо мене р. уряд послав за границью проповідувать „нігілізм“. Потім тој же П. вилајав мене за Черкезовим, котриј (теж свого роду Парт-иј, бо носивсь по Женеві з мојім рукописом, з котрого зроблена Ист. Польша) вже мене оклеветав за те, шчо ја не пристају до „нігілізму“. На решті за Маріју П. зробив з мене полонофіла. Після цього всього Парт. або просто подлиј чоловік, або маје якусь політичну j приватну мораль не з тижєјі планети, на котриј ја виріс. Як же нам бути в одніј хаті, або шче мені проситись у його хату?! Ја навіть вважају те, шчо мої товаришчі, — котрі послали мене видавати Громаду j котрі підуть в „Зорьу“ П-ого, — ламајуть *suncta divina et humana* товариських умов од розбіжницьких до політичних, од нимідійських до європейських. Та нехај другі робльять як хотьять, а ја на старости не хочу робити безстидства j молодим льудім погані приміри подавати*). Отже прошу Вас нічого з мојіх рукописів, шчо в Вас је, в Зорі не печатати. (До того ж про Тургенева j реферат тепер вже застаріли). Звісно, шчо сами Ви можете писати про мої праці, шчо Вам завгодно. Ја тут ні при чому. Ја б навіть раднішчиј дати Вам всі рецензії про мої виданьня, — не дльа того, шчоb то був матерјал дльа рекомендації мојєј(і), а дльа того, шчо в тих роцензіях говориться j про Україну, — та на лихо в мене самого нема кількох з најважнішчих рецензіј. Те, шчо зосталось, ја Вам пошльу: робіть, шчо знајете.

А Ви без усяких рекомедательних замірів зробіть рецензіју на Пол. Пісні. Це — Ваш обовјазок, — бо справди смішно, шчо про них був спомин у французів і англичан, а не було навіть бібліографичнојі звістки в Галичині, навіть ради матерјалу, котриј все ж таки народ наш наробиw. Розбирајучи Ви, певно, шчо небудь скажете таке, котрим ја можу покористуватись.

* Шчо Парт. одкликав свої слова (једина чесна умова!), це бути не може.

Жаль, що ја не знају, яке власне „незнатътьа фактів“ (помилки?) мені закида Кон. Може ја справди в чому небудь пробрехавсьа: література українсько-галицька часом труднішча до вистудіюваньня ніж логографи. Ја не читав шче дальшого протъагу статъті Кон. (окрім початку). Про автора скажу, шчо Ви¹⁾ трохи помильајетесь, коли кажете, шчо ја мају „неприхильність до цього чоловіка“. Јого власне не лъубльаць і не поважајуць в Россіі, — але ја його мало знају. Мені навіть симпатична його вјидливість в українську справу, — і в короткиј час нашого знакомства в Кијіві ја всьаково старавсь бути з ним добре. На останок ми навіть умовились видати в купі Антологіју поетів укр. (по його просьбі), при чому ја написав йому схему ј мусив написати переднье слово, коли він вибере взорці. Та тим часом вијшла lex Jusephovicia, — і Кон., як тонкиј конспіратор і мудриј оппортьуніст, порішив обіјтись без мене, і, як юрист, задумав підвести під царськиј уряд легальну міну: послав своју антологіју в Петербург в цензуру, — а там йому зјили його працьбу, не вернувши навіть манускріпта, с котрого він не залишив собі копіі. Хоч, правда, новиј манускріпт не трудно було зробити (бо такі речі по готовіј схемі робльаць писарі) ј послати на друк в Галичину, де дльа таких книг је властива ј публіка, — та післьа мудројі легальної міни це б була вже „шкочлива дльа діла нелегальність“, *) — то так наша Антологіја ј пропала. На звістку про це, — памјатајетсьа в листу самого Кон., — ја одповідав приказкоју: „привикла собака за возом ходити, то ј за саньми біжить“ і запитом: чого ж він другого ждав? На тім наші відносини скінчились. От власне подібними мудростьами Кон. мені ј найбільше антипатичниј. Подібні мудрості мирьацьсьа в його з узісінкоју національно-сепаратистичноју ідејеју і вкупі з безталантливостіју ј необразованностью робльаць з його прешкочливу фігуру, котра даје примір украјнофілам-чиновникам і збужује велику нехіть до укр(ајно)ф(іль)ства в середніх верствах інтеллігенціі в Россіі ј у молодіжі, — котра, бачучи рухливість Кон. і не бачучи прильуднојі йому оппозіціі з боку укр(ајно)філів, — вважала його за репрезентанта укр(ајно)ф(ільскојі) ідејі. В кінці всього за Кон. скрізь іде глупость і плутанина — як раз львівсько-народовська, з котројі навіть самому Кон. нема користи: бо ј начальство його на гръаниці потрусить і публіка не пожаліје за ним. Ось слухајте про одну мудрость Кон. і Ком. Задумали вони показать укр(ајнофіль)ство в кијевскіј городскіј думі (раді) і подали петіціју, шчоб назвали одну школу именем Шевченка. Підписатись склонили самого кн. Репніна (онука того, шчо Ш-ко в його проживав). Коли це — баць! царъа вбито! Дума — не хоче слухати про Шевченка, сам Репнін бере назад підпис свіј. Звісно, Кон. і укр(ајно)філам назад ітти не можна. Ось Кон. і каже, шчо Ш-ко сам того ж бажав, шчо ј царъ-освободітель. Звісно, не помоглось: Кон. і К.⁰ тільки даремно осрамили Ш-ка і все таки подали сами на себе донос, бо всі 13 чоловіка, шчо підписали петіціју, — записані були в неблагонадежні. — Це характерниј при-

¹⁾ В рукоп. ли.

) Через таку мудру логіку трохи не пропав було роман „Воли“, — котриј перше був пропушчениј цензором, а потім спинениј і котрого ја три роки видирав з Россіі.

мір укр(ајно)фільського оппортунізму, з котрим ја завше боровсь і за котриј мені так противниј Кон. не јак чоловік, а јак метод думати ј чинити!

От через те мені так і гірко було побачити, шчо „Зорья“ вијшла не новим органом, а суммоју двох кониськородів, россіјського ј галицького, під Вашоју етикеткоју, — через котру скрізь льуде будуть мати право вважати конисізм за правдиве украјнофільство. Ну, та тепер нічого про те говорить. Тепер треба ждати часу, коли дља Вас і всіх свіжішчих елементів в Галичині ј в Росіји вијавитьсьа неможливість іти вперед при такому компромиссі, — инакше, коли Ваша Зоря або розвалитьсьа, або перејде в Ваші руки цілком. Ја б бажав, шчоб розвалка вијшла з за јакого другого предмета, а не з за мене. А все таки і ті кілька №№-рів „Зорі“, котрі вијдуть з Вашоју етикеткоју, при конисізмах (в роді про Штунду) і других дуростях і лакејстві в „Дѣль“ багато пошкодять украјнському руху в Росіји, — бо знајдутьсьа в ріжних лагерях обрусителів (од „Кіевлянина“ до народовольців) льуде, котрі будуть тикать пальцем в усьакі такі речі, прибавляјучи: „ось, мовляв, шчо таке укр(ајно)ф(іль)ство“.

Так шчо ж будеш робити?! Нішчо на світі не пропада! То ј конисізм мусить мати свій плід. З свого боку, виелімінованиј з Гуттенберговських станків украјнофільських, ја мушу взьатись до архајістичних способів противудіјства послідкам конисізма¹⁾ і думају написати кілька заміток, котрі може будуть гектографовані (все таки новішча штука, ніж гусьаче перо!). Почну з „Штунда ј украјнофільскиј консерватизм“. — Одне, це вже проекти.

Шчо чути про Павлика? Чи дістав хто ті 50 рбл., шчо мусили пријти јому з Росіји? Чи передані јому? Ваш М. Др.

Чи писав Вам петербуржець? Мені писав, навіть приписав, шчо гроші за книги посила, — та ја не получив. Комедіја јакась робитьсьа по ціј части з нами. Можете собі виобразити: навіть жінка моја не дістала својејі ренти, котру вона мусила получитьи шче в Септембрі (225 рб.). Двічі писала матері мојіј, — не ма одповіді. Мабудь нечиста сила јакась хоче нас „ізмором“ видушити. Vedremo!

Чи не ма јакојі спасеннојі душі в Відні, шчоб могла зробити дља мене дві — три невеличких виписки з дејаких німецьких книжок, без котрих ја не можу викинчити одніјејі својејі праці по folklore? Перше це робив мені Польанськиј і добре робив, спасибі јому. Та јак настав Ausnahm(s)zustand, то П. написав мені, шчоб ја нідокого не озивавсьа, поки він не напише. Та так і стојімо доси! Ја вже в Дармштадті вишукав собі благодітельного німця (можете виобразити собі: Oberst і Бісмарка не бојітьсьа!), та дечого не ма в бібліотекі Гессенського Височества такого, шчо мусить бути в Австро-Венгерського Величества. Та ось біда, — хоч би знајти в Відні між земляками не то вже благодітельного Oberst'a, а хоч би Freiwilliger'a, котриј б(и) не бојавсь під Ausnahm(s)gesetz виписати дља мене три казочки про Prinzessin im Sarge, Der dankbare Todte і т. и. Боги безсмертні! јакі малі бажанья мојі!

¹⁾ В рукоп. конисізмам.

P. S. S. Гльанувши між свої книги, ја мајже не најшов газет з рецензіјама на моји виданьња. Шчо можу дістати скоро, вишльу. А тепер посилају короткиј іndex. Противно було мені писати јого: на Вашіј душі гріх.

68. ДОПИСКА ДРАГОМАНОВА ДО КОПІЇ РЕЦЕНЗІЇ Л. ЛЕЖЕ НА ЙОГО „НОВІ УКРАЇНСЬКІ ПІСНІ“.

От-се переписував ја ці слова француза, — та ј думав: „ој ти, брате, ти Мусіју, чи бачив ти таку чудасіју? — На батьківщині або ні слова про твоју працьу, або лајка ј клевета, між инчим навіть, шчо ти ляхам-панам продавсь. А чужі говорять про працьу ј навіть ті, шчо, як Леже, був колись за одно з Мьєрославським, тепер признаје публично своју помилку з поводу твојејі праці“. Ось на це ја б звернув увагу, коли б писав про такі рецензії. Цьа чудасіја возможна тільки в землі, котра властиво шче не доросла до літератури, шче нічого не читаје.

69. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавиј Добродіју!

Лист Ваш з нотама бібліографічними дістав. Посилки шче нема. Дві книжечки, котрі Ви дістали, — від мене.

Лист Тург. з Вашоју заміткою напечатаниј в „Зорі“. Ја добре розуміју, шчо Вам годі мати діло з Парт., але Ви знајете, шчо тепер Парт. тільки підписује „Зорьу“, шчо властивець јејі — тов. ім. Шевченка. Від нового року діло о тільки змінитьсьа, шчо редакціју підписувати буде не Парт., а Калитовскиј, а до комітету редакціјного крім мене належати буде Калітовскиј і Гладилевич. Надіјусь, шчо при таким складі редакціјі Ви згодитесь заслати в „Зорьу“ свої праці.

Про пісні історичні ја постарајусь зладити реферат до „Зорі“, в котрім використају прислані Вами записки бібліографічні. Звісно, не jde і не јшло міні о „рекомендоване“ Вас, але б освојене нашојі публики з Вашим імјам, познакомленье јејі з Вашими працьама. Чи розбирајучи Ваші праці, ја зможу сказати шчо небудь такого, шчо було б Вам незвістне і чим би Ви могли покористуватись, — не знају, але бојусь, шчоб не сказав дечого такого, шчо вијавило б моје власне незнанье. Ну, та в сім згльаді ја взяв собі за правило приповідку: не свјаті горшки ліпльять.

Јакє незнанье фактів закинув Вам Кон., — сего ані ја ані мабуть і він сам не знаје. От по просту хотілось јему шпигнути Вас і мене Вами, шчо буцім то ја наслідую Вас. Тепер він не пише нічого до „Зорі“, а је у мене рукописі кількох јего очерків. Ја мају надіју, шчо під новоју редакціјеју „Зорьа“ не вијде, як Ви кажете, сумоју двох кониськородів, а вијде хоч і не цілком таким органом, јакого б бажати треба, та все таки газетоју хоч скілько небудь вдовольајучоју. Се, звісно, в першіј лініјі належати буде від того матеріјалу, јакого міні буде достарчено і з Украјіни і з Женеві і з Галичини. Конечно, з гори треба приготовитись на те, шчо в ніј попадатись буде не тільки балласт, а по просту ј гніј в роді Цеглинського „Синів“, котрих ја

мусів умістити вже хоч би з тої рації, шчо автор — член тов. ім. Шевч., а затим співвластитель „Зорі“. Заміщенням таких річей ја мушу окупувати заміщення таких, як стаття Ш. про освіту на Укр. та Ваша замітка.

Впрочім ја мају надіју, шчо при помочи нового редактора, чоловіка хоч і слабого темпераменту, але правдолюбного і все таки історика, міні удасться зредувати ad minimum або ј до гла виеліминувати всьаку Подоліншчину. Про самого Калітовского Ви можете виробити собі јаке таке поньатье з його статей в „Зорі“ про архів і виставу археологічну. Се чоловік шче молодіј, учитель гімназіяльниј і ученик Ліского.

Петербуржець не писав міні нічого. Јего книжки, котрі Ви переслали јему в Львів, мабуть і досі шче не перевезені, так може дља того ј грошеј він не посилаіе.

От нагадали Ви міні німецькі виписки. Жаль, шчо не приписали: з јаких книг, може тут је ті книги де небудь. А коли нема, то все таки відсіљ можна би написати в Відень. У мене живе Остап, так тој знаје в Відні льудеј, то ј напише. Донесіть, в јакім збірнику ті казки, котрих Вам треба. А поки шчо, ја послајау Вам дві старосвітські німецькі книги (з бібліотеки пок. Зубрицького), повні всьакојі чортовщини. Перегляньте јіх, може дешчо ј најдете дља себе. Коли Вам пригодьаться, то подержте, доки буде треба, а коли ні, то буду просив при нагоді звернути.

Про П-ка не чувати нічого. Ті 50 карб., шчо були прислані дља него, ніхто не відобрав, — вернули назад до Кіјива, а може ј пропали. Також через конспіраційну тонкість. Післано гроші до хати П-ка, а на јмја В. Б. А., котриј тоді сидів в Римі. Проста річ, П-ка завідомлено, шчо на јего квартиру пријшли гроші, але грошеј јему не дано, бо не на јего јмја.

Чи не Ваша се стаття була в Вѣстникѣ Европы 1884 р., мабуть в ноябрі чи декабрі: Корделія — замарашка? Коли б Ваша, то чи не стоіло б јејі хоч без вступу або ексцерптом подати в Зорі? Ја хочу шче сего року напечатати невеличку статью. Анджело де Губернатиса про італіянський folklore, написану дља місьачника німецького Auf der Höhe. Крім того у нас в Кружку етногр. робльяться реферати з статей Пипіна „Изслѣдов. русской народности“ і Віньолі „Mythus und Wissenschaft“. Реферат з Пипіна, коли б був добре зроблениј, ја радо напечатав би в „Зорі“, в слідујучому році.

Чи не були б Ви ласкаві написати дља „Зорі“ невеличку замітку про дві пісні з Галичини, поміщені Головацким в юльскіј чи јакіј Кіевской Старинѣ? Одна пісньа „Ој пігнала дівчинонька јагньатонька в поле“, — очевидно новелла західна, варіјант ја стрічав по польски у Кольберга, — а друга про сојку — також, здајеться, інтернаціональна, — а обі Головацкіј денунціјуе јақ історичні, звернені против Польщчі. Надто шче пісньа про сојку очевидьачки і безвстидним образом на половину сфальшована. Прочитавши сі обі пісні і замітку Голов. в Старині, ја троха зачудувавсьа. Бо коли сојка значить Польщча, а чајка — Украјіна, то запевно журавель, про котрого у нас також је пісньа, буде запевно значити Москаля. А коли по толкованьу Головацкого „Лапав тато сојку“ значить! „Лапав Русин Ляхів“, — то шчо буде значити: „А ја тому журавльу бучком ноги поломльу“? На всьакиј спосіб

Пісньа та в збірнику Зубр. маје напис: „Старшому брату“. Хоч очевидно позшивана з кількох відрубних мотивів, вона міні видаєсь цікавою хоч би тільки згадкою о Кіјіві і св. Софїї.

Від того самого Зубрицького је у мене з Мшанці шче 18 кољадок, між котрими декілька зовсім досі незвістних в печати. I. Ф.

Коли б Ви були ласкаві зладити замітку до сеї пісні, то переписувати жеї не потребујете, а покликајучись на поодинокі місцьа, доволі Вам буде назвати нумер вірша.

70. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА,

Chemin Dancet, 14. Genève. 7 Дек. 1885.

Шановниј земляче.

Давненько вже треба б було мені Вам одповісти на Ваш лист, та дуже був затурбованиј виписками з книг, котрі безпремінно мусив вернути в Дармштадт на строк. Та до того насакували цікаві речі в нових книгах, — то так і записувавсь і зачитувавсь до задурю, шчо просто иноді пера не хотїлось вже брати в руки. Окрім того все ждав надходу з Руминїї збірки Gaster'а (Literatura populara romana), шчоб змогти вам де-шчо положительне написати про кољадку Вашу. Чомусь не надходить. Та вже треба писати, а то шче будете лајати, і по праву.

Ја раднішчиј стати у Вас до праці над одділом Folk-lore з нового року. Воно і так, як Ви пропонујете, добре; шчоб давати цікаві шматочки з примітками, — а то, мені здаєтьсьа, шче ліпше пустити по переду систематичниј вступ, — напр. переклад статї Cosquin — Les contes européens et leur origine, котру було ја виготовив (з примітками з укр. матерјалу ј переднім словом, котре ліпше обернути в зданье, про науку про казки на Україні) дља К. Стар. Також ја радив би почати виданьнѣ матерјалів з чогось капитального, — напр. з збірки кобзарських дум, зробленої шче в 1808 р. (цікава ј історїја цеї збірки!). Варјанти пречудесні ј дејакі зовсім нові. Цѣа штука зразу заставить говорити про себе вчениј світ. — Так напишіть Вашу думку, — і ја зараз же прилагожу до печати. Тільки шче одна подрібність: вже етнографичниј матерјал не можна печатати Вашеју „етимологіјеју“. В загалі скажу, шчо Парт. ј потім В. Барв. зробили велику дурницѣу своїм поворотом до етимологїї, тоді јак, бачу ј з корресп. про „вандрівку“ цього року, народ лѣубісінько читаје нашу українську фонетику; і тут народовці погнались за попами і випустили народ! і колись пријдецьса ж вертатись і од ціјеї дурости на (на) покинуту розумну дорогу. От початком повороту може бути печатаньнѣ хоч етногр. матерјалу фонетикоју, тільки вже радикальноју, „громадськоју“, — котру вжив вже Ом. Ор. в Studien. Так ја б радив такоју фонетикоју напечатати кобзарські матерјали.

Кољадка Ваша дуже цікава. Вона з тих, шчо ја колись назвав „богумільскими“, — і тепер, післьа одні(ј)еї роботи петерб. академика пр. Веселовського, ја бачу конечно, шчо јїх не појмеш без порівньнаньнѣ з грецькими, болгарськими ј руминськими „духовними стихами“. Ја вже ј дља других цілів

виписав собі деякі букарештські і атенські видання, — а тепер вони пригортаються і дьа Вашої колядки. Тільки пождіть трохи.

І на шчо Ви поспішились з листом Т-ва і мојею заміткою? Хај би собі одішов Парт. в народовську „нірвану“. А тепер ја мусив писати протест в „Зорю“. Кажу мусив, — бо бачу тут діло принціпа, а не особи. Најприкришче мені в цьому ділі власне те, шчо принціп мушу боронити ја, а не другі. Назад ја не одступљу: коли-б П-иј не напечатав мого листу (хај, коли хоче, лаје јого і мене, як хоче), то ја попрошу Вас напечатати јого коли П. вијде; коли Ви не напечатаете, — все буде кінчено між нами.

Ја шче не написав Вам всього, шчо треба було про статті про бібліју і христјанство. До тих книг, котрі Ви назвали, добре б прибавити: *Wellhausen — Prolegomena zur Gesch. von Israel*, и *Stapffer — Palestine au temps de Jésus*. Та ја думају, шчо багато часу пројде, поки Ви, чи хто иншиј, зберетесь на оригінальні статті в цих справах. Та не так воно і легко. От тим то ја і радив пускати переклади невеликих статей популяризаторів таких, як *M. Vernes*, котрі і сами пишуть і спеціальні речі (це најліпшиј род популяризаторів, котріј особливо розплодивсь в Англії). Новішча, позитивна, — польська література почалась з перекладів; колись ними мајже цілком наповнялись *Niwa i Prz. Tygodniowy*,¹⁾ — а тепер польаки вже мајуть і оригінальні праці нової школи. А ми все збираємось! Справди, подумајте про переводи! Дьа того ја б радив би Вам мати *Revue politique et Littéraire* і *Revue Scientifique*. Там трапляјуться статті як раз підходні дьа Зорі. Пропустив ја вишче сказати про *De Gubernatica — Folklore* в Італїї. Ја не читав статті, бо *Auf der Höhe* не бачу, — але знајучи *Де Губ.*, думају, шчо він тьагне все на міфологіју à la *Grimm* і *M. Müller* (як напр. не тільки в своїј *Zoological Mythologie*, але навіть в новішчї *Storia delle Novelline Popolari*) і через те думају, шчо ліпше јого не переводити.

Не радив би ја Вам чипати і моју Корделїју. Дуже вже вона далека од українських тем. Вже ліпше зверніть увагу на статтю галичанина Кузьмичевського в *К. Старині*, *Ноябрь*. Там тој же метод показаниј на близькому матерјалі.

З петербурцем шчось сталось не так, як Ви думајете. Він мені було писав, шчо перевозка пішла добре, а також, шчо гроші вже посіла. Тим часом ја їх не получив. Через кілька днів получив виписки з книжок без усякоїј приписки, — а далі нічого. Ја писав на данниј адрес одповідь на питанья, прислані шче з дороги, — і не мају ніякоїј звістки. Може вже „нечиста сила“ добралась, а може і звичајна „обломовщина“! Хто їх, россіян, розбере!! От з *К.* те ж не мају ні слова, а між тим *В. Б.* обіцьдав через 2 дні по приїзді написати. Прости їм, Господь! Жалко тільки, шчо при таких звичајах ніяка робота не піде, — бо і ці звичаї јесть тільки експонат тупости натури.

Чи получили Ви книги? Чи роздали кому слід? Чомусь „Дьло“ в Бібліографїї не згадује. Пријдеться прослати јому гульдена, шчоб, як колись,

¹⁾ В рукоп. *Tygodniowy*.

напечатало хоч торгову звістку, коли вже не хоче літературної. Її богу, не хочеться мені самому робити їм сорому, — а шчо ж мені робити? Треба ж якось дати знати людім, шчо працьа вишла.

А шчо, — чи знайшов Терл. в Відні кого небудь, хто б зхотів виписати мені де шчо з книг? Вас ја спитају: Чи је в Оссолінських Караджича¹⁾ — Приповјетке, Аванасьева — Поэтич. воззрѣнія славянъ на природу, Пыпина — Отреченныя книги (Апокрифы), Тихонова — Апокрифы, Буславевъ — Историч. Очерки р. лит. и иск.? Коли јесть, то ја напишу, шчо треба мені вислати. —

Чи можна вже вислати мені назад книги по звичајному праву ј артелям, котрі ја послав дља Кружка Вам і Павлику? — Тут вже јесть льуде, котрім цього треба.

Ваш М. Др-в.

Спитајте Т-ого (котрому кланьяјемсьа), јакиј тепер адрес Січі і чи можна послати туди Політ. Пісні?

71. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавиј Добродію!

Діставши нині Ваш лист, зараз і відписују Вам, поперед всего о тім, шчо дља мене найбільш больуче, о Вашій замітці до листу Тургенева і о Вашім протесті по поводу јејі напечатанья. Може бути, шчо була се з мого боку нетактовність, печатати Вашу замітку в „Зорі“. Ја пригадују собі добре, шчо Ви шче 1883 р. заборонили міні печатати јіјі в „Зорі“ тоді, коли не хотіло напечатати „Діло“. Тільки ж тепер обставини на тільки змінилисьа, шчо „Зорья“ перестала бути власністью Парт., а коли јего імјн шче ј стојіть під неју, то тільки јак вивіска, тај то призначена на замазанье. От тому то, бажаючи хоч таким дрібненьким причинком пригадати галицкіј публиці Вас і Вашу роботу, ја перепер умішченье Вашојі замітки. Позвольаючи на јејі умішченье, дотеперішній безпутній комітет уважав се свого рода концесіјеју дља мојіх сімпатіј, за котру міні пријшлось заплатити јім умішченьем „Синів“ та „Хрушчів“. Отже можете подумати собі, јаку радість зробив јім Ваш протест і јак пильно поквапились они, шчо б і з него уковати оружье против мене. Звісно, при дотеперішнім складі комітета нема бесіди об јего замішченью в такіј формі, јак Ви јего прислали; сумнівајусь, чи і в слідујучім році се зможу зробити, так, јак теперішній властивець „Зорі“, — тов. ім. Шевченка, не позволит кидати каменем на Парт. Коли б Ви обставили доконче при дословнѣмъ замішченью Вашого протесту, то міні приходилось би, вибираючи між Вашоју приязню а редакціјеју Зорі, покинути сьу послідню. З свого боку ја чују, шчо Вам належить сьа сатісфакціја за напади Парт., і дља того, коли б Вам се було до вподоби, ја постаравсь би при обговоренью Політ. пісень в однім з перших н-рів слід. року дати обширну замітку, реасумујучи напади на Вас Галичан і зводьачу јіх ad absurdum, а опісльа

¹⁾ В рукоп. караджика.

ї згадку про Ваш протест против уміщення Вашої замітки. Коли б така сатира була Вам достатньою, то я прирікаю Вам її вчинити — або виступити з „Зорі“.

Поки переїду до дальших точок Вашого листу, мушу поперед всего сказати Вам про одну річ, котру ми з Остапом і др. задумали. Бачучи неможливість ніякого поступового руху серед наших старших народовців, ми задумали, з одного боку не покидаючи „Зорі“ як органу беллетристично-літературного з характером мішаним: старо і молодод-народовським, видати в сліду ючій році щось свого, більш ясного і рішучого. Остап радить видати альманах в яких небудь 30 листів; ја був би за виданьєм кварталника; чотири книжки в році, кожда по 10 аркушів об'єму, могли би ченьже гарно заманіфестувати роботу, змаганья і бажанья најмолодшої партії. Правда, перше діло — кошт. Виданьє такої книжки чи такого кварталника коштувало б около 1000 зр. Можна числити на те, шчо бодаї половина того кошту покриєсья з передплати. На покритьє другої половини у мене је шче з торічних кїївських грошеї 150 зр. (не числьачи тих, шчо у Вас); надїюсь, шчо Акад. Братство дало б також зо 150 зр. Решту (200 зр.) треба б покривати чи то з розпродажі поодиноких н-рів, чи як небудь інакше, — на всьакиї спосіб, хоч би приїшлось і самому поволі ті гроші сплачувати, — біда не велика. Коли б міні удалось продати котрому з польских книгарів право накладу на мої новелі (а ја об тім тепер завів переписку з Варшавою і Петербургом), то може би ј у мене дешчо троха грошеї показалосья, з котрих головну часть, звісно, ја пустив би на виданьє. Шчо при тім виданью ја в великій мірі числив би на Вашу поміч, се розумієсь само собою; з власних праць крім деякої беллетристики ја бажав би помістити ту бодаї два-три очерки з критики письма св., популярно зладжені, а з перекладів дав би најрадше популярні виклади статей Фрітца Шульце, помішчених в „Kosmos“ і становльачих з собою органічну цілість: 1) Як розвилось виображеньє „душа“?, 2) грецка філософія від Талеса до Арістотелья (по Целлеру), 3) початок, зріст і упадок погорджуванья природи (христїянства), 4) боротьба між реалїстами і номїналістами; 5) зріст наук природничих від Декарта до Дарвіна. Сї статї, се короткії, а дуже гарнії виклад історїї філософії, де особливо ідеїна сторона христїянства показана дуже добре і глубше, ніж н. пр. у Дрепера. Крім того пішла б туди бодаї половина праці Остапової, дальше працья П-ка про читальні, а може ј його переклад Тїле і шче дешчо з наших галицких праць. З Ваших праць пожадано було б нам до того виданья дістати такі, котрі не могли б віїти в „Зорью“, пр. обїшчані Вами „Споминки про Галичину і Угоршчину“ і шчо крім того вважатимете відповіднім.

Статью Cosquin про народні оповіданья будьте ласкаві зладити як мога швидше. Шчо до кобзарських дум, то ја б з дорогої душі бажав, шчоб вони були у нас напечатані, та шче з Вашими увагами, ј мају надїю, шчо прочі члени комітету згодьтсья на печатаньє тексту дум фонетикою. Впрочім об сїм ја побалакаю як најшвидше з ними, таї діло не таке пильне, бо наперед повинна б піти статья Cosquin-а, а затим уже матерїал.

Коли Ви приїметесь реджірувати шматочками матеріал етногр., то ја постараюсь переслати Вам усе те, що в мене је позаписуване, јак тільки најду час позбирати все до купи. Жаль великиј, што з позаписуваного јак раз најменше казок. Зашљу Вам також дві рукописі апокріфів, які у мене је. Мају також збірничок рукописних статутів братств церковних від 1582 до середини 18-го віку; Ви мабуть задумували щось писати о братствах; коли б Вам треба було тих рукописів, то міг би Вам переслати їх до використання.

Що до оповідань з письма св., то ја бажав би почати з початку, з першої книги старого завіту і дља того дуже бажав би мати хоч способом пожички дља використання Рејса том I (Preface et Introduction generale) і оба томи 3-тої часті, де говоритьсьа про пентатевх. Чи не можна сі три томики јак небудь осібно купити антикварським способом? У мене в руках тепер книжка аббе Vigououx про бібліју, попівська дуже, але даје доволі багато цікавого матеріалу і на вступі історичниј огляд раціоналістичної німецької критики з обширними виписками особливо з Штрауса. Ціттельа книжочки, про котрі ја згадував, дуже інтересні: се підручники здобутків бібліјної критики, з котрих один призначениј дља протестантської молодіжі народних шкіл, а другиј, обширнішиј, дља середніх шкіл! Вельгаузена Prolegomena випишу.

Статья Ваша в Киевск. Стар. про театр дуже цікава і ја вже просив самого будушчого редактора „Зорі“ Калітовского, щоб зробив з неї дља „Зорі“ обширне резюме. В двох послідніх н-рах за сеј рік ја подају в доповненім перекладі своју по польски написану статейку про театр (штучниј) в Галичині, де в примітці згадав і про останки народного театру по наших селах і місточках, о скілько ја чув про них.

Від петербуржцьа не мају ніякої звістки, хоч писав јему вже кілька разів і в ріжних ділах, але не мају від него ніякої відповіді. Ја просив јого о дејакі книжки; між јіншим він обіцьав міні прислати літографовані лекції Веселовского по народній літературі, і нічого не одержав.

З Кіјіва також нема ні вітру ні хвилі вже з півтора місьацьа. Чују через Тернопіль, що В. Б. смертельно недужіј.

Книги від Вас получив і дав в ред. Діла, в бібл. Оссол. і в Просвіту. В братство дав не прьамо, а на приватні руки, бо в братстві јак раз була полиц. ревізіја, в котріј забрано з бібліот. Ваші виданья і виточено братству процес за їх розширваньє. Зам. Акад. Кружка, котрого члени писали на братство денунціяціју і запевно Вашого виданья не пријмуть, ја дам јего в бібл. Народного Дома. Чому Діло згадује, — не знају. Дивне воно собі!

Сими дньами буде там у Вас чоловічок від нас; ја передав через него дља Вас Кольберга послі(д)ні річі, а також Кравса югословенські казки. З книг котрі Ви згадујете, у нас в бібл. је тільки Афанасјева-Чужб. Поетич. воззрѣнія, а з Буслајева тільки „Сказаніе о Меркуріі“.

Шљу Вам несподіванку під бандеролеју. Шчиро поздоровљају Вас.

Ваш Ів. Фран.

72. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. XII, 14, 1885.

Дуже прошу, коли не можна здобути хоч в автора (котриј, кажуть, в Львові) Вајкі, Fraszki etc. на Rusi (Tarnopol, 1886. S. Barącz) книжки, то списати мені, як најскорше, варјант Królewna-Strach-Bij Гогоља на стор. 37, — та при случају списати ј увесь показчик виданьня.

Ваш М. Др-в.

Єще молимся: перепишіть із

Maly — Narodni bǎchorky a pověsti (1865) № 1 (теж вар. Bija).

Wolf — Deutsche Hausmärchen, S. 252 — 262. Die Leichenfresserin.

Valjava. Narodwne pripovedke, — 59 i 245 — 246.

Kulda. Moravske nar. pohadki etc. (старе вид. № 83 — 84, а нове 1874 не знају).

В обох цих — про те, як відьма поверта чоловіка в конья, чи скотину.

B. Nemcova — Nar. Vachorky. V, 27 — 40 (благодарниј мертвѣак).

73. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14, 15. Дек. 1885.

Шановниј земльаче. Оце зараз получив Ваш лист. Јіј Богу, тепер, коли ја прочитају в *Faits divers* в нашій „*Tribune de Genève*“, шчо в Львові приїньата на раді народовців нова конституція: ходити на чотирьох ногах, то зовсім не здивујусь! Шче Ваш комитет і листу мого печатати не хоче, після того, як без всьакого права потѣаг мене в своје болото! Мусить же бути јака небудь одповідь¹⁾ на запросини од „Зорі“ мені — спочивати ј на далі в тому болоті. Але хай, як собі хоче комитет, — а коли він не напечата мого листу, то і це буде новиј факт, котриј буде судити скоро галицька і україньська публіка. — Та зоставим на боці комитет, — а поговорим проміж себе.

Ви зовсім помиляјетесь, думајучи, шчо мені треба „сатісфакції од Парт.“. Јакі сатісфакції од чоловіка, котриј свідомо набрехав в Газ. Шк., шчо ја затьагав у својі ситі народовців, і коли вони отвергли мене, обернувсь до молодих, котрих і обаламутив і т. д. тоді, як сам П. був на тому зборі в К. Сушк. в 1875 р., де ја на питаньня: чоґо Ви од нас хочете? — одповів: нічоґо, окрім того, шчоґо Ви не виставляли себе репрезентантами нашими; ідіть самі по собі, а ми будемо јти самі по собі. Те ж саме казав ја всім народовцѣам в місті і кожному нарізнь і будучи ві Львові в 1876 р. (Те ж саме говорить і тепер мій „протест“ в Зорі). Цеју брехнеју П. показав, шчо він чоловік без чести, — як непотрібноству цієї брехні і неконсеквентноству перебріхуваньня Черкезова і Пихна в „Зорі“ показав, шчо він і розуму недалекого, — а од таких льудеј навіть амбіція піхотних офицерів не требује сатісфакції. Це до особистого боку діла. З літературного ж боку між нами

¹⁾ В рукоп. одповідь.

не ма і не може бути конкуренції: ја не перешкоджаю ні П., ні кому другому лаври од публіки пријмати; — а моја работа те ж перед публікою і хоч на мене лаврів і не кладуть, а все таки роботу ту знають льуде і на Україні і за границею, так шчо коли б ја навіть був амбітніј, як гусарський корнет, то міг би обігтись без декорації П-го і К-го. Не о таких річах мені jde в усьому цьому ділі, — а о достоїнстві льудини! І најгірше мені тут те, шчо власне ја мушу боронити це достоїнство в цьому ділі, — а не хто другіј. Простіть, коли Вам скажу отверто, — шчо мені гірко, як таки Ви так мало набули собі нъуху, шчо втаскали мене в „Зорьу“, — та шче ціноју вступок! — „А ларчикъ просто отпирался!“ Шче Давид, — хоч сам був не великіј джентльмен, сказав: „блаженъ мужъ, иже не иде на совѣтъ нечестивыхъ“. (Всѣ святые говорили по русски!).

Ја думају, шчо не буде в Вас добра ні в літературі, ні в політиці, поки Ваші прогрессисти не зарубајуть собі на носі цього псалма! Ја зовсім не фанатизм раджу, — а спокійніј одхід на своју дорогу власне од фанатиків мертвъацтва: Ваші народовці повторяјуть Левицьких, котрі зајіли Шашкевичів, — святоюрців, — котрі јіли самих народовців; вони готові спалити всьакого, хто не јіх, — а сами вони хто і шчо?! Гроби, навіть не поваплені! І Ви мусите ¹⁾ уступати јім! Себе калічити! Дльа чого?! Скажіть хоч Ви осібно, — шчо виграли Ви, до чого довели кого небудь з того самого часу, як після Гр. Друга, Ви појавились в „Дѣль“. — Про „Зорю“ скажу, шчо останні №№ навіть гірші, ніж були за часи Партицького. Виграли ми, значить, тільки те, шчо тоді, коли хто казав: ну, та і дурні льуде украјнофіли, шчо в јіх такиј орган, ми могли сказати: та це не наш! — а тепер того сказати не можем. — Моја думка про Ваші проекти видавницькі така: шчо або кидајте Зорьу, — і цілком отдајтесь свому органу, — або нічого з Вашого двоголовіја не буде. Не будь народовці такі неуки і пустоголові мертвјаки, а при тому і фанатики, — то можна б було з ними держати коаліційніј орган, в котрому вони б писали своје, а Ви писали своје все (хоч це і трудно), — а тепер вони на Вас непремінно цензуру накладуть, — коли вже вони вихолошчујуть (простіть слово; це колісь Ив. Аксаков видумав про цензурну печать) самого Шевченка.

Нічого прибавльаць, шчо коли Ви зложите собі свіј орган, — то ја візьму в јому дольу, јаку сами мені назначите. — А дльа „Зорі“ нічого не пришльу, поки не надрукује мого листу. Про кобзарські матерјали скажу, шчо ја јіх в усьакиј час могу надруковати в Россіји, навіть в Р. Архиві, чи Р. Фил. Вѣстн., — та тільки менј цього не хочетьсьа, — бо хочетьсьа звернути тими матерјалами увагу всього вченого світу на „своју хату“, — а не на „позичену“. (Правду сказавши, ніхто, як та наша дурна хата, і не винен, шчо јејі або не знајуть, або шче і носа од нејі вернуть!!). Додам шче, шчо уваги до кобзарських матерјалів ја думају писати најкоротчі: тільки показати варјанти в раньших варјантах, — та нагадати хронологіју. Другі матерјали пожаљујста шліть.

¹⁾ В рукоп. мусити.

За книжки спасибі, — хоч шче не принесли. Krauss'a не посилаєте:
в мене јесть. Ваш М. Др-в.

Посилају картку, котру був написав ранком. —

Не забувајте, шчо стаття про інтермедіј(і) Гаваттовича не моја. — Пригадав ја ш(ч)е Гессену Муху. Вона мені не подобається својеју „нереальністю“. Це зовсім запізнивша Квітковщина ј Стороженківщина; на ділі ј мужики наші ј чиновники не такі дурні ј, коли бувають дурні, то не так, не на такий лад. Це тільки автор од поганој манери, або ј од малого розуму такого з себе дурника вдаје.

74. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Шановниј земльаче. — Посилају Вам моју роботу, котру прошу одіслати в ред. К. Старини, — по адресу: Трехсвятительская улица, д. № 8-й вь Кіевъ. Статтю можна послать під бандерольју, а лист пошліть в коверті, — тільки все рекомендујте. —

Про своју роботу дльа Зорі тепер нічого не могу сказати. Пријнявсь було за перегляд Cosquin'a, та бачу, шчо треба мајже все перемінити: пројшло вже більш 2 років, як ја писав, а за цей час ја більш набрав усього матерјалу. А ја страшно втомленіј. З статі про Гаваттовича, та з Наср-Эддина побачите, јаку дрібну працьу треба було прикласти до таких работ, — а ја навіть вернувшись з гір, писав зразу шість таких работ (прокляті фольк-лори навіть легче јдуть, як зразу в кілька куп розкладајеш матерјал). Це все, та серед фінансовој еквилібристики зовсім вимучило мене. До того фінансова нужда ріже мене не тільки сама по собі, а по тіј обставі, в котріј вона на мене наляга. З К. ја не мају ні звука після того, як појіхала баришня, — а вона, як бачу, казала зовсім не те, шчо писав Тр. торік, — так шчо, значить, ја з Нојабрья того року не мају нічого точного з К., — а те точне торішње зовсім не сповнилось. А. обіцьвав через два дні написати нове точне, — і ні слова! Виходить таке, шчо мені громада дала одставку шче гірше, ніж колись Толстој, — бо тој хоч за 3 місяцьа перестеріг та ј дав одставку чисту, јасну. В Петербурзі лежить дві мојіх работи. Обернувь ја до својіх льудеј, котрі сами визивались помогати мені в літер. справах. Писав і переказував, шчо коли мојі наукові праці не годьяться, то шчоб знајшли хоч романи перекладати. Не ма навіть одповіді! К. Ст. напечатала одну працьу, — А. сам взявсь влагодити моје платне сотрудництво там (доси ја писав безплатно); ред. грошеј не шле, — а А. слова не пише. — Робиться шчось невиданне: з 100 пријателјв, — котрі „братались, сестрились“, з працьами, котрі доси переважно хвалили льуде, в котрих навіть завзьатішчі вороги знаходили шчось, накінець з готовністю робити јаке вгодно діло, аби дали, — чоловік сидить, мов кішка на башті серед повені, дожидајучи кінцьа. Доси, як би не сестра, то був би кінець, — а в сестри својіх 5 дітеј! — Ја, звісно, все храбрьусь, все ријусь в својіх матерјалах, все пишу, шчоб викласти хоть в скільки небудь конечніј формі те, шчо набрав та пригадав за 10 років, шчоб хоч кому небудь здалось, як лизень злиже, — та на решті бачу, шчо навіть цьа працьа перејіда машину. Иноді зовсім објективно бачу можливість

нервного удару, або сходу з ума. А коли приходить думка стрибнути в Рону, то, вірте, не так діти, як III-ій випуск Політ. Пісень, шчо шче не виданиј, вдержујуть. Хоч би јого видати,—а там шчо буде то буде!... Та ба! 20,000.000-на нація не може видати навіть 30 — 40 листів з того, шчо англичанин признав за „національну гордость“. Навіть најприхильнішчі лъуде кажуть: дуже інтересно, добре оброблено,—та жалко, шчо до нас мало доходить.

Не подумајте, шчо ја жаліјусь. Ја тільки констатују: раз Вам, молодшим, цъа констатація може на шчо згодитисъа:—а вдруге вона звинить мене в Ваших очах, коли ја опізнъусь, з переробкоју Cosquin'a. А може ј не опізнъусь. Може крізіс перејде легче, ніж ја думају, ніж мусить.

Будьте ласкаві, напишіть мені зараз же, як пошлете статтъу.

Ваш М. Др.

Петербуржець живиј! Не давно писала баришньа, котра мусила јого бачити ј переказати јому, шчо ја написав довгий лист на јого запити, по данному јім адресу, та шчо ја не получив јого грошеј і прошу, шчоб звістили, јак послані, та шчоб зарекльамували. Тепер баринька мене пита: чи получив ја гроші? і т. п. і т. п. Тепер і скажіть, на шчо Адам видумав мову, а Горос алфавит? Но по крајній мірі хвала Озирису, шчо шье не дав Тифонові проквтнути нашого петербурцъа!

75. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавіј Добродіју!

Лист Ваш одержав. Листок до Кіевскоі Стар. вислав вчера, а посланку шльу нині, та не під бандеролеју, (бо так у нас не можна), а в пачці.

Лист Ваш дуже мене засмутив. Справді, страшне мусить бути положенье, в котрім такиј могучиј дух, јак Ваш, міг так угнутисъа, так ослабнути, так зневіритисъа в лъудях і в самім собі. Ја бојусь приступати до Вас з банальними словами потіхи і заохоти, бо сам з досвіду знају, шчо такі слова в тъажку хвиљу далеко не полекша, а так шчось, мов цукрова вода, завдана замісць лікарства. Јак ја бажав би Вам помогти, хоч капельку вменшити того горъа, котрим так проболіли Вашј слова. Рівночасно з сим листом ја висилају три листи на Вкрајину: до Вашојі сестри, до Трегубова і до Ант. Не вже ж таки вони можуть дати Вам пропадати, взъавши на себе зглядом Вас обовјазок? Ја не знају, јакі були ті обовјазки, але пригадају јім се з Ваших слів. А спеціјально до Вашојі сестри ја (простить на слові) мају невелички жалъ. Хоч Ви ј кажете, шчо вона, чим може,—запомагаје Вас, але міні здајесь, шчо се говорить більше Ваше братерське чутье,—та ні, не буду кінчити сего реченъа.

Шчо до „Зорі“ — не нальагају на Вас. Цур јім — і редакторам і властителям! Свині вони і більш нічого, ј не стојить запомагати јіх. Побачимо, шчо буде.

Засилају Вам щчириј привіт і поздоровленье.

Ваш Іван Франко.

Д.28/ХІІ 1885.

Чи Окуневськиј був уже у Вас, чи шче ні?

76. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. Genève. 28 Дек. 1885.

Шановний земляче.

Оце дістав Ваш лист. Дуже вдячний за виписку з Вагаґса, а за зміст вдвоє. *Synograph* варіант польської казки, дуже вдалений од наших (Драгом. стор. 71—73, Чуб. I, 200—203, II, 27, Рудченко I, 27—32 і дуже подібний до *Kolberg Lud*, VII, 70—73. А з змісту Вагаґса бачу, шчо мені хоч душу чорту закласти, а збірку ту добути. Мені казав хтось з тутешних поляків, шчо, Вагаґс у Львові. Чи не можна до нього самого дійти та випрохати книжку? А поки шчо, будьте ласкаві, спишіть № 44 (*Grzegorz*), 45 (*Vij-Bun'aka*) і 55 (*Kozak*). Тільки прошу писати трошки виразніше, — бо ја Ваше польське писаньня з трудом розбирају. — Та шчо таке в №-рі 4-му? Може спишіть і јого.

Ваша казка — варіант Драгом. стор. 329 (Дитя съ ангельскимъ голосомъ и М. Богатый) і має звязку з легендоју про Константина В. (див. в *Romania*, 1877, Веселовскаго *Le Dit de l'empereur Coustonant*), тільки осложнена мотивами одшукваньня усяких чудасій. Цікавий варіант!

А про Ваші бібліотеки, шчо не мајуть навјть Карадчича, — не знају вже шчо і казати. Коли не знајдеться в Відні благодітеля, шчо б там виписував, то хоч кидай перо!

Про Свідницького, на жаль, нічого не можу Вам написати, бо не знају навіть, про якого Свідницького јде діло. Ја колись шче студентом стрічав двох Св.: один, Ісаја, був зовсім божевільний, — в Кијіві більш мовчав, ходив по товаришчам, читав книги та заносив јіх в чужі квартири, — а в Одесі в 1866 р. зробив донос на укр(ајно)філів, такий дурний, шчо начальство нічого не второпало (сам Св. про те розказував, а мені передавали одесці в 1867 р.) ј пожаліли навіть тих 25 р., шчо јому за донос дали. — Не думају, шчо б цей Св. написав роман. Другий брат јого, Анатоліј, написав було кілька етногр. статейок в Основі і був чоловік не без розуму, хоч дуже необразованийі. По ідејам був гајдамака (він зложив пісеньку в Полі дольа¹⁾ стојала, або ліпше переробив з народньојі, — додавши куплети про ножі на царів та на панів). На решті теж јакось з глузду почав зјіздити, бо став пити дуже, — казали, через несчасній сльуб (колись мені Д. Мороз розказував, шчо пријшов до јого Св. і казав, чи не міг би тој взяти од нього жінку і т. и.). Цей Анатоліј вмер в Кијіві шчось в 1867—8 році; перед смертју він служив при архиві в Университеті, — а раніше був деь на Подільльу вчителем в повітовому вчилишчі. Коли роман написав јакіј небудь з цих Св-ких, то не диво шчо Вам ніхто з Кијіва не шле біографіјі, — бо з тамошніх теперішніх льудеј ніхто про них не зна, окрім В. Б.

Ок-ого шче в мене не було ј звістки про нього ја не мају, бо навіть одповіді на лист јому (з Пісньами) до Стан-ва не получив. — Дам јому все, шчо сам зхоче взяти.

¹⁾ В рукоп. долі.

З К. получив 150 р. (через Париж), але ні слова листу. Радиј, шчо В. Б. хоч живиј, а шче раднішчиј, коли він здоров. В Петербург мав окказію передати про те, шчо Ви до них писали. Та як Ви јім пишете? Ја бојусь, шчо коли вони зоставляјуть листи довго лежати, то шчо б шче не влопались!

З „Зореју“ ја, јіј богу, не второпају, чоґо Ви од мене хочете, јаких уступок. Ја јејі не чипав і раднішчиј був дати јіј моју працьу, коли там не буде П-ого, котрого теж не чипав (навіть хвалив). Лиш тоді, коли мене посаджено в болото, ја написав, шчо там сидіти не хочу, і од цьоґо одступитись не мају права. Ніјакого виходу тут не може бути, јак напечатати мій лист. Не зхотять, — ја мушу јоґо напечатати окреим листочком і розіслати землякам, між котрими знајдуться ж луде (тепер нехај мало, але за кілько часу більше), котрі не поглядять по головці Зорьу за те, шчо навіть не зхотіла напечатати мого листу. Значить, коли ја встојују на тому, шчо б мій лист був напечатанниј в Зорі, — то це в јејі інтересі, а не в мојім.

Далі, — звісно, ја радиј скорше подати на світ дејакі свої праці (хоть не дља того, шчо б під старість держати екзамін перед галицькоју публікоју на титул патріота і т. и.) через Зорьу, — та коли дља того треба мені перејти через униженьња і піддержати паскудні нориви в літературі. — то ја тим паче можу пождати, або пітти і в „чужі хати“ А в својіј хај вже собі без конкуренції сидить правда і воља дд. Партицьких!

Вам ја не радив кидати Зорьу, — а тільки казав Вам, шчо поки Ви собі, по крайній мірі не вимовите авторитета в Ваших сојузників, — то з Зорі нічоґо бути не може. З того шчо Ви в мене просите уступок, бачу шче раз, шчо Ви ніјакого авторитета не мајете, шчо Ваш сојуз, значить, і не сојуз, не компроміс, — а простиј „полон у песиголовців“, — і коли Вас туди завдала не Ваша воља, а добрих товарищів, то тим більш мені Вас жаль!

А впјать таки дуже жаль, шчо Ви поспішили објавити, шчо на тој рік дасте Коскена і пр. в Зорі, — бо ја Вам писав, шчо, јак теперішња редакція не зхоче печатати мого листу, то ја попрошу напечатати нову редакцію, (конечно, з приміткою об тім, шчо стара не зхотіла) і без того не можу дати шчо небудь і новіј редакції, — бо значило би, шчо я передоволен зазивом старојі. Знов кажу, шчо најліпшиј вихід з цьоґо кругу — напечатати тепер же мій лист і дати П-ому, нехај лаје мене, скільки хоче. Тоді з новоју редакцією буде на ново. Впрочім в усьакім разі не забудьте, шчо, коли в новіј редакції зостануться јакі небудь песиголовці, — то ја не инакше дам своју працьу, јак за повним своїм підписом. Будь „Зорьа“ цілком Ваша, ја радиј ховатись (то б то ховати Вас) од россіјської цензури, — але ховатись од австріјської та шче і од песиголовців, — не ма резону, — напротив. Добре б було, јак би Зоря јак небудь зајавила, шчо вона коаліційне і безтенденційне виданьња, — бо ја б напр. не хотів брати одвічальність за всьакі кінокефальскі ідеї, котрі можуть випустити в Зорі, або і у Ділі лубезні сусіди. Само собою, шчо ја лишају собі право втекти з „Зорі“, јак тільки сусіди дуже вже накадять своїх благовоніј.

На закуску випишу Вам з „Кіевлянина“ про Вашу замітку в „Крају“ про Мицкевича: „Любопытнo отмѣтитъ, что переводы и передѣлки эти при-

надлежать почти исключительно Россіи, т. е. представляют несомнѣнное отраженіе общерусскаго литературнаго интереса къ Мицкевичу, — и нѣтъ ихъ вовсе въ Галиціи“. Правда це?

Веселихъ свѣат і нового року!

Ваш М. Др-в.

Єсть ще спосіб зкінчити зо всјама старими сварами: це обернути от-верто Зорьу в коаліційній журнал науково-літературній усіх русинів, котрі годьатьсьа проміж себе в ідеї національній, хоч і розходьатьсьа в політико-культурних ідејах, — і зробити в таким смислі деклараціју на новій рік. В знак шчирости такої декларації кај редакціја надрукує статтьбу Павлика з його підписом. Ја тодј беру назад лист свій і готов писати анонімно, коли це треба дльа Россії.

Рік 1886.

77. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet 14. 2 Јануаріја, 1886.

Шановній земльаче.

Шче позавчора получив ја Ваш листок. Спасибі, шчо послали пакет в К. Стар., — тільки чудно мені, шчо в Вас (в Гал., чи в усій Австрії) нема посилок Geschäftspapire з бандерольју, — коли вони вимовлені интернаціон. конвенціеју. Ја посилају, так всьуди ј получав такі посилки з Германії ј Россії.

Спасибі також на добрім слові ј за добру думку, — тільки все таки жалко, шчо Ви поспішились написати про мене листи в Россіју. Дуже бојусь, шчоб вони не зробили лихого вражінья, а то ј шкоди. А шчо страху вони наведуть напр. на А-ча, це вже діло вірне. До того ж ці листи зовсім не будуть мати практичного послідку. Ви не знаєте стану річеј. Шчо до сестри, то Ви дуже помильајетесь. Вона, або лјпше чоловік јїї, мајуть дуже не багато, а останніми часами, — через глупость адміністрації, котра поручила К. перебудовати монастир на суд, а грошеј не назначила, так шчо жиди-підръадчики всі контракти обернули на К-ча, — зовсім у долгах (надіјутьсьа, шчо виплатьатьсьа, коли накінець јім гроші за суд звернуть, — але коли). До того К. помага своїм родичам, між инчим одній сестрі, шчо в ссилці, і другій, у котрој чоловіка вислано. Останній $\frac{1}{2}$ рік і ми прожили тільки помічьчу сестри, чого мені најбільше тьажко. Громада те-ж, властиво, видавала мені більш, може јак кружок, хоч менш, ніж обіцьала, і шче менш, ніж мусила б давати, јак партіја. Тут, коли хочете, громада винувата, — бо через нерухливість мало до себе притьага лъудеј з ширшој публіки, а через неконсеквентність і реакціјні виходки ј звязки (і в Россії ј у Вас) навіть одпиха од себе симпатії прогресівној публіки (колись було в Черн. губ. дльа „Вперед“ збиралось по 3000 рбл. в тиждень і, примушені приміром других, навіть украјнофіли давали по 50 р., ті, в котрих ја було на громадські виданья ледви по 10 вививав). Так це діло таке, що не поправите в один час. Власне ка-

жучи, недодачі громадьян наших були завше. З того часу, як ја в Ж., ја нїодного року не получав стїльки, скїльки назначалось, — і приплачовав навїть за екстреннї замови (напр. на Волїв менї вислано 1000 фр., коли виданья коштувало вдвоє; ја доплатив з заробка в Рекльу). І все таки, кажу, кружок давав бїльше, нїж од нього можна вимагати. З цього боку нового в моїм станї тїльки те, шчо ја тепер не маю заробку, шщоб докладати недостачї. Тут кижане не можуть нїчого помогти. Могли б петербурці, — так там одні дмуться на мене за те, шчо колись не вдержали Жит. од подачі дурної ј лакејської записки Лор. Мелїкову про укр(ајно)ф(іль)ство, як користнїј дья уряду рух, — бо він одводить молодїж од соціалїзму ј політики до націоналїзму ј культури. Другї, — напр. Мордовцев, до котрого ја мав глупость обернутись (за одно з справоју дубованья варянтїв у Кост-ова), не прощачають менї того, шчо ја був проти них, коли вони с дуру вискочили було проти укр(ајно)ф(іль)ства. — Так бачите, — Ви тут нїчого не поробите Вашими листами. Одна велика вина кијан, — шчо зовсїм нїчого не пишуть. Це мене набїльше пече, пїсля торїшнїх розмов Тр. ј листїв А-ча. Та ја боюсь, шчо Ваш лист тїльки пошкодить: льеде не прош(ч)ють другим того, шчо вони перед цими винуватї, — а коли можна причепитись до того, шчо мовляв, таки-сьяки жалїеться на нас, — то окривджениј тим паче стаје винним. —

Шчо Ви кажете, буцїм ја впав, бо стратив віру в себе ј льедеј, — те ж не зовсїм вірно. Ја багато віри в себе нїколи не мав, бо знаю свої невеликі сили. Одно тїльки ја також знав: *gutta cavat lapidem*, — і працьував, як мїг. Працьују ј тепер, навїть, може, бїльше, нїж колись. Та тїльки обставини звернулись так, шчо моја працьа навїть невидна нїкому. Про льедеј ја завше державсь правила: не дуже на них складајся; обертајсь з усьяким, як з найлїпшим, але не дивујся, коли наскочиш на гїршого. Та шчо ж ја буду робити, коли вијшло на те, шчо зовсїм не можна поклатись на наших землякїв і шчо вони показујуть себе, — чи *volens*, чи *polens*, — а гїрше самого пессїмізма? Про россіян ја говорити не буду, — бо вони живуть в обставинах самих антїсоціалнїх. А Вашї могли б хоч в чому небудь показати, шчо вони такі соціалнї звірі. Ја вже про відносини до мене особисто не буду говорити: бо, јїј богу, аж смїшно, шчо пїсля того, як ја вигризав у київських громадьян гроші на бїбліотеку Сїчі (нагадују Вам, шчо мене прозвали з злоју іронїеју Михајло Галицкиј за те, шчо ја завше приставав з галичанами), ј сам двїчі видавав по 800 р. на заплату довгїв за книги, котрї зостались в тїј бїбліотекї, — ја не можу знајти сїчовика, котриј би дья мене зробив де-коли виписку з книги (коли ја це роблю дья чужих льедеј з Бретанї, а менї роблять англичане, італїянці ј т. и.). Про Федьковича, про „Союзъ“ і т. и. не буду говорити лїпше зовсїм. — Ну, а дья себе, дья својеї ідеї шчо роблять Вашї земляки? Молодїж? Не може бути спору, шчо останья була на лїпшїј дорозї в 1875 — 77, нїж тепер. Ви скажете, шчо треба вірити в прогресс. Так, — в Англії напр. ја в нього вірю, бо бачу, — а в Персії, в Египтї!... Про Галичину ја можу сказати, як ја мшчик у Горбунов(а): вотъ поди жь ты, шестнадцатъ лѣтъ и все на ефтомъ самомъ мѣстѣ! (перекидајусь).

Про Ваших соредакторів і Ви накінець кажете: „свині вони!“ Я ж Вам це казав ще тоді, коли доказув(ав), шчо, приставши до Зорі, замісць свого журналу, Ви зарізали і справу і себе самого підрізали. А тепер які ж будуть послідки з того, шчо Ви таке признали? Ви все таки zostались з свиньями,— та ще і мене до них затьагли і даєте закусувати. Оце получив ја останній № Зорі 1885-Парт-ого. Мого листу нема, а між тим знов је мої статті приобіцьяні. (В Росії, кому треба, всі знають, шчо Коскен моја робота і шчо збірка 1808 р. је тільки в мене). Виходить, шчо свині на моје зерно будуть собі ще мішки приманьявати! І мені, коли приїдеться накінець виводити свинеї на чисту воду, — а це треба в санітарних цілях, — то знов приїдеться показувати і Вас в дуже дивоглядній ролі. — Ја Вам најсурьозно раджу: примусьте Ви нову редакцію напечатати мій лист (з приміткою, шчо він був присланній ще до старої редакції), — бо ја непермінно, пождавши місяць, напечатаяу всю оцью справу окременими листками. В усьакім разі ја Вас тепер офіціально, як члена редакції, прошу передати в редакцію мій запит, як вона дума зробити з моїм листом, і коли не хоче напечатати, то одповісти мені прьамо і ясно і вернути мені лист, як документ.

Ваш М. Др.

Чи чуть шчо про П-ка? — Ок-го не чуть.

Всьакиї раз забуваю Вам написати, шчо в Ви таки дали „Пол. Пісни“ в Ак. Круж. Треба шанувати фірму окремо од тих, хто сьогодні під неїу сидить. Завтра можуть бути инші. А до того, коли вони доносьаь, — то і народовці теж доносьаь і на них і на нас. Над цим гріхом нікто в Львові не возвисивсь сурьозно.

Ом. Огоновському порадьте добре переглянути його Die Ruthenen в Enc. v. Ersch. Там јесть помилки. — Целевича „Переход козаків“ просто скандал, — звисно, окрім актив. Вступ такиї міг написати тільки чоловік, котриї в руках не держав Б. Хм. Кост-рова. Не відомі йому і Дневн. Зап. Марковича, котриї був у тому поході. Сором, сором і сором!

Щчедрівки в „Зорі“ — всі не нові. Далеко повнішчі варјанти јесть в Головацкогo і Чуба.

78. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавиї Добродію!

За кавціјеју 15 зр. визичив ја з бібліотеки Оссолінських дља Вас Баронча на 4 тижні і послајау Вам його під бандеролеју. Надіјусь шчо в 4 тижнях використаяете, шчо Вам буде треба.

Шчо до „Зорі“, то з свого боку радо згожујусь на те, шчо в зајавити јеї коаліційній і безтенденційній характер, і надіјусь, шчо і Кал. на те пристане. Шчо тикајесь Павлика, то трудність ту буде не з боку редакції, а з боку його самого. Поперед всего ніјакої статі у него готової нема. Робота його про Читальні не то шчо не скінчена, але і не зачата, тільки шчо матеріјал зібраниї. Написав він був в літі шчось ніби вступ до неї, але і сам опісльа роздумав, шчо в світ пускати його не можна. Коли ж буде готова

чи то повість чи праця про читальні, ја всіх старань доложу (і вже мају слово деяких других льудеј з ширшого комітету), шчо праця јего буде поміщена і по можности гонорована.

Отсе недавно ја прочитав Вашу статју в Кіевск. Стар. Жаль шчо Ви, беручись до јејі писанья, не сказали міні докладніше, јакојі іменно книги з давних театрів шукати, — може б можна було дешчо најти. А то ја віjšов, мов сліпіј до ліса, і не најшов нічого. Тепер, бачучи, чоґо Вам не стаје, ја може би ј вишукав дешчо. Незадовго візьмусь до перегляду давньојі польськојі бібліографіјі Пшиленцкоґо і рукописноґо каталоґу книжок Оссол., та јак шчо вишукају, не забуду звістити Вас.

Бажају Вам веселих свјат і з надходьачим новим роком усеґо доброґо і шчасливого сповненья Ваших замислів.

Ваш Іван Франко.

Львів д. 4/І 1886.

79. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавиј Добродіју!

Отсе дістав Ваш лист з д. 2 січня і спішу відписати Вам на него. Даром Ви льакајетесь, шчо б ја не нашкодив Вам својіми листами, писаними Вас ради в Россіју. Шчо до Вашојі сестри, то не потребују, здајесь, і казати Вам, јак високо ја поважају јіјі. А вважав ја конечним послать јіј виписку з Вашоґо листа ось чоґу. 1) Без потреби кинулась вона видавати Гогольа „Вечерниці“, котрих першиј випуск напечатаниј і певно піде на макульатуру, бо повістки в нім поміщені одно шчо троха вже застарілі, а друге, шчо були ј по кілька разів уже переводжені і печатані у нас. А на те виданье заслала вона П-кови 70 руб., котрі тој повернув на своју потребу, надіјучись сплатити друкарнью з розпродажі, — тепер же, після јего аресту, сестра мусить платити другиј раз.

2) Так само без потреби обішчалась вона Кобриньскіј, шчо заходиться більа жіночоґо Альманаха, покрити з својіх грошеј половину коштів виданья, коли те виданье обіјмати буде 24 листи, — а се значить напевно не менш јаких небудь 300 руб. От ја ј післав јіј виписочку з Вашоґо листа, шчо б нагадати стару приказку: *Erst die Menschlichkeit, dann die Kunst.*

Шчо до Тр. і Ан., то ја поступив, надіјусь, доволі огльядно. Лист до А. послав через руки Тр. в передачу і в листі тім пригадав јому обіцьянку — написати статєјку дльа „Зорі“, при тім згадав, шчо в справі ученоґо Кузьмичевскоґо пишу Тр-ву, котриј јому дешчо скаже. І більш нічого. А Тр-ву ја також написав коротко: виписав з Вашоґо листа уступи, доторкајучі јего, А., громади, К. Ст. і Петерб., і сказав, нехај з того те скаже А-у, шчо вважатиме відповідним. Нині ја одержав від него листок, з котроґо переписују Вам інтєресујучіј Вас уступець: „Гірко читати Вашоґо листа про п. Кузьм., але нічоґисенько не зробиш; в ред. Стар. сказано, шчо сими дньами заслали јему гонорар на руки Белеја, з котрим редактор зводив рахунки за пренумерантів. Друга статья чи й попаде на цеј місьаць, а піде на льутиј, тоді, казали, зашльуть гонорар. Шчо ж до тих работ, шчо лежать у Петерб., то розпитајусь, чи не можна допомогти“.

З „Зореју“ діло починає повертатись ліпше, ніж ја думав. Каліт. прьамо сказав міні, шчо ціла редакція — ми два, і шчо ми урадимо, те ј буде зроблено, а тільки в разі нашої незгоди скликатимемо широкиј комітет. Ја вже дешчо писав Вам про Кал. — По думкам він чоловік зовсім не далекиј, та все таки характер хоч слабенькиј, але чистиј, а разом бодај не тільки критично вироблениј, шчо одним непривичним словом јого не нальакајеш, і потрафить розлічити добру роботу від набору фраз, чого ніколи не потрафив ані Парт. ані Подол. Він показує велику охоту зробити „Зорьу“ серјознішим виданьем, ніж jakim зробили јіјі Парт. і Подол. Ја турнув јого до роботи над рукописами Оссол., дотикајучими історіјі Галичини при кінці XVIII в. Міні здаєсь, шчо з ним можна буде зробити дешчо більше, ніж робилось досі в Зорі, а принајмі подати в ніј багато матеріјалу дльа дальшојі роботи. Побіч такого матеріјалу (по історіјі літератури, освіти і економічного побиту) ја бажав подати дешчо ј етнографічного матеріјалу і поклав надіјі на Вас. Звісно, ја зробльу все, шчо Ви вважајете потрібним „дльа десінфекції“, предложу лист Ваш Кал-ому, чи згодитьсья випечатати. Та тільки ја не знају, як обіч сего бути з Вашим попереднім сказаньем, шчо відступите від свого домаганьа шчо до листу, коли „Зорьа“ стане виданьем коаліційним і напечатает праці П-ка. Ја вже написав Вам, шчо такому оборотови діла не бачу ніякојі перепони окрім хіба тојј, шчо у П-ка ніякојі праці готовојі нема. Але скоро буде і покажесь підходьашчоју, то ми зовсім нелицепријатно і з підписом напечатаетмо. Колиб Ви могли стојати на тому слові, з добавкоју до него шче ј обіщанојі мноју примітки до рецензії на „Політ. пісні“ то воно було-б може ј красше. Бо чи та десінфекція, на котріј Ви так встојуете, буде справдешноју десінфекціеју, чи може викличе тільки шче більше роздрозненє, не доходьачи до тих льудеј, до котрих повинна б діјти, і чи не утруднить хоч тојі малесенькојі поступовојі роботи, јака може б могла тепер при „Зорі“ зачатисья?

Про П-ка тільки ј чути, шчо перед свјатами јого ј сестру јого суджено в Коломијі, — але јакиј вислідок суду, — доси шче не знају. Не знају також де він тепер, а то післав би јому дешчо грошеј, котрі на дньах дльа него одержав

Огоновскиј в „Зорі“ переробльає цілковито ¹⁾ статью з енциклопедії а властиво даје „Коротку історіју літератури“. Шчо вона вијде лихо, се всі ми знајемо; о кілько буду міг і знав, буду старатись не перепускати хоч грубших помилок; ну, та при дуже малесенькім знаньу мојім о давніј і новіј укр. літературі не багато на себе вповају. А Ог. професор універзіт. і фірма така, шчо може сам за себе одвічати, то нехај і пише ј одвічаје.

Те саме скажу ј про Целевича. Трудно-ж редактору до кождојі чужојі, а шче по спеціјальности далекојі від него праці наводити справки. Звісно, шчо знају, на те ј увагу зверну. Впрочім Целевич хоч тим цінниј, (јак самі кажете), шчо даје документи. Нехај даје; другі ј того не дајуть.

Щедрівки напечатав ја на усиљну просьбу самого вчительа, котри обіщавсь, шчо заохочені тим способом дівчата ј парубки в Рудні списувати муть більше пісень, казок і проч.

¹⁾ В рукоп. цілковиту.

Чи дістали Ви мій лист і Баронча? Дуже б я бажав, щоб Ви могли швидко його використати, та щоб я міг віддати його і відобрати кавцію, — хоч, звісно, не налягаю на Вас наступом.

Шчиро поздоровляю Вас

Ваш Іван Франко.

Львів д. 9/1 1886.

80. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. 14 Яанв. 1886.

Шановній земляче.

Позавчора получив Ваш лист. Об тим, шчо зроблено, зајво споритись, а через те скажу тільки трохи в поправку того, шчо Ви пишете з поводу листів Ваших в Россію про мене. 1) У сестри нічого перемінитись не може: за Гоголя треба ж все рівно заплатити; обіцьянок Кобринській теж треба додержати. Теорія ж Ваша: *Erst die Menschlichkeit, dann die Kunst*, до моєїї пригоди не підходить, бо ја в Женеву посланиј дльа *Kunst*. 2) в Кијіві теж все по старому: ја все добивавсь получить нестільки гроші (продавши шчо небудь з мајеточку жінки-дітеј, гроші ја здобуду), а лист з програмоју праці чи ліквідації женевських інституцій: чи мені видавати 3 випуск пісень? шчо робити з чоловіком наборщиком, шчо з типографією, складом книг і т. д.? Такі питаньня зовсім не філантропичні, а чисто ділові, обіцьяв мені вијаснити А-ч, та ј доси мовчить. Ја впрочім цього ј ожидав! І Ви Вашим листом не здвигнете јого з місцьа. Хиба кумедно, шчо прибавилась четверта варяція на мотив, котриј граємо ми з земляками останній рік: знову пишуть: вислано, — а ја знову не получив. Тепер треба, шчо впять ја написав: не получив, ergo шукајте, а мені одповіли впять: вислано і т. д. і т. д. Зостајетьсьа заспівати:

Ој ти, брате, ти Мусію,
Чи бачив ти чудасію?

Ја не бачив і не чув нігде, окрім між українцьами, котрі при всіј шчирости і пр. ніякого простісінького діла не можуть зробити, шчо не заплутати.

До таких простісіньких діл, незвісно, ј якого розуму заплутаних, належить і процес мій з Зореју. Обрид він мені до оскоми. А потому ја предлагају шче один, здајетьсьа, вже најпростішчий вихід: лист мій мусить же бути в редакції; хај К-иј рішить діло, і хај одповіть мені, як всьакому иншому корреспонденту в кінці газети, шчо знаје, Ја всьакоју одповідьдбу буду довольний, бо покладајучись на Вашу рекомендацію, сподівајусь, що К-иј, як чоловік совісний, порішить діло, зваживши як принципіальний бік діла, так і свій стан і интерес партії, газети і т. д. Тільки хај не тьагне діла.

Такиј же простіј вихід і в справі мојого сотрудицтва в Зорі, котору справу теж якась нечиста сила, котра орудује українськими справами, встигла запутати. Коли редакції интересна моја працьа, то хај об тим напише до мене, як це роблять звичајно всі редакції, котрі хотьать сотрудників. Теж саме хај зробить і з Вовком, коли хоче јого працьу ј матерјал.

За Баронча велике спасибі. Роблю виписки і, як зкінчу, одішлю назад. Од О-ого получив книги з Полі, а потім лист з Станиславова. Він до мене не добравсь. З книг Краусс в мене давно був, Афанасьєва Р. Нар. сказки теж і ја питав про Ао-ва Поетическія воззрѣнія славянъ на природу, а не казки. Ок — иј пише, шчо Ви просите вислати книжки Ваші скорше, а Січові можна довше держати. Котрі Ваші, а котрі Січові, ја не знају. Напишіть. Поздоровляју з новим роком.

Ваш. М. Др.

Чи дали Політ. Пісні в Акад. Кругок? Про Целевича ја писав не к тому, шчо таких статей не печатати, а к тому шчоб такого не писати. Не буде добра в краю, поки льуде будуть виховувати свіј розум на безпідставному верхоглядству.

81. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавиј Добродію!

Отсе шчо одержав Ваш лист і спішу відповісти Вам. З Кіјіва від Тр-ва передају Вам ось шчо: з Кієв. Стар. гроші вислав Вам Б-ј, ну, тај гонорар же такиј, шчо справді аж смішно, як подумати, кілько роботи стојла Вас статъя! З Петербурга Тр. довідавсья, шчо статі Ваші там будуть надруковані, а поки шчо відтіль буде заслано Вам 300 руб; розказујуть також, шчо надіятись на сотрудництво в петерб. часописьях дуже трудно, усі там бојатьсья після краху Отеч. Зап. Хіба може так робить, як зроблено з останньоју статъю — себ то посилати через моје посередництво. Ја, звісно, радо згожујусь і пишу про те Тр-ву. Про справу Вашого листа ја перебалакају з Каліт. шче раз (від него-ж ја і одержав його) і надіјусь, шчо в другім н-рі ми помістимо його бодај в такіј формі, як помістили в першім зајавленье Ор. Левіцкого. Так само скажу јему, шчоб сам написав до Вас і до д. Вовка про сотрудництво, хоч властиво всьа така переписка зложена на мене.

П-к увільнениј в Коломиї і ладитьсья приїхати з сестроју до Львова. Чи і јаку можна буде на разі најти дльа него роботу, — не знају.

З своїх книжок ја передав Ок-ому дльа Вас Кольберга „Рокусіє“ (два томи в однім), „Mazowsze“, один том неоправл. (тепер вијшов другіј), „Lud“, один т. неопр. і Краусса два томи. Ја зовсім не нальагају на те, шчоб Ви швидко міні прислали јіх. Інтересна ту річ з збірником „Podania polskie, ruskie і litewskie“ Лукіяна Семеньского; в жадніј бібліотеці не можна його најти, — з Оссолінеум його украдено. Јакијсь пан, мабуть чи не Потоцькіј, на котрого родину там приписані якісь скандали, виловљује і нищить усі екземплярі.

Отсе і все. Шциро кланьяјусь Вам.

Ваш Іван Франко.

Львів д. 18/І 1886.

82. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. 31 Јанв. 1886.

Шановниј земляче.

Сьогодні в ранці одіслав Вам Баронча, — з котрого одначе не все вспів переписати, шчо було треба. Коли можно трошки з годом, візьміть його впяť

для мене. По дурному ця книга зложена, та видно, що матерјал був перед чоловіком дуже цінний, а для моїх студій — безцінний, так що хоч всьу книгу переписуј. —

Получив ја од Б-ја гроші. Коли будете писати в Кијів, то звістїть, що К-чевський 50 р. получил і дуже дякује. —

Мају звістку ј з Петербурга, — далеко не таку рожеву, јак те, що Вам писали з Кијева. Кажуть, що почали старатись, щоб помістити одну мою працьу в јакомусь товстому журналі. Про гроші нічого не пишуть.

Ну, та це тема скучна. Ја сам на нејі махнув рукоју ј став на тому, щоб спродати, що можна, та викінчити III т. Пісень і стереотипного Шевченка, — котриј вже мајже весь набраниј. Треба конче напечатати хоч поки 500 екз., — аби був, аби нагадати, що не всьа українська література скопцьами пишеться, — та шче ј скопцьами добровольними.

Оце начитавсь ја перших NN Дъла Буковини, Руси, Зори за 1886 р. і думају: наслав бог багато лиха на нашу земљу, — а такого шче не було, щоб льуде сами себе оскопльали, та шче за дурницю: за уніатський клерикалізм! Ваша примітка до Луборадських нагадала мені примітку в Правді 1873 р. до казок про попів. 12 років дурнісінько пропали для нас! Коли навіть Луборадських не можна пускати в світ без такојі примітки, то ја вже не знају, јаку живу справу можна буде зачепити в Зорі живим словом?! Не берусь загадувати, чоґо Ви добјетесь в Галичині, — хоч і думају, що коли народ у Вас не дурнісінький, то він або сам одвернеться од Вас, јак одвернувсь од свъатојурців, або „обрусители“ у Вас јого одібјуть, коли хоч трошки порозумнішчајуть та виступлять з агітаціјеју аграрно-православноју. Ну, а в нас на рос. Україні, коли українство не видума нічого розумнішого, јак теперішньа конищина з „Зореју“, — то молодїж вијать підде за рос. „народозольцьами“, коли вони знову прокинуться, і буде цілком мати раціју.

Простїть, що шче не висилају Вам грошеј. З першојі полочки од матери вишљу Вам хоч половину, коли не всі.

Ваш М. Др-в.

83. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Дорогїј Добродїју!

Не знају, чи дішов уже Вас другїј н-р „Зорі“, в котрїм хоч сьак так напечатано про Ваш протест против напечатанья в „Зорі“ замітки. Нумер тој опізнивсь задля конфіскати, а конфіскований був за афоризми Федоровича.

Редакціја задумала свјаткувати 25-ті роковини смерти Шевченка јувилейним нумером, посвјаченим памјатї Шевченка, јего творам, житьу і т. і. Знајучи, що в усьаких справах, дотикајучих нашојі літератури, Ви один з најкомпетентніших льудеј, а спеціально про Шевченка знајете більше других, ја удајусь до Вас з просьбоју, допомогти нам, коли ласка Ваша, до виданья такого нумеру, допомогти і порадоју і працеју. Звісно, трудно нам на те числити, щоб ми могли подати јакий новиј матерїал, нови, незвістні досї твори Шевченка; ішло б бодај о те, щоб подати јакі не безвартостні причинки до појасненья јего творів і јїх народного та літературного значїнья.

Я написав отсе до Кієва, але на всьакиї злучаї пишу ї Вам, шчо пожадана річ була б зладити два критичні своди: погляди на Шевченка Москалів і — Польаків. За польаків в разі потреби міг би ја взятись, а хто візьметь, за Москалів. Коли Ви сего не зробите, — не знају. В Кієві міні о чімсь подібнім говорив Міхальчук, та він мабуть не зробить.

Так от Вам і просьба моја: зробить таку річ, хоч би коротенько, а коли Вам не можливо або шчо, то порадьте, до кого б ударитись. Впрочім, коли б Вам не можна було сеїї річі зробити, а можна шчо небудь їншого, — то зробить, шчо зможете.

Звісно, печатати мусимо з підписом одних Ваших ініціалів, — як довго „Зоря“ їде в Россію. Маїе вона там досі зо 60 предплатників, та ї то самих најкрасших, а знов в Россії тепер новий трус на нас пішов: Ділу вже заборонили вступ. Та дльа Діла сьа заборона не така тьажка, як була б дльа „Зорі“, — се значило би розірвати послідньу нитку, шчо нас вїаже з Україноју.

Ожидају скорої присилки Баронча, бо у мене тепер на копїйки велика посуха, а віддача Бар. значить дльа мене відобранье кавцїї 15 зр.

Павлик уже у Львові, — він досить здоров, лиш одно те нещастье, шчо грошеї не маїе і шчо наскочив на таку пору, коли ї ја зовсім голий та шче в довгах. Подвіїне нещастье, шчо роботи собі ніякоїї знаїти не може. Ја вже і сам не знају, як йому запомогти.

Шчиρο кланьяјусь Вам.

Ваш Іван Франко.

Львів 2/II 1866.

84. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. 6 Фебр. 1886.

Шановниї земляче!

Получив учора Ваш лист і „Зорю“. Замїтка про мїї лист виїшла, як і слїд було ждати: Редакція зробила все можливе, шчо б поставити Др-ва дурнем, — а так, як він і їсть дурнем, хоч може „сь другой стороны“, — то так йому ї треба!

Просьби про Шевченка сповнити не могу, вже через одно те, шчо не мају під рукоју матерїалів.

Шчо „Дїло“ не пускајуть вже в Россію, — тому нічого дивного не ма. Дурна б була цензура московська, шчо б забороньати укр. книжки свої, а пускати австрїйські. Важко тїльки те, шчо „Дїло“ підскочило під заборону післьа всього јого лакеїства навіть до росс. православіја, котре воно хотїло підперати проти штунди ї т. и., — і шчо јого заборонили за лакеїство папізму од імені всього укр. народу! Коли цього не рознесуть Аксакови ї Каткови по Россії, то можна буде навіть радїти, шчо „Дїло“ не ходитиме в Россію ї не буде класти сорому на український рух.

Шчо не забаром і „Зорю“ спиньать, — це тїльки питаньня часу. Кажучи по совїсті, в тїм великоїї страти дльа України не буде. Је це нитка, — коли певно „Зорю“ получајуть 30 мастодонтів, — а 30 створїньнїх бїльше постдїльувальних здвигајуть плечами, читајучи Зорю? „Нитка“ буде тїльки тоді, коли

„Зоря“ буде хоч в чому небудь доповняти петерб. і моск. журнали, та буде більш європейським журналом, ніж російські.

Баронча, певно, вже получили. Ще раз спасибі.

Павлику кланяйтесь і скажіть, шчо лист його ја получив і почав одповідь, — але як треба написати цілу дисертаціју, а в мене дома не зовсім благополучно (Ліда трохи в гарбачку нервову не вскочила і тепер шче слаба), то ја перервав писаньня. Завтра мабуть зкінчу. Страшенно ј мені жалко, шчо П-ку не можу помогти. Вам би порадив помістити його Ланге або Тіле в Зорі, заплативши хоч трохи за роботу, — то була б і поміч чоловіку ј нитка, міцнішча ніж $\frac{3}{4}$ того, шчо друкується в Зорі, — та, звісно, рада моја піде на вітер. — „Голені вуси“ і т. и. будуть печататись, — а європейські речі хая полежать!

Ка не второпав навіть Ор. Левіцкого. А в цього остатнього на(ј)дікавішче, — показ, шчо братства спершу були не реакціеју за православје, а початком свого роду реформаціји, — думка котру ја шче в 1870 р. в В. Європи казав і потім в І т. Громади ј у В. Евр. 1884 в статті з поводу јубилеја *О е д о р о в а* — друкаря. —

Про Руданського приїміть в досвід такі факти: ја переслав його першу пісню Іліади в Правду шче в 1869 р. і прохав надруковати ј написати до Руд. лист. Правдъане манускрипт згубили, а листу до Руд. не написали. Руд. розсердивсь на мене ј не одповідав мені на 3 листи, — аж коли ја случаєм здибав[сь] у Флоренціји в 1872 р. одного пана з Јалти, шчо дуже прихильно говорив про Руд., ја попрохав написати до Руд., і тој одповів сухо: скажіть Др., шчо ја залишив усяку літературну працьу. Незабаром Р. вмер, — і вже од його брата дістали ми в Кијіві його манускрипти. Ја знову послав у Правду перші пісні Іліади ј І п. Енеїди — але насилу догризсьа, шчо б јіх почали печатати. Гриз ја Правду шчось років з 2, — та ј то, Правда не напечатала всього з Іліади, шчо послав јїј Руссов. — Безспорно, правдъане причинились, шчо б добити енергіју Руд. до житья і шчо б погубити його працьу по смерти. —

А впрочім, — навішчо ја це все пишу Вам? Коли вже написав одно лишнье, то припишу ј друге: оце в середу читав ја останньу конференціју в тутешньому студентському товаристві (россіјане всьаких сортів, з ляхами ј жидами, болгаре, кавказці ј т. и.) про стан науки *folk-lore*. Післьа вводу ја концентрувавсь на легендах релігійних польських, великор і укр., — звісно, порівнячим методом. Вишло в мене три періода або ліпше — уклада: 1) церковниј, 2) апокрифичниј (жидівсько-магометансько-богоміль(сь)киј), 3) протестантськиј. Більшість укр. легенд вклатась в останніј. А наші „народовці“, роспинаютьсьа за православје ј уніју! Звісно, шчо ја своєму етьуду не знајду місцьа ні в Россіји, ні в Галичині. Попробују обробити дльа *Archivio per la tradizione popolari*. —

Ну бувајте здорові. Ваш М. Др.

85. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавиј Добродіју!

Шльу Вам від кіївських льудеј 200 руб і лист, а від молодих програмку з просьбою:

- 1) на лист відписати як найшвидше на моє ім'я,
- 2) на програмку поробити свої уваги і зослати по звістному Вам адресу в Петербург, а також, коли можна, копію тих самих уваг заслати на моє ім'я дльа пересилки в Кіїв.

Баронча одібрав і віддав, — коли треба буде, знов визичу. Щиро Вам кланьаюсь. Лист Ваш вчора також дістав.

Ваш Іван Фр.

86. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавий Добродію!

До письма товариша З. прилучују ј свіј листок і прошу Вас прислати ті книги, шчо ту виписані на карточці, по одному екземпляру кожду, а крім того ще по два або ј більше екземплярів „Нових укр. пісень“, Историч. Польши і Волів.

Говорить товариш, шчо добре було б, як би Ви (висилали) по одному екземпляру всяких своїх видань у всі россіјські університети, — се ј приписују на јеґо бажанье.

Книжки шліть на моє ім'я, під бандеролеју, рекомендовані, і не всі одного дньа, а так шчо дньа по частині.

Дуже ја тепер розірваниј, то ј не пишу більше, а на днях, як троха зберусь з мисльами, то ј напишу більше.

Остајусь з поважаньем.

Ваш Іван Франко.

Львів д. 8/II 1886.

87. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавий Добродію!

Шльу гроші з рук того ж товариша, шчо ј лист нині висланиј, 250 карб. передачі, а 10 за книжки, про котрі в листі написано,

Пријателі Ваші, від котрих ја вислав Вам перед трема дньами листа полишили у мене дльа Вас де які книги ј ноти Лис., (а іменно ілюстровані Гајдамаки і Молчановского „Очеркъ Извѣстій о Подольской землѣ“), — сими дньа јіх і зашльу.

Ваш Іван Франко.

88. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. Genève.
10 Фебр. 1886.

Шановні земльаче.

Оце получив 200 р. ј Вашу записку, — а вчора лист і програму. На лист не так то скоро напишеш одповідь, — хіба вишльу завтра. Замітки ж на програму напишу шче пізніше. Тільки одіслати замітки не так то просте діло: кажете: по з ві с н о м у адресу в Петербурзі. Але міні дано два адреси; по одному писав, — та одповіді не получив і мају резон думати, шчо не дішло. Через те ј обернувсьа до корреспондента через посередницьу, — значить, через 3-ій адрес, — і хоч все таки одповіді на повишче згаданниј лист не получив, то

хоч мају звістку, шчо посередниця бачилась з кимсь з тих, хто мусив лист получати. Так по јакому ж адресу тепер писати? Коли можете шче, то скажіть привезшому лист і програму: чому таки він не приписав од себе нічого: хто дав лист, хто програму, чи получено в П-бзі міј лист, чому не ма одповіді (в мојому листі була одповідь на питаньня ділові ј од мене були такі ж питаньня, а окрім того звістка шчо послані *) гроші не получені, — значить, треба шукать јіх). Јіј богу, пора б уже кинути стару панську звичку обертатись з лудьми, мов з собаками: кинути без објасненя папир, чи гроші, запитати чоловіка про шчо небудь, — та побігти ј замовкнуть і под. Од такојі звички ні особам, ні справі добра не буваје!

Не получив ја ј „Гајдамак“, про котрі говориться в листі. Подібне ¹⁾, памјатајеться, случилось в пријїзд першого петербурца.

Дїстав учора „Дѣло“ з історієју јого заборони. *Quod erat demonstrandum!* Ја писав і Вам і сестрі, шчо з Пелеша будуть такі овошчі. На забороні „Дѣла“ не стане, — а буде всїј укр. прессі ј навіть особам. Ј коли б за добро, — а то за *Świętą Unię* ²⁾! Коли вже „Дѣло“ так хотїло дебїту в Россії, шчо аж православіє ратувати хотїло од штунди, — (котру навіть дурниј православниј царь тепер терпить), то јак же було не подумати, шчо не на те Толстој і Побїдоносців уніју в Холмщині рујнували, шчоб допускати входу ³⁾ јїј по всїј Україні, — коли вже не стало в нього мозку зрозумїти, шчо лаїцізація національној політики, а надто в нації з кількома вірами, — одна можлива основа дља патріотів?! До цеї лаїцізації було договорювались не тільки Батьківщина ј Дїло за Барвинського. А тепер за сьвітївца Белеја — „Сьвата Уніја“ стала прапором народовців! Все думають шчо сам Лев ХІІІ в „Просвіту“ запишеться ј воскликне: *Per vos, Narodovzi, Orientem convertendum!* або чи не сам Вахньанин папоју буде! — Интересно, шчо тепер почне Дѣло. Консеквентно буде тепер објавити цілком віјну Россії під прапором Пелеша, — на шчо россієський уряд одповість на українських чубах. Јак би ја був на јїх місці, то сказав би, јак українець лицвину в звісній приказці: — на слова: „то наш бог на вашого бјець!“ — Так јому ј треба: нехај з дурним не зчепляјетьца! — Побачимо шчо чуби скажуть. А шчо скубти јїх будуть за Пелеша, це вже безпримінно! Та коли б скубти, а то ј сміјатись! Ось шчо лихо!

Ваш М. Др-в.

Простїть шчо шче не висилају довга; јак раз получив рахунки за типографіју, — треба хоч кредїт сьїј піддержати. Ви мусите на дньах получить гроші за Наср-Эддина, котрі, здајеться, јак раз покрийуть міј довг, — то вдержїть.

89. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавіј Добродію!

Вчера одержав Ваш лист і дуже посумував, причитавши јого. Невже таки ані крихітки доброї волі Ви в „Зорі“ не бачите? Не вже таки самі тільки

*) Так писалось в листі з П-б-га: „посылаемъ 100 р.“

¹⁾ В рукоп. Побїбне. ²⁾ В рукоп. *Świętą Unię* ³⁾ В рукоп. хводу.

мастодонти в Україні і Галичині її читають? Правда, я і сам чују, як далеко її до того, шчоб не то бути більш, але хоч би на стільки європейскоју, як російські журнали, та з другого боку подумајте, яким чудом можна се зробити, коли ніхто крім Коніських та Ильницьких не пише до неї, коли найбільш європейські українофіли льякають сьа навіть названья в ній свого ім'я? Пишете Ви саркастично, шчо „Др-ов дурень, хоч може „сь другой стороны“, се б то, шчо вдавсьа в яке небудь діло з такими дурнями, як редактори „Зорі“, — але поставте себе на хвиљу в шкуру хоч одного з тих редакторів Вашого покірного слуги, то і побачите, шчо тут одуріти зовсім не так тьяжко. От хоч би і само зајавленье о Вашім протесті, — кілька прикрости і унижень і гризоти воно міні принесли! І звісно, вишло не те, шчо повинно було вијти, хоч іа робив, шчо тільки міг.

З П-ком діло буде доволі трудно. Ланге печатати в „Зорі“ не можна вже хоча б дльа того, шчо заповнив би цілиј рочник, а ту јдуть такі дві обширні річи, як Луборадські і Історія літератури, котра потьягнесьа весь рік. А про Тіле мабуть і говорити нічого, бо не напечатають. Далеко красше було б, як би П-к скінчив свій роман, котриј міг би піти по Луборадских, і як би дав роботу про читальні до „Зорі“, замісь видавати її без грошеј осібноју книгоју. Жаль тільки, шчо ані романа ані читалень він не скінчив і не кінчить, а поки не буде цілої роботи, жадна редакція не пријме.

За дані про Руданського дуже Вам дьзкују і при нагоді позвољу собі скористати з них так, як скористав із даних про Свидницького (кінцева приписка в нотці про Св. не моја, а Калітовского, але іа мусів долучити її до свого тексту!). А про Вашу конференцію про легенди шчо Вам сказати? Пісьа всего того, шчо Ви сказали в своїм листі на шчот „Зорі“, іа не смјју просити Вас, шчоб Ви прислали її дльа „Зорі“, хоч могу запевнити Вас, шчо коли розправа зовсім наукова і без алльузій до тутешніх політичних і релігійних відносин (в роді тих розправ, які Ви печатајете в Россії), то вона буде напечатана без жадної зміни і з підписом чи то Кузьміч., чи М. Д. Та тільки, як кажу, сумнівајусьа, чи схочете мати на будуще шче яке небудь діло з такоју мастодонтськоју часописеју, то і бојусь виразно просити Вас.

Та і з якої рації міг би іа просити Вас о шчо небудь, коли Ви в посліднім листі прьамо такі вагујетесь, чи признавати мене за чоловіка, чи за скотину, з котроју і балакати не стојить. „А впрочім — на ві шчо іа це все пишу Вам?“ — запитујете Ви себе самого, немов би жалкујучи, шчо потрапили дармо папір і чорнило. Шчож, ласкавиј Добродіју, — хоч і як іа дорожу Вашим судом о кождіј справі, Вашоју порадоју і кождим Вашим словом, — але іа не думају набиватись Вам, і коли Ви міркујете, шчо не стојить зо мноју балакати, то і не балакајте. Певно, шчо міні цікаво було б взнати, дльа чого іменно не стојить зо мноју балакати, — ну, та тут уже Ваша воля сказати міні мотиви Вашого осуду або не сказати.

Кланьяјусь Вам і засилају щире поздоровленье Вам і Вашій сімјі.

Ваш Іван Франко.

Chemin Dancet, 14. Genève.
13 Фебр. 1886.

Шановниј Добродію!

Простіть, шчо образив Вас. Осъ шчо значить писати згарьача та на скоро. — Ви на себе приїняли ј те, шчо до Вас не належить. —

Шчо замітку про мій протест ніхто инакше не може зрозуміти, јак шчо ја дурень, — про це ј спору бути не може. Зостається тільки, — чи Ваша редакція того ј хотіла, чи ні? Шчо ја ј справди дурень, — об цім теж спора не може бути. — Не спитавши броду, сунувсь в воду! — Але сунувсь ја не до Вас, а до „Дѣла“ (јак тоді ж до Ак. Бр.). До „Дѣла“ належить, значить і Ваш вивод: „так јому ј треба, нехај з дурним не счипається“, — а не до Вас. Ваша вина в тім, шчо Ви мене всунули в Зорю Партицького. Це ж, јак собі хочете, безспорно. Скажу Вам отверто (та здається, ј говорив), шчо јак би ја так завів Вас, без Вашої волі — то зробив би все, шчоб напечатати цілком Ваш протест, јакіј би Ви не написали, хоч би мені голову треба було зірвати своју, чи чужу. Такиј в мене принцип. Але навязувати јого другим ја не сміју, — і дльа того, особливо після Ваших слов про К-ого, јак про чоловіка добрих замірів, ја ј здавсь на Вас та нього. Вијшло, шчо Ви обоје мене видали з руками ј ногами „Дѣлу“ і П-ом. Може так і треба! Ја скажу: „робіть, льуде добрі, јак ліпше!“ — јак чоловік, шчо попавсь між ножем і шибеницеју, — та все таки не могу ж признати верьовку за ковбасу, — хоч би на ділі верьовка дісталась і Вам.

А шчо Ви образились на слова „На вішчо це все ја розказују Вам“? ј вивели, шчо ја Вас за скотину(!!!!) вважају, — це вже ні з чим не сообразно — і навіть гріх Вам. Ја сам би мусив образитись на Вас за такиј вивод. Мої слова значать тільки те, шчо практичного виходу з оповіданьња мого про реферати мої у Вас бути не може. Це доказује ј Ваш лист. Ви пишете, шчо коли моја „розправа зовсім наукова ј без алльузій до теперішніх політ. і релігійних відносин, — то вона буде напечатана“ в „Зорі“. Моја ж розправа зовсім наукова (по методу), — та всьа просто говорить про „тепер. релігійні відносини“, — трактујучи думки релігійні нашого народу по јого легендам, — ergo не годиться дльа „Зорі“. Моја розправа показује, шчо наш народ іде до реформації, — ergo вона мусить зробити скандал в партії православної, греко-россійській і уніацькій. Вона в Галичині шче більш скандальна, ніж навіть в Россїі, (де та кї розправи я сам печатав) і тепер не трачу надїі напечатати скорше, ніж — у Вас, в вільній Галичині, де la servitude volontaire завела цензуру і реакцію гірше навіть Толстовської, котра пропуска напр. статті про секти, з прьамими алльузїями до тутешніх обставин).

Про моје сотрудицтво спеціально в „Зорі“ ја не знају, з јакіј речі Ви говорите. Чи хочете Ви јого, чи не хочете, чи смієте, чи не смієте, (коли вже тут місце цьому слову)? Редактор „Зорі“ не зајавив, шчоб він јого хотів, — а воспитаниј чоловік не ходить туди, куди хазьајін не просить. — По правді скажу, ја цьому ј радиј тепер, — бо ја певнісінькіј, шчо „Зорьу“ скоро заборонять в Россїі, ј не хотів би, шчоб мастодонти говорили, шчо це

через мене. Я тільки молву бога, щоб заборонили „Зорьу“ не за св. Унію, — хоч в тому непевній, коли Ви будете показувати таку слабкість, яку показали в примітці до Луборадських. Ви кажете, що кінець примітки не Ваш, а К-ого, що Ви мусіли долучити її до свого тексту. Але весь світ мусить вважати слова, підписані Вами, за Ваші, — а до того, що Ви мусили, йому діла не ма.

До того діло тим, хто зна Вас особисто, хто шанує Вас і хто бажав би дльа Вас ліпшої доли, ніж невольа в песиголовців, — котра, Господь віда, до чого ж діде, коли Вас примушують сьогодні в дурнів шити Ваших пријателів, а завтра підписувати не Ваші думки... Дльа якої цілі??... Доси не видно, — бо навіть літературна „Зорьа“ все ж таки журнал преплохиј. Не вже ж проти цього можна споритись?! Ну, положіть перед собою „Зорю“ — першиј російський, а не кажу вже, європейський журнал, — та ж скажіть холодно, чи можна з ними рівняти Зорьу хоч здалека??

Про те, як зробити, щоб „Зоря“ була європейським журналом, багато б треба говорити. Та ја своје мајже сказав усе торік, як ішла в нас розмова про „Поступ“. Ја тоді Вам казав і те, щоб Ви не дуже то сподівались од рос. „українофілів“, а поклагались більш усього на стислиј кружок своїх прогресистів, котриј би поступенно притяг і породив нові сили в Австрії і Росії. (Ја не касајусь тут справи имен Ор. Левицкого або Антоновича, — котрих справди не слід було писати, бо ці особи непримінно перельокајуться і по својому матимуть резон; не слід було писати ж у примітці про Руд-ого мого имени коло Антоновича. Ја кажу про статі, ідеї, — а не имена). Ви вибрали коаліційну „Зорьу“ — та шче ж коаліційу без јасно обмежованих прав дльа себе ж своїх принципів, — ну, ж несете відповідниј хрест! На який кінець??... На скільки ја можу судити по тому, що ја знају Галичину і Росію, — то на руїну навіть теперішніх сил, котри могли б служити здоровому укр. руху. — Ја не казав, що самі мастодонти читајуть Зорьу. Ја тільки казав, що радити јіј можуть хіба мастодонти, а звіри, ближчі до историчної епохи, навірно плечима здвигајуть, — молодіж же на Україні навірно допіка українофілів питајучи: так оце Ваш орган? — як колись допікала „Правдоју“.

Коли це Вам дуже гірко чути, — ја не буду говорити, — але діло од того не перемінитьсьа.

Ваш М. Др-в.

А „Дъло“ все сердитьсьа, що „словісти“ на јого доносять навіть рос. уряду. На що ж воно доносить на словістів австр. уряду, — вже одним тим, що ставить *conditio sine qua non* австр. лојальности думки својејі паравіі? — Або свобода, або поліція!

Листи до росіян отдајте јім, — коли вони појіхали, то задержіть до вірних окказіј. Можете јіх прочитати.

91. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавіј Добродіју!

На лист Ваш, одержаниј сьогодні, зараз же одповідају, що знају. Перші гроші (200 руб.) привезла сьуди жінка Тригубова; вона-ж привезла ж лист

і програму. Тільки ж лист од інших льудеј, а програма од інших. Програма, як Ви може ј замітили, писана рукоју тојі ж баришні, шчо переписувалась з Вами в літі зі Львова. Від тојі ж баришні був приложениј листок до мене з просьбоју, переслати Вам програму, не читавши, і передати ту просьбу, яку ја Вам дословно ј передав. Більш ні об чім не знају.

Рівночасно з Тригубовоју приїхав съуди шче один чоловік „Прихильниј“, і від него ја переслав Вам 260 руб. і лист, на котриј він жде одповіді у Львові. Прочитавши се все, Ви ј розбірајтесь. Дља Вашојі інформації додам хіба те, шчо петербуржець, котриј в осени побував у Львові і писав до Вас, мабутъ пропав десь, бо лист мій, писаниј до него по даному ним адресу, — вернувсь назад до Львова.

Тригубова вже вернула в Кіјів, — книжки дља Вас покинула у мене (Гайдамаки і Молчановского), а не вислав ја їх Вам за біганиноју та всьакими хлопотами. Вишљу як најшвидше.

З листами зробіть так: на лист першиј (тригубовскиј) пришліть одповідь на мојі руки, — ја ту јого перепишу і вишљу; уваги на програму одну копіју шліть в Петерб., коли знајете кому, а не знајете, то ј не шліть, а другу копіју шліть таки на мојі руки, і ја зробљу то само, шчо з листом, і перешљу в Кіјів — а вже з Кіјіва јім лекше буде в разі потреби ј в Петербург переслати. Се, здајеть сьа, буде најпевніша дорога, — впрочім робіть, як знајете.

Шчо се Ви міні раз в раз туркајете про довг? Коли то ја впоминавсь від Вас јого звороту? Ја ж просив Вас, як будете мати лишні гроші, вихлопотати міні Рејса бібліју, а в Україну написав, шчо гроші, визичені Вам з тих, які вони міні передали, беру на свіј рахунок і зверну, коли зажадајуть. І звернув уже дешчо. Чи може Ви думајете, шчо ја теж попав в уніјатскиј зелотізм і присьаг стојати під прапором Пелеша? Надіјусь, шчо прочитајете в „Крају“ моју допись (коли цензура пустить), в котриј ја виступају против глупого народовецкого (recte Вахньаниньского) *jacta est alea*. Не тілько Ваші листи, але ј самі живі факти переконујуть мене чим раз наглядніше, шчо конечно треба виступити з чимсь, шчо би принципіјально торкало справу релігійну і становило б противвагу всім напорам православіја з одного а језуїтизму і католицізму з другого боку. Та тільки ж самі Ви знајете, які слабі мојі (і загалом наші галицкі) сили дља такојі боротьби і з јакоју резігнаціјеју треба до нејі брати сьа. Кажу ја се не против сего, шчоб надумувавсь, чи јти, чи не јти, а против сего, шчо о звороті грошеј Ви не говоріть, а добудьте міні Рејса, на разі хоча б тілько перші томи (Інтрадукціју та Генезис). Вельгавзена ја вже мају і читају, — потрібно дља јого розуміньа конче мати добриј текст, а тексту то іменно ј нема.

Не знају, шчо Ви скажете на таку думку — розпочати теологічну віјну беллетристичноју ракетоју. Је у мене готовиј першиј Entwurf поеми на релігійну тему. Основоју взьата легенда, котру ја колись чув від мого пок. батька про лікарја Валентіја, котрого всі льуде дуже льубили, і котриј, ставши христіјанином, почав просити бога, шчоб тој спас јого від льудскојі льубви і дав би јому таку слабість, котројі б усі льуде перерелякали сьа, і відступались би від него. От бог і дав јому епілепсіју, в котриј він і помер, і по нім та сла-

бість і назвата „слабість свѣтото Валентіа“. Ја поклав час діянѣ тої легенди в третій вік по Христі, в часи післѣ Марка Авреліа, і хотів показати тодішній стан христіанства, а головнѣ жарко освітити антигуманні і антикультурні поглядѣ христіанскої аскези. Матеріал беру з Lecky, Sittengeschichte і Hausrat, Kleine Schriften, а надто хочу з новото завіту вибрати як найбільше цитатів, котрі могли бути на руку всѣаки поборникам темноти. Як кажу, першій Entwurf сеї поеми у мене готовій, але ја мушу цілковито шче перебрити її і тоді пришлѣ рукопис Вам до перегляду та оцінки. Ја дуже бажав би, шчоб Ви, коли узнаєте, шчо штуку можна печатати написали б до неї передмову, іменнѣ прослїдили б саму легенду і дали б історичній образ генези христіанства та часу, в котрій легенда покладена. Чи велика буде поетична стійність моїх віршів, чи ні, а все таки могли б вони зробити своје діло. Ну, та про се все шче буде час побалакати.

Кланѣајусь Вам і засилају поздоровленѣ.

Ваш Іван Франко.

Львів д. 14/II 1886.

92. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Шановній земльаче.

Chemin Dancet, 14.

Вчора получив Ваш лист разом з К. Ст. В остатній побачив пропуск, котрій треба доповнити. Будѣте ласкаві, пошлїть приложеній листок в Київ *).

Про Пелешевскій прапор ја ніколи не думав, шчоб Ви були його поклонником, — хоч, правду сказавши, бојусь, шчо Вас „примусьать“ до якого небудь, по меньшій мірі, двозначного кроку. Біда наша в тім, шчо в Галичині јесть вже чимало льудеј з европејськими думками, та всї вони або јдуть за Вахнѣанинами, або мовчать. А тут пријшла година, коли ј мовчати грїх і шкода. Корреспонденціјі в „Крају“ мало, — (та ј та шче коли буде; ја не дуже то вірѣу ј „Крају“ післѣ того, як він похвалив „Русь“). Вашу ж ідеју боротись з клерикалізмом поемоју знахожу не практичноју. Коли то шче буде та поема? та ј як хто шче її зрозумїе? Треба на скоро деклараціјі хоч об тїм, шчо ідентіфікаціја якої б то ні було національноти з релігіеју — је абсурд принципіальній і практичній, шчо почасти в нашій націјі јесть православні, уніати, католики, протестанти (штундисти), жида, вільнорозумівці, і шчо всї такі думки однаково з аконні навіть перед австр. кодексом **). Пригоду до такої деклараціјі міг би дати день Шевченковській, на котрій Ваші европејці могли б зібратись вкупі дльа такої деклараціјі, — підчеркнувши при тому, шчо Шевченко був вже скорше дејїст, ніж христіанин, а все таки застајеться першим нашим національним поетом. — Це minimum, шчо треба і шчо не вразить нїодного скільки небудь освіченото чоловіка. Таке навіть пробував говорити в „Дѣль“ і Барв., поки не надумавсь пітти до Сембратовича, — котрій був Пелешем того часу. —

*) Знајшлась в мене звідкільсь австр. марка.

**) Дльа нас, як групи, політично можлива тільки така альтернатива до віри: або трєбувати, шчоб вона була res privata, або просто битись з неју.

Ваша ж поема — сама по собі. Я персонально не великий почитатель історично-тенденційних поем і романів, і думаю, що вони завше виходять мертві, — та цей мій суб'єктивний погляд на бік. Пошукаю предків Вашої легенди, — котрої тепер зовсім не знаю. Про Рејса запитаю, чи не готується нове видання, як чогось мені здається. Як що ні, — то просто куплю його ддя Вас. —

А поки що страшенно жалко, що у Вас пропускаються всякі пригоди до пројаву вільної думки. Напр. на вішчо звівсь юбилей Ставропігії?! Але ж львівське братство XVI ст. була проба свого роду реформи церковної! А рецензент Зорі на видання Левицького не скористувався навіть тим, що прошло в Росії. Вже в „Дѣль“ було більш сказано реформаційного в перекладі статті Лев-ого з К. Старини! Чи Кал. не добачив, чи перелькавсь?

В усякім разі погано, — все погано, починаючи від „елімінації“ П-ка за свідки похорон, — і все счипляється після того консеквентно — на те, щоб коли не зарізати укр. рух, то покрити його соромом на довго.

Ваш М. Др.

Оце получив 11 кн. „Вѣстн. Европы“ з прецкавою статтєю Пипина — „Эпизодъ изъ малор.-польскихъ отношеній“. Цю статтю ¹⁾, як і попередні про „Малор. Етнографію“, непримінно треба реферувати в „Зорі“, при чому треба б де в чому і поправити Пипина. Попросіть кого небудь з українців, знающих добре нашу етногр., галицький рух, а також російську журналістику, взятись за цю роботу.

Пишуть мені з Росії, що там молодіж толкує про статтєу Южакова, — Борьба за гегемонію въ XX ст., (Россія, Англія, Австрія, Америка), де напушено демократичного москвофільства во славу Росії і напроти „шляхетської“ Австрії. Дуже б треба „смазати“ Южакова, тим паче, що він одеський чоловік, був висланий в Сибір і зве себе „южним федералистом“.

Напишіть мені скорше, що Ви думаєте вчинити з Пелешем і Шевченком. По моєму, Галичина втратила всякий резон культа Ш-ка, після поклонів Пелешу. Нитка з Україною Шевченкової вже порвана.

На 26 Фебр. (ст. ст.), т. ј. — на 25 річчя см. Шевченка у нас буде зкінчений набір усього Кобзаря. Чи не найдуться в Вас льуде, котрі б зхотіли закупити екз. 200 — 300 по найдешевшій ціні; на тім зробили б гешефт попри патріотизму.

Хотів було написати Вам більше про Павликови роботи і Зорю, — та роздумав мішатись в це діло, котре виходить чомусь трудніше „восточнаго вопроса“. Чудне діло: Ви з П. пријателі, одних думок, — а ніяк не полагодитесь!

93. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавіј Добродію!

Крізь больучі сльози писав ја до Вас онодішній лист коли почувсь діткнений Вашою іронією, — та так само приходить ся писати і пе-

¹⁾ В рукоп. Ця статтєа.

репро(си)ти Вас за те, що́ ја міг (в т̑ажку годину) так фальшиво зрозуміти Вас, і, зрозумівши фальшиво, не скрити перед Вами свого жалю, і таким способом через сво́ю нерозвагу докинув ще гірку краплю до того великого гор̑а, котре вилилось в Вашім великім листі до товаришів. Які діти, глупі, невидьущі, а то ще́ ј злосливі діти всі ми супротив Вас і які дрібні та маловажні наші терпін̑а супроти Ваших! По прочитан̑у Вашого листу міні доперва ви́яснивсь̑а зв̑язок многих річе́ј, котрого до того ја не міг догадати с̑а, ви́яснилась психологі́ја многих фактів, котри јшли по части ј на мо́їх очах, та так немов з закритим лицем.

Як пере́їде то́ј Ваш лист на Укр., — не знају, а ще́ важні́ше: як він застане Ваших товаришів. Бо́юсь, шчо́б не застав јіх в погромі, бо́ як раз в минувшу суботу, коли від́їздив з відсі́ чоловічок з книжками і листами, дістали ми глуху вість, шчо́ в Кі́вві арестован̑а, шчо́ 4 українофі́лів (котрих, — не знати, мабу́ть Кониські́ј між ними) арестовано. Досі́ нічого певні́шого не чути, а може́ ј је́ яка вість, тільки́ до мене́ не ді́шла. От́ тому́ ја бо́юсь, шчо́б лист Ваш не прибув до К-ва в таку пору, коли всі́ л̑уде не розположені́ будуть і читати́ його́ і помогти́ зможуть шчо́ менше, ніж звича́јно.

Страшно́ подумати, а все́ таки, зда́єсь, правда, шчо́ головна вина́ Кі́ян буде́ — зв̑язки з Галичино́ју, і то́ як раз тоді́, коли Галичина́ сама си́луєсь рвати́ ті зв̑язки. Кониські́ј уже́ кілька́ міся́ців дуже́ тремті́в за себе́: спершу́ накинупи́сь на него́ за Горовенка і мабу́ть не багато́ помі́г јому́ акт но́таріальни́ј зі Льво́ва, посвідча́ючи, шчо́ автором Горовенка́ је́ — Кахні́кевич, но́винкар „Дѣ́ла“. За́ тим мабу́ть при́няли́ його́ за Дрозда́ і хто́ зна́є, чи не удало́сь реда́кторам „Мира́“ (шчо́ дрюку́вавсь в дрюк. тов. Шевч.) ви́красти з ко́ша рукопись і пере́слати́ јі́ї рос. жандарма́м як corpus delicti. Бо́юсь дуже́, шчо́б К. з великого́ страху́ сам себе́ не дав в ру́ки жандармські́: він ладивсь̑а тікати́ за гр̑аниць̑у і вів о́ тім ді́лі живу́ пере́писку з де́яким наро́дом в Галичині́. Може́ се́ як небу́дь його́ ј запутало́?...

Ја́ не знају́, чи́ ја́ вже́ просив Вас — ні́ ја́ к и х кни́г укр. же́невського́ видан̑а не висилати́ в пакетах, а тільки́ під бандеро́льами. Зна́йте, шчо́ ма́же всі́ вони́ ту заборонені́ (і Во́ли і Пі́сні!), а котрі́ ј не заборонені́, то́ будуть заборонені́, скоро́ тільки́ попаду́тьсь̑а в ру́ки полі́ці́ї. А попаду́ть с̑а вони́ зовсі́м просто́ з Же́неви: всі́ пакети́ јду́ть у Льво́ві до ко́мори цлово́ї, ту́ јіх одчи́няју́ть ј пере́глядају́ть, а ко́мора ма́є секретни́ј наказ: в с̑а́кі же́невські́ видан̑а́ пере́давати́ д̑ля́ пере́гляду́ полі́ці́ї. І́ коли́ ја́ сим́ разом ді́став Вашу́ посилку́, то́ була́ се́ тільки́ ласка, ви́благана і ви́прошена; за то́ї півгодини́, ја́ку ја́ про́вів на ко́морі, одбира́ючи́ Ваш паке́т, ја́ радо́ дав би́ був 10 гу́льдєнів або́ ј бі́льше. Бу́дьте ж ласкаві́ на бу́дуще́ в таких рі́чах не ко́мбінувати́, а робити́ так, як Вас́ про́шу. Ја́ впро́чим в мі́ру того́, як бу́ду мати́ гроші́, засилати́му́ Вам. шчо́ зможу́, на ко́шти пере́силки, а Ви́ час від́ часу́ пошлете́ міні́ по кілька́ кни́жечок, шчо́б як лучи́тьсь̑а знов́ о́казі́ја пере́дати́ јіх, бу́ли у мене́ під ру́кою. А́ у мене́ тепер́ нема́ ані́ одно́ї кни́жки Грома́ди, бо́ „Прихильни́ј“ забрав і мо́ї екземп̑ля́рі з бі́бліотеки. Пі́сні́ ще́ је́ (всі́ три́ вип.), рівно́ж як „Пис̑ьмо́ Костомар.“

Моја допись в „Крају“ напечатана, хоч не ціла і троха змодіфікована. Та і то вона ту визвала проти мене нову бурю, котра може скінчить ся таки елімінацією мене з „Зорі“. Правда, наші народовці по троха зачали цінити мене, від коли „Зоря“ за моєю причиною здобула, як кажуть, до 1000 предплатників, ну, але як схочуть еліминувати, то ја ані на хвилю не буду отьагавсьа і піду. Як важко міні тьагти льямку в парі з такими льядьями, котрі в одній хвили говорять шчо „ми зовсім не хочемо вьязати Ваших політичних поглядів“ і тут же збираютьсьа бити за те, шчо смів ти висказати хоч дуже далекиј і несміліј протест (тај то замазаниј) проти їх поглядів,— про се і говорити не хочу, та шчо ж мају діјати? Станути на власних ногах і піти против верховодьачих тепер льядеј не чују в собі сили, не бачу достаточној опори ані на Україні ані ту. Впрочім коли б така опора најшласьа, ја, як нераз уже казав Вам, готов кождој хвилі віддати всю свою невелику силу на службу тому ділу, котре сто раз близше і симпатичніше міні від народовського језуїтства в політиці і літературі.

По поводу Шевченківського празника ја попробују шчо небудь сказати, бодај в Зорі, та не знају, чи вдастьсьа. Серед молодіжи (не прильудно) можна буде сказати все, та тільки хто ж о тім і знати буде?

Ви справедливо кажете, шчо вести борбу против теперешньої реакції поемами — дарма робота. Та тільки ж ја вважају поему немов би прологом властивој борби, ballon d'essai, річју, котру прочитаје богато і такого народа, котрі з прінципу не похочуть читати „Оповідань з письма св.“ Впрочім бог јіі знаје, ту поему, чи і зможу ја зробити јіі такоју, шчоб годилась дья печати.

Шчо до П-ка то ви несправедливо говорите о якісь елімінації јего з „Зорі“. Ја ж уже писав Вам і кілька разів говорив јому: нехај хоч яку небудь роботу зладить і принесе! Ја ж тому не винен, коли він тратить час, пишучи, „відповідь руского федераліста“ на річ Бісмарка в сојмі пруськім, за котру јому ніхто і цента не дав і котру не то шчо не напечатали, але і обсміяли прильудно польаки; ја не винен тому, шчо він кілька день дья другого польского журналіста перекладаје свою мову, виголошену в коломијськім суді, перекладаје впять таки мишам на сніданье! Нехај П-к скаже: яку јего роботу редакція „Зорі“ відкинула, — а тоді нехај говорить о елімінації. А ја ж казав јому: докінчи роман, — напечатају і хлопотатиму, шчоб заплатили (з романа готові 3 главі!); зладь роботу про читальні, — напечатајемо і заплатимо! Ні, роботу про читальні (котра шче і не зачата, тільки матеріјал зібраниј) він хоче видати окремоју книгоју, котру мусьать запрунумерувати — ті ж читальні! І дармо ја говорю јому, шчо се чиста ільльузіја! Впрочім на конто тојі роботи він уже взьав дешчо грошеј від „Акад. Братства“. Адже ж пора б П-ку перестати корчити з себе мученика там, де богато і јего власної вини.

Напишть міні, будьте ласкаві, чи је в Вас „Труды Киевск. археол. зьѣзда“ і, коли нема, чи потрібні Вам вони? Пані, шчо тут були з К-ва, привезли і не знали, дья кого — може дья Вас? Так само напишть, чи мајете Ниву одеську?

З книжок, котрі Ви згадуєте, ја писав Вам, шчо „Поэт. воззрѣн. Слав.“ је в універзитетській бібл., Історія Бестужева Рјуміна је у мене першиј том. Тим могу Вам служити.

Напишіть на мої руки карточку до Белеја, шчоb віддав Вашу (переслану шче дльа „Сьвіта“) фотографіју Руданського: шкода, шчоb у него пропадала.

Статьја Ка. в „Зорі“ була просто подлость: јому јшло о *captationem benevolentiae* Пелеша! та н(ь)аѣаг јого Коцовський і він покинув навіть кінчити. Тепер прињавсьа за рукописні матеріјали до історіјі Галичини з кінцьа XVIII в., — тут може зробити шчо доброго.

Шчиро поздоровљају Вас і засилају поклін,

Ваш Іван Фран.

Львів д. 22/II 1886.

94. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Шановниј земльаче.

Chemin Dancet, 14. 25 Фебр. 1886.

Оце получив Ваш лист од 22 ч. — Книги ја послав пакетом не ради економіјі, а ради скорости, — бо чоловік би јіх не дождавсь, як би јіх посилати бандеролью через день. Наперед буду робити, як велите, — та тільки все таки не розуміју, як можуть зконфісковати Воли, або Пісні. На Вашім місці ја б видержав процесс проти конфіскати, як би на нејі зважилась поліція, бо инакше, јака ж це конституція, коли ј Воли, або П. П. конфісковати будуть! Як собі хочете, а такого даровати не слід.

„Крају“ ја шче не бачив, та хоч і побачу, то мало втішусь, бо на теперішній час вважају потрібним протест в саміј Галичині, — чи в Зорі, чи на мітінгу. Коли Вам не вільно буде в „Зорі“ сказати навіть те, шчо Парт. говорив в „Пров. ідејах Ш-ка“ або навіть В. Барв. в „Правді“, або ј у „Дѣль“, — то, ради Аллаха, на шчо Ви в „Зорі“??

То, шчо Ви пишете про вбільшеньња предплатників Зорі, мене не дивује і шче раз показује, јаку помилку Ви зробили, не заклавши своју газету. Так користујтесь ж хоч тим, заставте себе вважати за шчо небудь, а не за попихача песиголовців. А то з годом і публика розбере фальш стану Вашого ј „Зорі“ — „провалитесь“ Ви з неју обоје.

Про П-ка Ви не так мене зрозуміли. Ја казав (замічу: з власнісінькојі ініціативи, — П-к остатње мені не писав, окрім про процесс) не про елімінацію јого з Зорі, — а шче про „елімінацію з суспільности“ за похорон Нарольского. Це великиј гріх і страшенна політична помилка, шчо тоді львівська молодіж не „намила голову“ „Дѣлу“ за јого виходку так, шчоb до нових віників памјатало. Звідти пішла ј усьа Пелеховщина. Шчо ж до того, шчоb П-к тепер печатав шчо небудь в „Зорі“, то ја б не настојував на цьому тепер, — бо не тільки не зроблено ніякојі декларації, як Ви обішчали, про коаліційність журналу, а в кожному N јесть по реакційній подлости. Шчо з П-ом не легко мати діло, між инчим через те, шчо він одклада викінченьња праць сурјозних, а кидајетьсьа за хвилевими фантазіјами, це ја ј сам знају, — та, думајетьсьа, шчо на місці (мені завше казав П-к в Женеві, що јак він буде на місці, в Галичині, то инакше візьметьсьа за роботу) можна б на чому не-

будь погодитись. Звісно, в першій лінії не треба дозволяти робити з чоловіком таких підлостей, як елімінація „Дѣла“ ні так кидати, або хоч обходити товаришча, як це зробили Ви з П-ом, коли пішли на вмови з „Зореју“. Як собі хочете, а це гріхи і помилки, котри Ви перш усього мусите змити і поправити, — без того вперед не підете, а будете тільки більше залазити в болото і вести за собою гурт і справу.

Ви ось пишете, шчо не чуєте в собі енергії на ініціативу, але готові пристати до діла ліпшого, ніж народовське „їезуїтство“. А другі пишуть мені теж, шчо їм противно народовство, — „та, кажуть: дайте нам проводиря, ми б пішли, — от, як би Франко!“ Та так на місці і стоїте всі. — А діло легке і случаї предчудесні: зложіть чи промову, чи маніфест, смиреннькиї, та чистенькиї, чеснії на 26 Февр. та і скажіть: хто жив чоловік, — озовисья! А там і побачите, шчо голос дурно не пропаде. От вже Кобринська не витерпіла дѣячковщини. Знайдуться і другі — і в Галичині і на Україні, — де поки ја знају, шчо Ол. Пч. з близькими її вже написала Кобр., шчо як Альманах жіночії піде до Пелеша, то вона зрікаєтьсья мати з ним діло.

По листах Пр-ого і одного болгарина, ја жду сварки між „молодими“ і „старими“ в Київі. Тут впять Ваша вина, то б то, шчо Ви не склали прогрессивного органу в Галичині, — не розказали в Київі добре, шчо то таке Ваші народовці. „Старі“ наші принципіально далеко вище Ваших Вахняня(ні)в і т. п. Вони тільки потомлені, пасивні, — вони ради скластисья на других. От вони склались на Львів, бо нінакого було скластисья. „Верниволя“ своїми скоками, а В. Б. своїм „точно такъ“, котре він вже звик давно одповідати на все, шчо чує, (од Јузефовича, як од громади і Василя Лукича) підвели їїх, — от вони і попались у Пелеховщину. Молоді їм за це очі з лоба видиратимуть, — і піде чортовщина. А будь у Вас середнье, чисте, чесне поле, — всі б зіїшлись... Під страхом видатисья Вам за христіянського пустельника ја впять кажу Вам: покаїтьсья в гріхах своїїх, принесіть плод покаїанія; великиї гріх Ви наробили і велику одвічальність набрали Ви на себе на будуще. То, шчо Ви кажете, — шчо не маїєте енергії на ініціативу і т. и., — слова; із подлого болота всьакиї мусить виходити.

Звістки про арест(и) в К. мав і ја, — тільки мені виразно писали немов навіть з докором, — шчо „з українофілів нікого не арештовано“. Звісно, на це складатьсья нічого. Раз, коли єсть жандарми, то мусять бути і арести. Скоро ж „народовольців“ зовсім не стане до арештованья, — то треба буде приїнятисья за українофілів. Гірко тільки, шчо пропадуть льуде за Пелеша і св. Уніју, або за таку дурницю, як Горовенко. Ја колись писав П-ку подрібно про цю „хроніку“ і як раз предсказував те, шчо сталось. „Горовенко“ — це новиї мудрії плод українофільского консерватизма. Це вже, коли не проба прьамо „помирити з собою правительство“, то заход до того з боку: „показати, як несправедливі нагони на нас, смиренньких, роблять з нас динамітчиків“. (По серед(ин)і, звісно, ростикано кілька сепарастичних дульок в кешені). Але перш усього це дурнії донос на самого себе, брехня, — бо ніодин укр(аїно)філ динамітчиком не став. (Стали деїаякі українци, котрі могли б стати укр(аїно)филами, як би в 1870—73 рр. не панувала в укр.

київських Чубова еквілібрістика, котра тепер виходить архипрогрессія перед конищиною). Дурний автор не став на цьому загальному доносі, — а трохи просто не показав імена осіб, — так що „Кіевлянинъ“ з повним резонансом поставив motto своєї рецензії романа: „Ба! знакомья все лица!“ — Щож до историчности і артизму романа, то ја тільки скажу, що там анахронізм на анахронізмі, що, видко, автор не має поньаття ні про гімназії наші, ні про університет, ні навіть про укр(ајно)ф(іль)ські кружки на правім березі Дніпра. Бачучи що роман писав полтавець, ја дуже бојавсь, щоб це не був Мирний (бо це свідчило про упадок таланту), або навіть Білик, а коли виходить, що це „Дрозд“, або инша птицьа того ж гнізда, — то тоді $\frac{1}{2}$ гори з плечеј. Гірко тільки, що цвіріньканьня цього птаха пішло за голос усього нашого напрямку. Щоб так не сталось, треба було, щоб наша газета вилајала роман раніше, ніж „Кіевлянин“. Але, — caeterum senso — нашу газету втопили Ви. . .

Письма мого до товаришів, звісно, не слід посилати не на вірняка, — бо як попадеться в руки поліції, то адресата не поглядять по голові. Ја писав лист тој, думаючи, що јого перевезе хтось з посланих, а тепер жалію, що потратив час. Ја дуже бојусь, що лист так і застрьане де небудь.

„Труды К. арх. създа“ в мене јесть. „Нивы“, конечно, не мају. „Поэт. воззрѣнія“ рад би мати на јакијсь час, а коли ні, то прохав би виписати мені уступ про дуалізм в II т. коло стр. 459 і далі. Вашу посилку получив, — і по правді кажучи, шче раз пожалів, бачучи сліди галицької неблаговоспитанности: хто ж таки чужі книжки ріже та шче ј пише на них свої імена, вирізавши імја того, хто позичив книжки? Коли це страха ради іудејська, то шче стидніше. Всі такі штуки доводять тільки до того, що на перед ніхто не зхоче з такими індідами мати діло. З книг про звичајне право не стаје мені шче Ефименковој Ізслѣдованія ј том Записокъ Геогр. Общ. (Петерб.) по Отдѣленію Етнографіи. А в мене власне најбільше просьять цих книг.

„Гайдамакъ“ переглянув і бачу, що Кіевлянинъ був правиј. Рекламу книзі зробив Мордовець перебезстидну. Сластьону также далеко до Г. Доре, јак Мордовцеву до Вальтер-Скотта. Најдосадніше всього, що „К-нь“ піјмав цілиј гурт на незнатьбу укр. мови. Сластьон зрозумів „і діти карајуть“ accusativus за nominativus і нарисував дурость: дітеј з ножами серед гайдамак. Оттаки пребезтактні льуде ті укр(ајно)філи: скільки вони пошкодили Лисенку безмірними рекламами, — так шче не навчились!

Ваш М. Др-в.

А ја все таки не знају, од чого Ви мусили приписати противну Вашіј совісті приписку до Луборадських і що Ви тим виграли? Хотів би просвітитись.

95. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавіј Добродіју!

Отсе одержав Ваш лист і карточку з випискою із Боетіја і зараз же берусь, одповісти Вам на него. Що до конфіскати Волів і Пісень то діло по нашим законам стојить трохи не так, јак Вам показујесь. Одну ј другу книжку

суд сконфіскував „об'єктивно“, т. ж. без зачіпанья чи то автора чи власителя; ніхто з нас навіть не знав, коли се сталось, а довідались ми аж з „Gaz. Lwowskiej“. А після такої конфіскати видержувати процес нема за шчо хіба за розширьюванье; коли-ж відкриють на коморі, то поліція просто конфіскує, покликајучись на судову заборону.

Жак раз сьогодні појавивсь в „Kurjer-i Lwowski“-м Ваш протест проти вечерка Шевченківського. Признајусь Вам, шчо ціли такого протесту з Вашого боку і на таким місці ја (і не тільки ја сам) зовсім не розуміју. Шчо Ви хочете осьягнути таким протестом, зверненим до польскої публіки? І яке значіньє в загалі може мати протест чоловіка постороннього против обходу чисто галицкогo? Значіньє міг би мати протест галичан, тај то шче не знати, яке значіньє. І шчо Ви властиво мајете на меті? Чи хочете, шчо б ніякого обходу в пам'ятъ Шевченка не роблено, чи шчо б з такого обходу викльучено Вахньанинів і Белејів, чи може хочете, шчо б на тім обході молоде поколіньє зазначило своју несолідарність з поглядами старших? Коли Вам хотілось сего послідного, (жак Ви ж самі в листі своїм кажете), то чи не красше б було Вам або приватним або ж напечатаним в Женеві листом звернутись прьамо до тої молодіжі і вијаснити јіј, о шчо Вам ходить, ніж отсим листом в „Kur. Lw.“ прьамо таки робити всьаке подібне виступленье труднішим, ніж було досі, або ж не можливим? Ваш лист до „Kur. Lw.“, по мојій думці, за короткиј і за надто голословниј, шчо б переконати льудей несхідних з Вами поглядаів, але за то доволі остриј і категоричниј, шчо б викликати роздразненье у старших і знеохоченье у великої части молодіжі, бодај у тої части, котра стоїть по середині між поглядами старших і нашими, і котру треба б радше переконувати та навчати, ніж штовхати. І коли б після Ваших приватних рад велика часть молодіжі може ж підняла б була голос, то тепер після Вашого протесту не підіме јего вже хоча[б] длья того, шчо б не здавало сьа, шчо робить по Вашіј команді. Міні здајесь, шчо хотьачи шчо небудь зробити в жакім небудь місці, треба старатись робити, шчо можна, з місцевими льудьми, хоч би ж з немногими, а не самому з сторони против всіх місцевих. Така робота ледви чи принесе овощі.

Ви скажете, шчо ж тепер Ви робили спільно, нехај хоч з одним місцевим чоловіком, з П-ком. Поминају вже те, шчо гадка Ваша — підносити свіј протест за посередництвом П-ка була маленьким *voium* недовірја дльа мене, котрого Ви все таки вважајете потрібним до дејаких јінших робіт. Жа можу ту тільки одного жалкувати, іменно того, шчо коли б Ви були звернулись до мене з своїм протестом, ја був би відрадив Вам сунутись з ним до польских газет і виждати до часу обходу свјата Шевченківського, котриј не швидко шче буде. Ну, та се все дрібниці, — а головне діло в тім: чи справді Ви стали на твердім ґрунті, опирајучись на П-ка? Сміју сказати, шчо ні. Жак раз перед кількома дньами П-к з чисто особистих і глупих причин зірвав всьаки товариські зносини зо мноју і Тер., між јіншим ж за те, шчо ми не хотіли згодитись на јего глупіј вступ до Вашого протесту і радили не печатати јего в „Pracy“ (про „Kurj. Lw.“ і річи не було). Малпујучи Ваш лист до товаришів, він написав міні подібне ж посланіє, тільки, звісно, по својому пере-

кручуючи Ваші слова і пророчачи міні швидку погибель, коли не наверну сьа до него. А куди міні наверхтати сьа і шчо робити, — бог знає. Пишу Вам о тім не дльа того, шчоб дати волю сьому гніву або шчо, — ја на П-ка не гніваюсь, але вважаю яго чоловіком, з котрим годі зачинати јаку небудь спільну роботу іменно дльа того, шчо ніякого твердого ґрунту він під собою не має. Ја в повні годжусьа на те, шчо сказав йому Остап, шчо кожду справу, за котру він узьавсьа, він сам скомпромітував і зробив неможливоју. На Ваших очах все робилосьа, і Ви можете се потвердити. І дармо Ви дорікаєте міні за яго елімінаціју. Поперед всего не ја яго елімінував, а по друге: елімінували яго за те, шчо зробив він річ публичну (похорон. Нар.), а коли за се кинено каменем на цілу партіју, він не виступив публично, не признавсьа до ініціјативи і не приньав на себе відповіді за своју роботу. Адже ж таке поступованье, в котрім один чоловік вимагає дльа себе повної свободи діланья, а від других домагаєсьа повної солідарности з собою, не даючи їм в замін за те від себе нічогісінько, — се, — не знаю, як се назвати, але певно не товаришке поступованье. А гріхів такого поступованья за П-ком доволі таки багато.

І шче одно. Дармо Ви докорьяєте мене, шчо ја втопив справу „Поступу“, і то докорьяєте П-ковими словами, шчо „справа та тільки від мене залежала“. Прикро міні згадувати сьу справу і повторяти те, шчо ја вже писав Вам: справу втопили незалежні від мене обставини, а то 1) непевність підмоги з Укр., на котру Ви ј самі вказували, а певність противуділанья з боку народовців, 2) неможність зібранья хоч невеличкої купки льудеј у Львові, з котрими б можна було стати бік о бік до роботи, не штовхајучись шчо хвилі, јак незгідні воли в однім јармі. А тут і Ви докинули своју частину (хоч може в најліпшіј вірі), даючи П-кови повну міць — репрезентувати Вас в комітеті, між тим коли Остап і Коцовський, на котрих підмогу при видаванью ја найбільше міг числити, прьамо міні зајавили, шчо в таким разі вони до комітету належати не будуть.

Дивно Ви аргументујете на підставі јакогось одного (чи ј не одного) листу з Галичини, шчо у нас је льуде, котрим обридло народовство і котрі того тільки ј ждуть, шчоб їм бог післав проводирья. Позвольте сказати Вам, шчо ја ту на місці ліпше знаю, хто у нас је і на кого можна числити, і знаю, шчо тепер шче нема у нас так сильнојі групи льудеј рішучо поступових, шчоб можна з неју приступати до јакојісь роботи. Впрочім коли такі льуде је і коли говорьять самі о собі in plurali і почуваяють своју силу, то јак Ви думајете красше: чи вискакувати міні самому і казати: От ја буду Вашим генералом, чи ждати поки самі покличуть, звісно, не на генерала, а хочаб на коректора свого органу? Вискочити і крикнути не штука, — а шчо коли ніхто не окликнеть сьа? Звісно, і тоді на мене сором упаде, бо скажете: а ти шчо робив через 10 літ, шчо нікого не підготовив? І не підготовимо і за других 10 літ, коли будемо тільки експеріментувати і демонструвати і дразнити льудеј, а не переконувати.

В листі своїм до укр. товаришів Ви пишете, шчо многі з ідєј, проповідуваних Вами в громаді ј Вольнім Слові, проникли в загал галичан. Коли се вірно, то не годилось би Вам забувати, јакоју дорогоју і коли вони проникли?

Чи не тоді, коли Ви лаїали мене, шчо простітуују себе в „Зорі“ і „Дѣлѣ“, шчо пишу глупості в безпрограммім „Сьвіті“? А все таки тој безпрограммій „Сьвіт“ державсьа трохи не два роки і розходивсьа бодај в 150 прим. і розішовсьа опіслѣ ј зовсім, так шчо став тепер рідкістю. А все ж таки те саме „Дѣло“ дало було јакись час притулок і П-ку і булоб давало јому і досі, колиб він сам себе не зробив неможливым својеју демонстраціеју, нікому ні на шчо не потрібноју, і безцільноју коли був — совістніше і старанніше робив тоту роботу, за котру јему плачено, і плачено, як на наші обставини, зовсім не погано (по 5 зр. за лист перекладу, між тим коли польаки у Львові платѣть тахітум по 2 зр.!).

А факт з Кобринсьоју Ви дармо підносите до висоти јакогось принципіяльного розриву з попівшчиноју. Розрив вијшов задлѣя особистих інтриг і јесть таке лико, котре в ніјаку строку не годить сѣа.

А тепер шче слово про моје „добровільне підданство песиголовцѣам“. Ја ж писав Вам, шчо післѣя того, як розбилась (не по мојій вині) надіја на своју газету, міні приходилось або јіхати на село, або приставати до такојі роботи, јака је, і хоч як небудь повертати јіі к ліпшому. І коли ја вибрав се друге, то впѣять таки не по својій викльучній волі, але на домаганѣя молодіжі і делегатів укр., а коли ј досі стоју при „Зорі“, то певно не длѣя особистих амбіціј ані не длѣя плати (ја беру за всѣу роботу 25 зр. в місьаць), але длѣя того, шчоб вдоволити вимоги тих лѣудеј, котрі міні довірились і у котрих ја бачу добру волю робити по мірі сил і вмілости. Помимо всего, шчо о тім думаје П-к, ја в тім ділі не почувајусь до ніјакојі провини.

Разом з мојім листом шле Вам о тім же ділі ј Коцовскій своје письмо, написане з јего власнојі ініціјативи.

Не закінченѣ подају дејаки факти.

З пренумератоју „Зорі“ діло (не) стојіть так добре, як ја писав Вам на підставі слів Каліт., котриј в адміністраціју не мішајесь. Від адмінстратора чув ја тепер, шчо пренумерантів ледви чи набере сѣа 500.

Лист Ваш до укр. товаришів переданиј через Прихильного і, як мајемо добру звістку, через границу враз із книжками перејшов благополучно. То сѣамо ј уваги до програми соц. федер.

За покаліченѣ Ваших книжок мушу Вас дуже перепросити: позичав ја јіх товаришам „Акад. Братства“, — от вони ј покалічили јіх мабутѣ в наслідок ревізіјі, зробленој в Братстві.

„Изслѣдованій“ Ефименковојі у мене нема: Ви прислали јіх на руки П-ка которіј позичив јіх Костѣу Левіцькому; пишіть П-ку, нехај одбере. „Записки Геогр. Общ.“, прислані Вами (білоруські пісні), је у мене, і колиб можна, ја просив би лишити јіх у мене шче јакиј час, поки випишу декілька пісень. Хотів би ја зібрати галицькі пісні лірницькі (т. ј властиво всі пісні церковно-легендарного змісту) і додавши до них тексти паралельних казок, апокріфів та свѣятих легенд і покажчик бодај најближчих, (крајінських польських і білоруських варіантів), послати длѣя напечатанѣя в Крак. Акад. А длѣя передмови мају цікавиј матеріјал — словничок жебрацького аргó і т. і.

Виписку із Афанасьева зроблю, скоро тільки книга буде віддана (бо тепер в руках). От Ви недавно питали, чи нема ту де Тихонравова Апокріфів. Коли б Вам треба з них чого, то можу або поробити виписки, або послати Вам на який час свій екземпляр, котриј на днѣх виписав з Кіјіва. Так само ј ізсьведованіје о Апокріфах старого завіта Порфірјева.

Чи у Вас нема одтиска Вашојі статі про Галичину, шчо була в „Дѣлѣ“ петерб.?

Ваш шчириј лв. Фр.

Ниву вишлю.

Р. С. На днѣх писав міні Кон-иј в тих словах: „чув ја, шчо Ви покидајете ред. „Зорі“; напишіть, чи се правда, а в такім разі ја вистаравсь би о нового редактора“. Звѣзавши се з заміром Кон-го перејихати в Галичину, ја міркују, шчо скоро се стане сѣа, то мене преспокіјно з „Зорі“ проженуть. Ну та се вже таке діло, котре від мене не залежить, а до того часу треба потерпіти.

96. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. Genève. 9 Марца 1886.

Шановний земльаче!

Вчора почучив Ваш лист і К-ого.

Про конфіскаціју мојіх книг ја питају Вас: чи не можна, коли б наступила конфіскаціја II вип. пісень, то шчоб властитель посланки (адресат) оборонѣв јіјі перед судом і подав реккурс? Бо ја готов голову дати одрізати, колу де небудь в З. Европі можуть засудити ј конфісковати таку книгу, в кого вгодно, окрім — русина.

Тепер про міј лист в К. Lw., котриј Ви чомусь звете „протестом проти вечерка Шевченківського“. В мојім листі раз јесть слово протест, — та „проти надаваньнѣа політиці р. укр. народу барв партіјнојі і реакціјнојі!!). Ви питајете, ја(ка) ціль јого? — Шчоб прочитали, подумали ј поговорили. — Дѣла чого ја напечатав в К. Lw.? — бо нігде було в другім місці. — Шчо він буцім то „до польаків“, — то Ви помилѣаетесь (шчо ј сами знајете), бо в Галичині ј русини читають польські газети мабуть чи не більш, ніж руські.

Безпосередніх результатів свого листу ја не ждав і не жду. Кінець јого про галичан, котрі можуть пристати до мене, написав тільки з віжливости.

Чому попереду не обернувсь до кого з гал. молодіжі? — Тому, шчо ні кого з нејі особисто не знају. До вас же ја обертавсь, та Ви сказали, шчо ніякий виступ молодіжі ј Вас самих не можливиј. (До того ја Вас вважају јак би не сушчествујушчим дѣла всѣаких вільних кроків, бо Ви тепер в неволі в песиголовців, мусите писати таке, чому не вірете ј т. и.). Значить, мені зоставалось, або мовчати, або писати од себе ј од тих россіјан, котрі остатніми часами писали мені свої думки про пелешізм гал. народовців. Мовчати — значить позвольати длити кумедіју брехні ј ипокрізіјі ј прѣамојі шкоди укр. справі по кр. мірі у нас, в Россіјі. От ја ј сказав своју думку голосно, — знајучи на перед всј невидги свого виступу, — котриј всі, кому треба, починајучи од самих тих газет, котрі напечатаяють міј лист, і до росс. газет, до

котрих діде звістка про нього, постараються затлумити, закидати болотом, і т. д. Знав ја, шчо знайдуться ј такі, котрі, при цьому случају, заговорять і про „команду“ *)... А все таки ја мусив написати свій лист, так, як колись мусив написати колишній лист до ред. „Друга“ — через голови усьаких народовських і москвофільських авторитетів і јіх слуг вільних і невільних.

Шчо мій лист не даје, як Ви кажете, „аргументів, за надто голословниј“ (таки зовсім, а не тільки за надто!), — це инакше ј бути не могло. На те він лист, а не стаття, або цілиј журнал. Та ја в свій час писав і статті, ј журнали; — хто схоче, там знаједе ј аргументи. Та впрочім до суті діла, — до лаїцізації політики — це така азбука, шчо ј аргументів не треба, навіть дља гал. народовців, старих і молодих. Аргументи, як ја нагадував і Вам в попереднім листі, јесть навіть в „Правді ј у „Дѣлѣ“. — „Вони ј сами знають, шчо говорять дурницю ј подлость“ — так пише мені один лист з України од одного з недавніх сотрудників „Дѣла“. (Хочете, копіју пришльу?). В тім то найбільше горе Галичини, шчо всі оці вірні австріяки ј уніати в чотирьох стінах такі республіканці ј атеїсти, шчо — ој, ој! Вам, як беллетристу, розкажу сценку, котру мені передавав шче в 1873 р. Зібер. — Јіхали ми, каже він, через Відень, — ја ј С. Подолінський, ј мали од Русова рекомендацію до Січовиків, — М. Буч., ј М. Под. Покликано нас на вечерок у Січ, — де були ј депутати, між инчим јакиєсь совітник, котриј поставив на всу громаду по килишку білої кави ј промовив шчось таке про „многонадіјну молодіж“. На те одповідав тодішній голова Січі, — не памјатају, хто, — шчо молодіж голову положить за віру... М. Под., котриј був коло київських гостей, нагнувсь до них при цьому слові ј сказав: „та то він собака бреше! Він такиј же атеїст, як і Ви, як і ја“ (textualiter!).

В чім же тут і як „переконувати“ таких льудеј? Ви, коли хочете, робіть з ними, шчо ј як знајете, — а ја (можу сказати в цьому случају навіть ми за многих українців) вважају тільки потрібним инколи нагадати світові, шчо вони з нами нічого спільного не мајуть.

Про „Поступ“ і „Зорьу“ далі сперечатись нам мабуть нічого. Обоје ми повторьяјмось. Шчо до поклику Вашого на українців, ја тільки скажу, шчо Ви дља того ј у Кијів јїздили, шчоб розказати там, шчо таке гал. народовці. Чи Ви не були досить красномовні, чи кијане були за надто твердоухі, — мені розібрати трудно. Ја знају тільки, шчо коли ја було хотів довести наших громадян до јакого виступу в Галичині, — то розказујучи фактично про неј, — доводив завше своїх, шчо вони робили те, шчо треба було, — помимо нарців і напроти них. Та ј не в тім же тепер діло з „Зореју“, чому Ви там — а в тім шчо все рівно з Зорі світла не ма, а деморалізація јесть, хоч би в Вашіј примітці до Луб. і в статті Кал.

З П-ом хај вже бог розсужује. Ја нічого не розуміју.

Два слова в поправку того, шчо Ви пишете з поводу місцьа в мојому листі про вплив женеvських виданьн на галичан. Ја казав про це, складају-

*) NB — в більшій части аналогічних случајів, котрі ја бачив, виходило, шчо про „команду“ говорили ті, хто самі спльаць і бачаць себе командирами.

чись на слова січовиків Тр-ову, а також на деякі листи, котрі мав з Відня́ я др., — і зовсім не думав про Сьвіт, Дѣло, і т. и., в котрих, правду сказавши, ја не бачив ніяких јасних ідеј, ні женеvських, ні навіть київських. Коли ж ја вказував на переми́ну в самих старих народоvців (остатніх рокиv В. Барв.), то мав на думці не стітьки Женеvу, скітьки Друга, Гром. Друга і т. и., — т. ј. між инчим і Вашу діяльність — *della prima maniera*. Вона справди примусила Б-го ступити у перед до Вас, т. ј. до здорового діла народнього. Ваше *seconda maniera*, коли вже Ви пішли на зустріч народоvцьам, — дала овочи доволі спорні — покр. мірі дља мене. *La terza maniera* характеризуєма приміткою до Лубор., — нічого окрім деморалізації дати не може. (Окрім усього прочого хочете битись об заклад, шчо через 2—3 р. теперішньојі народ. партіјі не буде, — а буде одна митрополітова та наша, або сама митрополітова.

А впрочім ја впять повторьяјусь. Вина Ваша бо впять вертајетесь до старих тем. Зкінчим на цьому наші розмови про ці теми. Простіть, коли ја в чому помиливсь доси; простіть і лірізм попереднього листу і саму картку з цитатоју *La Voetie*. Це ја „роскис“ перед „Тарасовим днем“ та і росплакавсь, глядучи на тіні в Вашіј „Зорі“. Тепер ја ставс покојнішчиј і в усьакім разі буду радиј, коли справди Ваша „Зорья“ покаже день, а не ніч. Буду ждати!

„Білоруські пісні“ пожалуста держіть, хоч до віку. Ја јіх послав в дарунок Ак. Бр. На книгах же котрі ја тільки позичав, — ја надписав: „прошу звернути, як не буде потреба“, — то ті джентльмени, котрі постирали надписи, перемішали книги. Питав же ја в Вас тома Запис. по Отд. Етнографіјі, — де јесть статьті про „обичне право“, здајетсья, т. VIII. Сьгодні пишу про нього і П-ку.

Хотілось би мати деталі про перејзд Пр-ного. Ја получив лист од Миколи *Musicus*'а, немов би одповідь на мій лист: усім свьатим просіть не кидати „безполезнојі“ праці, бо „полезнојі“ дома ніякојі не предвидіть під ножем цензури.

Сіи стихи читай
И, какъ хочешь, понимай!

Ваш М. Др-в.

Д. Коц-му дуже вдьачніј за јого лист. Буду одповідати завтра. Приходітьсья писати цілу епістолу.

Р. S. Оце получив „Н. Проломъ“ і бачу, шчо мій лист зрезьумованиј в ньому безмірно совістніше і навіть в тому, де перекручено, — розумніше, ніж в „Дѣлѣ“. Характерніј це знак! Ја готов вірити, шчо М-вѣ запроданець, шпіон і т. д. Так чому ж він вијавивсь совістніше і розумніше Белеја, ех-соціаліста і світівця? Чи це не знак, шчо „парахвіја“ Дѣла шче більш нечиста і не освічена, ніж парахвіја „Н. Пролома“? Та ја вже не раз бачив, шчо „Н. Пролом“ (при всіх својіх пакостях і дуростях) пише далеко ліпше, розважніше і чесніше од „Дѣла“ і навіть з більшим образованьям (в „Ділі“ на кожному ступні-географічні і історичні помилки!). Ја мало знају Белеја. Чув од П-ка, шчо він добріј чоловік, спосібніј писатель і т. и. Так хто ж

у них там верховодить, шчо за підписом Б-ја тільки ј сипльутьсьа, шчо помилки, дурниці, та крутіїства? І чи се не характерно, шчо власне за підписом такого чоловіка таке сиплетьсьа? — Ні, јак собі хочете, — а дуже гнила Ваша хата! Ја то все хочу думати, шчо це тільки народовські центри (јак ј москвофільські) таки гнилі, а десь јсть свіжішчі елементи. (Такими міні вдавались Тернопільські ј Станіславовські, — та прочитавши листи Ол. Барв. про Україну, ја побачив, шчо цей чоловік, — певно чесніј і працьовитіј і з толком більш, ј ніж львовјане — отстав од віку років на 30—40, — а після Пелешолатрії с о u p d' état в Жін. Товар. бачу, шчо Ст. варт Львова). А другі, бачучи таку гниль і меньше оптимісти по природі, — так просто говорять, шчо на Галичину треба махнути рукоју. При таких доказах гнилі, јаких стільки дало „Дѣло“, — було колись мене лајали в громаді, на вішчо „ја видумав Галичину“, — а потім, без мене вже, — брали по 1 рублю штрафу, коли хто (најбільш получивши мій лист) починав розмову про Галичину. Шче недавно писав мені один із русс. українофілів, (про котрого мало говорять, бо він тихиј, але котриј один з најшчирішчих і најрозумнішчих і најбільш робляшчих дља народа), — та чоґо Ви так возитесь з галичинами? (Він бував і в Галичині). Нічоґо з них не буде, поки јїх не забере росс. царь, та не почне јїх „обрушати“ *lege artis*: одних поробить благочинними (деканами), других поліцейськими та жандармами, — тоді треті, коли вони јсть справди, пороблятьсьа справдешніми лібералами ј народовцьами. — Так от бачите, шчо льуде (а не ја!) думајуть про всіх Вас, дякујучи Вашим експонентам гнилі. —

Простіть уривчастість листу. Попросіть і д. Коц. вибачити, коли не напишу јому одповіді кілька днів. Не могу сидіти. Через гемонські фольк-льори насидів собі, — сором сказати: шишки гемороїдальні — і тепер мушу лічитись локально. Оце пописав до Вас, зіскакујучи через 1/2 години з канапе, так лік не јде в прок; то мушу вже день — два перетерпіти.

А Огоновський таки не переглянув својејі статі *Die Kleirussen*. Так і пруть в „Дѣлѣ“ з усіма історичними ј географ. помилками. Та перекажіть Белеју, хај гљане хоч у Молоті про чиншевиків, шчо б не казати (№ 20), шчо то латинники ј польаки. Доволі того, шчо јїх уряд забув в 1863—64 рр. думајучи (по Виленским), шчо то польаки, то јїх і не жаль. А тепер і народовська газета од них одрікајетьсьа. У Вас мусить бути десь переклад повісти Л. Котельанського Чиншевики (Отеч. Зап., переклад — сестри мојејі). То там можна побачити, — хто такі наші чиншевики Под., Вол. ј Кијівські. —

„Дѣла“ Петерб. в мене тепер не ма. Спитају в Кларані в Мечникова. Јак дасть то пришльу Вам на час. —

97. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавиј Добродіју!

Шльу Вам жадану виписку з „Поет. воззр. Славянь“ А на лист Ваш шчо ж одповім? Нехај і так, шчо Ваша правда, — „такъ что-жь намѣ дѣлатъ“? Скажу тільки про Українців, шчо не всі ж вони так судять о Галичині, ак Ваш кореспондент, а колиб вони всі з својіми строгими судами і закидами

звертались на прьаму адресу, т. ј. до галичан таки, то певно не від одной похибки охоронили б.

Про переїзд Прихильного деталів (і яких?) не знају. Знају тільки шчо јіхав він не звичајноју дорогою на Підволочиска, а на Гусьятин, відки підводоју до Војтовець. В Гусьятині на коморі јакось лекше пускајуть і льудці је такі, шчо при помочи жидів всьаку всьачину перешварцујуть. Оттак і Пр. зробив.

Шчиро кланьајусь Вам.

Ваш Ів. Франко.

98. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Шановниј земляче.

Chemin Dancet, 14. 21 марта 1886.

Лист Ваш з випискоју получив. За виписку спасибі. З поводу листу спішу поправити Ваш вивід з мојіх слов. Пр-ниј писав мені тільки загально про сум — бачити в Галичині реакціју ј мализну прогрессивних елементів. Не знају, од јакојі „похибки Ви б охоронили б јого“, јак би він „звернувся з сими словами по прьамому адресу“.—Коли діјсно јесть украјінці, котрі инакше думајуть, ніж ја (та власне ј Ви) про свьату Пелеховшчину в Ділі та про Ваші хвали попівству в Зорі,—то тим гірше дльа тих украјінців. Шчо ж до Ваших слов: „нехај і так, шчо Ваша правда,—так что-жь намъ дьлатъ“,—та ја не знају, шчо ј казати, післъа того, шчо не тільки ја пропонував, а ј Ви обіцьали навіть за останніј рік. Тепер можу порадиити,—і зовсім не иронично,—коли нічого того не хочете робити,—то переходьте в редакціју „Мира“, або хоч „Пролома“. Обидві ці партїи мајуть не тільки більше будучности, а ј більше логики ј навіть особистого достојнства, ніж Ваші теперішні пани, Песиголовці.

Позвольте шче побезпокојити Вас мілочами: 1) Будьте ласкаві, розшукajte мені Записки И. Р. Геогр. Общ. по Отдѣл. Этнографіи VIII т. (зо статьсяами по звичајному праву), а також Якушкина—Обычное Право і Зарудного Законы и Жизнь. Треба ј міні, ј другим. П-к пише, шчо јому на руки ја јіх не посилав, і ја памјатају, шчо послав ранішче — Вам.

2) Зори“ не мају 4 N, ні 5. Справтесь, чи це елімінаціја;—чи случајність.

Ваш М. Др—в.

Јак Ви думајете бути з публікоју, котріј Ви приобіцьали Коскена з Примітками ј Кобзарські Думи 1808 р.? Предупреждају Вас, шчо ја можу бути змушениј требовати од Вас і Зорі, шчо б Ви зајавили, шчо поставили ці речі в Ваш т е п и без умови зо мноју;—в Россіі льуде знајуть, шчо ці речі,—мојі,—а діло повертајеться так з боку Ваших панів, та ј Вас самих, шчо на мене може кидати тїнь усьака спільність з Вашим товариством.—Дуже прошу Вас подивитись сурјозно на оці мојі слова. Најліпше було б, јак би Ви зарані, не доводьачи до скандалу, објавили, шчо, таких то річеј в Зорі не буде.

Оце сьогодні ж послајау 1 австр. гульдена в „Дьло“—плату за објаву про Кобзарьа, котру газета гал. украјнофілів напечатала тільки в комерческих објавах коло објави про лік проти параліжу.

Щче прошу Вас 3)—спитати в адміністрації Пр о с в і т и,—чи получені мої гроші (5 гульд.) і чому не висилають мені книг?

26 Марта. Не посилав листу,—бо бојавсь шчо(б) Ви не розгнівались. Коли це прочитав Ваш лист в 5 N „Крају“. Господь з вами,—гнівајтесь, а ја скажу своју думку в останній раз. В „Крају“ Ви кажете власне те ж саме, шчо ј ја в својему листу, за котриј Ви мені докорьали,—тільки ја вказују ј вихід,—а Ви застајетесь „при демонстрації цілком негатівній“. Не розуміју ја Вас. Коли б Ви, після всього прошлого, просто пристаи до песиголовців,—то це б був ¹⁾ тільки звичајній в Галичині (хоч і дуже вже гіркиј на Вас (примір ренегатства) див. Головацьк. Климков., Стебельський, Ів. Левицький і т. д. і т. д.). А тепер виходить шчось вже зовсім дивне: сидить чоловік в песиголовські(м) болоті, гавкаје з тубильцьами,—сердиться на колишнього сојузника, чому він протестује, а тут же рьадом з Петербурга јазик показује песиголовцьам.... І Ви думајете, шчо навіть самі Песиголовці Вас на шельаг поважати будуть ²⁾?... Це гірше, ніж ренегатство, гірше ніж проституція; це јакись моральній маразм, дивний в такі молоді літа. Ја такого навіть у русинів шче не бачив...

Знајете, коли вже в Вас не ма зовсім ньуху на політично-моральну практику, то киньте Ви јїї зовсім; пишїть собі повісти, печатајте јїх, дє вгодно,—та ј годі. По крайній мірі ні себе внижати, ні других деморалізувати так не будете. —

99. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавиј Добродіју!

„Зорьу“ обішчались висилати Вам дальше, о жадній елімінації нема мови. Ја јїду по свјатах до Кіјіва і Одесси,—коли мајете шчо небудь передати такого, шчо можете повірити рукам ренегата, то ја готов служити.

З поважаньем Іван Франко.

Львів д. 6/IV 1886.

100. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Ласкавиј Добродіју,

Chemin Dancet, 14. 11 Apr 1886.

На Ваш листок з 6 Апр. мушу перш усього замітити, шчо ја говорив не про ренегатство, а про брак у сьакого встоју в принципях,—покликујучись на Вашу статьу в „Крају“—порьад з тим, шчо Ви пишете (або підписујете) в „Зорі“, і з Вашими замітками на міј лист,—в котрому ја говорьу навіть словами Вашими ж в попередніх листах до мене (напр. шчо народовці „рвуть останньу нитку з Україноју“). Писав же все „таке“ Вам в Вашім же интересі,—бо льуде ж не сліпі: бачуть, шчо в Вас не ма однаковості думок, навіть в одну хвиљу. Доказ: „Два Пріятели“ в „Н. Проломі“. Коли ја Вам надокучив, ја готовиј просити прощеньнъа, тільки суть діла, стан Ваш перед публикоју од того не перемінитьса.—

¹⁾ В рукоп. було. ²⁾ В рукоп. не будуть.

В Росію мені дуже треба передати листи, тільки я вже мушу спитати Вас, чи Ви захочете передати? Бо я мушу намовляти українців у Києві і Одесі,—щоб рішуче виступили протів Вашої групи, „народовців“. Пере- читавши тепер колекцію Русі, Н. Пролома, я ще більше впевнивсь в тому, що писав і Вам, і Коц-ому і що між инчим „українських“, Шевченковських думок більше навіть у Маркова або ж у Плошчанського, ніж в органах Вашої партії. Це вже тахіт сорому,—а до того пригода в Союзі Черновецькому ж гвалт „Дѣла“ з поводу Христоматії Кирпичникова показує, що „наро- довці“ зовсім повертаються в доносчиків, а в Австрійських Андріяшевих. Рос- сійським українцям тепер, після заборони „Дѣла“ вже зовсім трудно сні- дити за всіма такими подвигами своїх „прихильників“, а через те я мушу їм про це все оповістити і молити їх усім свѣтлим протестувати проти всіх таких вчинків „прикарпатських братів“ і порвати з ними всякі зв'язки, котрі можуть дати повід думати про те, що тут истнує солідарність. Ліпше вже зостатись на який час зовсім без усяких взаємин з Галичиною,—поки під- росте рід льудей, більш відповідаючий цілі (а це мусить же колись бути!), ніж підкопувати своє діло і навіть своју особисту честь солідарністю з новоју Андріјашевщиною. Ви ж, певно, знаєте, що напр. „Кієвлянин“ прости- сінько приписує всьаку дурость і подлость галицьких народовців російським укр[ајно]філам, а часто навіть просто ставить в рахунок осіб: Куліша, Драго- манова. Кіјівські і Одеські українофіли справди винні в цих дуростях і под- лостях тим, що не тільки не протестували проти початку їх, а навіть гла- дили по головці (хоть не за деталі, а взагалі) галицьких братів в Зарѣ, Од. Вѣстн. и т. п. Тепер вони мусьять рішуче одректись „отъ сатаны“,—просто „дуновши и плюновши нань“. Що вони зроблять,—їх діло, а я мушу пред- ставити їм фактичний стан діла. Колись і Ви їхали з подібноју цільљу,— а тепер я мушу питатись Вас, чи візьмете Ви листи, котрі будуть просто направлені і проти Вас?

З справ більше особистих я б попрохав Вас спитати Лисенка, чи ви- домії йому тої лист, котрі привезла мені Тр-ха (про „безполезність“ і пр.) і чи читав він також мою відповідь на тої лист? Бо вишло щось чудне: Лис. написав мені, що, мовляв, „єдина вірна дорога“,—це та, по котрій я їду, щоб я думав, що хочу про особисті до мене відносини братії, але щоб і думки не допускав про те, щоб вона не згожувалась зо мноју, та не кидав своєї праці і т. и. Тепер сестра, повернувшись з К., пише мені, що розмовляла з братією, і не розуміє, з чого могла піднятись навіть розмова про „расхождение“, що всі по прежнему і т. и. При тому спомина про лист Лис-ка, але про мій не натьака; видно, що про нього вона і не чула. Я тут нічого не розумію,—і Ви дуже для мені добро зробите, коли розпитаєте Л-ка і др. довідаєтесь точно: 1) хто власне писав лист до мене і по якій раді,— 2) чи багато льудей читали відповідь мою?

Треба Вам впрочім сказати, що мені ніяково прохати Вас об цім усім,— бо як не крути, а ми тепер різного поля ягоди. Я б дуже хотів обітись навіть так, щоб і статті в Росію не через Ваші руки посилати. Я хоть я себе вмовляю, що вести з Вами хоч деякі спільні справи треба не дльа

самого мене, не дльа моїх особистих справ,—та все таки мене ссе за серце і совість каже мені, шчо ліпше вже нам зовсім розітись, як чорнаја хмара,— ніж тьагти теперішні взаємини.—

В усьакім разі ја не хочу, шщоб у нас була јака небудь нејасність в взаєминах, і через це просто кажу Вам, шчо вони скорішч усього можуть бути підведени під формулу, котру каже уж чоловікові в бајці Б. Хмельницького: ми можемо помагати один одному, але прежньојі дружби між нами не може бути. Мало того, з мого по крайній мірі боку ждїть навіть такого, в чому звичајно льуде бачуть віјну. Віјна політична—буде сама собою, поки Ви будете стојати в „народовському“ таборі. Окрім того ја не могу викинути безслідно з мојејі памјати Вашого поступованьня зо мноју особисто в справі Етногр. Кружка ј Зорі,—в котріј Ви мене пошили в дурні аж 4 рази за 1/2 року. Сам од себе ја буду стерегтись, шщоб уперед не довірятьсѝ Вам. Але мало того, ја мушу остерегати ј других, котрі вважајуть Вас ¹⁾ за мого одномишленника ј пријателя, а особливо тих, хто просто обертајетьсѝ до мене, шщоб зітись з Вами. Ја мушу остерегати јїх од Вас, як од чоловіка, котріј, при всіх добрих замірах,—слабіј до повнојі не надєжности.— Так, коли хочете на цих умовах мати зо мноју взаємини,—ја радїј—а ні,— то прошчајте зовсім і вірте мојему слову, шчо під усім, шчо ја тепер пишу і шчо писав Вам за остатній рік, найбільш усього підложениј жаль за Вас, шчо Ви сами себе топите, як громадського чоловіка і навіть як особу—на користь Песиголовцьам, котрих до того скоро вітер рознесе і котрі ј тепер не поважајуть Вас же самих.—

Ваш М. Др-в.

„Зорі“ доси не получају з 4-го N-ра.

Ви мені нічого не одповіли про Просвіту; а також про те, чи Ви думајете зајавити про ті мої статьті, котрих не буде в Зорі.—Не примушујте мене обертатись в јаку польску газету, або в „Пролом“—Ви не споминајете,— чи получили лист дльа Коцовського?

101. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Добродїју.

Поспішіть звістити мене, чи воліјете Ви мати оправлениј екземпляр Reuss'a, (за 225 фр.) чи зброшурованиј (за 170 фр.). В тім і другім разі треба буде добавити шче 13 1/2 фр.,—і Ви получите книги у Львові franco.

Ваш покїрний слуга М. Др—в.

Звістїть мене, чи дістали лист дльа д. К.—„Зорю“получив і в нїј прочитав брехню про волю автора. Післьа цього вже постављу собі правилом *nil admirari!*

102. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавіј Добродїју!

Послідній лист Ваш одержав, лист до Коц. давно одержав і зараз же передав јому,—він збираєсь Вам відповідати. Про висилку Вам „Зорі“ я го-

¹⁾ В рукоп. Вам.

ворив адміністратору,—чи вислали і чи висилатимуть дальше,—не знају. В 7. н-рі „Зорі“ редакція зајавила, шчо статі: Коскена про казки і Укр. думи з 1808 р. не будуть напечатані в „Зорі“ по волі йїх автора. Про „Просвіту“ ја ј не памјатају, шчо мав Вам одповідати, бо Ви, здаєть сьа, нічого мене ј не питали.

Тај кумедні ж Ваші умови, на јакїх Ви хочете мати зо мноју јакє небудь діло! Звісно, на таких умовах „односторонного недовіріја“ ніякого діла мати не можна, і ја думају, шчо коли вже самі заповідајете віјну, то ј војујте собі на здоровље.

Чи перевіз Прих. Ваш лист до братїї,—не знају, бо від него ніякојї звістки у нас не було. Коли не перевіз, то ја по повороті в К. з тојї копії, шчо у мене је, спишу шче одну копіју і перешљу.

Ваші листи ја візьму, хоч і проти мене направлені: шчо ж, нехај судьбать луде, *audiatur utraque pars*. Скажу Вам тільки, шчо вийїздају в четвер по свјатах, вечером, — значить сьа, до того часу прошу прислати листи, а також під бандеролеју дльа передачі хоч по 2 прим. переднього слова Громади, Истор. Польші ј Нових укр. пісень.

Бажају Вам щчасливо свјаткувати шчириј

Ів. Франко.

Львів д. 21/IV 1886.

103. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Добродіју.

Chemin Dancet 14, 24 Apr. 1886.

Лист Ваш од 21 с. м. на стільки дикїј, шчо јак би він пријшов з крају, більш цивілізованного, ја б просто не одповідав на нього. Але ја пригадују, шчо Ви колись писали про дуже шче довгу еволюціју, котри мусите ј Ви пројти з Вашоју громадоју, шчо б діјти до звісних моральних ідеј, котрих ја вважав у Вас вже за готові.

Ви пишете: „Тај кумедні ж Ваші умови, на јакїх Ви (?) хочете (?) мати зо мноју јакє небудь діло! Звісно, на таких умовах „односторонного недовіріја“ ніякого діла мати не можна, і ја думају, шчо коли вже самі заповідајете віјну, то ј војујте собі на здоровље“.

Мої умови не кумедні, а печальні,—бо виходьать з суті діла, т. ј. з позиції, котру Ви пријняли до моїх (недавно шче ј Ваших) ідеј і до мене лично. Ја Вам написав јїх не потому, шчо б ја хотів на них вести з Вами діло—(напроти, ја Вам виразно сказав, шчо мені з Вами діло мати дуже тьажко), а потому, шчо Ви сами обернулись до мене, чи не поручу ја Вам шчо в Росїї. Довіріје виходить з діл. Ја могу з најчистішчоју совістю сказати, шчо ја своїх ідеј не перемиьав, в чужі партїї не переходив, панегіриків попам (котрих недавно сам лајав) не писав і не підписував,—особисто Вас ніколи не підводив, на сором не кидав, до песиголовців Ваших статей не отдавав і серед песиголовців од Вас не одрікавсь, обіцьанок не ламав і т. д.,—і од того мене можете лубити, чи ні, војуватись зі мноју, чи дружити,—але недовірьатись мені не можете. Проти Вашого поступованьня політичного ј

особистого ја могу написати најдужчиј протокол — випискама з Ваших же слов. Јаке ж ја мају право не остерегати лудеј, котрі можуть наробити помилочк политичних і пошитись в дурні, як ја пошивсь, — думајучи, шчо ми стојімо за одно, шчо ми пријателі ј т. и.?

Остатні слова Ваші: „то војујте собі на здоровльє“ показује, шчо Ви цілком не розібрали, з ким мали 10 років діло, — не кажу вже шчо Ви забули свої власні слова: „Јакі ми проти Вас діти ј злі діти“! Ја војујусь далеко не на своје „здоровльє“ ј не за себе. — Шчо ж звелите не војуватись з Пелеховщиною? с гнильбу Ваших народовців? — Так викиньте з памјати ліпше, шчо Ви сами написали навіть недавно в Крају! З Вами ж особисто ја не војувавсь і не војујусь: Ви сами „виелімінували“ мене з Вашого журнала, — та шче хочете ¹⁾, шчооб мојі товаришчі мене ж і обвинили за те.

Ніјакіх листів „проти Вас“ ја давати Вам не думав і не дам. Дају Вам листочк (по неволі коротенькиј) про справи принципіальні. Навіть річеј, скільки дльа мене персональних, хоч і тісно звязаних з принципіальними, напр., про печатаньня мојіх праць, ја Вам поручати не буду. Мене пече навіть і те, шчо ја доси не расплативсь з Вами, шчо чим небудь обовязаниј Вам, — і ја з нетерпіньям жду од Вас одповіді про Рејса, шчооб очистити себе в цій справі, — подьаковати Вас за услугу і далі вже ніякојі од Вас не получати.

Предложеноу Вами через П-ка коміссіју для „Кобзарьа“ пријмају через те шче вона не маје мај же нічого дльа мене персонального (окрім, звісно, того, шчо ја бажају гарьаче, шчооб луде могли читати Ш-ка), — тільки прошу Вас, говорьючи з лудми про це, појаснити виразно, шчо це Ваше посередництво зовсім не предполага нашојі солідарности политичнојі, — при чому можете пояснити наш розбрат, як сами јого розуміјете*). Коли хто спита, чому ја не пишу в Зорі, — можете теж пояснити, як хочете. Тільки сестрі, як будете мати з неју розмову (іјі застанете в Кијіві), то скажіть, шчо про висилку мені „Зорі“ Ви мені написали: чи вислали і чи висилатимуть дальше, — не знају“, — а то вона дума, шчо ја в свіј час і безплатно получају јіјі ј Ваші твори.

Готовіј служити Вам. М. Драг—в.

Простіть, шчо кладу одну тільки марку; тепер 3-ья година ночі ј нігде взьати другој, — а бојусь, шчо лист зізниться.

104. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Добродіју!

Посилку Вашу, кореспондентку і лист одержав і спішу перед виїздом відписати Вам. Рејса, коли ласка, пришліть неоправленого, — за пересилку послајау 6 зр. Дльа чого Ви називајете зајавленье „Зорі“ про „вольу автора“ — брехнеју, ја не знају. А джеж самі Ви обіцьвали ті статі дльа „Зорі“ і самі опісльа відкликали своју обіцьбанку, значить, чим же се не Ваша вольа?

¹⁾ В рукоп. хочитє.

*) Прошу Вас також не потајіти, шчо Ваша „Зоря“ не перепечатала (цілком, — шчо тільки і мало смисл) — тіјејі заяви про Кобзарьа, котра мала практичну ціль — збір пренумерантів.

Дуже цікаві Ваші закиди проти мого виражен̄а о „кумедних умовах“, і хоч як міні немила од̄а віна за слова і виражен̄а, то все таки мушу троха близше уві́ти в сю справу. Ви пишете міні виразно в попереднім листі: „Я буду стерегтись, щоб уперед не довір̄ять Вам, і мушу остерегати́ я дру́гих перед Вами, як перед чоловіком, котри́ при всіх добрих замірах сла́би́ до повної безнадєжности. Коли хочете на таких умовах мати зо мно́ю взаємини, я ради́, — а ні“ — і т. д. Виходить, що взаємини ті мали б бути такого рода: з мого боку повне довірі́е до Вас, — котрого́ я Вам ніколи не одмовля́в і не одмовля́ю, — а з Вашого боку повне недовірі́е до мене. Цікава річ, які тут взаємини можливі. Тут можлива хіба вічна комеді́а помилок, або що небудь в тім роді. От я́ я написав що умови Ваші „кумедні“, коли на них з боку подивитись. Що вони дла́ мене більш ніж печальні, а просто наносять, чи повинні́ були нанести міні смертні́й удар, вразити в најглубше нутро, знівечити мене в мо́їх власних очах, — се інше діло, мо́є діло, про котре́ я не мав охоти ні серцьа згадувати́ Вам. А що Ви назвали мо́є виражен̄е „диким“ і зајавили, що відповіда́єте на него не тільки задла́ того, що воно походить від чоловіка зовсім не цивілізованого, і що Ви дальше перевернули се на то́й бік, що бу́дзім то сам я оберну́всь до Вас просьачи, щоб Ви мали зо мно́ю діло, себ то, щоб передали́ що небудь до Россі́ї, — се, призна́юсь Вам, показу́є, що́ я́ Ви не зовсім докладно розважа́єте те, що пишете і о чім так сильно виража́єтесь. Бо коли́ я оберта́всь до Вас з просьбо́ю — передати́ що до Россі́ї, — то не вважав се ще ніяким „ділом“, а пишучи про „діло“, я мав на думці́ загалом спі́льну, чи хоч в часті спі́льну роботу тут, в Галичині. До се́ї роботи́ я вважа́ю конечним обопільне довірі́е, хоч в тих точках, в яких робота робитьсь, — а передача́ листу, се свого рода почта, не більше. А коли́ Ви тільки по поводу мого предложє́н̄а — передати́ через мене́ яку́ вість в Россі́ю — вважали́ конечним зајавити́ міні і в усьаких важні́йших справах сво́є недовірі́е, то звісно, Вам се вільно́ було зробити, але́ міні воно мусіло видатись ще́ більш, як Німець каже, „vom Zaune gebrochen“.

Мо́ї слова „во́ю́те собі на здоровьє“, хоч написані в приливі жалю́, все ж таки не такі вже дуже „дикі“, як Ви́ їх судите. Говорив́ я тут не о ві́нї з Пелеховщино́ю і проч., котро́ї́ я сам я́ не шура́юсь і котру́ я́ сам веду, як могу́ і як умі́ю, але́ говорив́ тільки о Вашім намі́рі — во́юватись зо мно́ю особисто. Хоч і як Ви в посліднім листі одрі́ка́єтесь, що „з Вами особисто́ я́ не во́ювавсь і не во́ю́юсь“, то все таки в передпосліднім листі́ Ви писали виразно: „з мого боку́ ждіть навіть такого, в чому́ звичайні́ льуде́ бачуть ві́ну. Ві́на політична само собо́ю; але́ окрім того́ я́ не могу́ викинути́ з памјати́ Вашого поступован̄а зо мно́ю особисто“ і т. д. Значить, ві́на за справи особисті, — бо ві́на за справи політичні́ мене́ ані́ трошечки не діткне, так, як я́ до табору́ народовського́ не належу́, Пелеша́ не хвалю́, інкріміновані́ Вами панегі́рик попам не таки́ то вже страшні́, щоб за него́ аж ві́чним соромом покриватись, думок сво́їх ніяких не відрі́кавсь і не відрі́каюсь, і весь то́й „протокол мого́ поступован̄а особистого́́ політичного“, котрим Ви́ міні́ грозите, зовсім не таки́ страшний́ для мене́, як Ви́ може дума́єте. А вже

того ја зовсім не розумію, шчо Ви закидаєте міні, шчо „ја виелімінував(?) Вас з мого (?) журнала, та шче хочу (??), шчоb Ваші товариші Вас же і обвинили за те“. З якого мого журнала ја Вас виелімінував і коли? Чи може з „Зорі“? Та ні ж, бо „Зоря“ не міј журнал, і ја чолом світив перед льудьми, шчоb Вас просили до сотрудництва в ніј, і тільки на грозьбу Вашу, шчо наро- бите скандалу, відкликав дану редакціеју обіцьбанку напечатати Ваші праці. А jakim світом Ви знаєте, шчо ја хочу, шчоb Вас хто небудь за те обвиньав? Ні, так і бачу, шчо не можна мати ніяких взаємин з собою, коли Ви завзялись уважати мене своїм ворогом і підсувати міні самі најгірші інтенції.

І шче одно Ваше реченье мушу спростувати. Ви пишете в посліднім листі: „ніяких листів проти Вас ја Вам давати не думав“, а в попереднім листі стоїть виразно: „чи візьмете Ви листи, котрі будуть просто направлені j проти Вас“?

Не знају, шчо се за діло з „Кобзарем“, про котре Ви з такими оговорками згадуєте міні з слів П—ка. Ніякого порученья на шчот „Кобзарья“ ја П—ку до Вас не давав і ні про шчо не знају.

Кланьяјусь Вам і шльу поздоровленье. Іван Франко.

Львів д. 29/IV 1886.

Р. S. Так, як відїзд міј несподівано на 2—3 дні відложениј, то ја прочитав і Ваш лист до К. Ја в повні згоджујусь на все, шчо Ви в ньому написали, і думају, шчо не переступльу границь почтарської компетенції коли прочитају його j декому з тутешніх народовських проводирів. Ја зробльу се тільки в тіј цілі, шчоb витягнути від них јасну деклараціју: чоґо вони хочуть і куди јдуть. В замін за те, може, надужинье компентенції ја обіцьбају Вам прислати або копіју јіх декларації, коли вони јїї зложать на письмі, або хоч докладніј реферат з јіх устнојі одповіді, яку б рад перевезти j на Укр. Впрочім шче одно: шчоb і ту не робити на власну руку, особливо мајучи за собою Ваше повне недовіріе, ја пораджусь з П—ком і Коц. і, як вони скажуть так і буде.

I.

105. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавіј Добродіју!

Повернувши з Кіјіва, спішу переслати Вам ті звістки, які јесть у мене дльа Вас. Поперед всего: лист Ваш новіј ја завіз і передав Тр—ву, у котрого читали јого М—чук, Жит. і Ант. Попередніј Ваш лист тож діјшов на місце і був читаниј у гурті. Над ним була діскусіја. котројі змісту не знају; дльа уложенья на него відповіди вибрано трех льудеј. Ја просив, шчоb передано відповідь через мої руки, але міні сказано: шчо так скоро уложити јїї годі. З розмов і з оповіданья Ковальа ја зміркував, шчо успособленье до Вас серед старого гурту хуже некорисне, хоч, звісно, про розрив і ліквідаціју яку небудь і мови нема. О кілько бачу навіть супроти минушого року, загальніј настрој умів радше понизивсьа, ніж підніссьа. В старшіј гром. розстріј і розділ на гуртики, котрі поодинокю шчо де-шчо j роблять, та на спільну

яку небудь роботу не зберуться. Серед молодіжї розстрії ще більшиї, особисті пересварки і знеохоченє. Політичних гуртків ја не зустрів маїже ніяких, — недобитки їх тепер отсе виходять з універзітета. Кржуків т. зв. культурних је кілька, хоч малочисленних, — ворогують між собою за особисті речі, а коли ј хапаються до роботи то більш в одиночку, ніж гуртом. Появилось декілько гарних талантів беллетристичних, і кружки старають ся перетьагати їх кожди до себе.

Коваль спеціально просив мене передати Вам ось шчо: 1) велику часть з тих книжок, які Ви виписали, він зібрав і пересилає Вам через мене (вони ще лишились в Кіјіві і приїдуть на днях ураз із пакунками моїеї жінки, а тоді ја перешлю їх Вам). Деяких книжок, шчо зробились бібліографічною рідкостю, він не міг роздобути, за інші мусів платити грубі суми, — загалом, за недостајучими написав у Петербург і надієсь хоч часть ще роздобути. Просить Вас також о дальші списки.

2) Просить о присилку через мої руки Ваших видань, особливо Истор. Польши і Пісень. У мене је доволі добра дорога, котрою можна буде слати їх у Россію. До мене засилайте, як звичајно, під бандеролеју реком., по адресу: Ulica Gołębia, № 9.

3) Просить Вас, коли вважатимете потрібним і можливим, написати брошуру про теперішній політичний стан Укр. у всіх її частях і про те, шчо Ви вважаєте потрібним робити українцям молодим і старшим. Впрочім змісту тої брошури він докладно не означав, а тільки виразив бажанье, шчоб основою її було більш-менш те, шчо було основою Ваших послідніх листів до К—ан, з виключенєм всіх особистих рахунків, і шчоб метою брошури було — підняти духа громадського, вказати конечність політичної і громадської роботи і вказати дальше, јака по Вашій думці політ. і гром. работа тепер најпотрібніша і серед даних обставин можлива.

4) Виразив бажанье, шчоб Ви і з свого боку робили, шчо можна, шчоб зменшити розстојанье між Кіјівом і Женевою через устроєнье посередної станції у Львові, де повинні бечататись такі Ваші речі, котрі австр. законами не заборонені, а дља Россії могли б мати значінье актуальне. Яким способом се можна зробити, про се він нічого не міг сказати. Замічу, шчо говорив ја з ним, заким він ще читав Ваш послідній лист.

Про ніяке нове виданье ніхто з Гром. і мови не починав, а міні самому починати було і зовсім не ловко, особливо коли ја бачив те загальне пригнетенье духове, котре ј на мене самого в великій мірі налягло. јесть вправді невеличка надія на основанье такого незалежного журнальчика у Львові, але надія натілько ще непевна, шчо ја ј говорити Вам о ній не хочу, шчобми опять не почали ловити рибу перед саком, так ја се було з Поступом.

Кланьяјусь Вам. Іван Франко.

Львів д. 20 Маја 1836.

Р. С. Забув саме главне. Коваль обіщав Вам незабаром переслати дешчо грошей на рахунок ремунації за літературу. Літом надієсь чи він чи хто небудь другиї з јего тов. близше порозуміть з Вами. І. Ф.

106. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. 27 Maja, 1886.

Добродію.

Я не послав Вам Рејса доси, бо бојавсь якої плутанини, поки Ви не будете у Львові. Тепер ја написав у Париж, шчоб Вам висилали Рејса, а вмiстi з тим посилају Вам назад Вашi 6 гульд. (котрих зовсiм не треба було) i 42 фр., решту мого Вам довгу i дуже Вам дякују за Вашi висилки. — З поводу Рејса ја позволѹ собi все таки сказати стару раду: поки шчо дати Вашiй публицi переклади готових вже статeј М. Верна, котриј все таки спецiалiст. А то довго треба буде ждати, поки хто в Вас зберетьсѹ написати докладнi оригинальнi статѹти — печатати ж скороспiли з помилками (як це звичајно робитьсѹ в Ваших виданьнѹх) статѹти — соромненько. —

На Ваш передостатнiй лист ја б хотiв зовсiм не одповiдати, — до того менi огидна безрезультатна полемика. Але ја споривсь з Вами зовсiм не зза себе. Ја признававсь i признајусь, шчо менi дуже хотiлось швидче збути з совiсти дејакi матерiали бiльш-менш обробленi, — але „дасть бог i пресвѹата мати“, ја проживу кiлька рокiв, то збуду јiх як небудь, хоч i гiркенько менi збувати јiх по чужих хатах, на чужих мовах. А далi в мене не було ј не ма в цiј справi нiякого особистого iнтересу. Споривсь ја з Вами, боронѹчи принцип та Вашу власну репутацiју. Попробују одповiсти Вам останнiй раз.

Дивно менi, як Ви можете не зрозумiти, шчо Зоря написала брехнѹ, сказавши, шчо NN статѹти не будуть напечатанi по волi автора, — а не не волi самојi редакцiји, та ј Вас. Навiть залишивши iсторiју з мојим листом (в котриј же безспорно редакцiја ј Ви продали мене Партицькому), ја ж Вам шче ранiшче, нiж Ви објавили про мојi статѹти, написав, шчо дам јiх тiльки тодi, коли редактор, Калит., напише менi ј Волкову, як того потребује приличнiсть, запросини до сотрудицтва ј коли редакцiја зробить декларацiју, шчо Зоря буде науково-лiт. органом¹⁾ усiх русинiв — самостiјникiв без згльяду на јiх полiт. переконаньнѹ. Ви менi виразно пообiцяли те ј друге (та Ви ј не мали права iнакше објавлѹвати, шчо дасте мојi статѹти). Мало того, — Ви сами тiльки пiд умовоју такојi декларацiји могли без страху вијавитись ренегатом i товаришчам, i iдејам, — стати соредактором Зорi. Тим часом ја не бачив нi декларацiји, нi листу од Кал. Дивно, шчо пiслѹ того Ви шче кажете, шчо Ви трохи не землѹ били, шчоб мојi статѹти були в „Зорi“.

Не менше дивно, шчо Ви кажете, буцiм то Зоря не Ваша газета, — а Ви не народовецѹ. Як давати, — проти мојејi волi, моју замітку в Зорѹу i печатати там до мене запросини, шчоб давав далi статѹти, а потiм перенѹвати в проспекти мојi слова з листiв до Вас, — то ј Ваша газета, — а як сдержати слово, пријнѹвати на себе одвiчальнiсть, — то ј не Ваша! Також само як же Ви не народовецѹ, коли Ви појавлѹяетесь сотрудином i спiвредактором в народовських газетах i навiть пiдписујете в них народовськi думки, дiаметральнo противнi тим, котрi Ви писали перш?! Шчо Ви притому скажете проти народовцiв в якому „Крају“, або приватному листi, — то дiла не переменьѹ, — або

¹⁾ В рукоп. органов.

щче наводить на Вас, шчо Ви тим паче народовець, бо не маєте, як вони (по Вашим же словам про них), ніяких сталих принципів. Протестуйте, скільки хочете, а Ви записали себе сами в народовці і можете звідти виписатись хиба рішучим виступом на зовсім нову дорогу.

К слову одповім Вам і на Ваші слова про примітку до Луборадських, Ви так і не пояснили мені, од чого Ви „мусили“ підписати ту примітку, а тільки питаєте: „не вже ја на віки осоромив себе тим?“ Ја не богослов і не буду казати про вічні гріхи, або покајаніє і т. д. а скажу тільки, шчо шутковати з лубдми та з самим собою до добра не доводить. От Ви кајались пісьла Оди прапорові В. Барв—ого, — а тепер підписали те, шчо противне Вашим же печатним словам. Лубди це бачать же, — та ј у Вас слід цього в душі застається. А це вже два наростка на ухах, котрі по троху дивись, загнутьсьа, як у Песиголовцьа, — а далі ј мова лубдська почне заміняти в собачу — і трах! вијде цілиј Кинокефал, як Партицькиј або Вахньанин. Бо ј вони починали так само. А тепер попробуйте переробити јіх знову на лубдеј! Навіть тој ангел, шчо зробив з Репроба — св. Христофора, нічого не вдіє.

Звістки Ваші з Кијіва дуже интересні і в суммі не такі навіть сумні як ја ждав, — бо хоч в ідејах там тьма, так все таки хоч совість јесть. Најгірше, шчо лубде проміж себе сварятьсьа, як Ви кажете, з за особистих річеј. Ви не пишете, чи були Ви в Одесі. Не пишете також на мојі запити — а) хто писав лист до мене, шчо привезла Т—ха, і б) шчо означа лист Musicus'а? Хотів би ја знати також: хто ті троје, котрі мусьать писати мені одповідь?

Чи бачили Ви мою сестру, — а також Јак. Шульгина?

Ја б радиј був поздоровивши Вас з шлубом, просити Вас рекомендувати мене Вашій жінці, — та бојусь, шчо вона не дуже то злубить мене за мојі остатні листи до Вас, — а новому чоловікові не зрозуміти, скільки вони коштіють і мені.

Ваш покірний слуга М. Драгоманов.

По троху посылатиму Вам книги дльа К—ого. Цими дньами пошльу брошурку в тім роді, як бажа К—іј. Ја јіјі написав шче, як Ви були в Кијіві. — Тепер бачу, шчо пријшлась до часу. Решту vedremo. Як будете посылати мені книги од К. то будьте ласкаві, довідајтесь про рахунок, — бо Ваші дороги јакось чудно рахують кошти, так шчо Еilgut виходить дорогше ніж поштоју.

Оце получив лист од сестри. Пише: Видѣла здѣсь Ф. Клянется, (что) размолвка его (зо мноју) одно недоразумѣніе. Вообщє онѣ своими разъясненіями успѣлъ сдѣлать впечатлѣніе, что его народовцы, „какіе бы они не были“, все таки „наиближе к нам“. — З остатньо:о ја шче раз бачу, шчо Ви і в Кијіві јавились народовцем, — а початкові слова показують, шчо Ви зовсім невірно передали суть нашојі „размолвки“. В ніј не було ніякого „недоразумѣніа“: ја Вам јасно казав, чого ја хочу ј не хочу, — і Ви свідомо пішли напроти, ламајучи навіть те, шчо обіцѣали. Пісьла всього, шчо случилось, — особливо пісьла переписки „Дѣла“ (А. П. в К.) і листу сестри ја

мушу печатно розказати всю справу. Міні це дуже гірко, — та ја не винувати. Ја навіть не мају права держати непорушеноју цю хмару брехні, котра зібралась над громадоју в цій справі.

107. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавиј Добродію!

Лист Ваш з 6 гульд. дістав, — не знају, дльа чого Ви прислали јіх назад, коли ја післав јіх на пересилку Рејса? Ну, та побачу, одержавши Рејса, якиј сахунок буде, то ј постарајусь вирівняти.

На Ваші запитаньа шчо до Кіјіва ја не могу докладно одповісти. Хто писав до Вас лист, привезениј Тр—хоју, — міні не сказано, так само, як нічого не сказано про лист Musicus'а, хоч ја з ним кілька разів бачивсьа. Хто ті троје, котрі мајуть написати Вам одповідь, також не знају. В Одесі ја не був, але просив Ковальа, шчо з Вашого посліднього листа познімав копії і послав, куди треба.

Јак ја виступав в Кіјві, чи справді народовцем, чи може трохи ј ні, се Ви побачити може з листів Ковальа і других. Шчо ж до відзиву Вашојі сестри, з котроју ја кілька раз бачивсьа і котројі щчира прихильність до мене і до мојејі жінки була міні мов освіжујуча роса, так ја звертају Вашу увагу на јејі слова „какіе бы ни были народ.“, котрі вказујуть, шчо апологетом народовцім ја перед неју не виступав. Шчо до слів „найближе къ намъ“, то вони нејасні. Ја заступав тільки конечність — мати украјінцям звязки з Галичиноюју, і заступав јіх з погляду не тільки Украјіни, скілько Галичини: аджеж розрив з Укр. якиј Ви дораджујете, довів би в Галичині до цілковитого приглушенья і придушенья і тих невеличких іскорок хоч троха розумнішого руху, які шче тепер тліјуть, між тим коли зносини з Укр. можуть швидче чи пізніше довести до зміни теперішної мертвечини. Ја радив, а далі ј просив громадьян, шчоб вони по прочитанью Вашого посліднього листу (котрого правдивість признав у Львові н. пр. Гладилевич) написали до Галичан письмо в своїми дезідератами практичними і принципіальними. Ја не міг добре вирозуміти причин, за дльа яких міні сказано, шчо письма такого тепер писати не можно.

Шчо ж до нашојі „размовки“, то надіјусь, шчо справа вијаснитьсьа і сестра Ваша з часом розкаже Вам сама, јак ја передав јіј наші зносини. Коли вона мала право ужити ту слова „недоразумѣніе“, так се хіба задльа того, шчо ја казав јіј, — шчо ј Вам писав, — шчо „размовка“ наша вијшла не із за принципіальних, але із за особистих ріжниць.

В попередньому мојому листі ја забув передати Вам шче ось шчо: Коваль сказав міні, шчо на виданье Кобзарья гроші будуть Вам дані с Шевченківського фонду, коли Ви напишете јім докладно, скілько Вам треба. В. Б. передав міні карточку з својеју рекомендаціјеју до Каравелова, котру просив передати д. Вовку. Ја карточку сьу передав П—ку, не думајучи, шчо пријдесь міні сими днями до Вас писати; надіјусь, шчо П—к рівночасно з оцім листом перешле јіјі на Ваші руки дльа передачі Хв. В.

Шульг. ја бачив; він тепер з кружком молодіжі заходитьсьа коло зложенъа хрестоматіі з укр. художественних і народніх творів.

Жінка моја поздрављає Вас і прикладає своју карточку та просить Вам передати, шчо вона вміє цінити і поважати писателя і мужа науки незалежно од того, які він маје счоти з поодинокими, хоч і як її близькими лъудми. Листів Ваших до мене (крім самого посліднього) вона не читала, а за то читала хоч деякі Ваші печатані праці і певно прочитає і усі, які тільки јесть у мене.

Кланьяјусь Вам.

Іван Франко.

Львів д. 7/VI 1886.

Ul. Gołębia, N. 9.

Жінка просить Вас, шчоб, коли ласка, прислали своју карточку.

І. Ф.

108. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. Genève. 19 Юнъа 1886.

Добродіју.

Перш усього дуже дякују Вашій жінці за фотографіју і добре слово. Своју фотографіју рад би послати, та в мене тепер не ма, та наврѣад чи скоро і буде. Рејса Ви певно вже получили. По кр. м. з Парижа мені пишуть, шчо він висланиј. Ваші гульдени зовсім не потрібні, бо рахујучи Реіса в 170 фр., пересилку в 13 фр., — ја шче вихожу Вам винний 42 фр., котрі Вам і послав мандатом. (Ви мені вислали 110 гульд. — 220 фр., та ја рахују Ваш видаток на посилку мого манускрипту в Кіјів—5 фр. всього 225 фр.). Шче раз дуже дякују за все. Пожалујста, не забудьте одписати в Кіјів, звідки пријшли були Ваші гроші, шчо ја вже довг свіј очистив.—

Присъагши не вести далі полемики про „размовку“, ја тепер замічу тільки, шчо слов Вашого остатнього листу, шчо між нами вијшла „особиста ріжницьа“, ја шче менше розуміју, ніж „недоразумѣніе“. В решті на днях ја пришльу Вам печатаниј листок, до котрого ја змушениј конечно поддим забігом „Дѣла“. Хај все судить громада!—

Шчо Ви видались сестрі заступником народовців і шчо вијіхали з Кіјіва навіть без тої піддержки Вашій прогрессівній половині, јакої бажали,—це цілком натурально при стані, котриј Ви занъали, і при стані річеј. Ја зовсім не радив, як Ви кажете, кијанам, шчоб вони розірвали з Галичиною. (Навіть, коли б ја як небудь недокладно написав јаке слово, то дивно мені, як Ви не вбачили, шчо написати мені таку думку—значило б одректись од того, шчо ја казав і робив 15—25 років). Напроти того ја радив дужчого натиску на Галичину і виступу з јасним програмом. Ја тільки радив воспротивитись песиголовцъам, спинити їх доноси, і як не послухајуть, розірвати з ними. Инакше ја радив поновити те, шчо було зроблено в 1873—77 рр. і шчо тоді дало добрі овочі. Тоді самі народовці мусили одректись од Качалинојі Staatsrechtlichkeit, а далі, побачивши себе ізольованими од Украјіни і својејі молодіжі, мусили податись на перед. Це зовсім натуральниј психологичниј процесс,—і як би кијане видержали Барвінців шче на діеті, та як би

і Ваша компанія не пішла назад, — то тепер би до Пелеша не дішло і мені нічого б було писати таких листів, як тої, шчо Ви возили. Як би Ви шче торік, коли були в Кіјіві, поставили там справу так: мовльав, песиголовці нам жити не дають, помсжить! — то шче можна було б поправити. А тепер Ви јавились в Кіјів фактичним адвокатом згоди з песиголовцями, — і не диво шчо не добились не тільки того, шчо ја хотів (Ви того ј сами не хотіли, — бо виразно казали мені: дајте Ваш лист, а ја скажу своје, — *audiat et altera pars*), а навіть того, чоґо ј Ви хотіли. Ви вже самим фактом сојузу з песиголовцями показували, шчо ј тепер діло стојить не погано, — і через те мовльали, — навіть без всаких слов, — шчо потреби переминьать јого не ма. Ну, кијане ј најшли, шчо „каковы они ни не ест ь народовцы“, і т. д.

А окрім того не треба забувати, шчо „старі“ кијане самі дуже мало европејці ј дуже багато вјалі. Був колись з них европејцем і енергичним А-ч, — та був кінь, та зјїздивсь. Тепер не ма в Кіјіві більш шкодливого дльа укр. прогрессу чоловіка, як він, — хоч він і вчить льудеј укр. археолоґіјі. (Примір, які луни тепер плодить потухше сонце А-ча, хај буде Вам Багаліј, котриј навіть бојітьсја назвати Слобідську Україну по имени, а зве јїјі „Юговосточная Окраина Московскаґо Государства“!!). Шче будучи в Кіјіві, ја звав А-ча „камень прибъжище заяцѡмъ“, — а тепер він просто стојить на тому, шчо б нішчо ј ніхто не піднімавсь вишче тијејі політичнојі ј моральнојі мірки, котру він держить, — а вона низче О. Між молодими јесть льуде енергичнішчі і в сумі більш образовані, ніж старші, — та образованні вони все на петербурських журналах і через те все таки не европејці, а россіјане і українства в них не багато. Вони скорше потягнуть до јакого небудь „русскаґо народництва“, ніж до Галичини. Од того ја завше Вам і казав, шчо б надіјались найбільш на себе. Тільки в Галичині можуть природно вирости льуде, котрі будуть і европејці ј українці, — і потягти до себе ј росс. українців прогрессивних инстинктів. Такі льуде було почали рости в Вашому кружку, — та на лихо перше сбарвинились, а потім спелишились. Тепер треба ждати молодших, хоч може не один шче сход кінчить також, ја Ваш скінчив. Тепер навіть соблазнів буде більше, — бо Пелеші будуть де далі все енергичнішче напирати, бо за ними тепер јесть сила, котра сама на них назира.

Прикладају список книг дльа Ков-аґо. Попросіть спішити, — бо час не жеде. Не памјатају, чи в попередньому списку ја прохав Халанскаґо — Велико-русскія былины кіевскаґо цикла. (Варшава, 1885). Коли це вже в Вас јесть то пришліть окремо од всејі посилки під бандерольу. Коли не ма, то просіть ја к скорше вислати — В усьакім разі напишить мені, чи јесть, чи не ма.

Шче раз попрошу Вас вишукати мені ¹⁾ з книг, шчо дльа Етноґр. Кружка ја послав:

- 1) Ефименковой — Исслѣдованія.
- 2) Якушкина — Обычное Право.
- 3) Записки И. Р. Геогр. Общ. по Отд. Этноґрафії, т. VIII по обычному праву).

¹⁾ В рукоп. менні.

4) Зарудний — Закони и жизнь.

Ви казали: потребувати через П-ка. А П-к каже, що не може нічого поробити.

Готовий служити

М. Др-в.

До Вас обернеться за книгами Б. Бачинський, гімназист з Стрија. Дайте йому. — Що знаєте про процес Добровлянців? Чи так за них ніхто і не заступиться? Так і кінчиться на статтях Н. Пр. і Д'їла? Адже ж це тільки початок. Треба Вашим виробити яку формулу погляду на такі речі.

Славянорусскія рукописи Ундольскаго. Москва. 1870.

Горскій и Невоструевъ. Описаніе слав. рукописей синодальной бібліотеки.

Описаніе рукописей соловецкой бібліотеки. Казань.

Строевъ. Описаніе рукописей Царскаго.

Бычковъ. Описаніе слав. и русск. рукописныхъ сборниковъ Имп. Публ.

Бібліотеки.

Описаніе рукописей Румянцевск. Музея.

Срезневскій. Свѣдѣнія о малоизвѣстныхъ памятникахъ.

Каратаевъ. Опис. славяно-русскихъ книгъ. Изд. 2-е 1885.

Костомаровъ. Русская Исторія. изд. 2-е

Id. Холуй.

Id. Черниговка.

Id. Эллины Тавриды.

Id. Твори Јер. Галки,

Id. Очерки Богучарова.

Данилевскій. Кн. Тараканова. Уманская Рѣзня.

Id. Украинскія сказки. Спб. 1886.

Кулишъ. Байда.

Нова Громада.

Сементовскій. Малор. и гал. загадки. Спб. 1872.

Скальковскій. Истор. Нов. Сѣчи. 2 — изд.

Н. Петровъ. О происхожденіи славяно-русскаго печатнаго Пролога. Кіевъ. 1875.

Яковлевъ. Древнекіевскія рел. сказанія. 1875.

Янчук, Малорусская сватьба в Сѣдлецкой губерніи. Москва. 1886 (изданіе Общества антропол. и естествознанія).

Ключевскій. Древнерусскія житія святыхъ, какъ историч. источник М. 1871.

Халанскій. Великор. былины южнорусскаго происхожденія Варшава 1885.

Русскій Филолог. Вѣстникъ 1884—1885.

(Цей список переписіть).

109. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавій Добродію!

Рејса і гроші дістав і сьогодні пишу до Кіјіва о тім, що Ви довг звернули. Туди ж шльу і Ваш список книг. Будьте ласка, звістіть мене чи

одержали першу посилку книг через „Speditionsbureau der Nordbahn in Wien“, бо так ја мусів їх звідси вислати. Не з моєї вини сталося теж, шчо ја не оплатив висилку на місці: тож будьте ласкаві донести міні, кілько Ви заплатили, а ја Вам гроші зверну. З книг переданих Вам Ковалем, оставсь у мене тільки атлас до Батюшкова Холмській Край, бо не влазивсь в пачку,— попробују Вам переслати його по пошти. З прочих книг, пересланих Вами дльа Етногр. Кружка, ја Зарудного і Якушкина передав П-ку дльа пересилки Вам, а про Записки И. Р. Геогр. Общ. по обычному праву нічого не знају,— може бути, шчо їх Ви, як і монографіі Јефіменкової, прислали на руки П-ка. В загалі ја радив би Вам не кидати так з легкої руки такими закидами, як те, шчо Ваші книжки розікрали; за книжки, прислані Вами на мої руки, ја відповідају і вони у мене не пропадајуть, и навіть коли б шчо пропало, як се при позичках нераз лучаєсьа (згубить чоловік або шчо), то ја шче могу Вам і нову купити та звернути. А робити мене злодієм Ви не маєте права, ані, то докажіть, шчо ја Вам справді вкрав шчо небудь.

Халанского Великор. былины шльу Вам свій екземпляр і прошу Вас заразом прислати міні список тих моїх книжок, котрі је у Вас,— у мене був та при переносинах загубивсьа.

Книжки самі вжиткујте, доки Вам треба.

П-к тепер на селі, то ј вијаснити справи з переданими йому мноју книжками не могу.

Чи дістали і чи передали Вовку картку В. Б.?

Остајусь з поважаньем. Ваш Іван Франко

Львів д. 21/VI 1886.

110. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. 24/VI 1886.

Добродіју.

Пишучи Вам остат[н]іј раз, ја не мав під рукоју Вашого листу (котрого ј доси не розшукав) і через те пропустив написати Вам про виданьња Шевченка. Мені дуже дивно, шчо в Кијіві не знајуть скільки треба на викінченьња Кобзаря. Ја послав туди двома кінцьами рахунок, котриј і тепер Вам посилају. Вдвоје гірко, коли подумајеш, шчо ј гроші јесть „в Шевченковському фондї“,— а вгајано стільки часу з Февральа,— коли могло б уже бути готово виданьња, котре тепер саме, літом, коли россіјане јіздять по заграницьам, могло б уже розходитись. Ја не знају, чи можете Ви тепер переказати в Кијів посилајеміј рахунок.

Ја пережду літо, то коли не буде ні звідки грошеј, то почну виданьња на свій страх. Ја певнісінькиј, шчо збанкручусь з ним,— бо в теперішній час добровольного холопства галичан і россіјан Шевченко писатель не оппортуниј,— та все таки безпремінно треба „поставити слово його на сторожі“ хоч коло молодчих льудеј, тих, шчо шче по гімназіјам вчатьсьа,

коли вже старші спелешились. А то історія зовсім переїде через нас до
дньовного порьядку.

Ваш щирій слуга
М. Драг-в.

Посилају Вам 100 екз. брошьюри, ј Коц. 25. Скільки можете, перешліть
в Россіју. Решту роздавајте, або продавајте по 10 кр.

111. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Добродіју.

Chemin Dancet, 14. 28 Јунья 1886.

Ніколи ја Вас не злодієм робив, јак в цім Ви могли б допевнитись самі
јак би подумали над фразоју, котру сами ж цитујете: р о з і к р а л и (кружковці)
книжки. А шчо ті добродіји розікрасили, — це факт, за котриј свідчить те 1) шчо
книг не ма, 2) шчо на вернутих Вами книгах намісць мого имени написані
чїїсь чужі. Ја цей факт розказав К-ому при случају, — бо він, в рьяду дру-
гих, між инчим і всього поступуваньнѣ кружковців зо мноју, — характеризује
галицьке варварство, або инакше цивілізаціју, вироблену по польских лакејсь-
ких хатах та попівських кухнях. В такі пројави цивілізації треба частіше тикать
пальцем, — то може вони потроху почнуть счезати. Окрім того ја обернувсь
до К-го, чи не може він помогти одшукати дејакі книжки, бо П-к написав
мені, шчо јому це зовсім не можливо, при јого відносинах з лубими земля-
ками (додајучи: „уперед наука мені і Вам: не давати книг галичанам“) а Ви
мені писали не дуже давно, јак і тепер: звольте требовати од П-ка. Коли
вже об тім зајшла розмова, то ја Вам нагадају, шчо Ви просили мене поси-
лати книги на Ваше имјя ј П-ка, — то ја думав, шчо вони діждуть до одного,
не кажучи вже, шчо ј по товариському один би мусив помогти другому.
А Вы недавно, јак і тепер одрізујете: „звольте обернутись до П-ка, — передав
П-ку“. Шчоб Ви впјать не розгнівались на мене за те, чого ја не говорив
і не думав, ја добављу, шчо в такому Вашому одрізуваньнѣ бачу ја зовсім
„не злодіјство“, а звичајну Вашу неохоту додержати одвічальність в рішучу
хвильу, — хоч напр. в остатньому листу, одіславши мене до П-ка, Ви ј при-
бављајете, шчо за книги, присилані на Ваші руки, Ви одповідајете. Рада за
раду: не кидајте ј Ви злегка словами (ја не кидав ј без Вашој ради, јак
бачите) — і на доказ того одшукајте мені в Россіји Якушкина „Обычное Право“,
то ја вдвое заплачу видані за те гроші — на јаку небудь бурсу, котру
Ви вкажете.

Київських книг з Віденського Speditionsbureau ја не получив і звісток
не мају. Шче раз кажу, шчо најліпшиј (најскоршиј, најдешевшиј і најменше
клопотниј дльа одправшчика ј получателя) спосіб посилати книги, — це паке-
тами поштовими по 5 кіло за 1 франк (між Німеччиною, Австрією і Швај-
царією).

Картку Вовку передав. —

Ваших книг у мене тепер:

1) 2 старинні з збору Зубрицького. —

2) Kolberg. Pokucie.

3) idem. Mazowsze, I.

4) idem. Lud. XVI, XVII.

Коли б можно було, ја просив бј Вас зоставити мені ці книги, написавши, скільки вони коштујуть; ја верну гроші, — бо читајучи, ја мушу робити замітки на польах, а потім по својому екземпляру мені пријшло би переписувати наново. —

3 Юльа.

Написав оцеј листок, та противно було ј одсилати. Одначе приходиться послати, — бо не одповісти Вам не можна, а одповісти те ж не можна инакше. Тим часом одшукав поміж паперами перше написанниј лист, котриј, ја думав, шчо послав. — Од Вас же получив Халанского, — котриј мені потрібниј був до зарізу через те, шчо він говорить про Буняку, про котрого ј ја написав монографіјку. Бачу, шчо Халанскиј „по Гороховой (улицьа в Петербурзі) пошель и гороху не нашель“, јак співајуть в одному водевілі.

Дуже жалко, шчо ніодкого з Галичини не мају звістки про Дрогобицьких „богохульців“. Мені шчось в цьому процесі пахне початком свого роду штунди, тільки радикальніше, на цьому не стане, а діло піде дальше. Тільки јак же буде держати себе „народольубива“ інтеллігенція до цього руху? Так, јак „Н. Проломъ“ та „Дъло“? Мені здається, шчо навіть суд не мав права обвинуватити лудеј за таке „богохульство“ і шчо увесь процесс возможниј тільки в Галичині з усієї Зап. Европи. Не вже навіть між Вашими „молодими“ не знајдється нікого, шчо об оступивсь за засуджених в віденьских газетах?? До јакого шче сорому ми доживемо з такоју „інтеллігенціеју“?

112. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавиј Добродіју!

Вашу оповістку про вид. Шевч. ја шче давно, зараз по јеј одержанью в перве післав до Кіјіва на дві руки, — пішљу ј у треті.

Ваш закид о мојіј „неохоті держати одвічальність в рішучу хвиљу“ по мојому зовсім рівниј закидови „злодіјства“: бо коли Ваші книжки у мене јесть, а ја не хочу за них одвічати, то чим же ја ліпшиј від того, хто вкрав јіх у Вас? Правда, положенье моје о тільки гірше, шчо Ви на мене складуете одвічальність і за ті книжки, котрі Ви заслали П-кови і котрі П-к від себе пожичив Костью Левицкому, а тепер не хотів піти та відобрати. Шчо „по товарискому“, — јак Ви кажете, — оден би мусів помогти другому, се так — але з К. Левицким ја шче менше сходжу сьа, јак П-к, — а коли сьу аксіому примінити до П-ка, то ја не знају, чому він не заслав Вам Зарудного і Трудовое начало, передані јему мноју перед кількома місяцьами дльа послати Вам; Труд. нач. віддав міні аж тепер саме перед виїздом на село, а Зарудного не віддав. Та шчо б Ви не казали, шчо ја ухильајусь від одвічальности, то ја ј послају Вам свіј екземпляр Зарудного, куплениј у Кіјіві, а про Јакушкіна напишу до Кіјіва і пришљу Вам, јак дістану.

Книжки, переслані Вам Ковалевским у великіј пачці, пријшли були перед місяцем з Кіјіва враз із дејаким добром мојејі жінки; ја з вокзала відправив

їїх прьамо дальше до Віднѣа дльа пересилки Вам. Сьгодніж піду на вокзал і розвідају, шчо з ними сталосьа.

Брошури (90, не 100 штук) дістав і доси переслав оден прим. до Кііва в листі, а коли приїдуть молоді льуде на вандрівку, то постарајусь передати решту.

Про процес добрівльанців ја напишу Вам докладніше тоді тілько, як дістану Акт оскарженъа, котриј на днѣах повинен пријти з Дрогобича. З обжалуваних два міні особисто знакомі. У них најдено між јіншим Магіју, Молот і Дзвін, а також німецькі книжки раціоналістичного напрѣамку в роді „Das Buch der Natur“ (походъачу від одного попа). Ја написав про процес статејку до Крају, та досі не напечатали, — не знају, чому. Јак буду мати Акт, то спробују написати до Neue Fr. Presse.

7/VII 1886.

Будьте здорові.

Ваш Ів. Франко.

113. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Ласкавиј Добродіју!

Шљу Вам гроші від Кіівських знакомих за јуль і август і шче прошу Вас 1) Переслати дльа мене комплет „Громади“ (кн. 1, 2, 4, оба випуски Гром. — журнала і Листок Гром. по одному екземпльару в замін за мій екземпльар, переданиј мноју в Кііив Ковалевському.

2) Написати докладно про своје виданъа „Кобзаръа“ дльа тогож Ков.: яке се виданъа, як укладане і поръадковане, шчо містить і скілько грошей на него треба.

Так, як ја в суботу сего тижнѣа на ціліј місьаць виїзжају на село, то будьте ласкаві і книжки і лист слати на адрес Коцовського.

Шљу Вам декілько книжок від Ков. і рекламују в Відні першу посылку.

Зостајусь з поважанъем

Львів д. 12/VII 1886.

Іван Франко.

114. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. 27 Јульа 1886.

Добродіју.

До того мені огидло споритись, та шче без усьакојі нужди ј результату, — шчо треба мені побороти себе, шчоб одповідати на Ваш передостатніј лист. Чи те саме „неохота держати одвічальність“, шчо „злодіјство“, — чи не те, — тільки в усьакім разі „злодіјство“ видумали Ви самі, а ја про нього не говорив. „Не охоту“ і пр. ја не видумав, а бачив в справах важних, як в скандалі, під котриј Ви підвели мене в Етн. Кружку ј потім в Зорі. Може ја ј помиливсь, побачивши те ж саме в справі з книгами, та тільки фактом јесть те, шчо Ви перше написали мені: шліть книги на моје имја, — а як виїду, — на П-ка, — а потім одрізали: звольте обертатись до П-ка, — тоді, як навіть і в иншому случаіу Вам з П-ком легче все покінчити, ніж мені за 2000 километрів. — Ја ж Вам писав, шчо книги потрібні дльа роботи одному чоловікові, —

і думав, шчо це діло таке просте, — аж вишло на 8 місьаців, та шче з процессами јакимись: „звольте туди јти, ја не можу говорити з К. Левицьким“ і т. д. — То вже дајмо цїј справі покїј! Зарудного ја Вам вернув на адрес Коц-ого. Вмісті з тим послав ја ј Халанського, — бо на другїј день, јак дістав од Вас, — получив з јакогось провінціального містечка у Франції екземпляр Халанського ј нових творів Потебні од јакогось „таинственного незнакомца“, — певно харьківцьа, без жадного листу, чи картки. — Коц-ому ж послав і комплет Громади дльа Вас. Јак шчо пісьла розділу в К-ого, або з Бач-им не стане, напишіть і ја вишльу шче. —

Про Кобзарьа ја не знају вже шчо ј писати Ков-ому, коли він питаје те, шчо ја вже писав 10 раз і коли Ви ј самі, вже пісьла остатньє посланого листка печатного, можете одповісти јому. Попробују шче раз одповісти на запитаньна.

I. Јаке це виданьна? — Стереотипне по приміру, јакїј пославсь при рахунку і јакїј шче раз посїлају (останьну сторону).

II. Јак упорядковане? — В хронологічнім порьядку зведено 2 томи пражські з додатками по рукописьам, јакі були під рукоју Вовка, пісьла зкінченьна Пражського Кобзарьа. В початку буде коротке передньє слово про джерела виданьна, а також про историчну точність Шевченка (по реферату Антоновича в „Трудъ“). Де хто хоче, шчоб додати біографіјку Ш-ка, — а з Галичини хотьать навіть і оцінки Ш-ка, та ја думав би обїјтись без того. —

III. Шчоб видати 2000 екз., треба грошеј 2000 франків.

Тепер до Вас просьба. Певно, то Ви писали в „Зоръ“ замітку про нашого Кобзарьа (№ 4, 1886). Напишіть мені:

I. По јаким резонам Полуботко, Гарно твоја кобза граје, До Н. Н. вважајете Ви за не Шевченкові. —

II. Де напечатані Х у с т и н а ј пропушчені місцьа К а т е р и н и? (перепишіть текст з увагами).

Ја давно не зајмајусь Шевченкологіеју ј тепер взьавсь за вікінченьна Кобзарьа (не мноју початого ј не мноју веденого), аби тільки скінчити це діло. Бојусь наробити помилок.

Посїлају Вам листок До суду земльаків. Не ја винен, шчо він напечатаниј. На цїм ја далі вмивају руки. Хај льуде думајуть і робльять, шчо хотьать.

Ваш покїрниј слуга М. Др-в.

Посїлају шче списочок книг; —

Обидві попередні посїлки книг получив. Спасибі за клопоти. —

115. ДО СУДУ ЗЕМЛЬАКІВ.

Hodie tibi. cras mihi.

В 51-му Числі львівської газети „Дъло“ ц. р. в „Перепискахъ Редакціи“ напечатано: „Вп. А. П. въ К. Письмо п. М. Драгоманова надѣслано зъ Женеви „Нов. Проломови“ мѣстило в собѣ, якъ намъ говорено, напасти на нелюбыхъ ему галицкихъ народовцѣвъ, а особливо на часопись „Зорю“. „Нов.

Проломъ“ очевидно для того не умѣстивъ того письма, бо оно выйшло бы не на руку всѣмъ тымъ гавкунамъ, въ котрыхъ интересъ идентификувати галицкихъ народовцѣвъ съ п. „Драхмановымъ“, якъ егò прозываютъ. На всякій способъ рѣчь то цѣкава, що той п. Драгомановъ прійшовъ съ чолобитіємъ навѣтъ до такого п. Маркова, щобъ тѣлько кольнути народовцѣвъ, и въ додатку ще дѣставъ коша!

Дуже характерізує мораль кружка „Дѣла“ те, шчо повишчі слова напечатані скоро після статті „Як. Головацкій и Пант. Кулѣшъ“, в котрій д. Гол-ому справедливо докоряється, шчо він опубліковав суб’єктивно перекручені витѣаги з листу до нього д. К-ша. А тепер „Дѣло“ препарує, як хоче, мій лист, котрого воно і не бачило і котрого навѣтъ „Н. Проломъ“ не отмітив моїм повним именем.

В усяким разі ја вдячний „Дѣлу“, шчо воно дає мені нагоду розказати цю справу докладно і тим сповнити, хоч дуже мені прикру, та, як бачу, необхідну дезінфекцію завдачу.

Ја дійсно послав був до „Н. Пролома“ листок з поводу ось яких слов редакціі „Зори“ (Ч. 7, 1886): „Оповѣщаемо, що обѣщани нами въ проспектѣ праць: Коскена Про европейски казки и Укр. думы зъ рукоп. збѣрника 1808 року, по волѣ автора ихъ, не будуть помѣщени въ „Зорѣ“.

В Галичині і Россіі је чимало льудей, котрим звісно авторство названих в цих словах праць, а через те слова ті кидають тінъ на того автора, будім то він сам, з власної волі, не тѣльки не хоче помогти „јединіі літературно-науковій галицько-українській газеті, а шче і задержує публікацію важних дѣла нашої народньої історіі документів, інтересних дѣла льудей всьаких фракціі. Листом своїм до „Н. Пролома“ тој автор об’являв, шчо названі праці, як і другі подібні, приобіцъані јім в листах до сотрудника „Зори“, д. Ів. Франка, на звісних умовах, не будуть напечатані в „Зорѣ“ не по волі автора, а скорше по волі д. Франка і редакціі „Зори“, котрі не сповнили тих умов і своїх обіцъанок. Шчо усунути всьаки непорозуміння, автор додав, шчо „ті умови і обіцъанки не мали в собі нічого політичного, а належали цілком до елементарних літературних приличіі.

От які „напасти“ були в мојому „чолобитію до д. Маркова“!

Тепер ја мушу розказати діло докладніше, — з початку.

В 1883 р. смерть Ів. Серг. Тургенева викликала в галицькоруській печаті нові розмови про потребу осібнојі гал. української літератури по при росіській, — при чому слави¹⁾ знаменитого росіського письменника вживалось звісноју фракціеју проти гал. укр. літератури. Ја пригадав, шчо в мене јестъ лист Тургенева, писаниј до мене з поводу виданих мноју Повістеј Ос. Федьковича, як раз противниј тіј агітаціі, як раз прихильниј дѣла народнього гал.-українського літературного напрямку, — ј подумав, шчо буде до часу опублікувати тој лист. Ја одіслав копію з того листу, з коротким појаснін’ан’ям, в редакцію „Дѣла“, котру перед тим об’яв д. Ів. Белеј, — бувшиј сотрудник „Друга“ (1876 — 1877) і редактор „Свѣта“, — од котрого ја мав резон споді-

¹⁾ В переводруку: слава.

ватись закінченьня парахвiального узколюбiя j безчесних клевет i доносiв, з котрими односились перед тим львiвськi „народовськi (lucus a non lucendo!) органи до мене j до моjих лiтературно-полiтичних товаришчiв. На моjе диво, „Дiло“ не напечатало листу Тургенева, — очевидно, не через шчо инше, як через те, шчо тоj лист писаниj був до „неульбого“ патронам „Дiла“ чоловiка (Коли не так, — то хай редактор „Дiла“ скаже сам причину!).

Я попрохав д. Iв. Франка взяти мiй манускрипт з редакцiї j переслати менi Д. Франко предложив менi напечатати його в „Зорi“ д. Партицького. Я найвиразнiше воспротививсья тому, нагадавши д. Франку свiдо му брехнью, вмишчену в „Газ. Школьноi“ д. Партицького, про моji стосунки в 1876 — 1877 р. з львiвськими народовцями, з котрими я тодi, в именi своjему j численних товаришчiв з Россiйськоj Украjини, котрi менi поручили редакцiю звiсних публiкацiї за кордон, рiшуче розiрвав усьяку взаємнiсть, через jїх обскурантизм i зневагу до народу*), — а потiм вмишченьня д. П-им в тiй же „Зорi“ витягiв з пасквiля на мене, зложенного одним прихвостнем росс. революцiонерiв-централiстiв i напечатанного польськими шовiнiстами в одплату менi за моji публiкацiї в оборону украjинства j федералiзма, — а поряд з тим печатаньня в „Зорi“ ж брехливого реферату про моjе виданьня „Марiї“ Шевченка, в якому рефератi, — наслiдованному потiм „Кiевлянином“, — „Зоря“ остерегала своjу публику проти полонiзаторських цiлiв мого виданьня!

Кiлька разiв пiсля того я прохав д. Франка вернути менi мiй манускрипт, — коли це несподiвано бачу його напечатаним в 21 ч. „Зори“ 1885 р., пiдписаниj все тим же д. Партицьким, — а внизу замiтку, пiдписану И. Ф., в котрiї мене (помiченого iнiцiалами М. Д.) кличуть дати в „Зорю“ д. П-ого моji дальшi спомини про Тургенева. Натурально, я мусив послати в редакцiю „Зори“ лист, в котрiм заjавляв, шчо моjа рукопись дiсталась в „Зорю“ проти моjей волi, j одповiдав на примiтку И. Ф., шчо я не можу нiчого дати в журнал д. П-ого, бо це б значило вводити в нашу молоду лiтературу норови компанiї гоголевого Ноздрева, котрому сьогондi вирвуть бакенбарду, а завтра „и онъ ничего, и ему ничего!“ Але редакцiя „Зори“ не тiлько не напечатала мого листу, зоставляючи мене перед свiтом своjим сотрудином, а шче обjавила в проспектах про будушчi моji дiля неjї працi.

Треба сказати, шчо цей казус случивсь в серединi переписки, яку зачав зо мною д. Франко про моjе j, за моjим посередництвом, i инших льудеj сотрудицтво в „Зорi“.

Я одверто признававсь д. Франковi, — як тепер признаюсь перед всiма земляками, — який я маю особистий интерес писати до газети, подiбноj до „Зорi“: Ряд щасливих пригод звiв до рук моjих багато матерjалу дiля iсторiї нашоjї народноjї культури, зiбраного бiльш як за сотню рокiв працеjу десjаткiв льудеj; менi самому посчастлило обговорювати цей матерjал з первими авторитетами цей речi на Украjинi j за-грьаницеjу j обробляти його по бiблiотекам в Россiї j Европi, — i тепер я б раднiшчиj був збути цей ма-

*) До тiєї брехнi д. П. додав шче остроумну догадку, чи не сам росс. уряд вислав мене за кордон, шщоб скомпроментувати украjїнськiй рух?

тер'ял в скільки небудь обробленому виді в печать вже з одного страху, щоб він як небудь не розвіявся, — як це було стільки раз з збірками і працями в нашому несчастному письменстві. Далі я бажав би подати до пам'яті земляків мої спомини про кількох знаменитих льудей, котрих посчало мені знати, і котрі мали стосунки до українських справ: Пирогова, Костомарова, Тургенева, з листами, котрі я од них маю. Накінець дльа самої редакції я бравсь оброблювати теперішнім європейським, порівняючим методом усьакій матер'ял по народній словесности (folk-lore), який до неї діде зо сторони, і увести гал.-українську газету в близькі взаємини з європейським фольклористичним рухом. — Ради таких своїх „особистих інтересів“ я згожувавсь сховати своє ім'я (з котрого крики і брехня дд. В. Площаньських, В. Барвинських, Ом. Партицьких і т. п., більше, ніж поліція, зробили якесь пугало в Австрії), згожувавсь на всьакі цензурні і инші уступки, аби тільки вони не порушали наукового принціпу і льудського достоїнства. З остатнього погляду я виразно писав д. Франку, шчо поки д. Партицький буде підписуватись редактором „Зори“, я не можу туди дати ні рядка, ні других іднати до такого безчольного і противутовариського поступованья, — хйба д. П-ий публично одкличе написане їм проти мене і мого товариства.

Д. П-ий не тільки того не зробив, а, як сказано, навіть не напечатав мого вище згаданого листу, — шчо він мусив зробити по всім літературним звичаям. Під кінець 1885 р. д. Франко звістив мене, шчо д. П-ий не буде вже підписуватись під „Зорею“, — і я згодивсь давати туди свої праці, тільки ж ось на яких умовах:

1. Публікація нової редакціїєю мого листу,

2. Заява, шчо „Зоря“ стає науково-літературним органом всіх русинів-українців, котрі признають самостійність гал. укр. національности, без взгляду на їх політичні і философські погляди,

3. Формальні запросини до сотрудництва, листами од нового редактора до мене, а також і до другого проживаюшчого в Швейцарії українського письменника, звісного многими науковими працями, котрий має цінні матер'яли по нашій етнографії, по історії козацтва, нар. колонізації і т. п., але також, як і я, проскрібованій в Россії поліціїєю, а в Галичині партійношью. Я бажав таких же запросин і до одного письменника галичанина, — котрий теж досить заявив себе печатними працями і у котрого тепер лежать в рукописах такі речі, як напр. Про господарські товариства на Україні, переклад Ланге — Робітницька справа, Тіле — Історія Релігій, Рекльу Географія Россії, але котрого торік „Дьло“ „виєміновало із суспільности“ (!!!) за те, шчо він був на світських похоронах (дозволених в Австрії законом) члена-основателя „Просвіти“ і „Тов. им. Шевченка“, Нарольського, од котрих постидно втекли товаришчі покійника. Та цей галичанин, — очевидно, ліпше мене знакомиї з львівськими норовами, — сам одклонив предложену мноїу комбінацію.

Замічу, шчо заява, предложена мноїу в пункті 2-ому, не тільки давала б моральне право і льудям такого стану, як д. Франко, бути сотрудниками „Зори“, не зрікаючись того, шчо вони раніше писали, — а просто обов'язкова дльа газети, котра переїшла на власність

„Тов. им. Шевченка“, — бо, коли те товариство основувалось, за ініціативою з Російської України коло типографії, купленої на гроші, прислани звідти (12.000 руб.), — то виразно ставилась умова такого духу.

Д. Франко оговорював мені трудність помістити в „Зорѣ“ мій лист, а надто в його формі, щоб не вразити члена „Тов. им. Шевченка“, П-го ¹⁾). Я згодивсь лишити форму мого листу *bonaе fidei* д. Фр. і редактора, — аби тільки суть того листу, котрій я давав принципіальну вагу — була зоставлена. На дві інші умови мої д. Франко згожувався, а про 2-у писав мені найвиразнішче: „Що до „Зорі“, то ја з свого боку радо згожуюсь на те, щоб зајавити жејі коаліційниј і безтенденційниј характер і надіюсь шчо і Кал. (редактор) на те пристане“ (Лист 4 Јанв. 1886). Ні за шчо инше, јак за знак згоди на мојі умови, можна було признати те, шчо в новому проспекті „Зорі“ споминались мојі праці, котрі ја обіцьвав в листах до д. Франка не инакше, јак на тих умовах.

Тим часом редакція „Зорі“ тільки напечатала в Ч. 2-му 1886 р. таке Заявлене про мій лист, звідки ј сам Соломон не розібрав би, про шчо там ішло, — других же умов і не думала сповнѣати. Мало того, јак раз противно умові 2-јі і словам д. Франка, в примітці д. Івана Франка до „Љуборадських“ (в котрій покликујуться ј на мене) і в статьті „Нові матерјали до історіи Унії“ д. Ка. нові редактори јавно показали вузьку уніатсько-клерикальну тенденцію, навіть з перекручуваньням фактів на манер еп. Пелеша, котрого саме тоді львівські народовські політики виголосили керманичем народнојі політики русинів. Мені тим паче не зоставалось нічого, јак звістити д. Франка, шчо, коли так, то ја не можу давати својіх праць в „Зорю“. Пісьва кількох мојіх листів, в котрих ја виразно појаснив д. Ф-у мотиви свого зреченья, — „Зоря“ накінець објавила јого публично, але так, шчо буцім то ја зламав слово. Ја мусив обернутись до „Н. Пролома“. Цеј не печатаје мого листу, одповідајучи, шчо бојіться, коли б „предводители мојејі (!?) партіјі“, се б то народовців, — не „воспользовались письмомъ для своихъ личныхъ цѣлей“. А тепер орган тијејі партіјі підклада „Н. Пролому“ инші мотиви ј усиљујеться шче мене ж і обсмјјати.

Најцікавішче, шчо таке все витворѣајуть з нами ті самісінькі људе, котрі слізно описујуть поступки старих Левицьких з предками народовців, та жаліються на партіјність напр. адміністраціјі „Народного Дома“ до јіх товаришців.

„Оттака правда на цім світі, у львівським повіті!“ Интересно буде дознатись, чи чесні земляки знајдуть јіјі пожиточноју дља інтересів нашојі літератури і јак довго вони терпітимуть таку правду?

Женева
20 Јунѣа 1886 р.

М. Драгоманов.

¹⁾ От це зветься: „в својіј хаті, своја правда і сила, і всља!“ Д. П-ому вольно в усьакіј формі кидати болотом і брехнеју на других, меж инчим і на того, кому ініціатори „Тов. им. Ш-ка“ поручали участь в редакціјі основ уставу Товариства, — основ, котрі львівські газди тијејі „народнојі хаті“ заараз же зламали, захопивши јіјі в својі руки!

116. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановниј Добродію!

Лист Ваш одержав, „Громаду“ тож і щире спасибі Вам за неї. Передав міні Коц. також Халанского, Зарудного і по 7 екземп. Подолінського книжок.

Ваш списочок перешлю в Россію, як також пробні листочки Кобзаря і Вашу відповідь на мої питання по пунктам. Особливо II дуже важна річ: вияснити вже раз докладно жерела Кобзаря, вказати, де је рукописі, шчо печатається з оригінальних рукоп., шчо з копій і т. і. Біографіјка була б не лишньа при виданьу, котре повинно розійтисья в тисьячах екземп. і діјти туди, куди не діјде ні Чалиј, ні Кулябка.

Шчо до трех пјесок, котрих автентичність ја (і не тільки ја один) підозріваю, то пјеса „Гарно твоја кобза граје“ написана Афанасјевим-Чужбинським (гл. Петровъ, Ист. укр. лит., стор. 169); про „Полуботко“ і „В Альбом“ сама редакція пражского „Кобзаря“ каже, шчо вони прислані льудьми, знавшими нашого „Кобзаря“ (шче не рація, шчоб ті льуде знали відріжнити яго від твори чужих, особливо коли вониж і прислали Гарно твоја кобза граје),—саміж пјеси дуже слабі і не мајуть в собі мајже ані одного з тих так характерних Шевченківських зворотів, по котрим усьаку яго пјесу між десьятками јінших можна впізнати. В Альбом, се якась нескладницья, ні розміру, ні рифми, ні логіки, — крім двох послідніх стрічок не стоіло ј печати. „Полуботко“, бог яго знаје, чому так названиј, — нішчо в пјесі не нагадује Полуботка, а ціла пјеса те, шчо Німець називаје Lappalie. Інтересно було б знати, хто прислав ті вірші і видав јіх за Шевченкові?

„Хустина“ була надрукована в „Сьвіті“ і в „Луни“ (принајмні „Сьвіт“ у Вас буде, то ј не переписују пјеси). Пропущене місце „Катерини“ було в „Кіевской Старинѣ“, — також не переписују, бо не мају. Там же ј поезія „До сестри“.

Листка до Земляків ја поки шчо не дістав, але читав яго від Коц.

Коц. мабуть буде (або ј је вже) дуже недужиј, то не пишіть до него. Як з ним діло стојіть, донесу Вам в недовгім часі. П-к на селі посидить шче з місьаць. Жінка моја Вам кланьяєсь.

Поздоровляју Вас.

Іван Франко.

117. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Добродію.

Chemin Dancet, 14. 12 Септ. 1886.

Лист Ваш ја получил уже з тиждень тому, — та за клопотами не спромігсьа зараз одповісти. — Сьгодні получил лист од. д. Вол. Бугельа, уч. V кл., котриј просить мене прислати јому всі наші виданья на Ваші руки. На лихо, ја абсолютно не могу сповнити цью просьбу тепер, бо на посилку треба франків з 10—12, посилајучи під бандеролеју, — а в мене тепер зовсім не ма грошеј. Через те будьте ласкаві: передајте Б-у, шчоб або пождав, поки ја розживусь, або прислав хоч 5 гульд.

Що таке з Коц.? Де власне Павл.? Цілі вакації ја не мав од них звісток, — а слова Ваші про Коц. навіть мене нальакали.

З свого боку ја не можу написати Вам нічого нового. Бачив ја кілько проїзжих россіян, котрі між инчим мали перевезти в Россію книгу Тихомирова *La Russie Politique et Sociale*. Не знаю, чи Вы бачили ту книгу, — доволі поверховну, але зручно написану. Між инчим він говорить і про укр. рух, — хвалить мене особисто, але каже, шчо ја ніякого одзвуку не мају в Україні і шчо укр. рух не маје в собі нічого політичного. Останнє дуже нам не до ладу, — але як раз таке приказали кијане писати Пипину. *Ad maiorem gloriam* народновольского бога Тих. пропустив зовсім з укр. руху слов. федералізм і Костомарова. Треба б було написати рецензію на книгу Т-ва, котра буде мати вплив в Россіі, — але..... Порьад з цим робить свій вплив перепечатка Н. Пр-омомъ статьи Костом. „Полякамъ Миротворцамъ“. Треба б було написати докладну статтю про Кост., як політика, в 1846—7 р. і потім, — та впять...

Зостанемось, значить, при співомовках та мережанках...

Ваш М. Драг-в.

118. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановниј Добродію!

Спішу відписати на Ваш лист з д. 12 сент. Шчо до Буг., то ја скажу јому, хоч не мају надіі, шчоб він міг вислати Вам грошеј, — се бідниј чоловічок, — недавніј бурсак Ставр. (про него було в „Дѣлѣ“). Та Ви ј не спішіть з висилкоју книг, а гроші ја швидко вишљу Вам сам, бо мушу просити Вас і дља себе вислати шче раз комплет Громади. Тој, шчо Ви прислали, взято у мене зараз же дља перевозки на Укр., але всі книжки пропали.

П-к сидить на селі, у одного попа в турчаньскім пов. Ја бачив јого, — він здоров і якось над сподіванье добре зумів акліматизуватись. Працьује пильно, викінчујучи роботу про читальні, — надіјусь, шчо привезе јіі готову, як пријіде съуди. А пријіхати повинен швидко, через 2—3 тижні.

З Коц. було погано, у него пројавились були признаки божевілья, та јакось він поправивсь, хоч все шче дуже він нервниј і неспокіјниј. Казав міні Коц., шчо писав Вам о тім, шчо мене закликав Глад. писати в „Дѣлѣ“. Ја не сперечавсь, надіјучись взяти оден куточок (справи крајеві економічні) і вести јего, о кілько можна, автономно. Та здајеть сь, пани від редакції роздумали, то ј мене не дуже голова болить.

Надумав ја таки, з новим роком розпочати видавництво „Поступу“, — шчо буде, те ј буде. Не спускајучись на нічију поміч, ја зачну просто на ті гроші, які здужају заробити, і в міру того ј објем буде маленькіј, 3—4 листи в місяць. Јак најменше беллетристики, а за то јак найбільше фактичних вістеј з крају і обговорьуванья справ політичних та боротьба з попівством, — отсе, думају, повинна бути програма газети. Критика ділань і народовців і кацапів з погляду хлопского, з того ж самого погляду ј оговорьуванье загально крајевих справ. Практичні ціли шчо до Галичини: 1) піднесенье хліборобів через попиранье і закладанье між ними спілок економічних, полі-

тичних і просвітних, 2) реформа краєвих відносин через зав'язаньє руско-польскої організації льудової дльа використанья теперішної конститутції і автономії в інтересі робучого льуду. Слідити за ходом сих справ і проводити сі думки ја беру на себе. Щчо до ширших, загально-українських і сла-в'янських справ, то тут ја буду мусів просити помочи Вашої в першім р'яді, — розумієсь, коли в загалі схочете брати участь в сім виданью. З тутешніх буду просив П-ка, Остапа і Коц., хоч знају, шчо сеј послідній буде всіми силами противитись сему починанью.

Тихомірова ја не читав і не бачив.

Ја і моја жінка кланьяємось Вам.

Львів д. 17 сент. 1886.

Іван Франко.

119. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Добродіју.

Chemin Dancet, 14. 12 Окт. 1886.

Простіть, шчо аж тепер відповідају Вам: ја не був дома коло трьох тижнів і тільки цими дньами міг прочитати Ваш лист.

З Ваших звісток — про болість Коц. дуже мене занеспокоїла. Страх жалко було б втратити такого робітника. Пишіть, б. л., більше про його стан; він мусить бути вже в Львові.

Книжок, простіть, і тепер не посилају: буквально, не мају на це франків, — бо жалуванья своје получив тільки за Јуль — Август, за Літературу не доплучив шче за тої семестр, за роботу в К. Ст. теж нічого не прислали, та мабуть і не пришльуть, — на шчо впрочім ја ј нарікати не сміју, бо спасибі, шчо хоч друкујуть моје писанья.

Про Ваше покликанья в „Дѣло“ ја чув од Коц., та ј сам не міг собі пригадати, як то воно буде. Аж вијшло ні на шчо. Мені тільки одно дивно: звідки львівські песиголовці набірајуться смілости? Аже ж навіть з остатніх віч видно, шчо ј „народ“ і дієсні робітники дльа нього навіть з народовців зовсім не „Дѣла“ з його бездільством хотять. Сподівајусь, шчо таки віча одчинять очі свіжішчим льудім і вони примусьять песиголовців хоч не душити тих, кто здібниј працьувати назустріч потребам народу.

„Поступу“ буду ждати, — хоч, по правді кажучи, дивльусь на нього не без скептицизму, бо, як бачу, в Ваших сторонах, окрім принципів, мајуть силу особисті мілочи, далеко більшу, ніж де-инде.

З свого боку ја готовіј взяти в ділі таку участь, јакої захоче сама редакція. З поводу описаного Вами проспекту „Поступу“ ја тільки замічу, шчо не слід би врізувати беллетристику. Перш усього це Ваша особисто найбільша сила, — а в друге: і на публику беллетристика робить найбільше вражінья. Треба, значить, — пустити в ход відповіднью беллетристику. Ја навіть думају, шчо треба в „Поступі“ ј літерат. критики, котра б раз на завше вбила в голову гал. публіці, — по кр. мірі хоч передовіј, принципи реалізму чи „натуральної школи“, — а то, јї богу, як візьмеш в руки гал. писателів (окрім Вас та почасти Федьковича), то думаєш, шчо читаєш писанину XVIII ст. А з Станиславова з поводу „Ревуть воли“ пишуть мені прьамо, шчо, мов-

льав, „у нас публіка до реалізму не звикла“. А де нема реалізму поетиного, — там нема ж у загалі позитивної думки, не ма ж науки.

О боги! шчо таке пише Огоновскиј в остатніх №№ Зорі! То втаскав в укр. літ. трохи не все, шчо по церковному писалось в усіх Русьах (і в Новгороді ж Москві), а тепер так препарував історію України, шчо тільки сміх і горе, — і все во славу патріотизма. Нехај він часто не маје джерела, окрім російських гімназических підручників (унив. профессор!),—але в № 18-му він часто на Костом. покликуютьсьа. Не вже він не розуміє, шчо читає? Чи це вже така заправка голови, шчо ж дивитьсьа чоловік, та не бачить? В усьакім разі ждїть великого сорому од критики в Россїї, як вијде цілком твор Огон-ого Жінці Вашїй передајте од нас поклон. Шчо нового в Кїїві? Як пропали книги? Чи не окошилось це на кому небудь особисто?

Ваш М. Др.

Получив листок од молодого пријателя з Стрија. Каже, шчо готовать довшїй лист до мене, — а мене просить писати йому багато, та рідко, і не з Женевї. Чи не можете переказати йому, — шчо жа листа його шче не получил і жду на нього? Книги, які можна буде йому дати, Ви вдїлите йому, як жа Вам вишльу.

Чи не могли б Ви написати стислу історію Р. Кр. Заведенїя? Жа б жїї вопхнув в росс. печать.

120. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановниј Добродїю!

Тільки шчо одержав Ваш лист і спішу одповісти. Коц. тепер сидить на селї; він, о кілько можна думати, зовсім поздоровів, хоч, звісно, не знати, чи здоровје це тривке. Занимаєсь він тепер працеју над својеју диссертаціеју про Шашкевича. Звісток від него не мају ніяких. Книжки, послані в Росс., не всі пропали, а тільки ті, шчо вирьажені були в апрїлі; ті, шчо жа передав тепер, в јулі, діјшли, хоч і не без якихсь, як міні сказано, „просто драматичних“ пригод. По поводу тамтих книжок з кїївських не потерпів ніхто, тільки В. С. Кач. набравсьа страху, а потерпів тільки Гладилевич, хилиск, галичанин, котрий мусів там покинути місце і тікати нічю до Галичини. Він тепер в Рудольстаді.

З відомостей про Кїїв могу удїлити Вам хїба одну ту, шчо відноситьсьа до журналу, проєктованого в Галичині одним укр. паном, д. Солодким (псевдонім). Дїло було так. Коли розбилась справа „Поступу“, задумало було „Акад. Братство“ видати хоч альманах в пам. XXV роковини смерти Шевченка, в котрий повинні були віјти дејакі праці, приладжені дльа „Поступу“ (робота Остапа, мої оповіданя про езуїтскї місїї, П-ка про читальні і т. д.). Вже ухвалено було приступити до видавництва, розписати предплату, виједнано у одного чоловічка кредит на пару сот гульд., шчо б розпочати друк, коли в тім приходить до нас лист Кониського, в котрім тој каже, шчо јесть такиј пан Солодкиј, котриј почувает потребу заснувати в Галичині ж журнал в листів 10 місьачно з напрямом поступовим і готов на јого виданье дати на него в першїј рік 3000, а в другїј 1500 гульд. Просив Кон. через јого

руки написати програму і кошторис такого журналу. Я зараз же написав, — він і переслав Солодкому, а мене звістив, що той в маю повинен бути у Львові і обговорити се діло зо мною; Кон. мав також дати йому рекомендації до Олекси Огоновського і др. старих народовців. Коли ја з кінцем цвітня був в Кіјіві і зајшов до Кон., тој јакось нерадо балакав зо мною про журнал, хоч і впевняв, шчо діло таки вигорить, а тільки жалкував, шчо С. певно буде у Львові тепер, поки ја сиджу в Кіјіві. Ја відјіжджајучи поручив був Коцовському балакати з Солодким, јак шчооб тој пријіхав. Але, звісно, Солодкого не було. Аж ось перед двома неділями ја дістав від Кон. лист, з котрого посилају Вам виписку дословну јак матерјал до осуду того, шчо думајуть і јак заходятьсьа Українці біля свого діла.

„З Солодкого до якогось часу нічого не буде, по вині самих Галичан. Він прислав до мене вельми цікавиј і характерниј лист. Жив він у Львові и в інших містах Галичини з 5/17 липня більш місяця; вельми жалкував, що не бачився з Вами; придививсь до людей, добре проштудировав обставини и письменство і виїхав з болем и жалем. Не можу пересказати Вам усього, що він пише в своєму довгому листі, подам тільки вступний шматок: „Усі Галичане, каже він, об'єдинители, — одни з дашками, другі без дашків, усі вони принципіально нехтують Україну, и ніхто не прямує до того духового об'єдиненія в письменстві, без котрого само галицко-руське письменство — буде *ria desideria*“. Між доводами его єсть доволі таких, що проти них нічого не скажеш. Найгірше ганить він т-во Шевченка... Перепадає и Вам особисто на горіхи... Отже я не з усім тим гожуся... Вже ж що „Зоря“ невдовольняє и не може вдовольняти, — то се правда, але ж довго ждати и того „Назорєя“ без якого він гадає не можливим підняти галицко-руське письменство до ступня, відповідного часу потребам. На мою думку „Назорєя“ нічого й шукати, та що вдіє хоч би й сам Назорєй, коли в громаді нема потреби слухати слова Назарєя“.

Тільки слів Кон. Я вважаю ті слова бодай по части брехнею; по просту лъуде хочуть випутати ся з обіцянки і плетуть, що живучи місяць в Галичині і не бачивши ся з ні ким ані старших ані з молодших українофілів, „проштудировав“ п. С. і письменство, і обставини і діјшов до прекрасної ідеї — покинути все і ждати Назорєя. Ага, а на закуску Кон. приписує ще ось що: „Може й правду рече Солодкий, що „треба добре-добре розжовати, чи не подаємо ми сами на себа сокиру катові“ (NB. запомагаючи Галичан). Хто его зна!

Молодому пријателю в Стрију ја передав обі книжки Подолінського і пісні. Јак буде в мене більш книжок, а він зголосить сьа, то дам і шче. Ја вже оповістив дејаких народовців, шчо з „Зорі“ з новим роком виступају. З „Поступом“ бажав би зробити так, шчооб в половині падолиста видати проспект, а з початком грудня розпочати друк першого н-ру. Через кілька день у мене буде зладжениј нарис проспекту, ми обговоримо јего з П-ком, і відтак пришльу Вам дльа доповненъа. В справі видавництва ја думају віднести до Одесси за грошевою підмогою, — Кіјане шчо дали торік, те јім і заличено буде.

Моја жінка засилаје Вам свіј поклін, і ја тож здоровльу Вас.

24/X 1886.

Іван Франко.

121. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановниј Добродію!

Шльу Вам нарис проспекту „Поступу“. П-к читав і замітив, що 1) не слід би писати того, шчо у мене написано на вступі про дотеперішну роботу льудеј поступових в Галичині, шчо б не звертати уваги поліції і прочих народовців та кацапів. По мојому се не резон, коли тільки самі факти правдиві і нікому шкоди не зроблять, а шчо сьак чи так, а увага всіх згаданих зверне сьа на виданье. 2) шчо програма сама надто дрібязкова. Се може бути, але ја бажав побіч загальних принципів поставити на вид як найбільше питань практичної роботи вже хоч би в противенстві до тих загальних програм, а la „Народна Рада“ і др., які у нас доси голошено. Думају, шчо коли загальні принципи висказані јасно, то подрібність в намічену точок практичної роботи не може бути шкідлива.

Вас прошу перечитати сеј нарис і звернути увагу на те: 1) чи принципальній бік наміченої програми доволі јасній та повниј, 2) чи шчо до практичної програми поперестати на специфікації справ галицких, чи в такий же спосіб намітити й ті українські справи, котрі б там наличними силами і на легальному ґрунті можна було зробити в користь народа. Звісно о таких справах я не маю понятя і, коли б Ви вважали йїх наміченье потрібним і можливим, то ј зробіть, хоч ја думају, шчо ліпше би обговоренье таких справ лишити дльа самого журнала, тим більше, шчо ј з України не мају нікого такого, кого б міг попросити взьатись за йїх систематичне обробльванье. Здајеть сьа міні також, шчо ј дејаких других боків ліпше буде, коли журнал виступить з програмоју переважно місцевоју, галицкоју.

Ја бажав би видати проспект іменно в тајї рьамці, јак написаниј, хіба, шчо Ви проти такојї рьамки піднесли б сурјозніјші закиди від П-кових. А коли б таких закидів не було, то ја просив би Вас, прочитавши і поробивши, де треба, чи то помарки, чи доповненья, прислати міні рукопис назад, шчо б ја јак најшвидше міг дати рукопис до друку.

Коц. је ту, зовсім здоров. Він паче чајаніја не противен новому видавництву і обішчав до него своју поміч, хоч і без свого підпису. Впрочім дльа беллетристики помочи мају досить і з Укр. і з Галичини. Між йїншими річами дају свіј новиј роман „Не спитавши броду“ з сучасного галицкого житья, Мирного драму „Лимерівна“ (Вам шльу јего комедіју „Перемудрив“) вірші Гетьманцьа, Перекотипольа і др. і мају надіју шче на дешчо. Але шчо до публіцистичної части, то коли Ви міні не поможете, бојусь, шчо б не пришлось ограничитись на мојих і Коц. статях. П-к заньатиј тепер своїми читальнями, котрі хоче друкувати осібноју книжкоју, Остапова работа надто велика дльа мого журнала і потребује дејакі переробки, до котројї він тепер ледви чи буде мав час, а впрочім оба вони будуть мусіли працьувати богато дльа зарібку, котрого ја ледви чи буду міг јім дати.

Жінка моја і ја кланьяјемось Вам.

Львів д. 31/Х 1886.

Ів. Франко.

122. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. 7 Нов. 1886.

Вчора получив програму „Поступу“. Я теж думки Павлика, шчо вона дуже потрібна, але коли Ви думаєте, шчо так і треба, — то напирати на мою думку не буду, раджу тільки переглянути, шчо не було хоч по двічі те ж саме. Шчо ж до початку, то ја думају, шчо він не тільки дуже вже подрібниј (напр. поіменуваньня журналів, де Ваші писали, навіть не тактичне), а таки трохи хвастливе ј не зовсім вірне, бо ставить діло так, буцім то світ почавсья од Ваших лудеј. Ја б радив переробити вступ так, — шчо, мовляв, „звісні историчні причини поставили наш народ в прикриј стан політичниј, соціалниј і культурниј, але шчо боротьба за наше національне відродженьня стоїть в повніј згоді з прогрессивними змаганьнями передових народів світа і шчо, коли поглянути на все тревале, міцне, шчо зроблено для того відродженьня од самого јого початку, то вијде, шчо воно робилось в тіј згоді, хоч би ј не свідомо, а инстинктивно. Од недавніх років зріст серед нашої громади лудеј новоевропејської освіти почав повертати ту роботу свідомо на европејскиј, прогрессивниј ґрунт. В остатні 10 років число таких лудеј настільки вбільшилось, шчо могло б вже зложити з себе компактну — свідомо-прогрессивну партіју“. Оттут можна спомјанути працьу прогрессистів — а далі показати некористи јих дезорганізації, блуканьня по чужим хатам і потребу свого органу.

Програма хай вбереже свій переважно галицькиј характер і через те уступ про рос. Україну ја б радив поставити зовсім на кінець. Тут, сказавши про важність рос. України дльа Галичини, про потребу всеукр. програми і про те, шчо в основі својіј вона не може різнитьсья од Вашојі, слід би сказати, шчо Ви отдаєте детальну виробку јіјі самим россіјанам. Це, думају, буде ј резонно ј тактично, — бојак Ваша програма навіть не стільки літературна, скільки практично-політична, то хто јого шче зна, шчо скажуть россіјане, котрі тепер держатьсья політики страусів

За цими замітками, — бажају Вам всьакого успіху, — тільки надітєсь на власні сили більш, ніж на россіјські. Особливо не раджу покладатись на Одесу: там луде шче менш акуратні, ніж в Кијіві. Спогадајте напр. хоч те, јак вони вислали П-на в Женеву ј не видержали обіщаного навіть один місяць.

Исторіја с Солодким до того кумедна, шчо ја б зовсім годивсья думать, шчо всьа вона видумана Кон-им. Але ја сам бачив два приміри таких штук, встројєних харьковськими украјнофілами, і бачу в Солодкому типичні ознаки цього роду двуногих і вірью, шчо такиј індівід јєсть на світі ј навіть був у Галичині. Тільки хоч јакиј ја невеликиј прихильник наших украјнофілів, а все таки раджу Вам не розширять всіх ознаків Солодкого на увесь *genus* украјнофілів: це *species Charkovo-poltavica*.

Коли можна, пришліть мені статтьбу Костомарова в журналі Ливчака ј Климковича. Може ја напишу дльа „Поступу“ про „Костомарова-политика“.

Спасибі за книжки. Тільки 1 части творів Пан. Мирного ја не мају. Коли Вам прислано з Россії кілька екземплярів, то вділіть мені один і напишіть в Київ, шчо будете держатись і наперед такої ж політики. А то сміх курам: Мирниј міј спеціальниј пријатель, книга видана власне к. громадоју, — а екземпльара ја не мају!

Та чи не можна здобути ј кумедіју Кониського? По рецензії Ом. Огон. думају, шчо це мусить бути велика дурниця в роді Соколиків, — та треба самому подивитись. От јак би Ви заложили в „Поступі“ основи реалістичної критики! Це одна з перших потреб.

Книг все таки не посилају, — бо грошеј ні з відки не мају, звісток про послані роботи теж не мају. На запросини других робот, — напр. перекладів романів, — теж ніхто не одповіда ні з Київа, ні з Петербурга. „Вони з холери повмірали“.

Ваш М. Др.

Вашіј жінці, П-ку ј Коц. кланьяјтесь. Скажіть мені, шчо воно таке Василь Лукич? Ја був думав, шчо це псевдонім Ильницького, — коли це получил од нього просьбу прислати јому статъту дльа Стр. Альманаха. Ја кинув другу роботу ј написав невинну статејку про вірші ј почастно про одну пасхальну віршу, котру порівняв з західними драмами. Послав статъту — ј одповіди не получил. Тепер бачув Ділі список матеріялив Альманаха, — і својејі статъті не бачу! Јак собі хочете, а невозможне племја насельа Вашу сторону!

123. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановниј Добродіју!

Посилају Вам 3 прим. проспекту, коли б було треба більше, то будъте ласкаві звістити. Шчо до змісту перших нумерів, то вони думају, ось јакі будуть: на першому місці (може ціліј рік) піде міј роман з нашого сучасного житъа: „Неспитавши броду“, дальше підуть дејакі вірші, затим Ваша работа, јаку будете ласкаві прислати, дальше частина Остаповојі праці, котру розсікајемо на кілька статеј під ріжними титулами. Все це повинно занъати не більш 3½ листів друку, а прочих 1½ листів піде на хроніку в широкім значіню слова. До хроніки у нас приготовујетьса ряд дописів про економічні та громадські поръадки в Галичині, реферати про статистичні видавництва, дотикајучі Галичини, статъа про галицке товариство господарське і т. і. Сьуди ж увіде ј хроніка літературна, та тільки жаль, шчо не мају дльа нејі співробітників. Коц. завъзато виступаје против нового видавництва і не хоче нічим јому допомагати, — з Украјіни також, не знају, чи шчо буде.

В однім з попередніх листів Ви сказали, шчо в виданъу візьмете таку участь, јаку ред. схоче Вам приділити. Ја з свого боку бажав би, шчоб участь та була јак најбільша. Шчо до більших статеј, јакі Ви могли б і хотіли б дльа „Поступу“ виготовити, ја зовсім нічого не берусь означувати, — бажав би тільки, шчоб Ви взъали на себе переглядати всъакі статі публіцистичного характеру, јакі будуть з Украјіни і про Украјіну (закордонову)

і всі програмові дискусії в загалі. Коли на се пристанете, то ја буду засилати Вам усе, шчо у мене буде з сего відділу.

Ја післав Вам „Славянскую Зарю“ і надіюсь, шчо отримали.

Щиро поздоровляју Вас.

Іван Франко.

124. ЗАПРОСИНИ ДО ПЕРЕДПЛАТИ.

З днем 1 н. с. січня 1887 року почне у Львові, під редакцією Івана Франка, місячними випусками в обемі що найменше по 5 листів малого 8vo виходити літературно-науково-політична часопись.

„ПОСТУП“.

Звістні історичні причини поставили наш русько-український народ в прикрий стан політичний, суспільний і культурний, розділюючи его на осібні части між кілька чужоплеменних держав, відчужуючи від него его висші верстви и віддаючи его в руки безпощадному визискуваню та темноті. Тільки в нашім століттю західно-європейські рухи літературні и національні зложились на те, щоб викликати і у нас народне відроджене, породили змаганя до сотвореня народної літератури і до піддвиження мас народних такж на полі господарським і громадським. Коротка ще, але вельми навчаюча історія того нашого відродженя виявляє завзяту боротьбу ріжнородних напрямів політичних, освітних і громадських, але таки сміло сказати можемо, що в тій боротьбі те тільки остоялось, те тільки показалось найкористнійшим для загалу народа, що свідомо чи не свідомо згоджувалось з поступовими змаганями передових народів світа. Натомісьць все, що робилось на перекір тим змаганям, чи свідомо, чи не (стор. 2) свідомо, показувалось або мертвородженем, або короткотривалим, виходило або безхосенним, або прямо шкідливим для народа.

Від недавніх років зріст серед нашої громади людей з європейською освітою почав повертати ту роботу над народним відродженем свідомо на європейський поступовий ґрунт. В остатніх десяти роках число таких людей настілько побільшилося, що вони могли би вже зложити з себе немалу, свідомо поступову партію. Хоч без тісного звязку і порозуміння, а навіть без повного сформулованя своїх поглядів і змагань, ті люде все таки проявили вже посередно и безпосередно значний вплив на цілий розвиток галицької Руси, проявили его і в літературі і в газетярстві і в науці і в суспільному житю. Надто ще, працюючи у себе дома, галицько-руські поступові люде знакомили з нашими справами й заграницю, подавали руку ліберальним і поступовим змаганям передових людей в сумежних краях, а особливо на Україні.

Успішний хід і розвій сеї роботи спиняла головно недостача організації наших поступових людей. Через те вони були змушені шукати для своїх праць притулку по чужих хатах, де нераз стіснювано йїх в висказуваню йїх поглядів, або знов здобутками йїх роботи користувались інші люде, далекі

від зрозуміння потреб і цілей поступового напрямку. Що така дезорганізація могла шкідливо вплинути і на саму ясність думок та прямоту змагань наших поступових людей, що чуючись безсильними, вони нерез тратили відвагу і сходили з прямої стежки, се річ так натуральна і очевидна, що про неї й говорити ширше не стоїть.

З погляду на се все, здається, не треба би й доказувати широко потреби видання, котре повинно би ста (стор. 3) тись виразом поглядів і змагань поступової громади галицьких Русинів. Нам треба вже раз приступити до вироблення ясної і твердої програми поступованя, до вияснення і загальних принципів нашої праці і найближчих, практичних єї цілей та способів; сю роботу бажає взяти на себе „Поступ“. Тільки-ж з гори застерегтись мусимо, що під виробленем програми ми не розуміємо проповіді ідей, взятих з за границі і живцем пересаджених на наш ґрунт, бо знаємо, що програми суспільно-політичної роботи жадній суспільности накинути не можна, що програма така є властиво тільки впливом ясної свідомости власних потреб, власних недостатків і власних сил; поступові думки інших народів і приміри їх поступової роботи повинні впливати тільки на скоріше вироблене такої свідомости, на прояснюване і розширюване нашої власної суспільної думки. От тим то „Поступ“, подаючи нашій громаді здобутки думок освічених народів і вказуючи їх поступові змагання, з другого боку пильно слідити буде за всякими проявами нашої власної суспільно-політичної думки в минушнім і теперішнім часі, а до дискусії над питаннями програмовими запрошує всіх ширих людей усяких партій і відтінків, з гори запевняючи, що всякий розумний і до загального добра змагаючий голос найде поміщене на картках „Поступу“ без згляду на те, чи буде він в повні, чи не в повні згоджуватись з думками самої редакції.

З свого боку редакція вважає потрібним заявити, що судячи з дотеперішнього ходу і нинішнього стану русько-народного відродження в Галичині, найвідповіднішою до наших потреб видаєсь їй програма поступова, котра й доси, хоч неясно та несистематично, проявлялась в працях чільних галицько-руських діячів, і котру (стор. 4) „Поступ“ буде і теоретично мотивувати і практично проводити.

Теоретичними основами тої програми редакція вважає: В справах політичних свободу особи, громади, народности, свободу слова, навчання, печати, зборів і товариств з запорукою тої свободи — широкою автономією громадською та окружною і федеральним устроєм великих держав. В справах суспільних поставлене інтересів простого, робучого люду понад усякі другі, праця освічених людей для запомоги тим інтересам і організація вільних спілок господарських як запорука против визискуваню людської праці. В справах освітніх здобутки і методи сучасної випробованої науки враз із основуючимся на них реалізмом в літературі і штуці. Практичними-ж цілями поступової програми Русинів вважає редакція:

В справах політичних: виборене для русько-українського народа у всіх его частинах як найповнішої свободи національности і спільного, одноцільного розвою політичного, основаного на усуненю всякого політичного

визискування нашого краю і народа з боку чужих народностей і держав, а також на витвореню свобідної громадської організації внутрі; спеціально-ж в Галичині на тепер задачею Русинів-поступовців редакція вважає організоване мас руського народа в товариства політичні, ширене між ним ясної свідомости о теперішнім стані нашого політичного устрою і его хибах, а також проводжене народови в змаганю до поступенної зміни того стану в напрямі завойованя для Русинів повної рівноправности національної; одним з найважніших средств, як дійти до тої ціли, крім згаданих висше політичних організацій і віч народних, вважає редакція спільне діланє Русинів з хлопами мазурськими в (стор. 5) західній Галичині, бо-ж хлопські інтереси в обох половинах нашого краю в тім згляді зовсім однакові.

В справах суспільних і економічних: запомаганє народови в здобуваню як найкористнійших умов розвою, не тільки проводячи єму в усяких способах власної помочи (через організацію спілок господарських, промислових і торговельних), але також виборюючи для него легальними способами поміч державну (забезпеченя робітників промислових і рільних на случай недуги, нещастя, сиріцтва і т. і., унормованє робочого дня, робочої плати, надзору по фабриках та рукоділлях, унормованє відносин панів до слуг і т. і.); спеціально в Галичині редакція вважає конечним домагатися легальними способами знесеня останків давного панщиняного ладу, як права патронату і пропінації, дальше користнійшого для краю заряду дїбр камеральних, остаточного поясненя і урегульованя рахунків та заряду фонду релігійного, ограниченя, а гесп. знесеня монополів державних на сіль і тютюн, скасованя дрібної льотерії, ревізії і упрощеня приписів податкових і адміністраційних, урегульованя судівництва, особливо ж устав спадкових, ревізії справ сервітутових і утвореня з средств краєвих фонду для охорони селянської власности ґрунтової.

В справах освітних і віроісповідних: здобуване для всіх людей вільної і безплатної освіти гуманітарної і фахової на основі світської науки, свобода всяких вір і звязків віроісповідних і безконфесійних, однакож без признаваня якій небудь вірі або церкві характеру офіційального; спеціально-ж в Галичині Русини-поступовці, по думці редакції, повинні домагатися реформи шкіл народних в напрямі більшого йїх (стор. 6) приноровленя до практичних потреб хліборобської людности, реформи в тімже дусі семінарій учительських, основної реформи гімназій, в кінці заснованя на краєвій підмозі руської інституції наукової з характером офіційальним, рівночасно-ж поширане просвітних змагань самого народа через устроюване для него відчитів, видаване популярних газет і книжок, запомогу при завязуваню народних освітних товариств і т. і.

Що-ж до закордонової України, живучої серед обставин зовсім відмінних від наших, нам треба запримітити, що хоч теоретичні основи поступового руху тамошного не можуть значно різнитися від тих, які ми ту зазначили, то все таки виробленє докладної програми практичної діяльности політичної і суспільної ми мусимо полишити місцевим людям. З свого боку ми можемо тільки бажати, щоб до такої роботи проступлено там як найскорше.

Тільки на основі таких часткових програмів, опертих на місцевих потребах, може виробитися спільна українська програма і з нею разом і загальноукраїнське почуте народної єдності, без котрого наш народ не може здобути собі тої ваги і сили посеред других народів, яка єму по єго числу, географічному положенню і природним дарованям належиться.

В цілі вияснюваня і розвиваня тих програмових думок редакція „Поступу“ містити буде праці розумовані, як також всякого рода фактичний матеріал, статистичні дані і історичні розвідки головню про такі моменти нашого народного житя, в котрих так чи інакше проявлялась власна діяльність нашого народа, чинились проби організації народних сил або руйнувались зачатки такої організації.

(стор. 7) Ставлячи діло піднесеня нашого народа в тісній залежности від розвою других сумежних народів, особливо-ж від розвою серед тих народів поступових та демократичних елементів, „Поступ“ пильно звертати буде увагу на жите суспільне і літературне тих народів і слідити буде особливо за розвоєм серед них таких елементів, котрі можуть бути союзниками нашого народа в єго боротьбі за ліпшу будущину. Редакція вважає пожиточним і потрібним запомагати розвій і зріст таких елементів між нашими сусідами, як се впрочім наші поступові Русини нераз уж й доси робили.

Отсі думки, котрі ми вважали конечним висказати прилюдно перед почином нашого виданя, самі вже означують і плян того виданя і предмети, які ми думаємо в нім обговорювати. Замітимо тільки, що значну часть „Поступу“ ми посвятимо беллетристиці і літературній критиці, в тім переконаню, що вироблене здорового смаку естетичного значно улекшує доступ всяких поступових думок до переконань громади. Маючи до того відділу запевнену поміч знатнійших наших писателів і учених, редакція надієсь і в тім згляді вдоволити всякі справедливі бажаня публики.

Бажаючи, щоб виданє наше могли читати і за границями Галичини, де наші галицькі ніби етимологічні правописі збуджують тільки несмак і замішанє язикове, ми друкуємо „Поступ“ провописею фонетичною, слідуючи за золотими словами М. Шашкевича, написаними ще 1835 р. („Azбука і Abecadło“): „Etymologia jest tylko przedmiotem niewielu filologów, a dla ich widoków narzucac milionom narodu trudności zdaje się być niesłusznym“.

(стор. 8) Ціна предплати „Поступу“ в Австрії 5 зр. на цілий рік, 2 зр. 50 кр. на пів року; в Росії (задля коштів пересилки) 6 руб. на цілий рік, 3 руб. на пів року. Поодинокий нумер зброшурований коштувати буде 50 кр.

Предплату просимо присилати або на руки редактора, Львів, ул. Голембя, ч. 9, або до редакцій других руських часописей.

Львів дня 15 н. с. падолиста 1886.

Іван Франко.

125. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

25 Нов. 1886. Chemin Dancet, 14.

Сьогодні в ранці получив ја Вашу программу. Вона таки вијшла дуже подрібна, — ј жалко, шчо Ви викинули про неприличність партіјнојі полемики

в Галичині, не замінивши Вашого уступу такого ніяким другим про те, що Ви станете незалежною од теперешніх партій львівський (По моєму це *conditio sine qua non* нового журналу і нової партії). Та тепер вже нічого робити. Тепер треба вже думати про самий журнал.

Не розумію я гаразд, чому Ви не хочете помістити Читалень Павлика, тим паче, що я певнісінький, що окремо вони ніколи не вийдуть. Коли-б вже дуже була б то велика праця, то чи не можна б було вкоротити її, одклавши напр. таблиці на прилогу, котру б можна було пустити при окремих отбитках (а їх певно б читальні купували). Посудіть Ви про це ще раз з П-ом.

Я хочу перш усього влагодити ддя Вас статтю Костомаров — политик, котра може піде на 2—3 NN (невеличкими частинами). Ви тільки здобудьте мені NN Пролому, де була стаття Скабичевского: Українофильство Костомарова (NN ці названі в показчику в „Зорь“). Пришльу також кілька бібліографічних заміток, а може і статтю з поводу болгарської катавасії. Напишіть мені тільки, коли власне думаєте випустити 1-ий N?

Ту роботу, котру Ви мені думаєте дати до перегляду політ. статей, — ја згожуюсь взяти. Окрім того ја радиј взяти редакцію фольклористичного матеріалу. З того, що в мене єсть, ја б радиј був обробити полународні вірші. Як би мені тільки знати, що зробив Вас. Лукич з тижєу статтєу, котру ја йому послав. Чи не можете Ви його запитати про случају?

Поспішајусь одіслати цєй лист і через те про інші роботи не пишу, але, будьте певні, що скорше ја перепишу, ніж не допишу, коли тільки журнал буде держатись хоч тихо, та безповоротно поступової дороги.

Що кажуть про „Поступ“ станицлавці? Слід би їх притягти до роботи. Вони тепер в близьких стосунках з народом.

Ваш М. Др.

Програмових листів пришліть з дєсятк (коли можна) під крајубандом.

126. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановний Добродію!

Отсе тільки що одержав Ваш лист і спішу подякувати Вам за Вашу щирю охоту допомогати виданю „Поступу“. Про Вашу статтю, переслану Лукічеви, я розпитував зараз же після першої Вашої згадки, і мабуть уже й сповістив Вас, що Лукич їй надрукує.

„Читальні“ П-ка я радо б помістив, тільки-ж не 20-листову книгу, а статтю на 5—6 нумерів, не збірку матеріалів, а статю. Я починав про се розмову з П-ком, щоб він зладив таку статю, так він не хоче. А містити таку довжезну роботу, се для такого малесенького журналу велика невигода, бо прийшлося би друкувати їй зо два роки. Впрочім об тім я надіюсь договоритися до ладу з П-ком, хоч і як воно тяжко.

Викинув я критичний уступець з програми за радою деяких прихильних виданю людей, котрі казали, що полеміка в самім проспекті може пошкодити

виданню, розбуджуючи против него агітацію з різних боків. Звісно, і се такі не перепиняє народівців бачити ту не проспект нової газети, а радше програму нової партії, хоч з практичними постулятами, поставленими мною, вони, як кажуть, по більшій часті годять ся. Сьогодні жду в „Ділі“ якоїсь статейки на сю тему при розсилці проспекту.

Замітка про болгарську путаницю була б дуже пожадана вже хоча б з погляду на кумедно претенсіональний а безтолковий „Погляд галицької Руси на болгарську справу“. Чи Ви читали про болгарські речі дописі Гжегоржевського в „Крају“ петерб.? Вони нам видались доволі цікавими. Від Станіславівців я доси не маю звістки, хоч послав їм проспект. В загалі досі ні відки ніякого голосу про Поступ крім „Kurjera Lwoskiego“, котрий жалкуєть ся, що поступові Русини хочуть іти спільно з хлопами польськими, а не з демократами польськими, які, по думці К. Lw., є більша часть польскої інтелігенції. Перший раз почувли!

Скабічевського вишлю, як тільки дістану, разом з ним зашлю й жадані проспекти.

Чи д. Вовк є ще в Швейцарії і чи можна його просити о які роботи для „Поступу“?

Кланюсь і поздоровляю.

Ваш Іван Франко.

127. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. 3 Дец. 1886.

Получив Ваш лист і проспекти, — а Скабич. нема. Проспекти перешлю деjakим льудцям, в тім числі і Вовку, котриј тепер в Італії, в San Remo. Ја јому напишу про те, шчоб він узьав роботу в Поступі, а Ви самі напишіть јому дља порьадку. В јого јесть дуже інтересне оповіданьна задунајського січовика, — та, певно, він може і інші речі виготовити, напр. про італьјанський хлопський рух.

Грегоржевського дописі ја читају. Дуже інтересно. Про те, шчо Лукич напечата моју статтьу, Ви мені не писали до остатнього. Диво ж мені тільки, шчо в проспекті Альманаха та статтьа не названа. Хотять „сюрприз“ на свьато зробити, чи шчо?!

Шчо уступ про полемику гал. партіј викинуто „за радоју дејаких прихильних льудеј“, шче більш жаль, ніж коли б він викинутиј случајно. З цих рад ніколи добра не бува (добра), — як це звісно шче з бајки *Asinus vulgi*; не бува звичајно добра з тих діл, котрі починајутьсья з уступок *vulgo*. А тут шче і софізм в раді, — бо уступ про нечесність полемики истнујучих партіј власне не полемика, а зајава принципа, котројі коли бојатись, то ліпше вже і зовсім програму викинути, бо, коли так, і всьа вона полемика! Својеју уступкоју Ви поставили себе тільки в роль будірујущого сина тијејі ж таки народовської парохвіјі, — тоді, як Вам треба виступати зовсім новим чоловіком, — бо инакше шкода і заходу. В усьакім разі Ви, як бачу і з Ваших слов, поки шчо нічого не виграли Вашоју уступкоју в народівців, — а мені одно діло спортили, котре, ја був почав, покладајучись на.

те, шчо викинутиї параграф зостанеться. Я з дуру взяв був виписав його та і послав у Россію, шчо ось, мовляв, буде, — а тепер і позичаї очей в сірка!

Інтересно мені буде взнати, як на кінець Ви встроїлись з Читальнями і П-ом в загалі. Оце перечитавши Ваші три остатні листи, ја бачу, шчо Поступ і П-к застаються кожний сам по собі. Кумедна це річ: Вас, можливих працівників „Поступу“, всього 4 чоловіка, — і ніяк Ви не погодитесь: Коц. сам не хоче, П-ка очевидно Ви сами не хочете, (В числі закидів проти П-ка ја чув і такиї, шчо він би то написав пасквіль на Терл — ого і через те тим паче його треба держати далеко од усякого діла), та і він таки тьажковатиї чоловік... Як же воно буде їти діло?

Ја не знају, чи маїєте Ви переписку з Кијевом і чи легка та переписка. Тим часом мені треба б передати туди два запити. I. Громадянам: чи буде мені јака одповідь на мій лист, в котрому ја між инчим питаю, шчо мені робити з типографією і складом, бо позајак мені зкінчилась пенсіја громадська, ја мушу шукати собі де небудь зарібка і вибиратись з Женеви? II. Ковалеві: чи вишле він і коли 350 р., шчо зостались за роботу по історії укр. літерат. за кінчаюшчиїся рік і чи буде і у які строки він вислати 600 р. на тої рік, — бо наближається 1 Января, коли ја мушу платити довги, або хоч шчо небудь сказати своїм кредиторам. Хотів би ја запитати і А-ча про те, як мені бути з К. Ст. Він сам мені написав про те, шчо К. Ст. буде платити за роботу (громадяне теж прохали облегчити їх бюджет роботу в рос. журналах, котру вони брались влагодити), — а тим часом ја за остатню роботу не получив нічого і одповіді не мају на запит. Та бојусь ја, коли б А-ча не перельакати на смерть моїми запитами, а сам він, очевидно, не додумається довідатись, як сповняються і чи навіть сповняються ті умови, котрі сам же він предложив. Зоставляју ці всі речі на Ваше всмотріньє: коли можно шчо зробити, не шкодючи нікому, то зробити, — а коли не можна, то киньте.

Дуже мені жалко і навіть дивно, шчо Ви не знаїєте навіть, шчо думають Станіславовці про „Поступ“, Ја бачу тут о т е п д л а „Поступу“ Як памјатајете може, коли ми торік пропонували подібну газету, то ја, знајучи, шчо на багато льудей не можна рахувати, радив Вам поставити газету чисто теорітичну, т. ј. таку, котра б тільки готовила наукові підстави д л а будушчої політ. партії. Тепер Ви написали проспект вже готової партії, — проспек(т) детально-практичний. Ја думав, шчо Ви вмовились з льудьми, шчоб розробити цей проспект шче детальніше. Аж виходить, шчо з найбільш організованноју купоју з льудей, котрі близько стојать до народу і крајевих справ, — в Вас не ма зовсім ніяких звязків, не то умови. Як же Ви будете сповняти свій проспект, котрий справди більш программа нової партії, ніж нової газети?? Приїдеться Вам або налягти, шчоб одшукать льудей по провінціям, а поки самому львівському Вашому кружку розсипаться по крају студіювати матерјал, та одягти в мјасо скелет Вашої программы, або дати газету зовсім не таку, јаку обіщчала та программа.

Ви мені нічого не одповідали на запит, — коли власне виїде 1 N Поступу і на јакий день ја мушу прислати своју роботу? Також не написали мені

нічого, чи можете тепер ж(е) прислати Мирного і т. Творів. „Перемудрив“, його зовсім дурна штука, навіть дурнішча од На Кожум'яках і М. Богуславки Нечуя. Чи не можна б було получить на час Юзова (Каблиця) „Интеллигенція и пр.“

Ваш М. Драг-в.

Я б готовий був критично переглянути новішчу беллетристику з українського життя, українську і російську, — та не знаю, чи це буде Вам на руку, — бо приїдеться дещо, напр. Горovenка і др., осудити „за надто гостро“, зо страхом „перепудити починај(у)чі таланти“, як казав мені колись один молодий народовець.

Добре зробили, шчо напечатали „Лєсь шумить“. Іде на нас, — „українофілів“, — нова сила: беллетристи з українського життя, розумнішчі і цивілізованнішчі од нас! Оттут чи встоїмо „п'янкоснимательствомъ“ та „Перемудрили“?

128. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановниј Добродію!

Звиніть, шчо за всьакими хлопотами аж тепер пишу. Н. Пролома дістати годі, прийшлось би хіба переписувати оба фелетони в бібліотеці, та доси не було часу. Першиј н-р. Поступу, як гласить проспект (перша стрічка з гори) повинен вијти 1-го н. с. січня. Колиб Ваша ласка, так присилајте рукопись як најшвидше.

Ваші питања передані до Кіјива. Моја жінка збираєтьсѣ на свѣтата іїхати до К., то може будете мали шчо небудь переказати?

З Станіславовом не так эле стоїть діло, як Ви думаєте, тільки вони не відписували міні, бо лагодились до віча. Тепер уже мају від них добрі вісті. З П-ком також ја порузумівсѣ.

З Укр. вістеј хіба тільки, шчо Кониськиј рішучо відказавсѣ від всьакого співробітництва, в Кіјіві трепешчуть і радьять міні або јти в сотрудники „Зорі“ або купити јїї дльа себе. За то з інших сторін відкликајуть сѣ прихильно.

Друг зачинају тільки на слідујучіј тиждень. Першого тому Мирного не мају, але могу Вам купити. Је в ньому два оповідань, шчо колись були в Правді, „Лихий попутав“ і „Пяниця“.

Поздоровльају Вас.

Іван Франко.

129. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановниј Добродію!

Недобру новину мушу Вам донести. Ви повинні були вчитати в „Ділі“, шчо проспект „Поступу“ конфісковано. Не доручено міні шче мотивів тої конфіскати, а про те зачувају, шчо поліція лагодитьсѣ конфіскувати міні номер за номером, придирајучись до чого небудь. Не богато б ја дбав на таку погрозу, коли б у мене було грошеј доволі на те, шчоб видержати бо-

ротьбу, от як н. пр. видержує „Przegląd społeczny“. Але з грішми у мене круте діло. Я мав згоду з одним чоловічком, котриј обіщавсья пособити при виданьї перших н-рів, доки діло не стане на власних ногах; конфіската проспекту і вражда наших льудеј, не стілько старших, скілько молодших, колишніх прихильників і співробітників „Молота“ і „Світа“, знеохотили його і він не хоче нічого дати на виданьє. От ја ј задумав по конечности змінити пльан і замість місячного журналу видати альманах в 25—30 листів. Альманах цензурі не підлягає, значить, і різко при ньому далеко менше, то ј підмогу або ј кредит лекше на него роздобути, як на журнал. А зміст і напрям, звісно, остајутьсья ті самі, не виключаючи і назви. Ја бажав би випустити книжку најдалі перед великодними свјатами, а колиб вона оплатилась і розійшлась, то літом видати шче ј другу і таким робом підготувити ґрунт новому журналові.

Надіјусь, шчо Ви зважаючи на тьажкі прасові обставини у Львові і на мої власні не лекші, усправедливите таку зміну пльану і не відмовите својеј помочі альманахові, котриј ја бажав би уложити в такіј формі, як бувають книжки великих журналів, т. ј. шчоб крім ширших праць літературних, наукових та критичних при кінци посвјатити значне місце Сучасній хроніці: кореспонденціям про житье народу і інтелігенціјі укр., обговорці важних справ крајевих, критиці праць товариств і партіј і хроніці науковіј і т. і. Друк думају розпочати вже сими дньами; на чільне місце хотів би ја покласти Мирного драму „Лимерівна“, (далеко крашчу від „Перемудрив“), котру львівське намісництво заборонило поставити на сцені з причин нікому не звісних. Колиб можно було, то після драми пішла б Ваша статья про Костомарова, а затим міј роман. П-кові читальні і Остапова робота тож увійдуть туди, хоч може не цілі від разу.

Львів д. 14/XII 1886.

Ваш Ів. Франко.

130. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Шановниј Добродію.

Chemin Dancet, 14. 20 Dec. 1886.

Лист Ваш зо звісткою про смерть „Поступу“ получив ја вже днів з 4 назад, — та за клопотами ј хоробоју одповідају тільки тепер. Звісно, Вам ліпше можна судити про Поступ, — тільки ж мені резони до його прикінчінья во чреві матері не видајутьсья так уже непримінними, шчоб треба було пітти на такиј сором дльа всіх нас. Конфіскати напр. ја ј сам ждав і в загалі думав, шчо виступ з проспектом не літературно-науковим (як ми вмовились було торік), а практично-політичним, був помилкою ј закликував на конфіскату ј цензурні трудности. Тільки ж, взявшись за гуж, — треба ж було хоч раз сіпнути, а в усьакім разі треба було перед судом попробувати оборонити хоч самиј проспект, при чому ви б могли поставити питанья о самовольстві галицької цензури проти самого австріјського закону ј практики других австр. провінціј. Коли б суд ствердив конфіскату, — Ви б мали резон зајавити, шчо коли в Вас не ма зовсім правовојі опори, то Ви ј не будете видавати свого журналу. А тепер податись назад першіј пригрозі поліцейсь-

кого пальця, — це такі сором, шчо ні в казці сказать, ні пером описать, — сором дльа всіх нас, а не тільки дльа Вас самих.

Альманах — не журнал. Та окрім того ја напр. нігде не бачу гарантії, шчоб і з Альманахом не сталось шчо небудь подібне, як з журналом, і через те радиї би зовсім усунутись од нього і тільки за дльа того, шчоб зньати з себе усьаку тінь наріканьня, шчо, мовльав, не хотів допомогти все таки доброму ділу на рідній ниві, — готовий дати туди свою працьу. Тільки ж позвольте мені дати працьу не современно-політичну, а історичну, — а власне напр. про наші старі вірші релігійно-церковні (I голова) і політичні (II голова) ¹⁾, а також нову працьу Ренана *L' origine de la Bible*.

Тепер позвольте Вам сказати кілька слов про мою особисту справу. Мене звішчають з Галичини, шчо там робить эле вражіння моја переписка про грошеві справи і про мії фінансовіі стан. Правду сказавши, мені завше було дивно, почому мої листи в Россію в тих справах стались публічним достоїанієм, — так шчо мені про це писали навіть льуде, котрих ја ніколи не бачив і котрі, при всїї шчирости до мене, не могли знати сушчности моїїх відносин до моїїх українських товаришчів. — Тепер ја мушу звернути увагу Вашу і тих, кому мої листи стали відомі, — на те, шчо перше — ја тільки тим писав про грошеві справи, котрі зроблені були, не мною, посередниками в тих справах між мною і товаришчами; в друге, — шчо ја писав не просьби, а запитанья про висилки грошеї, не мною назначенних, — і найбільш тоді, коли можна було думати, шчо вислані гроші пропали, або тоді, коли грозила небезпечність громадському добру, тіпографії через не плату по вексельам, котрі ја давав, покладаючись на обіцьанку вислати звісну сумму на звісній строк (напр. в Юльу, — коли ја не получив, і в Декабрі), — а в третье, шчо всі мої фінансові відносини з товаришчами не мали в собі ні крихти філантропичної і вишли без всьакої моїї ініціативи і навіть після довгої моїї опори против. Почались вони справди після того, як мене вигнано зо служби в К. университеті. Тільки ж ця служба ніколи не була ні моїї головною цілью, навіть особистою, ні виключним джерелом мого прожитку, — бо ја не ставив на першій план добиватись докторату, шчоб заняти місце ординарного профессора (між инчим і 3000 р. жалування, замість 1200), а сповняв усьакі громадські служби, в тім числі видання Истор. П., Казок і др. і находив собі зарібок осібній од казенного жалування, шчоб прожити. Саме моїе прогнання з университета (замітьте, перше тільки київського, а потім тільки трьох јужних, — котре ја сам дльа принципу всилив тим, шчо не зхотів подати одставку) не значило зовсім прогнання навіть з служби в Россіи, — де прогнання по т. зв. 3-му пункту значить тільки прогнання з одного міністерства; коли шеф в другому приїме прогнанного, — то все і кінчається. В мене єсть документи, з котрих Ви побачите, шчо мені предлагали місце в мин. јустіції (на першій раз на 3500 р. жалування). Зараз же після того, як мені дали одставку з университета, мені предлагали місце дірктора кантори транспор-

¹⁾ Треба мені знати, коли власне појавиться Альманах В. Лукича.

тів на нижній Волзі з 10.000 р. жалувannya. Окрім того літер. мого заробку одставка не тикала ї, навіть вже будучи в Відні, ја получив од Суворина (тоді ліберального) предложеньня взяти в його часть „иностр. політики“ за 4000 рб. Як бачите, тут не було місця філантропії. А мені предложила громада гарантію 1200 р. пенсії, — шчоб ја виключно займавсья укр. літер. справами. Ја подякував, — і займавсь ними і без пенсії, держучись зарібком літер. в Петербурзі, — і шче за остатній семестр 1875 викінчив: Федьковича, Про Козаків і Турків і Малор. Нар. Преданія, — котрі ј лишив на користь громадьянам (М. Н. Пр. — розпродані до 1-го екземпльара). Тільки, коли товаришчі задумали виданья зз грьяницеју і послали туди мене, — ја згодивсь взяти пенсію, — котру назначили мені 1600 р., — але котројі ја ніодного року не брав на себе, — а остатніми роками, од 1879 р. ніодного року сповна ј не получив (були роки, коли приходило всього по 800 р. Не кажу про те, шчо як ја јїхав з Россії, то рубль був 330, а тепер впав до 230, — а в часи віjni був 218 сентимів). Але ја ніколи не тільки не жалівсь, а навіть не докучав товаришчам моїми рахунками, а справлявсь зарібками на боді, при чому навіть сам поповняв екстраординарні росходи (напр. на Волів мені прислано 1000 фр., а виданья коштувало до 2000). Аж недавно, коли мені всьакі бокові зарібки врїзались і коли ја вліз в довги, — ја почав добиватись принаймні точности рахунків. Вліз же ја в довги, правда, не тільки через упадок курса рубля, неаккуратність висилок, потребу помогати товаришчам, а, правда, ј з власнојі вини: з того, шчо ја задумав давати своїм дітям вишче образованья, — та з несчатья — слабости својејі жінки, котра не може сама без прислуги вправлятись дома, та потрібује хоч місьаца гірного воздуха, — та шче з дурнојі думки, шчо ја вчениј і мушу „двигати науку“ про міј рідниј крај, купувати цілу бібліотеку (тут не дістанеш не тільки словьянських книг, а ј потрібних мені європејських) та сидіти за фолькльорами, мов јакиј член академії, або маркіз бретанськиј. Цьу останьянью вину моју треба впрочім поділити з моїми земляками ј чужими навіть, — котрі завше хвалили проби моїх „академичних“ праць і казали про потребу таких праць. Ви сами знаєте, шчо ја получив за серію таких праць — всього 50 рб. А тепер визнаєте, — шчо ціла купа таких праць зостається по редакторським текам в Россії, — а шче більше в мене. Обіцьанка ж товаришчів в звісному Вам листі пристројувати такі праці — зосталась пустоју. На просьби моїјі усьаким льудьям, — найбільш впрочім українофілам, — знайти мені јаку небудь сталу роботу, напр. хоч переводити романи, — не получив ја ніякојі одповіді.—

При такому стані мені нічого не зостається, окрім ліквідації. Такиј ліквідаційниј характер мали мої фінансові запитанья і в остатньому листу до Вас. — Тут ја вже ліквідујусь: старша дочка перервала своју роботу до бакалавреату *ès lettres*, — котриј один міг би дати јїј право бути регулярною студенткою. або дістати порьядне місце (тут жіночих гімназіј не ма), напр. у Франції, як думалось, і почала давати уроки сама (звісно, як недоучена, то ј не бог зна јаки), меншу перестали вчити — *artes liberales*; ја вже рік прожив без росс. наукових журналів і нових книг (міј капитал в складі

Стасюлевича, заробленій літер. працею, зкінчивсья), — тепер з новим роком зостануть і без тутешніх (jak Archivio per lo Studio della letteratura popolari, Archiv. f. die Slav. Phil. etc. і навіть без Sociéte de lecture). Чи найду яку поденну роботу, ја не знају, — через те, як проживу, не знају теж, — та це вже мое діло, раз ја признаниј нінавішчо не потрібніј земљакам мојім. Ја тільки не хотів би шчоб моја ліквідація повела за собою втрату громадської власности: складу книг, між котрими все ж єсть Воли, котрі ј песиголовці хвалили, Політ. Пісні, в котрих єсть же матерјал, окрім мојіх непотрібних узаг, стереотипи Кобзаря ј т. и. — а також манускрипти пісень. (Ја писав в својому листу, — хто беретьсья јіх обробити ј не розгубити, як це сталось навіть у самого Вл. Б. Ант., — але отповіді не получив).

От Вам стан діла. Коли хто може докорити мене за мојі розмови про нього, хај кида камінем в мене! Ја більше нічого говорити не буду.

Докладају копіју з листу од Музики Миколи. Коли-сь-те показували мій лист кому, то покажіть і цю копіју. — Вашу жінку прошу перевезти ковертик до Музики Миколи од мене і привезти одповідь, — звісно, коли це можна безпечно. Инакше, прошу порвати мій ковертик.

Ваш М. Др.

Ја дуже бојусь, чи не написали Ви про К. Ст. од мене, а не од Кузьмичевського, галичанина.

Рік 1878.

131. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановниј Добродіју!

Тільки шчо получив від мојејі жінки дља Вас отсі гроші (300 руб.) јако „довг Кіјан“ і спішу переслати јіх Вам. Не знају, від кого вони, і напишу аж тоді, як жінка верне. Вона і кіјівські знакомі засилајуть Вам бажанье счастливого Нового року — і ја прилучујусь до них.

Шчо до питања, котре Ви порушили в посліднім својім листі до мене, будьто Ваші грошеві справи стались тут у Львові ділом публичним, то ја скажу, шчо ні о чім подібнім не знају і не чував. Лист Ваш до Кіјан читав тільки оден посторонній чоловік — Гладилевич, тај то читав тільки ту половину, де була мова о ділах загальних і критика галицких партіј. Живіјшу розмову визвала тільки думка однојі части Ак. Бр—ва — підписатись на кількадесять екз. Вашого Кобзаря, ну, та се, здајесь, не Ваші, а Б—ва грошеві справи і про се ја не пишу бо нічого не знају.

Поздоровљају Вас.

Иван Франко.

Львів, д. 18/І 1887.

132. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. Geneve.

2. Фебр. 1887.

Шановниј Добродіју.

Дуже дякују Вас за пересилку грошеј (300 р.), котрі вспіли шче добігти ранішче, ніж. росс. курс зовсім пішов к чорту. (Сьгодні він вже 224, — ја розмінъав 231; — коли віјна буде, то певно ј 150 не дадуть). Коли Ваша

жінка вже вернулась, то пожалуста напишіть, чи передала вона лист Лисенкові, — і що вона чула в загалі цікавого в Київі по интересним нам справам.—

Я не получив од Вас одповіді: 1) Коли виїде Альманах Лукича? 2) Коли Ви почнете печатать Ваш Альманах? 3) Чи згожуетесь печатати там мій матеріал і поясненія Старі Укр. вірші?

Мене просять із Румунії переслати Листи з запитами про стан робітників — дльа статистичної анкети. Пам'ятаєте, Ви колись з П — ком видали такі листи. Коли в Вас ще єсть вони, то будьте ласкаві, вишліть по такому адресу:

Domnului Costica Dobrudjanu Gara Ploesti. Romania.

В остан(н)ьому листу ја Вам через те казав про розмови ріжних льудей про мою переписку з киїанами, шчо з листів кількох галичан довідавсь ясно, шчо вони читали мої листи, хоч сути діла не розуміють, не знаючи всього, — і виводять де шчо, не тільки дльа мене непријатне, а ј противне принципам, котрі ја вважају за правдиві. Так ја між инчим завше вважав, шчо всьакиј мусить не тільки працьувати за хліб, але ј перш усього на хліб, — котриј мусить виробити собі безпосередно својеју працеју. В остатні роки вијшло так, шчо ја одступив од остатнього принципа. Ја хотів би впевнити льудей, шчо тут не сама моја вина, хоч, звісно, єсть і моја: не треба нікому довіряться, окрім самого себе. Послухавши товаришчів ја поїхав за гръаницьу ј лишив себе зарібку в Россії, а взявшись видавати укр.-соц. речі, ја порвав свої звязки з тутешніми либеральними кругами, котрі могли мені дати заробок профессорськиј в Італіі або Франціі. Коли Громада ввирвалась, ја всьако старавсь перевести свої відносини з товаришчами на договорно-робітницькиј стан, — предлагајучи јім бути спеціальним најмитом дльа обробки укр. етнографичних матеріалів, починајучи з пісень політичних, — котрі вважав можливим видавати тільки тут. Предложено мені комбинаціју: шчоб ја писав дльа росс. журналів, де б то товаришчі мої печатали мої праці, ја критикував *à priori*. Тепер *à posteriori* вијшла моја правда: чотирі мої статті, котрі післані в Петербург на умовах, які мені були звелені, — ось вже більше року не печатаються; з київських за дві не заплачено, а дві лежать більше пів року. (Цими дньами пошльу ще дві — на ту ж дольу). Поряд з тим товаришчі оказались не в силах (в охоті јіх ја не сміју сумніватись) здобути мені навіть роботу зовсім безтенденціј(н)у, — напр. переводи. (Оце цими дньами одна баринья-московка здобула нам роботу: перекладати повістки *Catu(l)e Mendès, Maupassant et cetera*; попробуємо послати). — Так і вијшло, шчо ја попавсь в стан, — філантропичниј, — тоді, як ја звик бути в стані робітницько-договорному. Ја бојусь шчоб льуде не подумали, шчо ја вважају стан філантропичниј за скільки небудь нормальниј. — От все, про шчо мені ходить. Решта вже моје діло.

Ваш М. Др — в.

4. Оце дочитав книжку: *L'histoire des religions. Son esprit, sa methode et ses divisions, son enseignement en France et à l'étranger par Maurice Vernes Directeur adjoint à l'École des Hautes-Études (Sorbonne)*. Там між инчим єсть цікава программа курса історіі рел. феноменів, — котра сама мајже даје курс.

Чи не схочете помістити її переклад в „Поступі“? Вона всього 19 сторін, — та до неї треба вступу 1½ — 2 сторони. —

3 Февр.

Получив великий лист од кијан, — та жаль, шчо до нього не приложено звістки, хто його передає, — шчо шче вбільшує анонімність листу, — а з анонімности ¹⁾ ніколи добра не виходить.

Принесли пакет од Вашої жінки: 625 р. і листок. Спасибі. На листок буду одповідати скоро, а поки питаю тільки, шчо „125 р. отъ дѣвицы“ не получав і не розумію, шчо то значить „дѣвица“. (Нерозумію також потреби плутать массу лицъ і способів, коли єсть така проста дорога, як Ви). Чи не могли б Ви појаснити, шчо значить дѣля „Кузьми“: чи особисто дѣля К — мы, чи на Кобзаря. (Як колись було вмовлено посилати). Я не розібрав того, шчо написано про 300 р. од громади за 1887 р. За який це строк? Шчо чути в Россіі про віјну?

133. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановниј Добродію!

Жінка моја просить мене передать Вам ось які відповіді на Ваші питання:

1) Лист Ваш Лисенкові вона передала, а дѣля чого Л. Вам не одписав, — не знає. Л. збираєсья приїхати до Львова на концерт в пам'ять Шевченка, так тоді може і напише шчо небудь.

2) Шчо до Кіјівскої Старини, то Кіјане не можуть нічого зробити. Дивно якось вони поставили себе з Лебединцевим; тој немов і сам вірить, а властиво рад би, шчо всі льуде вірили, шчо Кузьміч. — Галичанин і дѣля того ніякий з укр. не осмілюєсь з Леб. говорити про роботи галичанина. А просьять вони, шчо про се діло писав Леб — ву Белеј. Жінка моја, приїхавши, зараз же говорила про се Б — ју, тој обіщавсь написати, та мабуť не написав, а теперь занедужав. Не знаю ја, як у Вас стоїть діло з Б — јем і чи не можна міні написати Леб — ву. Колиж ні, то треба заждати, поки Б — ј видужає.

3) Шчо до „125 р. отъ дѣвицы“, се діло Ков — ского, котриј літом передав ті гроші і шче пачку книжок дѣля Вас через якусь баришню, шчо їїхала за границю. Фамілії її Ков. не сказав, — вона мабуť поїхала вчитись в Женеву.

4) Гроші „дѣля Кузьми“ передані моїї жінці з тими тільки словами і з додатком, шчо „там уже звісно, за шчо“. Міні здаєсь, шчо се буде за Кобзаря.

5) З громадоју рахунок Ваш ось який: торік літом вони передали Вам через Бадрову 200 руб. (решту)? за 1886 р., а теперь тих 300, шчо ја переслав і других 300, шчо переслала жінка, се Вам громадські гроші за першіј піврік 1887 р. Чи получили від Бадрової?

6) Про віјну в Кіјіві нічого не чути і не говорять.

7) Про громадські діла також нічого мудрого не чувати. Ант. мабуť зовсім усунувсья на бік, молодіж також в разстроју.

¹⁾ В рукоп анонімности.

8) Альманах Лукича ви́де вже на днѣх. Ја зачну сві́й друковати, скоро тілько́ як небудь розживемось на гроші́, бо теперь ті́снота велика, а надто шче́ ја пересваривсьа з народовцѣми, так шчо́ не схочуть на кредит друкувати. Тілько́ ж на всѣаки́й спосі́б Вашу роботу про Старі́ укр. ві́рші́ ја радо надрукују́. Ја наді́юсь шчо́ за јаки́й тиждень або́ два мо́ї фінанси на тілько́ пројаснѣтьсьа, шчо́ буде мі́г розпочати́ друк альманаха. Шчо́ до пита́нѣя ре-лі́гійного, то́ ја хоті́в би по Ре́йсу, Вельгау́зену і́ др. зладити́ коротеньки́ огля́д критично́ї роботи́ над писмом св. Значи́ть ста́тѣя Vernes-а була́б немов загални́м введе́нѣм в таку спеці́альну роботу́ і́ дльа́ того́ дуже пожа́дана.

9) Лист од Кі́јан — је́ лист од Кі́јан. Зда́єсь, шчо́ імѣ́я писавшого́ тут ні́ при́ чім, а то́ шче́ ті́м бі́льше, шчо́ всі́ вони́, як ка́же мо́ја жінка, дуже бо́-жа́тьсьа. Завда́в јі́м страху́ Кониськи́й. Дивні́ ді́ла господні́ на ті́м чолові́ці. Жандармськи́й полковниќ Нові́цки́й раз у раз кли́че жо́го до себе́ і́ завсі́гди ска́же жо́му шчо́сь таке́, шчо́ пустить́ пополох́ на всьу́ громаду́, а властиво́ ні́ на ко́го і́ ні́ на шчо́ не вка́зује́. От і́ неда́вно то́ј же Нові́цки́й прикли́кав Кон — ого́ і́ показа́в јему́ ні́бито́ мі́й лист, писани́й в Галичи́ні і́ до јако́гось Галичани́на і́ до того́ шче́ мабу́ть (в) 1883 чи́ 84 ро́ці, а переловленни́й в Га-личині́ ја́кимсь ка́цапом і́ прислани́й Нові́цкому; в тому́ листі́, як ка́зав Но-ві́цки́й, ви́меновані́ всі́ спі́вробі́тники „Зо́рі“ — украї́нці. Лист то́ј показува́в Нов. Кон — му, але́ прочита́ти не да́в. Хоч ја́ ј беллетрист́ ја́ки́сь, але́, да-ле́бі, тако́ї фабу́ли видума́ти не втѣ́ав би і́ поклонѣ́юсь перед талантом́ Кон — ого́. Шче́ там одна́ соки́рка мі́ж чесними́ льудьми́ попала́. В „Одес-ском Вѣ́стникѣ́“ по́јавилась гро́мова ста́тѣя проти́в „Поступу́“ і́ проти́в ці́лого на́прѣаму, незгі́дного, з на́прѣамом наро́довцѣв. Ста́тѣя зроби́ла в Кі́јіві́ дуже при́кре вра́жінѣ́, мабу́ть шчо́ дехто́ підозрі́вав Кон — ого́ о же́ї авторство́. Жінка́ мо́ја пі́шла до него́ прѣ́амом запита́ти жо́го. Кон. сказа́в, шчо́ се не жо́го ста́тѣя, а јако́гось галичани́на, најско́рше Беле́ја. У Льво́ві пита́є вона́ Б — ја́ Б — ја́ні зна́ти ні́чого́ не хо́че і́ впевню́је, шчо́ коли́ Кон. так сказа́в, то́ мусі́в сам ста́тѣю написа́ти. Жа́ль, шчо́ само́ї ста́ті́ ја́ не бачи́в. Те тілько́ знају́, шчо́ зара́з по вида́нью проспекту́ Кон. написа́в міні́, шчо́б з жо́го рі́чеј ані́ словечка́ в Поступі́ не друковати́. Хоті́в ја́ шче́ написа́ти Вам про́ стереоти́пне вида́нѣе Кобза́рѣя, та не знају́, чи́ не остогидло́ Вам уже́ те, шчо́ льуде́ про́ сьу́ рі́ч балака́ють а балака́ють, та ні́чого́ не пома́гају́ть. А все́ таки́ ска́жу одно́: ні́ за шчо́ не ра́јав би вида́вати стереоти́пного́ Кобза́рѣя в Же́неві́, бо в такі́м ра́зі́ ја́ певни́й, шчо́ жо́го в Австрі́ї конфі́скују́ть, значи́ть, — одино́киј можли́ви́й ри́нок лега́льного відбу́ту за́пруть і́ то́ді на до́вгі лі́та Ваша́ робота́ і́ ко́шт пропа́дуть. Ја́, зда́єсь, ви́јаснюва́в Вам уже́, шчо́ оборо́нити конфі́сковану́ в таких обста́вѣнах кни́жку у́ нас зовсі́м не можли́во. В ді́лах преси́ у́ нас је́ два́ суди́: о́бјективни́й, де́ судѣ́ать саму́ кни́жку и́ де́ може́ јі́ї боро́нити тільки́ автор́ або́ вида́вець і́ субѣ́ктивни́й (перед присьа́глими) за́ розши́рѣванѣ́е кни́жки за́боронено́ї о́бјективни́м судом. На́вїть уві́льненѣ́е по субѣ́ктивному́ суду́ ні́чого́ не значи́ть; о́бжалува́ного уві́льнѣ́ать, але́ кни́жка пропа́ла. Дльа́ того́ ја́ ра́див би, шчо́б „Кобза́рѣя“ Вашо́го ко́нче вида́ти в гра́ницѣ́ях австрі́й-ських, вже́ хо́ча б і́ дльа́ того́, шчо́ і́ в Росси́ї кни́жка австрі́йська́ все́ таки́ не таки́й сгі́мен, ја́к же́невська́. Зві́сно ја́ не могу́ пода́ти голо́су за́ тим, шчо́

казав моїй жінці Ант., щоб Ви передали стереотипи „Просвіти“, але все таки рад би знати, чи пристанете Ви в принципі на те, щоб надруковати „Кобзаря“ хоч в Празі. В такому разі я прийнявсь би розвідати друкарню. Плити моглиб остатись Вашою власністю, а з продажі екземплярів все таки був би дохід.

Шчи́ро поважа́ючу́й Вас.

Іван Франко.

Львів д. 11/II 1887.

134. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Шановни́й Доброді́ю.

16 Фебр. 1887. Chemin Dancet, 14.

Спасибі Вам і жінці Вашій за клопоти і листи. Клопоту мабуть, не побудемось і на далі, бо ми з кијанами ніяк не випутајемось на точну дорогу. Іноді подумајеш, шчо ми походимо од тих „Пошехонців“, шчо серед трьох сосен заблукали.

1) З Ков. стоїть діло так, шчо ја получив од нього 250 р. шче в Фебр. того року (з галичини од приїзжого), а потім діставав книги через Вас, а також через приїзжого хорого (шчо теперь в Корсіці), а ніякої баришні, чи дівиці з книгами ј 125 рб. не бачив, — ерго бојусь, шчоб і книги ј гроші не пропали, (як було вже кілька раз з кијівськими ј петерб. посылками через незвісних льудеј). Треба б це діло вијаснити по горьачим слідам не тільки дльа того, шчо теперь не такі часи, шчоб 125 рб. та пачка книг, котра шчось коштује, нічого не було варті, а ј дльа того, того шчоб не допускати вкоріньатись „ерундѣ“ ј „пошехонству“. Не знају, як у Вас там стоїть справа комунікаціј з Кијевом (ја все трепешчу, шчо от-от „накријуть!“), а коли можна безопасно, то звістїть К-ого ј попросїть одновїсти, яких ждати плодів од слїдства?

2) З громадоју теж виходить темнота тим паче, шчо ј Ви не в одно пишете з жінкоју Вашоју.

Ви пишете: „З громадоју рахунок Ваш ось якиј: торїк літом вони передали Вам через Б. 200 р. (решту?) за 1886 р., а теперь тих 300, шчо переслав ја, ј других 300, шчо переслала жінка, се Вам громадські гроші за першіј піврік 1887 р. Чи получили від Б — еја?“.

Жінка ж Ваша пише: „Будьте так добры получить отъ меня 300 р. отъ громады за (тут стоїть якась дробь, чи $\frac{1}{2}$, чи $\frac{1}{4}$, чи инша, котру важко розібрати) г. 1887 и 225 р. отъ К — я (за работы). Въ деньгахъ, присылаемыхъ имъ, т. е. К — емъ, находятся 300 р. от одесситовъ, назначенныхъ Вамъ на жизнь“.

Будьте ласкаві: перевірте два рахунки окремо: громадський і К. і одредїліть: яку дольу посылки за 1887 р. ја получив, — шчоб ја примірно знав: чого мені ждати за 1887 р. За прошліј же 1886 р. ја од громади получив так: зімоју 400 р., од Б. 200, од сестри „за Јуль і Август“ 200 р. (в Августі) і од сестри в Нојабрі 400 р. (Певно, громадський) = 1200 р. Од К. получив зімоју 250 р., теперь 225, — значить за 1886 р. за ним 125 р. — Теперїшня получка 300 + 300 мусить бути вијаснена. —

3) Все таки интересно було б знати точно: 100 р. дльа Кузьми, — кому назна(ча)ютьсьа: йому особисто, чи на типографію (котрої вдержаньна коштує, — квартира, податок, страховка, — без топлива, світла і т. и. 300 фр.), чи на Кобзаря?—

4) В плутанині з Леб „кижане“ ні при чому, окрім персонально Ант., котриј один і міг би жеї росплутати. З Леб. у мене два періоди відносин, про котрі ја Вам роскажу, як беллетристу. Коли почалась К. Ст. (1882 р.), то мені ніхто про неї ј слова не сказав, так шчо ја жеї пренумерувавсь через Петербург. Під осень там јавилась статъта, котра чипала одну моју роботу в В. Евр. Ја написав замітку ј послав Л — ву, підписавшись псевдонімом М. Т — овъ (Толмачов), під котрим писав статъті в В. Е. Л — в надруковав мені жеї з великими комплиментами ј написав лист (à Monsieur Tolmatchov), в котрим прохав писати, але звінъавсь, шчо не посла грошеј, бо не маје, ј обішчав, як розживетьсьа, прислати; питав, чи ја мају К. Ст., ј предлагав вислати. Ја подъаковав за себе, а прохав: коли вже хоче, то шчоб вислав галичанам на имја П—ка. Про гроші казав, шчо јіх не ставльу *conditio sine qua non* і буду вислати невеличкі статъті ј матерјали без грошеј, поки Л. розживетьсьа, а шчо ја б хотів почати правильну серію статей про „бродъачі“ теми в нашій нар. словесности (в пісньах, — баллади, — і в прозі), то таку роботу можно взъати тільки при платі, хоч би 30 р. за лист, або ј меншіј, та сталіј (теперь про баллади не можна писати, не мајучи виданьна Child, а воно коштує 400 фр.!!!). На це мені Л. не одповів, — а ја послав јому кілька раз статъті ј матерјали, котрі він печатав безплатно з такими компліментами, як напр. „известный изслѣдователь нашей старины“, котрі мусили звернути увагу на автора. На решті ја послав јому переклад Коскена з примітками ј вступом, котрі (вірте мені) взъали в мене більш 3 місьаців скоків по варјантам (не рахујучи того, шчо треба ж було дознатись і де скакати). В переднім слові мені пријшлось виставити всьу „тщету“ мудрованіј наших збірачів і видавців казок і, шчоб позолотити пильульу та признати діјсно користну працьу, ја присвъатив роботу своју „И. Я. Рудченку и А. И. Лоначевскому“, як першим сталим збірачам казок. Рукопись пішла Л — ву ј. пријшла до нього через цензора „иностранный корреспонденціи“, як бандерольна посилка, — позајак тоді цензор тој був один з цензором печаті, — то ј підписав на рукописі зразу. „печатать позволяется“. Розумним льудьам було б і печатать, — а потім, навіть коли б і вијшло, шчоб автор статъті Антихрист, то одповідати: а по чім ја міг знати, коли він обличъча мав християнське (чим М. Толмачовъ не християнин і по чім справди Леб. мусив знати, шчо то Антихрист?) і пазурів у статъті зовсім не видно? Та ні, — почали мудровати. А тут саме пани подали на Рудченка донос Дрентельну, шчо він (котриј був тоді покрест. справам при канціл. генер. губ.) соціалист, бо колись присвъатив Др — ву Чум. Пісні. (Опісльа був у мене одесскіј профессор Мечников, — біолог, котриј маје земльу коло гр. Бобринського, в тих містах, де аграрні рухи були, — ј росказував мені, шчо пани казали, в Бобринського шчо в Кијіві генер. губернатор — Драгоманов, — бо Дрентельна водить Меркулов, — правитель канціл., — М — ва Рудченко, а Р — ка Драгом — в). Рудченка роспитував Дрентельн, — і тој одпо-

вів правдиво, — шчо ја вдъачниј Др — ву, бо він мене руководив при початку мојејі литературнојі карјери, але ніякојі політики з ним не веду ј не писав јому ні строчки з часу јак він вијіхав. Дрентельн, — чоловік зовсім не дурниј і навіть дльа росс. начальника порьадочниј, — тім вдовольнивсь. Тільки ж укр(ајно) фили редакціјі К. Ст. почали мудровати, коли б посвъата Р — ку од јакогось Т-ва не пошкодила јому. Коли ја взнав про це, — то переказав, шчоб печатали без посвъати, тім паче, шчо в Россіјі јестъ старе цензурне правило, (котрого ніхто не держитьсьа), шчо посвъата пишетьсьа за згодоју особи Мецената і Цезарьа (це дльа Меценатів і Цезарів і видумали). Так кажуть: не можна, бо цензор вже бачив і підписав!!! Поки так мудрили, — поліціја накрила Мальованого з заміткою в книжці про коміссіју од Вовка до Ант — ча з поводу статей Кондратовича в К. Ст., (комміссіјі, котру ја сам не радив В — ку ј Мальованому брати, шчоб не мішати політики ј археологіјі). Вијавилось, шчо К — ч = Волков. Тоді саме редакція К. Ст. пішла питати начальство: јак јіј бути з статтеју Толмачова?!! Звісно, начальство кијівське одправило діло аж в Петербург, „на самую высшую инстанціју“ јак писав Толмачову Леб — в, вертајучи накінець на јого просьбу манускрипт, — „но результатъ вышелъ одинъ“. Мало того, з цієї мудројі консультаціјі вијшла „нахлобучка“ ј В. Евр — пы (котриј помістив послідню статтью М. Т. аж в 1877 р.) ј наказ редакціјам не містити праць емігрантам. Аж в 1885 р. получају з Львова лист А — ча; пише: „Л. радо буде печатати ј платити, тільки послајте од галичанина; ја вже говорив з Бел. він беретьсьа“. — Ја робљу по раді А — ча, Л. печата ј не платить. Ја послајау другу статтью (через Вас) і питају ј про гроші, појасняјучи, шчо мені јіх треба на книги, котрих власне ја мусив накупити франків на 300 — 400). Получају 50 р. за першу статтью, — але за другу нічого ј одтисків не получају ј ні слова отповіді. Пишу при третіј статтї через Окун. (бо тим часом Белеју отбирајуть дебіт, та ј Ви попадајете під надзор), — получају оттиски, але ні грошей, ні слова. Третья статтья ось 5 місяців не јавляјетьсьа. А — ч же з часу, јак утік од холери в Італіјі, наказав мені писати в Неаполь. 4 тижні просидів у Римі, не звістивши мене, в Неаполь не појіхав, а втік просто в Львів і туди не зхотів витребовати мого листу, де було писано јому ј про роботу в К. Ст. Шче добре шчо, за таку храбрість *) А — ч не поплативсь власне поліціјеју, — бо саме зараз після листу јого з Риму, шчо мовльав: після завтра јїду в Неаполь, — ја получив од П — ка: ја арештованиј, скажіть А — чу, шчоб до мене не писав і спалив листи з Росс(і)јі, котрі мусили пријти до нього на моје імја), — ні слова мені не написав, ні переказав про К. Ст. ј, певно, не подумав навідатись, шчо власне робить „протопопа“ (Леб.) з јого протеже! Теперь до Леб. ніхто з кијан, резонно, — не може обертатись, окрім А — ча. А — ч же, очевидно, не хоче. Писати ж мені

*) Ніякојі холери тогда не було ні в Римі, ні Неаполі, а була манусінька десь коло Гезуї, та около Болонїї, через котру власне тікав А — ч. Торік в осени ја возив старого друга, зовсім хорого, мајучого 60 років, по Італіјі, холера була під Неаполем, — та ми рішили, шчо така холера в котру 4 чоловіка заболіло в місці, — јестъ завше, а надто в Росс(і)јі проїхали всьу Італіју, були в Неаполі і Torre Annunziata (де були ті 4 чоловіка) і холери не бачили.

або Б — жу, або Вам до Л — ва не ма резону, бо Л. на мої листи не відповіда. Зостається писати до посередника, — шчо теж даремно, — бо посередник, А — ч, навірно, втече од воображаємої холери. Чорт з ними! Хиба написати А — чу дльа псіхологічної проби, шщоб вияснити стан, — та шщоб не вишло такої иншої путаниці, коли хто надумається поправляти те, чого не хоче А — ч. — Зкінчу цю комунікацію дльа беллетриста — заміткою ј дльа публіциста: це Вам specimen sapientiae А — ча в загалі. Одна з основ јого характера просто якась пантофобіја, а позајак він чоловік розумніј, то він на всьаки свіј, иноді јавно глупіј страх може придумати софізм, — а позајак він справди чоловік цінніј, то всьаку јого најпостиднішчу крутню громада проща, бо дума, шчо так і треба, шщоб вберегти *там са гит са рут*. Можете собі вообразити, скільки цej чоловік мусив пошкодити моральному боку українства за всю своју карјеру. Јак звести рахунок, — то може вијти, шчо навіть всьа наукова користь, котру він приніс, не винагородить цejі шкоди. Додајте шчо до того, јого манера держатись служить приміром дльа других, котрі не мајуть јого вартості, і котрі зараз јак зроблять јаку пакость, то біжать до нього жалітись, јак јім хто замітить. (Ја одверто колись звав А — ча „камень прибѣжище заяцомъ“).

На лихо ј наукова вартість А — ча в останні часи стала понижатись, бо він зоставсь при стариј „прагматичніј“ історіјі та при філософії національних духів (в українця дух демократичніј, в льаха панський, в кацапа — царський). Через хиби свого характера ј через наукову старомодність А — ч почав звертати на себе скептицизм молодіјі, — од того меж инчим і розстройство јejі, про котре Ви пишете. Серед старших же в первих не має нікого ј стільки освіченого, јак А — ч, а окрім того на основі јого „зајацизма“ можна стало викручувати ј узори „політики“ Кон — ого. А позајак це вже дуже глупі узори, то вони шче більше сердьать молодіж. А коли ј цьа, звічајно молодіж, та шче ј наша, більше лајється, ніж робить шчо небудь, (шчо јіј резонно дорікајуть старші), то можете собі представить, јака з того виходить безплідна ј сумна колотнеча! Лихо тим більше, шчо јак ја недавно допевнивсь в розмовах з корсиканцем, теперішні студенти в Кијіві, здајється, шче менше вміјуть попоньати собі недостаток руководства, ніж перше. А — чем вони недовольні, знаходьат јого дуже вузким, — а в других профессорів не вчатсьа, бо ті „чиновники“ (це ј правда, — але ж дехто з них все таки науку своју зна, по кр. мірі матерјали, котрими вже б сами студенти могли розширити својі погляди), книжок європейських не читајуть, — і виходить, шчо власне недовольні шче менше знајуть, ніж довольні, бо з тих дехто хоч „акти“ А — чеві читајуть (хоч, бачу по додатку до „Батьковщини“, не дуже). Одно слово біда! Од того ја і казав Вам не раз, шчо треба покладати надіју на Галичину, — з Віднем, шчо звідси вијдуть європейці - українці.

Вертајучись до Конищини ј переполоху ја не зовсім розуміју, чим він власне полоха: „політикою“ в Росіјі, — чи відносинами до Зорі Галичини? Коли остатнім, — то це б було власне проти Кон — ого. Ј ја таки певнісінькиј, шчо першіј кнут дістанетьсьа кијанам за галицьких народовців — за Духинщину, котру теперь верзе „Дѣло“ і „Просвѣта“, та за јавні поклики Австріјі до

Wacht am Bosphorus, а то навіть і на Дніпро. Така Wendung була(б) „смѣшна, когда бы не было так грустно“.

А шчо, скажіть, будьте ласкаві, — як Ваша публіка дума про цю Духиншчину, котру кинулись розводити Огон., Парт. і т. и.? Не вже вона не заміча перш усього круглого невѣжества цієї Духиншчини?

27 Марця — Аж ось коли подписую лист! Перервала мене було работа, — а потім задувавсь над тим, чи писати лист, до А — ча і К. Ст., — та далі чи посилати ї Вам цей лист в котрому про них говоритьсья. Окрім того, думав, шчо моја жінка вспіє переписати копію з листу до громадян в одповідь на їх (дісно постидне по своїй безпринціпности і безпам'ятности) посланіє. Та всьакі домові справи та хвороби не дали жінці і сісти за копію, — про А — ча і К. Ст. надумавсь: чорт з ними! Цей же лист посилаю Вам „по інерції“, — шчоб не починати другого. Хаї Вам буде матеріалом, як беллетристові, — „документом“ дурости людської, хоч і моєї. — Тим часом получив звістку про „дѣвицу“, шчо мусила одвести мені книги і гроші (130 р.). Така „дѣвица“ јесть справді теперь в Італії, — її справді К. дав книги і гроші, — та тільки, коли вона одклала на місяць виїзд, — то К. узьав у неї книги і гроші, кажучи, шчо знајдетьсья друга окказія, скорша!! Такої окказії, певно, „не оказалось“. Коли будете шчо переказувать К — ому, то скажіть, шчо через страшенну неаккуратність в досилці книг (з котрих дејакі, і часто зовсім звичайні, чомусь не можуть діјти до мене цілиї рік) ја не бачу можливости зкінчить своју роботу до 1888 р. — З поводу листу до громадян, — ја питаю Вас: чи можна сподіватись, шчоб у Вас під боком хто небудь зробив з нього копію дльа мене? Ја тоді зараз пришльу його Вам. —

Прочитав Вашу статтьу в II т. Przegl Społ. і дозвољу собі замітити: 1) шчо Гаршин, Јасинський, Веселовский — зовсім не українці, а 2) шчо „osobisti urazy“ і т. д., — зовсім не виходять з „prześladowanie, — а з нутрової слабости самих русинів, — моральної і розумової. Давно б вже пора нам звернути більше уваги на наші власні хиби, ніж на побічні „преслідованья“; — як сами порозумнішчајем, то і преслідованья легше звалимо. —

Кланьяјтесь Вашій жінці.

Ваш М. Др — в.

135. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

14/IV 1887.

Шановнуј Добродію!

Рахунки, про котрі Ви згадујете в своїм листі, по мојому зовсім јасні, і ми обоје з жінкою писали згідно, тим більше, шчо ја писав по јеї словам. Виходить ось шчо: від громади за 1886 р. Ви получили в се (1200 р.), а за 1887 половину (300+300 р.). Шчо до Ков., то також путаниці нема ніякої (окрім тої нещасної баришні), а замітка про 300 р., переданих Ков. з Одеси. відноситься не до сего спеціального рахунку, і походить з іншого жерела. Оден з кійівських громадян був в Одесі, і там йому сказано, шчо „ми передали на руки Ков. дльа Д. 300 руб., јому особисто на житье, не за жадні роботи“, — і от се то просив тој громадянин передати Вам к свѣдѣнію. А з баришньоју шчось не так. Ков. казав моїї жінці, шчо передав її книги і

гроші в початку ст. ст. декабрѣ. Жінка була в Кієві в Январі, коли баришнѣ вже давно була виїхала. Не міг же Ков., відібравши від неї, таке говорити по її відїзді!

Вашу відповідь на письмо Кіян пересилайте сюда, — ми з жінкою радо приємось її переписати і передати, хоч і тепер по кіївській, як Ви кажете, пантофобії у нас перервані всьакі, навіть чисто семеїні зносини. Та все таки відповідь Вашу можемо переслати бодай via Харків, де у моєї жінки є сестра; вона перешле до Кієва. От через тої самиї страх я і не можу Вам нічого сказати про Кієв, хіба те, шчо у декого з укр. молодіжі були ревізії. Вчора писав Лисенко про свої концерти, — про них і шчо важніше з листа — повинен Б — і надруковати в „Дѣль“.

Не можу Вам нічого сказати і про настрої галицької публ. супроти напряду „Діла“, бо сижу заньатиї літературної роботи, ні з ким не буваю і не говорю. До недавна бував оден Коц., та і тої перестав бувати по моїї просьбі. Він очевидно терпить *Verfolgungswahnsinn*, а викомпонувавши собі, шчо я його найбільшиї ворог і все, шчо роблю, говорю і пишу, — звернене тільки проти нього, за кождим моїм словом впадав в роздразненє, так шчо я і рішив што најліпше з ним не сходиться. Jego „Wacht am Bosporus“ з формального боку є купа преміс без заклученя (третьої статі з заклученєм Б — і не хотів друковати); не знаю, яке повинно було бути те заклученє, але здаєсь мені (і Ви впрочім се так зрозуміли), шчо повинно було повести Україну на дорогу як раз противну тії, яку він раїв в „Нових дорогах“, а там раїв прямио кланьатись рос. урядови і жебрати від него великія і богатія милости.

Спасибі Вам за замітки до моєї статі в *Przegl.* Про українства — Гаршина і Весел. говорів міні оден земляк, студент петерб., родом харківець, котриї, мовляв, знає брата Гаршина, тож харківця, а Весел. лекції слухав. Здаєсь впрочім, шчо і в справозданях петерб. акад. по поводу вибору Весел. в члени була мова про його походженє з „Юга Россіи“. Про Ясінського чув в Кієві. А шчо до „*osobistych uraz*“ і їх причини, то міні здавалось, шчо можу говорити про тиск хочаб з того powodu, шчо навіть при мні надто вже часто молодіж кіївська проявляла боязнь, шчо не було між ними якого шпіона, — взаїмні підозріваня, по моєму, були одної з головних причин роздору; не можу однак заперечити, шчо багато тут винні і хиби власного характеру, а до послідньої крайности довів діло нетактовниї поступок самого А — ча. Та не знаючи сего діла докладно, а лиш по оповідань одної сторони, не берусь про него писати, — впрочім може корсиканець ліпше його Вам вияснить.

Жінка і я бажаємо Вам і всім Вашим щасливих свят. Дві наші галичанки, Кобринська і Окуневська, їдуть до Швейцарії, до Цюриху. Може будуть і у Вас.

I. Ф.

136. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. Genève. 20 Maju 1887.

Ласкавії Добродію.

Вже кілька тижнів я вагаюсь, чи посилати Вам мою Епістолу до бувших приятелів. Одно, шчо внутрішній голос каже мені, шчо це все — об стіну

горох, — а друге — боюсь, коли б епістола просто не вскочила в лапи поліції і не наробила біди. На лихо ја давно вже не мају ні слова од сестри і не мају зовсім ніякого сигналу з України, по котрому міг би хоч гадати про стан воздухів там. Шчо дньа льягају з думкою, шчо завтра вранці получу лист од сестри, — і тоді рішу, шчо робити з Епістолоју, і шчо дньа обманю-јусь. Тепер посилају Вам своје чудовище. Робіть з ним, шчо знаєте, аби тільки воно поліції не дісталось. —

Коли ж можете як небудь скорше переказати Ков., то б. л., перекажіть йому: 1) шчо ніяких грошеј (135 р.) ні книг через баришню ја не получав, 2) шчо без книг не берусь написати своју роботу не то до к. 1887 р., а і ніколи, 3) шчо ја впјать сиджу без грошеј (К. Ст. і за нову статтьбу не прислала, — і певне не пришло і за третью, шчо оце ја одправив; з Петербурга — ні чутки!).

Прочитав ја в Дѣлѣ про Наук. Библиотеку і здивувавсь, чому ја не получив звістки од редакції, шчо туди мою роботу беруть. Писав мені тільки косвенно Ків. і потім П-к, — а хто редакція, ја і доси не знају. В усьакім разі ја просив би дати міні переглянути переклад Козаків перед тим, як його печатати. Не знају, чи можу ја сказати своју раду редакції, — а коли можу, то питају: чи не пождав би Гельвальд трохи хоч до дальших рочників Наук. Библиотеки, — а уперед би хај пішло шчо небудь близче до наших часів і нашого крају. Ми не такі багаті, як німці, — шчо б і про викопальні періоди книги печатати. Нам треба перш усього видати книги, котрі б зразу показували шляхи наші по політ., соц. і культурним справам, а Гельв. до таких книг не належить.

Дістав ја „Ватру“ — і повісив ніс! Окрім Вашојі повісти (простіть, — не досить обробленојі) та самого В. Лукича Угорської Русі, та хіба деяких фактичних заміток в біографіях Ол. Кон. — все инше могло б і не псувати паперу. А дурнішчого од Казки Нечуја ја давно вже і не бачив! В Угорській Русі філософіја зводиться впјать таки на лакејство перед католицизмом і мадьярами, хоч „вони і ненавидять славjan“! Скажіть мені, б. л., — хто власне Вас. Лукич: чи молодий, де вчивсь, чи був на Угорщині?

Про Коц. дуже жалко мені було прочитати в Вас, шчо до того вже в Вас діјшло. Јому треба багато вибачати, бо він перш усього хориј. А до того дуже вже він мало світа бачив, дуже львовјанин. Але все таки він більш других „львовjan“ стремиться хоч вчитись, збирати факти, а не тільки глаголати по наїтіју св. Духа. Треба берегти його та помогати доходити до ліпшого розуму, а не дразнити та одпихати.

Сьгодні дуже ніколи і через те замовкају. Кланьяјтесь Вашій жінці. —
Ваш М. Др—в.

Мині треба поповнити колекцію Ваших писаній, — а дља того, б. л., напишіть мені їх каталог з показом, шчо переложено на польске і инше. Тільки б. л. скоро.

Не знају, скільки в Вас јесть тепер дорог до ред. Зорі, — а то прохав би передати, шчо ја не дістав за цей рік №-ра 2-го, а також од 6-го. Придеться, коли не дістану, подавати чолобитіје до Олени Пчілки.

137. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановний Добродію!

Звиніть, що дожидаючи Вашого листа і зайнятий коректурами, я досі не писав Вам про „Наукову бібліотеку“, тим більше, що міні сказали з Братства, що „ми будемо писати“. Тепер бачу з Вашого листа, що писали вони тільки натяком, так от я й скажу про неї дещо більше. Думка — видавати таку бібліотеку — повстала серед деяких членів Братства; вони зложили між собою на початок дещо грошей і вибрали на першу книжку філософію Шульце, котра торік почалась була друкувати в „Зорі“ і з котрої одного листа зроблена була одбитка; відсі пішла й правопись тої першої книжечки, — дальші будуть друкуватись фонетикою.

Плянуйте докладного поки що не укладали ми. Молоді люде домагалися поперед всего коротких, зрозуміло написаних оглядів найважливіших сучасних наук; от ми й вибрали крім філософії Шульце (він дотягнув свій огляд тільки до Канта, і по мойому особливо гарно зробив філософію Платона і отців церкви, котра вийде в другу книжечку) статтю Вагнера про статистику і статю Гельвальда про європейську прегісторію (се є коротенька статя, на 3—4 аркуші, а не книга „Der vorhistorische Mensch“). Із праць про звичаєве право на разі годі було вибрати що небудь коротке, а займаюче, так от ми поклали статю Ефіменкової про „Трудовое начало“, хоч з тою статєю клопіт задля єї полемічного викладу.

Ваших Козаків переклав і передав нам П-к з тим, що Ви згожуетесь на їх друковане. Як скоро П-ків рукопис буде переписаний, ми пришлемо Вам його до перегляду. Крім „Козаків“ ми будемо просити Вас о йінші роботи до „Наук. бібліот.“, а іменно обіцяну давно статю Коскена про європейські казки і о уступи з Вашої історії літерат., котрі Вам видасть ся відповідним опублікувати по нашому перед виходом книги. Не знаю також, чи написана Вами статя до *Revue d'hist. des Rel.* про дуалізм в нашій міфології і чи статя ся була б для нас відповідна? а також статя про Шевченка в англійськім журналі? Але крім того ми просили б Вас ще о одну, редакційну роботу при „Наук. Бібл.“, а імено о редаговане „Вістей з України“. Нам обіцяно з ріжних боків деякі дописі і праці про укр. жите і літературу, і ми готові Вам усі ті матеріяли пересилати, щоб Ви, розібравши, що стоять друку, а що ні, звели їх в порядок і, як буде треба, подавали до них чи то свій вступ, чи примітки. Може бути, що і у Вас будуть які небудь вісті і роботи того рода, котрі поперед всего повинні б знакомити нашу, галицьку публіку з економічним, громадським і освітнім житем укр. народа і інтелігенції. Нещастє то, що так трудно добитись якої небудь роботи про ті питання від Українців; я торік цілий рік вертів очи всім знакомим, щоб написали про стан народних шкіл, — і нічого не добив ся, а коли я згадав о тім, чи не можна б зібрати і впорядкувати звістки про аграрні рухи і бунти, то мене трохи не висміяли і відіслали до архівів. Коли б Ваша воля прийнятися за сю роботу, то я переслав би Вам поперед всего роботу Шульгина про Україну, — правда, вона довго вже спочиває в рукописі і по мойому зроблена

дуже прихатцем, — ну, та все таки прочитаєте і побачите, чи можна з неї щонебудь зробити.

В третім випуску (після Козаків) повинні піти „Вісті з Галичини“ про жите народне, а іменно думаємо надрукувати в тім випуску статю П-ка „Москалефільство і українофільство серед галицького народа“, моју статю про громадський суд і економічне жите в Добрівлянах (часть єї друкована була в тім номері „Свїта“, котрий Белей так і наквасив в друкарні і досі не випустив в світ), і статю про дивовижний процес добростанської громади о конституцію і автономію (для сеї статі надіємось одержати деякі нові матеріали).

Що до питання релігійного, то ту ось який у нас плян: поперед всего дати статю Шульце: „Генеза душі“ (резюме з Тейлора „Анімізму“), потім Тіле історію релігій, потім Вельгавзена історію жидів (коротеньку і дуже гарно написану) і єгож огляд критичної роботи над Пентатевхом (введене до перекладу Бліка), або відповідну частину з Рейса. Що до нового завіту, то ще не знаємо, що взяти, та на се ще час.

До редакції поки що входимо ми три: П-к, я і голова Братства Петрушевич. Крім того є з братчиків комітет адміністраційний.

Вашу Епістолію я дістав і зараз же нині жінка сідає йїї переписувати. Як пішлемо, сего ще докладно не знаємо і здасть ся через Харьків, на руки жінчиної сестри, котра відтам перешле до Кііва. Як передати Ваші просьби Ков., — я й сам не знаю. Спробуємо через музику, бо з ніким другим не маємо в Кііві зносин.

Приїхав сюди Конись., по троха навіть з гадкою тут і окошитись, та наші народовці якось доволі холодно його витають. Мав він думку взяти на себе редакцію „Зорь“, але Цеглінський прямо сказав єму: „чого Вам треба від „Зорь“, вона тепер зовсім добра!“ Кн. був у нас пару разів і каже: сам тепер бачу, що з народовцями Вашими нема що говорити, бо все таки ні до чого не договориш ся. Він не добрий, що єго річей не друкують, а для них він занадто „неестетичний“ і „трівіяльний“. Головне діло, що „згоди“ вже ніякої не думає робити, хоч з другого боку самі старші народовці починають о ній балакати. Вихід „Наукової Бібл.“, а головно другої, популярно-політичної перелякав йїх так, що аж скомпонували цілу „Räubergeschichte“ про якесь анархістичне і революційне товариство, на котре готові були самі й донос подати в поліцію, та на щастє все вияснилось яко поетичний твір Цеглінського і єго „народно-консервативних“ заушників. А от учора розказував оден чоловічок з Братства, що Романчук робив єму пропозицію, щоб молодіж починала видане газети наукової. „Ми вже (старі народ.) дамо гроші, тільки ви на нас не нападайте, а впрочім пишїть собі, що хочете“. Ми з П-ком просили того чоловічка, щоб троха докладнійше взяв Романч. на допити: хто такі „вони“? Чи як ми будемо писати против попів, Пелеша, консерватизму народного, або о дарвінізмі та раціоналізмі, — чи се буде против них, чи не против них? Звісне діло, се романчуківська дипломатія, але все таки цікаво витягти чоловіка на слово.

Лукич — молодий чоловік, мій ровесник, юрист, на Укр. не був, великий поклонник Барвінського, але тепер пішов в опозицію до львівських народовців за для особистих причин.

„Зорю“ надіюсь вислати Вам коли не сьогодні, то завтра, а також перший випуск „Наук. Бібл.“. Сего тижня повинні Ви одержати і „Вільгельма Теля“, виданого брацтвом, з моєю передмовою, і томик мойіх віршів. „Зоря“, надіюсь, возрадує Вас не менше, як і нас радує при появленю кожного н-ру, особливо література Огоновского.

Докладного каталога мойіх писань не могу Вам дати, бо не маю деяких видань, в котрих вони друкувались, — особливо писаня публіцистичні. Подаю Вам спис хоч деяких, що у мене є під руками:

„Другъ“ 1874: Вірші (псевдонім Джеджалик).

„Другъ“ 1875—6: Петрії і Добошуки, повість вірші критики і пр.

„Другъ“ 1877: Борислав (три повістки і передмова), вірші, критики.

„Днѣстрянка“ 1876: „Два товариші“, Лесишина челяд(ь) (оповід.), Повінь Золя (переклад).

„Думи і розкази“ (вірші) 1876.

„Борислав“ (передрук з Друга) 1877.

„Громадський Друг“, „Дзвін“ і „Молот“ 1878: Патріотичні пориви, Воа Constrictor, Моја стріча з Олексоју (повісті) Вірші (між ними: Дума про Наума Безумовича, Пісня про сорочку Гуда, Каменярі (був переклад на німецьке в віденьській „Heimat“), спільні з П-ком переклади Шефле і Ланге, перекл. Золя „Природа і Церков“, Вісти з Галичини (про гімназії, про жите наборщика) Критичні письма, рецензія на Джерю, на Стражу сербську.

„Дума про Маледикта Плосколоба“ (вірш) 1878.

„Ruteńcy“: Bursak, Demokrata, Pan Denys (три повістки з передмовою, друковані в львівськім журналі „Tydzień“: тамже статя про Золя, яко передмова до Лімановської перекладу „Kartka miłości“.

„Дрібна бібліотека“ 1879—1880 (переклади: Геккеля „О початку звірів“, Байрона „Каін“, збірник поезій перекладених (Гете, Гейне, Фрейліграт, Шеллі і др.), Гекслі Білковина, Лавеляй Община, Шель: Німецькі сторонництва, На дні, пов.

„Сьвіт“ 1881—82: Борислав сміє ся (повість), Добрий заробок (оповід.) (був переклад польський в „Kraju“), „Княгиня Трубецка“ Некрасова (перекл.), Мисли о еволюції, Знадоби до вивчення мови і етнографії, Знадоби до статистики, дві статі про Шевченка (Гайдамаки і Поезії політичні), статя (нескінчена) про військо і мілітаризм, статя про систематичне видавництво для народа (було резюме в польській часописі „Ziarno“), критика Хуторної поезії Куліша і дрібніші речі, а також досить віршів.

„Правда“ 1877: Статя про Помяловського і переклад „Зимового вечера в бурсі“.

„Правда“ 1878: Оловець, оповіданє (був перекл. в „Kraju“ і „Kurj. Lwovs.).

„Дѣло“ 1882: Цигани (оповід.).

„Дѣло“ 1882: Грицьова шкільна наука (було перекл. на великор. в „Одесскомъ Вѣстникѣ“, на польське в „Prawdzie“).

„Дѣло“ 1882: Галицка індемнізація.

„Календарь Просвѣты“ 1882: „Слимакъ“ (оповід.), було перекл. в „Kraju“.

„Календарь Просвѣты“ 1883: Сам собі винен (був перекл. в „Prawdzie“, Історія моєї січкарні (перекл. в „Крају“), Ліси і пасовиска.

„Славянський Альманах“ 1879 (конфіск.): „Микитичів дуб, оповід.“.

„Дѣло“ 1883—84—багато статей про економічний побит і справи краєві (між іншими Мова Нагірного на II вічу, статі о „Organicznej prasy“, о корупції парламентарній і пр., також деякі фелетони з підписом М. і Ів. Живий, і повістка „Пироги з черниціями“) був переклад на польське в „Wieści“ і „Kurj(e)rze Stanisławowskim“).

„Зоря“ 1883: Захар Беркут (вийшов і особною книжкою), Мавка, Поєдинок (перекл. в „Крају“), вірші, статі: про новелю, про Тургенева, про потопу світа, про европ. театр (переклад з Леккі) і рецензії, Жіноча неволя в піснях (також брошурою).

„Зоря“ 1884: Вільгельм Тель (перекл. в польським журналі Ognisko), Schönschreiden (перекл. в „Prawdzie“ і в Календарі Kurjega Lwowsk.), Хлопська комісія (перекл. в „Prawdzie“), вірші, Польське повстане в 1846 р. о загадках.

„Зоря“ 1885: Вірші (між ними перекл. з Байрона „Новогрецька пісня“, з Дон Жуана), статя про руский театр в Галичині, рецензії і матеріяли до житєписі Могильницького.

„Зоря“ 1886: Вірші (між ними перекл. з Сватоплюка Чеха, Гейне і В. Гюго), Довбанюк, оповід, Матеріяли і рецензії.

Voia Constrictor (особною книжкою), польський перекл. в „Miesięcznym dodatku do Przeglądu Tygodniowego“: в тімже додатку була в р. 1879 чи 1880 статя про Rozwój umysłu wzrokowego i wrażliwości na barwy, резюме з Гранта Аллена, а 1884 статя про Загадки.

„Крај“ 1885—1887—кореспонденції, статейка про Мордовця і про значіне Міцкевича в руській літературі.

„Prawda“ 1884—1887: кореспонденції і статі про галицьку літературу (рецензія віршів Масляка і драм Цеглінського).

„Głos“ 1886—87, початок статі „Dwory i Chaty w Galicji“ і статя: „Gmina i zadrga w Galicji“.

„Przegląd społeczny“ 1886—87: „Na dnie (перекл.), Rębacz (казка), Echa, Dżuma Przegląd spraw krajowych za styczeń i luty, Galicyjska własność ziemska.

„Ruch“: W pogoni za biedą (казка), Jak Rusin tłukł się po tamtym świecie (казка), Jak powstają pieśni ludowe, Chłop polski; w poezji polskiej Echa.

Фауст, трагедія Гете, часть перша, перекл. 1882.

З вершин і низин, збірник віршів 1887.

„Вольное Слово“: кореспонденції.

133. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Д. Ів. Франкові.

20 Юньа 1887. Ch. Dancet, 14.

Простіть, шчо кілько часу не одповідав. То було росписавсь над одні-јеју роботују (мишам на сніданьня), а тим лив воду в бездонну бочку (філософствовав з одним земляком про укр. справи і писав по його просьбі,

уваги про бібліотеку дльа молодіжі укр. ј т. и.), а на решті захорувала жінка і ја серед цих праць повернувь в ньаньку ј *garde malade*, а до того ј сам хорују місьаців уже зо 2. І тепер не зовсім зберу голову, та стидно вже далі мовчати на Ваш лист.—

Скажу моїї уваги шчо до Н. Бібл., — а там, схочете: послухајете, не схочете, — ні. Ја все таки думају, шчо Гельвальд може пождати, навіть коли б јого було всього ј 1 лист. Також може пождати ј анімїзм Шульце, тим паче, шчо в Тїле буде голова про анімїзм. Через те скорше піде книжка про Галичину, в котрій і Ваша ј Павликова працьа ј матерјал будуть цілком нові, будуть бити по головам. (А все ж таки Вашої бібліотеки ціль — таке битьтља, а не енциклопедїја наук; та піде своїм чередом, јак голови прокинутьсьа). Скорше піде ј бібліјна критїка. За Велльгаузуна ја подавав голос шче позаторїк, а окрім того держусь і давньої думки дати хоч маленькі статєјки М. Верна. Вони мајуть вартїсть, бо писав јїх хоч популярно, та все таки спеціалїст. Дльа маси публїки поки шчо ј того доволї, — а хто зацікавитьсьа, то візьме сам Prolegomena Вїльгаузуна, або Рејса, чи Кьунена. (Ви пишете про переклад Блїка, та ја јого не бачив). Подати повні переклади таких діл Ваша бібліотека не зможе, а зробити з них резьуме наврьад хто у Вас лїпше зможе, ніж Верн.— В усьакім разї звернїть увагу на Kueper—Introduction historique et critique aux Livres de l' Ancien Testament (jestь і нїмецькїј переклад), а також на

M. Vernes. Une nouvelle hypothèse sur la composition et l'origine du Deuteronomie. P. 1887. А по части критики составу нового Закону мајте під рукоју.

Holzmann—Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in das Neue Testament. А по історїї того часу: Lechler: Das Apostolische und d. Nachapost. Zeitalter (3 вид.), наврьад чи не буде вам бїльш в пригодї, ніж Haussrath, хоч і тој добре ¹⁾. Звернїть увагу на прецікаву роботу Vischer. Die Offenbarung Johannis (Leipzig. 1887, 137 S).

Автор преостроумно доказује, шчо цьа головоломна книжка перш була писана жидом, а потом перероблена христїянином: звідти ј најбїльша головоломка!

Ја, звісно, згожујусь редакторувати все, шчо Ви мене пришлете з Н. Біблїотеки. Сам ја јак черга дїйде, пожалуј дам Вам частини з Іст. літератури. „Дуалїзм“ мїј спинивсь через мого сотрудника жида, — бо усьа сїль роботи в параллельах з Талмуду, котрого ја не вкушу. Шевченко спинивсь за стереотїпами. Коскена тепер треба цілком переробити, бо треба розібрати не тїльки методу Грімма—М. Міллера і проти неї Бенфеја, а шче ј Ланга (англичан.), котрій добре перечепив по ногам обидві школи, підїхавши з мїфологїеју, казками ј звичајами диких, та все таки не дав собі ради до кїнцьа. Ја, на скїльки мојеїї сили, справльајусь тепер у цїм водоворотї і, јак доберусь до чого небудь јасного хоч дльа себе, то може ј дерзну виступити на свїт.

Спасибї за Вашї поезїї. Багато свїжого ј справди поетичного. — та мїсьацами ја не вхоплу (ја) в Вас стиха. Впрочїм це всі ми россіјане не можем

¹⁾ Чи jestь у Львовї: Volkmar—Jesus Nazarenus (Zürich. 1882) і Keim—Aus dem Urchristenthum (ibid. 1878)?

піймати галицького стиха; мабуть у Вас таки зовсім инша прозодія. Щоб жеї зрозуміти, треба послухати якого доброго чтецьа з Ваших. А мене колись пробував учити Верхратський, так ја втік, бо не міг витримати ні його декламації, ні його поезії.

І за „Зорю“ спасибі. Тепер певно приїдесьа прохати j 11 Номера j т. д. Напишу ще чолобитну до Лесі Українки, щоб справила свій орган до жеї дьадька акуратно. Огоновський і мене звеселив, а потім засмутив: бідний чоловік, очевидно сам не розуміє своїх слов, — а до того що ж можуть ученики, коли универс. профессор не зна термінів і дозвоља собі писати про речі, котрих він очевидно не читав і не бачив!

Ні Н. Бібліот. ні В. Тельа ще не получив. — Думају, що не вијшли.

Мій собесідник, звісний і Вам, просить спитати Вас, чи позволите Ви йому лишити частину його книг у Вас на вакації. Потім хтось забере од Вас. Ја кажу, що про це нічого j говорити, — так тој все таки хоче, щоб ја Вас поспитавсь. То ја j питајусь. —

Жінці Вашій кланьајтесь.

Ваш М. Др-в.

Ще один резон за те, щоб скорше пускати брошьюри про бібліјну критіку: в Росії про це нічого не вільно писати j по московському. Через те такі речі будуть там читати як новину, котру перше понесе туди слово українське. —

Прочитав ја оце зараз Вашу рецензіју на Ватру. Дуже інтересне те, що Ви розказујете про мотиви, по котрим Ваші „естетики“ засудили ту чи другу пјесу в *refusées*. Не знају тільки, чи в Кијіві читајуть „Prawdę“, і чи второпајуть суть діла. Тільки ја j (ж) Вами не згожујусь в суду над Ватроју. Мордовцева повість усьа — чепуха: і по деталям (не вірним!) і по тенденції (клерікальній). Мирного — Лови страшенно не оброблено: кінцьа навіть зрозуміти не можна. А казка Нечуја просто сором: нанизано, подвојено, потројено казкових мотивів без усьакого глузду, не то потреби. Вже ліпше б просто взяв казку народню з Аѳанасіева або Чуба, — коли вже не зна *folklore* на стільки, щоб скомпонувати зводний варјант та стислиј. — Та інтересно, чим Вам одплатив рецензент „Зоръ“ на Ватру. Інтересно також, що думајуть собі Ваші „естетики“, коли подајуть такј речі, як „Ася“, або „Преступл. и Наказаніє“. Јак ме можно потім буде до „Соколиків“ вернутись? — А впрочім даје ж Н. Проломъ Брандеса, — а послі дасть, певно, впјать що небудь, подібне „Пупакам“. Ні, справді що воно собі такі льеде думајуть? як у них голова пороблена?

139. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Шановний земляче.

Ch. Dancet, 14. 15 Avg. 1887.

Давненько вже не ма од Вас звісток. Певно, нові заботи на службі батька отбѣрајуть Вам час. П-к писав мені, що у Вас родивсь син. Поздоровляју Вас і жінку Вашу з тим і бажају Вам усьакого добра, а найбільше молодіј мамі здоровья, — то все піде гарно.

А все таки ја мушу потурбовати Вас деякими бжучими справами.

1) Послав ја недавно на адреси Скор. ј Шух. по дві пачки книжок і лист дља К. Н. в Акад. Бр. Пора б вже мати звістку, чи дішло все благополучно, — та такої звістки не получив, — то јобертајусь до Вас. —

2) Скоро мусите получить од Зан-ча кілька грошеј, — то дља мене — зворот довгу, котриј ја јому покредітував.

3) Чи ві Львові Коц-иј? Ја все жду од нього одповіді хоч про те: які книги ја мушу вислати дља Нар. Дому.

4) Лист мј ad Кіапос передавајте тільки тоді, коли мајете певність, шчо переносчика не вхоплять на гръраниці. Кажуть, у Вас пријателі дуже не обережні ј не вміють держати секретів, так шчо досить, шчоб чоловік з Росіји повертівсь у Львові, шчоб зараз же були звісні јого діла ј у Росіји.

Ваш М. Др-в.

Чи не був у Вас недавно один молодіј чоловік з мојеју карточкоју? Це дуже добріј хлопець.

Буде в Вас цими дньами земляк В. Н. Дајте јому прочитати лист ad Кіапос.

140. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановниј Добродіју!

Поперед всього шчире спасібі Вам за бажанья мојому сину ј жінці. Вони обоје здорові. Жінка також шчиро дякује Вам за бажанья і кланьяєсь. Пријміть і від нас обох на імја Вашојі дочки шчирі бажанья: шчоб молодим велось, шчастилось в новому житью і з роси і з води і з усејі лободи. Надіємось, шчо јідучи в Болгаріју, вони виберуть дорогу на Львів, хоч і дальшу. От ми б іх і пізнались особисто і особисто зложили б јім наші бажанья.

Звиніть, шчо так довго не писав до Вас. Не то, шчоб не було об чім, а так, лінь була, то робота, то хотілось віддихнути свіжим повітрям. Аж тепер в слоту берусь до кореспонденціји

Вам може звісно, шчо ту гостив доволі довго Кон-иј. Пријіхав він сьуди з думкоју — зреформувати Галичину, взъати в својі руки „Зорьу“: присусідитись до „Дъла“ і осістись ту зовсім. А вијшло так, шчо осів сьа — на леді. Дуже розчарувавсьа в својіх лубезних народовцьах в „Дълъ“ ј Б-ју і појіхав з тим, шчо конче треба осібногo журнала, чи, јак він каже, „пуги“. котраб підгоньала народовців. Пуга цъа мала б називати сьа „Правда“, а програму јејі ось јак викладав Кон. при мні Б-ју, Араб.

1) Једина Русь (обшчеукр. справи, які? того близше не појасньював);

2) програма демократична, але без боротьби против арістократіи; треба тільки радити перевертням, шчоб вернулись назад до свого гнізда, але без лайки;

3) релігійного питанья в Галичині не рушати, з Україні хіба лиш о тільки, кілька треба буде говорити о штунді. Против православіја бити јак против казеннојі релігiji;

4) соціјалізм порушувати лиш натілько, на кілька позволить австріјська цензура.

Програму сьу Кон. виложив спеціально перед Белеєм, питаючи його, як „Діло“ віднесеть до часописі з такою програмою? Б-ї відповів, шчо против програми не має нічого, шчо за єдинством Русі стоїть і Діло, але справами галицькими займаєсь з конечности, як письмо місцеве. Против Польаків (шляхти) виступає в ім'я народньої рівноправности, релігійного питанья не рушає, а о соціалізмі мовчить, бо се справа далека від нас, а не з причин цензурних, бо австр. цензура позволяє на видаванье навіть наскрізь соціалістичних писем.

Діскусії над тою програмою ми не починали, таї і нізачим було починати після того, як Кон. за першим закидом (шчо до аристократії) згодивсь аї на те, шчо б боротися з нею, а „общукраїнізм“ звів остачно на те, шчо б писати јазиком полтавських приповідок народних, і все писане не тим јазиком признав за варварське. Журнал тої думав Кон. спершу видавати, — в Болехові, опісля, коли јому вијаснено, шчо се неможливе, — в Станіславові, а коли ј там льеде показались не скорі, пристав на Львів, тільки шчо б виданье јшло під протекцієју Ол. Барвинського, а під редакцієју Олесніцького.

Отсе тільки шчо приїхав Арабаїн з Станіславава і розкажує, шчо там таки порішено видавати журнал, по програмі „Поступу“. Перші наради, в котрих була „ціла громада“ з Бучинськими і Заклінськими, зішла ні на чім; опісля ж зібрала сьа тісніша купка (Окун. Озаркевич, Лукич-Левіцький, Мандич, Данілович) і ухвалили таки з новим роком приступити до виданья. Јаке буде те виданье, поки шчо докладно не обговорено. Данілович, котриј маје бути јего редактором маје приїхати дльа розмов до Львова і написати до Вас.

Зробилась у нас доволі несподівана зміна з Батьківщині, о котриј Ви вже знаєте. Тільки знаєте трохи за багато. Ромачук поки шчо не передав јеї шче нікому, а тільки збираючись на вакації на село, здав јії на руки Нагірному, а тої здав видаванье Левіцкому. О передачі архіва редакційного Романчуком в чиї небудь руки ані тепер ані на будуще і мови нема. „Додаток“ сего року зовсім не виходить. Важніше те, шчо Романч. носитьсьа з думкою від нового року зовсім збути з рук „Батьківщину“. Він провадив в тім ділі переговори з Гладивичем, Нагірним, Чапельським і др. Гладил. хотів перемінити јії на часопись двонедільну, котра б могла заступити „Науку“, — Романч. на те не пристав і зірвав переговори. П-к удавсьа до него, чи не відпустив би јому, та шче не дістав одповіді.

П-к тепер на селі, близь Львова, у Ржегоржа, Чеха, де перебуде з місяць або ј більше, аж доки не придесть јому јіхати в Краків. Він тепер засів до роботи про віча, до котрої Ржегорж хоче додати про ческі сучасні „табори“. Опісля засьаде до читалень, котрі підуть в другім томику „Наукової Бібліотеки“. Ја годжусь з Вами, шчо б змінити план јеї виданья о стілько, шчо б пустити наперед речі сучасні наші і речі про питанья релігійні. М. Vernes вже перекладаєтьсьа.

В. Н. був, лист Ваш і посилку дістав і того ж дньа поїхав, не вспівши перечитати ad Kianos. Так само ј Араб. дістав Ваш лист і посилки. Коцовського у Львові нема, але надіјусь, шчо швидко буде.

В моїх відносинах також зајшла дејака зміна. Ја вступив до редакції „Kurjera Lwowskiego“, — газетина чесного напряму, противна шляхетчині

і попівщині, робота не втомляюча і плата як на мої обставини, добра, так що друкуючи крім поденної роботи час від часу фельетони (за котрі платять особно) і кореспонденції за границею, ја буду мати змогу хоч за рік отрястись з довгів (головний довг кїївській громаді) піддержувати „Наукову Бібліот“.

Дуже цікаві для мене були звістки про Вешу історію укр. літератури і ја хотів предложити Вам про мірі, як будуть готові поодинокі глави, присилати їх сюда: ми б переклали, звернули б Вам оригінал, а переклад друкували б невеличкими частками (листів по 5—6) в „Наук. бібліотеці“. Поки б таким робом був надрукований переклад, то ј великоруській оригінал најшов би накладчика. А переклад, друкований фонетикоју, був би важниј не тільки для Галичини, але најшов би дорогу ј на Укр. швидше чим оригінал. Може б Вам пожадано було получати Kur. Lw., — ја міг би попросити, шчоб Вам його вислали. Обіцъано мені ¹⁾ для него дописі з Укр., — одна вже ј була надрукована, — жаль, шчо тільки Кон. і спішить з такими річами.

Посилају гроші від З., да там він дурачина, — не говоръачи нічого злого о його характері і енергїї. Наплів Вам про недіскретність Галичан, забув тільки хоч оден який факт сказати, де би наша недіскреція кому небудь пошкодила. Він дивувавсь, як се ми можемо йому згадувати про Доброгр., котра не перевозила книжки, а прецінь се було просто потрібне в виду того, шчо ј він вибиравсь тоју самоју дорогоју јїхати, а було можливе в виду того, шчо він не шпїон. Жахавсь, коли ми при людъх з інших кружків споминали и. пр. про Ков-ского, як колиб ті лъуде ј зовсім не знали, шчо живе на світі такиј К. і шчо се за чоловік. Інтересно було міні тепер бачити сього чоловічка, як він по повороті з Європи виріс в своїх власних очах, говорив лъаконїчно і уривчато, немов пророчествував, і то все тільки дивльачись на стельу, і ноги держав одкидані од себе, мов дохла конъака. Ну та се все пусте, — головна річ, шчо діло своје він зробив, хоч і невеличке. А коли він каже, шчо про всьакого Укр., хто побуде у Львові, зараз вісті је у Россїї (scilicet від нас доноси, чи шчо?), то се чорт зна шчо таке. Нехај вкаже факт!

Нїякого молодого чоловіка з Вашоју карточкоју у нас не було.

На сьому кінчу і щиро здоровльу Вас.

Ваш Ів. Франко.

P. S. Чи у д. Вовка је та робота про соціологію, котру він лагодив, живши шче в Руминїї? Коли було можна сьу роботу здобути, — коли вона готова, ми просили б його передати јїї для нашої бібліот. Наук.

141. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Шановниј Добродїю.

Chemin Dancet, 14. 5 Ost. 1887.

Прошу Вас переслати листок до П-ка. Коли схочете, то можете јого ј перечитати; там побачите причину, через шчо ја довго не писав ні до кого ј до Вас. Сподивајусь, шчо Ви на тому не нічого стратили, бо зо справ,

¹⁾ В рукоп. мено.

порушених Вами в остатньому листу, хиба тільки Вовкова мала трохи „ділові“ характер, та ї то не спішна.

В. готовій дати дльа Н. Б. своју працьу, та, каже, теперь треба жеї дуже переробити. Це він по троху ї зробити в Парижі, куди теперь він поїхав (там знајшлась йому робота). Пита В-к, коли власне можно б сподіватись, що Ви приїметесь друковати його працьу? — Я думају, шчо не дуже скоро, — бо коли шче Ви вправитесь напр. хоч з Читальньами?! Од того ї про мою Ист. Литер. говорите шче тепер зарані.

Про замір виданьна газети чи в Львові, чи в Ст. мені писав Окуневський, — та тепер шчось нового не чују. Я до будущої газети так само берусь відноситись, як обіцьвав до „Поступу“.

З Кон. ї про Кон. багато нічого говорити. Добре йому миритись з панами ї попами, як він увесь свії вік скаче по верхам усьаких справ, — а хай би попробовав хоч одну скілько небудь глибже, науково зацепити, то ї побачив би, який мир зробили (б) з ним самі пани, чи попи. Мені здається, шчо та к треба оповідати всьаким миролюбцьам.

Про земляка ја з Вами не буду споритись: ја суджу про його по своїм вражінньам, а Ви по Вашим. В усьаких разі він мусить бути чоловік шчириї, а міньяјуться наші земляки частенько, як до місцьа, а то ї до мухи, јака вкусить. Не слід би тільки брати все на рахунок українців у загалі, як їм — на рахунок галичан. — А шчо такого Араб. у Вас розказував? Ја од нього листа так ї не получив. А Ви чи мајете звістку хоч про те, чи він благополучно пробравсь у Россіју ї чи довелось йому перевезти ї багаж свії??

Получив ја оце лист од якогось Јана Żalplachty (były gimnazjalista lwowski) об тім, шчо, мовляв, Павлик чи Budzypowski мусили мені писати об тім, шчо б пересилати книги в Гал. через Руминіју; предлага своїї услуги. Чи не можете дати мені світла до цієї справи, — бо ја ніодкого з Галичини про це не получав ні слова?

А мій лист ад Кіанос чи взяв хто, чи так він і лежатиме у Львові? Великої бідї з того не буде, а все досадно, коли даремне пропаде працьа на писаньна. —

Ну, — та вибачте на сьогодні, бо зовсім ніколи писати багато. Шче лежить на душі відповідь в Бельгіју Гінсові (Hins, — профессор в Athénée Royal в Charleroi), котриї оце прислав мені початок Legendes chrétiennes de l'Оукраїне, з моєїї збирки. Хочу вговорити чоловіка, шчо б Чубінського матеріал узьав до своєїї праці, — та на лихо Чуб. так пороскидав свії матеріал, шчо трохи забагато примушувать чужинцьа збирати його докупї; треба це зробити самому. Не памьатују, чи писав ја Вам, шчо цей же самї Нінс переклав (прозоју) Катерину Шевченка ї надруковав у одній брьусельській Revue?

Ваш М. Др - в.

142. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановниї Добродіју!

Спасибі за Ваш лист. Про Наукову Бібліотеку скажу ось шчо. Сього року нам приходиться видати 4 книжочки. Читальні становити будуть подвіїну книжочку (II і III), а на IV підуть три початкові статі Vernes-а. Значить,

сего року ані Ваша, ані Возкова робота не могла б піти. Та тільки ж сеї рік вже не довгий, а слідуєчий рік ми хотіли б розпочати Вашою роботою. Коли б, значить, на январ місяць у Вас була готова хоч глава Вашої літератури (листів на 3—5), то воно було б дуже гарно. Ну, а коли сего не може бути, то ми можемо розпочати і Возковою роботою, а як і жеї не буде, то почнемо друкувати Остапову. Тільки, як кажу, з многих поглядів пожадано було б розпочати з новим роком Вашою працею.

Читальні вже друкуються, — готових же вже три листи, і надіюсь, що друк піде доволі живо. Я взяв їх на свій наклад і задумав повернути на них все, що получу з розпродажі моїх віршів. Та тільки жаль, що вірші то ніби розпродані, а грошей народи не присилають.

Тішить мене те, що перша книжечка „Наук. Бібл.“ в значній часті розпродана, так що з жеї розпродажі покрито кошт друку. Що впливатиме дальше, те піде на дальші випуски.

З України звістки погані. Всі книжки, що віз Ар., пропали на границі. Забрав він ще і деякі рукописи, а іменно рукопись m-me Пчілки „Товаришки“, та боюсь, що і вона пропала. Взъав Ваш лист ad Kianos, та здаєсь, що повіз його при собі і завіз до дому, бо особи його не чіпали, але звістки певної і в сьому ділі не маю. Звісно, що лист Ваш узяв він не в оригіналі, а в копії.

Оповідав Ар. про стан молодіжї і старої громади річи вельми непотішаючі. Нарікав головно на книжкову розрізненність, котра доходить до того, що льуде різних кружків не хочуть вести з собою навіть просто товариських зносин. Передавав такий н. пр. факт: їде чоловік одного кружка за границю; просьять його з другого, прінципiального нічим не різного кружка взяти лист в передачу; чоловік сам готов би се зробити, але кружок забороняє. Нарікав дальше на цілковитий упадок старшої громади: льуде мішаються в особисті передирки молодіжї і допомагають до того, щоб ті передирки заогнювались в формальні розриви, а дати дльа всеї молодіжї якась широке та ясне руководство, котре б направляло сили до роботи, — не можуть, чи не думають. Навіть в науковім згляді зовсім опустились. Оце ја — казав Ар., філолог — порівнују філологічну роботу: Житецького і Соболевського, і бачу у Соб. справді науку, дослід фактів, а у Жит. — поезію. Та сама поезія, тільки ще в більшій мірі, в граматичі Науменка. Сходини молодіжї у членів старшої громади деморалізують молодіж, котра набираєсь там не позитивного знанья, не льубови до праці, а тільки гордості, що ось, мовльав, ја у сего та того буваю, з сим та тим розмовляју. Починають такі хлопці з висока глядіти не то на других, не буваючих, але і на науку і на всьаку спеціяльну роботу. Мені здаєсь, що у всіх сих словах је дешчо правди, хоч з другого боку Ар. списав в них вірний з многих поглядів свій власний портрет.

Жальпльахту ја крихту знају, чоловічок він гарний. Та мабуть Ви не так порозуміли його писанье, бо чень же не в Гал., а в Россію предлагає він Вам перевоз книг. Впрочім ја тепер з ним не бачивсьа і не знају, про що він говорить і які має способи в руках.

Про газету в Станіславові не чувати нічого і міні здаєсь, шчо з неї нічого не буде. У нас деякі молоді льуде збираютьсья заснувати нове „Наукове Товариство“, котре б громадило льудеј охочих до наукової роботи і ділилось б на кружки спеціалістів. Чи шчо з того буде, також не знају, але з дорогоју душеју приступльу і бібліотеку своју дам в розпорядимість товаришів. Коцовськяј, як чују, також готов.

В Братстві готувитьсья мабутъ невеличкиј переворот. Старі льуті на теперішній зарьад Братства не тільки за яго реалістичний та позитівістичний напрям, але і за те, шчо яго стараньем Братство дістало багато россіјських книжок та журналів до бібліотеки. Казали міні, шчо колись ту сам Романчук робив їм за се закиди, а Огоновськяј також в претензії, шчо братчиків менше ходить слухати яго личану літературу, ніж членів Академ. Кружка. Ось вони і організують свою „консерватівну“ партіју, котра грозить повикидати росс. книжки з бібліотеки, а ні то довести до розв'язанья Братства. Старші ж патріоти переловльують молодіж з Братства до својеї „Руської Бесіди“, низивши до неї впис дльа студентів на половину, і там крім нарікань на соціалістів та реалістів вправльають її до гри в карти. Дуже жаль, шчо і під окликом „спільної роботи“ помагає ширити спільну деморалізаціју.

Я і жінка засилајемо Вам шцире поздоровленье.

Львів, ул. Стријська, ч. 6, В. Д. 19/Х 1887.

Ваш Ів. Франко.

143. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. 21 Окт. 1887.

Шановний добродіју.

Оце зараз дістав Ваш лист. Спішусь одповісти про Н. Б. — Коли буде скоро печататись Верн, — то чи не прикласти б до нього і програм історії релігії, котріј він переробив з голландського? Коли згодитесь у принципі, ја зараз пришльу книжку. Программ не візьме більше 1½ листа. — Вовку ја одпишу Ваші слова, та наврьад він скоро виготовить своју роботу. Дльа того, — а також і дльа всього инчого беритьсья просто за Остапову роботу. Од мене теж не ждїть на ціліј 1888 рік нічого окрім Козаків, котрі, як писав мені П-к, давно вже перекладені і про котрі було ж уже обьявлено абонентам. В загалі не ждїть помочи од россіјан, а покладајтесь тільки на власні сили. Та, на скільки мога не гајтесь з такими річами, котрі можуть заманіфестовати Ваші наукові принципи. Зовсім не дивно, шчо „молоді консерватори“ бујствують позаду старших, бо все таки вони мајуть за собою хоч папер друкованиј, коли вже не справжню роботу старших, а ми мајемо тільки добрі заміри.

Напишіть мені, шчо таке справди робитьсья в Брацтві. Не розуміју ја, — як таки взьаги та і викинути ¹⁾ книжки тільки через те що вони россіјські? Хто ж перешкоджа Ром. додати од себе німецьких, англійських

¹⁾ В рукоп. викинуті.

і т. и.? Чудасія робитьсьа в нашій славянщині! Уряд россієський робить все можливе, шчоб задурити р. літ. і по части вспів, — а тим часом Ваші консерватори гніваютьсьа на цю літературу за реалізм і позитівізм, — а недавно розказувала одна розумненька німкеня з Берна, котра прожила років 10 в Харкові і Криму, — шчо книгарь у Берні, котриј видав кілька перекладів з россієського (Л. Толстого) казав, шчо він би більше видавав, та між німцями појавилась партія, котра жалієтьсьа, шчо вже за дуже багато перекладають з россієського і шчо через те забагато революційних думок вноситься до німецької молодіжі!!

Те, шчо ви пишете по словам Ар. про українців, мабуть, правда. Сумно те, — та нема на це ліків, бо коли льуде самі добровольно хотять бути дурнями, маючи все таки під боком європейські літератури, то тут нічого не поробиш. Найсумніше те, шчо по всьому видно, шчо всероссієський рух, а також польський впять прокидаєтьсьа, — хоч і всероссієжане не можуть похвалитись мудростью, а шче менше образованностью. Треба впрочім сказати, шчо деякі россієжане, котрих ја бачив тут, не сердьаютьсьа, коли чувають, шчо перше ніж писати політико-соціальні програми, треба хоч одну європейську конституцію прочитати, — і берутьсьа навіть до того, шчоб вчитись. Правда, бувшиј тут „політик“ теж саме обіцяв за себе і за товаришів, — та тільки, по всьому, що ја знају про них, вони якось в усьому вјалі та і дуже вже заїньаті своїми особами. А до наук їм трудненько приступитись, коли навколо домове „самобитництво“ опираєтьсьа на авторитет најрозумнішого там і највченішого чоловіка, — котриј сам колись став із польака українцем через Руссо та Прудона, а тепер „самобитність“ сіє. — Того ради впять кажу, шчо коли Галичина не вивезе наш рух, то довго сидітимемо ¹⁾ в болоті. —

Чи звісно — що небудь в деталях про крах транспорту Ар.? Чи не вхопили кого персонально? Ја бојусь за Пчілку, хоч, правду сказавши, коли б не жаль було дітеј, то радиј би був, як би јејі посіпали трохи. Шчо за дурниця перепроваджувати рукопись Товаришок (в котрих, к слову сказати, все набрехано проти діјсности!) немов якіј папірус часів Рамсеса III!

Передајте, поклон жінці Вашій.

Ваш М. Др-в.

Передајте, б. л., мій лист П-ку. Бојусь, шчо јого вже не ма ві Львові. — Ја з листами трохи спізнивсь: треба було јіздити в Лозанну, а потім писати цілій мемуар дльа Петербурга.

144. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановниј Добродіју!

Спасибі за Ваш лист! З Берна вже перекладені три статі: *Les principes de la critique biblique* по Рејсу, *L'origine et la composition du Pentateuque* по Кьунену і *Analyse critique des elements constitutifs de la Genése*. Ті три статєјки вчиньаь невеличкиј томик, а шчоб доповнити јого до 5 листів, як

¹⁾ В рукоп. сидітимемо.

раз в пору приїдеться та стаття, про котру Ви пишете. Для того будьте ласкаві прислати її, бо ја хотів би пустити сьу книжочку шче під конець сего року. Другий випуск біблеїшчини ја думав би дати переклад з Рејса: текст і аналіза перших 13 глав Genesis'a, котрі у него трактують сьа віддільно і дуже цікаво. Жаль тільки, шчо в своїм обширнім коментаріі до сих глав Рејс став так stricte на становищі жидівським і екзегетичним, шчо ј не пробував кинути погляду на міфи космогонічні і етнографічні других близьких народів. Се у нас конче потрібно б дати, бодај в короткім переднім слові, і міні здаєсь, шчо до написанья такого переднього слова ніхто не був би спосібнішиј, як Ви. Книжечка сьа друкована буде аж в слідујучім році, може аж десь весноју, так шчо дья написанья невеличкого (на друк лист або два) переднього слова Ви мали б доволі часу. Впрочім коли б Ви могли зробити се швидко, то можна би Рејса дати ј зараз після Верна: ту народ дуже заінтересований дослідами над бібліеју і ја надіюсь, шчо сего року будуть і в Братстві читані реферати по Гаусрату, Хр. Бауру, а може ј дещо по Рејсу.

Остапову роботу на початок року дати не приїдеться, раз дья того, шчо Остап її шче перероблюје, а по друге дья того, шчо надто вона велика і вимагати буде від разу великого кошту. Фондів у нас готових нема, а „Читальні“ тепер богато зйідьать, так шчо конче потрібно по них дати кілька дрібніших книжочок, котрі б і швидше б розходились і захоплювали б троха інші польа.

Козаки Ваші теж пријдуть перед Остапом. Вони перекладені П-ком, але тој написав ціліј переклад оловцем, так шчо для друку треба переписувати, а переписчика у нас плаченого нема, ну, то ј приходиться здаватись на ласку і — ждати. Через вакації робота лежала, а тепер не знају, коли шче її докінчить. Скоро переписка буде скінчена, — вишльу Вам рукопис дья перегляду.

Помочи ні од кого дья Наук. бібл. не ждемо. Шчо б придбати фонду на прискоренье видавництва, ја тепер пишу по польськи обширну повість на конкурс Kurj. Warsz. Надіюсь її скінчити најдалі з кінцем сего місьацьа, а коли не дістану преміі (1000 руб.), то все таки најду місце дья јејі надрукованья і придбају хоч шчо небудь лишніх грошеј.

В Братстві консерватори зіграли роль синиці, шчо хотіла палити море, а коли на зборах показалось, шчо јіх сили 4—5 чоловіка, то вони знялись і вијшли, а одного з них за јакесь шахрајство загальні збори взяли ј виключили. О викидуванью книжок нема ј мови. Сьогодні збираєсь етнограф. кружок, котриј повинен вибрати з поміж себе комітет дья рефератів і відчитів, а крим того је надія, шчо устроїть сьа невеличке видавництво брошур, перекладів беллетристичних і др. Вчора вечером було кілька братчиків у нас ј ми з П-ком і наговорили јім дещо про те, яку треба завести роботу. Ја предложив јім зладити ряд рефератів (Ваші — „Пісні про панщ.“ ј Буньака, Пипінові статі про Укр. і Білорусь з Вѣстн., Івановича статью про Болгаріју з Сѣверн. вѣстн., Тена істор. Франції, Брандеса житєписі, далі дејакі речі про початок христіянства і в кінці дејакі теми загальні, як прим.:

ідеалізм, реалізм і натуралізм, поступ, свобода волі і т. і.). Хочуть конче розбуджувати таланти писательські серед молодіжі і в тій цілі думають розписати премії на твори беллетр. молодих льудеј. Ось Вам усе, шчо нового в Братстві.

Про пропажу перевозки Ар. ні слуху ні духу. Кіјане мов води в рот набрали, ніхто ні словечка. Шчо Ар. сам не попавсья, це ја знају, бо писав карточку, але шчо дальш, — нічого не знају. Ось ми ждемо з днѣа на день знаного Вам Корсіканцья, котриј писав нам недавно, шчо швидко јіхатиме знов за границьу, та јакось не јіде.

Чи звісна Вам критика Дашкевича на літературу Петрова? Ја чув про нејі, та нічого докладного, а отсе два тижні тому написав до Дашк., шчоб прислав (за гроші) або вказав, де можна дістати (в ніяких каталогах не стрічав), — і також не мају відповіді.

„Зорю“ зашљу Вам. Поздоровљају Вас. Жінка також Вам кланѣяється, — вона переписује мій роман і вчитьсья таким робом польськіј мові.

6/XI 1887.

Ваш Ів. Фр.

145. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Genève Chemin Dancet, 14. 10 Нов. 1887.

Ш. Д. Перш усього: помилујте ј пожалујте; заведіть європејскіј звичај писати на кожнім листу Вашу адресу, — а то завше треба шукати по паперам, а в мене јіх більш, ніж піску морського.

Посилају Вам книгу Верна. Програму, про котру ја писав, знајдете на стор. 230 — 249. Вона далеко не першиј сорт, — та коли ж готова, а окрім того авторитетна, може, ј дльа цензури. На тепер з нас доволі буде, коли ми пустимо в публіку самиј принцип, — шчо релігіја річ не постіјна, а евольуціјна. Дльа $\frac{3}{4}$ публіки ј цього доволі, — а $\frac{1}{4}$, коли зхоче довідатись деталі цејі евольуціјі, то ј без нас потім знајде собі раду. Ја думају, — шчоб перша брошура (З науки про релігіју, — чи јак жејі назвати?) була собі ціленька, — безпремінно треба в нїјі помістити Верна ж про Евангеліја по Рејсу; це та статейка *Les origines des évangiles* (чи шчо) котра в *Revue Politique et littéraire*, шчо ја Вам жејі послав N Вам в купі з *Melanges* (сьогодні ходив дивитись колекціј цејі *Revue*, та саме ті роки (1881 — 1882), де мусьять бути ті статїті, — забрані в нашій *Société de lecture*). Коли згублено тојі N, — то швидче пишїть, ја добуду новиј. А тільки цьу статїтьу непременно треба пускати порьад з статїтеју про Пентатевх. — Коли хочете, то ја напишу коротеньку передмову до книжки, — скажу про вагу ј стан науки про релігіју ј про те, чому наука про жидівсько-христијанську віру, можно сказать, сконцентровалась коло питаньа про зріст Пентатевха ј Евангеліј. — Про другу релігіјну брошуру, — Рејса, — шче мајемо час поговорити, — а надто про моју передмову, котројі Ви хочете ј котру ја бојусь писати. — Коли мені дозволено подавати голос в цїј справі, — то јаб радив Вам подати післьа Читалень зараз же Верна, а потім Козаків. Так би були поставлені стовпи ј стовпчики на головнішчих шльахах, по котрим хоче јти пропаганда бібліотеки. Про

Україну нічого не можна печатати, поки не подано огляд її політ. історії, котра чи так, чи сяк нашкицтована в Козаках. — Козаки ж не заїмуть багато місця і пригодяться і патріотам, а то, може і скоро розійдуться. —

Чудесно, що „молодоконсерватори“ провалились. Та чого вони власне хотіли? Чи вони коли небудь розказують в деталях свої принципи? Аже ж і сам винаходчик укр. нац. консерватизму, здається, не напечатав своєї промови торішньої.

Критики Дашкевича на Петрова і сам не бачив. Обіцяли мені прислати од самого автора, — та на тому і стало. Це академічна рецензія (Петров подав книгу в Ак. Наук на уваровську премію, — як наші Ист. П., Житецького — Звуки: академія поручила рецензію Дашкевичу), надрукована в Трудах Академії Наук за відповідний рік (1884 чи 5-ий) і в окремій продажі не було: *inde difficultas!* Як що Вам посчаститься добути, то позичете і мені.

Коли Вам корсиканець писав? Я од нього дістав назад тому 5 тижнів лист, в котрому він обіцяв писати докладно, — та і не пише. Це може значить: або вмер, або хори, або арештований, — або — просто не пише! А все таки десь догадів, — цікаво б знати, коли він Вам писав, значить, був живий і цілий.

Ваш М. Др — в.

Коли схочете щоб я написав передне слово до *Vergnes*, то зверніть мені швидче книжку його, що посилаю.

146. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановний Добродію.

Верна дістав і зараз же сьогодні починаю перекладувати програму. Переклавши, я пошлю Вам і книжку і переклад і буду просив Вас переглянути сеї послідні, щоб при множестві назв, імен і натяків не попався який блуд. Дещо в тій програмі треба буде викинути, приміри, наведені автором, заступити ближшими до розуміння нашої публіки, і тут то я сам не осмілюсь поступати без Вашої ради.

Я в повні згожуюсь на те, щоб крім статей про Пентатевх дати також статтю про євангелія, і зладжу її переклад. В передньому слові Ви будьте ласкаві крім інших уваг, які вважаєте потрібними, додати особливо про стан студій над історією релігій не тільки в ученій літературі спеціальній, але також в школах (у мене є під рукою два невеличкі нім. підручники Ціттеля, в котрих виложені головні факти критики біблії десь німецьких шкіл людових і середніх), а також подати ближші звістки про Верна, його агітацію в тім же напрямі і його „*Revue d'hist. de rel.*“) я виписав її рочник 1887, та поки ще не дістав). Та само згожуюсь на те, щоб після Верна дати „Козаків“ і закінчити ними першу серію випусків Наукової Бібліотеки“

Чого хотіли молоді консерватори, сего вони і самі мабуть не знають. Головно хотілось їм, щоби Братство пішло назад під крила „Руської Бесіди“ і покинуло опозицію. О принципах ніяких не було мови. Нападали на од-

ного з виділових, шчо одержав відчит про Лассалья (по Брандесу), а в чіпалисьа самих дрібних дрібниць.

Корсіканець писав недавно, тижнів мабуть 3 назад. Та, як говорю кома Вам з позаторічньої переписки дамочка, шчо ту була на ванд перь поїхала в Італію лічитись і буде також у Вас, він узьати мусить як небудь викручуватись, і дльа того досі не міг виїхати.

Труди академії Наук је в Оссолінеум і ја постараюсь і Вам перешльу. П—к вже в Кракові (Ulica Dolnych Młynów, зараз того ж дня ја вислав јому. Читалень уже зложено арк. 9, надєсь чэрез тиждень вони будуть готові. Ја досі заплатив ок. 60 гульд., а цілість буде коштувати зо 180,— значитьсьа, з друком дальшої книжечки пријдєсь почекати, доки хоч більша половина кошту не буде сплачена. Роман, на котриј ја числьу, шчо принесе міні троха грошеј і позволит вибитисьа з довгів, вже готов і швидко буде переписаниј на чисто. Штука вијшла доволі обширна (арк. може 12 або ј більше) і, сміју думати, інтересна (сцени з львівського житья газетярського, росправа судова, сцени з тьурми, сцени з житья уличних дітеј, з бомбардованья Львова в р. 1848 і т. д.). Хоча б надіја на преміју показаласьа ільузіјеју, то все таки ја мају вже мајже запевнену можливість надруковати роман рівночасно в однім варшавськім тижневнику і в Kurjeri Lwowskim, шчо в усьакім разі повинно принести кількасот рублів доходу. В такім разі пријдєсь усе повернути на Наукову Бібліотеку, а в разі одержанья преміј ја думав би надруковати дешчо з своїх беллетристичних работ, приміром хоч переклад Лессінгового Натана Мудрого з статьюју про него Штрауса, шчо лежить у мене готовиј оце вже два роки, або томик переводів поезіі політичної і соц. Гејне (з Німеччиною), шчо також готовиј від довгих літ. Ну, та се все, як бог дасть.

Поздоровльајемо Вас і кланьяјемось обоје з жінкою.

Ів. Фр.

Львів, ул. Зиблікевича, ч. 10.
26/XI 1887.

147. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановний Добродію!

Шлю Вам книжку, переклад програми, пару нумерів „Зорі“ і опис збірника вояцьких пісень, шчо зладив недавно для „К. Старини“, та не послав за для єї смерти. Може вам здасть ся.

Є в мене ще просьба до Вас. Виходить ту під покровом Ліского „Kwartalnik historyczny“, дуже цікавий журнальчик, шчо складає ся майже з самих рецензій діл історичних, етнографічних і др. Просили й мене писати туди і дали міні до рецензії відбитку з „Zbioru wiadomości do antropologii krajowej — збірник пісень волинських. Може б Ви могли зладити сю рецензію, то я прислав би Вам книжку. І в загалі гарно було б, як би Ви давали до Kwartalnika звістки про нові книжки по фолькльору. Я беруся перекладувати і містити йїх (конечно, з Вашим підписом повним). Можна би туди дати й такі річи, як рецен-

а Огоновського літературу, на ювілейний н — р Зорі (зашлю Вам як і т. і. Вони платять гонорар, хоч невеличкий, та все таки вистарчив би закуплене деяких потрібних Вам книжок. Цциро кланяюсь.

Зиблікевича, ч. 10.

Ваш І. Франкс.

148. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. 24 Дек. 1837.

Вже слід було написати Вам, та все не скінчив пер. слова до З науки про релігії. Треба дешчо наново перечитати, — та окрім того получив нову книгу Chantepey — Lehrb. de. Gesch. d. Religion, — то ж затьаглось діло. Впрочім, бачу, шчо задержки не буде, бо шче ж Читальні не појавились. В усьаким разі, коли дуже треба, то напишіть: тоді ја скінчу своју долю на парах і зараз же пришльу.

З цікавостью читав ја обмін скубок між вами (Крај), Н. Проломом і Дѣлом, — та скажу шчо цього всього за-мало. Коли вже Ви стали до того, то раз назавше треба висказати всю правду, — котра по мојому, ось де: 1) не може бути потрібної (згоди?) в руській інтеллігенції, поки јака небудь партія буде ставити етногр.-літературне питаньня фанатично і робити з його, справу політичну, та шче і справу вірності династії Габсбургів (чи рикшетом Романових), 2) теперишні народовці, — по крайній мірі їх львівські проводирі наробили чимало доносів і нечемностей против старих (напр. за спиноју донос у Відні на Ів. Голов.), які колись робили проти них старі, тоді, як і „козацька мова“ вважалась ізміною Австрії, 3) ті ж народовці показують себе теперь такими же реакціонерами, як і старі в усіх реально-культурних, політ. і соціальних справах і також нетолерантними до прогрессистів, — при чому живають тих же способів інкрімінації (напр. Ви теперь дѣла „Дѣла“ — польак), 4) Русини мусьять сгрупуватись в партії не по поглядям національним, — а по культурно-суспільним принципам. Хај иде реакціонер до реакціонера, а прогрессист до прогрессиста. — Та caeterum senso: час би вже обновити заходи до унії молодих товариств, котра пробувалась в 1876 р. Чи не можна б було попробувати жеї з поводу рефератів, про котрі Ви пишете, в Ак. Бр., — шчоб товаришчі обох корпорацій взаємно ходили на реферати?

Дістав ја звістку про конфіскату Віч. Не вже ж так вони ж пропали? А „Читальні“ чи проскочили зовсім? Багато в них интересного, — хоть можна б було систематичнішче обробити матерјал, та тону різкого позбавити. Бојусь, шчоб ради яких фраз не сконфісковали. Треба б було, — коли вже почали розмовляти про мене ж про вплив других россіян на новій рух в Галичині, — то сказати про це трохи докладнішче, — напр. нагадати хоч полемику просвітѣан з К. Телегр. и инше, — з котрої видно, шчо власне ми докарѣали просвітѣанам, шчо вони не видають реальних книг, навіть господарських і юридичних, а самі „византієські книжки“, — на шчо просвітѣанье отповідали, — шчо „треба перше зробити народ моральним“, — 2) шчо ми ж докарѣали за те, шчо Просвіта ж Тов. Шевченка нічого народу про Шевченка не говорить

і нічого з нього не дає народу. Може це буде можливість сказати при нагоді в полеміці, або в кореспонденції.

Посилаю Вам корректуру з адресу, публікованого тут з поводу університетских розрухів в Россії. Перепечатайте його в Kurjer-і, замітивши, що він надрукований по франц. в женеvських газетах. Підписів поки не печатайте, — а скажіть, що між підписаними єсть россіане, українці, польаки і кавказці; дльа Россії шче виробляється екземпльари адресу і може будуть нові підписи,¹⁾ — а поки з публікаціею французькою треба було поспішитись.

Чи маєте які звістки з Київа? Я ні слова не маю. Навіть, Д — ва з Ментоні не пише. А кореспонденція, котру К. Lw. напечатав про Москву, — з помилками. Також і цюрихський адрес, котрих похвалив К. Lw., — безтактний. Студенти в Россії стоять на неполітичному полі, а на академичному, — їм через те менше боїтьсьа сочувствовать публіка і професори, — і заграничним студентам не треба зходити з акад. ґрунту, хоч до часу, коли царський уряд рішучо покаже, що він не згідний задовольнити студентів. Тоді тільки можна виступити з політикою, та і то треба б, щоб з нею виступили батьки, а не студенти. По правді, ја на це маю мало надії і через те, печально чекаю після свѣат, коли одчинять університети, — і впять почнутсьа розрухи. Та треба б зробити пробу: вдержувати студентів од політики, а підбивати батьків —, а окрім того, ми вже нераз бачили студентську політику в Россії, — та що з того вишло? Там треба вирости ліберальній публіці — з студентів а дльа того треба, щоб вони, поки студенти, то не політикували.

Дуже ја поспішаюсь зкінчити лист, — і через те пишу не докладно, і навіть нескладно. Та Ви мене зрозумійте.

Шчо у Вас кажуть про Polskie Wolne Słowo і його замітку о Rusi?
Жінці Вашій кланьяємось. Доброго нового року! Ваш М. Др.

Рік 1888.

149. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Я був таки задуруний, коли послав Вам остатній лист, що позабув за багато важних річей: 1) В мене нема тих брошур німецьких про бібліяну критику, про котрі Ви пишете. Пришліть на час. 2) Ја радию писати рецензії в Kwartalnik. Пришліть ту брошуру, що про неї треба писати. 4) Ні юбилейного N Зорі, — ні N 11, — а також ні одного після 16-го в мене нема. 4) К. Lw. дістаю дуже неаккуратно: спершу доходив маже щодня, хоч з пропусками, — потім самі недільні NN — ри, а тепер вже не звісно, по јакому систему. Чи так і треба, чи це коверзують розсилачі? — Шчо з Київа? Чи звістка в Дѣлѣ, N 114, пришла з певного джерела, чи взята з јакої австр. газети? Готовитьсьа нове видання De Gubernatis: Dizzionario biografico, — тільки по французькому. Чи Ви дістали запрос додати нові данні про Вас? Коли ні, — то пришліть мені їх по німецькому. Ја думаю обернутись до Зорі, Пролому і до См. Стоцького, щоб прислали звістки про своїх літераторів. Чи варто?

Ваш М. Др.

¹⁾ В рукоп. підписи.

150. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановний Добродію!

Дальший томик „Наукової Бібліотеки“ хотів би я розпочати друкувати ще сего місяця, та не знаю, чи се міні вдасться. „Читальні“ я видав своїм накладом, — плачу місячно з грошей, зароблених в „Kurijeri“. З розпродажі досі нічого ще не прийшло, бо свята, а книжка коштувала мало що не 200 гульд. Хоч сплачено вже 120 г., то все таки з друкованем слідуєчої книжечки хочу здержатися, поки троха більше не очищу ся з довгу в друкарні, тим більше, що в тій друкарні і без того криво на мене дивляться, а надто ще там за мною висить 90 гульд. довгу за „Дрібну бібліотеку“, котрого міні годі так швидко сплатити. А ту ще у нас дома клопіт, хлопець наш занедужав ангіною, — грошей треба на всі боки. Та все таки я надіюсь ще сего місяця залатати друкарню грішми з „Крају“ й „Prawdy“, так що й друк нової книжечки буде міг зараз розпочатися. Думаю, що вона не винесе більш осьми аркушів, „Козаки“ не більш двох з половиною, так що ціла серія „Наукової Бібліот.“ обняла-б около 27 аркушів за ціну 1 г. 50 кр.

Уваги Ваші про „Читальні“ передам П—ку; він може схоче покористуватись ними в другій частині своєї роботи. Впрочім можна буде справу відносин Укр. до Галичан-народовців розказати в передмові до другого тому Навроцького. З ним діло таке, що другого тому (робот політичних і економічних) не можна буде друкувати під фірмою „Братства“, і для того я задумав друкувати його групами в „Наук. бібл“. На першу групу вибрав роботи „З життя громадського Галичини“, куди увійдуть: З кореспонденції з „Кіевск. Телеграфа“, статі з „Правди“, („Клясові інтереси“, „Шляхетні захитники і деякі дрібніші), а далі деякі листи про внутрішні справи Русинів і дещо з рукописів, котрі міні ошуканським способом удалось видерти з суду, де вони лежали цілих десять літ від нашого процесу. Сю книжечку я думав би надрукувати або зараз на початку другої серії (коли Остап до того часу не злагодить своєї роботи), або після роботи Остапової. Я дав би від себе докладну бібліографію всіх творів і спис усіх рукописів Навр., а Вас просив би, щоб Ви по матеріалам, які будуть у книжці і по звісним Вам фактам списали історію зносин Укр. з Галичанами за час 1873—1880 року, де би, звісно, сказано було й про роль в тій історії Навроцького і Барвінського. Міні здаєсь, що се була б робота дуже вдячна і не без актуального інтересу, і що для єї зроблення Ви були б самий компетентний чоловік. Я кажу, книжка ся не швидко ще прийде на чергу, але я питаю Вас задалегідь, чи прийметесь Ви за таку роботу, і коли б була на те Ваша воля, то я готов би зараз приступити до переписування матеріалів, а переписавши їх, переслав би Вам, щоб Ви могли не кваплячись написати передне слово.

Брошури Ціттеля, „Зорю“ і дещо для рецензій до „Квартальника“ зашлю Вам на днях пакетом, а поки що як гадаєте, чи не добре було б написати Вам для тогож „Kwart“ рецензію на „Читальні“? Місце на рецензію — тахітум $\frac{1}{2}$ листа тісного друку.

Чи ваша стаття в „Revue d'histoire des Religions“ була вже друквана?
Я одержав книжки за сей рік, — там нема. Ог бібліографію й хроніку своєї науки bestii гарно ведуть!

По дводневій перерви берусь кінчити лист. Зайшло в тім часі дещо такого, що подекуди зміняє сказане мною доси. І так поперед усього смерть Федьковича. Я замовив на похорон его вінок від Вас, мене й П — ка, — не знаю, чи не прогніваєтесь Ви за се на мене, але міні здавалося, що при похороні Федьковича не повинно хибувати імя чоловіка, котрий найбільше причинився до его належної оцінки, — а нас двох приплів я до Вашого імені, щоб зазначити, що Ваша традиція в Галичині не пропала.

Друге діло, — ходить ту по людях думка — видати другий том Навроцького. Хоч від думки до діла у нас звичайно далека дорога, але все таки се була б річ добра. В такім разі я не потребував би в „Наук. бібл.“ передруковати творів Навр., а міг би обмежити ся листами — і вже не самого Навр., а цілого круга молодих людей 60-их літ. У мене є тих листів кілька сот, а між ними 5 листів Федьковича. Можна б дати ті листи (вони дуже цікаві й характерні), може б удалось роздобути ще деякі его листи, Ви долучили б свої споминки про него, далі вибір з листів Навроцького, Заревича, Климковича, деякі уступи з листів Куліша (що він писав про галицькі справи) — і вийшла би цікава книжка, — причинок до історії нашого літературного й громадського розвою. Коли б Ви пристали на співуділ в такій книжці, т. є. на написане до неї передного слова, то я зараз би переписував відповідні листи і послав би Вам.

Отсе був передучера з віцередактором „Kwartalnika“ — просить Вас о рецензії. Між иншим бажали б рецензії на бібліографію Левіцького (Ви мабуть йїї получаете), — коли б Вам годі було йїї написати, то я міг би. Пожадані були б для них (для відділу заграничних публікацій) коротесенькі замітки о нових книжках по фольклору. Що мало б піти до книжки за другий квартал 1888 р. (перша вже вийшла), мусило б бути йїм доручене до кінця сего місяця. А, от і ще одно — ювілейний н-р Зорі! На него і на читальні годиться Вам поперед усього зладити рец. В першім н-рі сегорічної „Зорі“ пані Олена Пчілка ні з сего ні з того почала друкувати свою автобіографію, та таку, що ти Господи! От побачите.

Про W. pols. Słowo у нас ніхто нічого не каже, бо ніхто його й нечитає. Кореспондують до него відси два люде: оден молодий жидок, і оден старий та здурілий Поляк, котрого ніхто в сурйоз не приймає.

Щиро Вам кланяюсь.

Іван Франко.

Ул. Зиблікевича, ч. 10. Львів. 15/I 1888.

151. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Шановній земляче.

Chemin Dancet, 14. Genève, 1 Февр. 1888.

Цими днями пошлю до Вас передньє слово до релігійної брошури, — а поки звішчају, шчо посилку Вашу получив. В нїй тільки нема тїєї етнографічної книжки (збірки пісень), про котру ја мушу написати дльа Квар-

тальника рецензію. А як мені писати про „Етнографію Славянщини“, ја ј не здумају. Там така Духинщина, шчо терпіти јејі не можна, та ј попівщина. Як же моју рецензію пријме „Квартальник“, — польський та шче ј попівський по редактору? Спробују написати зразу про Стодольского ј Петрушевича та „змазати“ обох: одного за москвофагіју, а другого за москвофіліје, — обох во імја науки, — то побачу, шчо з того буде. Тільки наврѣд буде добре, — бо науки також не треба польським патріотам, як і всьаким иншим.

Не без страху приступав ја до автобіографіі О. Пч., — та успокојивсьа: неприличного там нічого не ма; деякі деталі лишні, а в загалі історіја пропажі кількох јејі праць навіть типична: мајже всьакиј український літератор шчо небудь та втратив, иноді најважнішче з своїх праць. Сестра моја могла б розказати, згадујучи про нашого батька, шчо більша частина јого¹⁾ збірки пісень пропала, завезена в Крим на показ тамошнім виселенцѣам з Полтавщини (звісно, панам) — ніким инчим як матірју мојејі жінки! Ја иноді, як згадају про цѣј товствѣучіј зшиток, котриј писавсь між 1839 і 1841 роком, — коли шче стільки старих пісень було цілих, — і котриј ја бачив, будучи дитиноју, то мені аж хочетьсьа помститись над мојеју жінкою, наслідницеју виновнојі. Та як подумају, шчо остатні зшитки пропали просто в домі батька, а саміј остатніј, привезенніј мноју вже студентом у Кијів і переданніј Судовшчикову, пропав уже в нього, — то ј подумају, шчо нас би всіх 20,000.000 украјунців треба б вибити, — а за неможливістью такојі операції треба простити. А одмітити таку полосу в нашій громадській історіі все таки слід.

Ваших планів на дальші²⁾ випуски Н. Бібл. критикувати не стану. Коли схочете видавати книжечку дльа характеристики історіі галицькојі громади в 70-ті роки, — то ја дам свіј вклад, тільки не передньє слово, јаке Ви просите. Обридли мені передні слова, та³⁾ нікого вони не навчајуть, а хочете Ви, то ја Вам дам докладні спомини мојі про австріјських русинів з 1867 по 1877 р. — С гарьача ја вже почав писати ј написав вступну голову: коротку еволюцію мого украјнофільства ј мојіх праць про Галичину в росс. журналах, — і другу: про мојі відносини з галичанами у Львові, Відні ј Цьуриху до 1873, — до першого мого приїзду в саму Галичину. Виходить довгеньке оповіданьнѣа. Та нічого робити: треба јого колись написати, а там чи буде воно напечатане, чи ні, — не моје це діло. —

Будьте ласкаві, напишіть мені возможно більше про Нар. Раду. Чи буде там хто небудь з Ваших?

Ваш М. Др — в.

152. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Львів, ул. Зиблікевича, ч. 10. 6 лютого 1888.

Шановний Добродію!

Поперед всего пишу про „Народну Раду“. Збори сі були більш манифестація, ніж нарада. Над најважнішими справами: справозданем з доте-

¹⁾ В рукоп. јејго. ²⁾ В рукоп. дальше. ³⁾ В рукоп. на.

перішньої діяльності виділу, програмою партії і внеском старого Заячківського що до стосунку народовців до старих — не було ніякої дискусії. Одиноким важним актом була бесіда Січинського про дорогову уставу, тай та була безмірно довга, так що всіх утомила. Надіюсь, що всі речі прочитаєте в „Дѣль“, то й не подаю Вам їх змісту, скажу тільки, що коли по відчитанню Огоновським програми я замітив йому приватно (я як не член не промовляв), що в програмі не достає самого найважливішого — внутрішньої організації Русинів і загалом цілого громадсько-економічного боку життя народного, він відказав міні, що се правда, але він уважав се лишнім, бо діткнув уже сейі справи в вступнім слові. Як єї діткнув, се побачите з тексту того слова. На сю розмову наближає ся Січинський, а дізнавши ся, про що я балакаю, каже міні стиха: се моєї роботи програма, а комітет народовецький тільки й зробив, що викинув з неї іменно те, про що Ви кажете — справи громадські й економічні. Пізнійше я довідав ся, що нарис програми первісно зложив Огоновський (Олекса), відтак переробив Січинський, а комітет повичеркував, що єму не вподобалось. Може се факти й дрібні, але міні здаєсь, що вони досить ясно показують, що теперішня „поступова“ програма „Народної Ради“ була так само случайною й теоретичною, як торічна „консерватівна“ програма Цеглінського; ані одна ані друга не попхне народовецької справи наперед. В найновійшій програмі обік поступовости, федерації (про автономію громад нема мови) й толеранції думок тут же спокійно стоїть: „мусимо шанувати духовенство і дбати о церков і єї автономію“. З наших молодших було на зборах досить (о їх числі можна судити по тім, що при виборах упало 47 голосів на мене до виділу Нар. Ради на 383 усіх голосів), але не промовляв ніхто о програмі. І ніщо було промовляти, коли вже день перед тим старші народовці на зборах „Просвіти“ ясно зазначили, що ту не йде о дискусію, а о „ухвалене“ всего, що пропонують львовяне. З наших промовив оден молодший Кирчів (учитель народний) і зараз же накинув ся на него Січинський доволі грубим і безтактним способом: „ви про се не говоріть, коли знаєте справу односторонно¹⁾, а я йїї знаю ліпше, та не ту місце йїї обговорювати“. А чоловік хотів іменно сказати те, що сам перетерпів. На зборах „Просвіти“ мав Окуневський промовити за тим, щоб до праці просвітної притягано й людей з молодшого табору, — його закричали: „ні! ніколи!“ Се мабуть було й причиною, що Окун. на зборах „Нар. ради“ не промовляв. Впрочім він про себе швидко має написати Вам. Певна річ, що з нашого боку але зроблено, що ніхто й не трібував викликати дискусію над діяльністю й програмою „Народної Ради“, тим більше, що й друкованим словом не швидко можна буде обізвати ся і прийде ся хіба ждати до слідуєчих зборів, де можна буде порівнати програму з тою роботою, яка за той час буде зроблена. А до того часу треба буде хоч якою брошуркою обізвати ся.

„Читальні“ загалом дуже подобали ся, особливо в Коломийщині. Правда, грошей поки що зібрано мало, але хоч то добре, що книжка не конфіскована і розходить ся. Слідуючу книжку зачну друкувати може ще сего місяця.

¹⁾ В рукоп. односторонну.

Дуже мене врадувало те, що Ви пишете свої споминки про Галичину і огляд своєї праці про неї за цілих десять літ. Коли тільки ся робота буде у Вас готова, то присилайте, я готов надрукувати їй хоч зараз по „Казаках“, т. є. на першу книжку другої серії. З тексту Вашого буде видно, що треба буде додати для повноти картини, а коли вийде так, що одна Ваша робота заповнить цілу книжку, то й ще лучше.

Хотів би я зладити для Наук. бібл. статю про панщину в Галичині за часів Австрії і про єї знесенє. Начерк роботи про сю річ є вже у мене готовий, а в бібліотеці Оссолінських є множество прецікавого рукописного матеріалу, — жаль тільки, що переважно недоступного (Kętrzyński просто держить у себе і не хоче дати, каже, що не переплетене — і так у нас лучає ся!). Та все таки й сего, що є доступне, доволі для того, щоб кинути багато нового світла на справу панщини і єї знесеня (а знесенє те властиво ще й досі не скінчило ся!). Жаль тільки, що роблячи цілий ранок в „Kurjeri“, я дуже мало маю часу на працю в бібліотеці. Та все таки надіюсь, що зроблю хоч першу половину праці до літа, так щоб пішла по статті Терлецького, — сли ще статя тота буде.

Щиро кланяюсь Вам і поздоровляю.

Ваш Іван Франко.

153. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Шановниј земляче.

Chemin Dancet, 14. 22 Фебр. 1888.

Накінець послају Вам рецензіју на Стодольского. Не знају, шчо з неју буде робити пан Ліске (здаєсья, він ксьондз?). Я тільки прошу не перемінати в мене нічого, а коли редакція з чим не згідна, то хай приписує примітки. Я за своје ручаюсь фактами, котрих берусь виставити під усьякою тезоју. Та хто такиј цей Ст.? Дља Галичанина він усе таки досить начитанниј в россієському, — а дља россіјанина дуже вже „народовець“. Не вже це впјать Кон.? Кумедно б було!

Посвѣтивши цілих 16 сторін Ст — ому, ја вже бојусь, шчо не буде мені місцьа дља Петрушевича, ј через те одкладају јого на другиј раз, — а може Ви мені зовсім јого простите, а дасте мені замість јого тој збірничок пісень, про котриј перше згадували, та не прислали. А на далі напишу вже про самих європејців: нові твори про folk-lore (Andr. Lang, Cosquin і др.). Так скажіть і редакції. Та добре б було, як би мені прислали хоч один № Квартальника, шчоб ја знав, в јакому стільу туди писати.

Простіть, шчо ја спізнивсь з рецензією, а шче більше з пер. словом до Релігії. Живу в великій колотнечі. Вишла така комбінація, шчо ніяк не можна одкласти працю над корреспонденцією старого Герцена, котру передав мені јого син. На першу дольу пішли листи Огарєва з 1833 до 1848, страшенно цікавиј матерјал дља Kulturgeschichte, та написаниј маком, без дат і т. п. Дні ј ночи проводимо ми з жінкоју за цими листами: копирує жінка з Лідоју, а ја коментаріј пишу. До того розум не спокійниј: до Шишманова в Лејпциг пријхала мати, — дорогоју з Росії, — та тьажко захо-

рувала. Ш. тратить голову в Лејпцигу, Ліда тут, за неју Лљудмила, а з ними ј ја. А тут треба не запускати роботи. — В усьакім разі, будьте певні, шчо ја не задержу печатаньня книги З науки про релігіју. Коли треба, то почи- најте печатати; пере слово можна набирати ј послі.

Зо споминами про Галичину виходить таке, шчо не знају як і бути: велике виходить, а скакати через сьужети не хочеться. Склоньяјусь впро- чім к тому, шчоб писати про все докладно, а там уже побачите самі, чи шчо треба викинути. А дља мене ці мемуари будуть „очистка совісти“.

Спасибі Вам за звістки про Н. Раду, тим паче, шчо од Окун. шче ні- чого не мају. (Як він був у Львові, то чи дав він Вам кілька примірників про Буняку? ја јому писав про те; коли ні, то витребујте; мені шче він не прислав нічого). В загалі мені здајеться, шчо збори вијшли розумнішчі, ніж можна було ждати. По кр. мірі подлости ні якојі нар — ці не зробили, — а навіть одчинили дверці ј дља „прогрессу“. Справди жалко, шчо ніхто з Ваших тих дверець не розсунув далі. Ја тепер не получају Черв. Руси ј не знају, шчо вона говорила про збір і програму.

А „Дѣло“ так шче пустишче стало, ніж було; фельетони Уст — ча чисті тацваіс топ, а „Зорѣ“ 2 и 3 № ја не бачив, хоч кілька разів писав про те сестрі. Не знају, шчо ј подумать, шчо од нејі не мају листів. Не вже поліція хапа? Шчо в Вас чути про росіјан? Чи пишуть шчо небудь Вам?

Ја абсолютно нічого не мају з України, окрім листу короткого на моје „широковѣщательное посланіе“, котриј хтось мені прислав з Ніцци, та листу од Лисенка, присланного теж невідомо ким з невідомого місточка в Австріјі. В першому листу говориться, шчо позаяк міј лист против мојіј волі став мајже отвертим і ві Львові ј там, — то одповідати мені на нього важко, — а потому одповідь і одкладајеться до ліпшого случају (певно, дорога вже не через Львів, а Ніццу не ліпша!) В листі Л-ка всьакі особисті лірізми. — Од П. — ні слова!

Vor Paris nichts Neues, — або „На Шипкѣ все спокойно!“ — як хочете. А можна ј таке додати: воду вари, вода ј буде.

Кланьяјтесь жінці. А як Ваша дінастіја?

Посилају Вам листок „Самоуправленіе“ з правом про јого писати в К. L w. — Треба Вам розказати јого історіју *privatissime*. Певна купка задумала було видавати цей листок у Россіјі, — та на решті не вправилась з труднотами ј переслала матерјал сьуди, шчоб надрукувати і раптом пе- ревезти в Россіју першиј № — р. Другиј думајть або печатати там, або рі- шучо перевести виданьня сьуди. В усьакім разі все мајже виданьня N — ру 1 — го вже в Россіјі — і *publiscе* говориться, шчо воно там і вијшло. По мојому всі передові, — россіјського походу статті, — темна вода во облацїх; характерно тільки те, шчо недавні „народовольці“ вьзали імја дља свого журналу з багажу „вольнословців“ і похваляють Письма эмигрантовъ, в кот- рих теж курьоз: всі недавні росс. рев. зішлись з реакціонером Др-вим, на- вить протестанти Освоб. труда, котрі тільки приплутали до својејі загальнојі програми деталі, в роді § 1 і 2 про вибори в парламент, мов би то завтра А — да ј Плеханова будуть баллотирувати, то напутали нелогичностей, в роді

того, що в § 6 виголосили рівноправність, а в 8-му впять говорять про „уничтоженіє сословных подраздѣленій“. — Інтересно ї те, який смирний соціалізм у „террориста“ Степняка.

Прочитав ја в Kur. Lw. виписку про панславизм Аксакова. Чому б Вам не напечатати в K. Lw. програми Костомарова, котрої як навмисне в Галичині ніхто не зна: навіть Огон. в Ист. Литер. показав, що не бачив автобіографії Кост-ва. Звісно, ні галицьким польакам, tels quels, ні народоуцьям та программа не подобається, та треба жеї перш усього знати. — Посилају Вам виписку. Вс(ь)уньте жеї в K. Lw.

25 Февр. Получив лист од 22. Посилају, що готове. Прикладају ї замітку про правопись, що написав, коли думав, що будете ожоро печатати. Робіть з неју, що знаєте; може де за реферат зіjde. Мені тепер і переглянути ніколи. Цими дньами ја зовсім хориї, та ї домові клопоти не впадајуть, а ще вбільшујуться.

Ваш М. Др-в.

154. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановний Добродію!

Жду присилки Ваших работ, т. е. передмови до релігій, рецензій для Kwartalnika і Споминок. Поки що посилаю Вам короткий огляд того, що було зо мною і що я писав беллетристичного від 1880 до тепер. Про рік 1879 нічого говорити.

Є у мене до Вас одна просьба, та боюсь з нею до Вас і підступати. Задумав я робити докторський екзамен з української літератури і на тему для дисертації вибрав Шевченків „Сон“, а властиво: чим була в сучасній російській літературі і відки взялася політична поезія Шевченкова? Придивившись до звісних фактів Шевченкового житя до 1846 року, насуваеся ту багато питань: яка була освіта Шевченкова, що він читав, з ким знався і хто мав на него які впливи? Відки взялось славянофільство Шевченкове, кот(р)ого сліди бачимо вже 1841 (Гайдамаки) і 1843 (Гайдай)? Звертаючись до деталей, котрі важно було б знати для моєї ціли, називаю ось які:

1) Що за чоловік в суспільно-політичному погляді був Гребінка і який в загалі був кружок Українців, що тоді (1840—1843) громадив ся в Петербурзі?

2) Чи і який був тоді в Петербурзі кружок Поляків і чи є які сліди знакомства з ним Шевченка?

3) Що таке був журнал „Маяк“ тих років?

4) Чи є які фактичні сліди зближення Шевченка з славянофілами московськими або хоч знакомства его з недрукованими меморіялами Погодіна? (Маб. ні).

5) Що треба думати о генезісі „Исторіи Руссовъ“?

6) Чи звістні які деталі про знакомство Шевченка з Ник. Маркевичем¹⁾ і Бодянським? (Чалий не подає майже нічого, а з листів Шевченка видно, що вони були „великими друзяками“ з Марк. Що таке були Маркевича „Українскія мелодіи“ (1835)?

¹⁾ В рукоп. Марковичем.

7) Що таке був Афанасьєв-Чужбинській і на кілька вірними можна вважати его споминки про Шевченка і про Україну сорокових років? Я не знаю книжки А. Чужб., а знаю тільки виривки з неї у Чалого; міні здаєсь, що реляції ті хоч правдиві, але дуже односторонні і поверхові.

8) Що таке був з соц. політ. погляду Брюлов і де би можна прочитати про него щонебудь докладне?

Крім отсих питань смію предложити Вам ще просьбу: чи не можна би дістати у Вас в позику хоч на тиждень книжечки Афан. Чужб. про Шевченка? За єї цілість я ручаюсь і зверну в найкоротшім часі. А друге: чи не могли б Ви вказати міні яких книжок або хоч статей про стан укр. суспільности в першій половині 40-их років, відки б можна доповнити те, що розказує Чужб? Чи є що такого в книжці Шульгіна „25-лѣтіє Югозап. Края“? Як би були у Вас які рос. журнали 1838—1844 років, то чи не могли б Ви виписати міні йїх зміст, щоб можна було знати, чим займала ся тоді інтелігентна верства російська?

Про все це я писав уже й до Кііва й до Петербурга, та крім деяких книжок від Трегуб. (Житє Белінського Пипіна, та Аф. Чужб. Подорож по Укр. Зап. Воспомин. про Шевченка.) та письма від Пипіна про відносини Белінського до Шевч., — нічого не получив. А у мене є крім Чалого, Основи та рос. творів Шевч., що видала Кіевская Стар., — дуже мало дечого про Шевч. („Жизнь Куліша“ в Правді і передне слово до Хуторної поезії, інші матеріали, що були в „Кіевской Старинѣ, і одна статя „Истор. Вѣстн.“ про польські агітації 1846 р.). Знайдєсь мабуть дещо і в „Русской Старинѣ“, що є в Оссолінеум. От і весь мій матеріал, коли не рахувати „Молодика“, „України“ Куліша, „Укр. Вѣстн.“, що є в бібл. універсіт. Певно, що й сі річи добре використати значило б багато, та се мабуть не моєї голови діло.

У нас нема нічого нового. В „Братстві“ відбуваються тепер за ініціативою Коцовського відчити і дискусії, в котрих приймемо часть і ми з Остапом. Швидко має бути розбрана програма „Народної Ради“. Я бажав би здобутки тої дискусії опісля списати і надрукувати в „Наук. бібл.“, в „Вістях з Галичини“.

Засилаю Вам разом з жінкою щире поздоровленє.

22/II 1888.

Ваш Ів. Франко.

Львів, ул. Зиблікевича, ч. 10.

155. ДОДАТОК ДО НЕЗБЕРЕЖЕНОГО ЛИСТУ ДРАГОМАНОВА ДО ФРАНКА.

1) Про Гребінку ја не знају більш того, шчо написано ј у Петрова. Кружок јого, о скільки знају, був немудрѣшчачј; звичајні чиновники ј панки, котрі часами „сумували“ за Полтавшчиною, то б то за салом (на сало ј вареники Гр. іноді кликав Бѣл-ского і мабуть через те Б. не міг собі представити ј кружок Костомарова мудрішчим од салолубів Гр-и), „укр. ночами“, а мабуть іноді ј за „волеју“, шчо не перешкоджало јім проклинати ј Мазепу.

2) Про польські кружки в Пет. ј про відносини до них Ш-ка нічого не відају. Мені вдаєтьєсь, шчо на Ш-ку видно вплив літературніј польських

поетів, — і то в київській вже період, а політичного впливу польського зовсім не видно.

3) Про „Маякъ“ знайдете в К. Стар. (сдається, в 1886 р.). Там були українські статті характеру гребінківського (vide § 1), а тенденція була Николаєвська: православје самодержавіе, — народность (в духу проти Європи).

4) „Моск. славяноф.“ шче тоді власне не було, — то б то моск. гегеліанців, котрі ждали слав. доби в Stufengan(g)'у всесвітньої історії (Кир., Хом., К. Аксак., Юр. Самар.), а були церковники-консерватори (Шишковці), — котрих перших прозвано „словянофилами“, бо вони протиставляли шче карамзинському літературному народовству — мову церковну) і ріжнобарвні елементи, котрі чули о слав'янах (то балканських, православних, власне якихсь грекослав'янах, котрих россіјане, в тім числі і Хом'яков, ходили одвоювати в 1828—29 р., — то почасти про західних, католиків. Про остатніх починали говорити більше українці та україно-білоруси: Срезн., Бод., Боричевській. Трохи зоставались спомини про побут Мицкевича в Москві і Петербурзі, і далекий одгомін спомину про „Общество соедин. славянъ“. В Харкові і Москві заклывувалось туманно-містичне вистудіованьня слав'янщини в зв'язку з Россією (Вельтман) або спеціально з Україною (Пасек). — Перегляньте перші томи творів Б'єлинского, а також Пипина Изучение русской народности, — та і усякі інші статті в В. Евр.

5) Історія Руссовъ, певно, зложена коло 20 р. XIX ст. в кружку кн. Рєпнина, остатнього титуляр „Малороссійській Генер. Губернаторъ“. — Після 1830 р. в його був, кажуть, „обыскъ“, він був майже інтернований в селі своїм Яготин, де потім бував і Шевченко, — а генер. губ-ство наше стало зватися „Черниговское, Полт. и Харьковское“.

6) Укр. мелодій Маркевича ја не бачив ніколи.

7) Спомини Афанасьєва (ради неба, не звіть його, як другі галичане, Атан¹⁾). — хај він буде ф, або хв) мені вдаються вірними. Ја б раднішчиј дати Вам ці спомини (вони були в мене в одбитку з Библ. для Чтенія), та оце зараз перешукав усі полки, де в мене лежить укр. література, і не нашов. Може відшукају в інших місц'ях, або де знају тут Б. для Чт.

8) Про Брюлова нічого не можу вказати Вам. Пам'ятається, було щось в Р. Ст., чи Истор. В'єстн., — тільки навряд з того боку, якого Вам треба. Чув ја од Агіна (його ученика), шчо він часами з висока говорив про Николаја Павловича, як геніј, котрому б то, як Тіціану Филип II, мусив би пензель підняти, і раз звелів перед носом у Н. П. заперти свою студію, сказати, шчо дома не ма, хоч мов навмисне ходив по ній і стукав ногами, поки Н. П. оглядав салон. Напевне, дальше таких бутад Бр. не ходив.

Про суспільність українську в 30—40 ві роки знайдете де-шчо в К. Стар., в мемуарах Селецкогo та деяких попів (там і про крест'ян). В книзці Шульгина не багато знайдете, — хоч коли хочете, то ја Вам жејі пришльу в купі з №№ Др. и Нов. Росс., з Истор. В'єстникомъ, котрі перегляну, шчо б вибрати Вам те, шчо буде тичитись до якојі з Ваших точок.

¹⁾ В рукоп. Атанан.

Журналів же 30—40-х років у мене не ма.

А Молодиком, Україною, Укр. Вѣстникомъ Ви багатші мене. Про „Молодикъ“ ја плакав у Россію (Київ і П(ете)рб(ур)гъ), щоб мені здобули хоч копію з статті Костомарова про „Укр. писателів“, та нічого ї не виплакав. Чи у Вас власне єсть та статтья? —

В суммі думaju, що до Ш-ка все доходило через десьате-п'яте, особливо, поки він не здивавсь з Костомаровим, котрого вплив був єдине систематичне дльа Ш-ка. Все, що вривками доходило до Ш., він сам переробив своїм генієм (ну, звісно, багато ї не второпав). Через те то не дуже то ї бідуеть за деталями. Головне ж Вам вияснвать і ті матер'яли, які знайдете. — А шчо, Пипин прислав Вам копію з усього листа Бѣл. з поводу ареста Шевч. і К°, чи ні? Добре б, як би видрали увесь лист. —

156 ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми шановний Добродію!

Простіть, що так довго не одповідав Вам за всякими гризотами й клопотами. За те сьгодні збираю цілу вязку звісток.

Ваша рецензія на Стодольского прекрасна і для нас Галичан, а навіть для панів при академії краківській під неодним зглядом—новина. Вийшла ж вона як на рецензію трохи за довга; я мабуть забув написати Вам що в „Kwartalniku“ рецензії найдовші — 8 сторін 8-о, а Ваша буде може й два рази стілько. Та на сей раз я надіюсь вихлопотати в редакції, щоб помістили йїї в відділі статей. Друге діло: прийшла вона за пізно для тої книжки, що вийде з кінцем марта, і буде надрукована аж в тій, що вийде з кінцем юня. Я просив би Вас конче для тої книжки дати ще хоч дві коротші рецензії (от так по 4 карти Вашого письма), а іменно на Петрушевича і Читальні. Збірничок пісень, про котрий я Вам згадував, рецензував я сам, бо треба було поспішити; всякі дальші матер'яли того рода засилатиму Вам. Що до заграничних фольклористів, то діло стоїть так, що „Kwartalnik“, яко посвячений спеціально історичній літературі польській, а в дальшій ряді руській, обширних справоздань о заграничних працях того рода друкувати не може. В загалі відділ літератури заграничної в ньому дуже маленький, так що Вам прийшлось би ограничити ся короткими замітками віршів по 50 до 100 на книжку.

„Kwartalnik“ усі книжки, що досі вийшли, вишле Вам редакція, скоро тільки переклад Вашої статі буде прийнятий до друку, а я надіюся виготовити його ще сего тижня. О тім, що статя буде принята, я не сумніваюся. Книжки вишлють Вам на рахунок гонорара; решту гонорара виплатять по виході книжки.

Що Стодольський — Кониський, се Ви вгадали. Але Ліске — не піп, а світський чоловік, ученик Вайца. Він уже два роки в університет не ходить, а можна сказати, повільно вмирає, а все таки за той час видав два томи Актів гродських і земських, держить у себе в хаті семінар історичний і видає Kwartalnik, да так, що не тільки перечитує всі надсилані статі в рукописі, але й усі три коректури.

З друкованем книжочки про релігії я ще здержуюся якийсь час. Читалень розіпхав досі ок. 300 прим. та грошей виручив ледви яких 20 гульд. 120 заплатив власних; приходять ся почекаати, поки хоч що небудь стягну з продажі „Читалень“. З мойіх зарібків приходять ся запомогати батька, що недавно погорів, прийшлось помогти Остапови, що состоить без зарібку, і ще одному емігранту, (тому самому, що перекладавав колись в „Зорі“ Короленків „Ліс шумить“), — він тепер у Цюріху. З романом, що я заслав на премію в Варшаву, досі нічого не чувати, хоч речинець (1 марта) давно минув. Ну, та я не зовсім іще стратив надію. Значить, діло таке, що про релігію зачну друкувати тоді, як Ви пришлете своє передне слово і мій переклад „Програми“. Переклад статей Верна зроблений уже.

Від Окуневського я дістав „Пісні про панщину“ і напишу о них до Kwartalnika. „Буняка“ не дістав, але читав його в К. Стар. Жаль, що Ви не звернулися давнійше до декого в Галичині, — ту можна би було познаходити ще деякі устні перекази про Буняка, особливо в горах. Я пригадую собі, що бачив дещо такого записано у Ісидора Пасічинського. Я напишу до него, а також ще до деяких знайомих у горах, а коли б удалось міні дещо зібрати, то приложу до рецензії.

Ваша замітка про православ'я читана була в Науковому Кружку в Братстві, — реферат про неї взяв Коцовський. Я думаю надрукувати їйї в прилозі до „Козаків“ (вони на одну книжечку Наук бібл. за малі), а може можна буде в тій же книжечці дати й оригінал Вашої рецензії на Стодольського — і так Kwartalnika мало хто з Русинів читає. Надіюсь, що Ви против такої комбінації нічого не будете мати.

Вашу виписку з програми Костом. і Вашу замітку я репродукував майже дословно в „Kurjeri“ в статі про панславизм. В статі тій багато фактичних помилок, особливо в початкових частках, та все таки вона зробила ту вражінє, і ті н-ри Курґега, де вона друкувалася, розпродувано зовсім, хоч і друкувалися в збільшенім числі екземп. Для Поляків було в ній много нового, особливо для львівських. Біда тільки, що конфіската не дала міні довести їйї як слід до кінця, т. є. розібрати полеміку проти Вашої програми в „Вѣстн. Нар. Воли“, а о після роздивити „Свободу“ і „Самоуправленіє“. Що се за така баламутна у Вас „Свобода“ виходить? Я думав, що після Ваших статей не можливо вже буде Россіянам подавати руку Полякам через голови Українців, Литовців, Білорусів і пр., аж вони тут і є. А вся іронія в тім, що Поляки, вважаючи їх нігілістами, як раз і відтручують сю руку. Стоіло труду!

Щире спасибі Вам за замітки про Шевченка. Пишу до Пипіна, щоб зробив копію листа Белінського про Шевч. Жду також од Вас книжечки Афанасьєва-Чужбінського. Чи Ви получаете „Историч. Вѣстникъ“ — там в 1886 р. в янв. була статя Гаршина про Шевч. в ссилці „по новим документам“, — так от цікаво, що се за документи і чи не кидають вони якого світла взад? Впрочім я маю думку виписати сю книжку Историч. Вѣстн.

Чи Ви бачили новий журнал „Пантеонъ литературы“? Се, кажуть, штука дуже гарна. Я вже написав в ред. „Крају“, щоб виписали його для мене, і хотів би, коли се буде можливе, заслати туди в російським переводі свої

очерки з історії руської літератури в Галичині, котрі міні попаскудила редакція „Głosu“, викидаючи цитати і даючи текст з великими похибками друкарськими. Я б їх переробив і заслав туди, може б удалось би навязати зносини з редакцією, щоб получить хоч книги, які там виходять важні для нас.

Я послав Вам „Молодикъ“, — будьте ласкаві, використавши, звернути міні, разом з збірними томами, в котрих є брошури Zittela. Як би Ви були ласкаві прислати міні крім того (під бандеролями) Громади т. IV, V і оба н-ри журнала, а також „Нові укр. пісні“ і „Историч. Польшу“ і „Воли“, то дуже був би Вам вдячний. У мене ту таке роздорожє, що ніколи не можу втримати свого екземпляра в бібліотеці, — все якийсь земляк, чи свій, чи заграничний, забере. На днях позбув ся навіть пражського видання Шевченка, так що на встид не маю в бібліотеці повного „Кобзаря“ і мабуть прийдеся чекати аж на Ваше виданє. А як воно стоїть? Чи посунулося що небудь наперед і кілька гульденів потрібно би на его цілковите і скорє викінченє? Ій богу, як би так щастє всмінуло¹⁾ ся міні і поляки в Варшаві дали премію за роман, то я з усього готов дати мою половину на Кобзаря. А як у Вас діло стало з передмовою? Міні здаєся, що при таким виданку, як Ваше, конечно річ була би дати те, що Німці звать apparatus criticus: звістки про рукописі і видання, після котрих зроблений текст. Як Ви поступаєте з варіантами? Чи даєте їх під текстом, чи при кінці кожної пєси, чи при кінці книжки? Послїдне видає ся міні зовсім невідповідним, — радше в таким разі зовсім відкинути варіанти. В передмові слід би також перевести докладну по змозі дискусію над хронологією і автентичністю деяких пєс („Полуботко“, В альбом, Сестрі).

Чи читаєте Ви біографію Шевч. в „Зорі“? Лупить бідний Огоновський всякі деталі, які знає, мішаючи важне з неважним десять раз гірше Чалого і не дбаючи на хронологічні несообразності в роді н. пр. того, що в одній шпальті каже, будім то Шевч. понаписував найкрасші свої твори, як Гуса, Посланіє і т. і. під впливом ідей Кирило-Метод. братства (1846 р.), а недовго перед тим за іншим жерелом написав, що Гус написаний був 1844, перед знакомством з Костомаровим. Казав міні Коц., що Цеглінський мав писати до Вас з просьбою о сотрудництво в „Зорі“ і що Вам „Зорю“ висилають. Чи се правда?

З Кієва просять мене писати до К. Стар. Я написав замітку про Читальні, та боюсь, що цензура не пустить. Я писав так, що н. пр. цензура варшавська пустила б, та в Кііві інші порядки. Для дальших н-рів я думаю зладити переробку своєї новели про Єзуїта „Чума“, тої, що була в „Przegląd-i Społecznyum“.

Ще одна в мене до Вас просьба. В Празі почав виходити накладом Otto новий словник научний. Редакція его звернулася до мене з просьбою єднати співробітників для сего словника між українцями, котрі писали б про укр. літературу, культуру і етнографію. Поки що, я думаю, що для Галичини крім Ржегоржа, мене, Павлика, Остапа і ще декого з молодих (Коц. відка-

¹⁾ В рукоп. всмінуло.

зався, обурений тим, що запросини не надійшли до Огоновського!) не треба буде нікого. Звертаюся до Вас з просьбою — взяти на себе Україну. Іде о то, щоби давати коротші замітки про поодиноких писателів і лиць історичних, про поодинокі важнійші в історії і культурі місця, ріки, гори, пам'ятники і пр., а також обширнійші огляди в статях таких, як Україна, Козаки, Думи і т. і. Словник сей обчислений на великий розмір — зошитів около 300. Що місяця виходить 3 зош. В дотеперішніх трьох зошитах є статі від А — Acta (стор. 144). Міні здаєся, що сотрудництво при сьому словарі не займе Вам багато часу, а все таки дати може і Вам і ще декому при Вас хоч невеличкий, та регулярний заробіток. Як самі побачите, — діло се не енциклопедія Єрши і Грубера, не вимагає статей учених ані дослідів оригінальних, а більше коротких, зжатих заміток. Я на перший раз дав від себе статейки про Афанасьєва-Чужбінського (1 стор. письма) по Петрову, далі про маляра Алімпія по Патерику і Яковлеву, про Аїталевича (Вітошинського), писателя гал., і про будовничого Алексу (по Костом. і Іловайському). Такі самі короткі замітки дам про обох Александрових (Оленьковича і сучасного), троха довшу річ зладжу про Ангеловича, а з Петрушевича повикопую про єпископів Антонів, котрих у нас було пару штук. Остап і Величко займуться географічними річками, а Вас я просив би для букви А на разі о ширші замітки (коли треба) про Антонія Печерського, Антоновича, Акты Югозап. Росс. і Архивъ, видаваний в Кііві. Коли крім сего найдете ще дещо на літери Ав-до Ант., то будьте ласкаві або нам вказати, або самі написати. Далі здаєся міні, треба би було докладнійше обробити: Апокрізіс, Апокріфи руські, не знаю, чи є і чи стоїть оброблення южноруська Александрія — і т. і. Про Адельфотес написав Ржегорж за Огоновським. Коли буде Ваша воля взятися до сієї роботи, то будьте ласкаві сповістити мене, щоб я міг завідомити редакцію, щоби вислала Вам видані досі випуски Словника. Свої замітки прошу присилати на мої руки, ту ми їх переведемо і зашлемо в Прагу. Я дуже бажав би, щоб Ви не відщуралися сеї роботи, а коли змога, притягли до неї й ще кого з Ваших знакомих (Вовка, д-ку Ліду, може д. Мокріевича і Масл.-Стокіза, коли з ними маєте зносини). Гонорар редакція висилатиме Вам прямо, по виході всякого випуску, а може помісячно, — напевно ще не знаю.

З великим бажанєм дожидаю Ваших споминок і ще раз прошу Вас не стіснятися: будь що будь, а записки Ваші надрукую, не змінивши ані одного слова. А конфіскати також нічого лякатися, коли книжка буде обширна.

Жінка моя дякує Вас за пам'ять про нашого малого. Він уже починає говорити, звісно, своїм язиком, і дуже ййї радує. Не знаю, що се за знак, що так любить папір йїсти: я міркую, що як собі з малку понапсує живіт папером, то опісля відщуряєся всякого писательства. Була у нас на днях пані Кобринська і запросила жінку з дитиною до Болехова на той час, коли відлучати, бо ту годі о молоко. А на літо ми міркуємо вибратися на місяць в Дидьову, коли міні удасться получити відпустку з Kurjera.

Поздоровляємо Вас щиро з усею сім'єю.

Ваш Ів. Франко.

157. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Шан. земляче.

Chemin Dancet, 14. 16 Apr. 1888.

Ви певно сердитесь, не маючи од мене відповіді, ні роботи. А ја мушу Вам написати шчо ні рецензії, ні пер. слова Вам не пошлю ј тепер, — бо мені так важко, так гидко на здоровју, на шчастьу в сімјі, а через те ј можу, — шчо не то писати не можу, а не знају як ја на ногах держуь. Та простіть, — переждіть, може витримају то впјать буду до чого спосібниј, та ј надолужу свіј пропуск.

Дља Отто все рівно в цім році не міг би робити, — бо ј так набравсь роботи через силу, шчоб сурјозно виповнити. Вовку писав, — і од нього Ви мусили отримати лист в цій справі. Інші, котрих Ви думаєте притягти до праці, — не годятьсьа до неї.

Не вже ж так про „панславїзм“. Вам і не можна писати далі? Які власне точки звели на себе конфіскату?

Кланьяјуь Вашіј жінці. Коли вона вже в Болехові, — то перекажіть, шчо ми скоро будемо писати Кобр-ськіј. Сестра моя, певно, через те мозчить, шчо вона родила дочку. То шчо розказујуть зорьане, будім то вона писала, шчо згожујетьсьа з ними, а не з Кобр., — конечно, брехня. А шчо вона в остатнім куснику „Світла“ (бесіда українофіла ј соціаліста) вилила води на млин Зорьян, — це правда. Ј перша біда, шчо вона зовсім не бачила універс. молодіжі укр(ајно)ф(іль)скої ј соціалістичної. Хиба рос. соціалістів була в тому, шчо вони не були европ. соц — ами, котрі не мислили без культури ј політ. волі), а були бунтарьами-народниками. А бунтарство-народництво то ј видумали власне українофіли (Гајдамаки, — Бунт. Ст. Разина, Мордовцева моногр.) ј подали ј россіјанам, котрі трохи помазали јого интернаціоналом і Пар. Коммуноју. А тим часом укр. сучаснојі програми не дали, а гајдамацтва перелькались, — і вијшло. шчо між укр(ајно)ф(ілами) ј рос. рев. тільки була ріжниця, шчо перші були ипокрити, а другі, — шчирі. Звичайно укр(ајно)ф(іли) навіть не спорились з росс. рев., а говорили: Та ј ми того ж хочемо, тільки не казали, як. — Ја це б міг доказати документально, — бо в мене јсть навіть укр. бунт. прокламації, котрі М. Вовчок і К⁰ писали дља Бакуніна ј Нечајева.

Ваш М. Др-в.

Питајете, шчо таке „Свобода“? — Видавець Турськіј, на 1/2 польак з Набата, індивідуально мошеник, которого навіть фр. поліція шукаје за *escroquerie*. Сотрудники, — одні такіж, другі навіть і на *escroquerie* не здібні. Вся росс. еміграція од јіх одвертајетьсьа. — „Самоупр.“ ініціатива јде з Россіјі, — та дурні вони ј тупоголові. Тепер друкујетьсьа 2 №, — теоретично шче дурнішчіј, та хоч з фактами.

158. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Шановниј земляче.

Chemin Dancet, 14. Јуньа 26 1888.

Получив ја Ваші посланки, лист і 1 арк Товариша. Дуже всьому радїј, окрім, звісно кумедїј Гр-ча, од котрих мені спати хочетьсьа. Печалить трохи

і те, шчо К. Ст. їде через Вас: шкода часу, праці і грошеј. Аже ж стариј редактор, хоч був і „крутопопа“, а всетаки посилав Толмачову в Женеві — і скінчив дні свої ціа постелі в Кіјіві, а не на ешафоті, ні в Сібіру. Ј на яких кондіціях і од кого К. Ст.? Питају через те між инчим, шчо Кузьм-иј маје шче від того року велику працьу (Буддійські елементи в легендах о Паліи и Маркѣ Богатом) і наперед дума посилати молодіј редакціјі дві невеличкі статьті, та не зна, як йому бути, — чи соватись.

Гладиловичејаду ¹⁾ в „Дѣлѣ“ читав, але ніяк не міг пригадати, шчоб тут був в ділі і Кон. Така вже охота до крутіјства! Полтавець! Та мене в усій справі ціј більш усього інтересује, шчо було з Волод. Антоновичем. По теперішнім часам у Россіјі јого мусьять вигнати з профессорства; ја навіть склонниј думати, шчо Аѳиногенъ Яковлевичъ А - чъ дља цього ј цью всьу бучу головнішче збив (хоч возможно, шчо він, знајучи характер Вол. Бон., росчитував, шчо він і сам промовчить і „Дѣлові“ звелить мовчать і через те клевета на народовців вијде гарно). В усьакім разі, по логиці наших і Ваших обрусителів, і то добра виграшка, коли такого „стовпа укр(ајно)ф(іль)ства“, як Ан - вич В. Б., виженуть з университета.

Ја, як буддієськиј монах, або Богородицьа в апокрифах, — і плачу і сміјусь при ціј пригоді. Жалко буде, коли А - ча діти потерпльять на тому, шчо батько посаду стратить; жалко також архивнојі праці студентів з А - чем. А теоріја укр(ајно)ф(іль)ска може шче ј вигра, — бо А - ч в останні роки зовсім в старомодну дудку грав (мені навіть плакавсь на нього один харьківець на $\frac{1}{2}$ вчениј), а окрім того, наганьвав на все укр(ајно)ф(іль)ство кијівське страху, шчоб не сміли компрометуватись.

І треба ж скомпрометуватись власне на львівських народовцях, котрих А - ч і кијане взьали в своју опеку проти нас з Вами. Памјатајте, шчо ја писав в остатніј *Epistola ad K i a n o s*, шчо вони не втечуть од політ. одвічальности: коли не хотьять бути з нами прогрессівними федералістами, то будуть *volens-polens* Пелешо-сепаратістами з „Дѣлом“. Комізм вијшов країніј шче в тому, шчо В. Б. А. з давна член комитету памјатника Б. Хм-ого, за статьту з поводу которого в „Дѣлѣ“ вчепивсь Аѳиногенъ Яковлевичъ (а хто писав статьту: чи Белеј, чи Александр Яковлевич?).

Але пора до Товариша перејти. Нічого говорити, як ја јому радіј. Зміст 1-го N-ра видитьсьа мені вдьачним. Ваша новелька мені подобајетьсьа. За своју ж статьту трохи бојусь, особливо за кінець про білорусів. Ја тоді поспішавсь і бојавсь, шчоб не дуже довго вијшло, — та ј не знају, чи јасно ја сказав те, шчо Білорусь власне дља Слав. Етнографіјі дуже важна річ, — бо в нејі звязь Польщі, Московщини, і Украјини, — та тільки до науки про нејі треба не Стодольського заходу. Дума в же попрохати в Вас цього кінцьа до перекладу, та вже нехај іде так; коли треба буде, иншим разом напишу. Тільки шче бојусь, коли б заголовок статьті не пријняли за претенціјніј. Може б Ви в кінці зробили примітку, шчо статьта готовилась дља другого виданьня, як чисто критична, і шчо заголовок дали јіј Ви.

¹⁾ В рукоп. Гладкевичејаду.

Дуже жалію, шчо мушу скоро виїздити на село, та шче в таке місце, звідки — не то шчо звісного Павлику Шетьєра, — важко діставатись до Женеви, — а то ја б засів писати статті дльа дальших NN-рів Товаришча. Хотілось би мені дешчо з етнографичних матеріалів обробити, а також написати статєжку: Націоналізм і космополітизм в укр. нар. справі. Логично, вона б мусила јти за рец. Стодольщини. Та нічого робити: хај вже јдуть правопись і попи, коли вони Вам подобајутьсьа, а ту статтью пришльу в осени.

Тепер послајау мілкі замітки: Лист Шевченка ј Сміх і горе. Може шче всунете јіх до 1 N. Посилајау також дльа Вас поправки до 167 N Kur. Lw. Поправку про Кир. Розумовського треба б і напечатати.

Посилајау ј 3 статєжки Кузм-ого К. Стар. Будьте ласкаві, одішліть јіх в ред. К. Ст. з листом, шчо коло јіх. Дуже противно обертатись до цих київських Сушкевичів; — покійник Леб. ні грошеј, котрі сам обішчав, за роботу не платив (раз прислав 50 р.), ні навіть на листи не одповідав; нова редакція ні не попросила сотрудничать, та шче журнал перестал висилать (теперь мабуть іде через те, шчо ја прохав сестру абоніроваться). Та куди дітись з матеріалом, шчо набравсьа? Лишити јого мишам на сніданьня? Приходитьсьа жебрувати, шчо б добитись мочи служити свої(ј) же країні. Воно б і нічого, та в самого себе підривајетьсьа пошана до себе.

Ну, та буде об тім! І в загалі на цей раз буде. Кланьајтесь жінци ј Павлику. Останньому покажіть цей лист. Ја јому осібно написати мабуть не вспіју ранішч, як через тиждень. — Та шчо вона за справа, по котріј Ви можете приїхать сюди? Напишіть як будете виїздити, шчо б нам не розминутись. Хоч впрочім ја не певниј, шчо ми виїдемо на село: помешканьня замовлено, а грошеј на перејїзд не ма. Якось то буде!

Ваш М. Др.

До N 167, стор. 2, кол. 2.

Kir. Rozumowski не був зовсім człowiek nie posiadający żadnej oświaty, — а вчивсь і в Петербурзі, а потім в Кенігсбергу, Берліні, Геттингені, — Страсбузі, — обїздив Париж і Јталіју, — знав мови франц., німецьку, латинську. В Берліні вчивсь він під доглядом звісного астронома ј математика Ејлера. Hellbig (Russ. Günstlinge (215) каже про нього, шчо він був вихован добре, мав по знаньня ј говорив прегарно по франц. ј по німецькому.

Перовські були незаконними дітьми Олексіја Кириловича Розумовського (сина гетьмана ј президента Академії). З них 3 здобули титул графів: Лев шчо був міністром внутр. справ в 40-ві рр., і Василь, шчо був оренбургским генер. губернатором, в 1835 р. ходив на Хиву (а не на Сибир), але несчастливо, а в 1853 р. взяв коканську кріпость Ак-Мечеть, котру ц. Микола І звелів назвать форт Перовській. Графом зробивсь в 1835 р.

Третіј брат Олексіј, писав романи з українського панського життья під псевдонимом Погорьльського. Гр. Борис. Пер. нічим осібним не звісниј.

Софіја Перовськаја не походила ні від Льва, ні від Василя, ні від Бориса, а також здајетьсьа, не від Олексіја, — Перовських, а від Миколи П-ого, теж сина Ол. Кир. Розумовського, але од другојі матері.—

159. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Високоповажний Добродію!

Пишу ¹⁾ Вам отсе другий раз, не дожидаючись відповіді Вашої на мій перший лист. Писав Вам уже П-к по поводу листа до Вас Кониського і його наміру— видавати у Львові журнал „Правду“. Я не знаю, що там написав Вам Кон., але боюсь що він написав Вам, буцім то між ним а мною повне порозуміне, а на ділі виходить таке нещастє, що правдивого порозуміня з Кон. годі добитися для того, що у него нема майже ніякої своєї твердої думки, при котрій би він стояв і на котрій би можна з ним спорити й порозуміватися. То твердить з пафосом: наша програма— націоналізм! А скажеш ему, що націоналізм— тільки форма, котру треба заповнити чимсь реальним, то він зараз і каже: ну, се звисне діло, я й сам се кажу. А питаеш його, чим же саме він думає йійі заповнити, — у него й відповідь готова— освітою, тай годі.

Обговорювали ми з ним політичну програму его Правди і з того обговорення виніс я дуже сумне вражіне. В справах домашніх— каже Кон.— треба безглядно бити москальофілів,— се перша точка (на тій точці, як міркую, він погодився й з тутешніми народовцями й Барвінським). Кажу йому що й між москальофілами є люде чесні й щирі, котрі роблять дещо й для народа.— Я й сам це знаю,— відказує він, але як себе поставить нова часопись супротив тих людей,— не каже. Кажу ему, що може б ліпше було спори о національність полишити на боці, пояснювати се питанє тільки науково-історично, а покласти на першім місці оборону реальних інтересів народа?— Ото то й моя думка! І я ж не чого другого бажаю!— каже Кон. Ось Вам і порозуміне першій точці програми.

Друга точка відносини до Поляків. „Тут, конечно— федерація!— провозглашає Кон. Прошу його, щоб переклав сей абстракт на мову конкретну. „Поставимо Полякам— каже він— мінімум своїх жадань: школи народні мають бути руські, гімназія в Бродах руська (коли я замітив йому, що в гімназії тій нема тепер майже ніяких Русинів, а самі жиди, то він відказав: се нічого, нехай жиди вчать ся по нашому, а для мене ся гімназія важна з політичного погляду!), універсітет львівський— русский і ще дещо. Я кажу, що жадати то можна, але що буде, як Поляки не дадуть? А вони певно не дадуть, і ваше мінімум для них буде нечуване максимум. На се Кон. не найшов ніякої відповіді. Я кажу йому, що може б ліпше не жадати нічого категорично, поки не маєся сили взяти самому, а поперед сего поставити на першім місці справу взаємного пізнаня і організації спільними силами демократичного елементу польско-руського для боротьби з шляхтою й жидами-капіталістами.— Ну, се ж річ очевидна, се й моя думка від давна така!— сказав Кон.— і порозуміне на тій точці було повне.

„Найтруднійша точка— відносини до Россії. Конечно з урядом у нас не може бути й розмови ніякої!“— Що ж ви з ним думаєте робити?— питаю.

¹⁾ В рукоп. Пише:

Чи проповідувати против него революцію? — Ні — каже. — Чи мовчати? — І то ні. — Очевидно — каже К. — треба нам боротися з урядом, але освітою. — Як же Ви се зробите, коли уряд всяку освіту підріже вам в самім зароді? — Се правда, — каже Кон. — чорт його знає, як тут бути. — Так щож? Прийдесь вам або ставити йому свої вимагання (як ставив Кон. в „Ділі“ свої умови гр. Ігнат'єву — і скомпромітувався!), значить, входити з тим урядом в розговори (і безплідні!), або вернутися до старої Драгоманівської програми: організації інтелігенції й народа для боротьби з урядом на кождім кроці, мирними й насильними способами. — Але ж очевидно! — каже він, — організація інтелігенції — се й є моя програма!

Таке було наше порозуміне що до принципів політичних, з котрого вийшло хіба те, що він рішився просити Вас — написати для его журналу програмову статю політичну. Я вказував йому, що се якось ніяково, але він настояв на своїм.

Що до практичного боку видавництва, то він хоче зложити комітет ред. з двох людей: він і Барвінський (котрий з сентября переходить до Львова). Коли вони оба якусь роботу відкинуть, а автор єї є у Львові, то має право просити кого третього розсудити справу. „Думаю, каже К., що се буде дуже добре і ліберально!“ А коли я сказав йому, що се буде безплідна забава, бо як вони оба з Барвн. згодяться, то той третій судя буде мати проти себе більшість, — Кон. замість відповіді спитав: а як же би ви думали? Я сказав, що о тій справі ніяк не думаю, а здаєсь міні, що ліпше б було — не робити ніякого суду, а коли статя добра, друкувати йїї, навіть колиб з єї принципами редакція не вповні згоджувалась — NB, з примітками від редакції, в чім і чом з автором не згожується. — Ну, очевидно, що се так і треба! — сказав Кон.

Коли на підставі таких наших розговорів Кон. написав Вам, що я з ним що до принципів порозумівся і згодив ся, то будете теперь знати, як оцінювати таке речене. Я просив його, щоб він помимо всіх розговорів списав би точки своєї програми, як можна конкретно і подрібно, скликав усіх людей, котрих би бажав мати своїми співробітниками, і коли на таким зборі дійдемо до згоди, то я готов робити для его журналу. Тимчасом він поїхав на село і обіцяв скликати збір аж по повороті. Побачимо, що з того буде. Я й не говорю о тім, чи і які має новий журнал шанси — бути розпочатим. Кон. надієся відкись грошей. Чи дістане йїх, — побачимо.

Велика новина львівська те, що Цеглінського перенесли до Перемишля і що „Зоря“ від августва перейде від іншого редактора. Кандидати є три: Коцовський, Борковський і Барвінський. Котрий візьме, ще не знати, — може бути, що Барвінський.

Вичитав отсе про смерть Зібера. Чи не були б Ви ласкаві написати коротенький его некролог для „Товариша“?

Засилаю Вам щире поздоровлене.

Іван Франко.

160. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Д. Франку.

Montées, commune Ouches, H. Savoie (France), pension
Gallay. 6/VIII 1888.

Листи Ваші дістав, але „Т-ша“ ні; кудись запроторили мої женеvські коммисіонери. Вступного слова до статей релігійних не можу прислати раніше, ніж вернусь в Женеву т. ј. через місьаць. Тамо ж подумају ј про рецензіју на Петрушевича. Тільки ја хотів би јејі не писати, бо треба детальніше знати гал. історіју, ніж ја. По змісту 1 N „Т-ша“, — шчо прочитав у „Дѣлѣ“, бачу, шчо він вже дуже виключно літературній, — окрім хиба статті Павлика. Чи не можна б здобути економичного матерјалу з тепер. нар. життя? Навіть з корреспонденціј можна б шчо небудь зшити нового ј поучајушчого.

З „Правдоју“ Кон. накрутив більше шче, ніж можно було ждати. Може бути шчо шче ми ј у одвіті за нього будемо. Та шчо робити? К. тим вище других укр(ајно)філів, шчо хоч крутитьсяа. Через те не треба јого одпихати, — та тільки не слід јому піддаватись. Коли в јого така манера, шчо він каже: та ја ж з цим згоджујусь, то нехај і печата те, шчо Ви јому дасте. Ја своју долю зроблю: напишу вступну статтю, як думају. Пропаде, — то де наше не пропадало! А піде, — то нехај здоров зносить і К. і Барв.! Ховати ж мої особисті статті під псевдонім, чи анонім — ја не згожусь, та ј Вам не раджу. Це значить піддержувати крутіјство ј туман, котрого ј так в укр(ајно)ф(іль)стві більше, ніж можна терпіти.

З К. Ст. не знају, шчо ј робити. Впрочім матерјалів ніяких за старим редактором в мене не зосталось, а зоставсь тільки довг јого за статті (навіть по ціні, по котріј оплачено Стар. драм. сцены, — рублів з 350), — та цього вже нічого ј згадувати. В мене тільки зосталась незалічима біль в душі з цього powodu через те, шчо посередник наш, — премудирј Одиссеј, котрого влопали Кон. з Гладилевичем, — навіть не відповів на лист Кузьм-ого. А біда, як далі бути з новоју редакціјеју: перш усього, шчо вона не відповіла на лист, — це ја вважају за свинство, котрого дарувати не слід. А далі — як же буде з тими двома статтями, шчо Ви пересли від Кузьм-ого? — Так вони ј пропадуть?! Але ж то льудська працьа, — не водицьа! Коли б Ви могли це појаснити редакціјі, то зробили б добре діло. Слід би појаснити ј те, шчо велика стаття Кзм-ого „Буддійські елементи въ укр. преданіяхъ о Паліѣ и Маркѣ Богатомъ“ прьамо привјазується до „Буняка“, — так шчо переміна „многоуважаемаго изслѣдователя“ буде досить глупа. Окрім того така переміна більше збудить поліцејську увагу, ніж продовженьья життя К-ого, — которіј јеј богу, не розуміју, кому в чому шкодив, шчоб јого в гріб класти. На решті, як же таки „многоуважаемому“ вмерти без некролога? Без шток, може пријдетьсяа Вам хоч в Т-шу некролог написати.

20/VIII. Перервав лист бо, напившись води прьамо з глетчера на Mer de Glace, заробив було таку біль в зубах і в уху, шчо чотирі дні крутивсь,

як скажениј, — а потім дістав лист від Олекс. Барв., в котрім він плачеться, шчо не дістав від мене обіцьянојі (!?) мноју программовојі статъті. Мусив ја статътьу дописати ј сьогодні висилају јејі, — але прошу не печатать зразу, а дати на обраду сотрудникам, котрих, пісьа мене, треба поіменовати.

Пишу ј К-ому ј Б-ому проти анонімів (звісно, не россіян, і в політичних статътьах). Пишу Б-ому, шчо починати журнал, поки К-иј не вернеться, не раджу. Шчо з того виђе, не знају. Дуже жаліју, шчо не мају часу зробити копіју з својејі статъті, шчоб прислати Вам з П-ом. Прошу Б-ого, коли він сам перепише јејі, то оригінал переслати П-ові, — але впјать не знају, шчо з того буде. —

Кланъајтесь Вашіј жінці.

Ваш М. Др-в.

Читају ја в Kur. Lw. і в „Дѣлѣ“ про Дрентельна, та ј думају навіть оступитись за цього царського слугу. Звісно, він був ц. слуга ј обруситель, — але нічого спеціального проти польаків як націјі, а шче менше проти українців не робив, — а ненавиділи його пани, польські, як і россіјські в Кијівщині, бо він держав сторону мужиків в аграрних справах. Він навіть написав царьу, шчо Дельановскі правила в гімназіях противні руським інтересам, бо багатші класи в К., В., Под губ. — польаки. Пани навіть один час пустили про Дрентельна такиј анекдот (коли він не хотів під војенниј суд підводити крестьян за аграрні розрухи), шчо, мовльав, у Кијіві тепер генер. губерн. Драгоманов, — бо Дрентельном править Меркулов, М-вим Рудченко, а Р-ком Драгоманов. І в справі универс. јубилеју Др-н держав себе прилично. На свіј лад то був россіјскіј Стадіон, — як і Безак. Inde irae. Так чи личить і демократам і русинам за польськими панами лајатись? Ја мају кілька анекдотів про Др-на, — та куди јіх дати? К. Lw. не візьме. — А чи візьме К. Lw. статътьу з поводу консервативних деклараціј Тихомирова?

161. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми шановний Добродію!

Посилаю Вам під бандеролью на разі два екз. „Товариша“. Як би понадобилось більше, то будьте ласкаві зажадати. Д. Вовку посилаю в Париж. Скандально опізнала нас друкарня, тай то виготовила лиш 200 екз. Некрологи Ваші не могли вже піти до сего н-ра; підуть до слідуючого.

Чи по Вашій думці не булоб добре, як би Ви для слідуючого н-ра написали розбір Сводної літописі Петрушевича? Був би се добрий pendant до розбору Стодольського.

З журнала Кон-ого вийшли, як здається, пісі, як каже Поляк, а по нашому—пшик. Кон. поїхав до Россіі спасати Антоновича, від наслідків свого власного політікованя, а видаванє журнала здав на Барвінського. Був ту Барв. і говорив зо мною в суботу. Щож показалося? Матеріялу крім кількох кореспонденціј нема, грошей ні копійки, а Кон. вийхав з тим строгим наказом: зараз починайте друк, щоб на 1 сент. був н-р готовий. Та Барв. не такий дурень. Він переходить до Львова і має надію взяти в свої руки

„Зорю“, значить, по его думці ліпше ще два разі надуматись, ніж раз рішучо зірвати з народовцями.

Перед відйїздом писав міні Кон., щоб я просив Вас поспішати з написанем статі. Передаю Вам его просьбу, — робіть, як знаєте, але міні здаєся, що коли у Вас нема багато лишнього часу на викинене, то можете спокійно задержатися з писанем статі, аж доки не рішить ся, чи буде в загалі виходити „Правда“, чи не буде *).

З „К. Стар.“ є вам така відомість, що ред. згожується друкувати Ваші статі, тільки під іншим псевдонімом, ніж досі. Значить, будемо мати в нашій літературі о одного „многоуважаемого ученого“ більше! Кумедна якась та редакція! Навіть мене просить на листах приватних до ред. не підписуватися своїм іменем.

Що до статей, засланих до попередньої редакції, то редакція теперішня нічого з тамтих матеріялів не дістала. Все находиться у попа Лебединцева, до котрого й просять обертатися. Я думаю се діло зробити так: напишіть Ви лист до попа, я напишу від себе (за тими матеріялами, які міні треба) і я пішлю оба листи до Трегубова, може він згодиться піти та викопати від „его високоблагословенія“ ті речі, бо листовно сумніваюсь, щоб ми чого доказали.

В отсю суботу ми вийїжаємо на якийсь час на село. Як би Вам прийшлося писати що до мене, шліть на руки П-ка, а він міні передасть.

Хотілось би від слідуячого н-ра „Товариша“ розпочати друк річей релігійних. То як радите: чи давати від разу Верна, чи може Ви пришлете на початок свій вступ?

Кланяюсь Вам і поздоровляю.

Ваш Ів. Франко.

Львів, ул. Зиблікевича, 10. 25/7 1838.

162. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми шановний Добродію!

Отсе вже з тиждень збираюся відповідати на Ваш лист, та за прекрасною погодою, котра не дає всидіти в хаті, годі було. Надіюсь, що Ви одержали вже „То-ша“ і змінили троха свій суд про его виключну літературність. Зачеплено там і бік економічний в статі Арцішевського, і публіцистичний в „Нашій публіці“, — звісно, на скільки се можна було в літературно-науковій формі, котрої мусимо держатись, і при тих силах письменських, які зібралися докола „Т-ша“. До слідуячого н-ру обіщав нам Коц. свою статю про партійні відносини між Русинами, те, що він говорив у Станісл., та не знаю, чи він не розгнівається на мене за „Нашу публіку“, де його зачеплено під маскою „старенького молодого чоловіка“. Хотів би я дати туди також свою статейку про село Добрівляни, де порушено й економічний побит народу, погляди правові й історію польської колонізації на Руси. Обіцяно нам також

*) Не знаю, чи писав Вам Кон., що статі Ваші і ще деяких других людей він думає друкувати анонімно?

кореспонденцію про духовну семінарію, а може бути; що дістанемо ще кореспонденцію про німецькі колонії на руській землі. Не знаю ще, що зладить нам П-к для 2-го нр. Не знаю, чи переслав Вам Барв. проспект „Правди“ Я ту получив з друк. оден екземпляр, дав про него звістку в Kurj., відки вона пішла в Dziennik Polski і Черв. Русь, і тепер Олесніцький злий на мене, немов би я видав якийсь секрет. А секрет воно тому, що Барв. ще не прибув до Львова, а коли б він і зовсім не був сюди перенесений, то мабуть і „Правда“ не виходила б. Посилаю Вам той проспект на всякий случай. Статю Вашу, як я чув від Олесн., Барв. одержав, але хоче заховати аж до 2-го н-ру. Мене просить написати до 1-го н-ру „Огляд політичний“, та я боюсь братися до такої речі, зовсім не по мойій часті.

Що до К. Стар., то чи не добре було б ось як зробити? Жінка моя збираєся йїхати в Россію, так Ви, будьте ласкаві, напишіть йїй конспект того, що вона має для Вас зробити і обговорити, а вона радо се зробить. Як поступа редакція з Вашим підписом, се Ви вже певно побачите в послідній книжці. Кузьм., значить, не вмер, а тільки „сократился“. Причина, задля якої жінка моя йїде в Россію, се та сама справа, о котрій я натякав, пишучи, що може швидко прийдець побачитись з Вами. А справа се така: ми збираємось йїхати до Америки, до Шенандо, де мене запрошують обняти редакцію „Америки“. Плата не бог зна яка, 50 долл. в місяць, значить, мало що більше того, що ми ту отримуємо в Kurj. Та все таки доведеться робити не для чужих а для своїіх людей і дихнути вільним повітрем. Тай школа американська для мене, думаю, важна і цінна річ, а пройти хоч 5-літній курс еї придасться міні дуже. Я поки що доволі здоров, роботи ніякої не цураюся, то й думаю, що чому б не попробувати щастя за океаном, особливо з уваги на те, що тут у Львові й вік сидячи нічого не висидиш. Будьте ласкаві, напишіть міні свою думку про те, і коли може знаєте які практичні сказівки про те, коли і як найлучше йїхати через море, то дуже Вам буду вдячний.

Коли б ласка Ваша була написати для Kurj. про Дрентельна і про брошуру Тихомірова, то прошу; постараюся, щоб надруковано. Про Тихом. требаб може і в „Тов.“ згадати. Читав я про ту брошуру в „Neue Freie Presse“ і дивувався. Хотів було дати в Kurj. ту замітку, та й встидно стало перекладувати. Жду ваших заміток з великою цікавістю.

Кланяюсь Вам і всім Вашим.

Ваш Ів. Франко.

Львів, ул. Зиблікевича, № 10. 3 9. 1888.

163. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Шановниј земляче.

Chemin Dancet, 14. 7 Сент. 1888.

Вернувшись кілька днів тому назад до Женеви, застав „Товариша“. Усе легеньке і поверховненьке, але свіженьке і зачіпливе, так шчо мусить розворушити трохи Вашу публіку. — Коли піде другий №-р? Я Вам скоро пришлю Пер. слово до рел. статей, а також першу частину Австро-руських споминів, — але поки шчо замість остатніх радив би, — коли хочете чого мого, — печатати замітки про правопись і церков (остатнѣ в Павлика).

Про „Правду“ пишу Павлику. Попросіть у нього, щоб розказав. Нудно писать двічі про нудну справу.

Про Дрентельна писати не буду, — бо все таки я про нього мало знају, та і чорт з ним: все таки він був царськиј генерал. А про Тих. коли писати, то треба б трохи довше, бо не хочеться тільки репортером його „доморощеної“ мудрости јавлятьсѣ. Чи пријняла б редакція К. Лw. три статейки в роді Ваших про панславизм: 1) резюме катавасіі Тихомирова ј його антифонів, 2) огляд еволюціј „народ(о)вольства в Тих-ові, 3) критику відносин між росс. соц. рев. рухом і справоју політ. вольности в Россіі. Та ще дізнајтесь делікатненько, чи може К. Лw. заплатити за статті, чи ні? Звісно, ја напишу ј без плати, а коли були (б) дејакі гроші, то здались би на книги, бо ја багато вже потрібного з галицьких виданьнь не мају (напр. Библиографіи Левицкогo), а грошеј чорт ма. (Мені таку міну, здајеться, підвела цензура, шчо 3 місяці праці мојејі ј жінчинојі до посліпліньня очеј пропадајуть марно).

Ваше подорожжѣ в Америку мене дуже інтересује і ја жду від нього користи ј дльа Вас і дльа справи, хоч бојусь, шчо на перших же порах Ви попадете в конфлікти з попами. Вже одно те, шчо Ви појідете, непременно викличе проти Вас јаку небудь „Червону Русь“, а далі діде ј до митрополита. Ну, ј піде. Та вовка бојатись, — в ліс не ходити.

Про Вашу дорогу нічого не мају порадити, бо не мају жаднојі ідејі, јак јідуть в Америку, окрім того, шчо читав иноді в газетах. Тут јесть коло Женеви один американець, з котрим ја недавно познакомивсь (він до мене обернувсь з поводу мојіх літер. работ) ј сими дньами він буде в мене, то ја јого поспитају хоч про те, в јакиј сезон најліпше јіхати через океан; не думају, шчо б глибокоју осіньню, або зімоју.

Про шчо спитати Вашіј жінці ј П-ку, јак појіде в Росс(і)ју, — з мојіх справ, — пишу окремиј листочок, котриј прошу Вашу жінку ј П-ка добре прочитати, шчо б привезти мені по возможности точні відповіді, хоч ја практичного послідку з того ј не жду, бо, јак чују, Н. В. К. дуже хориј, так шчо навряд виживе. А другі... Хай јім вибачить бог та свѣта мати!

До того, шчо ја написав в листку, додам просьбу јак небудь видрати в Петерб. у Цвітковського статтью „Изъ народной словесности и старинной письменности“, ј переказати јому, шчо ја дуже перепрошују јого за те, шчо понепокoјів јого својеју комиссіеју, і шчо ја б сього ніколи не дозволив, јак би він сам мене до того не визвав.

Так багато треба писати, шчо цеј листок так і обірву. Кланьяјусь дуже Вашіј жінці. А шчо Ваша династіја? Мојім дітям добре повелось у горах.

Ваш М. Др.

Ще одно запитају: чи К. Лw. взяв би серіју статіјок про політику українську у відносинах до Польщі з поводу напр. апокрифичних прокламаціј, шчо Польські газети взьали за настојашчі? Шчо Ви думајете про ті прокламаціј, — звідки вони дістались до редакціј? і т. и.

164. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми шановний Добродію!

Пишу Вам коротенько, бо дуже зайнятий, тай ще й очи троха болять. Тільки вчора я видер 1 н-р Товариша з зубів поліції. На днях думаю розпочати друк 2-го н-ра, куди й дам Вашу статю про правопись. Що крім неї і крім своєї беллетристики дам до сего н-ру, ще й сам не знаю, бо досі ніяких матеріялів ні відки не дістав. Впрочем і не диво, люде з вакацій ще не поїздилися.

В „Правді“ Ваша стаття друкується як програмова від редакції, значить, без Вашого підпису. Я даю туди статейку про молоді літа Федьковича, — властиво голий матеріял без ніякої філософії.

Ред. Kurjega просить Вас о присилку обіцьваних статей, платитиме за них по 3 кр. — від стрічки.

З нашим подорожем у Америку і в Росію поки що вийшла задержка, бо жінка не зовсім здорова. В Кііві ми думаємо бути аж на різдвяні свята, і постараємось сповнити по змозі все, що Ви повинотували.

Рукописів Ваших про релігію і споминок жду. Просив би також о зворот тих книжок, що переслав посліднім разом. З села допоминаються оповідань про богатство і бідність і про хліборобство. Коли вони ще є у Вас, то пришліть під бандеролью рекомендовано.

Я зайнятий тепер порядкованєм збірника приповідок галицьких, котрий хочу друкувати в Академії Крак. Порядкую їх поазбучно і беру тільки такі, котрих нема в збірнику, виданому в Петербурзі і впорядкованому Віслоцким (1868). Таких нових приповідок ураз і(з) варіянтами є у мене вже ок. 3.000, головно позаписуваних в Нагуевичах. При кожній приповідці ставлю село, де записана, і заховаю всі осібности діялекту, а надто, де треба, додаю пояснення річеві й язикові, і словарець при кінці. Думаю, що збірничок вийде гарний і пожиточний. Особливо по части божественній у мене багато є такого, що давнійші збирачі-попи ніколи не посміли б були записувати. Не знаю тільки, чи Академія усе те так спокійно й видрукує.

Кланяємось Вам обоє з жінкою.

Ваш Ів. Фр.

Львів ул. Зиблікевича, ч. 10. 25/9 1888.

165. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. 28. Септ. 1888.

Що з Вами робитьсья, шчо не ма звістки? Може вже в Америку вибравались?! І від Вовка мају аж два листи, в котрих він питаје про Вас. Каже, він вислав Вам роботу дльа Otto, получив від нього подьаку за ту роботу і просьбу далі робити, — але не мајучи від Вас звістки, він не зна, шчо він мусить робити. Вдовільніть його, будьте ласкаві. За одно про Вовка скажу, шчо, як побачите Олесницького, то скажіть йому, шчоб написав до Вовка лист, в котрім би запрохав його до сотрудництва в „Правді“. Треба, шчоб редакція обходилась по льудському з сотрудниками.

Мені писав Барв., шчо, будучи ві Львові, бачивсь з Вами і шчо Ви обіцяли писати в „Правду“. З моєї статтеї він зробив не по моєму, але і не по першому своєму, — а власне напечатав її, за підписом „Видавництво Правди“. Чи додержить редакція консеквентно всіх тих герезів, які написані в тій статті, а надто як приїде автор „Оповістки“ (котру ја вилајав на всі боки в листі до Барв.), не знају. Але ніколи старші народовці не робили стільки уступок нашому напрямку, — то ја думају, шчо нам треба держати себе так, шчо не можна було сказати, шчо ми не помогли „Правді“ стати на ноги. Звісно також, шчо треба нам добитись того, шчо наша часть в редакції була гwarantована. А дльа того, як пријдуть Б. і К. у Львів, то треба влагодити колективну редакцію, в котрій ачеј же Ви і П. пријмете долю.

Шчо Ви скажете про думку передати в „Правду“ богословські статті, коли на них знајдуться осібні гроші?

Шчо також скажете про те, шчо программу Правди дати в Кур. Льв. як в најширших витягах? До мене обертались недавно польаки з Галичини, — доволі впливові, з запитом про те, јака може у них з нами (бути) згода? Хај знајуть, чоґо ми хочемо, та хај розберуть нашу программу і покажуть при цьому і своју.

Послав ја Вам сьгодні № 7 J. de Genève зі статтею про Штросмајера. Дуже б прохав Вас перевести її усьу в К. Lw. Резонів, ја думају, розказувать нічоґо. А коли хочете, ја Вам розкажу другим разом про посередника між Римом і Штросмајером, італіянця Tondini de Quarenghi, котрій був і в мене і переклада Шевченка на іт. вірші. Як будете перекладати мою статтею, то зробіть увагу, шчо половину її підтвердив, сам про те відајучи, Побьедоносцев.

Шчо ж Ви, їдете в Америку? А Ваша жінка, чи поїхала в Кијів? —
30 Септ.

Получив Ваш лист і бачу, шчо дејаки мої слова про „Тов.“ і „Правду“ не до діла, коли Ви починаєте печатати № II Товариша. Посилају Вам дльа нього першу голову моїх Споминів. Думају, шчо вона пријдеться до ладу при теперішнім настроју до згоди партій коло практичних справ. А впрочім віддају їх Вам на суд. Дальшу голову пришљу не забаром, — та, ја думају, на 2-ій № Т-ша досить буде і першої. Возьміть у Павлика лист мій про церкву, — частину того, шчо ја писав до NN (Смалья Стоцького) в нашій переписці про правопись. П-к мені казав, шчо цей лист буде друковатись вкупі з рец. на Стодольського і статтею про правопись. Може б тепер же пустити його за стат. про правопись, — звісно, написавши додаток від редакції, котрій би привязував одно до другого. Воно можна відкласти це і на 3 №-р, — та, коли јесть місце, то ліпше вже цю мою публіцистику викинути в публіку заразом, — а на 3-й № ја дам шчоє більше гелертерське. — Впјать таки і це все віддају на Вашу волю.

Про багацтво шче јесть у нас, а Хліборобство зовсім не маје. Б. і книжки Ваші цими днями вишљу.

Чим боліе Ваша жінка? Чи шчо гострого, чи другого чада ждете?

Не забаром вишлю Вам початок французської праці моєї і дочки моєї про болгарські легенди, — подібні до українських.

Статті про Тихомиріаду сьяду писати скоро; треба пождати, поки видуть ще дві брошури нігілістичні про це.

Ваш шчириј

М. Др-в.

166. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet. 14. 30. Окт. 1888.

Шановний земляче.

Посилају Вам цілу в'язку паперу. Вона вже давно готова, та за хору боју очеј і всьакими клопотами ніколи було перечитати, — та таки ј від Вас чекав звісток про Товариша. Аж ось сьгодні дїстав лист від Павлика, — шчо Товариш вже не Ваш, — так ја думају, шчо моје писаньня пропашче, то посилају јого Вам, прочитајте, — та хоч викиньте. — А замітку про казки попросіть Вашу жінку переписати та пошліть у К. Ст. (моєї жінки письмо шче перельака наших мудрих зајців). За одно попросіть, шчо б вернули статтьу про вдову, коли не хотьать печатати.

Получив сьгодні (тільки після того, як написав Ол-ому) Правду. Шчо јого робити з тим дурнем Кон-им? Ја вже думају просто протест писати Б-ому, шчо б помістив у Правді. В усьакім разі треба, шчо б був ред. комитет, а то сьупризів і сорому не обберемось.

Поки шчо проберіть Ви в будущім №-рі львівській Січовій комитет за те, шчо зьлакавсь покликати мазурських крестьан. —

На чому стала справа „польсько-руського демократ.“ товариства? —

Простіть, шчо сьгодні більше не пишу: очі болять. —

Еге, згадав. — Прохав мене Кормош¹⁾ з Перемишля прислати јому книг mit Nachnahme. Ја послав јому просто, — а гроші прохав післати Вам. Думав через Вас закупити книжок (Мені б хотілось Карловича Литовські (?)) казки, а також другі подібні відбитки з крак. Wiadomości, — та Левицького Бібліограф.), та не мају ј звістки від Кормоша, чи получив книги. —

Брошьур. наших Про бог. та бідн. і т. и. не ма зовсім. —

Ваш М. Др-в.

167. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми шановний Добродію!

Не писав Вам доси раз за клопотами, а по друге за для того, шчо у мене (я(к) і у Павлика) те саме лихо, шчо й у Вас, — очі болять. Та отсе спішу передати Вам деякі новини і відповісти на деякі Ваші питання. Своєю подорож до Америки я відложив до весни головно за для того, шчо жінка нездорова і надієсь другої дробини. З розмов моїх з д. Сіменовичем виходить таке, шчо „Америка“ стоїть не добре і шчо їм там головно потрібно чоловіка до лавки купецької. З другого боку люде, знаючі о. Волянського

¹⁾ В рукоп. Кормош.

особисто, вияснили міні, що порозумітись з ним було б міні доволі тяжко. На всякий спосіб треба се діло ще добре роздумати.

Кормош писав міні про получені від Вас книжки і обіцявсь прислати гроші частками, та поки шчо нічого не прислав. Про те я постараюсь для Вас дістати Бібліографію і казки Карловича (NB. Карлович видає тепер у Львові збірку казок білоруських, скоро вийде, зашлю Вам), — а опісля з Кормошем обрахуюсь.

Кон. прийїхав до Львова, рівночасно прийїхав сюди й Барв. Кон. хлопче об устроєню комітету редакційного, до котрого по его плану, а, як він каже, „по порученю всеї України“ належати мають: він, Барв., я і якийсь Петро Левіцький, котрого я не знаю. Статі про Славян Кон. не писав, але хто писав, — не каже. Мій „політичний огляд“ ему дуже не до соли, і він своїм звичаєм передає міні, що Потебня так на него розізлився, що взяв назад своє слово — писати в „Правду“.

„Товариша“ узяли молоді люде, студенти, на себе, покликаючись на те, що повстав він за їх ініціативою, хоч я сплатив більшу половину кошту. Йім хочеся мати свій орган, де б вони могли самі себе показати. Годі нам було з ними спиратися, особливо тоді, коли вони поставили діло особисто, а не прінципально. Що зробити з Вашими замітками „Сміх і горе“, я ще й сам не знаю. Може мні удасться помістити замітку про Сумцова в „Товариші“, а замітку про Костомарова в „Правді“. Що до мемуарів, то будьте ласкаві їх писати дальше, я надіюсь швидко розпочати видаване дальших томиків наукової бібліотеки, то можна буде їх там надрукувати. А коли в журналах не найдеся місця для „Сміху й горя“, то подамо його хочби н. пр. в додатку до найблизшої книжочки про „Козаків.“

Статя Ваша про вдову, о кілько я знаю, буде друкована в К. Стар., не знаю тільки, чого вони так довго йїї квасять. Замітка, котру Ви тепер прислали, вже переписана і вислана буде нині або завтра враз з моєю новелою „Чума“. При тїм я напишу йім *urgens* про Вашу статтю. „К. Стар.“ має, як каже Кон., доси ок. 400 підписчиків, а з новим роком є надія на більше. За новелу міні заплатили по 1 р. 50 коп. від сторони друку.

Комітет вічовий я вже лаяв в Kurj. Lw. і за відозву і за мазурських селян і за постидне „виясненє“ в „Przeglądzie“ (моральним автором его був народовець „Лінинський.), і гидко вже вертатися до того сюжету, та й не знаю, чи можна буде при новому комітеті „Правди“.

Отсе вчора получил Дашкевича розбір Очерков укр. литерат. Петрова. От книжка, від котрої і ясно і відродно на душі робитьсся, а написана з таким теплим чутєм до України, що ледви чи котрий з „записних“ українофілів здобувся б на него. Не знаю, яким би способом роздобути для Вас сю книжку. В крайнім разі пішлю Вам свій екземпляр, коли Дашк. не догадаєся сам Вам його прислати. Книжка ся мабуть і не буде в продажі, се відбитка з „Присудженія Уваровскихъ наградъ“, стор. 265, т. є. мало що менше самого Петрова.

З польско-укр. товариством діло може й вигорить. Конечно, з Русинів ніхто н.м. не заінтересувався, а бодай нікого не видно, але з Поляків зби-

раєся помалу купка. Сими днями має бути зборище, хоч і невеличке, на котрому думаємо радити над статутом і подати його до затвердження. Заінтересувалися сим ділом між іншими Ревакович, редактор Kurj. Lw. Леваковський і Оржеховський, послали до Ради держ., і дещо троха з молодших людей. Скоро уляжесь трус по поводу руського царя (трус газетний, що займає багато місця і часу), то я почну дальше писати статі про організацію сторонництва демократ. З новим роком думаємо також (три нас, я, Вислоух, той, що видавав Przegl. Społeczny, і Ціпсер, жидок, віденський кореспондент Kurj. Lw. (видавати газетину людову русько-польську) туди, конечно, приступив би й П-к), з цілю на разі — вплинути на найближші вибори. Дехто покладає надію й на комітет, вибраний вічем міст, але здаєсь, що з тої кори мяса не буде.

Жінка моя просить сказати Вам, що коли будете мати на будуще що небудь переписувати для К. Стар. або других яких рос. журн., то не трудіть своїх Пань, але присилайте їй, а вона охотно приймесь і совістно усе зробить тай швидко.

Кланяємось Вам і поздоровляємо Вас.

Ів. Франко.

Львів 6/11 1888. Ул. Зиблікевича, ч. 10.

168. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. Geneve. 11 Nov. 1883.

Шановниј земляче.

Кумедно оце, як ми троје під рьад на очі заслабли. Чи не закласти нам сліпецьку спілку? Ви ж можете у нас і за лирника јти, навіть нові думи складати. Воно б і з того боку було б добре, що могли б з честию викрутитись із тої плутанини, шчо натворилась коло Товаришча ј Правди. От уже свьата правда, — шчо ліпше з розумним згубити, ніж з дурнем знајти!

Комбінації Ваші з рукописьами, котрі назна(ча)лись дльа Т — ша, наврьад практичні. Ділити „Сміх і Горе“ між Тов. і Пр. незходно; то все писане під одним тоном і мусить ітти вкупі, најліпше як би в „Т — ші“. Мемуари, — як Ви кажете, — до Козаків ніяк не вьажутьсьа і у Наук. Библ. не јтнуть. Та ј мені писати јіх частинами було б највигоднішче, — в антракти житьтьа (Ја П — кові писав, шчо ја викінчив до пријіздy у Львів у 1873 р.). „Правда“ коли б і згодилась печатати Спомини, то з четвертојі голови, певно, розсердитьсьа, як діде до Вол. Барв. Все звертајетьсьа до того, шчо најліпше б печатати в Тов., — так коли ж ја старішчиј навіть від Вас, а туди треба молодих чи навіть молодчих. Хиба підписати це все, замісь М. Др., Світозор, або Зорька Др — в?

Како будеть сіе? — з „Правдоју“, — зовсім мені темно. Ја писав П — ові, шчо послав Барв. лист редакції з powodu москвофагії ј доносу на Червонорусів; ја приложив пріватниј лист до Б., в котрім кажу, шчо коли того не напечатаять, то муситиму зајавити, шчо ја на просьбу ред. написав Програмову статтьу, але тепер зрікајусь Правди ради вопіјущојі нєконсеквенції. Писав також, шчо неконсеквенція 1 N — ра примушује мене настојувати на тому, шчо казав ранішче, — шчоб був ред. комітет. Коли б повер-

нуло на те, то, прошу Вас, підпирайте і Ви цю думку. Я писав Б—ому і Кон., шчо подају голос у комитет за Вас і Павлика. Коли-ж обом Вам там не можна бути, то ја прошу Вас, підперайте кандидатуру П—ка. Резони ось які: Ви вже і без того пишете в Пр. і зходьчись з Правдьянами матимете свій вплив, а окрім того це підніме духа П—кові, котрого јавно обминајуть Правдьяне.

13 Нов. Вчора дістав лист Кон, спеціально посвьячениј мојему протесту. Каже, шчо пише јого, — „побалакавши з Франком“. Јаке було те балаканья, — чи таке. јак розмова одного панка з царем Миколајем, котриј јому сказав: „пошель вонъ дуракъ!“ а потім тој панок хваливсья, шчо „разговариваль с Государемъ“ — чи инша, К. не каже. Пише ж, шчо јак мій лист надрукује Правда, то зараз же вмре, а јак надрукују ја, то вмре на 3—му N—рі, бо в першому случајі ті, шчо піддержујуть Правду, образьатьсья, — а в другому шчо буде нічого не каже. З першого преміссу можна б подумати, шчо ті, хто піддержујуть Правду, сепаратисти і москвожерці з принціпу, — так ні: сам К. каже, шчо опротестовані мноју дописі — помилка, на котру јому вже показувано і без мене.

А над цими всіма мудрими консідераціями К. пише такиј загальниј: „З того, що я чув і бачив (на Україні), я конечно запевнивсья в великій потребі органу, котрий б(и) не зразу, а повагом будив сонних людей и проводив хоч по троху поступові думки. Я запевнивсья, що такий орган на перший час, коли зичить собі житья й впливу, то мусить чимало де в чому (детальному) не зходитись з Вами“. *) — Јаким робом з цього виходить, шчо ја мушу взяти назад свій протест проти москалежерства і доносів австр. поліції, — ја ніјак не второпају. Ја відповів, шчо опротестовані речі не деталі, а оснівні і через те ја пропустити їх не можу і шчо смерті „Правди“ не бачу непременно, коли редакція стојатиме на тому, шчо національну ненависть треба ширити і доноси треба подавати; — вона тільки дасть мені чесну одставку, — та і житиме собі, јак зхоче. А про загальниј *considérans* К. пишу таке: — „це все, простить, зовсім не по мојому адресу. Ја навряд чи не најсмирнішчиј, најпоміркованнішчиј з усіх українських „воздыханцевъ“ (***) котрих ја шче і доси мајже всіх знају особисто, з гори і з низу; та тільки в мене нема двох јазиків: одного дья шепотінья, а другого дья голосу, одного дья поезії, другого дья прози і т. ин. Ја завше стојав і стоју за тим, шчо б іти повагом, — та тільки в один бік, а не скакати на всі боки. Дајте мені гурт, котриј би згодивсь на таку політику — чесно, безповоротно, то ја готовиј стати шче смирнішчим і навіть згоджусь, шчо б мені гурт відмірвав кожний мій ступень, аби тільки в певний бік“.

Виписав ја Вам і слова К. і мојі, шчо б показати Вам манеру крутіїв россіјських і галицьких, — котрим, коли вкажеш на їх крутіїство, то вони

*) Јак Вам подобајетьсья це — чимало де в чому? Мені воно дуже мило, бо нагадује молоді часи, коли ја драгував одну полтавську панночку, дуже покірну, котра написала својї матері: *можетъ быть, пусть Марья привезетъ мне платокъ*“.

**) Секта така јесть у Московщині, котра хвалить Господа духом і жде, поки Дух св. зїде на землю, і дья того вони на зборах воздыхајуть.

відповідають: та бачите, Др — в занадто великій радикал“. А в решті, шчо тепер буде робити зі мною К. і його „Правда“, господь відає, а може і він не відає бо з такою логикою, як у К-го і К⁰, може бути все як раз несподіване. —

Як же Ваше Польсько-Руське демокр. Товар? Я радий, шчо воно не закопалось у пісок, — та тільки глядіть пильно, шчооб ні в программі, ні в прокламації не було мови про відбудованьня Польщі від моря до моря (Польаки так вже привикли, шчо все мусить робитись дльа того), а просто шчооб справа була поставлена на практичний ґрунт, — поправу стану обох народів у Галичині.

Чи Ви думаєте поговорити про програму Правди в К. Lw.? Чи можна буде сподіватись, шчо К. Lw. надрукуює мій лист, коли Правда не схоче?

У нас тут справа виданьня російського органу з децентралістичним напрямком посувається на перед, — та її пошкодили арести в Москві, про котрі аж сміх і горе було читати мені в Дѣлѣ: панславист Гольцеръ, — а далі Гельцевъ, та все таки панславист. А Русская Мысль же не за горами!

Спасибі Вашій пані за клопіт і за обіцянку; стидно мені клопотатись жеї з маленькою дитиною мјеїу перепискою. Буду тут обходитись; тільки ось біда; руку мојеї жінки самі кијане знають, то і бојаться, — а дочка, котра писала за К — ого, через 5 — 6 тижнів їде в Болгарію. Давати кому чужому переписувати — псевдонім відкривати. От тобі і знай!

Будьте здорові.

Ваш М. Др — в.

Забув написати про Дашкевича ¹⁾. Коли Ви не допоможете мені здобути його книгу, то ја ніяк жеї не здобуду. Зостається одно; напишіть йому, шчо знаєте одного писателя, котрий спеціально інтересується справою і не незнакомий і з самим Дашкев., та не сміє обернутись до нього просто, — то і просить через Вас дати йому екземпляр. Будьте ласкаві, напишіть це скорше.

Ваш М. Др.

169. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми шановний Добродію!

Пишу Вам по першому засіданню комітету „Правди“. Зійшовся той комітет в суботу: Кон., Барв., я і Петро Левіцький), старий українофіл, шчо перенісся сего року сюди з Тернополя, але ні в чім не брав ніякої участі, чоловік як видно, недалекий, але не приналежний до тутешної „фамілії“ і з „свіжими очима“. Олесніцький уступає з редакторства, хто буде на его місці, не знати ще. Против прийняття П-ка до ком. Кониський стоить рішучо, здаєсь, шчо противний тому й Барв., хоч про се з ним не було мови. Я стою за тим, шчооб на разі бодай віддати П — ку корректуру й адміністрацію, шчо дало б єму хоч 30 гульд. місячно заробітку, а там далі ми побачили б, як би се діло дало зробитися. В справі Вашого протесту я конечно стояв за его надруковане, але коли Кон. і Бар. рішучо стали против того, а висказав таку думку, шчо тепер, коли є справді комітет і коли статя програмова під-

¹⁾ В рукоп. Дашковича.

писана не Вами, а редакцією, насправедливіша річ самій редакції поправити хиби 1-го н—ра. На се комітет пристав і поручив міні написати в тім дусі вступну статейку. В ній я думаю пересказати своїми словами оба Ваші застереження і проти пропаганди національної ненависті до моск. народу, (тим більше, що між desiderata'ми, які привіз Кон. з Укр. по поводу 1-го нр., на першому місці стоїть „писати въ духѣ примиренія укр. нар. съ сосѣдями“) і проти доносу на Славян, і проти помилки Михальчука о обопільнім заприсяженню переяславської угоди (помилки, підхопленеї вже, з Ваших слів, Борковським в „Зорі“). В статях, що мають іти до 2 н—ра, ми повичеркували багато таких річей, так і видно було, що Кон. і Барв. на випередки старались не давати причини до нових протестів.

Що Ви супроти сего думаєте робити з своїм протестом? Коли що Ви схочете його конче надрукувати, то я міркую, що Kurj. дасть Вам на него місце. Але, здаєсь міні, лучше буде зачекати до вихода 2—го н—ру. Те, що я напишу замість Вашого протесту, я поперед усього прочитаю П—ку і з ним разом обговорю, і міркую, що комітет нічого не похерить.

А тепер до наших осібних видань. У мене сими днями найдуться надбюджетні гроші,—Просвіта друкує по руськи мою „Гаву“ в своїх виданнях,—так от за гонорар той я хочу видрукувати хоч дещо дальше з Наукової бібліотеки. Ми говорили з П—ком о тім виданю, і рішили, що краще буде розширити крихту єї програму на „Науково-літературну бібл.“ і видавати в форматі таким, як була бібл. Олесніцького, і випускати в світ маленькими книжочками, по дешевій ціні (10—20 кр.), та за то частійше. Оттак пішли б Ваші мемуари в 3—4 книжочках, могли б іти осібно й замітки „Сміх і горе“ і т. і. Першу книжочку (1 главу Ваших споминок) я ще сего тижня даю до друку. Хотілось би міні давати в тій бібліотеці й поодинокі твори Шевченка з критичними і историко-літературними вводами, далі твори других письменників, важнійші народні пісні і т. і. В сьому ділі я буду поперед усього просити Вашої помочи. З творів західно-європейської науки між першими підуть переклади з Верна про релігію, і Вельгаузена коротка історія жидів. Для цілей того видавництва я смію запитати Вас ось о які речі:

1) Чи є у Вас твори Тредьяковського, нове видання з вступом?

2) Чи могли б Ви зладити ще сего року ввід до думи про Самійла Кішку, і яких би Вам до него треба матеріялів?

3) Чи сюжет Шевченкового Петруся“ (звісна пісня народна) є сюжет вандруючий, західно-європейський, і які є его протоплясти? У нас колись в „Зорі Галицькій“ була интересна допись з Жулина (пов. Стрийського) про ніби историчну підкладку сеї пісні. Коли б Ви згодились обробити сю річ, то я прислав би Вам і копію дописі і ті варіянти пісні про Петруся, які у мене є.

Для інших цілей, про котрі скажу опісля, запитую Вас: Чи є у Вас готова рукопись дальшої частини Політичних пісень, а коли ні, то коли могла б бути готова, і якого обему вийшла б книжка? Ту є деякі такі знаки, що вказують на можливість єї скорого видрукування.

Будьте ласкаві екземпляр „Рокусія“ Кольберга, що є у Вас, переписати в свою бібліотеку,—я дістав другий екземпляр. „Zbiór Wiadomości“

ја виписав і вишло на днях ураз із бібліографією. Від Корм. частину грошей получив.

Жінка моя і П—к просять Вас не робити ніяких церемоній з присилкою своїх праць для перепису. Чи дочка Ваша, йїдучи до Болгарії, не зможе по дорозі загостити в нашу палестину і побути хоч кілька днів у Львові? Ми були б дуже раді, а при тій okazji могла б привезти й деякі книги (Громади і т. і.). Коли се тільки можливе, то зробіть.

Кланяємось Вам широ.

Ваш Ів. Франко.

Львів 19/XI 1888 Ул. Зиблікевича, ч. 10.

170. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin dancet, 14. 3 Дек. 1839.

Шановниї земляче.

Оце тільки тепер мају час відповісти Вам скілько небудь докладно. — Про мій лист у Правду і про жеї редакцію вже огидло і говорити. Звісно, навіть ліпше, шчоб поправив тої хто нашкодив, то б то редакція, — хоч воно і смішне: — Хто ж Вам винниї? Де Ваші очі були? спита публіка. Та і які гарантії, шчо завтра того ж не вдієте? — Ну, та це діло самої редакції, коли вона видізе смішити люд. А ја бојусь, шчо Вам вимажуть јаснішчі місцьа замітки, або шчо Ви, як не россіянин, не завважете дејаких точок, котрі безпреміно треба зачепити. З таких точок найголовнішча — спомин про те, шчо Костомаров вирік анахтему тим, хто проти Перејаславської унії, та про те, шчо Антонович сам монумент порьадкував і під „единою нераздільною Россією“ (котру переложив Јузефович з јакобинської *La republique une et indivisible*) підписавсь. Кажуть, шчо Кон. не подобається мій спомин через те, шчо він понаписував у Дїлї про кїївські јубилеї. Так не зоставляти ж¹⁾ через це публіку в тумані. В загалі один з најперших обовјазків укр. журналу вивести справу укр. сепаратизму з туману. Коли справди јесть сепаратисти, — то нехај вилазять на світло, хоч не з іменами (шчо булоб најчеснішче і в усьакім разі најліпше), то хоч з јасними програмами. А коли јїх не ма, — то нічого світ баламутити.

Про состав редакції писав мені Барв. Про П—ка не згадује. Дивниї мені цеј радикалниї комитет, в котрому засідають торїї, і в котриї з двох радикальних кандидатів про одного і слухати не хотять. Зостається тільки доповнити пісню:

Ој, ти брате, ти Мусіју,
Чи бачив ти чудасіју? і т. д.

новими куплетами, — котрим впрочім в нашій стороні і кінцьа не передбачиться.

Про Ваш новиї план „Науково-літер. бібліотеки“ можу тільки сказати, шчо можна і так! Аби виходила! Ја вже писав П—кові (котриї вмовляв

¹⁾ В рукоп. з.

мене, щоб я не протививсь окремому виданьнью моїх споминів), — шчо прошу прислати мені корректуру споминів. —

На Ваші запити відповідаю:

1) Тредьяковського в мене не ма.

2) Про Сам. Кішку можу написати, та тільки по новім року; матеріалів ніяких мені не треба, бо після мого коментарію в Ист. П. појавилась до того тільки Науменка робота в К. Стар. —

3) „Петрусь“ безспорно *Wandernde Geschichte*; написати про це не трудно, та треба б шче переглянути, чи не ма європейських варјантів в виданьнью Child, та јого за божевільною ціною (400 фр.) ја шче не бачив II-го ј III-го томів. Пријдеться прохати Вовка, щоб глянув у Парјжі. —

4) III-ј вип. Політ. Пісень у мене готові до печаті, коли печатати в Женеві, ј не готові, коли де инде, — бо самі пісні переписані сотнеју ортографіј і јих чортова безодња; одних про рујну Січі більш 100 варјантів. Објем книжки мусить бути подібні до I та II-го випуску.

За Левицького ј другі лубјазности Ваші ј жінки Вашојі дуже вдячні ја з Лідоју, — та Ліда појіде в Булгаріју сама — через Відень і Пешт. Жених жејі стріне тільки в Царєброді (коло Драгоманського пассу!!), де вони будуть вінчатись. Значить, в Галичину можуть заглянути тільки за рік, коли може појідуть у Росіју. Ја було думав, щоб хоч у Відні як небудь притулитись Ліді на день-два в якіј галицькій родині. Мені ј писав був Јаросевич з Кракова, шчо обертався до д-ра Озаркевича, — та це читају в Дѣль, шчо сам Јаросевич помер! Шість раз жалко, — бо по листам видно, шчо був шириј і розумніј чоловік. Будьте здорові.

Ваш М. Др — в.

Чи буде шчо в *Kur. Lw.* про программу Правди? — Ја написав для російського журналу, шчо буде виходити тут — статтью: Земскій Либерализмъ въ Россіи. 1855 — 1883. Вона буде листів на 3, коли б жејі напечатати брошуроју. Ја думају жејі видати ј по англійському, — але најкориснішче б було пізнати рос. земскій рух — польакам. Шчо б можна було зробити дља того?

171. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановний Добродію!

Посилаючи Вам „К. Стар.“ і „Гаву“, берусь отсе приписати Вам кілька слів про наші справи. Стоять вони дуже скандально, а найпаче справа „Правди“. Народовці зробили проти неі невеличкий страйк, не хочуть Кон. дати з поміж себе редактора. Я раджу Кон. взяти Остапа, так він пішов радитись у поліцію, чи можна Остапові бути редактором, а в поліції сказали: „*nie radzimy*“. І пішов чоловік крутитися, як та вівця, що має крутець, і докрутився до того, що й комітет ним вибраний отсе вже два тижні не сходиться, і рахунків йому Ол. не здає, і сам він уже думає покинути видаване „Правди“ і перейти на збірку або що, хоч каже, що на будущий рік на видане „Правди“ запевнених є місячно 130 р. грошей крім пренумерати. (Пренумерантів є з Галичини поверх 100, з Укр. ок. 50). Я вже кілька разів говорив Кон., що комітет такий, який тепер є, не має ніякої рації: зараз по

его відїїзді зі Львова розлізся, — отже він розлазиться ще перед его відїїздом. І не диво коли Кон. уважає його за свого поштуркача. Ані Барв., ані Левіцький не написали нічогосінько, та ні, брешу, Барв. написав (і видруковав нікому не показавши) глупу замітку редакції до дописі Бучинського з Станіслава і не менше мудру замітку до листу Українця, а міні що разу загадують: і те зробіть, і се зробіть, як колиб у мене не було й своєї роботи по горло; огляд політичний, в котрім я попробовав поглянути на наші національні спори в Галичині з боку соціальних інтересів, Барв. сам відкинув, а уступи, котрі ми повикидали Кон-му з его статей, він без відома комітету повпирав в свою переписку редакції (??). Коли сими днями не буде реформи цілої „Правди“ in caritate et membris, то я прямо заявлю Кон., що з комітету виступаю. І ніякий комітет ні на що не придасться, доки Конис. буде ту сидіти.

Моя замітка про 1 н-р. перероблена Кон., хоча тільки стилістично. Я ограничив ся на те, що було піднесене в Вашім листі. Кінцеве реченє про „фільство“ і „жерство“ — концепт самого Кон.

Як самі комітетові „Правди“ поважають ті думки, котрі голосять в „Правді“, ось Вам найліпший доказ. В перегляді політичнім, котрий так, як є, вийшов з під пера Барв., хоча тільки способом компіляції (початок Олесницького, а кінець мій), сказано про акцію виборчу те, що там прочитаєте. І в ту саму пору, коли Барв. писав чи переписував той уступ, він на „Народній раді“ виступав як раз противно — за тим, щоб народовці виступали до виборів зовсім самі, — і упав з тою думкою. А думку „Правди“ підносив (не знаючи о ній) єї завзятий противник, Коцовський, і також упав з нею. А рішено: програми ніякої не видавати, а просто повторити експеримент з 1884 року, т. є. творити комітет з обох партій без ніякого глибокого порозуміння, при чім очевидно знов вийде так, що в тім комітеті одні будуть рити ями під другими, і обі партії зразу упадуть, ще й взаїмно обкидають себе болотом. Бог їм на поміч!

З Науково-літерат. бібл. до свят вийдуть два випуски: Перебендя Шевченка з моїм розбором, і перша глава Ваших споминів. Корректуру я перешлю Вам, скоро зложать. Звертаю Вашу увагу на те, що Пільчикова можна називати по імя, так бодай каже Кон., хоча я в Вашому тексті без Вашої волі не зроблю сеї зміни. Як хочете, так і поправляйте, а ні, то й ні. На третій випуск я хотів би дати релігійну критику, так будьте ласкаві чи зладити передне слово і надіслати ту програму ван Гамеля, котрої переклад я Вам вислав, чи в загалі сказати, як сю річ устроїти. Я з кнечности (фінансової) виходжу на те, щоб друковати бібліотеку книжочками не більш 3 аркушів і не дорогше 10 кр. кожда, а за то випускати їй частійше. Правда, фінанси мої тепер доволі тісні; прийшлось виписувати багато книжок, а особливо платити великий довг за „Читальні“ (220 зр.), котрі майже зовсім не розійшлися (доси виручено ледво 30 зр.). Щоб добути фонду на виданє бібліотеки, я рішився продати „Зорі“ мій роман, та не знаю ще, що з того буде, — я поставив умову, щоб друковали його фонетикою. Коли б прийнято роман і заплачено добре (по нашій мірі, т. є. хоч по 20 зр. за лист) то я міг би випустити в світ 1889 року

що найменше 15 книжок бібліотеки без огляду на те, чи будуть їх швидко чи не швидко розкуповувати. Можна б скінчити Ваші спомини, релігійну критику і дати ще ряд робіт по літературі та нар. словесности (думу, Гаваттовича, Пісні про панщину і т. і.).

Про „Правду“ в Куржері буде, але аж підчас ферій святочних, бо тепер усе завалено радою державною. Що зробити з Вашою працею про рос. земельний рух, — я не знаю. Може б можна було поперти їйї в „Kurjeri“ і зробити одбитку. Колиб Ви на се пристали, то я могу постарати ся о поміщенє і відбитку в крайнім разі візьму на себе. Може порозумітись і з „Nową Reformą“ о рівночаснім друкованю. Коли Вам се до ладу, то присилайте роботу, але „немедленно“, щоб можна було поперти їйї підчас святкових ферій.

Дочці Вашій бажаємо обое всякого добра і щастя в новому житю і в новій вітчизні. У нас ту заварює ся таке діло, що може літом (коли не буде нічого з Америки) поїдемо в Крим ураз із Тре-вими. То може б і Ваші присусідились. От би гарно було!

Кланяємось Вам щиро обое з жінкою.

Ів. Фран.

Львів, ул. Зибл. ч 10. 17/12 1888.

Рік 1889.

172. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Ви може вже загнувались на мене, що я так довго нічого не пишу Вам. Дві тому причині; одна — процес кукізівський, при котрому я сидів репортером по цілих днях і вертав додому зовсім знесилений, а друга та, що я бажав написати Вам разом з посилкою коректури Ваших споминів. На превелику силу друкарня оце набрала Вашу книжечку, і я рівночасно з цим листом посилаю Вам коректуру. Будьте ласкаві не гаючись відіслати їйї назад, щоб можна як найшвидше випустити їйї у світ. Заразом прошу Вас прислати другу главу, котру я дам у четверту книжочку (перемеживши їйї одною беллетристичною роботою мого пера). Так я бажав би пускати й дальші глави. Книжечки Ваших споминів будут мати біжучу, одноцільну пагінацію, так що по скінченю можна їх буде зложити й переплести в одну цілість. Для того будьте ласкаві не стісняватися в писаню і подавати найбільше матеріялу, дбаючи тілки про те, щоб глави були не більші, як оця перша, — се просто для догідности видання.

Ще раз осмілююсь пригадати Вам релігійні статі. Конечно треба з ними вийти в світ. Вказані Вами статі Верна давно вже попереводжені. Жду тільки програми ван Гамеля і, коли вважатимете потрібним, Вашого переднього слова.

Може Вам для Ваших споминів придасться на що небудь знати, що між паперами, які дістались мені по Навроцькім є 17 Ваших листів з років 1872 — 1874. Чи не вважали б Ви можливим опублікувати їх в прилозі до своїх споминок, як „оправдательные документи“? Міні здаєсь, що се було б добре,

хоча, конечно, се в повні від Вас залежить. Коли б Ви на се згодились, або коли б хотіли покористуватись тими листами як матеріалом для споминів, то я міг би переслати Вам їх на якийсь час (вони — не моя власність). Для дальших книжечок я хотів би порозумітися з Вами що до вибору народних пісень наших і других Славян (не знаю чи Ви бачили в „Зернах“ мою пробу перекладу болгарських гайдуцьких пісень і що про неї скажете?), а також що до вибору деяких річей з нашої старої літератури, де проявлявся народній напрям (Гаваттович, Іван з Вишні, Апокрізіс, вибір характерніших листів гетьманів і других історичних осіб і т. і.). Міні здаєсь, що такі речі треба (звісно, по невеликій крихті і з добрими вступними словами) подавати й ширшій публіці, котра досі знає про се з слуху, а не знає, як виглядає ся література на ділі (говорю ту, конечно, про публіку і молодіж галицьку, для котрої головню й видаєсь Літ.-наук. бібліот.). При видаваню таких річей я головню числю на Вас, як на пишучого історію нашої літератури. Міні здаєсь, що найліпше було б розпочати таке видане систематично, та так, щоб з часом виробилась з тих книжечок хоч маленька хрестоматія найкрасших творів і памяток нашого старого письменства і народньої творчости. Я поробив ту деякі кроки, щоб роздобути на тільки фондів, щоб можна було в однім році випустити хоч 20 книжечок. Чи се удасться, се надіюсь узнати вже сими днями.

Про „Правду“ не пишу Вам нічого, бо від коли поїхав Кон. до Росії, я нікого з правдян не бачив і, що з нею діється, — не знаю. Як Вам подобались Антоновича „Три національні типи“? Ми з жінкою осудили тут, що Ант. в Росії встидався б опублікувати таку річ, то й пхнув їйї в Галичину, подібно до тих „гріхів молодости“, про котрі Ви згадуєте в Споминах. І казка Мирного, помимо прекрасного язика і деяких прекрасних описів (н. пр. вулкан підморський), по цілій своїй концепції здаєсь міні зовсім схиблена, а жінка моя твердить, що „правду“ змалював він надто вже дурною і нетямушою.

Не знаю, чи писав Вам Коц. Він оженив ся з сестрою поетеси Шнайдер. Вчора були у нас обоє з жінкою. А поетеса покинула поезію і колише дітей.

Чи получили Ви які небудь гроші з К. Стар. і чи получаете які небудь нові книжки з Росії? У мене є „Чтенія в общ. Нестора“, Еварніцького „Запорожье“, Веселовського „Изъ історіи романа и повѣсти, т. II“ (надто вже сухо і детально він цю роботу робить, без якого небудь общого плана і без виводів, — а впрочім може се я такий сліпий, та й не могу побачити!).

Недавно був один чоловічок відси в Відні у Ягіча, той завзивав через него молодих людей Русинів, щоб ішли на славістіку, що він постараєсь о стипендії і т. і. Дуже він мене соблазнив, бо хоч я й не такий молодий (33 роки), та все таки й не ще такий старий, щоб не міг повчитися. Та з другого боку не хотілось би мені покидати заробку при Kurjeri та зніматися з сімєю з насидженого місця. Яка Ваша рада? Міні дуже хотілось би з часом обняти хоч доцентуру приватну славянських літератур при тутешньому університеті. Правда, я знаю, що доцентура така, по політичним раціям, булаб ту дуже вузкою і ховзскою кладкою, та все таки хто його знає, як можуть змінитися обставини. А може ліпше сидіти на місці і не рипатись? Я знаю

себе, знаю, що систематичного знання у мене нема, а те, що є, — нахапане з усіх боків, та все по троху, — та все таки бачу, що у других людей (навіть на університетських кафедрах) его ще менше, а за то безмірно більше формалізму та цехової заскорузлости. Ну, та се все — $\theta\epsilon\acute{\omega}\nu \epsilon\nu \gamma\upsilon\nu\alpha\sigma\iota \kappa\epsilon\iota\tau\alpha\iota$. як каже старий Гомер.

Жінка моя Вам кланяєсь, — вона бідна тепер більшу часть часу нездорова, то зуби, то живіт, то крижі. Хлопчик наш уже ходить; жінка ним не налюбується, тай я якось веселіше працюю під его чалапканє і балаканє. Здоровлю Вас широ.

Ваш Іван Франко.

Львів, 10/2 1889.

173. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. Фебр. 25 1889.

Шановниј земляче. Корректуру I частини споминів послав ја Вам на другуј же день, як получив, а з листом опізнивсь між инчим через II-гу частину, котројі ніяк не зважувавсь випускати з рук. Вона мені дуже не подобається, бо мені ніяк не вдалось в ніј вдержати гомеричниј тон, јакиј мусить бути в мемуарах і јакиј хоч трохи та вдержавсь у I-ї частині. А ця II-га вишла місцями просто зла. Бивсья ја, бивсья, — поправляючи, та, здається, ще гірше зробив. То посилају Вам, шчоб хоч з рук збути та за другі роботи взятись. Досадно мені, шчо така вилилась ця частина, ј бојусь ја, шчоб і дальші вијшли не такі ж, коли не гірші, — бо хоч маїже усе українське мені миле (ја себе чују безмірно щастливим, коли напр. працюју коло пісень і т. и.), та все українофільське мені противне, а галицько народовське все рівно, шчо рецинова олија, — з душі верне! Так, як тут бути Гомером, навіть коли б мати моја породила мене гомеридом? З рештоју, прошу Вас, перегляньте уважно цю несчастну голову і, як шчо дуже вже не до ладу, замітьте, то ја поправлю. Часу до 4-го випуску буде. —

Думка Ваша притьагти в Вашу бібліотечку старих писателів мені подобається. Ја берусь обробити 1) Гавватовича, 2) Вертеп, 3) Вірші різдвјані ј пасхальні, 4) Јоанна з Вишні ј Апокрізіс. Тільки моја робота буде јти поволеньки.

В усьакім разі не задержу так, як пер. слово до Верна. Це чистиј скандал. Та, бачте, одвик ја писати цензурно, а надто дльа цензури галицькојі. Написав ја давно аж два пер. слова: так одно за довге, а друге за коротке. Зкінчу тим, шчо пришлю Вам скоро остатнє. — Нічого навязуватись публіці, — а то ј прокураторіјі самому, хај Верн одбувається сам і за себе ј за нас.

Книг, про котрі Ви пишете (Закр., Труды Общ. Нестора і т. и.), у мене шче не ма. Запорожців скоро получу з Петербурга, куди посилају ті 25 р., шчо дістав від К. Ст. через Ольу (решту викльучили за два рочники журналу*). Ну, а Нестора, як київське виданьня, звісно не скоро побачу, а коли там, не дај боже, јсть робота Антоновича, то навряд чи ј побачу.

*) За Насредина, Буняку і т. ин. Лебединцев заіс на тој світ.

Я 2 роки добивавсь Гаїдамак, а тепер щось коло того добиваюсь реферату про Печери на Дністрі. Може у Вас єсть, то пришліть на час. — Та пришліть мені казки Карловича, шчо вишло. Там, чују через „Wisła“, єсть варіант одної казки, дуже мені потрібної до роботи, з котроју вожусь вже більше 2-років (Буддійські елементи в сказаніях о Паліѣ и Маркѣ Богатомъ). Хочу жеї вигнати з дому, а то не дає другого робити. Коли у Вас єсть під рукоју переписчик другиј, ніж Ваша жінка, то пришльу скоро зкінчену роботу: „Укр. легенды о пожертвованіи собственнымъ ребенкомъ“. Може за неї заробльу хоч по таріфу К. Ст. (2 р. сторона), то расплачусь з довгами у Львові, Вам першому.

Посилају Вам 2 л. газети женево-россіјської, котра вже „излази“, та не вилізе. Скажіть мені, чи можна б було пустити з неї мою статтьу в польскім перекладі в Now. Ref., чи окремо. Поговоріть про те з Гиршбергом з інститута Оссолінських. Коли б пішло в газету, то деякі довгі примітки можна б було перенести в текст. Перегляньте листки, та рішіть справу в принципі, — а ја незабаром пришльу Вам статтьу мою в брошурі, з ліпшоју коректуроју, — бо в газеті, через мудрость одного наборщика і незручність новичка-редактора, єсть скандальні опечатки.

Гавватовича добре б було, коли б П — к дістав у латинській транскрипції з книг, шчо в Крашевського, — бо Лебеденцев сам переписав кирилицеју, а мені копії Крашевського не звернув. —

Будьте здорові. Кланьяјусь Вашій жінці.

Ваш М. Др-в.

Дурень ја! Пропустив справу Вашого переходу до Відня — в студенти до Ягича. Звісно, це б було добре! Та про практичніј бік діла ја не можу судити. —

Щче одна коммиссія набігла до Вас. Посилају щче манускрипт повісти Недорозумѣніе. Передајте жеї в К. Ст., видумавши, якого хочете, автора, та тільки накажіть, шчо б скоро рішали, чи будуть печатати, чи ні, а як напечатајуть, то шчо б не барились вислати гроші авторові. Коли не схотять, то хај би послали назад, написавши мотиви, чому не хотять печатати.

174. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми шановний Добродію!

Велике спасибі Вам за присилку рукописі і „Своб. Россіи“. Друга глава Ваших мемуарів справді більш публіцистична стаття, ніж оповідання про людей і факти. По мойому воно нічого не вадить, хоча, певно, лучче б було, як би Ваші спомини були похожі на „Былое и думы“. Моя жінка, котра особисто зна сімью Кістяковських, думає, що не слід публікувати йїх фамілію при тому факті, який Ви розказуєте зпочатку, — доволі буде зазначити К. Крім сеї подробиці я не бачу нічого, що би слід було ретушувати. Добре б було, як би в дальших главах Ви постарались списати рельєфно і оцінити такі особи, як Навроцького, Федьковича та В. Барвінського. Не знаю, чи Ви заговорити про діяльність Куліша в Галичині і чи будете йїї оцінювати, — се була б також дуже важна річ.

„Своб. Россія“ міні дуже вподобалась, особливож програма й Ваша статя про лібералізм в земствах (правду кажучи, я досі більш і не читав нічого). Ваша стаття — прекрасне і необхідне доповнене до „Істор. Польші“, і написана справді з гомеровським спокоєм і силою аргументації фактичної. Я вже говорив з Реваковичем, і він згожається на єї друковане в Kurj. Lw. і на передрук. Даруйте, що я не віднісся до Now. Ref., але працюючи в Kurj. Lw. якось ніяково поминати свою хату і йти з такою річчю в чужу. А те що Ви пишете, щоб я порозумівся з Гіршбергом, — для мене просто не зрозуміле. Об чім міні з ним порозуміватись? Він до ніякої газети не причастний, а коли б до якої й був причастний, то швидше всего по своїм поглядам тягнув би до „Gaz. Narod.“ або до „Gzazu“, а вже ніяк до Reformy.

Карловича досі видруковано ледви чи й три аркуші, — постарайсь йїх видобути і зашлю Вам на днях ураз із статтю Меруновича в „Dzienniku polsk.“ п. з. „Sprawa ruska i panslawizm rosyjski“.

Врадувала мене дуже Ваша готовість обробити для Літ. наук. бібл. таких інтересних давніх писателів, як Гаваттович, Іван з Вишні, Апокрізіс і т. д. Гаваттовича я постараюсь визичити в університеті і переслати Вам, бо бібл. Краш. у Кракові, так хто знає, чи й коли б прислали. Може інтересно буде для Вас знати, що на теперішній виставі Ставропігійського Інститута я найшов рукопис з новими, невідомими досі творами Івана з Вишні. Ся находка примусила мене зайнятися трохи детальніше сим писателем і я написав про него статю для Київ. Стар., до котрої прилучив також список новонайдених творів. Твори ті обємом невеличкі, та інтересні, а іменно: 1) передмова до збірника творів, зладженого очевидно самим Ів. з Вишні, 2) зміст того збірника, також ним самим писаний; зміст той виказує 10 статей, а іменно чотири надруковані в „Актах“, одну вступну, котру я й списав, дальше „Загадку філософом латинским“, котру видрукував Голубев в прилозі до Петра Могили I п. з. Зачапка, і ще чотири незвісні доси, котрих однак в нашій рукописі (фрагменті) нема; 3) о прочитанні сего писаня, слівце о способі пропаганди его писань, ідентичне з закінченєм друго(го) полемічного твору, напечатаного Голубевим після „Зачапки“, — значить, неоспоримий доказ, що й той другий твір належить до Івана Вишенського; 4) слово ко прочитателю, і 5) Обличеніє діавола. Сих пять статейок я списав. З усіх творів Ів. В. я постарався видобути біографічні та хронологічні деталі, котрих майже не торкавсь Сумцов в своїй дрантивій статі про Ів. Виш. Саме інтересне в статі Сумцова (крім „ужасающого“ незнання язика Івана з Вишні) его поминане слів сего писателя. З того, що Ів. з В. радить Русинам цуратися латинської премудрости, що сам про себе говорить нераз, немов то він ані риторики ані філософії ніякої не вчив, д. Сумц. виводить, що Ів. В. справді „образовал свой ум на св. Писаніи и отцах церкви“. Я в способі писаня Ів. Виш. бачу далеко більше таких взірців, як Скарга, Вуек, Рей, Варшевіцький і другі репрезентанти польського гуманізму, ніж взірців Ефрема Сирина, Афанасія та других вітців церкви. Балакани¹⁾ про неучтво і про-

¹⁾ В рукоп. Балакане.

стацтво — видаються міні чисто іронічними так, як часто повторюване „ми глупая Русь“. Цікавий я дуже, чи Ви згодитесь з моїм поглядом.

В тім самім рукописнім збірнику, що й Ів. В., я найшов уривок (без початку) доволі інтересного твору (здаєсь, з кінця XVII, або початку XVIII в.), писаного доволі чистим народним язиком з примішкою церковщини. Се діалог школярів, виголошуваний очевидно перед родичами, при публичнім екзамені, т. зв. диспутація о річах релігійних. На початку йшов віршований пролог, з котрого оставсь тільки хвостик, а за діалогом іде також віршований епілог, доволі здається, інтересний. Коли хочете, то я можу Вам переслати копію з сего фрагменту.

Працю свою, яка у Вас є, будьте ласкаві прислати без ніякої оглядки, я вже постараюсь, щоб вона була переписана і вислана, куди скажете. Чи Ви получаете відтиски з переписки Герцена з Русской мысли? Я виписав новий рочник (поки що не дістав ще), та прийдесь мабуть виписати й попередній, хоч не дуже й хотілось би.

З „Недоразум'їєм“ міні клопіт. Воно доволі велике, а шлючи в листі, прийдесь заплатити певно з півтора гульдена. Ну, та що вже діяти, — вишлаю. Коли автор его — Маслов Стокіз і коли Ви видаєтесь з ним, то будьте ласкаві, поздоровіть його від мене і перепросіть, що я так довго не пишу йому. Збиравсь, збиравсь, тай якось усе не виходило, а далі й почув, що його нема в Цюріху. Будьте ласкаві сказати йому, нехай він не думає, що я в протензії на него за довг, — я ж чоловік і також в біді бував, то й знаю, що виповнене фінансових зобовязань не все залежить від нашої волі, а найчастійше від нашої кішені. Я позичив йому з лишнього, то як буде у него лишне, тоді й віддасть.

Жінка моя кланяєсь Вам, і я засилаю Вам поклін.

Іван Франко.

Львів 1 марта 1889. Ул. Зиблікевича ч. 10.

P. S. Я вислав Вам 50 книжечок Ваших споминів і по тількиж буду вислати дальших частей. В Россію вислав по одному прим. в Петербург Цвітк., в Кіів Трег., Дашк. (на замовлене) і Кіев. Стар., в Одессу Ковалевському (хотів слати Смоленському, та не знав адресу) в Харків Шиманову і Познанському в Павловськ. Написав я до Одесси томуж Ков. (та боюсь, чи не зробив дурниці, хоч писав в самих „общих выраж.“ і без називаня осіб) про Одиссею Ніщинського. Чистий скандал, щоб ся робота так таки лежала дурно. Я предложив їм видати їйї сам у Льв. хоч своїм коштом, хоч за їйї підмогою, та не знаю, що вони скажуть. Коли у Вас є які зносини з Одессою, то будьте ласкаві, попріть сю справу. Видане переводів деяких грецьких творів було б для нас дуже пожадане, вже хоч би для того, що у нас читають їйї по гімназіях і переводять в руські гімназії. А Одиссея, переведена Ніщинським, так хоч і для простого народу годиться; я колись розказував їйї з памяти в селі через кілька вечерів — і слухать їйї сходилась майже ціла наша слобода, чоловік по 30 і більше, старих і молодих. і відірватись не могли, — розказував і арестантам у тюрмі, і добре знаю, яке вона вражінє робить. Одиссея і Reineke Fuchs, се по мойому дві річі, котрі

у нас треба гарно перевести (сього останнього можна б по троха й підлити антишляхецьким та антипопівським соусом) і пустити в публіку. І ось Одесці мають між собою такого чоловіка, як Ніщинський, то чому б їм не підбити його, щоб переклав хоч Одиссею та цілого Софокля та хоч дещо з Евріпіда. Чи переведена вся Одиссея, — я не знаю; чув про 12 пісень. Та нехай би й 12, все таки слід їх видати, і я готов прийнятись за се видане, випускаючи по одну, по дві пісні в своїй бібліот. Конечно, як би Одесці запомогли грішми (хоч на одну частину видання), то вихід книжечок можна би прискорити, — а не схочуть, то нехай хоч так пришлють роботу, щоб дармо не гнила.

175. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. 12 Марця, 1889.

Получив оце К. Lw. NN 63—69. Трохи Ви поспішились, а Св. Р. запізналась, — бо 4 лист виїде тільки сьогодні. Коли ще час, — то зробіть деякі зміни на стор. 12, — а власне, в 3-му рядку 1 колонни, після менше удачний поставте: во всѣхъ отношеніяхъ, — а далі: и въ свое время... аж до — общества (включно) викиньте. Потім же в рядку 20, після — смыслъ поставте: — и Письмо Исполн. Комитета Нар. Воли къ Александру III-му читалось на расхватъ во всѣхъ слояхъ общества“.

В 2 колонні, в примітці**) переставте рядки: слова „Это довольно широко... до... на Аксаковскій ладъ“ — поставте на самі кінці після „5 февр. 1880 г.“

На стор. 15, в 2-й колонні, в прим. **), в 8 р. при Общемъ Дѣлѣ добавте, N 54, далі в р. 10 замість переговоряхъ поставте либеральных начинаніяхъ, — в р. 16 замість Тигрысомъ, поставте: Тигромъ (Левъ Тихомировъ), в р. 21, замість N 1 поставте N III.

Я хотів би написати передне словце до окремої брошури польської.

Почав був писати Вам довгий лист, та впять біда наскочила: Радка моја тіф захопила, добре, шчо легка форма! Вчора лікаръ сказав, шчо sera rien! — Цими днями писатиму. Пришлю листи Желиховського до II вип. Споминів.

Ваш М. Др-в.

Пришліть 1-частину замітки про Sw. Ross. в 2 примірниках і II — в одному.

176. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми шановний Добродію!

Посилаючи Вам „Кіевскую Старину“, прикладаю „Каїна“ 2 екз., „Dziennikа pol“ 4 н-ри, (здаєть ся, вистарчить, щоб мати понятє о статі), 2 листи казок білоруських і 2 листи відбитки Вашої статі. Поправки Ваші прийшли за пізно; друкарня „Kurj. Lw.“ не на стілько богата, щоб могла держати наскладане так довго, — по видрукуваню відбитки зараз же й розібрано, Впрочім в відбитці, як побачите, я поправляв багато помилок друкарських, які були в н-рах Kurj. (там я коректури не читаю). Не прогнівайтесь, коли дальше міні прийдєсь пропускати (щоб швидше скінчити) деякі нотки, менше

інтересні для польської публіки*). Передмову, котру Ви бажалиб зладити, будьте ласкаві переробити яко послесловіє, бо на перед уже годі.

На днях починаю складати другу главу споминок і для того прошу прислати швидше додаток, о котрім згадуєте, щоб можна обчислитися з місцем і коштом. Правду кажучи, як би не кошт, то друга часть споминів Ваших була б уже готова, але я на хвилю зупинився, щоб повернути хоч троха виданих грошей і не влазити в великий довг. Три книжочки доси видані коштують ок. 120 гульд., а доси з розпродажі вернулось ледви 25 гульд. З України про моє виданє ані однісінького слова — окрім прихильного листу Дашкевича. Те, що я писав Вам про Одиссею, — безпредметне; пізнійше я довідався від Барв., що Ніщинський дарував Одиссею редакції „Правди“, де вона буде друкуватися. Ну, і з богом, хоч одна цінна річ буде в „Правді“. Що до Ваших споминів замічу ще одно: несправедливо Ви закидаєте Романчукови й Барвинському, що вони запропастили Іліаду Руданського (мимоходом скажу, переклад безбожно невдалий, скучний і зовсім не стоючий друку, — з того, що було надруковано, я не міг перечитати й одної картки, хоч Іліада належить від 5-ої гимн. кляси до улюблених моїх книжок і я читав її в ріжних переводах що найменше 10 раз); в „Зорі“ 1886 р. було показано мною „по свіжим слідам“, що рукопись Іліади забрав Антон. до Кііва, де вона й досі лежить. Конечно, з другими Вашими закидами до Галичан я в повні годжуся. Може би також викинути малесеньку шпильку, пущену по адресу кіївської громади, котра признала шкодливым виданє пісень політичних і Шевч.? Шпилька заслужена, але міні здаєсь, що не ту йій місце. Будьте ласкаві що до тих трьох пунктів (1. Кистяковський, 2. затраченє Іліади, 3. шпилька громаді) написати свою думку, — чи встоюєте на тім, щоб друкувати, як є, чи згожуєтеся на зміну, вел. на пропуски, — щоб можна було се зробити ще в рукописі, бо викидати або додавати в друкованому незручно, тай кошту міні більше друкарня числить. Жду також на передне слово до Верна і на присилку книжок, де були брошури Zittela, — в одній з них є Стоюніна жите Пушкіна, котрого міні дуже треба.

Ще одна до Вас просьба: будьте ласкаві замовити для мене яке добре виданє Дантової „Divina Commedia“ з коментарієм, — хотілось би міні деколи для віддиху навідуватись до тої колоссальної святині середньовікового духа, головно за для недосяжимої простоти і грандіозности єї стилю. Може удасться дещо й на наше бідне поле перенести. Хотілось би так багато дечого зробити, а ту чую, що сила така малесенька, та й тої хвилями зовсім не стає. Я переконавсь о тім найліпше на своїм торічнім романі, — тепер він видавсь міні зовсім не стоящим друку, крім одної першої глави, котру я відірвав, і як осібну цілість надрукував в варшавському „Ateneum“. Цікавий я дуже, що Ви скажете про „Кайна“. Він сидів міні в мозку ще від часу, коли я перекладавав байронового Кайна, і тільки торік я осилив якоесь сю жидівську легенду, домішавши до неї шматок з легенди про Фавста, котрий з вершин Кавказу оглядав рай. З обробкою — сміло скажу, намучивсь я щиро: цілість

*) Деякі, як бачите, я втикаю в текст і далі так само робитиму.

перероблював два рази з ґрунту, так що з первісно написаного ледви чи осталося нетиканих зо 200 віршів, — деякі часті перероблював і три й чотири рази, майструючи зовсім на холодно, по столярськи. Боюсь, що багато слідів того майстрованя осталося видно. Найгірше те, що у нас у Львові абсолютно ні з ким о таких річах порадитись, нікого попросити о рецензію рукописі. Одна моя жінка, спасибі їй, задала собі праці прочитати рукопись після кожної переробки і дала міні деякі дуже розумні ради. Але в річах літератури і поезії вона — профан. А з більш тямущих людей П—к в загалі в мою поезію не вірить і для таких річей, як „Каїн“ мало має зрозуміння, а Коцовський, одинокий у нас справді тямущий критик і тонкий аналітик, котрий уміє ввійти в річ, — той хоч тепер зо мною в дружних відносинах, але тільки для того, що з далека. Після недавніх сумних досвідів я ему з нічим не набиваюся, особливо, коли він кілька разів з кровавим докором випоминав міні, що рецензував мого „Валентія“.

Отсе я розбалакався про поезію, а забув про дійсність. У мене родився другий син, Тарас. Жінка після родів дуже ослаблена, але впрочім здорова і пробує вже вставати.

Отсе тільки був у мене Мандичевський і просив мене держати відчит у Станіславові на вечерку Шевченка.

Кланяюсь Вам і поздоровляю.

Ваш Ів. Франко.

Львів, ул. Зиблікевича ч. 10. 20/3 1889.

177. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. Apr. 12 89.

Поспішаюсь написати Вам два слова: Завтра посилаю Вам 30 NN. Св. Р. Не думаю, шчо вона могла бути заборонена в Австрії, — і сподіваюсь, шчо Ви жеїї получите з комори. Як получите, — телеграфуйте. (Завтра пошлю Вам 20 фр. на розходи). Jestь думка послати Вам більше на склад. Дльа умови приїде до Вас знакомиї. Чи не маєте на оці дорог у Россію? Колись були такі у Коц. — Коли це все Вам не на руку, — то скажіть просто.

Сьгодні ніколи більше писати.

Ваш. М. Др.

178. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. 21 Apr. 1889.

Шановниї земляче.

Хоч з Галилелї завше треба ждати якого сьурпризу, але все таки ја здивувавсь, діставши Вашу депешу про конфіскату текста. Чим могла завинитись Своб. Россія перед австр. урядом?? — Це просто фантазія провінціальних чиновників і дозволити її торжествувати було б просто злочинством з нашого боку. Того ради зробіть Ви, кому слід, процесс. Беріть адвоката — і хаї почина, а ми заплатим кошта. Мені здається, шчо ініціатива мусить бути Ваша, бо пакет jestь дісно власність Ваша. В усьакім разі пишть про

цьу справу докладно, — пишіть, і скільки грошеј треба на процесс. А як він почнеться, то треба найбільше галасу наробить в газетах.

Щчо за причина, щчо К. Lw. перестав печатати „Земск. Либер.“? — Чи не ма тут упливу Милковського, котриј дуже „ро koležanšku“ — змазав нас в P. Woin. Sł.? Чи Вам попалась до рук та змазка? — Виходить, щчо ј крестьян у Россіі освободила Польшча! Мабуть і „Мертвыя Души“ написала Польшча!

В загалі нічого не мају, зі Львова, окрім газет, — і не знају, щчо там робитьсьа цікавого, напр. з виборчоју агітаціеју. — Чи дістали листи Желих. і щчо думајете робити?

Сам ја дуже заклопотаниј, — та ј з хоробами вожусь. Очі зовсім нікуди не годьатьсьа. — Кланьяјмось Вашіј жінці. Доброго здоровја з дітьми!

Ваш М. Драгоманов.

Коли адвокат буде нас боронити, то накажіть јому, щщоб він не росписував нас, як дуже консерваторів, антисоціалістів і т. и., — а хај стојть на одному, щщчо в Св. Россіи не ма нічого противного австр. законам.

179. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Лист Ваш одержав ураз із приложеними в ньому додатками, листами Жел. і 2 гульд. Спішу одповісти Вам на Ваш лист.

Поперед усього: на поправки Ваші згожуюсь. Текст Вашоі пісні вложу в текст споминів, а не в додаток. Кист. видрукую цілого, а про Руд. випущу уступ про пропажу всеі Іліади. Щчо до шпильки Укр., то конечно ја й мав на думці тільки пропущене згадки про Шевченка, а про пісні народні так і останесь. З України на Ваші спомини доси ніхто не обізвався толком. Симпатично віднісся до них тільки Познанский, тай то не сказав про них нічого виразного, а тільки виписав 10 екземпл. Ну, і за се спасібі, а то доси на Україну з моєі бібліот. пішли тільки ті книжечки котрі ја задармо посилаю. З Кііва написав про неі два слова Трегубов, тай то виразно обминаючи Вашу книжечку, про котру каже, щщчо вона мабуть в Галичині не буде нікому інтересна. А в Галичині тимчасом (не считаючи пересланих Вам екз.) розійшлось 260 екз. (заплачено за 70). Сі цифри, здаєсь, найліпше говорять о тім, щщчо книжечка інтересна для Галичан. —

Розпочатий лист сей пролежав недокінченим цілі два тижні, а тепер кінчу його і сумарично розкажу про те, щщчо тимчасом сталось. „Своб. Рос.“ конфіскував на коморі поліцейский. Я думаю, щщчо суд не затвердить конфіскати, а коли затвердить, то ја буду домагатися явної розправи. Я вже говорив про те з Олесніцьким і він згожуєсь стати до розправи. Кошту на разі не буде ніякого. А галас в газетах постараємось зробити. Ваша статя в Kurj. Lw. перервалась була задля ради державної, а тепер іде далі і на слідуочім тижні скінчиться. Мізерну замітку в W. P. Sł. читав, та на неі ту ніхто незвернув уваги, так, як W. P. Sł. в загалі ту не має ніякого значія. Листи Желех. ја друкую як додаток до другого вип. Ваших

споминів. Давайте такі додатки й далше. Другий лист Жел. дуже інтересний не по поглядам, а по фактичному матеріялу.

Я не осилав Вам коректури з другої книжечки для того, що не хотів занадто опізнювати єї вихід, тим більше, що друкарня не могла настарчити шрифту і друкувала по пів аркуша, тай то зложивши оден пів аркуш, треба було ждати, аж його видрукують і розберуть, то тоді зачинали далі складати. Книжочка впрочім і досі ще не вийшла.

Прошу Вас прислати швидко передне слово до релігійних статей, котрі я хочу пустити як п'яту книжечку за май. Будьте ласкаві також сповістити мене, коли пришлете третю главу своїх споминів? Я думав би пустити йїї на 8-му книжечку (в августі), бо хотів би після релігії підпустити трохи беллетристики (вірші Самійленка з Кііва) і може також відчит Партицкого про Гайдамак Шевч. Він прислав було міні те, що читав, але воно дуже слабе, і я звернув йому, поробивши деякі уваги. Він обіщавсь переробити, та не знаю, як воно вийде.

Про вибори я дізнався тільки з газет так, як і Ви. Не знаю, чи получаете Ви нашу мужицьку газетину польську „Przyjacieli ludu“ (видає Вислоух, той, що видавав Przegl. Społ., та я, та ще оден чоловічок з редакції Kurj. Lw.). Тут вона страшно псує кров Полякам, сиплються доноси в прасі („Przegląd“) і в поліцію, а вчора навіть зроблено ревізію у Висл. „selem wytoczenia procesu `karnego“, а за що, — не знати. Се так, як коли б хтось сказав Вам: дай ко, я пошукаю у тебе, бо міні треба найти що небудь для виточення тобі процесу. Забрали листи Брандеса, Мілковського, Гудеца і т. і. фігур.

Чи є надія на привильне виходжене Своб. Россії? Дуже б добре було, як би хоч сего літа вона виходила, коли богато Россіян поїде на парижську виставу і можна буде хоч с'як так передавати йїї в Россію. Я не маю тепер ніяких дорог в Россію, а властиво були би, як би було кому за границею відбирати пакети. Впрочім невеличкими пакетами можна би час від часу переслати в конвертах, котрі б добрий чоловік подавав на пошту за границею, в Россії. Для того добре було б, як би Ви друкували йїї на тонкому папері, як колись В. Слово, тільки на білому. Прислати могли б так, що н. пр. 10 екз. зброшурувати разом, а на початку і на кінці дати окладку якого небудь (також формат французького) журналу (якої небудь Revue Scientifique), і слати під бандеролью. Впрочім коли конфіскати 1—го н-ра не затвердять в суді, то можна буде прислати на мої руки хоч цілу скриню, я радо приймусь по мірі okazji і змоги пересилати в Россію, а дешо розширити і в Галичині. Грошей не присилайте ніяких. З Ваших 20 фр. я виручив 9 г. 52 ц., за телеграму дав 69 центів, — решта остаєсь у мене до Вашого розпорядку. По случаю переїзду українців і всяких Россіян через Львів я просив би Вас також прислати міні (все під бандеролями) по кілька екземплярів женецьких видань „Громади“, Листка, Пісень відтисків з В. Слова, Волів).

Вийшов мій Вишенський у К. Стар., та з такими блудами друкарськими і навіть з пропусками цілих строк, що аж сумно. Я післав цілу картку поправок, може в відбитці поправлять.

Між хламом, котрий був присланий на виставу Ставропігійську, а Петрушевичем не допущений до вистави, я найшов повний текст рукописний одної містерії на страсти Христові („Dialogus de passione Christi“) в рукописі з р. 1670. Пролог польський, а драма (в 5 сценах) віршем руським, макаронічним (мішанина польського, народноруського і троха церковного). Річ зовсім відмінна від „Драмы страстей Господнихъ“ і радше можна б їй назвати Терпіннями Марії, ніж Христа. Я послав текст з невеличкою передмовою до К. Стар. Інтересно, що Христос і Марія в драмі представлені чисто по людськи. Зміст драми такий: Являється ангел з „Келѣхом“, в котрім містяться муки Христові, і бідкаєсь, що він, „нендзний ангел“, мусить дати сей келіх Христу. Стрічає його Марія. Він зразу не пізнає єї і питає, чи не знає вона Христа. Марія хоче взяти від него келіх, говорячи єму, що Христос єї син і що вона має его „в своїх нутрностех“. Ангел делікатно виказує їй побожну брехню сих слів і не хоче дати келіха. Далі стрічає Ангел Христа, котрий з разу накидаєся на него з закидами, бачить в его поступку (подаванню келіха) ребелію і не хоче брати келіха, нарікаючи на людей, ангелів і на бога, що завзялись на его згубу. Вже сконфужений ангел хоче вертати з келіхом, коли в тім з пекла даються чути ридання праведників, і Христос бере келіх, щоб їх визволити. Являється Марія, плаче над Христом (доволі поетично, в тон голосія народного), просить, щоб дав їй напитись з келіха, а коли Христос на се не пристає, іде з ним разом під хрест. Доси агірували люде, — тепер ідуть абстракта. Виходить Серце Марії, і як другий Річард III у Шекспіра просить Меча, щоб увільнити Христа від муки. На те входить Окруценство і подає серцю меч, але не рукояткою, але вістрем, а коли серце против того ремонструє, окруценство пришпигує его вістрем, — оповіданем про муки Христові. Кінчиться драма діалогом між Вірою, Надією і Любовою, а Церквою, облюбленицею Христовою і дуже інтересним гимном церкви до Христа.

Кінчу сей лист, засилаючи Вам щире поздоровлене. Жінка моя Вам кланяє ся.

Ів. Франко.

Львів, ул. Зиблікевича, 10. 27/4 89.

P. S. „Недоразумѣнія“ будуть друковані в К. Стар. Я підписав їх В. М. С., та редакція хоче знати настоящу фамілію автора.

180. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. 2 Maju 1889.

Шановниј земляче. Посилају Вам, шчо вспів виготовити: поправки до напечатанного Z dziejów, а також фінал. Ради Аллаха ј Шајтана, помістїть і одно ј друге. Та добре б було, як би вже скорше те все спускалось у публіку. Ја мају надіју, шчо буде ј німецькиј переклад.

Прочитавши в Вашому листу тільки спомин про листи Жел., а ні слова про лист (один) М. Буч., котриј теж ја, здаєтьсья, послав Вам, обіцьаючи прислати коротеньку увагу, ја перельакавсь: шукав листу М. Б. у себе ј не знајшов... Не вже пропав?! Заспокојте мене, або в усьакім разі напишіть

хоч карткоју, шчо не мајете. Буду шче шукати. Як напишете, шчо лист у Вас, зараз пришљу увагу. —

Більше не буду писати сьгодні, — ј далі до Понеділка. Ніколи навіть і не підсліпуватому. — Кланьајемось Вашій жінці. Як діти?

Ваш М. Др — в.

Получив VII кн. „Правди“. Зовсім таки вони дурні — редакція. Кому вони служать? Про цурихських бомбістів, — котрих слід вилајати, та не так, — зовсім гидко читати. Курјозно, шчо ці бомби навіть більш польске діло, ніж россіјське, та шче ј польське властиво старо-патріотичне, прикрите тільки інтернаціоналізмом. — Читали Ви Walka klas, кн. III, та брошурки Na Dziej NN III и IV?

Дуже жалко, шчо примітка про јакобинство викинута. Шче раз скажу: переклад, — а не подобајеться, то хај перекладчик не бересьа, або сам пише про те своју брошуру. Навіть маленьку примітку, — шчо В. Сл. також дивилось на політ. уб., як тверський адрес, — і ту не слід було викидати, бо автор на вішчось жејі писав.

Безпремінно треба поправити:

в N 67., 3 колонна, з гори:

socjalistyczno-slawianofilską filozofją historii (zob. Początki et.)

в 2 кол.

разночинцы — зовсім не дрібні урядники, а льуде ріжного стану дрібнішчі.

Młoda Rosja зовсім не Михайловъ.

В тексті у мене стоить: Отвѣтъ Великоруссу — Михайлова; къ Молодому Поколѣнію — его же; Мол. Россія и т. п.

N 71. в кінці:

Післьа radykalniejs(z)i пропушено: въ печати,

N 78. 2 колонна: niemoralny ustroj треба nie normalny.

N 113. 2 стор. 1 кол.

не nie do(s)zły, — а властиво doszły

рада miejska — череповецкая

N 114, стор. 4.

Общее Дѣло 1883, N 54.

Теллалович

Druga relacja, N III.

N 117, стор. 2, кол. 1.

чернопредѣльская соціалдемократія была устраниена — переложено зовсім не вірно cz — lcy usun(i)ęli się*).

181. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

З нотками до Вашого Лібералізму вийшла ось яка халепа. Редакція налягала на мене, щоб я кінчив як найшвидше, поки почнесь Рада державна,

*) Писав властиво один Аксельрод і він не сам усунувсь, а його усунув Мальшинскі.

бо тоді не буде місця, і я мусів пропустити дві-три нотки, щоб швидше скінчити текст. Нотку про земства я в передруку додав, а нотку (дуже інтересну) про яacobинство задля поспіху забув додати і прийдець долучити йійі на кінці перед Вашим postscriptumom. Міні дуже прикро, що так воно вийшло, але як би Ви знали, кілька міні прийшлоць задля Вашої праці перенести наріканя—не на єї зміст, а на довготу,— то може хоч троха лагіднійше судили б мою провину. Додаток Ваш іде також в Kurj., хоч прийшлоць розірвати його на два н-ри. Похибки в передруку деякі поправлені мною, а деякі (як з „молодою Россією“, де мене попутала інтерпункція) поправляю; з „разночинцями“ міні троха встидно, але на моє усправедливленє скажу хіба тільки, що й жінка моя не знала докладно, що воно таке. Листа М. Буч., про котрий Ви згадуєте, у мене нема,— мусіли Ви забути приложити його. Так само я нічого не знаю про увагу, яку Ви мали до него приложити. Та з погляду на те, що друга частина Ваших споминів вийшла більш чим у двоє ширше першої і що пора випускати йійі в світ, я прошу Вас стриматись з листом Буч. і з увагою до дальшої частини, хоч може воно там і не так буде до річи. Та такі додатки, де б вони не були пришпилені, ніде не тратять своєї вартости.

З „Правдою“ у мене вийшло таке, що я рішивсь остаточно плюнути на неї і не заглядати туди хіба для полеміки. В Політичнім огляді VI (Шевченківського!) н-ру проспівав Кон. вічную память панславізмowi та космополітизмowi у Россіі, а далі кинувся (по поводу львівського студентського руху) навчати й руську молодіж у Галичині, щоб цуралася космополітизму і теорій, а кланялась своєму богу і своїй землі та держалася принціпа, „перше жити, а потому філософувати“. Я написав задля того лист до ред. Правди, запитуючи йійі, що вона розуміє під космополітизмом, і виказуючи, що космополітизм такий, як вони его розуміють, т. є. вискочене з усяких національних рамок, вже по йіх власним теоріям о народности є нісенітниця. З другого боку я вказав, що для нашої молодіжі, котра проходить гімназії й університет, нераз не чувши навіть імен Данта й Шекспіра в школі, не вміючи відрізнити нервів від жил і т. і. (я знав таких докторів права!), повинна іменно на університеті набиратися як найбільшг теорій, абстрактного і всякого другого знаня, що се для неї іменно пора філософования, вироблюваня загально-людських ідеалів і поглядів, з котрих опісля в практичнім житю, затісненім тисячними обставинами, прийдець черпати. Надто вказав я на моральну гниль, яка лежить в проповіді на тему „перш жити, а потім філософувати“, згадуючи, що є такі філософії—ідеали, супроти котрих жите само малу має вартість. Лист сей писаний був від моєї особи, але молодіж, котрій я його показав, вповні на него згодилася і навіть послала з него відпис до краківського Ogniska в своїм імени. Редакція ж „Правди“ узнала його (vide переписка послідного н-ра) неприличним по тону (хоч там нічогосінького такого не було), а молодіжі котра від себе написала лист, допомагаючись поясненя про космополітизм, відповіла—показом на Вашу програмову статью! Се таке свинство, котрому рівне найдеся хіба в тім самім VII н-рі, де редакція, друкуючи лист Навроцького (захований мною від затрати, бо пок. Барвінський, порвавши його, кинув був до коша, де я підобрав шматки і списав з них ко-

пію), подала початок і кінцеву фразу, а саме головне — нарис програми політичної, дуже інтересний! відложила собі до ліпшої нагоди, т. є. *ad calendae graecas*. Чогось подібного я ніколи не допускав, і се, по моему, вистарчає в повні, щоб вийти з такої хати і обтрясти порох з своїх чобіт.

Прилагаю Вам лист Качали, писаний до редакції „Друга“, — може він придасться Вам для споминок. Добреб було його пришпилити в додатки, коли знаєте за річ потрібну. На всякий спосіб буду просив о зворот оригіналу, бо то власність Мандичевського.

„Walki klas“ ані „Na dziś“ не читав.

Жінка моя щиро Вам кланяєсь. Діти здорові. Ми обоє сими днями були в Нагуевичах. Жінка з початком юня вибересь туди з дітьми на все літо. Я може вирвусь на який місяць в гори, щоб віддихнути, а то чисто оглупів при газетярським кераті.

Кланяюсь Вам і поздравляю.

Львів, ул. Зиблік. ч. 10.
7/5 1889.

Ваш Іван Франко.

Р. S. Сьогодні дістав я з суду затвержене конфіскати „Свободной Росції“ за „забурене публичного спокою через захвалюване вчинків законом заборонених і через намагане до насильної зміни уряду в Росції“. Завтра поговорю про се діло з Олесніцким.

Ів. Фр.

Споминки Богдановича купив для Вас і вишлю wraz із 2 ч. споминів.

182. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Chemin Dancet, 14. 15 Maja, 1889.

Оце получив К. Lw. з своїм Post-scriptum. — Дуже, дуже дякую Вам за великий клопіт, котриј Ви витримували. Коли б можна було поправити в фінальному уступі З. Либ. — „towarzystwo“ — на „społeczeństwo“ (— фраза: искать сторонниковъ въ т. наз. обществѣ и народѣ, і т. д.), а також в Р. S. 127 N. стор. 3, кол. 1 про німців і польків, написать замість *bardziej ludzkimi—liczniejszemi* (ја так думав), то було б усе добре. А коли не можна, то нехай уже ј так! — Зберајте мені рецензії, які будуть в газетах. — Богдановича, коли можна, отдајте за другу јаку книгу. Тут знајшовсь. — Павлику дуже кланьяјусь. Він з усіх але найбільше терпить: сидить на самому дні смітника нашого „національного“. Ну, а як же россіјські українофіли, — те ж серцьа мајуть в Римі?. Не чуть про це нічого? А коли ні, то як же народовці повертајуться в самих рутенців? — Пишу тільки карту, — бо сьогодні мају конференцію (З-ю ј остатнью) про „Права льузани“ — Жінці Вашії кланьяјемось.

Ваш М. Др.

183. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановний Добродію!

Посилаю Вам 36 прим. Споминів і 10 прим. Лібералізму. Богдановича хадоваю для себе. Для слідууючої книжки „Літ. наук. бібл.“ потребуую як най-

швидше обіцяного Вами переднього слова, щоб міг дати рукопис до друку, тож прошу Вас як найскорше прислати те переднє слово. Ви писали міні, що зладили одно обширнійше, а друге коротше, — чи не могли б прислати оба? З фінансових причин даю до сеї книжечки тільки одну статейку Верна „Основи критики біблійної“, так що по при ній могло б пійти й обширнійше переднє слово, колиб тільки предержащі до него не причепилися.

Про „Своб. Россію“ досі нічого не чувати. Прошу Вас прислати хоч кілька екземп. під бандеролею, щоб я мав під рукою, а то крім того фрагменту, котрий я дістав (без останнього аркуша), я досі й не бачив повного екземпляра. Читали рецензію на неї в „Ділі“? Інтересно б знати, хто їй уджигонував. Видно там по троха злобу і Конищину, але є декуди й проблизки розумнійшої думки. Інтересне совпаденіє думок у рецензента „Діла“ і „W. роф. Sl.“. в тому, що Вас скидає на одну купу з нігілістами і на тій купі й молотить, прикинувши туди трохи не весь лібералізм російський. Хоч би прочитали Тупа, коли на власній шкурі слідів ніяких не осталося з цілої історії останніх 15 років.

Лист сей, зачатий ще перед 2 тижнями, лежав нескінчений. Я ждав на Лібералізм, і тільки сьогодні посилаю. Притім же сам я йїздив декуди: був в горах, був і на Мазурщині у посла-мужика Оржеховського балакати про вибори. Жінка моя тиждень тому назад вийїхала з дітьми на село до Нагуевич, а я, оставшийся сам, зовсім відбився від усякої роботи. Розправа за Своб. Россію назначена на 19 с. м. Пришліть конче номер, бо у мене й для оборони нема.

Поздоровляємо Вас оба з П-ком.

Ваш Ів. Франко.

7/6 1889.

184. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Genève, Ch. Dancet, 14. 9 Юнь, 1889.

Шановниї земляче.

Прочитавши в „Дѣлѣ“ звістку, шчо вже II-га голова моїх споминів виїшла, ја сів писати III-ѣ, а тепер поспішаюсь послати жеї Вам, шщоб не лежала перед очима ј не отбивала от других праць. — Виїшла вона не така зла, як II-га, та все таки сумна. Та це вже не моја вина. Пишучи жеї, ја знову пережив ту задуху, котра мене давила, коли ја спустивсь з вишин європејського побиту ј своїх мріј на дно Львівське. Тепер, певно, в Львові трохи инакше, але шщоб було зовсім инакше, треба показати дзеркало тодішнього Львова, як можно, правдивіше, без страху, шщоб не образити когось. — До спомину прикладају лист Буч. Надрукујте його, тільки без имені ј без тих особистих річеј, котрі ја перечеркнув. Це тој самиј лист, про котриј ја Вас питавав, чи не в Вас він? Јому б ліпше було бути при II-ј голові, та коли не так випало, хая іде тепер.

За лист Качали ја Вам дуже вдячниї. Дуже він мене смішить; ја його перечитују часто дльа розваги. Јого треба напечатати при IV чи V голові, там, де буде розмова про мої стосунки з „Другомъ“. Та порадьте мені, шщоб робити з Листами Украинця до ред. Друга? Приїдеться робити з них

так довгі витяги, що чи не ліпше передруковати зовсім, — тим паче, що тепер і з собаками „Друга“ не здобудеш.

Ші голову Споминів отдаю на Вашу волю. Але ліпше б її довго не задержувати, бо вона їде і до теперішнього стану Галичини.

Ждете Ви чого од виборів? Чи так мильним пухирем і зкінчиться? Так нігде навіть не поставиться розумна программа русинська?

Що кажуть у Вас про чудака в Зорѣ? Посилаю Вам лист Дебагорія. Будьте ласкаві, зробіть йому можливу сатісфакцію. Може видум(а)єте який галицький адрес?

Не пишу більше, бо страшенно втомлений і заклопотаний. Скоро може розкажу, чим. Жінці Вашій кланяється. Ваш М. Др — в.

185. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановний Добродію!

Користуючись okazією посилаю Вам звістку, що суд по розправі публичній (на котрій нікого з публики не було) таки затвердив конфіскату „Своб. Росії“. Справоздане з розправи я подав в „Kurjer“і. Жду на передне слово до статей про релігію і ще раз прошу о присилку давнійших Ваших видань для передачі прибуваючим сюди землякам. Д. К. посилає Вам на се троха грошей. У мене ще лежить дещо грошей, присланих Вами (20 фр.), — скажіть, що з ними робити. Своб. Рос. для Коц. пошлю. Кланяюсь Вам і поздоровляю.

Ваш Ів. Франко.

P. S. А інтересні речі розкажує К. про Україну! Думаю, що він написав Вам обширно і докладно про все. Просто руки опадають, коли слухаєшь, „do jakiego stopnia niekczemności prowincja ta zesła“. Впрочім може бути, що оповідання троха й пересадні, та все таки з них віє дух правдивости й щирого болю.

І. Фр.

186. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Genève, Ch. Dancet, 14 Jyльа 7, 1889.

Ну, мій голубе, скинув я з себе камінь з плеч. Написав на решті вступне слово до брошюри *З науки про релігії*. Простіть, що так спізнився. Як би Ви глянули на моє життєвє в остатні часи, глянули в мою голову, затурбовану сборами і у Париж на фольклорний конгресс, на котрому я хотів би виступити з рефератом, і Болгарію, та візнею з хлопчиками, котрі хотять з себе виставляти „свободную Росію“, та всьакого роду домовими справами, вкључно до арихметики з моєју Радоју, котру земляки Кальвіна і доси вчать так, як у XVI ст., — та обширною перепискою, то б не дуже винуватили мене.

Переглянте добре Вступне слово, чи не ма там причіпки дльа прокураторії, — та тільки постарайтесь як найменше змінвати, а ще менше викидати що небудь, — а в усьакім разі пришліть мені корректуру. —

Посилаю і IV частину Споминів. Спішу написати як більше наперед, бо в Софії не буду довго мати галицьких і старих россієських періодиків. Прошу

Вас непременно викинути в III част. примітку про мої особисті відносини до Подол. Вони там не на місці, — а на-то-місць додайте в Прилозі, де слід, замітку з поводу Кистьяковського, котру послажу тепер. IV частину прошу напечатати, як єсть, і непременно перепечатайте з Правди 1873—1874 р. обидва листи открыті і примітки редакції. Так буде видно, наскільки ми посунулись за 16 років. (Зовсім не посунулись, — і читаючи тепер хоч би і Правду, можна сказати, як візниця в оповіданьнью Горбунова: „16 лѣтъ и всё на ефтомъ самомъ мѣстѣ!“ — Хай Вам жінка розкаже цю ¹⁾ сцену“). Безпременно треба і прилогу про Чуба напечатати з усіма виписками в ній. Дехто буде сердитись, — та що робити?!. Історія тим нікого і не вчить, шчо її дуже запізно подають людім. Сестра пише мені з поводу Споминів, шчо в Київі вони „много способствують просвѣщенію“ і шчо „мысль написать ихъ замѣтки в Зорѣ — счастливая мысль“. А мою ж сестру зовсім було втягли в українофільске болото. — Будьте ласкаві, скорше звістїть мене, в якому порьядку і коли будете печатати дальші книжки Наук. літ. бібліотеки? Та чому б Вам не брати двїну ціну (20 кр.), коли книжечки виходять вдвічі більшими проти норми? —

К. писав ја про пересилку. Ја бојусь, коли зачасьть посланки на Ваше имја, то шчо б до Вас не причипились. Најліпше б як небудь перетьагати транспорт, — через Руминію, чи шчо. Жду од К. і од Вас ради. —

Книжки Ваши послажу, але зо страхом бачу, шчо їх стоїть в мене на полці тільки 2 і в них не знахожу Стоюнина, — і помишљаю з неменшим страхом: чи не вхопив його сам Хведір Вовк, именно ради Стоюнина? буду пильно шукати.

Жінці Вашї, К. і П. кланьяємось.

От П — ка дістав звістку про його розрив з Батьк. Скоро злетіло з Наг. швейцарство, а з М. Буч. віденство! Не вже таки не можна в Вас закласти гуртик дльа свіжої нар. літератури? —

Вчора прочитав рецензію на I вип. *Этнографическое Обзорніе* в Москвѣ. Ось уже і москалі випередили нас, як і Вісла! А ми колись, ще в 1882 — 3 рр., проєктовали *folklore* не видання у Львові! Чи не заснувати нам наш фольклорні курїнь вже „під дахом“ болгарським? По кр. мірі моја статья одна вже там друкуєсьа. Як буду в Софїї, — то чи не станете і Ви з П — ом писати в виданьнях болгарських? Чим це гірше польських? А в „свої(ї) хаті в свої(ї) Правді“ зостанутьсьа вовки і пугачі! Кумедно!

Ваш М. Др — в.

187. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановніј Добродію!

Даруйте, шчо так довго не одзивався до Вас. То одно те, шчо не було так о чїм, а друге, шчо годи здобутися на хвилю супокою, як довго були тут Россіяне. Отсе сьогодні зачинаю лист до Вас рано в друкарни, та не знаю, чи і коли його скінчу. Про наш процес не буду Вам нічого писати, — подро-

¹⁾ В рукоп. цу.

биці Ви знаєте достаточо, — скажу лиш тільки, що для цілої цієї справи я не нахожу іншої назви; як тільки *Delirium des Zeitgeistes*. Справді, всі признаки *delirium* мали ми перед очима безцільне, а горячкове кидане, шукане, а за чим, про що, то й чорт не розбере. А основою всего була нужда — моральна і інтелектуальна — наших властей. Суди наші все ще живуть тим поглядом, що знаючи параграфи, можна перевести, яке хочеш, слідство, хоч не маєся ніякого виображення о людях і фактах, котрих дотичить слідство.

Ну, та бог з ним. Я й досі дивуюся, як се сталося, що нас не поставили перед суд і не засудили. Адже ж могли так само, як 1878 року, і з таким же правом. Та мабуть через 10 літ появилсь троха встиду. Мене самого тюрма сим разом страшно придавила. Я думав, що зйду з ума, хоч сам не знав, що саме мене так болить. В казні я цілими днями нідокого не говорив і слова, особливо коли не стало жидів, з котрими всяка розмова була інтересна.

Видане „Літ. наук. бібл.“ троха зупинилось. Хоча наші фінанси и не погіршились супроти давнього (хіба що через смерть Лашкевича упаде Київская Стар. і увірвесь той невеличкий заробіток, який я там мав і якого міні досі не заплачено), — та все таки підчас процесу прийшлося дещо задовжитися, так що про нові видатки на дальше видання поки що годі думати, тим більш, що й дотеперішне не все ще сплачено. Хіба вийде так, що наймусь до якої небудь праці для Зорі (не вступаючи в сотрудники, — мене просять о повість, та готові у мене нема, а є кілька великих *torso*, з котрих чорт знає чи щонебудь буде) і за гонорар потягну дальше видане.

Налягла на мене жінка, щоб я конче здавав екзамен докторський. Говорив я вже давніше про се діло з Огоновським, взяв був з разу тему „Літературний рух Русинів 1848 р.“, до котрої у мене зібрано багато матеріалу. Та, оглядівшись, я побачив, що тема не відповідає головному постулятові Огоновського: „прішу, щоб то була справді література, а не політика“. Ну, а у нас в 1848 р. „справді літератури“ майже не було, а була тільки політика. Так само прийшлося покинути й другу тему, до котрої мене тягло, політична поезія Шевченка 1840 — 1846 років. От я й зупинивсь на темі зовсім уже невинній з політичного боку — піснях церковних. Пісні ті, найважнійший памятник у н і я т с ь к о і літератури, повстали в XVII в XVIII віці і сконцентрувались в виданю почаївського Богогласника 1790, потім 1825, далі у Львові 1850 і 1880, а крім того були багато разів видавані частками, з додатками нових пісень в Люблині 1805, Почаєві 1806, Перемишли 1836 і т. д. Вони ріжняться тід віршів, про котрі Ви мабуть готовите чи готовили спеціальну роботу, тим головно, що з гори були призначені до церкви, співались і співаються по церквах при ріжних нагодах, процесіях і т. і., коли тимчасом вірші були творами, так сказати, позацерковними, а переважно т. зв. „ораціями“. Не знаю, чи Вам, яко лівобережцю, доводилось чувати такі орації і чи Ви знаєте, що воно таке, — в Вашій статі про віршу пасхальну з Ватрѣ я не добачив означеня, що за штука — вірша і що було приводом єї твореня. Отже міні здаєсь, що приводом таким був звичай латинський, і доси у нас по місточках захований, що на різдво

і великдень малі діти, звичайно школярі, в день ідуть від хати до хати і рецитують вірші, відповідні до празника. Вірші ті кінчяться „віншованем“, по чім деклямуючому дають якийсь дарунок, трактують його свяченим і т. і. Даруйте, що говорю Вам о річах, котрі Ви може й ліпше від мене знаєте; чиню се для того бо хотів би просити Вас о сказівки для своєї праці, а евенчуально й о випозичене деяких матеріялів, коли вони є у Вас. Для того вважаю потрібним зложити Вам свою тему так, як вона міні тепер по розгляді матеріялу міні доступного показується. Пісні церковні, о котрих я говорю, вже через те, що були введені до обряду церковного (в церкві православної того нема) мусіли мати деякий вплив на народ, котрий у нас привик такі пісні співати всею масою, хоч унісоно. Більша часть пісень зложена язиком церковним, але деякі майже чистим народним, і отсі то головно ввійшли в народ, витискають з уст его стародавні колядки (у Чубінського я начислив около 10 пісень, взятих з Богогласника); у нас співають їх два рази тільки, та співають декілька й таких, котрих незаведено в Богогласник, а котрих ненародне, книжне походжене видне з першого разу. Так от вам одна галузь моєї теми: прослідити вплив богогласника на народ. Друга, важнійша часть — прослідити генезіс богогласника, т. е. зібрати, що можна, про жерела пісень, авторів і хронологію. Питане про жерела — дуже інтересне. Певна річ, автори пісень черпали головно з того, що мали під рукою. А позаяк автори ті переважно попи Василяне, то мали вони під рукою книги церковні руські й польські (тай писали пісні по руськи по польськи, — всего тільки одна в виданю 1806 р. писана по московськи). З руських книжок церковних в першім ряді вони черпали з Акафістів і з Минеї; в другім ряді мабуть з грубих томів казань XVII віку. З польських книжок поперед усього звернути треба увагу на т. зв. кантички та канціонали, т. е. збірники таких же пісень церковних польських і латинських; де що брано відси живцем до богогласника, дещо перекладувано, дещо використувано тільки як матеріял наслідувано форму, перенимано типові звороти і фігури або поодинокі факти. Очевидна річ, що автори пісень не могли охоронитися й від впливу того світогляду народного, з котрого і серед котрого виростали, — значить, прийдесь прослідити й елемент народний в тих піснях, хоч він, як міні бачиться, не дуже значний. В дальшім ряді являєсь питане про жерела Акафістів, Минеї, кантичок, місцевих легенд о чудесних іконах і т. і. Що писаня апокрифічні з одного боку, латинські гимни і німецько-чеські пісні з другого боку займають тут важне місце, се річ очевидна. Прийдесь, значить, пробиратися крізь цілий лябірінт християнської традиції канонічної й апокрифічної.

Формулюю на разі те, про що хотів Вас запитати:

1) В одній з вступних глав я хотів би дати короткий огляд літератури червоноруської в XVII і XVIII віці (майже неткнутої Огоновским в его літературі). Крім Івана Вишенського й Гаваттовича тут прийшлося би сказати про Патерик скитський, Гната з Любарова, *Dialogus de passione Christi*, збірники апокрифів, переклад псалмів на язик лемківський Прислопського, Александрію ілінецьку, збірник Поповича (vide „Зоря“ 1884) і світські вірші

з того часу (vide Сводная Лѣтопись). З друківаних прийдесть переглянути передмови книг церковних (Осмогласник львівський 1700 і др.), Науки парохіяльня, Свѣтску полѣтику, статути братств і т. і. Які ще річи друківані або рукописні Ви моглиб міні вказати для характеристики тої літератури, що плодилась в XVII і XVIII віці в тім кутку України, котрий нині становить Галичину, з добавкою Луцка, Холма, Почаєва, культурно з Галичиною дуже тісно звязаних? Я ще не переглянув, але маю (тільки на позиці) „Труды археолог, съѣзда“ в Кієві де є статя Калужняцкогго про рукописі галицкі. Дещо ще надіюсь найти у Оссолінських. Багато має Петрушевич, та стара собака лежить на сні, сама не йїсть і другому не дає... В бібліотеці народного дому рукописі поки що лежать невпорядковані і бог знає, коли діждемось йїх упорядкованя.

2) В розділі о авторах пісень прийдесть більше говорити о тім, що в XVII і XVIII в. звалось рускою інтелігенцією, т. є. о попах і Василіянах, а ніж о особах авторів. Які жерела для характеристики тої інтелігенції Ви моглиб міні вказати?

3) Які книги Ви моглиб міні вказати до історії обрядів грецкої церкви в Візантії і на Русі?

4) Чи нема у Вас або чи не звісна Вам яка праця критична про апокріфи нового завіту, а особливо про евангеліє Никодима. У нас в бібліотеках таких річей зовсім нема. Я виписав за дорогі гроші виданє апокріфів нового завіту (з гарним апаратом критичним) Гільгенфельда, але еванг. Никодима там нема.

5) Ви колись вказували міні на книжку французьку *Legendes pieuses*. Коли вона у Вас є, то чи не моглиб Ви визичити йїї (а коли ні, то прийдесть хіба виписати). Тільки скажіть, будьте ласкаві, чи найду я там що для своєї теми?

6) Про вірші, канти школярські і т. і. міні прийдесть сказати тільки коротко, о скільки вони сумежні з піснями церковними (між ними є нпр. діалог між автором з Рахилею ридаючою по своїх дітях; в одній рукописі в Оссол. є діалог між розумом і волею по поводу морової зарази в Луцку 1765 (?), в одній рукописі монастирській я найшов діалог прозовий церковного змісту з віршованим прологом і епілогом і т. і.). Тут очевидно Ви найкомпетентнійший подати міні головні здобутки своїх дослідів, а також вказати матеріяли, на котрих ті здобутки оперті.

Ви певно читали статю Головацкогго „Замѣчанія и поправки къ статьямъ Пыпина о гал. возрожденіи“. Згадує там Головацкий і о Вас по поводу Історичних пісень т. I і розказує про рукописний збірничок пісень, котрий він передав для бібліотеки кїївського університету. Що се за збірничок і який був его зміст?

Не знаю, чи дістаєте Ви „Правду“ і чи читали н-ри XI і XII, де Кониський кинувся на Вас особисто і на нас яко червоних радикалів, котрі буцімто хотіли опанувати „Правду“. Я ще перед арестом написав був досить обширну замітку про „Правду“ і передав йїї Борковському, котрий навіть обіцяв йїї видрукувати, але обіцяв, тоді, коли сам уже не був реда-

тором. Новий редактор каже, що зо страху перед ревізією судовою спалив мою замітку. Другої мені тепер якось не хочеся писати, тим більше, що бог знає, де йійі й видрукувати. Радьте вже Ви, що нам з Правдою діяти? Я впрочім чуюсь тепер дуже змучений і пригноблений, — не знаю, як буде дальше. Всі давнійші знайомі (хоч йїх у нас було дуже мало) покинули нас, Коц. не показуєсь, а Белей хоч і показався раз чи два рази, то з ним говорити все одно, що отрубяний пиріг йїсти. Важко у нас в Галичині!

Є тут у мене знайомий, що дуже розохотивсь до Болгарії. Він фаховий огородник і ботанік, а тепер вчиться агрономії. Вичитав він десь, що в Болгарії дуже дешеві землі, гектар щось по 50 франків чи що. От він і просить мене спитати Вас, чи справді воно так, а коли можна, вказати ему болгарські видання про економічний стан краю і вказати йїх ціну, щоб він міг йїх собі виписати. Він носитья з планами устроїти цілу колонізацію Русинів до Болгарії, щоб запобігти неохибній колонізації Німців. Інтересно, що Ви на се скажете?

Чи в Софії є у кого наукові звязки з Афонською горою і чи можливий там доступ для пошукувань? Міні все здаєсь, що тільки там можна би найти автентичні і повні дані про Івана Вишенського, тай чи про него одного тільки?...

Не гнівайтесь, що таку масу питань завдаю Вам, знаючи, як Ви заняті своєю роботою. На що будете могли відповісти, на те й відповіжте при нагоді і прийміть з гори мою подяку за вси. Жінка моя Вам кланяєсь.

Львів 23/11 1889. Ул. Зиблікевича, № 10.

Ваш Іван Франко.

P. S. Отсе й забув одну важну річ! Редакція „Kur. Lw.“ згожуєсь посылати Вам письмо своє безплатно, але тільки з умовою, щоб Ви взяли на себе кошти пересилки й стемпля, — се значить, щоб згодились за кожний н—р заплатити 4 центи (3 ц. коштує посилка!). Вона в останніх часах так багато мала надзвичайних коштів, що не може інакше.

Ів. Фр.

188. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Софія, Капанска улица, 13/25 Нов. 1889.

Дорогий земляче.

Зараз дістав Ваш лист і дуже йому зрадів, між инчим і через те, шчо з нетерплячкою ждав звісток зі Львова. Я відповідав Павлику і послав 100 фр., а також відповідав Кист — ому, та від обох не маю звісток. А тут пошти такі не акуратні, а надто корреспонденція з Галичиною до того не певна (Діло ја дістаю через N—р, та шче так, шчо пријде N 247, а потому через 2 дни 245), шчо ја не певний, чи дішшов до П—ка навіть грошевиј лист. З Вашого листу ја нічого не довідаюсь про П. і К., та хоч від Вас слово почув.

На лист Ваш треба б відписати диссертаціеју, на шчо в мене не ма і часу, а головнішче матеріалу, бо всьа моја бібліотека лишилась шче в Женеві і навіть папери мені звеліло вишче начальство (жінка і Ляхоцьки) не

брати з собою в дорогу з Женеви в Софію, власне паперів, — бо їхав ја саме після того, як Вас і К^о арештовано ј, по думці начальства, могли вхопити ј мене. На лихо ще ј жінка моја тепер не в Женеві, а в Montreux (куди втекла через кокльуш нашого хлопця), так шчо ја могу тепер відповісти на Ваші запити тільки мало, з чистої памјати.

Апокриф Никодимове Еванг. надрукованиј в грецьких і латинських ва-рјантах в колекції Tischendorf, — котре звеліть начальству Оссолинських або шчо купити, бо без цього кита наука стојати не може. З праць про апокрифи мені були підручні звичајно Tischendorf, — Thilo (Corpus Apocr. N. Testamenti), Migne — Dictionnaire des Apocryphes, — Brunet — Etudes sur les Evangiles Apocryphes, — и Hoffmann — Das Leben Jesu nach d. Apocryphen.

Книжка французська про легенди мусить бути, певно, Alfred Maury, Légendes pieuses du Moyen Age. Це необходима річ, — хоч тільки просто до Вашої роботи теперішньої Ви ј не багато там знајдете. Та жејі не купите тепер, хиба случајем у антикара. Ја мав з Женевської Société de lecture, — та тепер ја вже не матиму.

До Никодимового Евангеліја, Хожденіја богородиці по мукам і т. п. пекельних сьжетів, раджу Вам, проштудуйте Maury статті в Revue Archeologique.

До Рахилів і т. и. треба прочитати текст церковних драм французсько-і німецько-латинських. Тепер не мају під рукоју точних титулів виданьнь (здајесьа, головнішчі ја назвав у замітці про вірші). Загляньте в Ploesz, чи Ploels — Geschichte des Dramas, т. I. и в його ж Gesch. d. Dram. Kunst und Dichtung in Deutschland. Раджу також Морозова — Начала русскаго театра). Ці речі теж мусить мати бібліотека универс. міста, qui se respècte. А дльа дому раджу Вам зрујнувати своју кассу на 2½ франки та купити Gaston Paris — Histoire de la littérature française au Moyen Age. Це золото, а не книжка дльа всеї старої літератури в Европі, — скрізь мајже однакової по темі; там за кожним словом сидить по 15 років вченої праці, не кажучи вже про розум і талант і спеціально парижський тонкий нух.

Раджу Вам також переглянути Голубинського — Ист. Церкви прав. в Болгаріи, Сербіи и Румынии, — його ж Ист. Русской Церкви, — а також Ист. Р. Церкви Митроп. Макария, — а надто томи про Западноруську Церкву. Він, будучи в Вільні, мав случај спеціально зостановитись над сьжетом, — і між инчим даје інтересні покази про книжівність по монастирах, церквах і т. и. Окрім того певно в Ваших москвофілів јесть Холмскій Мѣсяцесловъ — Холмская Русь Батюшкова (?) і т. и.

Про рукописі і в загалі про галицьку старовину XVI — XVII ст. мені в Вас вчитись, а не вам у мене.

Про Сбірник Головацького Вам може сказати Антонович. Ја його ј не бачив. В часи зїзду Голов. на мене дививсь як на чорта ј водивсь хиба з Ант., — котриј мене не посвѣщав у тајни своејеї дипломатії. У Антоновича мусить бути ј другиј сбірник, — книжечка галицька, в сапјані, з XVIII ст. Там чимало кантичок рукописних і віршів. Мені жејі подарував Ив. Ле-

видкиї (бібліограф Ваш), як ја був у Львові в 1876 р., а ја виписав з неї кілька віршів більш простонародніх і між инчим unicum — віршу про Гонту, певно сучасну 1768 р. Та на біду копію ја зробив не дипломатичну, а фонетично. В 1880 р. ја дав книжку Антоновичу, — та потім, коли ја писав про неї Лебединцеву, то тої мені відповів, шчо в Ант. не ма. Чи це дипломатія, чи справди книжка згубилась, — не знају. Поспитајтесь. Там, певно, знајдете шчось. А ја Вам свої копії здобуду з Женеви, як жінка вернеться.

Загляньте шче в Wackernagel — Gesch. der Kirchenlieder in Deutschland, — и в Goedeke — Grundriss d. G. d. D. Dichtung (нове вид.),

6. Дек. Спинивсь з листом на якийсь день, а там настав час великої облоги: дочка родила мені онука, при чому вијавилось, шчо ја мушу не тільки исторію, а ј акушерію читати та шче ј віденській Geprüfter Hebamme (горе з цим Віднем тутки: все нікчемне збува съуди!). Голова моја не своја: через те наукові питаньња на кілька часу залишу. — Про „Правду“ ја нічого сінько не знају, — бо жеї мені не посилајуть з Јунъа (остатній N був з заміткою про Чудака в Зорі) — і через те не могу відповісти Вам на питаньња, шчо з неју робить? Може, буде Ваша ласка, пришлете тої N, де нас лајуть, то ј побачу. Скажу Вам тепер, шчо таки Ви пријняли гріха на душу, не піддержавши мене зразу, коли ја ставив умову, шчо б був комитет ред., а в нім Ви ј Павлик, — а потім тоді, коли намовляли ј мене не настојувать, шчо б непремінно мій протест з поводу 1-го N — ра був напечатаний буквально. Крутії ј побачили, шчо з нами церемонитись нічого.

Шчо сталось з П — ком? Чи дістав він мій лист і 100 фр.? Тут почти пренеакуратні. — Од К. дістав депешу ј 2 листи з Руминіј. Як би було він написав мені зарані, то ја б јому здобув пасс съуди. А то ја не вспів навіть одповісти јому на важні питаньња. Просить одповісти через Вас. Пождіть трохи. Одно тільки скажу, — шчо не розуміју, як можно питати мене, чому ја не хочу одступити Кобзаря нашего Просвіті, або К. Громаді, коли в мене ніхто (не) того Кобзаря не просить?

Поклін Вашіј жінці.

Ваш М. Др—в.

Про ціни на землю тутки ніхто з моїх знакомих (філософів) не зна, — кажуть тільки, шчо дешево. Радять пітти в мініст. внутр. справ, до самого Стамбулова, — та тепер він занятіј високою політікою в парламенті. Треба перегадити. —

189. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

София, 9/21 Дек. 1889 Капанска улица.

Шановниј земляче.

Получила оце наша школа замовлену мноју серію богословських підручників, а в ніј книгу Köstlin про церковну службу, — то ја посилају жеї Вам, — може знајдете там шчо дльа Вашої праці. Докладају Вам і россієску книгу про Св. Марію. Можете держати усе місяців зо 2. Коли хочете, то пришльу Вам Тішендорфа Аросурphi і Hoffman(n) Das Leben Jesu's nach d. Arosurphen.

Цими днями був у мене один земляк, — емісар звісного Вам борода-того приятеля, — і багато ми з ним розмовляли. По всьому видно, що на Україні таки зростають купки „нових льудеј“, не подібних на ті „старі“ і „молоді“ громади, які доси ми знали. Певно за років 2—3 там скла-дєсьа щось зорганізоване, таке, з котрим можна буде мати діло. Поки шчо нам треба не кидати своїх початків. Я думаю найбільше про Літ. Наук. бібліотеку. Брошурочку про рел. науку безпремінно треба пускати скорше, а далі і Спомини, коли не хочемо, шчо б вони були зовсім уже „стариноју“. Напишіть мені скорше, скілько треба на те грошеј. Я може, а не навірно, бо дольа ось уже в третій раз пісьла того, як ја лишив Женеву, бје мене по дітьах, а значить, і по кешені, не рахујучи вже голови: то було хлопчик запопав кокльуш і жінка мусила виїздити з ним в *Montreux* і жити в пан-сіоні, — там Радка запопала катар в легкому і доси не виправилась і в Же-неві, а тут австріјська культура, во образі віденської акушерки (*gut für das Orient!*) ослужила роди Лідіни, так, шчо окрім усього иншого ја мушу бути вдячниј, коли всьа історіја обіјдєсьа мені тільки в 300—400 франків. В усьакім разі треба вивозити початі вже літературні праці. Напишіть же скорше Вашу думку.

Та Ви, певно, маєте статті Дегена і Маршинського і розмови ре-дакціј про јіх. Пришліть мені на час. Хочетьсьа побачити, чи справди в Рос-сіјі навіть Піхни і А. Я. Антоновичі починајуть до розуму доходити.

Все жду від Вас вказівок про Правду, шчо вона власне про нас пише. Сестра мене звіща, шчо Крутіј щось скомпоновав про мене особисто, — так то не інтересно, тим паче, шчо, коли јого приперли до стіни в Одессі, то він звернув усе на непорозумінньа, котре виходить з того, шчо льуде розділені географічно і не можуть обміньатись живим словом.

Ја сьогодні послајау Ол. Барв. лист з поводу того, шчо Скобельський (хто се за один?) спалив відповідь Правді Чудака. Коли Барв. не схоче пе-чатати в Правді і то скоро, — то, б. л., напечатајте в *Kur. Lw.* Та ја все таки не дістају *Kur.* Скажіть, шчо ја радиј заплатити пересилку, тільки треба знати, скільки?

Листок передајте Павликові.

Жінці Вашіј поклін.

Ваш М. Др.

190. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановний Добродію!

Оба Ваши листи одержав, останній сьогодні. Книжки про котрих висилку Ви говорите, ще не прийшли, та я з гори дякую Вам за них, особливо за *Köstlin'a*. Книжку російську про Марію Діву я маю, — не знаю, чи се та сама котру Ви шлете, Авдотьи Глинки. Я тепер вліз в отців церкви, перебив по-троха Епіфанія *Contra haereses*, — багато там інтересного! — читаю *Roscoffa* „*Geschichte des Teufels*“, переглянув „*Altfranzösische Bibliothek*“ і заберусь зараз до Міня Патрогіі. Гастона *Paris* вже дістав, та ще не мав часу прочи-тати. Чим більше переглядаю тутешні бібліотеки, тим більше переконуюсь,

які великі люки тут по частині легенд, фольклору і історії літератури. Подумайте, що у нас навіть спеціалісти не мають виображення о „Histoire litteraire de la France“, так що я думаю сам виписати хоч XXII, XXIII і XXX томи. Мировича нема у нас у Львові ніде, написав я про него до Вільна до Площанського, та досі не одержав відповіді. Думаю звернутись ще в сій справі до проф. Дашкевича в Кііві, котрий оден з Кіівських людей хоч відписує на листи. За Тішендорфа й Гофмана буду Вам дуже вдячний, я думав виизчити Т—а з бібліотеки пок. Крашевського з Кракова, та на лист П—ка, написаний перед місяцем, досі нема ніякої відповіді.

З моїми пошукуваннями за рукописними збірниками пісень церковних не маю щастя. Досі удалось міні натрафити лиш на оден такий збірник з 1830 р., другий, важний з 1780 р., є в Перемишли в бібліотеці капитульній, та чи буду міг дістати його, — ще не знаю. Значить, дослідити хоч скілько небудь докладно хронологію пісень по рукописним збірникам дальше як до 1780 року — неможливо. Ну, та се й не так то дуже важно. Чи вдасться зробити щонебудь для розслідування авторів (крім голих імен), — також дуже сумніваюсь. Значиться, треба буде ограничитись на загальних увагах про склад червонорускої інтелігенції і єї жите духове в XVII і XVIII віці. Пісні я розбирати буду групами: різдвяні, богоявленські, воскресні і т. і. Говорючи о жерелах, виходити буду завсїгда від найблизших: акафістів, прологів, канонів, житій, евангелій і апокріфів, по можности вказуючи на їх літературну історію на сході й заході; гимнологію латинську і німецькі та др. пісні церковні я притягати буду до порівняня з рідка, особливо при колядках, де вплив заходу найвиднійший. Интересно б було зробити екскурсію до польських колядок („пасторалок“) і прослідити докладно їх історію літературну. Я вважаю їх обломками західно-європейської рождственської драми. Але се мабуть затягло би дуже мою роботу і я мабуть ограничуся на тих сказівках, які міні случайно попадуться під руки. Wackernagelа два перши томи (вони й найважнійші для мене) я перебив докладно зараз з самого початку, так само Ebert'a Geschichte der Literatur des Mittelalters. Купив я Thiersot l'Historie de chanson populaire en France, де є глава про пісні церковні. Се книжка дуже гарна, і колиб Вам коли була потрібна, то прошу до мене удатися. Книги про історії театру Веселовського й Морозова маю сам, Prölss є в бібліотеці університетській. Митрополита Макарія Історія русской церкви є в Народнім Домі, — не знаю, чи вся, бачив тільки деякі томи; Голубінського нема зовсім, ну, та се мабуть буде лишне. Я дав сими днями до „Дѣла“ короткий (без цитатів) нарис з деяких глав моєї роботи, головно ж із вступу загального і з глав про коляди. Я списав те, що по дотеперешнім розгляді міні відомо, — певне там буде багато невїрного, що прийдець поправляти, але скелет, думаю, останесь і робітка ся дасть виображене о тїм, як бажаю трактувати весь Богогласник. До поміщення сеї „скороспілки“ склонив мене головно перегляд найновїшого виданя „Богогласника“ і ухвала виділу Ставропігії — приступити як найшвидше до нового виданя сеї книги; от я й подумав, що треба вказати літературну стійність сих творів, щоб запобігти дальшому, просто ідіотському псованю їх тексту. Не знаю, чи Ви получаете „Дѣло“, —

на всякий спосіб я пришлю Вам відбитку моєї статейки, скоро тільки вийде.

При сій нагоді позвольте спитати Вас, чи Ви вислали з Женеви ті книги, о котрих писали, що висилаєте на моє ім'я („Молодик“ і Ціттеля)? Я досі не не одержав їх. Коли б не пропали!

До дальшого видання „Літерат. наук. бібл.“ я приступлю зараз по новім році. Я, конечно, так, як і досі, буду тягти йїї своїм коштом, а коли б Ваша ласка і змога чим небудь поперти видане, то, звісно, я не від того, але домагатись нічого не буду. Я повисилав деякі свої роботи беллетристичні і в Варшаву і в Россію (до „Русской Мысли“), та досі не маю ніякої одповіді. На разі остаєсь затим тільки „Зоря“, в котрій міні обіцялись платити по 15 гульд. за лист друку. Сі гроши я поверну на видавництво, хоч, звісно, багато на них видати не можна. Вашу статю про релігії і програму фан Гамеля я дам зараз у п'яту книжечку, а по ній дальшу частину споминів. Я думав, що Кіяне запоможуть хоч троха виданю таких річей, як „З науки про релігію“ і „Спомини“, та нема надії, коли Кістяк. поїхав до Харькова.

З газетою („Народ“ називаєся) маємо невеличкий клопіт. Почали ми єі друкувати за порадою деяких людей з провінції (головно Даніловича з Коломиї), надіючись, що запомога, про котру Ви писали, pomoже нам перетривати якийсь час, поки здобудеся ґрунт на провінції. Звісно, запомога така найпотрібніша на перший момент, заким ще являть ся підписчики, а коли про те треба платити друкарню. На разі я позичив дещо. Ми не знали, що сталось з Вами, що Ви так довго не озивалися, — П — к боявся вже, чи Ви не вгнівались. Тепер після Вашого листа ми зовсім спокійні, хоча й просимо, щоб Ви як найшвидше вислали на руки П — ка хоч 200 фр., щоб було чим покрити кошти на перший місяць. П — к пише Вам також про сю справу і для того я не буду широко про неї говорити. Скажу тільки, що „Народ“ друкуєся в друкарні Ставропігійській; покликуватись там на Вас зовсім не можна, так само, як не можна Вам мати діло прямо з сею друкарнею. Впрочім ми не розуміємо, для чого Ви сего жадаєте. Я думаю, що найліпше буде зробити ось як. Пришліть тепер 200 фр. на перший місяць. В тім часі збереся дещо підписчиків, і на ті гроші ми будемо видавати, доки стане грошей. Аж коли власні наші фонди вичерпаються, ми опять звернемося до Вас. Нам обіцяно з пов. коломийського, снятинського, городенського й косівського 200 підписчиків; коли б нам не з тих повітів, а з усеї Галичини удалось зібрати тільки 300 підписчиків, то вже з них самих ($300 \times 4 = 1200$) було б забезпечене існуванє газети на цілий рік, а Ваших 1000 фр. остались би як ресурси на слідуючий рік.

Ми (П — к, Кістяк. і я) також застановлялись над тим, чи не ліпше б видавати брошури, але дійшли до того, що брошури, все таки не те, що газета. Ми обоє з жінкою були за тим, щоб газета була місячна, вже хоч би для того, що всі ми заняті іншими роботами, а за місяць все таки можна красше приготувати матеріал, чим за 2 тижні. Але П — к підніс деякі резони, також важні, за двотижневником, а так, як він сему ділу голова, то ми й уступили. Перший н — р зредагований, по мойому, гарно; міні дуже сподобались статі П — ка о еміґрації і „По соймі“. За те я просто встидаюся своєї статі о голоді, та вона вродилась була трохи

ліпша, а зробилась поганою страху ради конфіскації. У нас, бачите, прокуратура і суд (по мановенію намістника!) не вірять в голод і конфіскують газети за подане фактичних звісток о нужді в краю, як за ширене вістей „пiерокожа́суч а безpodstawnych“. Чи чували Ви про таке? Просто Delirium des Zeitgeistes, куди тільки поступись! Я написав про це кореспонденційку до „Крају“, та боюсь, що редакція їйї викине, так, як викинула кореспонденцію про наш процес. З беллетристики в 1 нрі „Народа“ буде переклад одного шматка з Гліба Успенського і моє оповіданє з жидівського житя. Я сидів між жидами, то й підхопив деякі інтересні факти намагання жидів „до землі“, котрі я й обробив (з конечности в тюрмі) в віршовій формі. Та проте оповіданє, думаю, не втратило вірности. Повстав там у мене також цикль тюремних сонетів, в котрих доволі вірно (свідки — прочі socii doloris) списане жите в тюрмі. Писані вони без огляду на нашу цензуру і тут певне були б сконфісковані. Шкода булоб міні лишати їйх в теці, тим більше, що тепер вони могли б мати деякий вплив. Через пару місяців у мене може б і найшлись гроші на те, щоб видати їйх малесенькою книжечкою, — всего буде ледви на аркуш друку, а з нотами (потрібними) що найбільше на півтора. Чи не порадили б Ви мене, до кого б то удатися з сім ділом денебудь на вольній землі? Я пробу стилю тих сонетів подаю Вам тут оден з них, котрий описує наш перший вхід в тюрму:

Гей, описали нас, немов художу:
 І назву й вік і ріст і всю подобу,
 Волосє, очи, зуби, всі приміти, —
 Тепер хоч в Відень нас на торг гоніте!
 Гей, обшукали нас, немов бандіти:
 Всі кішені, всю одіж, всю особу, —
 Ножі, тютюн і гроші й всю оздобу
 Забрали, — хоч в турецький рай ведіте!
 Ну, от тепер ми чисті!... Глупі, глупі!
 Ножі, оздоби й скарби наші з нами!
 Тих вам не взять бандітськими руками.
 І розвели нас у апартаменти
 Державні. Злишні всякі компліменти:
 Салон, їдальня, спальня й срач — все в купі.

Таких штук є у мене около 50, і дорогі вони міні може більш як Schmerzenskinder, ніж задля їйх справдішньої вартости.

Статей Дегена й Марша ми не маємо. Давно написали до Кііва, щоб нам поприслали, — тут вони будуть переложені на німецьке і подані міністрови, — та ось уже кілька тижнів минає, а з Кііва ні пари, ні духа.

„Правду“ з статями про нас висилаю зараз по висилці сего листа. Висилку „Kurj.“ також зладжу. Думаю, що найліпше буде, коли я ту заплачу, що буде треба, а вже там ми якось порухуємось. Властивож у мене є ще Ваші гроші, прислані ще на весну, от я їйх і поверну туди.

Жінка моя висказує щире співчутє з недугою Вашої дочки і просить спитати Вас, що се такого з нею було. Їйї обслуговала оба рази акушерка,

хоч і экзаменована, та майже безграмотна, а все таки оба рази обійшлось щасливо. Аджеж і в Болгарії родяться люде, як ж(е) се так, що аж ученої акушерки треба було, щоб наробила глупостів.

Скобельський, теперішній редактор „Зорі“ — також вчитель руської гімназії і чоловік де в чому доволі вчений (він кінчив університет у Відні і займавсь дипломатикою, палеографією та по троха історією штуки), тільки що дуже прибитий біднотою, відбивсь від роботи і від товариства. Відповідь „Правді“ він спалив (казав міні) з порученя „громади“, котра довідавшись, що має бути ревізія судова, казала б то ему всякі папери попалити. „Я навіть не читав, що там було написано“ — сказав він міні. — Сказали спалити, я й спалив“.

Ну, розписався, пора й кінчити. Жінка моя кланяєсь Вам, обоє поздоровляємо Вашу дочку й внука.

Іван Франко.

Рік 1890.

191. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

4/16 фебр. 1890. София, Капанска улица.

Шановниј земляче.

Получив ја позавчора Народ N 2—3, Кольади j К. Ст. За все дуже дякују, — тільки дльа порьядку спитају: чи Ви послали цей пакет франко, чи ні, — бо болгарська пошта взьала з мене 2 фр. 30 с. (Ja не сам получав, а наш розсильниј, то він мені не приніс паперу, в котрому був пакет). Ja војујусь з поштоју тутешньоју, котра не має ніяких правил і робе дурости безмірні, — то хочу знати цей факт докладно. —

Тепер до важнішчих справ. В Вашіі праці про Кольади багато мене заінтересовало, — тільки, скажу, шчо вона трохи роскидана, а окрім того на вішчо Ви назвали жеї Н а ш і к о л ь а д и, — в загалі, — коли говорите про один тільки вид кольад і до того, як у нас, то не самиј розширенниј. — В послајемих книгах знајдете більш бібліограф. вказівок, ніж ја міг дати Вам. Простіть, шчо запізнивсь послікоју. Окрім того, шчо ја був заклопотаниј, — деякі книги тільки були мноју замовлені в Лејпцігу, коли ја писав Вам, а шче не були пријшли.

Коли можете, — не задержујте јіх довго, бо E. v. A. p. o. s. t. u. r. h. a. напр. і тут потрібні. —

В якім стані Наук. Літер. Бібліотека? Непремінно треба пускати скорше З науки про релігії, — бо де далі, моја статътя запізнюјеться перед новими працьами, — а Верн так навіть зовсім граје нам, видавцьам, — штучку: в нових своїх працьах він дуже відходить від голландсько-німецької школи і пристаје до тих, хто понижа часи складу Н е х а t e u c h 'y j пророків на пісьма-Вавилонські часи. Методологична суть не змінъајеться, звісно, — але деталі дуже змінъајуться, — і треба поспішитись з нашим 1-им випуском. На далі пријдетъся дати переклад Верна ж статъти з *Revue Historique des religions: Quand la Bible fut-elle composée.* Треба б не дуже пізнитись і з Австрорусь-

кими споминами, — шчоб наростаючій рух в Галичині і на Україні мав під рукою матерјал, котриј показав би јому, як 15 років тому назад наші громадки проходили власне подібну ж кризу і через шчо тоді не вигоріла така ж справа, про котру тепер пеклујеться Народ і навіть старі партіји в Галичині. — Напишіть мені, як стојать фінанси Бібліотеки. Може ја вмудрьусь зекономізовати 100 — 200 фр. дльа нејі, коли долъа перестане мені сьурпризи робити. Доси вона так зі мноју розсправльалась і в Женеві і тутка, шчо ја, при 1000 левах, котрі мені даје Булгаріја, не вспів навіть заплатити довгів книгарьам, котрих мају шче на 400 фр. А в перспективі шче перејїзд зо всіјеју мојеју колоніјеју, за котроју ја мушу сам јїхати в Швејцаріју, — звідки мені на прощаньнъа з Европоју безпремінно треба појїхати в Лондон, де ја не був. Та не знају, чи вдасться це мені. —

14/26 Фебр. Бачите, аж коли кінчају лист. Наскочили ріжні клопоти і роботи, між инчим рецензіја на одну глупу річ, котру подав один тутешній філософ міністерству, шчоб напечатати. Міністерство передало јејі мені на рецензіју. Дуже прикра работа, на котру жалівсь шче Бѣлинскій, —

„и все за тѣмъ, чтобы сказать,
Что ихъ не слѣдуетъ читать!“.

Я би радій був заплатити, шчоб увільнитись від таких работ, — та коли вже так випало, то добре, шчо хоч міністерство заплатить мені, то ја оберну гроші на Літ. Наук. Бібліотеку.

Тим часом пришов кінець Вашого „До світла“. Прекрасна річ. Чому б Ваша жінка не переклала јејі? Може б ја вмівств јејі в В. Евр. з Вашоју біографією і бібліографією.

Пријшла і 5 кн. Літ. Н. Бібл. Ја на Вас дуже розсердивсь, шчосьте змінили мій заголовок статьї, не вмовившись зі мноју. Це вже в другиј раз так і обидва рази „не въ попадь“. Далі, коли вже за мојеју статьтеју поставлено не Верна, а ф. Гамельа (шчо може і ліпше), то треба було змінити кінець мојејі статьї, а то читач жеде про Рејса, а јому дајуть Гамельа! Це такиј недогляд, котриј понижа пошану публіки до видавців.

Ја не берусь судити, на скілько практика вимагала зміни загального заголовку **З** науки про віри на **З** публичного вихованьнъа, — тільки не розуміју, як Ви вбгајете під остатній заголовок статьї Верна і друге подібне, шчо не викладајеться в школах, а просто друкујесьа. — Шчо Ви думајете давати в 2-ій вип. сејі серіји? Коли Верна, то ја б радив після тих двох статеј, котрі у Вас је, дати јого ж *Quand la Bible fut elle comprosee*? Ја напишу коротку примітку, шчоб звязати одно з другим. —

Коли думајете пускати 3-ій вип. Споминів? Поки шчо пришліть мені 25 екз. остатньојі брошьури. Тут вона здасться студентам, — котрим ја викладају тепер історіју Жидів. Ја на Пасхальні вакаціји трохи буду вільнішчиј, то подумају, може можна дејакі кусники јејі ужити в Галичині. А тепер цілком ніколи думати.

На скілько јесть шанси, шчо лист до Кист., або Араб. діјде і јім не пошкодить? Ја б одповів јім через Вас. — Бувајте здорові з жінкою і дітьми.

Ваш М. Драг-в.

Хто такий Тріцья в листі К.?

Запитайте Бележа, (а)бо Зорьку, — чи не помістили б вони мого Пожертв. дітини. Але ж воно мабуть чи не більше дльа України, ніж дльа Болгарії писане. Я міг би прислати манускрипт російськиї?

192. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний добродію!

Листи Ваші одержали вчора і прочитали разом. Зараз же берусь відповідати на те, що доторкається до мене. Посилку ми вислали Вам конечно franco і заплатили за неї дуже солоно, — посилаю Вам рецепіс.

Уваги Ваші про коляди справедливі, — я дав до друку частину необроблену ще і навіть не спрецізував докладно теми в титулі, хоч з тексту видно, про які коляди йде річ. Впрочім те, що Ви кажете про розширенє, у нас не зовсім так. В більшій частині Галичини (крім гір) коляди книжні або зовсім витиснули давнійші „колядки“ (у нас їх інколи звуть навіть „сабадашками“, т. є. піснями свіцького, легкого характеру в противстваленю до поважних пісень релігійних), або значно частійше від них співаються.

З великим інтересом прочитав я Вашу статю про пожертвуване дітей, а особливо вступ, котрий декуди майже до слова сходиться з готовим уже вступом моєї роботи, де я вказую на характер сучасного folklor'a і напіраю на звязок органічний між писаною і устною літературою. Російський оригінал своєї роботи на всякий спосіб пришліть; коли не помістить „Дѣло“, то можна буде помістити в „Літ. наук. бібл.“, хоч і не зараз.

Велике Вам спасибі за книжки. В великій пригоді стали міні особливо Кестлін і Гофман. З Тішендорфа я вже перед тим поробив собі докладні виписки (о кілько міні потрібно), позичивши його з Відня через бібліот. університетську, тож Ваш екземпляр я відішлю на днях ураз із VI томиком Літ. наук. бібліот. З ним разом зашлю одним пакетом і жадані 25 екз. 5 т.

Тепер про Бібліотеку. Я провинивсь перед Вами справді, що змінив пропонований Вами титул — не статті, а цілої книжки, не вмовившись попередно з Вами, але надіюсь на Ваше прощенє, коли почуєте моє виясненє. Поперед усього що до зміни титулу. Коли стаття друкувалася, ми боялися конфіскати. Я давав читати єї Вислоуху, котрий впевняв мене (навчений досвідом), що статю напевно конфіскують. Оттим то я в остатній хвили рішивсь дати на обложці інший, незачіпливий титул, котрий остаточно є тільки Schmutztitel; коли вийдуть прочі книжечки, що з сею становитимуть одну цілість, то видрукуєся й карта титулова і зміст, і там даний буде такий титул, який Ви пропонували. Я рад, що брошура хоч під такою фальшивою (для сеї книжечки й не зовсім фальшивою) вивіскою уйшла конфіскати, о що міні головно ходило. На дальших брошурах я можу на обложках давати титули, які хочу, — здаєсь, що дам настоящий „З науки про релігію“. А що до порозуміння з Вами, то будьте ласкаві подумати, що зміна титулу состоялась тоді, коли вже текст був видрукований і приходилось би чекати пару тижнів на Вашу відповідь, мініж при виданю треба було спішитись, щоб з розпродажи сплатити хоч часть кошту.

Що до вражіння, яке зробила брошура, не багато можу сказати. Висл. читав її просто з завистю і грозив, що постараєсь о переклад на польське. Наша публіка по трохи розкупує. Я друкував 600 екзем., з котрих 100 дав до книгарень, а ок. 200 уже розпродав. Щоб покрити кошт накладу, треба б розпродати 400. Помалу воно піде, але помалу.

В VI томику я друкую Вашу торічну статейку „Листочки до Вінка на могилу Шевченка“, з додатком доповнень до Вашого видання листів Шевченка до Залеського. П — к роздобув від Крашевського копію листів Ш — ка з обширними увагами Зал. Я порівнюю рукопис листів з друком і подаю важніші одміни, а також подаю в перекладі ноти Зал., деякі дуже інтересні з многих поглядів. Написав я ще до Пипіна, щоб прислав лист Белінського про арест К. М. братчиків, та досі не маю відповіді. В усякім разі я хотів би сего тижня (перед 9 марта) скінчити друк VI. книжечки, по чім розпічну друк Ваших споминок. Сим разом рискну на подвійну або потрійну книжку і видам обі глави (III і IV) вкупі від разу. За сим, звісно, піде релігія. Думаю дати в одній книжочці статейку Верна про методу критики біблійної (по Рейсу) і, коли хочете, статейку его про композицію біблії, про котру Ви згадуєте. Тільки якже буде опісля давати его статі про композицію Пентатевха і Генезіса по Рейсу та Кюнєну? Чи не лучше би дати насамперед ті статі старші і спеціальніші, а опісля, на закінчене тома: загальніші і новішу статью про повстанє Біблії? При тім же „Revue d'Histoire des religions“ тої книги, де статя Верна, у мене нема. З новими поглядами Верна на біблію я по троха знайомий з его книжки „Précis d'histoire juive“, котра є у мене, але погляди ті, а особливо їх практичні консеквенції наукові при трактованю історії біблійної міні совсім не заїмпонували, — се якесь худосочіє, а замість яких небудь критичних доказів — просте *petitio principii*. Звісно, зовсім переходити до порядку дневного над тим поглядом не можна, але я сумніваюсь, щоб він міг зробити значний поворот в науці, тим більше, що в детальній роботі історичній і критичній він майже не вносить нічого свого, але оперує здобутками „голоого раціоналізму“ Рейса, Кюнєна та Вельгаузена і братії.

Що до фінансового боку видання, то стоїть воно ось як: Грошей присланих Вами (47 гульд.), вистало на вирівнане оставшого ще довгу за кн. 4 (37 г.) і на частину накладу кн. 5. Гонорар за мої новелли в „Зорі“ (20 г.) і те, що здобує з розпродажі, покрили вже решту і дали дещо троха й на кн. 6, на котру я повертаю також часть невеличкого гонорара, який платить міні „Дзвбнок“ за віршовану переробку „Reinecke Fuchs“. Ad voset — чи Ви дістаєте „Дзвбнок“? Тамже й Ваша сестра пише. „Лис Микита“ (для дітей!) вийде й осібною книжкою, — коли не дістаєте его тепер, то я зашлю Вам книжку. Але вертаю до „Бібліот.“. Коли б Ви могли ще щонебудь прислати на друк „Споминів“, то се значно би прискорило їх виданє, тим більше, що мій заробіток в „Зорі“ мабуть швидко урвєся: редакція має нову повість Нечуя „На березі Чорного моря“, котра займе всі н-ри аж до кінця року, значить, на мою „дробину“, за котру надто ще треба платити по 15 г. від друкованого листа, — не буде місця, тим більше, що „Зоря“ тепер, як чути, стоїть дуже слабо (говорять про 90 пренум., але мабуть є їх більше). Виєм-

ковим способом пішла ще в 4 н-рі одна глава мого роману (перша була в 1 н-рі), в формі осібної новелли „Гава і Вовкун“, а пішла для того, що ред. „Зорі“ торгується ще з Нечуєм про якісь зміни в его повісти і для того зупинила першу главу, вже набрану. Вашу пропозицію що до „До Світла“ ми радо приймаємо і жінка моя вже перекладає сю річ, а скоро буде готова, то зашлемо Вам. Дуже б то добре було, як би я міг з моєю беллетристикою дістатися до такого журналу, як В. Е., — може би з часом самою беллетристикою можна зробити на стілько, щоби можна покинути поденщину в Курґ. Лw., котра хоч є для мене доброю школою, але доводить мене до такої втоми, що ані робити ані думати нічого не можу, тим більше, що через дітей і в ночі рідко коли сплю більше, як 4—5 годин.

Ми з жінкою, а властиво сама вона задумала видати в купі одним томом мої новелли про селян і робучий люд (під загальним титулом „В поті лица“). Чи можна б було Вас просити о написане переднього слова до них. — для мене була б се велика честь, ¹⁾ а й для публіки, думаю, Ви змогли б сказати багато навчаючого по поводу тих новелл. Не лякайтесь, що ми хотіли б від Вас зараз сеї передмови. Коли б Ви в принципі згодились на єї написане, то ми висилали б Вам аркуші так, як будуть виходити з друку, а передмову Ви написали б опісля, маючи в руках усю книжку, і стаття Ваша була б надрукована напереді з осібною пагінацією. Друк тексту новелл певно потягнувся б до літніх ваканцій, — от тоді Ви й могли б написати передмову. Я з великим інтересом дожидаю Вашої відповіді на сю просьбу, бо ж новелли мої досі або не чули зовсім слова прилюдної критики, або коли й чували, то такі слова, як Цеглінського, котрий ані похвалити ані поганьбити не вмів без доносу.

Не знаю, на кілько було б можливо пересилати Вашу відповідь Кіст. на Вкраїну. Думаю, що можна б се зробити через агронома в Мітвейді. Ми прямо з молодими людьми не маємо ніякої кореспонденції. Чи довго вони там будуть такі паралізовані страхом, — святий знає. „Трійця“. се Жит., Трег. і Наум.

Чи Ви дістали 1-р К. Стар.? До нас прийшов лиш 1 екз., бо ми писали через Трег., щоб редакція слала Вам прямо.

Жінка моя і я шлемо Вам щире поздоровлене, а Андруньо засилає „па“ Вашому маленькому внукови. Був у нас один Англічанин перейздом з Кііва; він поїхав на Пешт і Білград до Софії і певно бачився з Вами. Інтересна фігура. Оставляйтесь здорові!

Іван Франко.

5—7/3 1890.

193. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

20 Марця — 1 Апр. 1890 Капанска улица, София.

Франкові.

Дорогий земляче.

Вчора дістав Вашу посилку, а перед тим лист. А ви, певно, дістали збірник. Коли можна, вишліть мені або в счот 20 фр., шчо, здај(еть)сьа

¹⁾ В рукоп. чисть.

єсть у Вас моїх, а коли ні, то в кредит, 3 — иј том Kolberg—Pokusie. Там єсть, кажуть, легенди, між инчим про створіннѣа свѣту. А ја Вам вишлѣу N-p Revue h. des Religions з статеју Верна про початок Библії. Вона власне не буде дуже противна тим, шчо у Вас єсть, — бо Верн тѣльки не згоджуєсьа на те, шчоѣ Второзаконїє ј т. и. могли написатись до першої руїни Јерусалима, а сѣть дѣла признає ј доси не дуже одмінно од Къунена ј К^о.

Ја хоч і дѣллетант, — а дозвољају собі на $\frac{3}{4}$ згоджуватись з Верном навѣть в виступах проти „раціоналістів“, — або лѣпше не досить радикальних раціоналістів. Свѣату бајку треба так просто ј признати бајкоју, а не підчишчати жеї і перекручувати, шчоѣ вона мала фігуру історїї, то б то стала ј не бајкоју ј не історїеју. Навѣть і в спеціальнїј справї про Второзаконїє ја дозвољају собі згоджуватись з Верном в тому, шчо не ма резону вѣрити, шчоѣ справди при Јозїї знајшли „Книгу закону“, бо напр. легенди егїпѣтськї росказујуть про знаходи навѣть в часи дѣнастїї великих пирамид. Та шче ја спитају: а коли б і справди знајшли, то чомуж то непременно буде Второзаконїє? З рештоју про цѣу книгу ја думају. (Осмѣљујусь!), — шчо вона новїшча од Priester—Codex'-у, — в чому не згоджуєсь і з Верном, — а думају, шчо чорта за хвѣст лѣпше всѣх гебраїстів-раціоналістів ухопив Havet (L'origine du Christianisme — і De la modernité des prophètes). Шчо мене дивує у Верна, так цѣ вибрики проти тих, шчо дуже розривајуть „цѣльнїсть“ библејських книг, — коли він сам на кожнїј сторонї каже про *une autre plume*. В усѣакїм разї ми пустимо Верна ј те, шчо у Вас єсть, і те, шчо ја пришлѣу, тѣльки треба буде примѣточку зробити. Напишѣть менї, на якїј срок думаєте пускати цѣј томичок, — а також скѣльки б ја мусив Вам і коли прислати субсїдїју на Гал. Р. спомини? Менї болгарське министерство винно грошї за роботу, правда, шче не скінчену в печатї, — та ја соображу, коли в нього требовати. —

До Вашої повѣсти дошлѣть коротке *curriculum vitae*, де не забудьте сказати ј про те, шчо з Вашого було напечатано по польському (і де) і по нѣмецькому, а також і про тој процесс, з поводу котрого Ви дѣстались в „арестанти“. Јак тѣльки получу цѣ все від Вас, зараз пошлѣу в Петербург Вашу повѣсть.

Тому, шчо Ви видаєте збїрку Ваших новелл, ја радїј і за себе ј за публїку, і, звѣсно, радїј буду написати переднѣе слово (грїх Вам казати, шчо цѣ „честь дѣла Вас“), — та тѣльки чи воно Вам потрібне ј чи не пошкодїть воно Вам перед цензуроју в Россїї? А сама книжка може јак небудь перејде через иностраннују цензуру, напр. через Полонского.

Напишѣть менї, јак у Вас стојть справа виданнѣа Шевченка, між инчим, — коли, думаєте, воно вијде? Бачите, менї треба знати, шчо робити з Женевським виданнѣам. Потративши стѣльки часу через те, шчо земљаки не зхотїли зкїнчити „шкодливого“ того виданнѣа, ја задумав тепер скїнчити јого своїм власним коштом. Тѣльки ж дѣстав з Женеви звѣстку, шчо од часу (а ја думају, ј од безпорядку) багато стереотїпів попсувалось. Хто винен, довго розбїрати, — а тѣльки готовї стереотїпи просто треба покинути

і з ними стариј план. Жінка моја і Кузьма тепер підхопили один з моїх планів, — а власне видати тільки II т. пражської маленької книжечкою і вже набирають. Мені застається тільки заплатити кошта, — котрі, конечно, звернутьсь в свій час. Щоб Ваша цензура не заборонила, треба буде обернутись з фірмою до Грегга (з котрим вже торік умовивсь Георг) і, звісно одступити йому 50%, котрі б могли пітти якому небудь галичанину, як би тої осмілівсь поставити свою фірму. Та (звідки) такого галичанина взяти? А тепер ја прошу Вас сказати мені, які, по Вашій думці, дурно приписані Ш — ку поезії єсть в II пр. томі, — в роді Полуботка, і які єсть пропущені? У мене під рукою не ма ні нотаток, ні книг, ні газет галицьких. В загалі це буде зовсім не моє видання, — а жінки моєї та Кузьми, так само, як і перше було не моє, а Кузьми та Антоновича, а потім Вовка, з приїздом котрого власне діло почало їти к чорту. Ја тільки докладав гроші після того, як прислані Ан-чем виїшли, та під кінець узяв на себе увесь сором не доведеного до кінця діла. Побачу, як то буде тепер! В усякім разі доброго видання не буде, а коли б хоч повторити глуповате пражське видання та без вопіющих його дурниць. — А вже Ви з Огоновським возведете Шевченку та і собі monumentum aere perennius.

Кланяйтесь Вашій жінці і поцілуєте дітеј.

Ваш М. Др-в.

Кур. Лв. получају страшно неаккуратно. В „Зоръ“ не получил початку повісти Левіцького. Правди остатнього N-ра не получил. Дѣла не мају з ч. 8 сего року, Говорили Ви Белеју про мою статью (Жертвоприношеніе дитини)? — Вашого Р. Фукса не читав. Дзвінка в мене не ма.—

194. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановний Добродію!

Щире спасибі Вам за прислані книжки: Сборник і апокріфічне жите Марії. З своєю дисертацією ја дуже помалу посуваюся наперед, і вона при тім способі роботи, як у мене тепер іде — прихапцем, серед гамору дітей і втоми після роботи газетної, — виходить дуже хаотична. Ја надумавсь на тепер викінчити і подати Огоновському тільки часть загальну, в більшій половині вже готову, котрої зміст ось який:

1. Вступ: вплив теорій еволюційних на науку історичну і на історію літератури. Двояка підстава в оцінюваню творів літературних: давнійша естетична і новійша — культурно-історична. Література масс людских (folk-lore), єї різниця від літератури артистично-індивідуальної і єї звязки з нею. Вандрівка творів традиційних, поступенне вменшуванє сили традиції в літературах Заходу. Наші пісні церковно-релігійні, книжні й устні, є творами традиційними.

2. Пісні церковно-релігійні на сході й заході. Різниця між піснями релігійними й церковними, і схожість (деякі пісні релігійні з часом стають церковними). Пісні в первісній церкві християнській, мішанє впливів гебрійських з грецькими; боротьба між грецькою ритмікою а гебрійським па-

раллелізмом — Гностики і св. Ефрем, побіда гебрійського ладу в церкві грецькій — гимни латинські і їх парості — церковно-релігійні пісні на мовах національних західної Європи, опять еретики як товчок, вплив апокріфічних легенд. Акафісти грецькі — заміна лат. гимнів; форма акафістів, їх жерела (проповіді, книги екзегетів, канони, минеї празничні, resp. опять легенди апокріфічні). Популярність акафістів на Русі, видане Скорини, рукописний збірник з 1583, видання і нові твори руські в тім роді. Жерела наших пісень церковно релігійних: а) грецькі (акафісти, прологи, четві Минеї, патерики, легенди про чуда Марії і др.), б) західні: гимни латинські і пісні національні. Посередне становище „Богогласника“ між сходом і заходом.

3. Релігійні і церковні пісні на Русі, їх звязок з рухом реформаційним, з школою, і драмою. Звязки України з заходом під Литвою й Польщею: колонізація німецька по містах, впливи гуманізму, братства церковні і їх звязок з цехами з одного, а сектами богумильсько-комуністичними з другого боку — звязки з Гусітами — вплив реформації через Вільно і Краків — праця Соцініян — переклади письма св. на мову народну, перші пісні церковні переложені з німецького — література полемічна і світська. Вплив протестантства на підйом поезії релігійної в Польщі — Реф. Реформація побуджує католиків до конкуренції — Кохановський, кантички і канціонали, вплив Єзуїтів. Вплив сеї творчости на руську. Руські школи і віршовані „двиченя“, орації, діалоги і канти. Театр на заході, в Польщі і у нас. Обломки всіх тих явищ культурно-освітних бачимо в Богогласнику. Єго циклічний уклад, характеристика важніших центрів, де творилися і збиралися пісні.

4. Огляд суспільної історії України в XVII—XVIII в.: Війни козацькі і їх вплив на стан нашої суспільности (руїна, переміщене центрів культурних на схід). Стан православія на лівім березі Дніпра, стан православія и унії під Польщею, Василіяне й світське духовенство, вичислене мужів знатніших наукою, подорожами і пр., кілька слів про міщан і мужиків.

5. Бібліографія „Богогласника“: Опис видань 1790, 1805, 1825 1850, 1886 і поменших 1806, 1836 (Перем.), 1884 (Київ). Поодинокі пісні в метеликах, в устах народу (на правім і лівім березі Дніпра, в Білорусі, Галичині, Угорщині), Рукописі, інші пісні релігійно-моральні з уст люду в збірках Чуб., Голов., Зап. Югозап. Отд. Геогр. Общ., Киевская Стар. і др. Опрацьованя пісень церковних: Котович, Мирович, Безсонов і пр.

6. Хронологія і автори.

7. Форма і музика.

Дві останні глави ще не написані, та за то написано декілька глав дальших частей, а іменно розбір пісень на різдво, на богоявленіє, на обрізаніє і стрітеніє, о успенію Марії, о Петрі і Павлі, о Іллі, але се все я заховую собі на пізнійше.

З поданого тут змісту моєї дотеперішної роботи Ви побачите, що порушую я в ній далеко більше річей, аніж можна в так тісних рамках докладно обговорити. Одно тільки можу сказати, що ніде доси я не зупинявсь на формальностях, а всюди старавсь добиратися до суспільного ґрунту, — чи

всюди з поводженням, то питане. Я дуже рад би, коли скінчу свою роботу, переслати Вам єї до перегляду, та ¹⁾ одно, — боюсь забрати Вам час на читане моєї рукописі, а по друге, — боюсь, щоб та рукопись де по дорозі міні не затратилась, бо макулятуру у мене діти порвали.

Кольберга III т. посилаю. Що до Наук. літ. бібліот., то тепер друкується збірна книжечка 7, 8, 9, в котрій поміщені будуть обі глави (III і IV) Ваших споминів. Доси готові вже 3 аркушики, і я надіюсь, що сего місяця книжечка вийде. Для 10 кн. обіцяв міні Евг. Левіцький дати свою статю, що мала бути читана на вечерку Федьковича, „Молоде покоління“. Я рад би помістити їй як документ і маніфест молодіжі, потрібний задля тих спорів і криків, які підняли старші народовці вже задля самої тіни сего маніфесту. Який буде зміст сеї праці, я досі й сам ще не знаю. В 11 кн. пішли б зо дві статі М. Верна, а що дальше, — не знаю. Не знаю, чи можна буде Вам ще до вакацій написати хоч одну дальшу главу споминів. Колиж ні, то я можу почну друкувати листи Навроцького з поясненнями, яко pendant до Ваших споминів. У мене є збірка до 200 листів ріжних людей з 60-их років, головню з т. зв. „громад гімназйальних“; не все в тих листах стоїть друку, але дещо таки стоїть, — значить, можна буде з часом і з них зредагувати томик матеріялів до історії того часу. Підбираю я ще й інші матеріяли, як нпр. польсько-руську і руську літературу агітаційну 1833—1848 р. (маю значний комплет листків і рукописних матеріялів), історію панщини і єї знесеня в Галичині (1772 до тепер), — в нарисі праця у мене готова в рукописі, але вимагає ще деяких переробок і доповнень, — матеріяли до історії шкіл народних в Галичині 1819—1848 р. (крім друківаних маю деякі рукописні документи) і т. і. Дещо з сего потроха буду подавати і до „Народа“. Що до Вашої підмоги на видане Літ. Наук. бібл., а спеціяльно „Споминів“, то я повторю Вам те, що писав уперед: жадати від Вас я не жадаю нічого, і дуже прикро було б міні, коли б Ви запомагали моє виданне з ущербом для Ваших чи Вашої сімїї потреб. Але коли зможете що небудь прислати, то я, звісно, прийму се як завдаток на видане, і готов вислати Вам (чи на подані Вами адреси) стільки екземплярів книжок, скільки випаде за ті гроші.

Щиро дякую Вам за обіцянку — написати передне слово до моїх новелл. Про цензуру російську міні байдуже, бо я знаю, що вона мого виданя не пустить, хоч майже всі новели поодинокі були друківані в Росії.

В справі видання творів Шевченка міні навіть поручено від комітету (в котрім і я засідаю) віднестись до Вас з деякими запитами, а іменно:

1) Що звісно Вам про упорядковане пражського виданя „Кобзаря“ і про рукописні та друківані жерела, по яким редактори того виданя встановлювали текст і хронологію Шевченкових творів?

2) Що сталося опісля з тими жерелами і куди би нам обертатися, щоб могли й собі ними покористуватися та зладити докладний їйх опис?

3) Якими жерелами послуговувались Ви при складаню свого стереотіпного Кобзаря?

¹⁾ В рукоп. то.

Отсі питання поручила міні передати Вам комісія. Який є плян і намір, се Ви по трохи знаєте з „Народа“. Тепер комісія стала на тім, що лагодимо матеріал для біографії й пояснення творів Шевченка, т. є. випикуємо з Ш-кових творів, і споминів і праць про него все, що може пригодиться для біографа. Чи та часть вийде путня, я дуже сумніваюся. Правдоподібно комісія поручить зладити біографію Ш-ка Ом. Огоновському, а як він їйї зладить, се ми вже знаємо. Огон. же настоює й на тому, щоб додана була критично-естетична оцінка творів, та я спротивився тому, бо й то знаю, як виглядає така оцінка під пером Ом. Ог. Натомісць я стояв за тим, щоб до кожного важнішого твору чи то перед ним, чи при кінці тома додано було все, що ми знаємо про повстанє сего твору, его сюжет і форму, а також поясненє стрічаючихся в ньому імен власних і географічних. Справа ся поки що полишена в завішеню. На всякий спосіб міні здаєсь, що до друкованя Шевченкових творів в нашому виданю прийде дуже нешвидко, так що дуже велика шкода, що Ваш стереотипний Кобзар не вийде. Дурно приписані Шевченкови в II т. пражськїм тільки „Полуботко“, „Гарно твоя кобза грає“ „NN.“ (зараз після „Гарно твоя кобза грає“). Нових творів нецензурних після сего виданя не віднайдено мабуть нічого; віднайдено тільки „Хустину“, та вона вийшла в виданя російські. Вірш „Сестрі“, що був в К. Стар. і в „Ватрі“, — рішучо не Шевченків, а взятий з альбома Варвари Репніної. Може інтересно буде для Вас, що Кіянє (Науменко і комп.) стрітили думку комплетного львівського виданя Кобзаря дуже неприхильно із листу, писаного до Огон. Н-ом, можна вичитати таку суть, що лучше вам не братися до того діла, бо ви, Галичане, все таки зробите его погано, — а оставте его нам. Я не стою на тім, що ми зробимо его добре, у нас нема й десятої части тих помічних средств (рукописів, перших видань і т. і.), що у Кіян, та все таки питанє, чи Кіянє зроблять in absehbarer Zeit і те, що ми зробимо, т. є. чи подадуть хоч голий текст усього Кобзаря. Я в комісії подав голос за тим, щоб просити Кіян, котріб могли й хотіли, бути нам помічними і взяти на себе критичне зредагова(нє).

Ось Вам мое curriculum vitae.

Я родився в Нагуєвичах, пов. дрогобицького, в р. 1856. Батько мій був доволі заможній селянин, а до того коваль. Як чоловік і ремісник він мав велику повагу не тільки в своїм селі, але й широко в окрузі, і досі ще багато людей з великою пошаною згадує „Яця (Якова) коваля з Гори“ (так зовеся присілок чи слобода, де я родився). Христив мене знаний в літературі Осип Левіцький, автор граматики й кепських перекладів з Гете; деякі книжки, котрі по нім осталися в селі в руках мужиків, як „Вънок Русинам на обжинки“ (1846—47 рр.), історія біблійна і збірник „пѣсень богоговѣйных“ (Перемишль 1837) належали до першої моєї лектури. На шестім році житя батько віддав мене до сільської школи до сусідного села Ясениці Сільної. В Нагуєвичах є школа ще від 1828 р., але далеко, в горішньому кінці села, для того віддано мене в сусідне село до брата моєї матери, шляхтича „загонового“ Павла Кульчицького, досить бідного селянина і одного з найсимпатичніших людей, яких я знаю. Він сам учив мене читати, хоч я

при тому ходив і до школи, котра була близько его хати і котра в Ясениці здавна ведесе далеко краще, чим в Нагуевичах.

Там я пробув два роки і вивчивсь читати по руськи (під проводом вуйка, через 10 день), по польськи і по німецьки (се ще були часи германізації), писати, рахувати (чотири операції) і співати до служби божої. По двох роках батько віддав мене до Дрогобича до тзв. німецької або нормальної школи у Василіян, до другої кляси, де я, по мужицьки вбраний, боязливий, несмілий, та часто немитий хлопець, цілий курс бувши посміховищем у клясі і перетерпівши досить від деяких нелюдських учителів (гл. Schön-Schreiben), при кінці першого курсу на превелике диво цілої кляси і своє власне одержав першу льокацію. На екзамені, котрий був властиво тільки парадом, був і мій батько, — я не бачив його, а тільки, коли мене викликали першого, щоб одержати надгороду (книжку), то я почув, що він голосно заплакав. В два місяці опісля, на самий великдень він умер, покинувши господарство в розстрою і в довгах, молоду матір і четверо дрібних дітей. Мати мусіла швидко вийти замож, щоб запобігти цілковитому розстроєви господарства. Пристав до неї молодий парубок, також з Ясениці, Гринь Гаврилик, котрий заробив був троха грошей у Бориславі при ямах. Він довгі літа мусів боротися з ріжними трудностями, а по части навіть з традиціями сусідськими, які виробились були за часів батька, а тепер підкопували господарство. За часів батька у нас бувало багато людей, ішло гостеприємство, водились знайомости чисто безкористні і поетичні, годувалось при хаті багато бідної, а то й неробучої батькової рідні, котра по батьковій смерті почала красти та розтягати оставше добро. Вітчим звільна все се покасував. Се натура наскрізь практична і реальна, без іскри поезії, а за то з значною дозою скептицизму і вільнодумства, чоловік сильної волі і енергії. Я й досі дуже високо поважаю його, як звичайно поважаємо того чоловіка, що відзначаєсь прикметами, яких у нас самих мало. Я кінчив за его старанем школи нормальної і перейшов до гімназії саме в р. 1868, коли заведена була шкільна рада і мова викладова німецька змінена була на польську. В гімназії повторилось зо мною те саме, що у Василіян. З разу ніхто мене не знав і весь перший курс я сидів у „ослячій лавці“ в самім куті, та пальцями довбав діри в стіні — і раптом дістав другу льокацію, і так ішов через цілу гімназію другим, третім або першим. Науки шкільної я не любив, тож звичайно інші побивали мене пильністю і акуратністю, навіть такі, котрі без мене не могли зробити письменної задачі або вияснити труднішого місця в німецькім, латинськім або грецькім авторі. Коли я був у шестій клясі, вмерла моя мати, і вітчим оженився другий раз, так що ми дістали вітчима й мачиху замість родителів. З четверих дітей, що остались по батькови, жили тільки три брати, між ними я найстарший; наймолодша сестра померла. По матері з вітчимом осталась сестра, з мачихою у вітчима дітей не було. Тепер ми всі вже „на своїм хлібу“, т. є. всі три брати женаті і сестра за мужем; у середнього брата й сестри є по двоє, а у мене й меншого брата по троє дітей. В р. 1875 я видержав „матуру“ (генеральний екзамен гімназіяльний) і перейшов на університет до Львова. Тут я вступив до „Академического

кружка“, приваблений туди видаваним „Другом“, з котрого редакцією я був у переписці ще з гімназії. В „Друзі“ від 1874 почали друкуватися мої вірші, а прийшовши до Львова, я почав для тої газети писати повість „Петрѣи и Добошуки“. Але тут годиться сказати кілька слів про початок і характер мейого писательства. Почав я писати — віршом і прозою — дуже вчасно, ще в низшій гімназії. Вплив на вироблене у мене літературного смаку мали два вчителі: Іван Верхратський і Юлій Турчинський, оба писателі і поети, хоч оден одного дуже не любили. (Турчинський повстанець і патріот польський, автор скучних драм „Kiejstut“ і „Mojmir“, досить інтересної казки „Roeta o czarnobrewcu“, — ліпший критик і знавець літератури польської, автор цінних розборів Міцкевичевих *Dziadów, Walenroda i Grażyny*). Заохотив мене до писательства також примір товариша Ізидора Пасічинського, котрий ще в низшій гімназії почав друкувати свої вірші в „Учителю“, „Русской Радѣ“ і „Ластовцѣ“. Верхратський ставив его вірші дуже високо. Другий товариш Дмитро Вінцковський, також поет, ходив кількома роками висше мене, і тільки его слава доходила до мене та его скучна гексаметрова поема „Попадя“, котру я читав набожно, але в котрій не міг найти смаку. В низшій гімназії я читав дуже мало. Перша книжка друкowana фонетикою, що попалась мені в руки, то було львівське видане „Переяславської ночі“ Костомарова, але я не зрозумів ані язика ані річи. Так само не розумів я Русалки Дністрової, котру міні визичив був Верхр. За то Шевченка (львівське видане), також визиченого від Верхр., я вивчив майже всего на память, (а память у мене була така, що лекцію історії, котру вчитель цілу годину говорив, я міг опісля продікувати товаришам майже слово в слово!). Ще в низшій гімназії я почав збирати пісні народні, спершу від моєї матери, а опісля і в Дрогобичі роспитував свідущих людей (ремісників і т. і.), так що швидко мав мілко списані два товсті зшитки вміщаючі 800 номерів, — правда, в значній части коломийок. Менший зошит я післав у Просвіту і опісля случайно віднайшов його в третіх руках, а більший таки в Дрогобичі у мене пропав. В висшій гімназії я кинувся з жаром до читаня всякої всячини: Шекспір, Шиллер, Клопшток, Красіцкий, Гете, Ежен Сю, Коцебу, *Nibelungenlied*, Красінський, Міцкевич, Словацкий і т. д. Я прочитав усе, що було інтереснішого в бібліотечі гімназіяльній (з виємком дітських повістей Шміда і Гофмана), що міг дістати від Верхратського, з котрим відбував кілька разів природничі екскурсії до Урича і до Нагуевич*), а від 6-ої кляси почав збирати собі власну бібліотеку, котра за 3 роки заповнила у мене цілу шафу і в котрій крім комплекту Шіллера, Клопштока, Шекспіра мав я й „*Neues Leben*“ Ауербаха, і Діккенса, том Гейне, дещо з Жан Поля, Гете, Віктора Гюго і т. і. Гомер, Софокль і Тацит читані в гімназії, зробили на мене сильне вражінє, а так само й біблія, котру я читав по части в старословянськїм, а по части в польськїм текстї, і я почав дещо перекладувати з тих авторів. Вийїжджаючи з Дрогобича, я віз іс собою кілька книжок, записаних своїми роботами. Були там і оригінальні складання — вірші любовні

*) Одну з них описав Верхратський у своїй „Денниці.“

(патріотизму я тоді ще не знав), драми і оповідання віршовані, але головню були переклади: Антігона й Електра Софокля, значна частина Йова, кілька глав Ісаїї, кілька пісень Нібелюнгів, дві пісні Одиссеї, два перші акти Уріеля Акости Гуцкова, ціла Короледворська рукопись і т. і. Я писав фонетикою і провадив за неї горячі спори з учителем історії і старорущини, д-ром Антоневичем (послом). Від Щ. Сельського, котрий ходив о рік чи о два висше від мене, я дістав був перші рочники „Правди“ і читав з них тільки белетристику українську: Стороженка, Марка Вовчка, Куліша, Шевченка, Руданського, Мирного. Сей останній (крім Шевч. і М. Вовч.) зробив на мене найсильніше вражінє своїм оповіданєм „Лихий попутав“. Публіцистики і „наукових“ річей в „Правді“ (крім розборів Шевченка, котрі мені не подобались), я не читав. Скінчивши сему клясу, я перший раз пустився підчас вакацій в дальшу вандрівку, перший раз не поїхав до дому пасти худобу та помагати при збірці сіна і збіжя. Я поїхав залізницею до Стрия, а відси рушив скільським трактом до Синевідська, та на Побук, Бубнище, Тисів, Церковну, Мізунь, Велдіж зайшов до Лолина. Ся маленька вандрівка дала міні пізнати троха більше світа і людей, ніж я знав доси. Вернувши з Лолина до Дрогобича, я пустився в противний бік у гори на Опаку, Смільну, Туре, до Волосянки, де вуйко моєї пок. матері був попом.

Прийшовши до Львова до Акад. Кружка, я опинився раптом серед спорів язикових і національних, котрі для мене були доси майже зовсім чужі і незрозумілі, то й очевидно не міг у них найти ладу і хитався довго то на сей то на той бік. Я заприятинився тут з М. Павликом. Хоч оба ми були хлопські сини, але наше вихованє, розвій і склад думок були дуже неоднакові, не говорячи вже про велику ріжницю темпераментів і привичок. То й не диво, що приятель наша була властиво з разу вічною суперечкою.

Я не буду тут розказувати історію тої переміни, яка сталася з редакцією „Друга“ під впливом головню Ваших листів: і історія й психологія тої переміни для Вас яснійша мабуть, ніж для мене. Скажу лиш тільки, що сам я в спорах кружкових не грав майже ніякої ролі, а хоч у „Друзі“ мусів з разу друкувати „язичієм“, то все таки у себе писав фонетикою і народнім язиком. А коли в половині 1876 року народній напрям узяв верх і заманіфестувався поперед усього виданєм „Днѣстрянки“, я виступив в ній з першим оповіданнями з народнього житя „Лесишина челядь“, „Два товариші“, та з перекладом „Повені“ Золя (з „Вѣстника Европы“). В „Друзі“ тим часом кінчились мої „Петрії“, розпочаті під вражінєм фантастичних оповідань К. А. Гофмана, а кінчені вже по троха в іншій дусі (при кінці піднесено важність читалень і спілок господарських), друкувавсь такий вірш, як „Наймит“ а в 1877 р. почались образки п. з. Борислав, котрі мали повний succès de scandal серед галицької публіки. Ви були перший і майже одинокий чоловік, що додав міні духа і охоти. З Ваших листів до ред. „Друга“ я вичитав лиш тільки, що треба знайомитись з сучасними писателями, і кинувсь читати Золя, Флобера, Шпільгагена, так, як перед тим уже з запалом читав Л. Толстого, Тургенева та Помяловського, а далі Чернишевського, Герцена і т. і. В тих трьох роках університетського житя я читав досить багато, хоч без вибору, більш белле-

тристики, ніж наукових річей. Лекції на університеті зовсім мене не заняли і не дали міні нічогосінько — ані методи ані здобутків. Я слухав класичної філології у пок. Венцлевського і зівав, слухав руської граматики і літератури у дра Огоновського. В р. 1877 в іюлі арестовано мене і цілу редакцію „Друга“. Безтолковий процес, котрий упав на мене, як серед вулиці цегла на голову і котрий скінчився моім засудженем, хоч у мене не було за душою й тіни того гріха, який міні закидували (ані тайних товариств, ані соціалізму; я був соціалістом по сімпатії, як мужик, але далекий був від розуміння, що таке соціалізм науковий), — був для мене страшною і тяжкою пробою. Девять місяців, пробутих в тюрмі, були для мене тортурою. Мене трактовано як звичайного злодія, посаджено між самих злодіїв та волоцюг, котрих бувало в одній камері зо мною по 14—18, перекидувано з камери до камери, при ненастанних ревізіях та придирах (се, бач, за те, що я „писав“, т. е. записував на случайно роздобутих карточках паперу случайно роздобутим оловцем — пісні та приповідки з уст союзників, або й свої вірші), а кілька тижнів я просидів в такій камері, що мала тільки одно вікно, а містила 12 людей, з котрих 8 спало на тапчані, а 4 під тапчаном для браку місця. З протекції, для свіжого повітря, союзники відступили міні „найліпше“ місце до спання — під вікном насупротив дверей; а що вікно задля задухи мусіло бути день і ніч отворене, і до дверей продувало, то я що рана будився, маючи на голові повно снігу навіяного з вікна. Та не сама тюрма була для мене найтяжшою пробою: засуд кримінального суду, а особливо те, що я опісля застав на світі, — сто раз тяжший і несправедливіший засуд усе — і суспільности кинений на нас, страшенно болів мене. Мене викинено з Просвіти, заборонено приходити на Бесіду (бо др. Шараневич, котрий пару разів побачив мене там читаючи газети, настояв на тім, щоб міні конче заказати приходити туди, а то він виступить з товариства, і коли мені справді заказано, він таки виступив), а люде (з старших), котрі хотіли мати зо мною яке небудь діло, видались зо мною тільки в секреті, що мене ще дужше принижувало. Сей настрій відбився й на видаванім М. Павликом при мойій помочи письмі місячним, а потім, неперіодичнім п. заг. „Громадський Друг“, „Дзвін“ і „Молот“ (1878). Тут я помістив свою більшу повість (з ряду „Борислава“) п. з. *Voas Constrictor*, пару дрібних ескізів і віршів (між котрими переклад Пісні про сорочку Томаса Гуда і вірш Каменярі, котрий 1879 р. перекладений був на німецьке і поміщений в віденській часописі „Die Heimath“). Признати треба, що до видаваня такої часописі, як Гром. Друг, ми оба з Павликом були зовсім неприготовані, не мали ані достаточної підготовки теоретично-наукової, ані практичного знаня свого краю і людей. Старші народовці і попи нас цуралися, при нас стояла тільки горстка молодіжи, тимчасом, коли нам самим треба було ще багато вчитися. Я впрочім не покинув університету і користав головно з викладів д-ра Охоровича, котрий читав філософію, психологію, антропологію і прегісторію. Пару курсів я працював у него в семінарії, слухав також курс економії у проф. Білінського, бував на викладах римського права проф. Зьрудловського, німецької літератури проф. Зауера, не покидаючи й викладів проф. Огоновського. По упадку Гром. Друга, коли М. П — к був

змушений вийхати за границю, я почав разом з купкою молодіжи видавати „Дрібну бібліотеку“ і задумав було видавати часопись „Нова Основа“, та се не вдалось. Ще 1878 р. поклик з Відня до співробітництва в виданю „Славянського Альманаха“ заставив мене засісти до писання новелл з життя народного; деякі з написаних тоді новелл були друковані пізнійше („Мавка“, „Муляр“), одна надрукована в другім томі Альманаха Слав. (сконфіскованім) так і пропала, але тоді таки я задумав в цілім циклі новелл списати по змозі всі боки життя простого люду і інтелігенції: відносини економічні, освітні, правні, політичні і т. і. В р. 1879 я через посередництво д. Лімановського дістав доступ до польського журналу „Tydzień polski“ і помістив ту невеличку статтю про Ем. Золя, а також при ескізи п. з. Ruteńcy, де в сатиричний спосіб спортував кілька фігур окружуючої мене інтелігенції руської. Кілька дальших ескізів з тої серії осталося недрукованих в портфелі редакції Tygodnia, як також обширний розбір книжки д. Ау „Sozializm jako objaw choroby społecznej“. Рівночасно кінчив я деякі давнійше позачинані роботи, особливо переклад поеми Гейне Deutschland, Фауста Гете, Каїна Байрона, розпочав перекладувати Шеллі Queen Mab. З початком (мабуть в марті) 1880 року я вийхав в пов. коломийський до К. Геника до Березова, щоб там пробути якийсь час, по дорозі був арестований в Яблоніві і потім ураз із К. Геником, Ковцуняком і ще кількома іншими пришпилений до процесу, що вівся в Коломиї против сестер Павликівен і селян Фошейів. Нас тримали три місяці і пустили, а мене спеціально яко неналежачого до сего повіту велено було відставити під ескортою поліції на місце уродження. Сей транспорт по поліцейським арестам в Коломиї, Станіславові, Стрию і Дрогобичі належить до найтяжших моментів в мойім житю. Вже до Дрогобича я прийїхав з сильною горячкою. Ту впаковано мене в яму, описану в мойій новеллі „На дні“, а відти ще того самого дня (через протекцію) послано пішки з поліціантом до Науєвич. По дорозі нас заскочив дощ і промочив до нитки. Я дістав сильну лихорадку, прожив тиждень дома в дуже прикрих обставинах, вернув до Коломиї, щоб удатись до Геника, прожик там страшений тиждень в готелі, написав повістку „На Дні“ і на останні гроші вислав єї до Львова, опісля жив три дні трьома центами, найденими над Прутом на піску, а коли й тих не стало, я заперся в своїй комнатці в готелю і лежав півтора дня, в горящі й голоді, ждучи смерти, безсильний і знеохочений до життя. Один із моїх союзників, посланий Геником, спас мене від голодної смерти. Я ще раз пойїхав до Дрогобича, взяв собі паспорт і вернув до Коломиї, а відтак пішком пішов до Березова, де в гостиннім домі Геника прожив кілька тижнів, лічачись від пропасниці і гуляючи по свіжому повітрі. В коломийській тюрмі я зібрав значне число пісень, приповідок і інших матеріялів етнографічних, а також написав ряд віршів, з котрих тільки невелика часть досі була друкована. Але не довго міг я попасати в Березові. Староста коломийський дізнався про мій побут і наказав жандармам приставити мене до Коломиї, а що у мене не було грошей на підводу, то жандарм, ще хорого, в літню спеку погнав мене туди пішком. Тяжка се була дорога, після котрої міні на обох ногах повідпадали ніхті на пальцях. Староста дуже озлився, побачивши у мене паспорт, але му-

сив пустити мене на волю, а тільки написав до намістництва до Львова просьбу, щоби заборонило міні побут в коломиїськїм повіті, і намістництво се вчинило. Я не дожидавсь другого примусового транспорту і поїхав до Нагуєвич, відки в осени вернув опять до Львова і знов записався на універсітет. У Львові підчас моєї неприсутности надруковано мою новеллу „На дні“ на складковї гроші деяких молодих Русинів, Поляків і Жидів. Новелла та зробила сильне вражіне; польський єї переклад зачала (та не скінчила) друкувати робітницька часопись „Ргаса“, котрої співробітником я був ще від 1878 р. В тих роках зносини мої з львівськими робітниками були досить живі. Ще 1878 р. я написав невеличкий катехізм економічного соціалізму, котрий був виданий львівськими робітниками. 1879 і 1880 р. я в спільці з другим знайомим (із Жидів) викладав економію суспільну в робітницьких кружках самоосвіти. В р. 1879 я зладив був невеличкий елементарний підручник економії сусп. по Міклю, Чернишевському й Марксу на взір сербської компіляції Светозара Марковича, а 1883 частину єї переробив і дав Просвіті, котра й випустила єї як осібну книжочку „Про гроші і скарби“. Результатом зносин з робітниками і отих кружків була видана в Женеві в 1881 р. брошурка „Program socjalistów polskich i ruskich wschodniej Galicji“, написана не мною, але при мойім співуділі. Тимчасом з початком 1881 р. почали ми з Ів. Белеєм видавати місячне письмо „Сьвіт“, в котрім я помістив початок своєї більшої повісті „Борислав сьмієся“, кілька статей наукових і значне число віршів оригінальних і перекладених (Некрасова „Русскія женщины“ і т. і.). Не маючи з чого удержатись у Львові, я вже в великий піст 1881 р. вернув на село до Нагуєвич, де з разу жив під дозором жандармським і де жандарм радив мені вступити до Василян. На весну я перебув тіф, потому працював коло поля, кінчив переклад Фауста, лагодив статі для „Сьвіта“ і кореспонденції для кїївської „Зарі“, котрих вислав дві, але з котрих ані одной цензура не пропустила. В р. 1882 за підмогою Вашою Фауст вийшов осібною книжкою, а швидко опісля „Сьвіт“ упав. Я писав з села дописі до „Вольного Слова“ в Женеві, а рівночасно лагодив на розписаний „Зорею“ Партицького конкурс обширнійшу повість „Захарь Беркуть“, котра й одержала премію і 1883 р. видана була в „Зорѣ“ і осібною книжкою і була прихильно оцінена між іншим і „Кїєвскою Стариною“. Зимою з початком 1883 р. я прийїхав до Львова саме перед смертю В. Барвінського, і по єго смерти якийсь час працював при „Дѣлѣ“. До него кликав мене Барв. ще з самого початку єго видаваня 1880 р., але ми не могли погодитися. Пізнійше, з села я дав для „Дѣла“ пару новелл, а 1882, коли Барв. був у Карлсбаді, ширшу статю про галицьку індемнізацію. Але й по смерти Барв. я не довго був при „Дѣлѣ“, а поїхав уже в апрілі до Вікна, куди запросив мене В. Федорович (за радою К. Устіяновича) і поручив міні написати біографію єго батька, бувшого в 1848 році посла до Відня і автора невиданого досі діла філософічного. Я пробув там пару місяців, зібрав дещо троха матеріялу з архіва, відтак поїхав на село до Нагуєвич і занявся читанем книг і праць до історії політичної й економічної Галичини в роках 1810—1848. В осени я вернув до Львова, щоби користати з бібліотек, і мене запрошено до редакції „Дѣла“ і „Зорѣ“. При обох сих часописях я

працював від осені 1883 до початку 1885 року. В „Дѣла“ я головню наляг на краєві економічні і громадські справи, випрацював реферат о справах економічних, що був виголошений д. Нагірним на вічу 1883 р. і зробив в цілій Галичині велике вражіє. На статі „Дѣла“ про справи краєві почали звертати увагу і посли і краківські Станчики. Рівночасно (1884 р.) я обняв в варшавськїм журналі „Prawda“ кореспонденції з Руси галицької замість Ревери-Рамулта; крім кореспонденцій я посилав туди переклади деяких своїх новелл, котрих у мене за той час назбиралось значнійше число. Деякі з них були друковані в Календарях „Просвіти“, а одна (Ліси і пасовиска“) сталась навіть причиною, що звісний посол Поляновський в соймі остро ударив на Просвіту і радив відмовити їй субвенції. З кінцем 1884 р. Партицкий обіцяв передати міні на власність „Зорю“; я поїхав до Вікна до Федоровича, щоби ще раз переглянути єго збірники кореспонденцій з часу 1848 — 1870 рр., зібрав там за місяць багато матеріялу, а вернувши до Львова, застав несподівану зміну. Народовці перелякалися, що Парт. передасть „Зорю“ в мої руки, Вахнянин виміг на нім те, що він передав єі товариству Шевченка. Я виступив з „Дѣла“, котре зараз за пару день ударило на мене за статейку, поміщену в „Kurjer'i Lw.“. Весною 1885 р. я перший раз поїхав до Кііва, стараючись склонити тамошніх людей, щоби помогли заснувати нову часопись літературну. Головна користь з тої подорожі була та, що я пізнав людей; що до часописі, то не багато вийшло добра; Кііане згодились дати ледво 500 руб. на перший рік, тай то по частям. І справді міні прислано було руб. 300, але до видання часописі не прийшло. Під осінь того року уклепано натомісць „згоду“ між мною і „Зорею“: я мав узяти на себе єі редагованє, але стояти під цензурою одвіч. редактора. Діло вийшло мертворожене, тим більше, що мої кореспонденції в Prawdzie і Kraju, не цензуровані народовцями, мішали сему ділу на кождім кроці, і народовці раз у раз всилувались і на ті кореспонденції наложити свою цензуру. Весною 1886 р. я опять поїхав до Кііва і оженивсь там; в осени тогож року народовці відставили мене від „Зорі“ за поміщенє деяких українських річей (вірш Руданського і рецензія Вільхівського), котрі їм видались неморальними, хоч річи ті повинні були перейти цензуру редактора Борковського, і хоч я редактору передав був рукописі перед друком. Літом 1887 р. я вступив до редакції „Kurjera Lwowskiego“, де працюю й досі. Від тепер я почав головну часть своїх работ поміщувати в польських журналах, галицьких і заграничних. І так Kurjer Lw. друкував крім біжучих статей публіцистичних (в тім числі о панславїзмі, о організації тов. демократичного і т. і.) мої новели: Яць Зелепута, Панталаха, Маніпулянтка. В „Kraju“ друкувався цілий ряд дрібних новелл, то само і в „Prawdzie“ Варш. „Przegląd tygodniowy“ в своїм місячнім додатку помістив був ще, в 1880 р. мій реферат з Гранта Аллена про розвій барв у світі звірячїм, а 1885 р. переклад Воа Constrictor. „Dziennik Łódzki“ 1888 помістив переклад на „На дні“, доконаний за ініціативою і під доглядом Елізи Оржешкової. Другий (а властиво третій) переклад тої новели вийшов 1886 р. в місячнику „Przegląd społeczny“, котрого я був одним з пильних співробітників і в котрім помістив крім того свою казку „Rębacz“, а також ряд статей про економічні й соціяльні справи Гали-

чини. В р. 1887 і 1888 помістив також деякі мої речі „Kurjer Warszawski“, а 1889 надрукована була в Ateneum одна глава з моєї ширшої повісті п. з. Jeden dzień z życia uliczników lwowskich. Від р. 1887 я пишу також до варшавського журналу „Głos“, де видрукував кілька статей про економічні справи і про літературу галицько-руську. Від 1888 р. деякі мої роботи поміщені були також в Київській Старині, а іменно новели „Гава“ і „Чума“, стаття про Івана Вишенського і деякі дрібніші матеріали. В р. 1889 я ураз з д. Вислоухом почав був видавати польську часопись людому „Przyjacieł Ludu“. В тім же часі я друкував ряд статей і в руській письмі людомі „Батьківщина“. З руських моїх праць згадати ще треба: переклад Мертвих душ Гоголя (1882), переклади з Щедрина, Достоевського, Брет Гарта, Марка Твейна, друковані по части в бібліотеці „Дъла“ („З чужих зъльниківъ“), а по части в фельетонах тої часописі. В р. 1887 видав я своїм коштом збірник своїх віршів „З вершин і низин“, далі на гроші, прислані з України на часопись, я видав працю М. Павлика про Читальні і розпочав видавництво Літературно-наукової бібліотеки. Крім того я дописував до польської літературної часописі „Ruch“, де помістив дві казки „W rogoni za biedą“, „Jak Rusin tłukł się po tamtym świecie“ і розбір повісті Б. Пруса (Гловацького) Płacówka, крім інших дрібніших річей. Літом 1889 р. мене знов арестовано wraz із Росіянами, прибувшими в Галичину. Мене держано 10 тижнів, але за що, який факт міні закинено, сего я не міг дізнатися і досі не знаю. По 10 тижнях мене випущено. В тюрмі я написав ряд поем з оповідань арестантів — головню Жидів, а також оповідане „До світла“ і ряд тюремних сонетів. Від початку 1890 р. я почав ураз з М. Павликом видавати часопись „Народ“.

До бібліографічного списку моїх праць додати б хіба ще, що з моїх новел „Цигани“ були перекладені на німецьке (Züricher Volksblatt і віденська Arbeiterzeitung), а віденська робітницька часопись Gleichheit в своїм тижневім додатку друкувала переклади „Рубача“ і W rogoni za biedą“. З віршів дещо було перекладено на польське.

Подав я тільки з дебільшого факти з мого життя, поминаючи багато таких, котрі хоч мали на мене значний вплив, але мали при тім характер більш особистий. Про свої новели скажу тільки одно, що майже всі вони показують дійсних людей, котрих я колись знав, дійсні факти, на котрі я дивися або про котрі чув від свідків, малюють крайобрази тих закутків нашого краю, котрі я, як то кажуть, переміряв власними ногами. В такім розуміню— всі вони частки моєї автобіографії.

Львів д. 26 цвітня 1890.

195. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

12/24 Мају 1890. Капанска улица, Софія.

Дорогі земльаче, — оце вже днів з 10—11 збираюсь писати до Вас, та все перешкоди виходять. Таки Јехова, чи хто там, гнівен на мене, хоче пробити. Тепер пригадав наслати на мене лихорадку, формальну malaria, таку, як у мене бувала в Кијіві та Італіі, і про котру ја ј забув у Швейцаріі, 13 років не бравши в рот хініну. А ось сејі весни вже два раза наска-

кувала на мене „треска“ і це мене лякає за майбутнє. Та що йому робити?! Не тікати ж відсі. — Ну, до річей цікавіших.

Про Пражського Шевченка не можу Вам написати нічого „ко славі“ видавців і навіть мало можу написати сур'язного. Ембріологія цього гупого видання була ось яка: київський книгар Федоров, — один з тих мошенників, котрі завше підлазять до Антоновича, — задумав був в 1870 р. видати Кобзаря, купивши право в родичів Ш. за 500 р., обернувшись до Антоновича, щоб той йому дав редактора видання. А. дав йому Волкова, тоді студента-натураліста. В., не довго думавши, взяв видання Кожанчикова 1867 р. (не знаю, ким упорядковане, але казавше в пер. слові, що воно держиться рукописів Ш.) і пришив до нього таке з львівського видання (котре теж претендувало передавати рукописі, але котрого гупости Вам відомі), — що можна було надіятись, що цензура пропустить. Тим часом цензура відповіла Федорову, що не пустить нічого. Так пройшло років з 2, — аж ось у Києві наступила ера Чубинського: усякої еквилібристики, скоропалительности і т. и. Задумано було провести Кобзаря через заграничну цензуру, то б то через Полонського, — приятеля Ш — ка і Чуба. Люди трошки з глуздом казали, що коли вже так, то треба видати повного Кобзаря за границею. Думка осуществилась в 2 томах, Вам звісних. Дяля неї здобуто в Костомарова рукописі, головню 2 маленьких книжки, що мусили носитись в халвавах (3/4 михвологія). Тільки ж до діла не приступлено критично, а просто до Вовкового елабората, котрий, вернувшись од Федорова (за 500 р., котрі були дані Ф — ові акціонерами-громадянами, одкупившими у братів Ш — ка право власности на Кобзаря), виріс, вмістивши в себе усе, що зоставалось з львівського видання, добавлено з рукописів, а потім навіть опечатки і явні дурости з Лейпцигської брошури: „Стихотворенія Пушкина и Шавченки“. З того і вишло таке, що оснівний текст напечатано не знать по чому (частіше по Львівському), а внизу добавлено раз „по рукопису“, — далі: „по першому рукопису“, а ще далі: „по другому рукопису“, по власному рукопису і д. т.

Звісно, тепер критичне видання треба б зробити зовсім незалежно пражського і львівського, — по печатним при Ш — ку та по рукописам. Але де рукописі? — Я можу тільки сказати, що Русов передав було ті рукописі, які були в його в Празі, на виставку слав. пресси в 1876 р. і що потім їх забрав Вовк і одвіз у Россію, де вони мусили достатись до рук Бере(н)штама з Рубінштейном, яко властителей творів Ш — ка, по контракту з братами Тараса. Але де вони тепер? — питаєте в Россіі. Може бути, що Вам їх дадут, а може і не дадут.

Що кијане недовіряють¹⁾ Львову в цім ділі, ја розумію, — хоч звісно, тут і не без обструкціонізму. Огоновській не може зробити нічого розумного, а коли ще почне виповняти той план, про котрий Ви мені пишете, — то б то давати ще і естетичну оцінку Ш — ка, то просто насмішить людей. Того ради постарайтесь Ви вибити з його голови подібні плани, — бо таки і незалежно од Огоновського і його естетики — не слід мішати два діла. Видавці творів

¹⁾ В рукоп. до довіряють.

якого автора мусьять подати текст творів, реставрованиј як најточніше критичним способом, — а всьаку оцінку мусьять зоставити на окремі праці. Так по кр. мірі скрізь на світі робитьсѧ і нічого тут вигадувати својі мудрости. Та воно скоріше ј діло піде. — Впрочім ја не думају, шчоб у Вас воно пішло скоро, ј через те радиј, шчо все таки в Женеві не забаром вијдуть „Поезії Шевченка, заборонені в Россіји“. Правда, виданьнѧ не без дуростів, бо Кузьма (alias Льохоцькиј) не міг пропустити случају показати своју мудрость — на цѧй раз індивідуальну, напр. уперто не посилав мені ні коректури, ні навіть спису, шчо печата. Ну, та ја вже привик, шчо наші справи не обходятьсѧ без сорому, котриј непремінно пада на моју голову (инші бо, бачите, всі beaux masques!). А все таки појавитьсѧ на світ 4.000 екз. Кавказу, Маріји ј т. и.

Ваша автобіографіја цікава; ја жалкују тільки, шчо вона не довша, — та в В. Ер. жејі цілу помістити годі, бо вона виходить довша повісти. Як би Ви згодились не підрізувати ходу в Россіји Вашиј будущиј книзці (В поті) з мојім переднім словом, то автобіографіју ја б помістив у критичну статтью з поводу книги. А тепер уже нічого не вдумајеш дльѧ В. Е., як короткиј витѧг з автобіографіји. А мені б хотілось, шчоб публіка прочитала всю біографіју. Подумајте, — чи не пустити б жејі при кінці В Поті, сохранивши жејі форму, лист до мене, про шчо ја б сказав і в переднім слові. —

Та коли В поті вже печатајетьсѧ, то присилајте мені листи, а то ја через б тижнів вијіду звідси ј почну кружити по Европі, бо думка је скочити аж у Лондон на прощаньнѧ з Заходом. — А чи не можна б нам тепер зїхатись у Буда-Пешті? Ја думају вијїхати звідси 2 або 3-го Јульѧ, старого стиљу, значить, коли не спиньусь в Бьелграді, то буду 4—5 в Пешті. Подумајте.

Цими дньѧми вишльу Вам 100 фр. на Бібліотеку. Не вислав доси, — бо не мав, одіславши всі својі гроші жінці, а болг. уряд мені шче не заплатив за побічні роботи. Цими дньѧми обіцьѧють дати, то ја перед Вами буду чистиј. В усьакім разі рахујте на мені вірних 100 фр., котрих коли б не вислав тепер же, то пошльу в кінці мїсьѧцьѧ, як получу „жалованьнѧ“ за Мај!

Ну, шчо чуть про Правду ј Циклопа? Якось оце получил Дзвоник NN 1—9. Од чијіх це шчедрот? Од Ваших?? — Од Барв. получил тој N Правди, де мїј лист на окладці. А перед тим 2 N-ра ј послі не получил. Одиссеји теж. Ја прохав Вас через Павлика пренумерувати мені Правду за 1890 р. і Одиссеју, при чому зважити, шчо ја мају 1-ий N 1890 р., а тепер і тој, де мїй лист. Будьте ласкаві, тепер не забудьте та напишіть мені, скілько ја буду винен Вам, коли 20 фр., шчо казалисьте мати мојіх на текушчїм конто за вијїмкоју III т. Покутьѧ, не вистачить.

Та які новини мајете з Кијіва? Чи згоджуєсь а Белеј печатати моју Печену дитину?

Бувајте здорові з сімјеју.

Ваш М. Др.

Можете мені написати скоренько документальні резони, — почому приписујуть Гарно кобза граје Чужб — ому, а Полуб. Руд — ому? Остатньѧ, памјатѧютьсѧ, ја бачив у манускриптах Руд — ого. А Наум. і К.⁰ в покажчику до Петерб. вид. Кобзарьѧ лічать обидві речі до Шев — кових.

196. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановниј Добродію!

Тільки що одержав Ваш лист з 12/24 мая і спішу відповісти Вам на него. Спасибі за інформацію що до пражського „Кобзаря“, — я перекажу єї зміст комітетови. Я вже мабуť писав Вам, що комітет від разу відкинув думку Огоновського — додавати критично-естетичну оцінку до творів Ш—ка, а тільки згодивсь на те, щоб була біографія, бібіографія, і мабуť згодиться також на те, щоб при важнійших віршах або там, де є питання спорні що до хронології, автентичности і т. і., подати коротку річеву діскусію спорного питання, а також обяснене, т. зв. *realia*, — географічних назв, імен, посвяти і т. і., загалом, щоб праця комітету крім критичного встановлення тексту давала по зможности все потрібне до зрозуміння єго генезіса і єго самого. не вдаючися в ніякий осуд. Чи і на кілька се нам удасться, я не знаю, та не багато маю надії вже хоч би для того, що у нас нема перших видань, по котрим би можна розпочати роботу, не кажучи вже про рукописі.

Що до документних доказів неавтентичности „Гарно твоя кобза грає“, то міні здаєсь, що найліпший доказ буде сей, що вірш той був в „Молодику“ Бецкого друкований під іменем Чужбінського і що він є посланієм до Шевченка, про котре згадує Чужб. у своїх споминах про Шевч. (стор. 7). Що до „Полуботка“, то такого доказу не можу Вам дати. Вірш сей не є Руданського; у мене є рукопись Руданського поем історичних, і з неї надрукований був „Полуботко“ у „Ватрі“ Лукича. Кто написав того Полуботка, що в пражському Кобзарі, я не догадуюсь, та се мабуť і не велика річ, — такого Полуботка міг написати й Тургеневський Пігасов, але не Шевченко.

З моєю автобіографією робіть, що знаєте. Коли думаєте, що єї можна пустити в Ваше передне слово до „В поті чола“, то нехай іде, а колиб потрібно яку часть обробити ширше, то й се можна. Та все таки передне слово Ви зладодьте; коли буде можність обернутися до цензури російської задля пропуску книжки в Россію, то я можу яких 100 екземплярів пустити без переднього слова. Се міні не зробить ніякої трудности. Дзвінок висилає Вам Шухевич по мойій просьбі. Щедрість се невелика, а він обовязаний міні по троха тим, що через мойого Лиса Микиту письмо єго йде; особливо по читальнях люде дуже втішаються Микитою. Хвалив єго і весь Дзвінок також „Одесській Вѣстникъ.“

Я вислав Вам 10 екз. Споминів. Вони ту наробили великої бучі. Народовці бий забий на Вас за те, що Ви виступили з смертельними закидами проти Качали й Сушкевича аж по їх смерти. Я дещо передаю зі споминів у Kurj. Lw., а главку о етнографічній границі Польщі передрукувала й Gazeta Narodowa. Вирізки шле Вам П—к.

Що до друкованя Ваших печених дітей я говорив з Б—м, але він відповів міні ні се ні те. Та тепер, мабуť, трудно буде, щоб напечатали. В усякім разі пришліть рукопись. Я не знаю, чомуб не пустити сеї статі хоч і в Літерат. наук. бібліотеці?

З великою радістю приймаю Вашу думку, щоб зїїхатись нам у Будапешті. Шкода, що Ви не можете вибратись троха скорше, бо міні і так прийдесть побувати в Відні. Міні нараджено сідати до докторського екзамену не у Львові, а в Відні, під Ягічем, котрий з усякого погляду все таки не Огоновський і не вважає мене своїм ворогом. От я й почав лагодити свою дисертацію по німецькому і думаю скінчити єї до кінця червня, а нададі до половини липня по лат. ст., то й завіз би єї Ягічу і порозумівся б з ним що до устного екзамену. Ну, та се одно, чи зїїдусь з Вами, йїдучи до Відня, чи з Відня; сяк чи так міні прийдесть брати відпуск з редакції хоч на два тижні.

„Правда“ перестала вже виходити, значись, і пренумерувати єї ні за чим, а вийшовші н-ри і Одиссею (тільки половина й є!) я куплю і вишлю Вам, та тільки лихо, що посылки дуже дорого коштують, трохи чи не більше, як самі книги.

Жінка моя з дітьми на селі. З Кііва нічого нового, окрім хіба приватних новин в роді того, що Трег. обнімає діректорство коллегії Галагана після Ничипоренка. Ціклоп. зовсім затих і вийїхав десь на село. В Станіславові ладять переклад статей Пипіна про малор. етнографію, — здається, що Пипін якись додатки ще подписувув. Комаров має незабаром бути в Галичині.

Кланяюсь Вам і всім Вашим.

Іван Франко.

Львів, ул. Зиблікевича 10. 30 мая 1890.

197. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми шановний Добродію!

Посилаю Вам дальші три листи моїх новелл і прошу міні донести:

1) коли йїдете в Европу?

2) чи стоїте на тім, щоб нам зїїхатись, а коли так, то де і в якому місці? (Означіть день і готель, бо ані в Будапешті ані в Відні я незнайомий, і напишіть, як довго забавите в тому місці?)

3) коли можна би надїятися Вашого переднього слова до новелл? Думаю, що найдальше до половини августа друк йїх тексту буде укінчений, то на той час треба би мати вже передне слово.

З України були ту два люде: др. Галін з Кііва і оден молодий чоловік з Винниці. З першим я не бачився, з другим говорив. Він починаючий белетрист — і нічого більше.

П-к увільнивсь від коректури „Kurjera“, т. є. від одинокого, хоч і тяжкого та скупого, але постійного зарібку, і то на одно слово Г-на, що Кіяне „ухвалили“ давати єму по 25 руб. місячно. Я дуже боюсь, що з сего вийде оден пшик і що П-к останесь ні при чім. А фінанси „Народа“ дуже слабї: новї пренумеранти не приходять, старї не платять, і я зовсім не знаю, як ми видержимо другий піврік, тим більше, що в першїм півроці й адміністрація і експедиція коштувала стосунково дуже дорого. Я не знаю, кілько грошей прийшло доси з пренумерати, але думаю, що на всякий спосіб прийшло йїх не менше 600 зр. До того дочисливши 235 Ваших і 60 кїївських (прис-

ланих на іншу ціль, а за їх згодою обернених на Народ), то будемо мати дохід около 900 зр. По моїм рахункам виходило б, що навіть коли б кождий н-р коштував 50 зр. (а коштували тільки всего лиш 3 н-ри, прочі коштують в друкарні по 38—40), то за дванадцять н—рів заплачено б у друкарні summa 600 зр. Значить, усе проче пожерла адміністрація і експедиція— і пожерла троха більше, бо в друкарні є ще довг, хоч і невеличкий, ок. 30 гульд. Се все заставляє мене боятися о долю „Народа“ в другім півроці, на котрий ми не маємо надії і на половину таких ресурсів, які були в першім півроці. П-к ходить дуже пригноблений, так що й говорити з ним про справи адміністраційні не можна. Я его питаю, що думаєте дальше робити, а він каже: Втоплюся! та по всій розмові. Я дуже добре розумію, що ему страшенно важко і, конечно, буду старався помогти „Народови“, що в мойій силі, хоч на всякий спосіб великою моя поміч не буде задля довгу, який маю в друкарні Шевч. Упадок „Правди“ окошився посередно на мні, бо коли Барв. не міг заплатити свойого довгу (ок. 300 зр.), то директор на ляг на мене, і я мусів, хоч як міні се прикро, взяти жінчиних грошей і заткати ему горло. На науковій бібліотеці стоїть ще довгу 45 гульд. (в остатнім місяці я заплатив 95 гульд.), а на новелли дано тільки 100 гульд. Я звернувся з просьбою до Просвіти, щоб вона запенумерувала для своїх членів кількадесять екземплярів новел по зниженій ціні. та мабуть тільки сорому наберусь, бо отсе вже три тижні минає, засіданя бували, а про мою просьбу нічого. Звернувся я і до Остапа, котрий колись узяв 200 гульд. з грошей кїївських, присланих на „Поступ“, а тепер все таки має заробіток. Так він міні ані слова не відповів. Так само поступають і наші поступовці з провінції, і напр. коломиїці, котрі з початку писали, що треба натужити всі сили, понести всякі жертви, а удержати свою газету, тепер, задовживши около 80 гульд. (т. є. зібравши їх з пренумерат у себе і не відіславши до редакції), — затихли і не показуютья ні з грошима ні з працями.

Кланяюсь Вам і поздоровляю всіх Ваших.

Іван Франко.

24/6 1890.

198. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

23 Юньа — 5 Юльа 1890. Капанска улица. София.

Шановниї земльаче. Не писав Вам довгенько через те, шчо був зовсім дурниї. Наскочила була на мене в 3-її раз за весну треска, та така, якої і в Італії ја не мав. Чи через те, шчо ја в Швейцарії забув був, шчо то таке лихорадка, чи через те, шчо тут вона сурјознішча, — тільки ја зовсім був одурів од трески і од хинину, котриї жив¹⁾ кінськими дозами. А тут шче ја взяв був собі 2 години лишніх лекцій на тиждень, шчоб хоч як небудь скінчити курс. Так Ви простіть, — зовсім ја був дурниї і тільки і міг машинально читати книги про речі, до котрих звик, та автоматично вичитувати з катедри.

¹⁾ В рукоп. жіх.

На Ваші запити відповідаю:

1) в Європу хочу виїхати 3/15 Юльа, значить, 4-го, коли 4—5 годин по обіді могу бути в Пешті, а на ніч у Відні. Коли хочете бачитись у Пешті, то прибігайте на це число. Готельу ја там ніякого ве знају, — бо забув, де ја жив у 1876 р. (Памјатају, шчо в Hotel National). Најліпше стати де-небудь зараз коло двірця та написати звістку на *poste restante* (і Вам і мені), то ми обоје ј получимо взаємні звістки. Мені б резонніше спинитись на 1—2 дні в Білграді тепер, ніж коли ја буду јіхати з жінкоју ј дітьми, — то може ја прибуду в Пешт тільки 6/18-го Юльа. Ја про це Вам напишу звідси. А Ви мені поспішітесь одповісти шче на цей лист. Коли Вам тепер ніколи, то одкладім нашу *conjunctionem* на Август, коли ја буду јіхати назад в Азіју.

2) Переднє слово тоді напишу, јак получу всі листи Вашојі книжки. Не задержу јејі, будьте певні.

Про Народ і т. и. пишу П — ові.—

Шчо Ви заплатили довги „Правди“, сему дуже дивујусь. П-к мені радить християнське незлобіје в Споминах, а Ви, бачу, мабуть чи не в буддизм уже обернулись. Шче дітеј отдасте паскудного виду браминові, јак царевич Вессантара. Буддизм діло добре, та не треба забувати, шчо по теперешнім часам иноді навіть смішне, так шчо плачевна колись джатака про зајцья-Будду тепер у Щедрина зовсім не сльози, а сміх будить. Ја ніјак не могу собі прибрати најдалекшого навіть резону, чому Ви мусите платити за Правду?

Ви, певно получили 300 фр. од мене. З них 100 мојіх на Літ. Наук. Библіотеку, — а 200¹⁾ на „Народ“ з тијејі 1000 фр., котрі мені дав в Парижі тој земляк, котриј викладав мені недовольство громади за москвофильство ј космополітизм статей в „Зорѣ“ і мусив мені објавити: *umkehrten!* Осталось тепер у мене тих грошеј 300 фр., котрі б ја хотів задержати в запас на 1891 р.

Буду говорити з Г. про „Народ“ — тільки надіјі ніякојі не покладају на ці розмови. Дља росс. украјінців така справа, јак Народ, дуже проста ј скучна: ні украјнофильских викрутасів, ні динаміту не ма! Встројујте собі грунт у Галичині, тоді ј украјінців притягнете, — хоч не скоро. А перш усього вирвіть таке погане зільльа, јак те, шчо Ви пишете про Терл., котриј не хоче отдавати 200 р., та тих радикалів, шчо зібрали з пренумерантів 80 р. та не дослали редакціјі. Поставте јім просто питаньнѣ про свинство. Јакі тут прогресси, коли льуде елементарних обовязків порьядности не сповнѣајуть.

Ну, поки шчо бувајте здорові з жінкоју ј дітьми.—

199. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановниј Добродіју!

Лист Ваш і гроші получив і спішу написати Вам. За гроші спасибі, друк Ваших Споминів уже майже весь заплачений, але з дальшими випус-

¹⁾ В рукоп. 300.

ками Літ. Наук. Бібл. я здержуся ще, поки не скінчиться друк новелл. Що до нашого звидання, то й міні здається, що лучше буде відложити его на август, уже хоч би для того, що у нас 17, 18, 19 зйїзд істориків, на котрім міні треба бути і як референту газетному і як членови, а бачитися з Вами на пару годин — шкода. В Августі ж я буду міг прийїхати на довше і може відпроваджу Вас аж до Білграду.

Що робити з дальшими листами новелл, куди посилати Вам йїх? Чи може лучше привезти з собою в Августі? Ви не добре зрозуміли мене що до уплати довгу за Правду, та може я не добре й виразився. Діло в тім, що друкуючи книжки в друк. Шевч., я користуюсь деяким кредитом (напр. при Читальнях кредит сей дійшов був до 200 гульд., котрі я сплачував цілий рік. І тепер я також мав конто в друкарні і надіявся, що вона буде троха ждати, поки у мене зберуться гроші. А тимчасом вийшло таке, що „Правда“ не заплатила свого довгу (300 г.), а коли друкарні прийшлося сплачувати вексель, то діректор, не можучи нічого видусити з „Правди“, почав дусити мене, щоб я платив свій (а не Правди) довг, на котрий й надіявся троха довшого кредиту. Отсе „обстоятельне“ вияснене мого грошового клопоту. Конечно, ані біди великої (крім біганини за грїшми), ані буддізму ніякого тут не було. Я хоч і вважаю буддізм великим і благотворним ферментом в житю народів востока й заходу, то все таки на тепер він для мене хїба тільки предмет студій (читаю власне інтересну, хоч вельми хаотичну книжку про него Васильєва, т. 1), але не практики.

Коли вже мова про релігії, то розкажу, що сими днями мав я розмову з професором тутешного універсітету Шараневичем. Старий був по обіді, мабуть і по скляночці вина і, вдарившись в щирість, розпочав розмову зо мною зовсім так, як щедринський становий: Ну, скажіть міні, вірите в особистого бога, чи ні? Признатись, я троха сконфузився таким питанням і почав звертати так, що се діло приватне, інтимне і т. д., але він не унявся. Тоді я сказав, що не вірю. „Я так і знав!“ — скрикнув він. — „Ну, але про те я вас шаную як робучого чоловіка і хотив би приєднати вас для Ставропігії (для роботи при виданю II т. Ювілейного изданія).

Хотів би я просити Вас о одну ласку. Чи не позичили б Ви міні з своєї бібліотеки деяких книжок, потрібних міні для студій над літературою XVII віку а іменно:

- 1) Скабалановича, Изслѣдованіе об Апокризисѣ,
- 2) Русская Историческая Библиотека, всі 4 томи,
- 3) Завитневича Изслѣд. о Палинодіи.

Я вже писав у Кїїв, щоб купити ті книги, та не міг йїх добитися. У мене ще є дві Ваші книги про апокріфи, котрі я відішлю Вам по вакаціях.

Ваша звістка про слабість Вашу наповнила нас жалем. Не вже в Софії не тільки політичний, а й фізичний клімат нездоровий?

Кланяюсь Вам.

Іван Франко.

Львів 8 липня 1890.

200. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

29 Юня (11 Юля) 1890.

Можу виїхати звідси тільки 3/15 Юльа. Мушу бути в Бьелграді 1—2 дні, так шчо буду в Пешті тільки 17—18 н. ст. Житиму¹⁾ в Hotel Orient. Туди хоче прибути і Г.

Ваш М. Др-в.

201. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

3/15 Юльа 1890. Капанска улица. Софія.

Дорогий земльаче.

Дуже жалко, шчо тепер не побачимось. Книги вишльу з Женеви, — тільки в мене не всі је. шчо Вам треба. —

Посилају Вам *curriculum vitae*. Раджу Вам напечатати јого в початку повісток після мого пер. слова. Листи повісток шльть у Женеву (14. Ch. Dancet).

Ваш М. Др.

202. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми шановний Добродію!

Посилаючи Вам дальші три листки моіх новелл, осмілююсь пригадати Вам ось які річи:

1) книжки моі, вислані Вам давнійше (збірники де були брошури Ціттеля про біблію, і старі німецькі з автографом Зубрицького, коли вони Вам не потрібні),

2) ті, о котрих позику я просив, — специфікую їх тепер ще раз, а іменно:

а) Малишевського „Мелетій Пигась“,

б) Скабалановича „Изслѣд. об Апокризисѣ“,

в) Завитневича „О Палинодіи“,

г) коли б була Русская Историч. Библиотека т. VII, бо тут его нема, (т. IV. я найшов).

Чи не можна би дістати денебудь хоч в позику, а як ні, то купити у якого антикварія Langlois, Le mont Athos, Paris 1866. Як би Вам лучилося, то добудьте для мене, я гроші зараз зверну.

У мене вродився третій син, прозвали ми его Петром. Жінка здорова, живе на селі з дітьми. П-к недужий, не виходить із хати отсе вже зо два тижні.

Кланяюсь Вам і Вашій сімйі.

Іван Франко.

28/7 1890. Львів ул. Зиблікевича, ч. 10.

203. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Жду жду на Вашу передмову до моіх новелл, тай надію трачу. Думає, шчо може у Вас хто недужий в сімйі або щонебудь інше неблагополучно, та

¹⁾ В рукоп. Житими.

й вибив собі з голови сю думку. Се булоби дуже сумно. Так і міркую, що Ви дуже заняті або може не дістали моєї книжки, котру я послав Вам зараз по мойім приїзді з Відня. Будьте ласкаві, озвіться хоч так, хоч сяк, а то міні дуже прикро і налягати на Вас і остатися брехачем перед публікою. А тепер як раз була найліпша пора для продажі книжок—і минула. Та вже будьте ласкаві, зробіть, що зможете, щоб я міг як найскорше випустити книжку в світ.

Ви вже мабуть дістали лист Павлика і дізналися з него о подробицях нашого зйїзду і о завязаню русько-української радикальної партії, то я й не буду Вам писати про се. А поручено міні написати Вам ось що. Партія наша ухвалила зробити „Народ“ своїм органом, ухвалила й підпомагати его роботою й грошима. З роботою діло сяк-так уладилось, але з грішми покищо швах. Субскрібовано вправді місячно 15 зр. (з них 5 припадає на мене), але заплачено поки що дуже мало, а хоч би й заплачено все, то се булаб для пса муха, бо довг „Народа“ виносить уже звиш 200 г. в друкарні. Так отже, зібравшись вчора, комітет редакційний поручив міні просити Вас, щоб Ви зволили прислати оставші ся ще у Вас гроші з тих, що приобіцяли були на „Народ“. Ви сказали вправді, що заховуєте їх на слідуочий рік, але тут діло так стоїть, що „Народ“ може на сьому н-рі перестати виходити і не дочекати до другого року. І ще ось що певно: коли не лучиться якась хоч невеличка підмога, то „Народ“ на слідуочий рік о своїх силах не може виходити і мусить упасти, так нехай уже хоч сей рік дотягнемо без скандалу. Правда, ті гроші, що у Вас далеко не вистарчуть на те, щоб заплатити хоч той довг, що вже доси затягнений, але будь що будь улекнуть троха тягару. Кому прийдеся платити решту, я вже й зміркувати не можу. З України аж до нині не було ніякої чутки, а сьгодні прийшов лист Кіст-ого з Дерпта. Можна з того листа вичитати деяку надію, та все таки нераз і всі три заповіді вийдуть, а весіля не буває. А се ж тільки друга заповідь!

Я все ще не скінчив своєї роботи, прію тепер над остатньою главою „Язык і стиль Вишенського“. Хоч філолог я дуже слабій, але вважав конечним не поминути сеї теми, та боюсь, що оброблене єї вийде у мене скандальне. Все проче вже скінчене, а із філологією думаю швидко дійти до кінця. Дуже б міні бажалось як найшвидше розвзатися з тим докторатом і засісти за беллетристику.

Щиро кланяюсь Вашій Пані і поздоровляю mille Раду і Зорку і всіх Ваших. Жінка моя низенько Вам кланяєсь і я також.

Іван Франко.

Львів 17/10 1890.

Р. С. Кистяк. просить, чи не моглиб Ви вистаратись, щоб вислано з Софії до університетської бібліотеки в Кііві твори Любена Каравелова і Захара Стоянова. А я від себе додаю запитанє, чи не найшлось би там кількох охочих купити мої новелли, так, щоби й міні за сі гроші можна було роздобути деякі збірки болгарських пісень народних і твори Стоянова?

Ів. Франко.

204. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми шановниј Добродію!

Даруйте, прошу, що я так пізно зібрався написати Вам, і позвольте при тім щиро подякувати Вам за гарну передмову до мойіх новелл. Вона враз із моєю автобіографією буде видрукувана, заким ще сей лист дойде до Ваших рук, і я швидко постараюсь прислати Вам пару екземплярів моєї книжки. А що не писав я Вам так довго, сему ось яка причина. Скінчив я свою дисертацію про Вишенського, вийшла величенька книжка в 300 сторін. Тоді сунувсь до університету львівського, щоб допустили мене держати докторський екзамен. Показалося, що міні по новому розпорядженню міністеріальному треба слухати ще один семестр лекцій (у мене досі було йїх 7, а тепер треба 8). Подавсь я, щоб дозволили вписатися, — і сенат університетський не прийняв мене і не подав жадної причини, для чого не приймає. Прийшлося перенестися на університет черновецький, де мене не тільки прийняли, але дозволили так кінчити семестр, щоб прийїхати 2 — 3 рази на лекції тай годі. Отсе приходилось уже два рази побувати в Чернівцях. Я там записався на лекції Стоцького і Калужняцкого; лекції обох сих професорів міні подобалися без порівняня ліпше, ніж лекції Огоновського, — все видно більш європейський метод науковий. Від Стоцького я маю передати Вам поклін і перепрошенє за те, що він за хоробою своєю так довго не писав Вам. Він просить мене заявити Вам, що споминів Ваших про Федьковича він не одержав. Ми богато з ним говорили про політику, та вона мабуть для Вас не цікава і рекомендує Ст. не з найліпшої сторони. За те я дуже бажав би, щоб обговорена нами справа наукового видавництва стала на добру дорогу. Він зачав був перед роком видавати „Руську Школу“, та зупинився на першому зошиті. Дальше не виходило нічого задля браку матеріялу. На кошти виданя він надієся роздобути гроші від сойму, ради шкільної чи навіть від міністерства. А єму самому бажалось би сотворити наукове товариство, котреб могло рекомендувати єго для одержаня ордінарного професора. От я й подумав, що чому б не скористати з сего і не пустити в світ тих наукових работ, котрі лежать і у мене і ще де в кого з наших молодих людей, а котрі инакше не швидко побачили би світ божий, і предложив Стоцькому заповнити єму з 10 листів у рік працями й матеріялами. Молоді львівські товариші: Колеса, Охримович і Левіцький згодилися дати для „Р. Шк.“ свої семінарійні работи (Колеса „Вплив поезії Міцкевича на Шевченка“, Охр. о акценті малор. і т. і.), я приткну туди свого Вишенського і деякі дрібніші речі. Ст. має також досить інтересних праць, котрі треба тільки троха пообшліфувати. Отже від нас обох і до Вас просьба, щоб Ви прислали дещо й зі своїх праць, на разі хоч би російський оригінал „Печеної дитини“, котру я перекладу. Ми уложили вже зміст слідуєчої книжки в такий спосіб: на початок статя про те, чим є тепер історія літератури (переклад віденської лекції Еріха Шміда, з мойім додатком), потім статя Стоцького про навчаня руського язика, потім пішла б Ваша статя, дещо з работ наших молодих, а потім у матеріялах і замітках я дав би огляд російських праць до

історії южнор. літератури XVI і XVII в., Стоцький пару рецензій, може дещо Коцовський — і книжка була б готова. Я надіюсь, що Ви не відмовите нашій просьбі що до присилки Вашої статі, а колиб могли й ще деякі дрібніші замітки або рецензії, то було б іще ліпше. Також просив би я Вас о присилку II т. Сборника, де я бачив початок Вашої роботи про Константина і Шішманова рецензію на Головацького. Пригадую також, що Ви обіцяли визичити міні Засадкевича про Палинодію і Скаблановича про Апокрізіс. Від Яросевича я дістав передану Вами одну мою книжку. та жаль, що не дістав ані другої, де були на початку Келера „Altfranzösische Sagen“ (їх би міні тепер дуже потрібно!), ані „Молодика“, ані двох старих книг Зубрицького, за котрі мене йдять їх властители. Напишіть міні, чи і на коли Вам потрібно тих книжок від мене, про котрі Ви згадували (Дідерікса і Пипіна), то я Вам пришлю їх.

Друге діло, про котре я маю поручене написати Вам, се справа „Народа“, та тут уже випередив мене П-к, так що я не багато що маю додати. З листу П-ка ви певно знаєте вже, як погано стоять діла „Народа“ і які слабі его вигляди на будущий рік. Пойїздка Яросевича мабуть дуже мало допомогла ділу. Українці обіцяли, що правда, 1500 руб., але для співробітників, котрі б вели хроніку славянську і європейську, а не на саму газету, котра по їх думці повинна сама оплачувати кошти видаваня. Ми послали їм докладний рахунок коштів друку і сподіваного доходу з пренумерати і жадали по 600 руб. для двох співробітників, котріб посвятили всю свою роботу газеті. На се одержали ми лист, котрий Вам посилаю в оригіналі, а з котрого побачите, що Кіяне

1) дуже слабу надію роблять на регулярну виплату грошей,

2) що не догадуються мабуть, що для видавництва дуже важно мати більше грошей на початку, коли тимчасом вони обіцяють на март, а до того часу може Народ уже бути небіжчик,

3) що не відступають від своєї думки, вести хроніку руху європейського і словянського, але відсувають на бік справу побільшення об'єму „Народа“. Ми не противні б були вести таку хроніку, як би 1) було кому вести єї фактово, і 2) як би було місце. А то давати в кождім н-рі картку - другу написаного чорт зна як, то тільки сором буде і вічні наріканя, а позитку ніякого ані для наших читателів, ані для України. Для нас тепер найважніша річ — наші галицькі обставини і скріплене нашої партії, та Українці, здаєсь, сим іменно ділом зовсім не интересуються і принести для сего яку небудь жертву не думають. Прочитавши сей лист і уразумівши¹⁾ его, ми з П-ком подумали, що ліпше буде чемно плюнути на ту поміч з України, ніж навязувати собі з нею тисячі клопотів, нарікань та претензій в заміну за обіцяну підмогу, на котру ніколи на час не можна буде числити. Ми задумали написати їм так, що нехай вони самі найдуть собі авторів, котріб їм писали про Європу і Славянщину, нехай платять їм, кілька хочуть, а ми будемо друкувати їм се в Народі за оплатою з їх боку коштів друку тих карток,

¹⁾ В рук. уразомівши.

де будуть надруковані ті їх речі. А відки при таких стані діл узяти грошей на видаване Народу, я далєбі не знаю, хоч певна річ, що тепер покидати єго видаване значило б уступати з поля дуже ганєбним способом. І от ми урадили ще раз вислати когось на Україну. П-к малу має надію на Кіів, та за то хотів би поїхати до Петербурга, розшукати там бувшого видавця Вольного Слова, від котрого надієся одержати запомогу. Та міні сей плян видаєся фантастичним і я раджу йїхати до Кііва. В разі, коли б не йїхав П-к, готова поїхати моя жінка, для котрої ведене переговорів булоб мабуць далеку зручнїйше. Пойїздка мусіла б відбутися як найшвидше, і ми ждемо тїлько відповіди від Вас, як Ви порадите. Горє наше, що мусимо на разі числити на яку небудь поміч з боку, бо щоб наша часопись, назіть не платячи ніяких гонорарів і обходячись як найекономічнїйше, могла вдержатись сама з власних доходів тепер, при такій агітації і боротьбі, яка певно піде против неї, і серед такої публіки, яку маємо в Галичині, се певно і Ви сами признаєте неможлизим. Правда, в першім році свого істнованя Народ здобув собі поле таке широке, якого я в Галичині не надієвся. Він має около 250 платячих пренумерантів, а се на таку єретицьку часопись аж надто богато. Може бути, що на слїдуючий рік діло стане троха ліпше, та все таки треба буде доложити так, як і сего року. Конечно, і видатки і потреби часописі остаточнє такі дрібні в стосунку до того, що деінде політичнє сторонництва видають на пресу, що найбільшій сором для нас просити іменнє такої дрібної запомоги і чути, що ми й без тої дрібної запомоги не можемо обійтись.

Про нашу політику не пишу Вам нічого, бо Ви й самі про неї досить знаєте, а міні вона так ґрунтовно обридла, що ліпшеб я й не чув про неї.

На сьому кінчу сей лист і засилаю щирий поклін Ваші Впов. Пані і всій сімїї.

Ваш Ів. Франко.

Львів 7/12 1890.

205. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

(Франкові) 8/20 Дек. 1890.

Про Народ і т. и. пишу Павликові. Мало маю надїї, — але треба якось держатись. Вам посилаю Печену дитину, та тїльки без хвоста, бо јого згубив очевиднє переводчик. Впрочім, як побачите з болгарського тексту, пропало не багато. Додајте в усьакім разі ј дописку редакції Сборника. На мене, коли вже печатати сьу Печену дитину, то по німецькому, — шчо не буде противно характерові чернов. університета, а пустить у ширшій світ словјанськиј матерјал, котриј словјанська публіка може взнати і з болгарського „Сборника“.—

II і III т. Сборника Вам будуть послані.

Книжки Ваші росшукаю празниками, коли буду порьядкувати своју бібліотеку. Тепер абсолютно нічого в нїј не најду.

Звинїть, шчо мало пишу. Зовсім нікуди шче. Також вишліть мені Огоновського вип. III, а то IV, коли вијшов. — Та доведїть мені рахунок, щоб я Вас не обмошенничав. —

Рік 1891.

206. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Mea culpa! приходиться міні сказати на початку сего листу. Не писав до Вас уже довго, раз тому, що підчас виборов(о)і горячки у мене була трохи що не денна й нічна служба при Kurj. Lw., потому приходилося йїхати в Чернівці, лагодити дещо для Руської Школи, для Народа і для себе, а на додаток діти два рази хорували, так що я зовсім закрутився і чув непобориму відразу до всякого писаного слова, а навіть читане мусів уважати розкішю, на котру не все міг собі дозволити. З листу Вашого до П-ка довідуюсь, що Ви не дістали Юліяна. Се міні дуже прикро, тим більше, що екземпляр посланий був Вам зараз по виході. Посилаю другий екземпляр разом з дальшою книжечкою — статею Верна. Я вповні годжуся з Вами на суд про Флоберову новеллу. Вона міні також не дуже подобалася. Але з єї друкованем вийшло таке діло, що щоб прискорити видавництво бібліотеки, до мене прилучилися до спілки ще два молоді люде, починаючі писателі. Оден з них мав уже від давна приготований переклад Юліяна і бажав бачити єго надрукованим, — ось і прийшлось вволити єго волю. Верна початок, як бачите, також уже надрукований; в 13 книжечці підуть дальші дві єго статі про Пятикниже. Розпродаж іде дуже тупо; за „угодою“ люде у нас по просту й читати відвикають.

Вашу статю про печену дитину я вже переклав і вона друкуєся. Жаль тільки, що прийдесть мабуть розірвати єї на дві книжки „Руської школи“, бо отся книжка вийде невеличка (2 листи), так що Ваша статя занялаб більшу єї половину, а Стоцкій конче хоче на разі зберегти хоч троха ще педагогічний характер часописі і вперти крім того деякі „miscellanea“. Та я думаю, що чим менша буде II кн., тим швидше вийде III., до котрої вийшла би 3 глава Вашої статі.

Щире спасибі Вам за Константина. Прочитав я єго з великим зацікавленем, хоч у болгарських піснях багато дечого не зрозумів. Ну, тай втелюшили Ви індійщини! Жаль тільки, що не дали хоч коротенького систематичного огляду буддізму в обох єго галузях, єго догм, котрі мали рішучий вплив на формоване певних творів літературних і самої класіфікації тих творів. Се хиба і у Бенфея і у Веселовського, хоч перший з них виходить від Індії, а другий, поскакавши по Європі та передній Азії, в ряди годи біжить до індійської криниці води напитися. Я не знаю, чи є де такий систематичний огляд індійської літератури в звязку з індійськими віруваннями, сектами і т. і. і з розширенем кругозору на всі парості, куди твори тої літератури з часом розширювалися. Я доси не читав Лефмана, та здаєсь міні, що він все таки в першій лінії звертає увагу на історію і то на історію Індії, а лишає на боці літературу індійську іє і інтернаціональне значіне. Певно, що десь мусять бути праці такі, якої б міні бажалось (індійська література у Корша-Кірпічнікова зроблена дуже слабо), та слід би було й Вам хоч по троха зазначити звязок у тій літературі. А то тепер цитуєте Ви збірник Сомадєви

чи там Лалітавістару чи *Sinhasana Dvatrinçati*, чи щонебудь таке, і кожному збоку цитати ті являються якісь случайні, вихоплені мов би на вгад. Знаючи ближше становище тих діл в літературі індійській, ми зрозумілиб, для чого іменно в них є криниця, з котрої бігають пити Веселовські, Лібрехти і др. Може се значить, що такі роботи треба читати з більшою історико-літературною підготовкою, ніж є у мене, а може й справді тут є незаповнене ще місце, котре би треба заповнити. Я стрібую впрочім написати рецензію на Вашу роботу, хоч і як чую себе до сего некомпетентним, та у мене є оден варіант казки, вхожий до Вашого цікла, з одного боку дуже близький до французької поеми про Кутана, а з другого до деяких наведених Вами індійських варіантів. Варіант сей схожий досить з надрукованим Вами Марком богатим, але й від него де в чому відмінний. Може він на що небудь і придасться.

Получив статю Вовка про побратимство в *Melusine* і про неї бажав би написати звістку.

Щиро кланяюсь Вам і всім Вашим.

Іван Франко.

27/3 1891.

207. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

София, Владайска улица. 17 Марця 1891.

Дорогий Друже.

Зараз принесли Ваш лист і посилочку. М. Верна прочитав, — переклад добрий. А Юліана ще не читав і може не скоро сберусь. В оригіналі ж у Тургенева перекладі мені річ не приїшлася до смаку.

На яку мову переклали Ви печену дитину? Зверніть увагу, щоб у свії час була мені вислана Р. Школа.

Дуже ради, шчо Константин Вас зацікавив, — та тільки закид Ваш, чому ја не дав огляду буддизму ж інд. літератури, не можу признати вірним. Моја працьа — монографичний дослід, котрий мусить у читателів предполагати загальні знаньня, а надто про буддизм. Досить того, шчо ја взглядно на славянську публіку розказују, шчо таке напр. Сукасантаті, або *Sinhasana-Dv.*, — а вже говорити, шчо таке *Lalitavistara* не сміју. Тому, хто трохи зна діло, цитати мої не покажуться случайними, — бо вони їдуть з усіх переложених на евр. мови джерел, котрі можуть мати в собі певні варіанти.

Тим часом бажаньня Ваші, шчо Вам дали докладний огляд інд. літератури і жеї інтернаціонального впливу. Такого огляду не ма, а треба його собі зліпити. Санскр. літер. оглянута повнішче других (*A. Weber, M. Mutter—History of ancient Sanscr. Liter. i The Renaissance of Sanscrit Liter.*). Інші діалекти оглянути монографично (будд. канон у Kern'a, R. Davids, новішчі діалекти у Garcin de Tassy і др.). Добрий огляд казково-фольклорної літератури зробив Barth у Мельюзині. Ја jeho цитују. Напишу Вовку, шчо купив 2 — 3 NN Мельюзині ж вислав Вам. Огляд релігій індійських все таки најліпшиј Barth (отбиток з *Dictionnaire des sciences religieu-*

ses Lichtenberger'a; повніше по англійському (та ж дорогше) De Miloué (в Bibliothèque de vulgarisation du Musée Guimet) доповня де шчо про Джаїнізм і т. и. і картинки даје. Про старі релігії не мало јесть і в Leftman'a — в котрого до того цінні картинки. (Замічу, — шчо можна б було написати по статујкам, рельєфам і т. и. хоч би тим, шчо јесть в музејох Лондона, коли б за діло взявсь не тільки вчениј, а ј образованніј чоловік, шчо дуже рідко бува в купі).

Вовка стаття в Mélusine мені не подобалась. Назва не сходиться з змістом, — порівняння переходить в аккумуляцію, — до того вивод неожиданніј: після того, јак навіть Великоруські биліни вдержали побратимство наше, — підноситься сурприз(ом), шчо ті сліди побратимства, јакі приводить Вовк із Новоросії, занесені сербами! Цілом це не неможливо, — та треба це доказати. Ось про весілья Вовча стаття справди прекрасна. Тепер він переводить јеј на французске ј помістить, здається, в Revue Anthropologique. — Де Ви думајете печатати Ваші рецензії?

Прочитав Јуліана, — переложено добре, на скілько могу судити, не мајучи оригіналу.

208. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Франкові.

18/V. 1891.

Так мало часу, шчо могу Вам написати ледви два слова, — та ј ті може будуть не до ладу. Вони викликані головним образом тим, шчо роблять наші в Австрії. Ја дуже бојусь, шчо опортунізм, — під котрим, для мене, скривається стара галицька деморалізація, або аморальність, — зајіть наш тепер. рух, або дуже јему пошкодить. Такі речі, јак кокетуваньня січовиків навіть з Ад Добрянським, а з другого боку усмок львівських радикалів в 3 Маја, просто до сліз можуть довести лудеј, котрі привикли шукати принципів у політ. діяльності. Бачу, шчо ј на Україну не тільки пішло гал. народовство, а јесть і опортунізм серед радикалів. Јакого чорта шукајуть Ар. і К^о у Пихна і т. п.? Ја навіть бојусь за Вашу міссіју: коли б Вас не впхнули або до тамтешної Вислоухії, або до Слав. благ. Комитета, або до обох вкупі. І для того моја Вам рада: не слухајте ніјакіх опортуністів і дивіться на своју міссіју так, шчо коли вона не принесе нічого, окрім того, шчо вијаснить діјсній стан річей, — то ј то добре. Ачеј же ми не помремо зразу зараз. А за 2 — 3 роки тахітш справи так стануть, шчо чим мало лудеј повернеться в наш бік.

Лист мій передаје Arbeitgeber'u, а в доктора непременно спитајте, шчо він зробив з тим листом, шчо ја переслав Вашіј жінці. — А-чеві скажіть, шчо ја, получивши звістки з Кракова ј Відня об тім, шчо він хоче бачитись зі мноју, ждав јего листу і подав просьбу про отпуск і паспорт, та не діждавсья. Получајучи од Вовка, (до котрого А-ч писав), листи в користь того, шчо не треба б сваритись рад-ам з н-ми, і не знајучи адреса А-ча, ја накінець написав В-ку, нехај предложить А-чу зробити, шчо б на-ці не ставили gegen-Candidat проти Даниловича, — шчо б можна було влагодити згоду між нар. і радик., про котрих А-ч казав у Кракові, шчо одні добрі тепер,

а другі на будуще. Но відповіді на це од В. не дістав. — Скажіть це А-чу, доктору j Arbeitgebe(r)'у.—

Здобудьте мені казки Шејковського, або хоч копію про метаморфозу попа в коня, чи вола, сторона, чи N 13. Хай Мих. Косач зробить. — Всего доброго всім Вам. М. Др.

Напишіть скорше з Київа, шчо таке з Лесеју?

209. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми шановний Добродію!

Отсе повернувши з довгої вандрівки по різним сторонам, пишу Вам про деякі факти, котрі певно цікаво Вам буде почути. Не згадую про пражський зїїзд славянської молодіжі, — про него прочитаєте в „Народі“, коли не читали в „Ділі“ та Kurj. Lw. Міні здаєсь, що зїїзд сей був імпровізацією і що більша часть Славян не була приготована до серйозних розмов про конкретні справи. Ну, та важно, що хоч сяк-так лід проломано і різні „брати“ будуть мати над чим подумати, так що слідующий зїїзд може вийти інтересніший. Інтересно може буде для Вас, що часть Віденьців прийїхала з пропозицією — домагатися від Славян, щоб завели російську мову яко всесловянську для зносин між собою. Внесок сей, поставлений в секції руській, упав і на спільних нарадах не був підношений.

З Праги поїхали ми, Львовяне і Краковяне, до Відня, щоби там порадитись з Січовиками над запомогою для „Народа“. Нарад було кілька: перша на комерсі, друга офіціяльна в „Січи“, спільна, а третя самих Січовиків, на котрій я не був. Дві перші наради зробили на мене дуже пригнітаюче вражіне, бо показали, що більшість Січовиків, з виїмком хиба Гриневецкого, Лаврівського та по части Партицкого, Лопатинського й Білінського, народ зовсім не сурйозний і не освічений. вдоволяючийся або големи фразами, або ще гірше, відносячийся з нехтованем, а то й з нехїтю та погордою до всего, що виходить по за сферу печені, пива і дівчат. Се таке дранте, якого я серед нашої львівської молодіжі не бачив. На комерсі більшість всилувалалась як мога скоротити „ часть офіціяльну“, т. е. розмову власне про ті речі, задля котрих ми прийїхали до Відня, щоб тільки як найшвидше розпочати „ часть забавну“; головний аргумент був: завтра зїїдемоь до „Січи“ при днині, по тверезому, та поговоримо. Дїскусія велась так глупо і безладно, що просто сором, а коли я по скінченю тої нещасної офіціяльної части встав і вийшов, ті люде здивувались і мало що не розгнівались на мене за те, що я своїм відходом протестую против того, що по їх думці є найінтересніше. За те вони на другий день запротестували против того, що для мене було інтересно, бо на заповіджену спільну нараду в „Січи“ явилась більшість — гостей, а з Січовиків щось тільки 4 чи 5.

В розмовах про піддержку „Народа“ я бив головно на те, щоб піддержка основана була на постійній організації, на постійних складках, з котрих би ¹⁾ в Відні, Кракові і Львові творилися осїбні хоч невеличкі фонди на цілі

¹⁾ В ржкоп. бу.

партійні. Чи і о кілько се буде виконане, — не знаю. Далі я домагався, щоби піддержка „Народови“ йшла поперед усього від членів радикальної партії в формі пренумерати, а тож на скандал „Січ“ доси хоч дістає „Народ“, ані яко товариство за него не заплатила, ані жаден Січовик его не пренумерує. І представте, деякі Січовики почали споритись против сего жаданя: ми собі, мовляв будемо радикалами, але не жадайте від нас, щоб ми пренумерували радикальну газету. Чую, що на своїх власних сходинах все таки Січовики субскрибували около 80 зр. запомоги для „Народа“; гроші ті мали бути зібрані на 1 червня, але отсе вже минуло й 7, а замість грошей ми дістали цедулку, щоб „Народ“ пождав до 20-го. Я певний, що й 20-го грошей не буде, а пренумерати від них таки нема.

З Краковом діло стоїть о стілько ліпше, що там все таки пренумерують з 10 екземплярів, а й запомогу якусь збирають. Данілович також обіцяв на 1-го іюня 200 гульденів, та доси не дав нічого і навіть не озиваєся, навіть обіцяних статей для Хлібороба не надіслав.

Тепер переходжу до самого інтересного, до моєї подорожі на Україну. Сестра Ваша, бувши у нас у Львові, запросила мою жінку з дітьми перебути у них літо в Колодяжному. Користаючи з тих запросин, ми вибрались туди. На границі мали ми трохи клопоту. Консул бродський, котрому ми послали свої паспорти для візи, поклав на них синім олівцем якийсь містичний знак *h*, — очевидно условлений знак для пограничних властей. По довгих перешіптуваннях наші річи, вже раз перешукані, перетрясли ще раз дуже ґрунтовно, а опісля зробили на нас обоіх персональну ревізію, і тільки тоді, не найшовши нічого, пустили нас йїхати. Інцідент сей, котрого я надіявся, не зробив на мене ніякого вражіння, тим більше, що в самій Росії ми ніякісінького клопоту вже не мали.

Прийїхавши в Колодяжне, ми не застали дома ані Ольги Петровни ані Петра Антоновича, тільки самих дітей. Обоє прийїхали тільки в понеділок (ми прийїхали в суботу). Вони були два рази в Кііві і в Задніпрянщині і свояків. В Кііві за обома наворотами мали розмови з тамошніми людьми, і отсе я хотів би передати Вам головні пункти з того, що розказував міні про Кіян Петро Антонович.

Зачну від практичного. Ковалевський передав на „Народ“ 250 руб. з тих 300, котрі ним призначені були на часопись в разі критичного єї положіння. Правда, так, як тепер стоїть діло, грошей тих (350 гульд.) вистарчилоб як раз тільки на те, щоб покрити довг, але ми робимо з друкарем таку угоду, що будемо сплачувати єму довг частками, а рівночасно будемо платити єму за кожний друкуючийся н-р готівкою, і так міркуємо на ті гроші, при помочи Січовиків і Краковян, видати ще яких 6—7 номерів, а там чень набереса дещо з пренумерати або покажуться які небудь нові жерела. Вправді Ковал. робив надію ще й на тих 1000 руб., котрі були ним обіцяні спеціально для мене і П-ка за наші праці, помішувані в „Народі“, та я не знаю, як і говорити про сі гроші. За свої праці я ніякого гонорара ні в кого не просив і думаю, що перше діло — піддержати часопись, а о гонорарі можна б говорити тільки тоді, коли б з часописі був дохід. Правда, Ковал. думав, що

маючи сей гонорар, я буду міг зречись роботи в Kurj. Lw. і віддатись увесь „Народови“. Ну, та се така ілюзія, що про неї не стоїть і говорити. Kurj. дає міні 90 гульд. місячно і платить точно; покинувши сей заробіток і здавшись на поміч з України, я мусів би з сімєю від разу повісити, як то кажуть, зуби на клинок і статись вічним попрошайкою, вічно „чающим движенія води“, а сего я не хочу. На всякий спосіб я думаю бути в Кііві в осени (в сентябрі), коли поїду по жінку й дітей, і тоді переговорю і з Ковал. і ще де з ким, то може що небудь і здолаю зробити. Додам іще дла Вашої відомости, що Ковал. збирає гроші на виданє Вашої Історії укр. літератури і має надію сего року положити в банк готових 1000 руб. Думаю, що від Вас буде залежати, куди і як повернеся сей фонд, і що коли у Вас не буде готова систематична історія літератури, то дуже добре було б видати на ті гроші хоч два томи Ваших праць чи то політичних чи історико-літературних, — а на два добрі томи сих грошей вистарчилоб.

Перейду тепер до справ кіївської громади. О кілько я виrozumів з оповідань П. Ан-ча, стара громада тепер дуже малочисленна, з молодіжю прямих зносин не має, а тільки поодинокі люде заходять оден в сей, другий в той кружок. Кружків українофільських тепер, здається, дуже мало, бо справді не знаю, що може тепер молодіж у Кііві закривати до українофільства. Одинока річ, на котрій молоді і старі „відводять дух“ — по словам П. Ан-ча і Михальчука (з котрим я отсе нині балакав у Львові і про котрого скажу далі), се „Народ“ Громада на сходинах займаєся по старому своїм словарем та науковим виданем Шевченка. Що до словаря, то П. Ан-ч виражався дуже скептично: зачеркнули плян колоссальний, але те, що зроблено для его виповнення, колиб віддати фаховому філологу, то він би або сказився, або викинув би все к чорту. Идеалом йїх є праця чисто „культурна“, в політику, а тимпаче галицку вони входити не хочуть, і томуто після довгих розмов (на остатніх двох сходинах) про галицкі справи рішили: не вмшуватися зовсім в галицкі діла партійні яко річі занадто місцеві, и за мало принципіальні, такі, в котрих пряме вмшанє українців моглоб нашкодити і самих вмшуючихся осмішити (слова Михальчука). Мих-ку, котрий йїде в Емс на ліченє, поручено заявити у Львові про се рішенє громади, але додати виразно, що громада не має нічого спільного з „Правдою“ і не відповідає ні за що, що в ній пишєся. Мабуть дано єму також аналогічне порученє й що до Народа, та я про се не чув. Мих. сидів цілий тиждень у Львові, був, о кілько я від него чув, у Белея, Шухевича, Партицкого і мабуть ще десь у когось. Б-й, по его словам, признавався єму, що у них (в Ділі) в пропагованю „нової ери“ були помилки, але тепер уже йїх не буде і що вони готові робити поворот на давнє опозиційнє становище, коли посла в Відні нічого не виторгують. М-к думає (і мабуть народовці так думають), що справа виясниться через місяць, два, я доказував єму, що се пуста надія, та він мабуть при своїому остався.

Головну вагу кладуть українці (вертаю до реляцій П. Ан-ча) на навязанє чисто наукових зносин з Галичиною, т. є. на перетворенє тов. ім. Шевч. з комерційного товариства на науковє. На лихо і тут діло основано на спекуляції і обмані. Барвінський, бувши в Кііві, підвіз йїм такого москаля, що

коли б тільки товариство видало 2—3 томи праць наукових, то цар буде мусів по конституції (??) признати товариству характер академії наук, що сполучене з річною субвенцією 30.000 гульд. Чи Барв. сам вірить в сю нісенітницю, чи просто дурив українців, щоб від них витуманити праці для заповнення наукового збірничка, котрий тов. ім. Ш. обіцяло ще перед роком і на котрий доси не спромоглося,— не знаю. Українцям ся ідея припала дуже до смаку і вони зараз прийнялися рисувати широкі пляни наукового видавництва. „Житецький поставив 35 питань, Антонович 18, Михальчук 10“,— яких питань і про що,— не знаю; по тим питанням розділено роботу і вона робиться. Галичанам поставлено такі услівя: що позаяк центр тяжкості України все таки в Кііві, а не де, то комітет редакційний для збірника буде в Кііві, ту мають бути надслані всі праці, а тов. ім. Шевч. має друкувати все зредаговане тим комітетом без зміни. За те громада готова взяти на себе часть коштів. Що до Вашої особи (бо й про се балакано спеціально), то на питанє Кіян Барв. заявив, що Галичане Вас о співробітництво просити не будуть, але коли запросять Кіяне і комітет поручить друкувати Ваші праці, то вони друкувати їх будуть. Українці мають надію сим збірником приперти Галичан до стіни так, що вони або зречуться спілки з клерикалами, або розірвуть звязки з Україною. По що ся діпломатія, по що підпирати Галичан в такій цілі,— я не знаю, і в загалі висказав П. Ан-чу свою думку, що вважаю се діло мертворождением і не ведучим до цілі вже хоч би для того, що Українці не посміють друкувати за границею своїх праць з підписами, а з колекції псевдонімів якаж академія наук? Впрочім сеж ясна річ, що не протестуючи явно против політики угодовської і правдяньської, а підпираючи тих же угодовців і правдян на полі науковім (котре також не зможе заховатися зовсім чистим від політики), Кіяне саміж ломають свій принцип невмішування, бож угодовці і правдяне неперемінно визискають їх наукову поміч для своїх політичних цілей, так, як тепер визискають навіть таку мізерну працю, як Баштового.

Що принцип, прийнятий громадою,— не мішатися в галицькі справи— для самоїж громади дуже не вигідний з многих поглядів, се громадяне мабуть і самі бачуть, а принаймі бачуть одно, що той принцип дуже на руку Кониському і звязаному з ним Антоновичу— говорити в Правді іменем України все, що їм схочеться, і говорити зовсім без страху. Правда, вони проявляють хоч на тільки страху, що в Кііві Правди нікому не показують і більша часть громадян крім деяких торічних н-рів зовсім єї не бачила. Сам Антонович на зборах громади відпекувався спільности з єї редакцією і божився, що помістив в ній ледво дві-три свої заміточки, а ані одної статі. І тут громада взяла знов на діпломатію, приймаючи назад Антоновича в свій круг без жаданя від него якого небудь обрахунку з того, що він робив в часі, коли до громади не належав; зробили вони се головно в тій цілі, щоби Ан-ч, належачи до громади, чув себе більше звязаним і старався здержувати своїх дотеперішних спільників— Кониського і Комарова. З сим остатнім вийшла неприємна історія по поводу Шевченка. Написав він в Елисаветградскомъ Вѣстникѣ статю прямо, кажуть, денунціаторську (передаю

слова П. Ант-ча), в котрій виразно тиче пальцем на громаду, що ось, мовляв, деякі люди захопили в свої руки право видавання творів Шевченка, тягнуть з него великі зиски, а сімя поетова пропадає в крайній нужді. В тім самім тоні писано було в Правді і в Зорі—і безосновно, бож—каже П. А.—Комаров дуже добре знає, що видавництво творів Шевч. доси зовсім таких великих зисків не дало, а на сімю Шевч. громада раз у раз дає, що може, а то й більше, ніж може (він вичислював міні цифри, та вони може недокладно заховались у мене в пам'яті, то й не передаю Вам їх, і не в них же й діло). Інтересні були в громаді розмови про Народ: конечно, про підмогу для него мабуть і речі не було,—ту принцип нейтральности заховуєся зовсім строго. Тільки критика була. Перший дебютував Антонович, і дебютував такою похвалою „Народу“, его раціоналізму і т. і., що визвав голосний сміх у всіх присутних. Сконфужений, він мов той Рябко Гулаків озирнувся і запитав: За що глузуєте? А ему відповіли, що ми не того від вас ждали і похвали „Народу“ від вас не вимагаємо. А коли так, то В. Бон. повернув оглоблі і всю свою похвалу кількома словами перевернув в догану: що раціоналізм Народу зовсім нераціональний, полеміка его груба, що се письмо москвофільске і т. і. Яка була дальша дискусія на сю тему,—не знаю. П. Ант. передав міні лишень оті принципіальні закиди: по що ви поставили в програмі раціоналізм, а не толеранцію? По що ви поставили соціалізм, коли наш мужик індивідуаліст? Полеміка ваша з народовцями занадто остра, а особливо коли ви пали при виборах, то треба вам було промовляти скромнійше. На перше я відповів, що ставити в програмі толеранцію для нас значилоби з гори зложити оруже перед езуїтським католицизмом (признав рацію). Ставити індивідуалізм для мужика пролетарія або халупника—се просто безсовістно, а соціалізм поставили ми як науковий принцип, а не як практичну, детально оброблену програму, противно, наша детальна програма економічна має в собі дещо таке, що не зовсім годиться з теперішнім розумінем соціалізму в соціально-демократичних партіях європейських. Щож до полеміки, то я вказав на те, що критики Народу звичайно занедбують поговірку „*audiat et altera pars*“ і судять о Народі, не знаючи, що і як говорять его галицькі противники.

Отсе і все важнійше, що я вивіз з Росії: Ваш лист, присланий тепер П-ку, не застав мене у Львові і остався не переданий. Для контролю мого оповідання Вам певно интересно буде переписатися з Міхальчуком; скоро тільки дістану его адрес в Емсі, зараз перешлю Вам, хоч думаю, що він і сам тимчасом напише до Вас. П. Ант-ч бажав би, щоб Ви як мога вплинули на М-ка, котрий у громаді є одним з головних Ваших противників.

Ваша сестрінниця Леся йде на днях в Евпаторію лічитися, -- може через неї Вам вигіднійше обмінятися де з ким листами. Чи дістали „Руску Школу“? На днях висилаю переклад решти Вашої статі. В друку є деякі помилки, котрі поправлю.

Чи Ви літом пойдете куди небудь у Європу? Можеб нам можна деяк зійхатися?

Поздоровляю Вас щиро.

Ваш Іван Франко.

Львів, 8/VI 1891.

210. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

23 Юня 1891. Владайська ул., Софія.

Дорогіј земляче. Ваш лист получив ја серед клопоту домового, — бо всі мої, не рахуючи вже мене, на різні лади розхорувались, — через те Вам доси ј не писав. Впрочім за лист Ваш zostавалось тільки подьакувати, а факти јего „принять къ свѣдѣнію“. Непоправні комики наші к. пријателі. Ну, а Б. мусить же ј сам знати, шчо те, шчо він там говорив про академіју, — брехня. Не розуміју ја такої психіки!

Получив ја лист П-ка, котриј пише, шчо јего заміткою на чужім празнику zostались недовольні товарищі і взьали јего під дозир. „Діло не так зле“, каже П-к. А по мојему дуже зле.

Перш усього всьака неправда — зло. Які б не були „тактичні“ резони пол. соц. ходити в патріоти Истор. Поль., навіть як би мав подібні резони ј хто з русинів, — а в цілому ні соціалізм, ні русини, не мајуть шчо робити з 3 Мају, 30 Новембра ј т. п. польськими старомодними святами і, коли при всьакій нагоді не будуть того говорити пол. патріотам, то зле прислужатьсьа і јім самим, бо підопруть у них тој елемент, котриј заїсть у них всьакиј соціалістичниј рух і поверне всі јіх заходи на старісіньки дороги. П — к сповнив свіј обовязок і перед своїми ј перед польяками і за це заслугував подьаки, — а замість того дістав догани. Це гірко. Далі јака шче буде колективна редакція, — треба побачити, — а П. все лудиња випробована. В партійних справах ја вважају најліпшими порьадки англійські. Партіја вибира лідера та вже јему лиша волю ініціативи ј виконаньня, вибору најблизчих помічників і т. и. Це одповіда ј законам природи, бо рубајуть гострим кінцем сокири а не обухом. А вже ж в Англії самиј загал партіј складаєсьа з лудеј випробованих. А у Вас? Мајже всьа партіја — студенти, — а студентам так легко бути радикалами, шчо б потім стати Бележами або шче гірше. Ја дуже жаліју навіть про те, шчо П-к мені не сказав зарані про думку назвати Народ органом партії. Ја б тому протививсьа по праву, котре, думају, ја мају, передавши П-ові 1000 фр. на заклад Народу і тепер служачи посередником між Народом і україньцями. Шчо „партіја“ доси зробила дльа Народу? Чи дала хоч статьті чим небудь цінні? Та ј у загалі чи дала хоч більше 3—4 статей? А редакторсько-адміністраторські таланти вже показала по Товаришу. Ја дуже бојусь, шчо і Народ також само заріжуть, як Товариша. В усьакім разі ја не берусь виступати перед україньцями за редакціју дльа мене невідому ј непевну, замість за Павлика ј Вас, котрих ја знају добре. Та ј Вас і П-ка індівидуально знајуть на Україні, а других не знајуть. Дльа того хто хоче добра Народу, тој мусить вести діло так, шчо б на чолі ј перед лудьми ј дльа справи zostались Ви ј П-к. Правда над Вами обома висить јакась фатальність, про котру Ви самі згадујете в автобіографії. Часами мусите сваритись з П-ом, як він з Вами. Простіть мене: з примірів, про котрі ја знају, виходить, шчо принципально правішчиј був П-к. То Вам би слід застосоватись до того ј удержувати свої нерви. Пора вже всім нам точно знати і свої сили ј свої

хиби. Що до П-ка, то він має свої хиби, — але це найконсеквентнішчи і через те найнадійнішчи з усіх галичан. Тим то справа буде найбільше забезпечена, коли він зостанеться в середині Народу з вільною ініціативою і з особистою відповідальністю, котрі в загальні потрібні для всього діла.

Я Вам пишу отверто свою думку, припускаючи, що я могу і помилятися, та що Ви звернете увагу головню на замір. Од Вашого такту буде залежати, як улагодиться справа на ділі, — не глядячи на те, як вона поставлена буде формально.—

Посилаю статтю. Коли у Вас уже єсть друга на подібну ж тему, то можете закинути її. Але подібне треба сказати.

Дуже б хотів побачитись, — та хоч час нашого виїзду близиться, а все не знаємо, куди поїдемо. Мені можно буде їхати коло 3-го Юльа ст. ст. Чи можна буде тодіж пуститись і жінці, — не знаю шче. Куди їхати? — кажу шче темно, бо кожному з нас треба иншого. Певно тільки, що не минемо Пешта, а може і Відня. Я згоджуюсь оселитись зовсім в Бадені коло Відня, — та може поїдемо в Штирію, а може в Тіроль чи Зальцкаммергут. В усьакім разі, коли ми мусимо переїхати через середину Австрії, — то нам не трудно буде побачитись хоч тепер, хоч як будемо повертатись до дому.

П. писав мені, що Ви думаєте написати рецензію на мої болгарські праці. Рецензію мені було б интересно прочитати, бо Ви б шчо небудь зауважили, на чому я не спинивсь. Але Вам, певно, не скоро знайдеться час на докладну рецензію. Я б бажав скорої чисто бібліографічної звістки, — шчоб на Україні знали, що я не гуляю і не забуваю укр. наукової праці, — а то, певно, правдване там брешуть на мене. Мені ж хотілось би мати деякий авторитет, шчоб служити ним Вашим справам.

Ваш М. Др — в.

Я не пам'ятаю, чи послав я Вам Славянскитъ варіанти на една евангелска легенда. Може б її пустити в Р. Школу після печеної дитини?

211. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

22/8.

Вельми Шановний Добродію!

Мов тяжкий гріх почуваю довге занедбане переписки з Вами, переписки, котра завсігди така для мене користна. Від д. П-ка довідався я про Ваше нещасте — слабість, та надіюсь, що вона не буде так сурйозна, як з разу здавалося. Се справді була би дуже недобра річ. Я широ бажав би відвідати Вас і може бути, що в сентябрі, перед поїздкою в Россію, таки виберуся до Відня, хоч се для мене досить ненаручно раз для коштів, а по друге й за для того, що у нас в Курж. Лw, тепер лиш три робітники (а четвертий, не знати ще, коли верне). Коли ж іще в додатку в сентябрі збереться сойм, то я й зовсім не знаю, як і вибратися, бо тоді для нас робота мало що не подвоюється, особливо ж для мене, котрому приходится реферувати проекти устав, що подаються до ухвали соймови. Та я надіюсь, що сим разом бог помилує і що міні таки доведеться сего року побачити Вас.

Я тільки що скінчив писати рецензію на Ваші болгарські праці. Боюся, що багато я в ній напутав, бо приходилося писати о річі, в котрій я поки що слабо підготовлений ученик, а не судя, а подруге, наші львівські бібліотеки позамикані, так що треба було писати переважно з пам'яті або після того, що є у мене. Ну, та вже сяк чи так, не пишуть компетентніші, то нехай хоч „каменіє дадять глась“. Побачимо, чим то отеляться компетентні в збірнику тов. ім. Шевченка. Михальчук казав, що Кіяне трохи чи не поставили таку умову, щоби в тім збірнику, коли вони мають его держати на своїх плечех, не було праць наших галицких учених Огоновских, Вахнянинів, Целевичів і т. і. А чийіж мають ути? Чутка є, що українці дали якись гроші на видане збірника, принаймі так казав міні, яко *on dit*, Коцовский. Стоцкій удавався до них, щоби покинули свій план видавання збірника, а пристали до его „Рускої Школи“, та ему відповіли коротко, що про се й мови бути не може. Новий випуск Рускої Шк. почне десь незабаром друкуватися.

Я кінчу тепер для К. Ст. досить обширну монографію про Лукяна Кобилицю, мужика-посла буковинського 1848 р., котрий почав було робити в горах досить оригінальну революцію (про него згадують і деякі пісні нар. в збірці Купчанка). Чи Ви не чували що про него від Федьковича, бо те, що се *verlogenes Individuum* про него писало і говорило, годі склеїти до купи і прийдеся хіба поминути.

Не знаю, чи не бачили Ви в К. Стар. мою статейку про Шумлянського? Я написав для буковинського календаря популярну статейку про Вишенського і впер туди его антипопівські реченя, та не знаю, чи помістять. Дав також переробку старонімецької поеми „*Der arme Heinrich*“, котра пару літ уже лежала в мене. В вільних хвилях порядкую свій збірник галицких приповідок. Хотів би я звести до купи все те, що було доси надруковано (Ількевич, Віслоцкий і др.) з рукописними матеріялами (збірки Мінчакевича 1838, Петрушевича 1828) і новими збірками, що є у мене (около 4000 приповідок), упорядкувати все те суцільно (на взір *Wandera*) пододавати примітки для пояснення і видати. Та де? Академія краківська, котра з разу взялась було видати збірку в своїм *Zbior-i*, тепер чогось угнівалась, та я не дуже й хочу до неї набиватися; сам я не маю тільки грошей на страту, бо книжка вийде около 15 аркушів або й більше, а розходитися буде туго. Так що нипаєш, нипаєш над тою дробиною, тай руки опадають. Спробую хіба через Кіян наперти на Тов. Шевч., нехай друкує, та чи вдасться штука. А до Россії давати годі, бо багато є скабресних та антирелігійних, котрі цензура непременно повикидає, так, як повикидала велику силу в Номиса, про що міні казав книгар Пантелєвѣвъ.

Що се за Рід (Reed) такий видав історію індійської літератури в Чикаго (*The Hindoo Literature or ancient books of Hindoos*—щось так, обширна книга, стоїть 12 марок ще з чимось)? Я хотів виписати єї, хоч по англійськи не вмю, та треба вчитися на старости літ, коли без сего не можна.

Хотів би я зайнятися детальним розбором Містерії страстей Христових, виданої мною в К. Стар., та не могу при скудості нашої бібліотеки дійти,

відки мів узяти єї автор таке розуміне типів Христа і Марії, яке там бачимо (Христос не хоче йти на муки і свариться з ангелом, що приносить ему чашу терпіня, а Марія хоче сама взяти муку на себе, а далі хоче з мечем кинутися і відбити Христа у мучителів). Се на всякий спосіб доволі незвичайне розуміне страстей Христових і вартоби его ближше пояснити.

Жаль дуже, що Ваш перший і такий інтересний причинок, надісланий для Хлібороба, сконфісковано. Чорт їх знає, як для них писати. В Вашій статі вони ухитрилися найти *vorschriftmässig* „висміване і побуджуване до ненависти“ — і робить їм, що хочете. І процесуватися з ними дармо — затвердят тай годі.

З Вашої просьби прислати Вам виписку з Кольберга бачу, що лагодите до друку свого Едіпа. Посилаю Вам жадану виписку і ще одно оповідане на сю тему, троха відмінне від Григорія, а де в чому ближше до грецької повісті. Дуже жаль, що не можу віднайти статейки Дідерікса про російських Едіпів, про котру Ви міні колись згадували. Я шукав єї вже давно, щоби Вам послати, та боюся, що десь затратилася, або може хто позичив на вічне віддане. На всякий спосіб шукатиму ще і, коли найду, то привезу Вам.

Вашої третьої болгарської праці я не дістав, то й не міг про неї нічого згадати.

Хотілось би міні роздобути Новаковића Історію сербської літератури і видане пісень Вука Караджића, те, що тепер почало виходити. Як би Ви могли денебудь замовити їх для мене, бо я не знаю, куди обертатися, то я радо заплачу. Іст. літератури мабуть розпродана вже.

Про наші партійні відносини не пишу нічого: про них требаби або багато писати, та нема часу й охоти, або бути тихо. Надіюся впрочім що поговоримо незабаром.

Поздоровляю щиро Вас і всіх Ваших.

Іван Франко.

212. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

23 Авг. 1891. Salmansdorf, bei Wien. Hot. z. d. 3 Löwen.

Дорогіј друже.

Зараз дістав Ваш лист з виписками. Дуже вдячний за виписки, тільки дечого в польській не розберу, А казкоју, зап. Охримовичем, Ви влучили прьамо в мою теорію: поповнили недостачу між староруськоју писанною історією і фінськоју устною казкоју. Жінка, котріј ја сказав про своју радість, смієсьа і каже, шчо Ви навмисне сочинили казку. І можна б подумати, шчо так, як би Ви знали мою теорію.

Про попів-магарів, або волів ја послав Вам мою статејку позавчора. Jestь шче варјант у збірочці Шејковського, та тијејі збірочки ја не знајшов у свої(ј) бібліотеці, шчо ј доси в Софії в хаосі через мої хороби, — і з Россії не міг добитись. Можете докорити мені в рецензії, шчо ја не знају всіх українських варјантів. — Про рецензію Вашу ја вже писав П-ку. Дуже вже

Ви мене захвалили; так не треба з своїми, — а окрім того вбільшили мою роль і в школі і в Сборнику.

Вашу статтю про Шумлянського я читав. Мені подобалось, що Ви все таки зробили інтересною цю досить заврядну фігуру. Та, здається, Ви пропустили його віршу про стан України, напечатану, — здається, у Величка.

Про Кобилиць, конечно, буде ще інтересніше і зовсім нове. Я про него нічого од Федьковича не чув, хоч, пам'ятається, він мені обіщав був щось написати. Добре б було, як би Ви взагалі сказали про роль русинів-мужиків у віденському парламенті 1848 р., напр. про промови Капушчака і др. У мене десь єсть виписки тих промов з протоколів парламенту. Єсть чудові міста!

Про Вашу збірку приповідок можна тільки сказати: кріпиться та кінчаєте та нікому на цензуру (= потому) не даєте, — а там, „може бог дасть та св. Микола“ (як казав мені гуцул про будущу „війну на жидів“), як не-будь видається. Може і кијане приймають у свою „академічну“ збірку, — бо щоб вони примусили Тов. Ш. видати, мало вірогідно: не в звичаях кијан показувати енергію за пор'ядних льудей проти прахвостів.

Reed'а книги я не знају. А Ви англ. мови не бітєсь. Трохи провчіть граматику, — а там беріть книгу та і читаєте. А без англ. книг справді не можна.

Про містерії напишу Вам з Софії і можу де-що прислати своје і з учит. бібліотеки. Мені пам'ятається, що коллізія, подібна тіј, що у Вашій містерії, єсть і на Западі, — та дуже вже давно я читав тој матерјал, і то переважно рідв'янський, — хоч з вірш наших виводив, що у нас мусили бути містерії і пассії і воскресні.

Новаковича і Караджича розшукају вже з Софії. А може, коли мені поліпша, то, вертаючись у Софію, спиньусь в Білграді.

Жаль буде, коли ред. Хлібороба дасть сконфіскувати мою статєју без протесту перед судом. Значить, уся кампанія зразу програна, навіть без вистрілу. Це вже буде дуже по рутенському.

Про партійні і редакційні справи писав П-ку і Яр. і не хочу повторяться. Скажу тільки: робіть, як знаєте, тільки доведіть до того, щоб редакція Народа зоставалась хоч підписана Вами і П-ком, бо инакше з України важче буде здобувати поміч. А щоб льуде, все таки згідні в основному, не могли порозумітись, я сего не можу собі вбити в голову.

Про квестіонар скажу, — що він заразом і архистудентський і рутенський. То питають льудей трохи не про битіє божеје (§ 1—11), то про сполученє дворів з громадами і навіть про целібат. Учора були в мене січовики і ми вкупі гірким сміхом сміялись над тим квестіонаром. Говорили також про Наумовича. Не можна зоставити публіку між панігіриками Гал. Русі і негацијеју „Дѣла“, між инчим не можна через те, що тоді панігірики візьмуть гору. Треба непременно помістити в Народі хоч коротеньку замітку, де вказати на дієсні заслуги і хиби Наумовича. Схему замітки посилају.

Дуже б радий з Вами побачитись, — та тільки коли я буду німиј. Тепер впрочім голос мій трошечки ліпшиј. Аби мені можно було лекції чи-

тати, — то махну рукоју на заказ Хотнагеля: *nicht sprechen!* — *Schreiben können Sie, aber nicht sprechen.* На всьакий случај скажу Вам тепер, шчо як поїдете в К., то скажіть *Arbeit(er)geber*'у, шчо б готовив гроші на друк III вип. Політ. Пісень, бо як тільки ја могтиму говорити і жити в Софії, то зараз же, приїхавши, почну виправляти дльа друку ті пісні, — і ачеј же чорти-боги дадуть мені кілька місьаців віку, шчо б кінчити руїну Січі. А коли не могтиму говорити, то вже хај вибачить, — бо дльа мене тепер говорити — робити — јісти синоніми.

Бувајте здорові.

Ваш М. Др — в.

Шчо б не забути! Дајте мені слово, шчо в К. скажете по кр. мірі 5 громадянам, шчо коли ві Львові вијде Наукова Сбірка при јіх участью, то не-покликаньнь(а) мене туди до праці ја вважатиму за смертельну обиду, котројі ја нічим не заслужив, — *ergo* за первокласне свинство з јіх боку. —

213. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

28 Авг. 1891 Salmansdorf, bei Wien. Hotel z. d. 3 Löwen.

Дорогіј друже.

Посилају Вам 20 рубл. і фотографіју дльа Павлика, котриј певно, вијіхав із Львова, — про шчо мені писав, але адреса не подав. Фотографіја софійська сньата дльа колекції по случају першого випуска з нашої школи. Це пробний екземпляр, — то скажіть своју думку, чи годитьсьа. А позајак П-к прохав о фотографіју, то хај јему зостанесьа, коли Ви одобрите, бо Ви все таки бачили мене торік.

Чи побачимось цей рік? Ја во всьакім разі зостанусь тут шче місьаць. Голос мій трохи поправивсьа, але чи це конституційна поправа чи результат тільки досить енергичного ліку, котриј ја вживају і котрого довго вживати не можно (*ergotin*, — котриј сдављује мускули ј напружа нерви, — јего дајуть жінкам, шчо б родили, або викидали), — побачимо.

Ја забув в остатньому листу сказати про *Armer Heinrich*. Ја јего перегльадав 15 років назад, як читав *Gregorius auf d. Stein*, — і зробив виписку із уступу, — але епізод про лік прокази кровју не звернув на себе мојејі уваги, тим паче шчо власне лік прокази кровју досить розширена думка в сер. вікі. Б. л., тепер випишіть мені цей епізод; треба гльанути на деталі, шчо б судити, чи це так собі совпало з мојеју темоју, чи це заблудша дитина мојејі теми, як і казка про св. Туїну.

Хотів би ја почути Вашу думку про партійні і редакційні справи. Моја рада: редакцію укладајте, як знајете, та тільки так, шчо б вона справди робила шчо, а не так, як в Товаришчі, — а окрім того так, шчо б по формі не змінъать нічого, — то б то, шчо б Ви ј П-к були написані, як було, — та шче шчо б П — к в усьакім разі був у ред. комитеті. — А про партіју скажу, шчо квестіонар даје лихі прогнози: архиабстракція і архистудентська

кружковщина! Треба рішити, — чи бути партії справди політ. партією (і тоді треба програму виложити в роді виборчої), чи академією соціально-космографів, та ще і дуже зелених?

Мушу зараз їхати у Відень до лікаря і через те вмовкаю.

Ваш М. Др-в.

Поправте в остатньому N Народа — збірка луж. пісень Гаупта, а не Горника.

Б. л. зайдіть у ред. Зорі і спитайте, доки вони будуть мене мучити: вже днів з 12 ја послав їм 10 рубл. і прохав вислати Зорьу за 1891, Нечуја Над Ч. морем, — і Огоновського Іст. літер. вип. II другого тома і далі, — а доси нічого не получаю. Вже з Нью-Йорка б получив. О Рутеніє!

214 ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

29 Авг. 1891. Salmansdorf bei Wien, Hot. z. r. 3 Löwen.

Не турбујтесь з Бідним Генрихом. Учора був ја в Відні і купив переклад з бібл. Реклама. Стою на тому, шчо до мојеј печенојі дитини власне це не једе, — бо нема власне мотива принесеньња дитини в жертву батьком. Це стрічний мотив — ліченьња прокази кровју, — але правда такиј, котриј треба взяти на увагу трохи більше, ніж ја це зробив. — Туїна більше підходить до мојејі теми, — бо хоч там дитина попарилась і сама, але подаје жејі мати, а окрім того там јесть старець, котриј требаје дитини, як у болг. і укр. варјантах. —

Получив $\frac{1}{2}$ Народу, 17—18. Б. ласкаві, де можна, поправте помилки:

Стор. 1, колонна 2, ряд 21 сверху пропушчено після була в парламенті

”	”	30 замість бельгіјских—кельтіјських
236	1	9 сверху замість ірландских—англійских.

Получив запросини на зїзд. Спасибі. Звісно, не приїду, — але замітки б радиј був послати, — та шчо мені робити? Ја радикально не згоджујусь на характер програми, котриј видно шче більше в квестіонарі. — По програмі виборчіј можна було думати, шчо партія поверта на земљу з небес, куди залетіла на програмі, виробленіј торішнім зїздом, — але по квестіонару видно, шчо вона тепер летить шче дальше в небеса, навіть не самојі нашої планети. Мої уваги можуть показатись лебідьам партії за шчуку, або навіть за рака. Окрім того ја рішуче проти того, шчо б у партію пријмати студентів, то б то лудеј без сталојі професії.

Лікаря свого не застав у Відні і не знају, шчо казати про своје здоровја. Говорю трохи ліпше, але болить в руках і грудіх мабуть шче більше.

Бісові Зорьане книг не шльуть. Трачу час.

Ваш М. Драг — в.

215. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Я не гідниї. Ревматизм в обох руках, та ще і на оці ячмінь.
Поклін Вашій жінці і Вам од моїх дам.

Ваш М. Др.

Посилаю 100 рубл. з тієї субсидії, котру ја обіцвав „Народу“; се мусить бути щось з 285 фр., — та Ви мені пренумеруйте Правду і зараз же хаї пришльуть остатній N. Ја маю 1890 р. тільки вип. I, IV, VII и VIII. Прокхав Вас, памјатајесьа, пренумеровати, та Ви щось в часи замиренъња Пр. знајшли в тому неудобне. Тепер пожалуста виправте мені ті NN, шчо не стаје, — а далі хаї редакція.

216. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

29,8

Вельми Шановний Добродію!

Що до „Народа“, то ја думаю, що справа залагодитьсја. Певна річ, на словах порозумітисја лехко, але коли прийдесја до діла, т. є. коли настане такий поділ праці, що на плечах одного або двох людей буде вся робота, а прочі, особливо в Кракові та Відні, будуть дивитисја на готове і критикувати, а радше бурчати, то аж тоді готовий квас. І сей іменно квас знеохотив був П-ка. Ми вже ту з Яросевичем толкували, як би по нашій думці треба устроїти організацію часописі і, що з тим дуже тісно звязано, організацію ненастанного порозуміння і співділаня всіх груп партії, та дуже сумніваємось, чи се дастьсја зробити.

Статю Вашу про попів магарів (чи „магар“ — віл, чи осел? бо по сербски магарац — осел) ја прочитав. Невизисканя всіх укр. варіантів ја Вам не закину, бо й сам не знаю того варіанта Шейковского, про котрий Ви згадуєте (в „Словниці“ Ш — ого его нема, а який є інший збірник? Хіба „Великдень у Подолян“?). Скорше можна б запитати Вас, чому Ви не шукали далі в орієнті за спільними жерелами європейских і апокріфічних оповідань? Вони, здаєсја, мусять бути.

Дуже рад, що Вам придаласја Охримовичева казка. А польський текст чень зуміють відчитати Січовики.....¹⁾

31/8 Сьгодні одержав разом Вашу картку і лист з грішми та фотографією для П-ка. П-к ще у Львові і мабуть не зараз вийде, бо треба ще прилагодити матеріал для 19 — 20 н-рів „Народа“. Вчора дістав лист від жінки, що йїхати міні ані нікому з Галичан до Кііва тепер зовсім не можна, і навіть йїй там обмінятисја листами з ними (з Н. В. Ков.) не можна, так усї боятьсја. Відомість се фатальна, бо з моєю поїздкою в Кіів вязаласја справа видобутя деяких (обіцянних) грошей на „Народ“. Се дуже не добре, бо тепер ја вже й не знаю, як его дотягти Народ до кінця року і сплатити висичий на его шиї довг.

Фотографія Ваша, о скілько ја могу судити, дуже вдатна. При тій спосібности позволте міні пригадати Вам Вашу колишню обіцянку — наділити й мене своєю фотографією.

¹⁾ Далі замазано 8 рядків.

В друкарні я був і передав Вашу ферфлюхтацію за книжки; казав директор, що „Зорю“ (крім 1 н.) вислано, а книжки будуть вислані на днях. Я вже буду напірати на них, щоби вислали як найшвидше.

У мене є в рукописі буковинським з 1741 р. „Слово св. Ієроніма о Іюді предателі“, те саме, що переказав Костомарів. Може Вам потрібний его текст?

Що до бідного Генріха, то я все таки стояв би на своїм, що поема ся — звід теми о лічничій силі крові з Вашою темою, хоч переробленою троха поетом відповідно до его цілий — піднести геройску саможертву дівчини. Та вважайте, що дівчину сю таки батьки пропонують в жертву панови, хоч вони улягають намовам дівчини. Вважайте далі, що фактично до лічення прокази кровю в поемі не доходить, а фактично лічить тут сама сила жертви чи посвячення, обявленого в волі дівчини¹⁾..... Щож до св. Туїни, то аргументація Ваша на користь приналежности єї до Вашої теми видаєся міні троха силуваною. Для мене рішаючим тут видаєся те, що тут посвячення дитини ніякого нема, а оживлене погибшої случайно дитини являєся тільки надгородою за те, що Туїна послухала жаданя старця, жебраня нічим не мотивованого і неуправненого. Що се тема також буддійска, я не сумніваюся; щось подібне лежить в основі Сакунталі Калідали тай ще деяких Bettler-legenden, з котрих я дещо читав, хоч тепер не пригадую, де.

Прочитав Ваші уваги на квестіонар. Я вже мабуть писав Вам давніше про мої з П-ком суперечки з нашими марксівцями в тімже дусі, а нераз і тими самими аргументами, як і в Ваших увагах. Від тих марксівців, котрим дуже на руку прийшли уваги Полінковського, вийшло домагане ревізії програми, і ми мусумо й у Народі дати їм виговоритися. Щож до зйїзду, то я думаю зробити ось яку штуку. По залагодженю вступних формальностей, а заким перейти до порядку дневного, треба поставити внесок на зміну того порядку в той спосіб, щоби точку 1 (ревізію програми) поставити аж на семе місце, перед внесками й інтерпеляціями, а на перед висунути всі такі точки, котрі дотикають справ практичних і від котрих поалагодження залежить те, чи партія має бути партією, чи кружком самообразованя.

Інтересна Ваша думка — не приймати до партії студентів. Колиб ми стали на сій думці, ту очевидно прийшлося би в тій же хвили сказати, що партії нема, а утворене єї відкладаєся на неозначений час. А не треба Вам сего казати, що Галичина має стосунково мало людей на становищах, а дуже мало на незалежних становищах, т. є. на таких, де би чоловік міг сказати сміло і явно: держуся таких і таких поглядів політичних, належу до такої партії, і хто міні що зробить. На що вже польска суспільність богатша від рускої, а й вона не може доси здобутися на зорганізовану партію демократичну головно за для того, що брак їй людей на незалежних становищах. В нашій партійці таких людей (здецидованих) круглим числом 4, а друге тільки хитких — решта молодіж. Не забувайте ще ось про які обставини: наша молодіж ішла і йде доси переважно в попи (становище про око незалежне, на діліж дуже залежне), в педагоги (становище просто рабске)

¹⁾ Далі 2 рядки замсзано.

або в урядники (судові, адміністраційні і т. і., становище також дуже залежне). — Хоч меже людьми на всіх тих становищах є у нас прихильники, то все таки ми рішили — нікого з них принципіально на вїїзд не запрошувати. На незалежних становищах маємо хіба кількох адвокатів тай ми два журналісти (о кількох становищах П-ка можна назвати становищем, а не міражем). Зважте ще й се, що молодіжї університетській у нас устава позволяє брати участь в житю політичнім (хоч по троха) і за належанє до партії радикальної нікого не карають, — чомуж із сего не користати? Зважте далі, що молодіж, котра дасть себе знати яко члени партії радик., з гори зрікаєся (і мусить зрікатися) всяких становищ залежних від уряду світського чи церковного (і мусить шукати собі „свобідних“ професій), значить, і з того боку притяганє єї до партії може бути суспільно користне. Зважте в кінці і тоту спеціально галицьку властивість, що у нас люде замолodu люблять порадикальствовувати, а пізнійше, попавши на становище, стають чолобийниками такими, що не суди Боже! І ту наша партія, втягаючи тих людей в йїх радикальній порі в троха серіознійшу роботу, одно те, що використовує у них ті пориви, а друге, що дасть йїм школу, котра поможе йїм опісля або остатись і на своїх становищах радикалами, або бодай стояти троха простійше, внести свіжійшого, енергічнійшого духа в інші партії, до котрих вони примкнуть. Примір такого впливу бачу нині на Олесніцкім.

Уриваю сей лист, бо маю ще роботу нині вечером. Кланяюсь Вам.

Львів 31/8 1891.

Ваш Іван Франко.

217. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

1 Септ. 1891. Salmansdorf, bei Wien. Hotel zu den 3 Löwen.

Ради всего свѣтого ј грішного, спитајте в „Зорѣ“, шчо вони собі думаютъ, шчо не шлуть мені книг? Та чого Ви ј П-к замовкли? — Б. л. поправте пропуск в 17 — 18 N Народа, на стор. 248, кол. 2 — говорити не про те, шчо б погодити теперішні партіји — пропушено, а власне јїх провондирів.

Јакесь фатум, шчо пропуски ј помилки в мојїх статътах роблятьсѣ јак раз, шчо б ослабити, або дефігурувати моју думку.

Појасненьнѣ до квестіонара мене зовсім у плач привели. Прожила партіја рік і не знајшла чого предложити громади на думку, окрім питаньнѣ про свободу волі. А почастно філософіји громадської в § 4 в підпору метафізики економичної Енгельса — Маркса не приведено ніодної пројави державного житътва, рел. і т. и., — про котрі објавлено було, що це все виходить з економіји. Вся мораль појаснінь: сидіть і повторъайте фрази з Енгельса, а історіја зробитьсѣ без Вас. Тоді навішчо партіја, а надто в Галичині.

Хто се, — чи весь комитет, — чи персонально Охр. підносить це все зїзду? Не вже комитет нічого не надумав за рік? і т. д., і т. д.

Ваш М. Др — в.

218. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Salmansdorf, bei Wien. 6 Септ. 1891. Hotel z. d. 3 Löwen.

Дорогіј друже.

Помиримось в науковому спорі трошки по Маниловському. Признаймо, шчо ј Туїна ј Генрихова дівчина однаково одскоки мојеї теми, в котрих основи вже поламались. Це не буде примір ізольованиј власне серед релігійних легенд, котрі, зајшовши з Азії, досить цільні, або коли змінюють тему, то органічно в славянському світі (переважно восточному, богумільському) і ламаються в романців і германців.

А ма гара і по болгарському о с е л. Варјант укр. до Чуб. јесть у Шејк. в осібному збірничку казок, котриј јесть в дебрях мојеї бібліотеки. Впрочім, памјатајесьа, там нічого осібно не ма. Ја б душевно рад пошукати в Азії оригіналів по за апокріфами. Та де? Звісні мені буддійські приміри метаморфоз, а також показані жидівські не такі.

Прислав оце мені Јарос. лист одного мужика, з котрого видно, јак зачинајесьа противупопівський рух по селах і јак він пријма грубі форми, — те ј друге більше через самих попів. Це мені шче раз нагадало моју погибшу статейку в Хліб. Не вже вона конечно погибла? Чи не можно б јеї переробити та повторити в Хліб., або осібноју брошуркоју, котру можна напечатити напр. в Відні? Тільки в остатнім разі треба, шчо б хтось узьав за неї јуридичну одвічальність. Не вже ж так цілій кампаніјі і пропадати через фантазіју львівського прокурора?

Повість про Јуду, б. л., пришліть. Јак раз до ладу буде!

Шчо таке власне случилось на Україні, шчо нагнало страх? Але ж власне там беззаконного тільки ј творитьсьа, шчо правдьянська угода. От би було кумедно, јак би „наші“ одповідали за правдьян, — хоч воно було б „въ порядкѣ вещей“. Коли Вам не можна јіхати в К., то чи не могла б Ваша жінка појхати?

От „Зорѣ“ не получив ні газети, ні книг. Брешуть вони: нічого не посилали. А може винајшли рутенці такиј спосіб посилки, шчо по нему 2 місьаці треба буде ждати. О роде лукавиј!

Про редакціју „Народу“ ја все таки скажу, шчо треба, шчо б Ви з П-ком там зоставались, а окрім того може бути ј комітет, коли члени јего будуть діјсно представляти јакі групи, шчо хотять активно підпирати газету, і коли вони індивідуально компетентні в літер. роботі ј літер. справах.

Ваш М. Др

219. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Salmansdorf, bei Wien. Hotel zu den 3 Löwen. 12 Септ.

Позамовкали Ви всі, а Павлика так ја ј адреса не знају. Тим часом мене кортить получить звістки, а також хоч лист Народа. Та не знају, шчо ј з Хліборобом конечно стало.—

А ја, шчо б не думати про свої болісти, усе пишу і між инчим написав 1875 р, своїх споминів Австроруських (подорожжья по Австр. Русі), а оце

зараз кінчив популярну статіжку Шість сот років Швейцарської спілки дльа Хлібороба, або дльа брошури, або дльа того ж другого вкупі.

Напишіть, шчо думаєте може зробити в цій справі.

Зорю і книги ја дістав накінець вкупі. Вам брехали, шчо послали. Тільки не получив чч. 3 і 5, ані Вересаја. Б. л., нагадайте. З Зорі довідавсьа, шчо Ви видали Сурку, а жеї не получив. Коли вијшли ві Львові Повісті Чајченка, то попросіть Зорьан вислати мені в міј рахунок.

Та шчо нового в Россіі?

Ваш М. Др — в.

220. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми шановний Добродію!

Даруйте, шчо трохи опізнився відповідати на Ваші листи, та отсе на днях прийїхала жінка з дітьми, пішли клопоти, біганина і проч., то тяжко було взятися за перо. Ледво не ледво, крадучи час у друкарні рано, переписав Вам Іюду предателя, посылаю так, навіть не коллаціонувавши правопись; неконсеквентна вона, та тим інтересна, шчо не знає ы і пише нпр. оувій зам. оувы. Ну, та текст списаний вірно, інтерпункція підправлена. Весь збірник дуже інтересний, є в нім ріжні „слова“, оповіданя, резюме з книг біблейських, апокріфи (є й уступи з євангелія о Дітстві Христовім: як Христос зробив 12 горобців і др.), є виписки із книги „Перло многоцѣнное“, обширне „Хожденіе Богородици по мукамъ“ (без початку), а також де-кілько віршів на різдво і воскресеніє, є й інтересна бібліографія теологічної літератури канонічної і апокріфічної. Коби було де друкувати, то я зладив би докладний опис сеї рукописі з обширними виписками.

Дуже мене в радувала відомість, шчо Ви взялися далі до писаня Ваших споминів. Конче би треба йїх скінчити та випустити книжкою суцільною, ја зладжу до них индекс назв при кінці. Тільки з друком не піде так швидко. Ја надіюся вправді покрити часть свого довгу в друкарні гонораром за казку, шчо друкуєся в „Зорі“, та все таки останеся ще зо 70 гульд., а до того набралося у переплетчика звиш 100 гульд. довгу, котрий треба сплатити, заким приступити до дальшого друкованя. Є у мене одна спекуляція, та ледви шоб вона вдалася: написав ја драму з народнього житя і послав єї на конкурс у виділ краевий. Та не маю ја щастя до конкурсів. Ну, стрібувати можна, а як би получить хоч найменшу премію (150 гульд.), то можна би бодай одну книжечку видати на готові. На 13-ту книжечку ја хотів би дати Верна „Досліди про Пентатевх“.

Вертаючи до Вашої статі в „Хліборобі“, скажу ось шчо: Кампанія наша не програна, а треба єї вважати не розпочатою, і розпочинати на ново, *exemplò doctis*. А *exemplum* се по мойому ось яке: 1) писати річи наукові без публіцистичного вістря, а навіть без усякого вістря, т. є. говорити і не договорювати до крайнього слова, 2) писати річи суцільні, звязані одні з одними, але без спільного титулу, а по змозі писати так, шоби премісси були осібно а виводи осібно. Се способи, яких ми ту вживаємо, шоб обійти глупоту нашої прокураторіі; тягатися з нею по судах у нас нема найменшої раціі,

бо суди у нас такі, що в справах прасових майже завжди рішення приймає прокуратура, а коли перша інстанція рішить інакше, то прокуратор відкличеся до висшого суду, а сей перерішить по прокураторському. Я дуже тішуся за Вашу статю про Швейцарію, та все таки бажав би, щоб Ви вели дальше свої розмови про релігію. Осмілюся пригадати Вам нашу розмову про 10 заповідів божих: адже з сего можна зробити чудесну статю або навіть книжочку популярну на 2—3 листи друку: розібрати тексти заповідів, скритикувати їх як документ праводавства, як кодекс моральности, порівняти з іншими стародавніми кодексами того рода, а в кінці довести річ до наших днів і показати, які вимоги ставить нинішня мораль до чоловіка. Я й сам радоб узявся до оброблення сеї теми, та боюся, щоби чого не напутати, бо діло заходить ту на такі поля, де я зовсім дурний.

З Росії жінка привезла лиш одну новину, котра вияснює, чому міні не вільно стало їхати до Кііва. До Ольги Петровни, Вашої сестри, прийшла вість від Комарова з Одесси, буцім то в Кііві Новіцкій жандарм тягав до допросу Трегубова і Кониського по поводу того місця в мойій автобіографії, де сказано, що Кіяне дали міні на видавництво газети 300 руб. Звісно, нічого їм Новіцкій не зробив, але страху все таки напустив, так що Трег. навіть до моєї жінки в Колодяжнім не осмілився ані разу написати, а тільки переказував їй часом дещо через Петра Антоновича. Жінка моя дуже вдячна Вашій сестрі за гостину і за правдиву материнську чулість до наших дітей, котрі особливо в останні часи причинили їй багато гризоти тим, що в Колодяжнім багато дітей хорувало на діфтеріт. Ольга Петровна дуже затурбована Вашим нездоровем і збираєса сама їхати до Вас. Лесю мабуть вона привезе-таки до дому, бо боїтьса, щоб і Ялта не була так само заражена, як і другі купелеві місця.

Посилаю Вам 1 півлист „Народа“, „Сурку“ і „На новий шлях“. Сурку, тямитьса, я висла(в) Вам ще зараз по виході разом з іншими книжками. Написана вона в тюрмі в самі тяжкі години, коли міні здавалося, що прийдеся пропадати з гризоти. Бажалося віддихнути згадкою про дітей, та власне ся згадка найдужше мучила, бо бачилось їх самих, покинутих і безпомочних мов те страченя в снігу. От тут і підвернулося оповідане конокрада Гершона про Сурку, і я взяв его живцем тай обробив віршами болгарських пісень. Чайченка повісти ще не вийшли, та за то в „Правді“ розпочалася его громова статя про галицькі вірші, інтродукована денунціаторським покликком редакції до властей шкільних в Галичині (Поляків), щоби не допускали Русинам калічити своєї мови. Може воно й не à propos, але я таки не видержав і вичесав троха і д. Чайченка і редакцію. Правди, та тільки не знаю, чи схоче „Зоря“ помістити критику на свого чільного співробітника, гонорового члена „Просвіти“ і т. п. В своїй статейці стрібував я підійти троха до прояснення того питання (порушеного й Вами), чому се галицькі вірші не подобаються українцям і з погляду на мову і з погляду на всю техніку поетичну.

П-к сидить у хуторі Зарогізній (почта Жидачів), та верне мабуть на днях. Хлібороб почне друкуватися по скінченню „Народа“, мабуть іще сего тижня.

Чи се Ваша замітка в остатній Київской Старині про Шолудивого Буняка, з підписом Р. Л. Н.? Щось не похоже на роботу звісних міні українців, а заразом троха відмінне й від Вашого способу писаня. Ну, та міркуючи по Корделії-Замарашці, можна підозрівати Вас і в сій масці.

Кінчу сей лист, бо ще треба лагодити кінець казки. Кланяюсь Вам і жінка моя засилає Вам щире поздоровленє.

Ваш Ів. Франко.

Львів 15/9 1891.

221. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Salmansdorf, bei Wien, 22, Cent. 1891.

Hotel z. d. 3 Löwen

Дорогий друже.

Сьогодні ја поборов Вашу копію з Кольбера, окрім двох слів, котрі Вам посилају на дешифровку. Б. л., скорше відпишіть. Та пришліть і Народ цілий N, певно, вже давно вијшов.

З поводу пропавшої статті в Хліборобі ја б з Вами поспорив. Для народу простого так писати не можна, як Ви радите. Це, ми, книжники, вимуштровані факти в однім місці читати, а виводи в другім, або „читати проміж рядків“, — а прості льуде цієї науки не мајуть. На мене, — то ја б ще раз дав у Хліб. статтю з випуском місц(ь), котрі образили прокурора, — а потім, коли б конфіскували, то приймав би процес, публікація про котриј мај же всю б статтю репродуковала¹⁾ і зробила б більше, ніж Хлібороб. Напишіть, чи пристајете? — Друге: можна в Женеві перепечатати. Шчо про се думајете?

Також напишіть скорше про Швејцарію. В ній 30.240 буков, значить, найбільше 1½ листа. Ја б міг заплатити кошта, — і хај би печаталось і в Хліб. і окремо. Тільки як прокураторія сказисься, то ліпше печатати в Женеві, — хотья в мојій статті нічого противуконституційного не ма. — А чи не можна так зробити, як з Кобзарем, то б то виставить накладчика Львовјанина?

„Споминів“ далі писати не могу, бо тепер треба казати про переписку з „Другомъ“, а дья того треба мати журнал і листи під рукоју. Це в Софії. Шчо Ви думајете, — чи не слід передруковати в цій частині Споминів листів мојих до „Друга“? А ще більше слід додати спомини Ваші і П-ка об тім, як ішла вся ця справа. Ја закулісного з того нічого не знају, — але, здајесья, закулісне грало досить велику ролью.

Посилају, на случај буде треба заткнути дірки в слід. NN Народа, — своїі дві замітки. Простіть, шчо посилају нефранковано. Пошта звідсі за 1½ кілометра.

Ваш М. Др-в.

26. Перед тим, як печатати замітку про Певного, глян(ь)те в який клясичний лексікон, шчоб провирити, який імператор почав будівльу Колізеја. Памјатајесья, шчо Веспасіјан. Ја мају звичај завше провирьати всьакі дати, — та тут ні по чому.

¹⁾ В рукоп. репродуковала.

Приїхав Шішманов і каже, що в Софії получив остатній N Народа. Це Ваш експедитор туди послав, — а ја тут не получаю. —

Передайте, б. л., листи Яросевичу.

Напишіть мені скорше, чи Псалтирь Куліша був виданий у Львові — чи де инде? Лист адресуйте в Відень, — Hôtel de France, Schottenring, — бо в П'ятницю ми туди перебираємось, а в Понеділок або Вівторок їдемо в Софію. Моє здоров'я поправилось мало. Голос став трохи ліпшиј, та нікуди не гідниј, — а болі мабуть чи не більше. В Софію матиму одпуск до 1 Нов. ст. ст., а ліченьня хроничне можна робити ј там. — В Відні без сім'ї мені ніяково оставатись, а діти мусьять ходити в Софії до школи.

222. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Слова не прочитані Вами в мойій копії Кольберга: I gdy (І коли), а друге „trzęzawę“ (трясавину, болото). Народ Вам вислано, та мабуть ще в Сальмансдорф.

Що до статі сконфіскованої в Хліборобі, то єї передруковувати не можна, бо прокуратор сконфіскував єї всю від початку до кінця, не означивши ніяких особливих місць, а передруковуючи мусіли б ми наразитися на процес за безправне передруковуване заказаних статей, і нас мусіли би засудити, не входячи в мерітум річи. Ви помиляєтесь думаючи, що хтонебудь друкував би справоздане з такої розправи, а також, що в таким справозданю можна би репродукувати всю статю. Коли йде процес о таку формальну річ, як передруковане конфіскованої статі, то єї на розправі навіть не відчитують, а просто з слідства констатують ідентичність і се вистарчає для засуду, або що найбільше відчитують на виривки деякі місця, як було в процесі о передрук нашої відозви. Репродукція сих місць у справозданю не дала б читателям нічого, а кару все таки прийшлося би заплатити. А що се діло сполучене з коштами, за котрі відповідають видавці „Хлібороба“, то я не в праві сам тут рішати. Я з свого боку конечно готов узяти на себе обовязок перенести процес із за Вашої статі. Та чи не згодились би Ви ще на одну річ: позвольте міні перед повторним друкованем переробити вашу статю так, як би міні видалось відповідним (єї й так треба би при кінці змінити, там де говориться про синод як про річ будущу). Може міні удасться суть Ваших думок в трошка зміненій формі провести в публіку без конфіскати. Не сподобається Вам моя переробка (я можу прислати Вам єї відпис перед друкованем), то Ви можете видрукувати свій оригінал у Женеві, хоч по мойому се буде страчений гріш, бо женевська книжка мало кому попаде в руки власне з тих, для кого вона призначена.

Жаль, що Ви не прислали статю про Швейцарію, вона могла б була вже початися друкованем у сьому н-рі Хлібороба. Окрема відбитка коштувати буде дуже не богато. Щоби прокураторія причіплялася до такої статі, — я не думаю, а печатати в Женеві таки не раджу, не стрібувавши вперед у Львові.

Верну ще до способу писання статей про дразливі матерії. Не забувайте що у нас прокураторія далеко острійше судить виданя популярні, ніж ті. що

для інтелігенції і писані тяжше. І коли я говорив Вам про метод розриваної логіки, то не для того, щоб я зважав его добрим, а тільки для того, що се нераз одинокий спосіб провести якусь думку або хоч шматочки думки в люде. Певна річ, що прості люде не привикли читати між стрічками, ані вязати у одно дві статі відрубні. Та все таки, маючи в руках дві такі статі, вони хоч пiate через десяте доглупаються, хоч з часом зложать собі з них те, що треба. А коли будемо писати все виразно і суцільно — для прокуратурії, тс народ не буде мав нічогісінько в руках і ні до чого не доглупаєся.

Що до „Споминів“, то я непременно стою за тим, щоби передрукувати Ваші всі три листи до ред. „Друга“. Се дуже важні документи до історії руху серед молодіжі половини 70-их років. Закулісних історій, сполучєних з друкованєм тих листів, у мене в памяти задержалося мало, може у П-ка буде йїх більше. На всякий спосіб Ви пишть і присилайте, а ми постарємося доповнити, що буде наша змога.

Замітки Ваші дуже гарні і інтересні, та коли то йїм прийдеся побачити світ божий? На вихід дальших н-рів „Народа“ у мене дуже слаба надія.

Псалтир Куліша виданий був у Львові 1871 (Псалтирь або книга хвали Божої. Переспів український Павла Ратая. Львів. Накладом автора. З друкарні К. Будвайсера 1871). Позволю собі пригадати Вам, що ми з жінкою надіємось Вашої фотографії, котру Ви нам обіцяли. Далі, коли можно Вам буде роздобути для мене Новаковиґа Історію сербської літератури і Караджиґа, Пісні, нове видане, що тепер почало виходити. Чи є у Вас в Софії нове видане Вандера Sprichwörterlexikon? Представте собі, що у нас в жадній публичній бібліотеці сеї книги нема. А се збірник величезний, купувати его міні не приходиться, а проредагувати свойого збірника без него не можна. Я вже розложив свій збірник по сюжетам і значну часть наліпив на осібних аркушах в поазбучнім порядку. Тепер по скінченю сего ліплення прийдеся редагувати цілу збірку суцільно: зводити варіянти, робити відсилачі, виказувати варіянти і *identica* в інших збірках (Номиса, у Поляків, Чехів, Німців, Москалів, — жаль, що не маю жадної московської збірки), а також збирати матеріял до поясняючих нот. Сю(ди) вїйдуть замітки язикові, а головно казки, повірки, анекдоти, фрагменти пісень, описи обрядів, забав, одежі, страв і т. і., далі виписки з друкованих книг, особливо старших, з рукописів і т. і. Я ограничюся тільки на Галичину, бо з інших частин не маю систематично зібраного матеріялу, але радби зладити книжку цінну для галицко руского фольклора. Міні зроблено малесеньку надію на те, що Тов. ім. Шевченка приймеся друкувати сю книжку. В остаточнім разі хоч би прийшлося й самому дещо доплатити до своєї роботи, то все таки буду старатися довести се діло до кінця. Матеріял майже з кождим днем росте міні під руками. Самих приповідок без варіантів надіюсь набрати 8—10 тисяч.

З Россії не маємо ніякісіньких відомостей. Не знаю, чи я писав Вам, що Семиренко дає значні гроші на руки Комарова, а той з них дає на удержанє Ніщинського і на видаванє „Правди“, котра, значиться, виходить тепер на Семиренкої гроші.

Жінка моя і я поздоровляємо Вас.

Ваш Іван Франко.

Львів, 2/10 1891.

223. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Hôtel de France, Schottenring, 5/10 91. Wien.

Мині везе! В П'ятницю переїхав у Відень, а в Субботу Рада заболіла крупом. Маїже все моє поліпшеньня за тиждень набуте, під впливом енергичного ліку, пішло к чорту. Та добре, шчо хоч сьогодні лікар знайшов, шчо процес крупу іде *diminuendo* і шчо можна буде виїхати після завтраго. Чи поправлюсь у Софії, чи впаду в кінець, — в усьакім разі матиму місяць хоч лежати на однім місці, в свої(ї) хаті, — хоч без сили і без волі, бо про правду вже і говорити нічого, — тим паче, шчо мені лікарі виразно заборонили всьаку політику і публіцистику, а дозволили тільки фольклори та, коли голос буде, по троху лекції. Один навіть каже: об'явіть про це в галицьких газетах, то льуде Вас оставлять у покої і Вам кораблі будуть одрізані. —

Ну, буду терпіти. Випрошу хіба право написати рецензію на роман Чаїченка, та він не скоро скінчиться, то ја або поправлюсь знов трохи, або вже зовсім нічого не писатиму.

Получив Вашу депешу. Спасибі! Та не одповідаю телеграммою ж, — бо треба їти якиїсь кавалок на станцію, а ја поклав собі кілька часу навіть не ходити. Через те ж не посилаю і Швеїцарії. Пошлю вже з Софії, — шче за одно там перегляну деяку статистику і може добавлю.

З моїєю статєєю про мову в церквах робіть, шчо хочете. Ја на авторство не претендују і дивлюсь на цю пробу, тільки як на *ballon d'essai*, а окрім того хочесьа перебігти дорогу народовцям, шчо не вони перші, а ми упоминались за мову в церквах. — Пришліть скорше в Софію Ваш перероб.

А сурьознішчу серію почну з Старо-персідської віри. Далі піде Будда, а потім і жиди. Іран інтересніј дльа нас, бо маїже всьа популярна есхатологіја у нас — іранська (богумільська). З рештою про це поговоримо.

Про книги напишу з Софії. Звідти пришлю і фотографію,

Ваш М. Др.

224. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Приїхав Гриневецьки, — і ја йому передав усе моє Сальмансдорфське „Литературное Наслєдіє“, шчо б зараз же переслав Вам. — Робіть, як ліпше, — та најскорше ја б хотів побачити друковану Швеїцарію. Може впахете початок у цей N Хлібороба. — В газеті мого імені не підписујте, — а тільки на книзці, — або в газеті на самім кінці. —

225. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

31 Окт. 91.

Знов до Вас просьба. Виписав ја собі Wisła Карловича і К-о, та шчось не шлють; певно, повної колекції вже не ма, бо в ред. Сборника прислали тільки V том. А мені до зарізу скоро треба т. II, де на стор. 762 і 766 надруковано *Bystroń i Karłowicz—Poleskie podania spokrewnionez(e)*

legiendą o św. Grzegorzu. Чи не можете Ви де видрати цей випуск і прислати мені на тиждень. Ваш М. Др.

Як Павликова Influenza?

Мені не шльуть ні 17 N, ні 19 і т. д. Зорі, хоч ја двічі писав. По-предстательствујте за мене. —

226. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

14—15/11 1891.

Львів, ул. Зиблікев. 10.

Вельми шановний Добродію!

Сьогодні одержав Вашу картку і спішу написати Вам декілько слів. З картки бачу, що Ви знов за науковою роботою, значить, троха здоровіші? Я не буду Вам описувати, яке важке вражінє зробила на нас усіх відомість про Вашу тяжку слабість. Вірити не хотілося, щоб вона могла віщувати нам велику, незаміниму страту, — і доси вірити сему не хочеса і подумати страшно, що булови з нами всіма, як би у нас не стало Вашого ясного та розумного слова, котре в критичних моментах вказує нам усе ясну та пряму дорогу. Читаючи Ваші неопінені „Чудацькі думки“, жахаєшся тої мисли, щоб се могло бути, як Ви кажете, Ваше „політичне наслідє“. Не знаю, чи Ярославич і Окуневський писали Вам докладно про свої подорожі по Україні. Вражіня, які вони відтам повивозили, а особливо з Кііва, дуже важкі. В Кііві народ тим і жиє, що тремтить, а Господь зна, чого. Громада мабуть зовсім не сходиться, між трійцею Жит, Трег., Наум. а Антон. велика ворожнеча, а Кон., о кілько видно з оповідань Ярос., став зовсім щоденним гостем у жандарма Новіцкого. Ярос. оповідав оден інтересний факт, як Кон. сам зловився на тому, що комунікує жандармам факти, котрих вони не знають. Я розказав би Вам сей факт, та боюся перепутати деталі, ліпше зажадайте від Ярос., щоб Вам розказав, коли Вам се інтересно.

Я перейду тільки до здобутків йїх поїїздох. Ковал. переслав П-кови з обіцяних ему на житє 100 руб. (здаєся) і міні з обіцяних за мою роботу в Народі пятисот руб. — 200 руб., з приказом, узяти собі ще й тих 100 руб., котрі в маю б. р. прислані були на Народ Вашою сестрою і котрі, звісно, давно видані. Я, звісно, з сих 200 руб. нічого не візму для себе, а надіюсь продержати ними ще хоч 3 н-ри Народа та с(п)латити троха давнього довгу, котрий усе ще висить на нас в сумі звиш 200 гульд.

З нової організації „Народа“ вийшло таке, що адміністрація, котрої спекався П-к, впала на мене. Поки що вона не чинить міні великої трудности, побачимо, як буде дальше. Я принаймі чуюся спокійним, коли за кождей н-р можу заплатити в друкарні і за експедицію.

Я дуже рад, що остатні н-ри „Народа“ Вам подобаються. Певна річ, рубрики виглядають не гарно, так, як сині лінії на дітських зошитах до писаня, але міні видаються вони позиточними і потрібними для нас, недісціплінованих Галичан, являються таким, трохи аляповатим cemento, щоби не розбігатися по бокам, а йти дружно бік обік. А статі, прислані з боку, все можуть найти місце чи в рубриках, чи й по за ними.

Далі прислав Ковал. 200 руб. на виданє Ваших політичних пісень. Гроші ті лежать у мене. Що з ними робити? Колиб можливо було друкувати

„Пісні“ у Львові, то було б добре, бо хоч дещо розійшлося би в Галичині, ну, та се залежить від Вас. В усякім разі я жду Вашого показу, куди послати ті гроші.

„Wisl“у я надіюсь Вам вистарати і вислати на днях разом з Дідеріхсом, котрого найшов. Натомісць просив би Вас, коли у Вас в Вашій або публичній бібліотеці є *Wander, Sprichwörterlexikon*, позичити его міні для впорядкованя моєї збірки приповідок. Я вже розложив їх по *Stichwort*'ам, лишилося ще стягти до купи варіанти, поприписувати значіне і поясненя, до котрих я хотів би втягти як найобшїрнійший фольклорний матеріал наш (повірки, казки, анекдоти і т. і.) і порівнячий. Матеріялу дещо троха маю зібраного, а на повноту не маю претензії; *kiep te, kto dale więcej, niż może*. А хто видрукує таку книжку, про се вже й думати перестав, — побачимо.

Чи в Вашім матеріалі про Едіпа є стара датська пісня „*Der unrechte Bräutigam*“ (*Wilhelm Grimm, Altdänische Volkslieder*)? Коли нема, то можу Вам виписати.

Чи є у Вас які праці про „Книгу о сімох мудрецях“? Недавно читав я бібліографічну працю Мурка „*Das Buch der sieben Weisen bei den Slaven*“, і при тій нагоді прочитав саму книгу в польскім перекладі. Як се Ви в своїй статі про печену дитину пропустили остатню повість тої книги, де є епізод дуже похожий на *Amis et Amyles*? А варто би обробити сю книгу троха докладнійше особливо з поглядом на єї вплив на нашу устну словесність. Я радо взявся б до сеї роботи, колиб тільки зібрати важнійшу літературу.

Як властиво стоїть діло з Вашим опрацьованем історії южноруської літератури? Чи у Вас є деякі частини сеї праці готові (не говорю о спеціальних монографіях) і чи маєте пороблені які виписки з матеріалу книжного (стара література), і чи в загалі думаете братися до виконаня свого колишнього широкого пляну? Я думаю, що після Огоновського конче треба забратися до зладженя більш наукової історії нашої літератури. Особливо перший єї том є зовсім скандальний, а не менше скандальний буде, я думаю, том остатній — устня словесність. Чи не можна би нам як небудь зложитися на таку роботу, так, щоб Ви взьали на себе вступну часть і устню літературу, а я книжню аж до Котляревського. Я відложив би в такім разі на бік усяку іншу роботу (покінчивши те, що позачинане), зладив би і переслав Вам детальний плян цілої своєї части, а відтак випрацьовував би его, порозуміваючись з Вами. Я дуже добре знаю, як багато міні бракує до того, щоб написати справді добрий науковий підручник, та думаю, що при Вашій помочи все таки зробив би дещо ліпше від Огоновського, не говорячи вже про Вашу часть, котра певно була би замітним фактом у славянській науці. Я щиро бажав би, щоб Ви нашли час і силу взятися до сеї роботи.

Про „Зорю“ я говорив у друкарні, — кажуть, що вислали Вам. П-к лежить хорий. Інфлюенца его покинула, та за те мучить невральгія. Я також 2 тижні пролежав на інфлюенцу, а властиво на поганий кашель. Осміляюсь пригадати Вам II, III і IV томи Вашого Сборника, котрий Ви обіцяли міні прислати, і Вашу фотографію. Швейцарію швидко зачнемо друкувати.

Ваш Ів. Франко.

227. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Довершіть благодіяннє і пришліть копію з Sw. Grzegorz'a у Баронча ¹⁾. В мене єсть 2 ека. книжки (єсть і Grimm, Dän. Heldenlieder), — та тепер не одшукаю в хаосі, котрий був колись моєю бібліотекою. Напишіть замітку, — звідки взяв Grimm пісню.

М. Др — в.

228. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

София, Владайска ул., 18 Нов. 1891.

Дорогий земляче.

Простіть, шчо довго не пишу. Ті невеличкі хвильки, коли мені дозволяєсья сидіти і писати, їдуть на екстренну роботу — виправку Едіпа. До того про книги, шчо Вам треба, не міг ја написати, бо Нар. Бібліотека була замкнута через переробки, — хоч на перед ја знав, шчо напишу Вам: тих книг нема! — Так і пишу, прибавивши, шчо В. Кар. ја заставляю виписати, — та тільки коли він прибуде, при звісних (або і незвісних Вам) канцільарських порьадках. —

Спасибі за виписки і уваги. З поводу Семи мудреців ја скажу таке: оповіданнє про Александра і Лудовика єсть тільки варьянт Amiles et Alys; воно єсть в кількох лишень, — і то європейських редакціях Семи мудрих, котрі пішли од Salumnia povercalis і через те нічого не поясня в генезі печеної дитини. Ја його резервував на окрімую статєку про Віраварови еха в наших і др. казках. Тепер, — да не соблазниться хто, зроблю маленьку примітку в додатках до своїх статєй — Про Мудреців у мене єсть на лице: 1) російське виданнє, певно, переробка з польського (котрого ја ніколи не бачив), 2) Clouston — The Sindibad Namah, — магістерська праця, 3) Landau, Die Quellen des Dekameron, 4) Murko — про сербського і болг. сінтіпаса (по хорватському), 5) Teza — Le tradizioni dei 7 savi nelle novelline magiare. — Окрім того десь у дебрях моєї бібліотеки скриваються — 6) Comparetti — Recherche intorno... del Sindibad і 7) D'Ancona — Il libro dei Sette Savi di Rome. — 8) Пыпинъ — Оч. Ист. Сказокъ и Повѣстей Русскихъ. Німецьких і франц. виданнє ја не купував, — бо були в Женевській бібліотеці. — Мудрцями варто заньатись взглядно до нашої нар. новели, — та тільки виводи будуть негативні, — здаєсья, — бо подібних новел у нас не багато, та і ті мають редакції дуже одмінні. Думаю ја, шчо властиво книга про 7 мудрих на нас впливу мала не багато, а новели до нас ішли устною дорогою і більше з Азії. Тим то і треба звернути увагу на азіацьку новеллу, — а дльа того непременно сідайте за англійську мову.

¹⁾ Між листами Франка до Драгоманова збереглася бажана копія, яку зробив власноручно Франко. Під копією дав Франко таку замітку: Відки взяв Грімм спеціально пісню „Der unrechte Bräutigam“, — він не каже До сеї пісні нема ніякої примітки. Найбільше пісень, — а мабуть і сю, взяв він із збірника Kättere Viser, котрий часто цитує, але ніде не наводить ані повного титулу, ані року виданя.

Ів. Фр.

З мојеју істор. літер. не знају, як і буде, — бо в ліпшому случају ја мушу лічитись 2 роки, дља того, шчоб потім готовитись уже до натуральної смерти. Властиво огляду історичного старої літератури ја не мав на плані, бо думав написати огляд того, шчо написано або говорено ј наспівано на справди нар. мові. Инше все входить мусило в уступну частину історії національної самосвідомости. Дља того Вам тим паче вільна воля писати Вашу працьбу, а коли ја могу Вам чим стати в пригоді, то буду радісінькиј.

Біогр. Доброгр. і Молодика тепер абсолютно не могу розшукати. Простіть. Не ма сили!

Ваш М. Др-в.

9. Дек. Од П — ка визнаєте, — чому довго не одсилав листу.

Рік 1892.

229. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Львів 25/II 1892.

Вельми Шановний Добродію!

Ну, насилу дождався од Вас листу, а то й не знав уже, що думати про Вашу довгу мовчанку. З остатного Вашого листочка бачу, що Ви не одержали мого попередного листа з Юдою Іскаріотським, записаним із уст народа з інтересними варіантами. Я власне сьогодні переглянув Вашого Едіпа, присланого до П — ка, і не найшов в нім згадки про Юду з Кобиловолок. Жаль, що Ви не одержали листа, тепер лишаєся хіба подати Кобиловолоцького Юду яко доповнене в рецензії.

„Зорю“ вислала Вам жінка сьогодні, а ще передучора вислано Вам Гейне, Дон Кіхота і Без праці. Напишіть, чи одержали. Сьогодні висилаю Вам Pustelnik і Аніої з Кольберга XIV, а в томі XVII ані в XVIII ані в XIX нічого подібного нема. Колись в Дрогобичі я чув се оповідане далеко повнійше і з інтересними відмінами, мав навіть записане, та десь пропало. Але колиб Вам конче було треба, то за якийсь час я може зміг би роздобути єї, бо тямлю, від котрого чоловіка єї чув. Тямлю, що там була мова про якусь золоту чашу і що ангел сина добрих хозяїнів кинув з моста в воду. Якось то в звязку ¹⁾ з сею легендою пригадуєсь міні й та, що Толстой переказав в своїй казці „Чъмъ люди живы“: ангел мав виймати душу з бідного і змилосердився, за се бог казав єму іти служити до того чоловіка. Ось той наймит йїде з хозяїном у ліс красти дрова, — не тямлю вже, які там були дальші пригоди, але тямлю, що перейїздячи по при церков, наймит кидає на неї каменем, а перейїджаючи по при шибеницю, — знімає шапку і хреститься. Хозяїн питає єго, чому се робить, а він розказує, що на церкві сиділо 7 чортів, котрі записували, кілько там робить ся наруги над богом, а на шибениці був власне ангел, котрий приймав душу невинного чоловіка, там повішеного. В значно змінєній формі я обробив сю легенду в казці „Rębasz. (Przeгляд Społeczny).

¹⁾ В рукоп. „звязкою“.

Ви не зовсім справедливо закидаєте міні, що в своїй замітці в „Народі“ я показав народівців перед угодою зовсім правими і гарними; я тільки сконстатував, що вони тоді сяк чи так, а опиралися на народі, признавали вагу віч і не доходили до такої неґації, як тепер.

Не знаю, чи читали Ви в 1 н-рі Народу шматок моєї статейки „Жидівська війна“. Я жалую дуже, що помістив сей шматок в Народі, де він зовсім не на місці. Мене набурчали товариші, так що я вже не важуся давати конець. А цілу статейку я зладив по польськи і вислав до редакції Wisły; Карлович обіцав міні, що видрукує в тій книжці, що вийде в іюні.

В Зорі я розпочав давати ряд заміток про Співомовки Руданського, т. є. про ті, котрих ориґінали маю записані з уст народа, або котрих жерела можу слідити далі в зад. Доси вислав до редакції замітку про „Ні эле ні добре“; ориґінал тої вірші я найшов в польській збірці анекдотів з кінця 18-го віку з виразними слідами французького походження. В тійже збірці є родичі ще деяких співомовок.

Мій збірник приповідок помаленьку двигается наперед. Всі приповідки вже розведені по Stichwortam (як би їх назвати по нашому? чеське heslo) і наліплені на аркуші. Тепер приходить найважнійша робота: остаточна редакція. Тут я бажав би засягнути Вашої поради. У мене плян такий:

1) Під кожним геслом порядкую приповідки поазбучно і нумерую самостійно.

2) По змозі до кожної приповідки даю ноту, де а) зводжу звісні міні галицькі варіянти в спосіб, ужитий Вами в Істор. піснях і др. (т. є. винотовую тільки відмінні слова); б) подаю, також по змозі, значіне приповідки і в яких okazіях вона уживається; в) вказую на змозі на жерело приповідки, коли вона оперта на яким оповіданю, анекдоті, пісні і т. і.; г) пояснюю слова малоуживані, місцевости, імена і т. і., де того треба; д) вказую ідентичні або близькі форми тої приповідки у інших народів, розумієся, де се зможу вчинити.

3) При кожній приповідці і кожнім варіанті подаю місцевість, де вони записані, о кілько вона міні звісна (т. є. всюди при нових збірниках, надсланих міні збирачами), або імя збирача, з котрого збірки приповідка взята.

4) Сам текст приповідок і варіантів друкувати хочу грубшими буквами, а ноти (під кожною приповідкою, в тексті) тоншими; принаймі текст приповідок науковою фонетикою.

В ноти я впакую багато різного, переважно рукописного матеріалу, що нагромадився у мене і з котрим я не знаю, що діяти (дітські забави, каламбури, жарти, анекдоти, проклятя, пародії молитов і пісень церковних, повірки, ліки, казки, заги про місцевости і т. і.). Робота величезна, але я дуже пристрастився до неї і думаю, що хоч може не зроблю єї дуже мудро, то все таки хоч дам другим матеріал до дальшої роботи. Приповідок, самих галицьких, з виключенем Буковини і угорської Руси, є вже у мене около 10.000. Я писав на Україну, щоби відтам вплинули на Товариство Шевченка, щоб воно взяло на себе друк, і міні переказали, що се вже зроблено. Але Тов. Шевченка стоїть на грошевих дефіцитах, підрізане „Дѣлом“, котре з кінцем минувшого року винно було друкарни щось 9000 гульд. Тим то

я й не надіюсь, щоби з тої кози було мясо, а думаю, що прийдеся друкувати приповідки власним коштом на страту, або видавши один випуск, на решту зебрати підмоги хочби у сойму, за приміром Желехівського, котрий також свій Словар, що нині народовці вважають предметом національної гордості, видав майже без помочи тих самих народовців. Ну, та про се ще буде час подумати. А поки що я просив би Вас поробити свої уваги до виложеного мною пляну редакції і вказати міні, що би ще треба мати на оці, а що може в мойім пляні є лишне. Як би у Вас під руками були деякі збірки приповідок Югославянських, то позичте. Нема в мене й збірки чеської Челяковського, ані російських Даля і Сахарова. Wandera я виписав через бібліотеку, а деякі інші мушу купувати. Звісно, про вичерпане всего порівнячого матеріалу нема що й говорити, хотілось би тільки достаточо замаркувати межинародність власне тих творів, в котрих у нас привикли бачити найчистіше зеркало „народної душі“, по котрим komponували „народну філософію“.

Сборника маю тільки т. I. Переписувати для Вас бересь моя жінка. Бувайте здорові.

I. Ф.

230. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

София, Владайска ул., 17 Фебр. 92.

Дорогий земляче.

Вчора дістав Ваш лист і виписку Кольберга. Спасибі. Тільки додайте, в якій провинції записані той варіант К—га. На ньому видно вплив українських варіантів. А про той Дрогобичский вар., що в Вас був,— розставайтеся. Цікаво, чи він пішов од латинських проповідей, як моравський і 2 польські, чи самостійнишичі і більше прив'язується до восточних варіантів? Я тепер власне пишу про це дльа Сборника,— т. j. більше номерују, а писатиме Шішманов. Треба заробити грошеј, щчоб јіхати літом лічитись в Париж, коли дот'ягну до того часу, а коли не дот'ягну, то хоч зостављу по собі ще 1—2 монографіјі. Мені дуже погано! На всьому гірше, тільки голос ліпшиј. Шчо воно за знак, ні ја, ні мојі лікарі не розберуть.—

А лист Ваш з Јудоју пропав. Јакась Јуда підхопила, мабуть по дорозі, через Руминіју ј Лом-Паланку. Це прокльатиј тракт! Або вмістіть Јуду в рецензіју, або јак буде довга, то дошліть мені. Знајшовсь ще болг. варіант істор. Павла Кесар, (котриј обіцьвано), пісн'я болгарська, подібна до датської ј української. Окрім того жду з Россії ще однојі рукописнојі історіјі кровосмішеніја. Вијде повненька монографіјка.—

Проти Вашого плану приповідок не мају нічого закинути, ані доповнити. Радив би тільки не вживати тижєјі дурнојі алгебри, јаку запровадив Чуб. без мене в Истор. П. Нудна робота,— а јак трапиться помилка писар'я, чи друкар'я,— то варіант пропав,— та ј результату мало. А в приповідках навіть місцьа не багато виграјете. Ліпше означати подібні слова в варіантах осібними шрифтами. Про порівнянні замітки, не знају, шчо Вам і казати. Це безконечна робота, котра потрібује бібліотеки. Попробују гльанути в тутешні книжки,— чі је шчо Тільки навр'яд, щчоб знајшлось.

Далша ще знайдете в Росції, а Снегірева вже не купити! — Колись ја писав Вам про Otto Vanucci — Proverbi latini. Недавно вишло щось про еллінські приповідки, — та не одшукају в своєму хаосі усіх фольклорних бібліографіј, які в мене єсть. Може счастья поможе. — Ще як би посчасило Вам дати скілько небудь повні параллелі з Біблії, класіків, арабів, німців та славян, — то добре б було. Та ідеал порівн. науки — показати не тільки спільне, а осібне. А дльа цего в Вашій темі треба років роботи та ще ј не одного!

Брошури ј Зорю получив. Спасибі. Гејне читају з приємністю, — а другим невдоволеніј. Дон Кіхот виходить тільки дурень, — а тим часом полковник Ньюкол у Теккереја ставить в числі книг, котрі він лубить читати, шчоб „бути в товаристві джентльменів,“ — Дон Кіхота, та ј Ви фінал написали не до дурня. Казка за довга, нелогична і конкльузја не витіка просто з Ваших картин; та ј наука, — працьувати нічого мужикам проповідувати, вони ј так працьрјуть. Ја все таки думају, шчо ј на Вас, як і на Нечуја ј Мирного. — це гр. Толстој пустив казкову маніју. Так і в Т. часом казки шкандибајуть, — але при всему Толстој маје н्हух на казку: вона в него коротка, проста, аллегоріји прозорі. Најбільші мајстри в сему старі азіати і дльа того ја б радив нашим лубителям дідактичноји поезіји — Jatakas Avadanas, Панчатантру, Калілу-ва-Дімну, Талмуд. В мене колись була думка вибрати звідти первотіпи најбільше звісних у нас бајок шчоб показати, на скілько ці первотіпи ліпші од нових Лафонтенів. Два-три приміри ја показав у своїх монографіјах. — А прогос! Як Ваша англійська мова?

Хотілось би мені написати скорше рецензіју на Промінь Чајченка, та не знају, як мені дозволить моја аорта. З цеји ночі ще щось прицепляється. Бојусь, чи не інфльуенца. Ја жеји, певно, не видержу.

Бувајте здорові з жінкою ј дітьми.

Ваш М. Др — в.

231. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми шановний Добродію!

Даруйте, що так довго не писав Вам: одно те, що ждав на казку з Дрогобича, про котру Вам згадував, а друге те, що був занятий то вічем, то писанем фелетонів до Kurj. Lw. (про Толстого і про килими подільські), то працею над приповідками. Отсе перед кількома днями через велику силу одержав Вандера Sprichwörterlexicon, пять величезних томів, кождий містить около 60.000 приповідок. Визичили его міні з Загреба з умовою — звернути за 4 тижні. Хотячи докладно прочитати цілий лексикон, а не осліпнути, треба хоч рік часу. Я почав було читати і винотовувати форсовно, і після другого разу очи так розболілися, що мусів покинути думку — порівняти весь матеріал. Зроблю тільки, що зможу, а іменно — перейду важнійші порекла і зазначу интернаціональний, по части загально-людский, а по части вандрівний характер переважнои части „сентенцій“, а національний інших (характер-

них зворотів, жартів і т. і., конечно, з многими ограниченнями). Вже в укладуванню своєї збірки я звернув пильну увагу на теорію, висказану ріжними людьми, а мотивовану Естерлеєм, що велика часть приповідок, се обшліфовані і скрісталізовані оповідання, анекдоти, фацеції, або й їх поенти, — і для того, де тільки можу, даю при приповідках ті поясненя і оповідання, які сам народ до них прикладає. Таких пояснень маю доси з півторага; жаль, що другі збирачі, котрі міні достарчали матеріялу, рідко коли звертали на них увагу. До тих оповідань і анекдотів я, де тільки буду міг, пододаю бібліографічні вказівки на паралелі в інших літературах, зсилки на варіанти друковані, книжни жерела наші, рукописі і т. і. Звісно, не думаю навіть, щоб міг усе се зробити повно, вичерпати матеріял, — се неможливо раз для того, що у мене часу мало, а по друге для того, що европейска література етнографічна для мене дуже мало доступна задля браку найважнійших того рода видань в наших бібліотеках. Я ставлю собі дві найголовнійші цілі: 1) вичерпати і добре впорядкувати весь доси звісний в друку і мною згромаджений галицко-руський матеріял приповідковий, взятий з уст народа, і 2) видати его по змозі науково, критично, з показом жерел, з захованем діалектових осібностей (в дуже многих разях се зовсім неможливо, де записачі подали міні вже без захованя тих осібностей) і з долученем таких обяснень, на які спроможуся. Третя точка: зазначене паралель мусить бути виконана нерівномірно: паралелі українські (по Номису, Чубинському, Вашій збірочці, Комарову) постараюсь зробити докладно. Те саме маю надію зробити з матеріялом польським. Маю також досить богатий матеріял для порівняня приповідок греко-латинських, а іменно франкфуртське видане „Adagia“ з р. 1670 де зведено „Хіліади“ Еразма і збірки кільканадцяти інших збирачів з доби гуманізму. Клопіт, що не маю збірників російських крім найновішого (вороніжського) Дикарьова ані білоруських. Як би Ви могли що небудь винайти в своїй бібліотечі і визичити міні, то дуже був би Вам вдячний.

Щире спасибі Вам за Ваш суд о моїх торічних продуктах поетичних. Я з Вами зовсім згожуюсь і що до Дон Кіхота і що до Казки. Дон Кіхотом я сам дуже невдоволений і взявся до него нерадо, тільки на налягане Шухевича. Я знав, що в ритмованій переробці, тай ще для молодіжі, не зможу дати вірного відбитя того високого образа, котрий змалював Сервантес. Правда й те, що з початку, в першій половині першого тома, і у Сервантеса Д. К. виходить мало чим більше від дурня, і тільки з часом, особливо в другому томі, росте в велетня, а міні прийшлося переповідати власне сю першу половину першого тома. Та пре те я не перечу, що мій Дон Кіхот вийшов не таким, як би був повинен і яким я сам бажав его вивести.

Що до Казки, то я також признаю, що основна єї концепція не дуже щаслива і не свобідна від ідейних суперечностей. Є вони і в переведеню поодиноких епізодів. Та про те міні з нею трафилося таке, як тій матері з кривоногою дитиною, котру вона про те любить. Се мое Schmerzenskind, задумане в тюрмі в часи тяжкого суму, коли міні здавалося, що от-от одурію. Образи, тоді схоплені, врзалися в мою душу так глибоко, що я потому не то що не міг й їх позбутися, але навіть не міг змінити й їх так ос-

новно, як би того треба було для вигладження композиції. Я пару разів перероблював сю казку, і певно дещо поправив, але не все. І дорога міні в ній не казочна, ідейна основа, а оте тло, взяте з дійсного житя, дійсні ті живі фігури (Івана, князя, Ніни, барона), котрі я в неї вплив. Ви трошка помиляєтесь думаючи, що на мене вплинув Толстой що до писаня казок. Міні далеко більше подобалися казки Щедрина, але перший попхнув мене до сего жанру Німець Гофман, котрого казки найбільше підходять іменно до такого рода, як моя „Без праці“.

Посилаю Вам казку Гутовича, далі казку про Юду і нову церковно-славянську верзію повісти¹⁾ про Григорія на камені. Вона взята з інтересної рукописі, котру я сими днями одержав від селянина Гулейчука з Іспаса на Буковині. Опис рукописі даю перед повістю, а тут додаю, що в тамтих сторонах, як оповідав міні сей селянин, котрого я пізнав на вічу в Снятині, між селянами знаходяться багато рукописів, що походять з давніх покасованих монастирів. Я нетерпливо дожидаю віча на Вижиці, а коли его не буде, то літом виберуся в ті сторони з запасом грошей і буду полювати на рукописі, а також на казки. Бажав би після приповідок зладити і видати збірку галицьких казок і вже тепер нотую собі імена народних оповідачів, до котрих опісля удамся, щоб позаписувати їх скарби. У нас на сім полі, як самі знаєте, зроблено дуже мало, тай то більше Поляками (Войціцький, Кольберг) ніж Русинами.

Зголосився я в тутешнім товаристві історичнім прочитати реферат про южноруску літературу XVI—XVIII віку з особливим поглядом на літературу червоноруску. Цікавий дуже, чи і яка буде полеміка, особливо з боку Огоновського. Читати буду 9 мая, звісно, по польски.

Не знаю, коли я спроможуся на розбір Вашого Едіпа. Доси не спромігся навіть прочитати его більш половини, хоч річ сама дуже інтересна. Не знаю, чи Ви слідили докладно вандрівку сеї казки в Оріент (чи може є там тільки єї параллелі, повставші незалежно від грецьких?). Не знаю, чи читали Ви статю Охримовича в Етнограф. Обозр., — там є заміточка і про Едіповську тему; Охр. зводить початок тої теми до часу переходу сім'ї матриархальної в патріархальну і сим обяснює перевагу кровосумішки: син і мати, брат і сестра, над: батько з дочкою. Ся думка впрочім, здаєсь, натякнута й у Вас.

Чи Ви не булиб ласкаві прислати міні російський оригінал Вашої праці? Се булоб міні велике улекшенє в читаню і придалось би може на пізнійше, коли б може прийшлося ладити укр. переклад Ваших фольклорістичних робот. Те саме відноситься й до Константина і до попа-осла. А обіцяних томів „Сборника“ (II і далі) я так і доси не одержав.

На сьому кінчу і поздоровляю Вас щиро.

Ваш Ів. Франко.

Львів 5/IV 92.

¹⁾ В рукоп. провісти.

I.

В однім селі жила бідна вдова і мала четверо дітей. Мала вона тільки одну корову, але дітей своїх так любила, що не заставляла їх ані молитися ані працювати. Тоді пан біг заслав на неї тяжку хворобу. Не було кому тих дітей заходити, то вони припадуть до корови пососуть єї, поклякають коло матери тай плачуть. Тоді пан біг післав ангела, щоби виймив душу з тої жінки, але ангел прийшов до хати і, побачивши, як ті діти плачуть, змилосердився і не взяв душі з їх матери. Прилітає до бога і починає єго просити, щоби не брав дітям матери, бо щож вони бідні будуть робити, без роду, без опіки? Пан біг каже єму на се: Я сам знаю о тім, але щож з них буде, коли мати не вміє їх привчити ні до молитви ні до праці. Вони ростуть і спускаються у всім на маму, то при ній вони стануть непотрібами й дармоїдами. Зараз іди і вийми з неї душу! Але ангел і другим разом не міг сего зробити і за се пан біг розгніваний вигнав єго з раю на цілий рік, щоби покутував на землі. Полетів ангел на землю і почав шукати собі служби. Прийшов до одного господаря, проситься на службу, але той, бачучи єго красну вроду, не хотів єго приймати. Ти — каже — такий паничк, деж твої руки складні до роботи! Ти просту роботу не потрафиш робити. Так, до кого лиш прийшов, усі єго відправляли. Довго так блукався по світі, поки один дяк не запровадив єго до попа. Піп, бачучи хлопця ладного, радо приймив єго на службу за льокайчука. І що за льокайчук з него був! Усю службу робив так, що піп не міг ним натішитися та нахвалитися і всюди возив єго за собою.

Все було би добре, але нараз почало щось приступати до нового льокая. Зачав таке виробляти, що піп не знав, чи він одурів, чи що. Ото раз йдуть кудись дорогою, аж ту нараз льокай схопився з воза, та на дорогу, через рів, на толоку, де лежала гниюча кінська голова, ще з стервом, з хробаками. Льокайчук бух коло неї на землю та як почне молитися, так мов перед вівтарем. Піп очом своїм не вірить, ба, далі кричить, лає, але льокайчук мов і не чує. Скінчив молитву, встав тай вернув до воза. — Що се ти, одурів? — питає єго піп. Той мовчить. — Ну скажи, чи ти не мавш де молитися, та перед такою здохлятиною? — Я вже знаю, що роблю, — каже льокай, — так треба. Що вже піп допитувався, а більше від него не почув нічого, лиш так треба, тай так треба.

Іншим разом йїхали вони через міст на великій ріці. А на тім мост стоїть дід старий та сивий, та просить милостині. Піп тільки почав шолопати по кішені, щоби єму що дати, а льокай як не схопиться з воза, як не вхопить того діда за плечі, тай бух єго в воду. За дідом лиш заклекотіло, а піп став ні живий ні мертвий. Бійся бога, хлопче, — скрикнув він, — що се ти зробив? Такого бідного старця в воду кинув! Та за що? — Так треба, — каже льокай, — не бійтеся нічого, я за се відповім. І сим разом піп нічого більше від него не довідався.

Знов іншим разом йдуть селом, по при коршму, а в тій коршмі такі танці, крики, галас, люде п'яні валяються по ровах, другі б'ються. Аж ту попів льокай схопуєуєся з воза, припав до одного угла коршми тай знов почав молитися. Піп аж згорів зо встиду, та як затне коні, таки й лишив єго

там коло коршми, і аж за селом підждав на него. Вже й не питався его, що се за збитки він виробляє, бо знав, що нічого не допитаєся.

Надійшов великдень. У тім селі був відпуст, позійждалося попів багато, народу привалило тільки, що й десята часть у церкві не могла поміститися. Стоять довкола церкви, як ярмарок. Аж ту попів льокай вибігає з попівства, стає на вулиці тай як почне кидати на церкву камінем. Та кидає так, що аж гуркотить по даху, аж задихався. Люде дивляться на него, сміються, але не сміють ему нічого казати, а він мов і не бачить нікого, все кидає на церкву камінем, а далі болотом та піском. По службі божій, коли піп дізнався про се, то так розлютився, що вимовив ему службу. — Не гнівайтесь, панотче, — каже льокай, — моя служба у вас і так була би завтра скінчилася. А тепер послушайте, чому я се робив. Тут усі попи посходилися, слухають, а він розповідає. — Що я над кіньською головою молився, — каже, — тому така причина, що кождий хробак у ній, то грішна душа, котру пан біг за гріхи послав туди покуту відбувати. Богато так душ покутує: у стерві, в гною, у гнилій воді, і я молився, щоби їм бог, скоротив їй тяжку покуту. А той дід на мості, то був великий грішник, що забив вітця й матір і за то бог за кару не давав ему смерти, поки его хто не вбє, — от я й зробив ему ту прислугу. А що я коло коршми молився. то тому, бо коло тих пняних людей бачив повно чортів, котрі їй на все эле підюджували і їй гріхам радувалися. То я молився богу, щоби віддалив покусу від тих нещасних людей. А що я камінем на церкву кидав, то се тому, бо люде, що стояли коло церкви, замість молитися і слухати слова божого, обмовляли одні других, а чорти позасідали на церковнім даху та все списували їй гріхи та тішилися. От я кидав на них камінем, щоби їм перешкодити, а потому болотом, щоби їй письмо замазати. Здивувалися дуже попи, чуючи таку бесіду, і питаються его: А відкиж ти се все знаєш? А він їм тоді розповів, хто він і за що на землі покутує. Не хотіли попи вірити его словам і питаються его, чи вміє співати херувимську пісню, — Вмію, — каже ангел. — Ставайте завтра правити соборну службу, то я заспіваю. На другий день попи всі стали до служби, а той ангел став на крилосі і, як почав співати, то всі люде таку почувли радість, що не те що не могли шептатися та обмовлятися, але всі співали з ним разом. А як прийшло до Іже Херувими, то той ангел заспівав ще красше, ще голоснійше, лице его заясніло як сонце, бо в тій хвили скінчився рік его покути. І співаючи, він почав підноситися по над люде і раптом щез їм з очей, тільки спів ангельський було чути ще довго в повітря.

А ті сироти, котрим мати вмерла, пішли помеже людей, привикли до роботи і до порядку і поробилися порядними та маючими господарями.

(Списав на мою просьбу Микола Гутович, міщанин дрогобицький. Від матери Гутовича перед 25 роками чув я троха відмінний варіант, а властиво дві казки, котрі тут зілляні в одну: одна була тема: Чъм люди живы, ангел служить у попа і робить ріжні „збитки“, а друга: ангел вандрує з пустельником (подібно як у Кольберга); з сеї другої казки д. Гутович затямив очевидно тільки мотив утоплення чоловіка: в тамтій казці се був молодий хлопець, син якогось дуже ласкового хозяїна, котрий щиро гостив прохожих).

Ів. Франко.

II.

Маєте знати, що Юду Іскаріота носила мати цілий рік, як кобила. А коли їй прийшлося родити, то на єї двір упала з неба огняна брила, а їй самій приснився дивний сон. Приснилося їй, що єї синок буде рудий що забе королевича, забе свого тата, ожениється з мамою, а в додатку продасть за 33 срібні учителя пророка і повіситься. Налякалася небога такого сну та думає, що ту почати? Далі взяла плетений кошик, обмазала смолою, вложила туди свого новорожденника тай кинула в ріку. А перед тим ще встромила єму під шкіру на голові шпильочку, щоби, як що трафиться, познака була. А Юда плив, плив, поки не принесло його до одного панства. Саме в той час вийшла королева над ріку купатися. Дивиться, щось пливе в кошику. Кличе слуг, витягають, а там хлопець. Взяла королева того хлопця, віддала на мамки, а коли єму було 5 чи 6 років, забрала єго до себе, в королівські палати. Тут він і ріс, далі разом з молодим королевичем. Раз якось вибрався з ним у поле, над ріку. Коли прийшли в те саме місце, де знайдено Юду, хлопці посідали на березі, та, звичайно, пустують, грудками в воду шпурляють. От Юда вхопив велику грудомашу, як не бухне, вода геть обризькала королевича. Той озлився, тай давай лаятись: ти сякий, ти такий, пашов, відки прийшов! — А я відки прийшов? — питає Юда. — От тут у ріці тебе найшли, — каже королевич, — туди тобі й дорога. Юда не стерпів: як мав у руді каменяку, так і зацідив нею королевича в голову, а сам утік.

Найшли трупа королевича, розіслали за Юдою погоні, але не зловили. А він блукав світами, а в кінци дістався до одного пана на службу. А той пан усе тільки їздив по світі, чи купець був, чи що, і де тільки йїхав то й Юду з собою брав. От раз їйдуть вони селом, аж бачуть сад, а в саду такі яблука, що чуд. Так тому панови захотілося тих яблук, що не можна, посилає Юду, щоби нарвав. Юда зараз пліт перескочив, на яблінку, рве. Аж ту вибіг з хати господар, кричить. Юда зліз з яблінки, господар до него, але Юда як того стусонув у груди, так із старого й дух вийшов. Кинувся Юда втікати, але не встиг через остріх перелізти, як з хати вилетіла жінка, діти, наробили крику, збіглися люде, спіймали Юду і повели на суд. А тогди було таке право, що як хто вбив батька родині, то його або смертю карали, або мусів приставати до вдови і годувати сиріт. От Юда й оженився з удовою. Жиють собі тихо, спокійно. Аж раз на святках пообідали, як бог приказав, і спочивають, балакають, а далі жінка почала Юді ськати в голові тай надибала ту шпильку, що єї ще маленькому хлопцеві в голову встромила. Аж обімліла, пригадавши собі свій сон, і все Юді розповіла. — Нема — каже — для тебе ратунку крім тяжкої покути. А є ту в нас тепер один славний пророк, що знає лік на всілякий недуг і на всіляку біду. Іди до него, може він тобі визначить покуту. Юда пішов, а Сус Христос задержав єго при собі. Юда ходив з ним доти, доки єго не продав за 33 срібла. А як Христа повели на муку, то він і сам повісився, випустивши уперед із себе тельбухи.

(В Кобиловолоках, теребовельського повіту від селянки Марини Баран записав В. Щурат).

232. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановний Добродію!

Спішуся на станіславівське віче і для того не маю часу переписати Вам усю повість про Григорія, і посилаю те, що успів переписати, — більшу половину. Коли б Вам ся повість придалася, то дайте знати, а я пришлю Вам решту; як ні, то будьте ласкаві звернути копію, бо я оригінал мушу відіслати назад властителям.

Чи не згодилась би редакція Сборника надрукувати в прилозі збілочку апокріфічних повістей та легенд, вибраних з червоноруских рукописів. Я міг би за 2—3 місяці зладити таку збірку, обемом 5—8 аркушів, головню з рукописі Білашевича, збірника дрогобицького з тих, які є в бібл. Оссолінських і університетській і з інших рукописів, котрі є у мене під рукою. Я вибирав би такі, котрі виявляють більші або менші відміни супроти текстів, друкованих у Тихонравова, Костомарова-Кушелева. Напишіть, що Ви на се і чи стоїть братися за сю роботу?

Бажаємо Вам обоє з жінкою і Вашій Впов. Пані і всій семьї щасливих свят.

Ваш Ів. Франко.

233. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

До писання моєї жінки додам кілька слів від себе. Міні бажалось би бачити Вас, коли будете йїхати за границю, і длятого напишіть міні, коли поїдете і чи будете на пару день зупинятися в Відні.

Про пустинника і ангела я дістав ще одну казку з заліщицького пов., та ще не успів переписати для Вас. Жду також Вашого листа що до переписування легенди про Григорія. Скінчивши роботу над приповідками, я займаюся збиранем казок і думаю, що на тім полі у нас дуже багато интересного можна знайти.

Осмільюось ще раз пригадати Вам, що Сборникъ Ваш доси міні не присланий, а міні дуже бажалось би его мати. Ваша сестріниця Леся Українка збираєся друкувати у Львові збірку своїх віршів. Моеї бібліотеки вийшли томики 13 і 14 (котрі посилаємо), та 14 сконфіскований!

Поздоровляю Вас щиро.

Ваш Ів. Франко.

P. S. Що Ви скажете на „глубоко вчену“ статью Грабовского в Wisle? Чи се вченість, чи крадіж, я й не розберу. Читали статью Охримовича в Этногр. Обзор. і замітку там про Едіпову легенду?

234. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Доро иї земляче.

24 Јунья 1892. София, Владайска ул.

Так провинивсьа перед Вами, шчо вже хоч топись, як би тут річка була. Спершу мою відповідь задержали справки в редакції „Сборника“ і в міністерстві, котрих своєвременно було годі здобути, бо Шишм. виїздив

на 1 $\frac{1}{2}$ —2 міс. у Відень, — та в бібліотеці, куди ја міг добиратись лишень у Середу, бо в другі дні в мене лекції, а ја не можу двічі на день здиратись у вищі етажі по сходам, — а на решті як почали скакати мені через голову, — досить придурену, — уські справи, хориби і т. и., — то зовсім і глузд утратив. І тепер напишу тільки про головніше.

I. Вашу працю про болгарські апокріфи в малоруских списках приїме „Сборникъ“ і заплатить по 100 фр. за 16 сторін. Ви перегляньте Срезневскаго Замѣтки о Малоиз. Памятн. — Тихонравова, Пипина і Порфирьева виданя Апокрифів, — М. Соколова Матер. и зам. о стар. слав. литературѣ, — зробіть список „болгарскихъ басень“ — і выпишіть з Ваших колекцій ті, котрі підходять. Добре, як би можно було підхопити й болгаризми в мові (В К. Стар. Ви пропустили хранима, котре поправлено хранима. А воно болгарске — храни; храна-пища).

II. Шчо „Сборника“ Вам не висилають, про те плачу і стараюсь; шчоб вислали, — та тут на все такі формальности, шчо скоро справи не роблятьсьа. Діло в тім, шчо т. I—III вже маже розішлись і можуть видаватись тільки за дозволом міністра. А дальших томів не висилають, чекаючи II—III. Ја сам прохав у міністра дльа Вас тт. II—III і він дозволив, але тоді не було Ш.; тепер Ш. је, а міністра не ма. Приїдесьа шче чекати. —

III. Казку про ангела ја вжив у статі, котра вже напечатана, хоч шче книга Сборника не појавилась. Про Јуду помішчу в додаткову статью про Едіпа. Коли можете, — то присилайте все, шчо мајете до того, — мені в Париж (29, Avenue de Wagram chez M. Dr. Holstein). Про Григорія тільки спомјану, — бо то варјант повісти Костомарова — Gesta Romanorum.

IV. Сбірка, з котројі Ви виписали Григоріја, дуже цікава. Ја б Вам радив „болгарську історіју“, не чекаючи других, — послати в ред. Сборника, а решту в К. Старину.

V. До рецензії про мојі праці мају дејакі уваги, — напр. ја вивожу історіју перевертанья попів у волів, ослів і т. д. — не з історії перевертанья дітеј у кози (те само собою јесть у нас, як ја показују), а з історії молодцьа-осла в апокріфах. — Індіјські оповіданья про метаморфози зовсім другого характеру, ніж апокріфичні метаморфози.

VI. Охримовича статі не бачив, — бо чомусь мені VI кн. Етногр. Обзор. не присилають, та ј годі! Також не шљуть і Вісли с. р.

VII. Хочу виїздити звідсі в Париж між 3/15 і 5/17 Јульа, а в Відні бути два дні (Schottenring, Hôtel de France), та не знају, як шче буде, — бо наскочила нова хориба — катар живота, котра мене ослабила сама, примусила перервати лік аортнојі хориби і т. д.

Жінці Вашіј кланьяјусь дуже.

Ваш М. Др — в.

Наврѣад, шчоб ми могли побачитись тепер у Відні, та ја Вас і не кличу. Нова хориба, — в кишках, — наскочила на мене і ослабила сама по собі, — а тут шче мусив придержати ліченье аортнојі хориби, — так шчо зовсім став ні куди не гідніј з нову. Не знају, чи буде ліпше на Септембер. —

235. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

28/7 92.

Вельми Шановний Добродію!

Пишу Вам у Париж, надіючись, що Ви вже там. Посилаю рівночасно лист П-ка і гроші. Міні передали Українці 60 рублів (по курсу вийшло несповна 70 гульденів), щоб я переслав Вам тоді, як Ви будете в Парижі, з тим, щоби Ви на ті гроші в добрім ателіе фотографічним дали зробити 12 своїх фотографій так великого формату, на який вистарчить грошей. Фотографії ті мають бути прислані на мої руки для передачі Українцям при okazji. Заразом просить фотографа не нищити матрици, щоб в разі потреби можна було зробити ще одну серію знімків. Ваші Чудацькі думки друкуються яко книжочка „Літ. наук. бібліот.“ і я надіюсь, що будуть скінчені ще до Вашого повороту з за границі. „Спомини“ ч. V. вже готові і я на днях вишлю Вам книжечку. Ся глава дуже сподобалась. Чи не моглиб Ви тепер написати докінчення?

Я пішов за Вашою радою і вислав дещо з моїх збірників апокріфічних до Кіевской Старины (про голову Адамову, про Соломона, що закопав біси в одній „дельві“ (бочці?), про дитство Ісусове (історія з 12 воробцями глиняними, два епізоди о Ісусі і вчителю, епізод, як Ісус із високої стіни зійшов по соняшнім проміні, а діти жидівські пустились за ним і попадали і т. д.), в кінці оповіданечко про двох розбійників Дизму і Гесту, що були повішені разом з Ісусом. Надто додав я спис апокріфів з Яремецького, порівнавши его з списом у Тихонравова. На жаль, Соколова „Матеріалы и замѣтки“ у мене нема, є тільки Попова „Библиографическіе матеріалы“ з укр. текстом Еноха з XVII в. Срезневский є в Оссолінеум, та я не мав часу его переглянути, а тепер бібліотека вже замкнена, бо щось там направляють. Про який се збірник Пипіна Ви пишете? Чи се ті самі „Памятники старинной русской литературы, изданные гр. Кушелевымъ Безбородко“? т. III? У мене він є, та видерта титулова карта, то я й путаюся, бо томи II і IV впорядкував Костомаров.

Переписую Вам ще з тогож испаского збірника фрагмент оповідання „о хитрости божій“, т. є. про пустинника і ангела. Я тільки тепер віднайшов его на пошарпаних карточках, — кінця годі дочитати, та все таки те, що є дає досить добре понятє о цілости. Збірник писаний около р. 1730 якимсь Мохначуком; прислав міні его селянин с. Іспаса коло Вижиці на Буковині, Гулейчук, визичивши его у якихось своїх свояків. Говорить, що у них є більше рукописів, між іншим також легенда про вічного жида.

Казочку про чоловіка і верблюда я зладжу для Сборника і вкажу єі вандрівку з Індії (по Бенфею). Не знаю тільки, чи є які устні парослі у Славян. Та треба пошукати.

Не знаю, що Ви скажете на план, котрий ми уложили у двох з жінкою. План сей такий, щоб узяти міні на пів року відпустку від Куржера, поїхати у Відень, послухати лекцій Ягіча і ще деяких професорів і зробити докторский экзамен, Правда, я й досі не знаю, на що міні той экзамен придасться, бо не сумніваюся, що навіть до приватної доцентури на львівськім

університеті мене не допустять. Ну, та міні хотілось би пожити у Відні, повчитися у троха розумніших людей, як Огоновський, і я рад се зробити тим більше, що редакція Kurj. згожується пустити мене, а може вдасться навіть зробити таке avancement, що я буду робити і для Kurj. часть тої роботи, яку роблю доси, і получати свій звичайний гонорар. А докторат поки що був би важний для мене хоч тим, що він дає права політичні (право голосування і вибираємости до парламентів). Дуже б міні ще хотілося якийсь час побути в Петербурзі і Москві, роздивитися в тамтошніх бібліотеках, поповнити свою бібліотеку хоч найпотрібнішими річами, а головно — пізнати людей. Ну, та се мабуть так і лишиться *pium desiderium*.

Що до часу, коли я вирушу зі Львова, то я доси не знаю. Може бути, що станесь се десь коло 10 сентября, а то для того, що 12 сент. там зачнеся процес о буковинські дефравдації, з котрого мабуть міні прийдеся писати справоздане. В такім разі маю надію, що побачився б з Вами, як будете вертати з Європи, і — надіюсь — в кращому здоров'ю, ніж туди поїхали.

Що буде з „Народом“, скоро ми оба з П-ком вийдемо зі Львова, — не знаю. Тепер П-к пише, що осідає в Коломиї і бажає й „Народа“ туди перенести. Я, звісно, не маю нічого проти сего, та боюсь, щоб партія не запротестувала і не зажадала, щоб „Народ“ видавався у Львові. Звісно, в такім разі нехай „Іван пє, Іван і плате“ т. є. нехай партія і видає і платить.

Фінанси „Народа“ поки що не погані. Друкуючи дотеперішні номери, ми не тільки довгу нового не зробили, але ще й торічного довгу (на вексель П-ків) сплатили білш 50 гульденів. Але тепер фонди вичерпані. Слідуючого н-ра нізащо друкувати, і я поклав собі — не друкувати в довг і не побільшувати тягару, котрий лежить на „Народі“ з мин. року. На векселі стоїть іще 180 гульд., щось буде за додатки, так що сума тягару перенесе 200 г. А передплатників доси нема й 200, так що колиб усі поплатили по 4 г., то булоб не більше 800 г., коли тимчасом кошт „Народа“ на рік винесе що найменше 1500 г. Правда, дотеперішній користний стан став можливий тільки таким способом, що я дав на „Народ“ свій quasi гонорар. присланий міні Arbeitgeberom (300 руб.). Ну, та на друге півріччя я вже не маю що дати, передплати більша часть уже вплачена і видана, — значить, я не знаю, як дотягти кінця року. На зйїзді партійнім я думаю просто предложити — закрити „Народ“, коли не винайдеся якогo розумного способу держати его порядно. А способу такого я при наших силах і при наших людях не бачу.

30/7 92.

Отсе вчора дістав VII. том Сборника з Вашою статьею про етичні легенди слав. і бачу, що мій варіант іспанский є просто уступ із Gesta Romanorum. Позаяк він переписаний, то посилаю Вам его, хоч він сам і ні нащо не придасться. Мою замітку про оповідання матери Гутовича Ви не так зрозуміли. Я писав Вам, що чув власне від неї осібно оповідане про ангела, що мусів жити на службі в бідного чоловіка, а осібно про пустинника, що ходив з ангелом і бачив дивні і суди божі. Варіант, котрий я Вам прислав, є власне зілляний з сих обох. „Швейцарії“ 10 екз. і статью Охримовича висилаємо Вам разом з отсим листом. Радо написав би я Вам детальний рахунок

„Народа“, та тепер дуже зайнятий, а головно, не дістав ще рахунку з друкарні. Надіюсь зробити се невдовзі. Ваші рукописі я дістав, також і лист для П-ка, котрий єму вислав до Коломиї. Пишіть до него на мій адрес, бо в Колом. ще, як бачите, нечиста сила маніпулює. В понеділок буде наш процес за „Соціалізм утопійний і науковий“; коли буде судитись Вікліф я не знаю.

Поздоровляю Вас щиро Ваш Ів. Фр,

236. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

16. Авг. 1892. Paris, 29, Avenue de Wagram.

Дорогі земльаче.

Вже більш як днів 10 получив Ваш листи, та весь мій писательський час забирали викінченнѣя статі про чортів (Дуаліст. космогоніі), шчо мусив уже з тиждень одіслати в Софію, — а я доси не одіслав. —

Посилаю Вам Соколова. Ви жего мені в Октобрі вернете. Про Вашу „болгарську басню“ не можу нічого сказати, бо книг під рукою нема. Здаєсь, в устній слов. слов'ян жеї не ма, а в писаній мусить бути: треба подивитись в Пипина. „Опытъ ист. р. повѣстей и пр.“ та Кирпичникова — Варлаамъ и Іосафъ¹⁾). В мене в Софії вони єсть, та все рівно, шчо не ма, бо потоплені в морі нероскладених книг. — Пипина апокрифи — розумію III т. Памятників, вид. гр. Куш. Безбородка, — а IV—V тт. цего виданнѣя, пам'ятаєсь, не було. Костомарівські легенди роблять I—II тт.

План Ваш їхати в Відень, звісно, добриј, навіть, коли б в кінці екзаміна я не вишло (Чому Ви в Черн. не кінчаєте?) Тај в Москві я Петерб. знајшлось би багато цікавого. Та ба! — гроші! На дурне їх багато в світі видаєсь, — а на розумне чорт-ма.

З мојеју, фотографіеју не знају, як бути. Всі порьядні ательје поставлені дуже високо, — ја туди не злізу, а до того парижскі фотогр. не так то я знамениті, — хіба шчо дорогі. Не знају, чому, — після Італіі најліпші фотографіі в Росіі. Не злі фотографіі я у Софіі, де ја знімавсь, як бачите. Чи не пристали б Ви на таку комбінаціју: або ја знімусь у великому форматі в Софіі, — або один парижскі мал'яр зробить по фотографіі софієьскіі, подібній до Вашої, масльаними красками скільки треба патретів по 15 фр. за штуку. Къ новому року він зробив дльа Ради один — прекрасно. Більшиј формат коштує по 30 фр. за штуку. Може, як буде більше, то зробить скидку, напр. за 70 гульд. 12 патретів кабинетових.

Жалко, шчо Народ спинивсь, — а ја, не ждучи цего, вже приписав у Free Russia, шчо ред. Народа прийма сбори на друки дльа рос. укр. баптистів. Ја вступив в переписку з одним із ліпших ораторів баптиських в Англіі Кліффордом, до котрого справив і Степняка. Окрім того Ст. мусить бачитись з секретарем Baptist Union, як тільки тој повернесь з моря. Кліффорд заінтересовавсь справоју штундистів і возможностью прищепити баптизм в Галичині. Певно, в осени вони пошльуть согьадатаја в Галичину, а м. б. я на Україну і потім отворять спеціальну міссію дльа

¹⁾ В рукоп. Іосафать.

наших сторін. Я хочу написати ряд брошурок про баптистів і др. поступові прот. секти, а також біографії таких сектантів, котрі заслужились працею дльа „практичного християнства“, — то б то гуманних справ од соціалізму вкльучно. Почну з Roger. Williams, — основателя першої держави (Rhode Island) на підставі толерантности. — Перша, — загальна, — брошури вже в мене готова. Шчо Ви скажете про всьу цю справу? —

Народ якось мусить бути, хоч вкорочениј, бо инакше обірвесьа звязок Укр. з Галич. в поступовому напрямку, — з чого виграє — москвофільство. Це треба витолковати українцям, — тільки хто за те візьметься? — В мене шче буде оказія переказати де-шчо в Петербург, а з Київом не мају зносин, і навіть Јар. мовчить. Де він?

Дльа комплекту мушу сказати про своје здоровја. Держав ја консультаціју з тутешнеју знаменитостью, Potaip, котриј мене заспокојив, але чи тим, шчо в мене справди не так эле, як віденці гадали, чи тим, шчо він далеко культурнішче (сумлинішче) ніж німці, — котрі все таки барабанщики в нутрі і в манерах, — не знају. Тільки в усьакім разі нерви мої в Парижі дуже піднялись, — чому безспорно причиноју і дуже пријатна ј пријазна до мене компанія. А ходити все таки не можу і болить у мене в руках і боках скрізь, — хоч говорити далеко легше. Кажуть — терпіти шче рік — другиј, а далі стерегись до кінцьа віку. Ну, і терплю!

Споминів тут не можу писати, бо власне тепер треба Друга, листів і т. д. Книжку V і Чуд. Дум. піджидају. — Жінці Вашіј кланьајусь.

Ваш М. Др — в.

237. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Paris, 29 Avenue de Wagvam, 11/IX 92.

Дорогіј земльаче.

Дістав од Вас Спомини, а хотілось би ј листу, бо не знају нічого ні про Вас, ні про Львів з того часу, як П-к переселивсьа із землі Халдејської(і) в земљу Ханаанську. Цікаво б знати, які послідки може мати цья еміграція на всьакі справи, в тім числі ј на Народ?

Погано буде, коли Народ засне. Моја думка така, шчо, коли вже П-к сів у Коломиї, то нехај там і ред. Народу буде, бо навряд хто ві Львові тим буде зајматись, хиба б Ви взьали всьу справу в своїј руки, — але ж Ви виїздите, та ј часу не мајете. „Партія“ ж нічим шче не показала, шчо може держати Народ; — противно.

Мају до Вас просьбу: Морфиль (з Оксфорда) просить мене одповісти ось на які питања: чи јесть в Польскіј літературі які сліди еспанської легенди про Д. Жуана и статую? Чи були які переробки цејї легенди, — і які власне в Польшчі на сцєні, в пантомині, в кукольному театрі і т. д. Чи шчо не будь подібне јесть своје в Польскіј літературі? В яких відносинах може стојати до Д. Ж. пан Твардовскіј?

В мене не ма нічого під рукоју, шчо б справитись, — то чи не могли б це зробити Ви?

Я писав Вам і послав Соколова. Чи дістали? Питав я, шчо мені робити з фотографіями? Чи не знґятись у Софії? Вже тижнів через 2 треба буде вибиратись у Софію, — та шче не знају, як то воно буде. Тут мені стало ліпше на здоровју і добре б було ј зостатись, — та... З усіх боків так мої справи закрутились, шчо ні від куди добра не ждати.

Бувајте здорові з жінкою ј дітьми.

Ваш М. Др — в.

238. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Львів 22/9 92.

Вельми Шановний Добродію!

Даруйте, шчо так довго не писав. Хотілось послати Вам відразу й працю про притчу про однорога, та зайшли такі речі, шчо праця ся й досі не готова. Притім же я чув від Поляків, шчо Ви на якийсь час виїзжали з Парижа на купелі. Остатніх 12 день я також був у дорозі, в Кракові, Відні, Нюрнберзі й Франкфурті, а вернувши, застав Ваш другий лист.

Шчо робити з Народом, я й сам не знаю. Тут є намаганє, шчоб удержати его, та я сумніваюся, шчоб се було можливе і шчоби се було варто для 180 передплатників. Я тепер кінчу друк н-рів 15—18 (у двох аркушах), та на покритє кошту здужав зібрати ледво 50 гульденів. За Вами за Вікліфа стоїть 20 гульд. Загалом Народ має 180 гульденів довгу торічного і около 100 г. сегорічного. Звісно, суми се не такі дуже великі, особливо коли зважити, шчо Данілович обіцявся повернути те, шчо було видано на его вибір, т. є. около 270 гульд., в тім числі 70 моїх приватних. Та тепер він заявляє, шчо грошей так швидко годі від него надіятися, бо его адвокатска канцелярія, ведена без ладу і енергії, дає єму дуже невеликий дохід (Олесніцкий в Стрию заробляє, як кажуть, місячно 800—1000, а Данілович ледво 200—300 гульденів), а на будуще діла его мабуть ще й погіршаться. Значить, все таки довг друкарні прийдець заплатити міні.

Переносити редакцію до Коломиї я б не радив уже для того, шчо там і коло Хлібороба нема кому порядно робити, а П-к сам на веденє обох часописів не настачить сили. Коли вже держати Народ, то чи не лучше перемінити его на кварталник з характером більш науковим? Видати квартално книжечку в 10 аркушів значило би кошт не більший 200—220 гульденів, шчо річно чинило би кошт мало шчо більший над 1000 гульденів, так шчо при 200 передплатників лишився б дефіцит мало шчо більший над 200 гульденів. А хто знає, чи часопись, хоч і радикальна по думкам, але з характером науковим, поміщаючи бодай в половині речі загального, не-партійного змісту, не здохла б йїх собі й більше? Я говорив про се з Оримовичем, і він згожуєся на мою думку. Впрочім ся нова часопись не мусілаб перепиняти й істнуваню „Народа“ колиб партія хотіла его держати, В такім разі я, повернувши з Відня, взяв би се нове видавництво сам на себе. ¹⁾ Певна річ, я не закриваю перед собою всеї трудности — держати власними силами таку наукову часопись; знаю, шчо співробітників буде мало і вартість праць невелика, та

¹⁾ Далі замазано три рядки.

все таки міні бажалось би зробити хоч слабкий початок. От я й обертаюся до Вас з просьбою: Ви знаєте більше менше наші сили і наші обставини, то будьте ласкаві сказати свою думку, чи заложене такої наукової часописі (я уявляю собі, що вона головню займалась би історією, особливо новішою, літературою, фольклором і науками соціальними) уважаєте на тепер потрібним (обік Народа або й замість него), чи ведене єї в Галичині при наших силах уважаєте можливим і чи в разі єї заложеня Ви могли би запомагати єї своїми працями? Тільки одержавши Вашу відповідь, я буду про сю справу говорити з деякими людьми, від котрих можу нудітися по части співробітництва (О. Терл.), а по части грошевої запомоги (Окуневський; Сельський і др.).

Що по упадку „Народа“ партія лишиться без свого органа, се так, та вона на се в повні заслужила своєю нерадивістю. По моему далеко важнійша річ булаб тепер піддержати і запомогти Хлібороба, котрий здобуває собі, як кажуть, щораз ширшу публіку і, значить, документує свою живучість. До веденя такої часописі П-к дуже добрий і він вязвся до сеї роботи з великим замилуванем. Треба би тільки, щоб Українці й на далі підпомагали єго, даючи єму на прожиток, а Хлібороб і сам удержиться. Я думаю, що П-к для того головню настоює на істноване Народа, що Українці мабуть виплату підмоги для него зробили залежною від єго співробітництва іменно в тій часописі. Колиб се справді так, то з їх боку булоб се вузке доктринерство, а упадок Народа був би для П-ка справді фатальним.

З фотографіями і малюнками робить, як знаєте; міні Ваша пропозиція зовсім подобаєся. Соколова дістав, — велике Вам за него спасибі. Прочитав єго і почав робити виписки, та скінчу їх мабуть аж у Відні і відтам вишлю Вам книгу до Софії. До Відня я думаю їхати в перших днях слід. місяця і дуже бажав би здибатися ще з Вами, так що готов навіть приспішити троха свій виїзд зі Львова,

Статути тов. „Поступ“ уже затверджені намістництвом, — тепер треба би взятися до роботи, до писаня популярних книжечок.

Наш зїїзд радикальний прийдець мабуть задля холери на якийсь час відложити. Через се проволічесь троха рішене долі Народа, але я думаю, що втрати великої не буде.

Кінчу сей лист, котрий і так писав два вечери. Дуже радуєсь, що Ваше здоровлє поправилось. Та як воно поправилось? Чи тривко, чи тільки ментально? Як стоить діло з Вашим аневрізмом? Чи він був дійсним фактом, чи тільки мотологією, привидом лікарів?

Чи не можна б Вас просити, щоб Ви в Парижі купили для мене деякі книги, з тим, щоб гроші за них я звернув Вам у Відні, коли побачимось, або вислав Вам з Відня у Софію? Міні хотілось би мати Lalitavistara в виданю Musée Guimet, Cosquin'a Contes lorraines та мабуть Maury (?) Legendes pieuses (Ви подавали міні титул сеї книжки, та я тепер не можу єго найти). Я не посилаю Вам тепер грошей, бо не знаю, кільки вони будуть коштувати (може можна добути старі екземпляри). Бажав би мати й англійське виданє Джатак, та воно дуже дороге, і не знаю, чи можна єго дістати в Парижі.

За Дон Жуаном треба буде пошукати в бібліографії та розпитати тут декого з знавців польської літератури. Я се зроблю за кілька день. Будьте ласкаві дати міні адрес Морфіля, а я вишлю ему все, що найду. Твардовський не має мб. нічого спільного з Дон Жуаном.

Здоровлю Вас щиро.

Ваш Ів. Франко.

23/9 92.

Р. S. Коли будете вертати через Женеву, то будьте ласкаві взяти з собою і лишити для мене у Відні (хоч би в Січі, як би мене ще не було) ось які книги з Ваших видань:

- 1 комплет Громади (5 + 2 книжок),
- 1 екз. Громадський листок,
- 1 Розмови про хліборобство, 2 випуски,
- 5 Хиба ревуть воли,
- 2 Ремесла і хвабрики,
- 2 Життя і здоровля,
- 5 Историч. Польша,
- 6 Нові укр. пісні,
- 6 Політичні пісні, оба томики.

За сі книги я вишлю Вам гроші з Відня, — їх замовлено на Укр. Бувайте здорові.

Ваш Ів. Франко.

239. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Paris, 29 Avenue de Wagram; 27/IX 92, або, коли хочете, 6 Vendemiaire, 101.

Дорогіј земляче.

Оце дістав Ваш лист з 22 с. м. — Почну з того, шчо не знају, коли вијїду з Парижа, бо јесть чималі комплікації і між инчим і така, шчо в Царєброді завели 5 дневниј карантин — в свиньачих хлівах, де без холери можно коли не пропасти, то нажити всьаких хороб. Мені ж особисто мїј софієьскиј лікар переказує, шчо ја не можу пробути там і одного дня. — Під рьяд уже одповім і на запити про моє здоровья. — Аневризма моја не мітологична; жеї ј парижьські лікарі признали, — тільки вони признајуть жеї почасти преоборимоју і предполагајуть, шчо вона вже вменшуєсьа. Але шче мені треба дуже старанного ліченья з рік-два. Најголовнішче поліпшеньья в мене — в нервах, шчо, звісно, оддаєсьа ј на серці ј на аорті. Ја думају, шчо це діло цілком Парижа: цивілізації і приязнојі компанії (між котроју перше місце займає сімја Гольштејна, доктора, в котріј ми ј живемо; нішчо не може зрівньатись з теплотоју, з јакоју до нас всі вони відносьаьсьа. В Болгарії сего не буде, — ergo... speriamo bene!..

В Женеві ја наврѣад буду, то книги пријдєсьа Вам вислати поштоју. В свіј час напишу Кузьмі. — Французські книги, як буду јїхати, то привезу, а як ні, то пришльу. Впрочім А. Maury — Légendes pieuses не можна купити і на вагу золота. Про La lita Vistara шче подумајте. Коштује вона

щось по 12—15 фр. том (2 томи). Ви можете прочитати її в Відні, — а постійно держати її в себе великої потреби не ма. Cosquin коштує 15 фр. 2 томи, — та його треба мати за дльа великої сили порівнячних приміток і бібліографіі. Тож напишіть скоро Вашу думку. Морфіля адреса: Oxford, 4 Clarendon Villas, Parktown W. R. Morfill, professor. Як би забули деталі, то досить и просто Prof. Morfill Oxford.

Ну, тепер до наших видавницьких справ! — хоч ја нічого точного сказати про них не можу. — „Хлібороб“ по моєму најважнішча справа, — бо не тільки најважнішчій об'єкт нашої праці мусить бути простиј народ, а це jestь јединиј в Гал. елемент сур'юзніј, а надто дльа радикалізму. „Інтеллігенція“ галицка в загалі — пуста, а радикалів з неї багато бути не може. Та скілько вчителі дльа пр. народу поки шчо тільки ј можуть бути, шчо з інтелл., — то треба ј дльа неї видавати орган. А окрім того треба впливати на Росс. Україну. Хлібороб сего не може робити. Коли б навіть 5 екз. Народу јшло в Россію, то ј то маје велику вагу, — бо в центрах молодіжі нашої будуть знати думки радік партіі, буде критика українофільської Побьедоносівщини, котра инакше виїсть з укр. руху все живе. Ја мају звістки з Дорпату, шчо там Нар. поважають і укр., — і навіть польаки ј москалі. І тут уже ја бачив 3-х москалів, з Петербурга, котрі знають про Народ і через него ј про укр. радикалізм. Через те треба Народ вдержати хоч в мінімальнах формах. Скажу, шчо теперішні рубрики треба в усьакім разі скасувати, — а печатати тільки такі статті, котрі діјсно дають шчось нове, або подають критіку на біжучі важні справи. — Наукове виданьня також потрібне чи в Народі чи порьад. Од себе ја обішчају працьу, а поки остануть в Болгаріі, то ј поміч грошеву (100—200 фр. у рік). Та про те, чи „наша партіја“ в силах піддержати таке виданьня своїми працьами, — не можу нічого сказати. По праці в Народі скорше виходить, шчо ні!

Ја певніј, шчо як би було кому толком переговорити з нашими українцями, то вони б згодилися содержати П-ка при Хліборобі, — а тоді б можно було б хоч дльа проби одступити Народ Окуневському, Сельському і Терлецькому. Може б вони шчо ј зробили нового, а коли ні, то (то) по кр. мірі скінчилась би одна квестіјка і всі б ми перејшли до порьадку дневного. Кајусь, шчо ја скорше всего жду остатнього, — бо Ок. навр'яд сам јасно зна, чоґо він власне хоче, а Терл. в усьаку справу нанесе стілько нервів, пессімізму та перфекціонізму, — шчо за цим туманом справи не побачиш, — і праці не буде. Ну, та спробовати не велика страта, — та може ј треба. Аби при тому Хлібороб своје робив, то які небудь 6—12 місяців перетерпіти пробу можна! —

Ви пишете, шчо ја винен за Вікліфа 20 гульд., а П-к писав, шчо 20 франків. Остатньє віројатнішче, бо платити треба за самиј набор. Одначе, справтєсь. Кланьяємось Вашіј жінці. Бувајте здорові.

Ваш М. Др-в.

А шчо робитьсьа з Чуд. Д.?

Пришліть мені NN Д'їла, де говоритьсьа про еміґраціју Ваших сельан в Россію. Це важна справа. Ја б замітив у Народі, — шчо це шче один до-

каз пустоти поверховно-національного українофільства. Перед народом може тепер мати силу лишень економічний радикалізм, або московський (мрії), або європейський (надія на самих себе).

240. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми шановний Добродію!

Відомість, що стан Вашого здоров'я, хоч сяк так, да поправляється, дуже врадувала мене. Колиб Ваш аневризм справді показався преоборимим, то ми всі моглиб з тріумфом сказати: ще не вмерла руська мати! Правда, надія обставлена важкими перешкодами, та котрої надії вони не обсідають! *Speriamo bene*, — повторю й я Ваші слова, хоч без тої гіркої іронії, яка тремтить у Ваших словах, а з щирим бажанем, щоби добра надія була тільки стежкою до доброго сповнення.

Книжок женеvських почтою міні ані до Відня ані до Львова не висилайте, бо боюся що по старій пам'яті поліція їх сконфіскує. Лучше, як би Ви казали їх прислати собі в Париж, а відти привезли до Відня. На сю експедицію, а також на закуплене *Cosquin*'а я посилаю Вам поки що 10 гульд., решту заплачу в Відні. До Відня я йду в середу або в четвер, так що в усякім разі в п'ятницю 7 бм. *Lalitavistar*'и не купуйте, — справді лучше буде прочитати єї в Відні.

Дуже мене радує, що Ви згожуєтесь зо мною на велике значіне для рад. партії „Хлібороба“ Що до „Народа“, то я повторю ще раз, я не противний єго видаваню, противно, і сам готов усякими способами, працями й грішми допомагати єму. Я признаю вагу єго для інтелігенції галицької й української, та все таки я не виджу на тепер можности видавати єго. Правда, Окуневский в розмові зо мною також рішуче стояв за тим, щоби далі видавати „Народа“, а в розмові з Остапом мав навіть обіцюватись дати 300 гульденів в рік підмоги „Народу“, але з тою умовою, щоби Остап був редактором „Народа“. Остап на відріз відказався, і в розмові зо мною Окуневский звалував усю одвічальність за виходжене resp. упадок Народу на мене і заявляв, що тепер мій обовязок держати єго, а про запомогу з свого боку не говорив нічого. Впрочім я думаю, що запомога ся (він обіцювався дати єї не сам, а зібрати від усього свого роду) дуже проблематична, а навіть колиб була реальна, то не вистарчилаб на те, щоби удержати „Народ“. П-к рішучо заявляє, що візьме „Народ“ до Коломиї, та я боюся, що взявши єго туди, він єго не зможе вдержати, а ще при ньому и Хлібороба погубить. Я писав єму се і ще й сьогодні писатиму, а там нехай робить, як знає.

Що до наукового виданя, то я мабуть не докладно виразився. Я ані на момент не думав класти єго на плечі партії, а іменно бажав би вести єго сам від себе. З партії я рефлектую на праці ось яких людей: П-ка (переклад Дрепера і т. і.), О. Т. (єго давня робота, котру він тепер бересь переробляти), Колесси (передав міні працю „Шевченко і Міцкевич“) Охримович, Евг. Левіцький. Коли Ви згожуєтесь помагати сему виданю своїми працями, то я ще тепер, перед виїздом до Відня пороблю приготования, щоби перша

книжка могла вийти з початком слідуючого року. В Відні ми зможемо при Вашім переїзді детально обговорити план першої книжки.

„Чудацкі Думки“ друкуються, — досі готових є 11 аркушів, ще буде може друге тільки. Аркушів досі не вислав Вам, бо носився з думкою — зладити докладний покажчик імен і головних річей до цілої книжки, та тепер бачу, що се буде доволі трудно, а може й лишнє, і досить буде зробити докладний покажчик змісту.

„Дѣла“ жадані н-ри вишлю Вам завтра, коли зберуть їх в редакції.
Бувайте здорові!

Львів д. 3/10 92.

Ваш Ів. Франко.

Р. С. За Вікліфа друкар порахував таки 20 гульд., бо брошура була видрукувана мабуть уся; посилаю Вам оригінальний рахунок з просьбою звернути міні його. Впрочім з присилкою грошей не потребуєте спішитися. Коли хочете, то можемо їх узяти в рахунок книг.

Ваш Ів. Франко.

241. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Отсе я вже в Відні. Адрес мій: Wien, I. Wipplingerstrasse N 26, I Stiege 4 Stock. Дожидаюсь Вашого приїзду. „Народ“ перенесений до Коломиї. З коштами друку Вікліфа вийшла справді помилка з боку друкаря — Вам прийдесть заплатити лиш 10 гульд.

Здоровлю Вас широ.

Відень 7/10 92.

Ваш Ів. Франко.

242. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Paris, Avenue de Wagram, 29. 9 Oct. 1892.

Дорогіј земляче.

Ну, Ви в Відні, — а коли ја там буду, мабуть, і бог не зна, — бо ја не думаю, щоб jeho премудрость могла потерпіти ті скоки, котрі робить холера, а при тому такі дурниці, як Балканські карантини. Мені пишуть з Софії, шчо в Сербії і Болгарії приїдєсья отбувати карантин в купі 11 день і шчо в Цариброді такиј карантин, шчо мені абсолютно там помирати без усякої холери. — Попавсья ја з Болгаріеју, як заяць у тенета. Окрім карантинів ось яка вишла чепуха: контракт мій з болг. мин-ством скінчивсья 1 Авг. с. р. В контракті сказано було, шчо розрив jeho мусить бути мені вповітіј за $\frac{1}{2}$ р. до кінцья, то б то 1 Февр. 1892. В Јуні мені сказано, шчо, пам'ятаєсья, вже мін. нар. осв. писало в мін. раду про те, шчоб контракт поновити шче на 3 р. Ја з тим виїхав, — коли вже в Августі мені пишуть, шчо мін. нар. просвіти не певниј, чи рада згодитьсья продовжити контракт, але в усякім разі хоче мене задержати і просить, чи не зоставсья ја б без контракту і с платоју по лекціям, як јесть у нас бувшиј міністр Балабанов, і з тим, шчо ја могу писати в Сборнику, скілько хочу. Потім пишуть,

щчо мін. рада одкинула поновліньа контракта і щчо міністр просить мене зостатись на інших умовах. Я одписав, щчо дльа мене контракт — пусте діло, бо за мене ніяке посольство не заступитьсьа, але щчо ја держусь за дві умови: 1) ранг ординарного професора і 2) старе ж жалуванья 12.000 фр. в рік, бо инакше ја трачу авторитет у товаришчів і професорів. Ја знају, щчо сего, по правилам звичајним, то б то без ніякого контракта, не можна зробити, — і готовльусь зоставатись у Парижі, тілько плачу, щчо моја бібліотека, мебель, папери і Рада зостались у Софії. Мені пишуть спершу, щчо мої умови не підходьать під правила, — але вчора получају лист: міністр говорив з колегами і ті готові зробити зо мноју контракт на рік, коли ја згоджујусь. В мене один тілько мотив — јіхати в Софіју, щчо за рік ліквідироватись, привести в порьадок папери і т. и., — але діти тратьать щче рік, — бо болгарами јім усе рівно не бути, а од Франції јім щче на рік треба одрізатись. А Зорьку ми вже вчора записали в 9 кл. ліцеју. — Щчо јего робити? А тут щче карантин! А тут зіма находить, а наша навіть тепла одежа в Софії! Хочь до ворожки јди!

А поки будемо філософствовати про наші громадскі справи.

Не раджу ја Вам дуже поспішатись з початком друку кварталника. Вам тепер і без него буде чимало роботи, — та ј Ваша робота в кварталнику буде ліпша, коли Ви попрацьуете в Відні дльа чист(о)ї науки. Жаль Вашого таланту, читајучи такі речі, як замітки про Співомовки. Коли Ви будете писати таке дльа кварталника, то жаль буде ј Вас і јего. Вам не багато зосталось молодости. Не потратьте јеї. — Далі „Шевч. і Міцк.“ мене льакајуть. Бојусь, щчо це буде балаканина. Охр. і Лев. не дали дльа Народа нічого дісно вартого друку (а надто Охр., — бо Лев. хоч дав звичајні газетні статейки), — то ј не бачу, чому б вони могли б ліпше виступити в кварталнику. Јім би ліпше вчитись, а потім писати. Зостајесьа одна працьа О. Терл. — та чи ж јеї коли небудь автор пустить у світ??

На решті¹⁾ ја не розуміју, чому б не можно було і в Народі напечатати, як би щчось знајшлось вартого?

П-к мене трохи посвѣтив у справу Окун-ского, јего вступу в клуб і јего безгласіа в сојмі післьа того, як він обіщчав коломіјцьам сказати промову, в котріј скритикував би стан річеј у Галичині. Сумна річ цьа невидержка Окун.! Вона показује, щчо він зовсім не маје ньуху на стан Галичини. Тим часом еміграціјніј рух показује, щчо настрој народа став рішучо гостриј. Коли справди Австріја ј Россіја готујутьсьа до віјни, то австр. уряд не поправить діла малими подарунками Романчуковому клубові формально-національного характера, — тоді як Россіја буде оперовати на ґрунті аграрного пессімізма народу. Лік може бути тілько один: проти радикализма мітологичного, царського, поставити радикализм реальный, европејський. Поки австрійський уряд це зрозуміје, — треба нашим льудім голосно своје вигукувати. — Коломіјці говорьать про те, щчо б виборці зајавили Ок. недовірья. Ја не раджу того, але раджу отверто скрітікувати стан народу і недогляд послів,

¹⁾ В рукоп. На решту.

в тім числі і Ок. — Спеціально Ок. мене не дивує. Він і перше хотів якось проскочити проміж дощ. Але треба, щоб осібно него, а таки чутно було правдиво-радікальнім голос, — а інакше так не варто і писатись радикалами. Ліпше просто „возвращаюся на блевотины“ народовецькі.

На сьогодні буде.

Ваш М. Др-в.

Яке ще митарство мусить проходити справа заборони Віккіфа? Чи не пора вже його печатати в Женеві?

243. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановний Добродію!

Дуже жаль, що Вас не так швидко можна надіятися до Відня і що з Вами така історія коїться в Софії. Не треба Вам сего повторяти, як щиро всі ми, Ваші поклонники, радувались Вашому побуту в Софії при практичній науковій роботі і без тих тяжких клопотів, котрі Вам приходилося перебувати в Женеві. А тимчасом вийшло щось таке, що аж сумно робиться: як раз в пору, коли Ви найшлись при роботі і сімпатичній Вам і позитивній для широкого загалу, здоровле Ваше робить страйк, і Вам може прийдеся через те знов відбитися від твердого берега. Я не можу собі подумати, яка се булаб страшна і болюча річ і для Вас і для Вашої сім'ї. Та не вже таки в болгарській міністерській раді не було нікого, хто б витолкував тим панам Ваше положенє і ціну Вашої роботи? Я підозріваю, що після звісної російської ноти вони по сроха раді би позбутися Вас, як одної, хоч, звісно, далеко не головної, з причин неприхильности до них Росії. Се міні видаєся досить натуральним, хоч з другого боку я певнісінький, що позбуваючись Вас, вони в очах російського уряду нічогісінько не виграють, бо єму не ходить о Вас, а тільки о причину, до чого б причепитися. Не стане Вас, то він причепиться до чогось іншого.

Про наші громадські справи не багато що можу Вам сказати. Що до Окун., то я думаю, що те, що сталося тепер, добре сталося. Не буде плутанини. Він перед Коломийцями рішучо вирікся радикальства, рішучо заявив, що „хоч сімпатизує з партією, але до неї не належить“ і волить зложити мандат, ніж цофнути своє приступленє до клубу. Значить: з богом Парасю, коли тя люде хочуть! Окун. і міні говорив те саме, що, мовляв, Австрія готуєся до війни з Росією і готова на всякі уступки для Русинів, і я зараз же сказав єму, що тільки тоді увірю в правду тих слів, коли побачу перший крок Австрії до піднесеня економічного добробиту селян. Окуневський з своєю звичайною горячістю сказав: все буде зроблено, треба тільки, щоб хто сказав чого іменно треба. Я сказав, що від того є послы, щоб проштудіровали не по книгам, а з самого житя, чого треба народови, і додав жартом, що на перший раз варто б побачити, щоб центр. правит. дало нпр. мільон на основанє фонду для викупу землі у дідичів і парцеляції єї з довголітною сплатою і процентовими пільгами між селян. Окун. з разу живо підхопив: Добре! будемо над тим застановлятися! — потому, розсмакувавши, троха сквасився, а на другий день забув. Тепер, звісно, я виджу, що то все бляга, що Австрія

нічогісінько суцного для мужика руского не думає зробити, а тут у Відні дехто прямо говорить, що Австрія і польські пани з гори махнули рукою на Галичину, певні, що в разі конфлікту вона пропаща, і стараються тільки, як можна більше її виексплуатувати.

Що буде з Народом, я й доси не знаю. Хоч то я тепер повинен би по Тарасовому слову „серце запечатати“, та все таки воно не перестає битися по галицки. П-к пише, що доходів ніякісіньких, а кошти є і що ще доси не зачали нічого складати. Що доходів до кінця року вже майже не буде, се я з гори знав і остерігав П-ка. Ну, та Данілович обіцявся дати кошт оставшихся ще 6 н-рів. Але Дан. і сам стоїть досить слабо і має досить видатків на інші речі. Ну, та вже нехай роблять, що знають.

Скажіть, будьте ласкаві, що міні робити з „притчою обь инорозѣ“ а властиво з її варіянтном „притчою о богатї ѿ книгъ болгарскихъ“? Монографійка про неї у мене майже готова і займе може з аркуш друку. Для скінчення чекаю ще на сербский текст, котрий найшов у Білграді московский проф. Сперанский, з котрим я ту пізнався (він бачив Вас у Парижі і дуже інтересуєся Вашими працями) і обіцяв міні прислати з Москви. Я рад би дати сю працю до Сборника, а може бути, що рівночасно предложу єї Ягічеви як дисертацію. щоби на мусіти перероблювати по німецки свого Вишенського, що занялоб міні пару місяців часу. А коли давати до Сборника, то, будьте ласкаві, скажіть, міні, на якій мові переписувати єї на чисто (доси я писав по російски) і на чії руки слати? Я найраднійше вислав би на Ваші руки з просьбою, щоб Ви почитали мій еляборат, та боюсь забрати Вам пару годин часу, а може ще й зробити Вам прикрість читанем моєї мазанини.

З квартальником я не спішусь, і після Ваших уваг готов навіть зовсім махнути на него рукою, бо виджу, що далеко куцому до заяця.

Поздоровляю Вас сердечно.

Ваш Ів. Франко

Wien I Wipplingerstrasse N. 26. 1 St. 4 St. Thür 29.

244. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Не знаю, чи Ви ще в Парижі, то пишу коротко. Від Вашої сестри передано мені звістку, що в Дерпті арештований наш товариш Богд. Кіст. разом з польськими соціалдемократами. Кофушка Буділович зараз заявив себе! В Кіїві з того поводу арештований Е. С. (Тучапский), автор статі „Шевченкові ідеали і укр. дійсність“. Сестра Ваша пише: „ми теж трохи скомпромітовані, але поки що не грозить нічого“. Вона звертає Вашу увагу на те, що тепер пробуває за границею жінка писателя Воронцова (В. В.), котрої брат Петр Петрович Габерман також пробува за границею. Отже йім просять також передати сю звістку (не знаю, чи докладно передав Вам остатній passus, бо в копії листа, що мені прислала жінка, тут якась путаниця).

Кланяюсь Вам низенько.

Ваш Ів. Франко.

25/X,92.

Wien I, Wipplingerstrasse 26 1 St. 4 St. Thür 29.

245. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

28 Oct. 92. Paris, Avenue de Wagram.

Дорогий земляче.

Я ще тут і пробуду мабуть з тиждень. Про арест Кістяк. писав уже мені П-к. Жалко вдвоїні, бо ја певнісінькиј, шчо К. нічого було плутатись у польські справи. Це вже така звичка в наших льудей: робити мінімально дльа свого діла і путатись у чужі. А з чужих діл најчужішічі мусили б бути справи тих полбаків, котрі з Маркса вивели нову шльахетчину і нову поло-нізаціју. Хотів би знати, — чим власне скомпрометовані Косачі, — чи в Дерпті просто (там М. Косач), чи в Волині. —

Де власне знаходиться Воронцова, не знају. Бојусь, шчо навіть коли вона і в Парижі, то тутешні Лавровці ј Плехановці не пустять жејі до мене, або збрешуть, шчо мене вже не ма.

Пишіть мені ще сьуди. Може сберете газети, шчо пишуть про еміграціју Галицку. З N 19 „Народу“ бачу, шчо вона впјать підньалась, — та тільки тутешні газети ні слова не кажуть про те. Цьа еміграціја — јавний доказ, шчо ніякі „угоди“ в Галичині лиху не поможуть. Треба радикальних ліків. Не вже про це не можна писати в німецькі газети?

До скорого побаченья.

Ваш М. Др-в.

246. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Посилаю Вам рівночасно під бандеролькою пачку вирізок газетних про еміграцію, все, що маю. Статі в Kurj. Lw. 1 — XI (без додатка) мойі, я написав ще дві дальші, та редакція йїх чомусь не пускає. Я помістив статю про еміграцію в тутешній „Arbeiterzeitung“, та на разі не маю н-ра, то й не можу Вам єї прислати, а як дістану, то зараз вишлю. З моєі статі в Arb. ztg. цифровий матеріал узяла тутешна антисемітска Volkszeitung і переробила по своєму. Сьгодні прийїхали Россіяне з Кііва і привезли деякі звістки. Кістяк попався якось погано, его вхопили на самїј границі, в хвили, коли він ускочив уже в заграничний вагон, і витягли звідси. Тучапський просидів 6 тижнів і вийшов на волю. Arbeitgeber прислав П-ку 100 руб. і обіцявся держати і на далі свою умову з Народом, коли редакція згодиться печатати те, що він пришло з тим, щоб було конче напечатано. Я думаю, що П-ку нема ніякого резону не приймати тої умови, тим більше, що статей від Abei(t)g. приходить не гук. Коли вже стало на тім, щоб Народови виходити, то, звісно, не можна цуратися одинокої підмоги, яка для него показується.

Не знаю, як бути з довгом, що належиться друкарні львівській. З моментом, коли Народ, перенесено до Коломиї, друкарня весь довг переписала на мене і тепер шле міні упімнення, щоб я платив. А у мене тісно: Заробіток в Kurj. Lw. урвався на половину, а кошти удержання побільшилися в двоє. П-к вправді заявив, що переймаючи „Народ“ на себе, бере й его довги. Довгів тих буде около 280 гульденів (к слову сказати, будьте ласкаві звернути міні рахунок друкарні, котрий я Вам вислав, бо без него я не можу

дати собі ради і відділити те, що я сам маю платити друкарні, від того, що є довг „Народа“). Добре би було, як би він тепер дав друкарні хоч 50 гульд., а то потому бог его знає, чи буде міг і тільки заплатити. Я про се пишу ему сам.

Про Воронцову і єї брата не довідуйтесь, — вони вже в Росії.

Переглянув Lalitavistara в Annales du Musée Guimet — і справді, не стоїть купувати. Чи не можна би там в Парижі дістати ще Cosquin, Barlaam et Josaphat, — тут у бібліотеці нема, а міні би дуже здалося. В загалі я просив би Вас зібрати міні кілька каталогів антикварень парижських, щоб я міг, не трудячи добрих людей, і сам обертатися до них, або ще ліпше, дати їм мій адрес і просити, щоб вислали міні каталоги по літературі, історії, лінгвістиці і фольклору.

Хотів би по скінченню своєї роботи зладити для Ческого ліду статейку в доповнене до роботи Тіля про загу о Пшемиславі, іменно про суху палку котра чудом зазеленіла. Чи Вам не звісні славянські варіянти сеї заги крім Кулішевого великого грішника? Европейські варіянти зведені у Лібрехта. Чи Ви знаєте що небудь про нову редакцію Русскаго богатства? Де воно виходить? Міні рекомендують писати туди.

Даруйте, що труджу Вас своїми питаннями, та я в усякім разі лишаю Вам свободу не відповідати на них.

Кланяюсь Вам низенько.

Ваш Іван Франко.

Відень 30/10.

I Wipplingerstrasse 26, 1 St. 4 St. 29 Th.

247. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Paris, 29 Avenue de Wagram. 4 Нов. 92.

Дорогіє земляче.

Хотів би ја виїхати звідсі в Недільу (7 Нов.) і, значить, бути в Відні в середу (зостанусь на 1 день в Цьуріху в Hôtel National). В Відні виїду в Hôtel de France, Schottenring. Поки шчо посилаю Вам рахунок типографичний і пишу деякі відповіді. —

Cosquin статейка про Варлаама і Јосафата приложена (як і про египетських 2 братів) до його казок, котрі вже в мене і приїдуть зо мною в Відень.

В чім зага о Пшемиславі, ја забув, а може ј не знав ніколи, — а варјантів слав. про великого грішника багато. Деякі показани в статейках Карловича про Мадеја в Віслі. Ја думаю писати про них, вернувшись у Софію, де в мене багатенько зібрано про це матерјалу.

„Русское Богатство“ виходить в Петербурзі: Ја його иноді бачу в Софієській бібліотеці. Це народництво тіпа В. В. Колись Р. Баг. нічого не платило за статті. Чи тепер побагатшало, — не знају.

Антикварів так упорядкованих, як німецькі, тут нема. Та все ја розстајаюсь Вам кагалогі тих, шчо је. Ліпшого благодітеля по нашим спеціальностям як Лејпцігськиј Коehler, не ма. По фольклорам тут багато маје Rolland, так не друкује каталогів.

Вирізки про еміграцію дістав. Спасибі. Вже спорудув Postscriptum до статі, шчо мусить појавитись в Децембрі, або в Январі. Сподіваюсь, шчо буде „изрядная пимфа къ носу нѣкоторыхъ благородій“. — А шчо собі думають київські угодовці з поводу еміграційного руху? Не вже думають звојувати јего, а за одно ј москаля фонетикоју, або ј хоч новоју катедроју у Львові? Чи не розказували чого пријіжі Ваші россіјане? (Шчо се за льуде?). А про еміграцію, ја думају, треба писати в великі німецькі органи, або ј в англійські. Як би хто склав добру статью по німецькому, то ја б узавсьа знајти јї місце в Лондоні, або в Едінбургу в великому журналі. Тілько звісно, дльа англичан треба написати з дејакими преліментаріями. В усьакім разі пора підняти крик про галицкі справи на всьу Европу, — бо, по правді кажучи, говорити перед самими русинами та польяками не варто, — все рівно, шчо проповідати камням. —

Та про це поговоримо! До побаченья. —

Коли шчо екстренного буде, то пишіть шче сьуди. Хто зна, чи вијідемо ми так скоро.

Ваш М. Др.

248. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

25 Нов. 92. Владайска ул., София

Дорогіј Друже.

Вже 7-ий день, як ми вискочили зо черева китова, вже ја ј лекції почав, а все голова не пријшла в порьадок пісьла дурости карантинної. Треба јїј будити навмисними намовами. З таких намов одна з перших: чому ти не пишеш Франкові; як тобі не сором; хоч би двома словами подьакував јего за ту прихильність, котру він тобі показав шче раз у Відні і т. д. — Таке казала моја совість голові мојїј вже днів з 4, — аж таки голова надумалась і звеліла рукам брати папер, перо і пасати, — шчо руки робльять дуже повільно, мов працьбу дльа них дивоглядну. Ну, та все таки робльять, і може потроху згадајуть стару науку. А поки шчо, — пождіть і зразу од мене не требујте нічого мудрого, а вдовдльајтесь тим, шчо все таки ја живиј і не здурів, як ті два хлопцьа, котрі здуріли в карантині при нас.

До того ја поки шчо не багато мају і розказати Вам. Најцікавішче — лист, получениј мноју од Мордовцева з Пітера. Розказује, шчо було, як він зібрав громаду, шчо обсудити міј лист про стан партіј у Галичині і про потребу помогти радикальній партіјі.

„Прочитав Ваш лист, — пише М., — Добре, добре! — А другі мовчать, ждуть. Коли один і схопивсьа, мов Пилип, з конопель. „Э, нам, братці, воно не тее, а тее як его... Коли йти сю дою, то ми пошкодимо тудою... А вони й там за чуби взьалисьа. Вони там бьются, а ми їм канчуків мусимо посилати“. Та ще й натяка на якогось Р. Я. у Вѣстн. Европы, що пише про Галичину. — „Це, каже, його пальці тут знати, — у свою руку тягне“ (се б то Ви, добродію). Так і розбилась наша череда: усі пішли за бугаєм. І остались нас трое куцих“.

Позајак більше ја не могу Вам дати, як даје документ, — то ј розсуждајте далі самі. А ја скажу, шчо все таки добре, шчо справа поставлена

ребром у Петербурзі. — Що скажете про статтю Р. Я.? Я в усякім разі безмірно вдячний Стасюлевичу, бо та стаття не подобається всьаким угодовцям, починаючи од Спасовича, його приятеля, а часом і Егеріжі.

Вам оберну дуже смішну просьбу: напишіть мені коротенько, в чому справди Ваш парламентський кризіс і який смисл його кінця, а також яку роль тут грають русини і чи буде який вплив на Галичину? В часі карантину ја не читав газет, а тепер нічого не розберу з *N. Fr. Presse*. То вже наставте і вразуміть.

Ваш М. Др — в.

Жінка дуже щиро Вам кланяється і дякує. —

249. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Даруйте, що тільки тепер пишу Вам. Лист Ваш дійшов до мене уже у Львові, куди я отсе вже тиждень тому прийїхав на святочні ферії і, розумієся, запрягся знов на місяць у журналістичне ярмо, т. зн., пишу в *Kurjer*-і про новий культуркамф, що намістник і єго клевети починають з Русинами.

Чому Ви не пишете троха докладійше, як Вам йїхалось, як перебули карантин, що застали дома? П-к, котрий був тут як раз того дня, коли прийшов Ваш лист і котрому я дав той лист прочитати, почав уже догадуватися з него, що Ви сурйозно нездорові. Признаюсь, я тупий з того боку, і таких річей боюсь догадуватися.

Даруйте, що пригадаю Вам мою „притчу о богатих“: чи Ви про неговорили кому в Білграді? Скінчивши свій роман, я ще троха пошукав у Відні за дальшими матеріялами до своєї диссертації (Ягіч заявив, що прийме мій реферат на диссертацію, тільки треба дещо переробити і подоповнювати) і найшов: 1) Гоммеля „*Die älteste arabishe Version*“, про котру Ви згадували, 2) *Die älteste syrische Version* якогось *Weisslovits'a* (книгу виписав, бо в Відні ніде єї нема), 3) Марра грузинску рецензію і 4) рукописну руминску рецензію, перекладену з італіянського. Бракує ще тільки відкритої Ольденбургом перської рецензії, та в усякім разі й тепер уже реферат про теперішній стан дослідів над Варлаамом я могу написати повний. А з самою притчою „о богатих“ виходить чисте нещасте: в остатніх днях найшов єї інтересний варіант — в Китаю! Що прикажете робити? Китай — і сідно-полуднева Славянщина, а посередніх огнив дасть біг! Правда, китайський варіант записаний з уст китайця, живучого в Європі в наших часах, и все таки записаний як річ, що живе в устах китайского люду!

Статю в *Věstn. Евр.* я читав. Звісно, статя гарна. Простота і ясність викладу, а при тім густота фактів такі, що я усумнився в своїх спосібностях — написати аналогічну статю для англ. журналу, про що Ви говорили. Ні, далеко міні до того, що бути публіцистом на ширшу міру. Нема в мене того живого почутя звязку між фактами, котре я так подивляю у Вас (і не я сам, а й такі Ваші противники, як нпр. Вислоух) і котре іноді прориваєся й у Павлика.

На мене тепер найшла манія беллетристична. Скінчивши свій роман іще в Відні, я переробив тепер по своєму одну індійську легенду (із Маркандейя-пурани, текст і переклад німецький були в ZDDMG т. XIII) про Гарісчандлу і Вісвамітру. Вийшла доволі довга поемка в 1268 віршів. Я старався цю типово індійську штуку перетягти як мога на загально-людський ґрунт, не фальшуючи єї основного характеру. В пурані вона — звеличене брахманізму, хоч зміст єї показує брахманця Вісвамітру прямо собакою. От я і вложив ціле оповіданє в уста Будди яко полеміку проти попів-брахманів і „святих“ аскетів, котрі в погоні за святістю загубили людське серце і людське чутє. Так само прийшлося змінити й кінець легенди. Задумав я сунутися з нею до „Зорі“, та не знаю, що з того буде.

На роман свій я зачинаю тратити надію. У Відні читав его один Поляк і дуже хвалив, а тут прочитала моя жінка, у котрої в тім пункті дуже вірне чутє, і значно охолодила мене. Дав тепер рукопись Вислоухови, почув, що він скаже. Та в усякім разі надіюсь, що обоє з жінкою перекладемо его ще тепер на російську мову. Я написав лист до редакції Вѣстника Евр. (ще з Відня) і коротко виложивши зміст повісті, просив сповістити мене, чи прийняла єї редакція. Відповіді доси не одержав, та все таки думаю послати туди переклад, як буде готовий, — що буде, те й буде. До німецького перекладу засяду аж опісля; о поміщенє его обіцяв мені постаратись Пернерсторфер.

Про нашу кризу парламентарну, не знаю, як Вам і писати. Зверхна історія була така: проговорив князь Шварценберг іменем феодалів чеських, домагаючись чеського права державного, обсадження посади міністра для Чех в місце Пражака, і притім ударив на Мадяр, що хочуть завести цивільні слюби, та погрозив їм Віндішгрецом. На це відповів гр. Тааффе різкими нападами на німецьку лівіцю, обіцянкою, що пост чеського міністра буде швидко обсаджений, і в загалі так, що Німці прямо почали коритися, Кімбург зложив свій портфель, котрого й не мав, а лівіця рішила перейти до опозиції і відмовила міністерству фонду діспозиційного.

Жінка посилає Людмилі Михайловні фотографію наших двох хлопчиків. Поздоровляємо Вас щиро.

Львів 20/XII 92.

Ваш Ів. Франко.

250. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

10/22 Дец. 92. Улица Денкоглу (Владайска), София.

Дорогий Друже.

Принесли оце Ваш лист з патретом дітеј, — а то ја було починав сумувати, — шчо з Вами. За фотографіју дуже велике спасибі!

Павлик помиливсьа, виведши з мого листу, шчо ја захорував. Не знају, як сталось, — а ја видержав карантин досить благополучно, хоть це була не проста штука висидіти 8 день в такій дурості, де під стіною вода мерзне, а коло печі шкура репајтьсьа од жару і де треба було через кожную годину будити слугиньу, шчо б підкладала углів. А шче ми були в привілігированому

стані і навіть остатні 4 дні провели в консульським бараці! Не описував я Вам цієї погані, бо нехай її біс: шче присниться або Вам, або мені!

Про Вашу притчу написав Ст. Н., — та шче не маю відповіді. Це не так велика вгайка, бо друк VIII кн. Сборника спинивсьа через брак паперу (жовтого), а на IX кн. Ви поспієте. Гоммелья книжка, — уви! — не те, шчо ја згадував; то *Die erste christliche Redaction* і т. д. Погльаньте в *G. Paris* у примітки. А ја не трачу надії знайти в своїх нотатках. А шчо китаєська повістка вијшла подібна до слав., — то бува шче ј не таке в фольклорах. Поки шчо треба такі пригоди занумерувати.

Погано буде, коли Ви свій скептицизм донеде(те) до того, шчо не напишите статті про Галичину дља анг. журналу. Справа зовсім не мудра і досить јасна: сісти та ј писати. — *A propos*: в чому власне Вислоух мій противник?

Цікавльусь на інд. легенду. Вложити јејі в уста Будди трохи сміло, — ну, та тут рішаје ефект праці на публіку. Побѣдителя не судят, — јак написала Катерина на рапорті Потемкина об тім, шчо Суворов узьав Ізмаїл проти приказу головнокомандујушчого.

Маю до Вас просьбу; одішліть посилајемі рукописі в ред. К. Старини, — в пакеті закритім. На се посилају Вам 1 рубль, котриј вже років з 5 лежить у мене в портфеллі.

Кому Ви сдали тој куферчик з дамськими річами, шчо дала Вам жінка? Тепер уже пропускајуть такі речі в Билграду без дезінфекції, — і в Відень појіхав кузен Шішманова, котриј мусить узьати куферчик. Ја дав јому до Вас картку, та бојусь, шчо јак *Dienstmann* Вас спита і дістане відповідь, шчо вијіхав, — то тим і вдовільнитьсясьа, — і куферчик не пријде до свѣт і т. д. Јак сему запомочи?

Веселих Вам свѣт з сімјеју. —

Ваш М. Др — в.

Чи не могли б Ви мені посилати *NN Kur. Lw.* з цікавими даними про еміграцію і *Kulturkampf*. —

А шчо ж Ви мені не шлете мого екземпљара статті Арабажина про Галичину? Не по правді Ви з П-ком поступили, шчо задержали, — а шче ј доси не шлете.

Напишіть, б. л., кому Ви посилали в Россіју Чуд. Д., і пришліть мені 5 екз. комплекту Австро руских споминів. — По мојому треба всі наші виданьња посилать в Петерб. в Имп. Публ. Библ., — в Библ. Имп. Ак. Наук і в усі університетські бібліотеки а також в ред. В. Европы. —

Поки Ви ві Львові, — зайдіть у ред. Зорі і візьміть у неї моју статтьу *Интерес укр. літератури*, — та напишіть мені, чи варта вона чого.

Рік 1893.

241. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

14/1 93.

Вельми Шановний Добродію!

Дуже жаль, шчо Ваш свояк вернув з Відня без нічого. Відійздячи, я по ручив своїй хозьайці, шчо би видала пакет тому, хто прийде з Софії і скаже

що пакет є власність der M-me Dragomanowa. Одержавши Ваш лист у Львові, я тогож дня ще раз написав до хозяйки те саме, та бачу, що надармо. Що його тепер робити? Я сими днями йїду до Відня і готов зробити все, що скажете.

Лист отсей я розпочав писати перед двома тижнями, та приїзд кївської землячки, котра гостила у нас, перервав его скінчене, так що я тільки сьогодні (14/1) кінчу. Про Вашу статю в „Зорі“ я писав Лукичу і одержав від него звістку, що статя єму подобалась, та він, маючи виразне порученє, передав єї виділови Тов. ім. Шевченка, котрий і рішив єї не друкувати і відіслати Вам назад з мотивами того рішення. Смерть Целевича спізнала висилку, а ще більше лїнь секретаря Коцовського, котрий має устїлізувати ті мотиви. Лукуч обїцяв налягти на те, щоб статя і мотиви висланї були Вам як найскорше. Значить, — одержати статю Ви, сли Коцовський, з котрим я тепер не видаюся, не згодиться віддати єї прямо міні.

Що буде з статєю для англїйського журналу, я ще й сам не знаю. В усякім разї деякий матеріал для неї я візьму з собою до Відня; тут я не міг нічого робити.

Сербської виписки я потребував би як навшвидше, бо вона ввійде, як знаєте, в мою дисертацію, до котрої я думаю засїсти зараз у Відні. Я бажав би до великодних ферїй віддати дисертацію і здати перше рїгорозум з філософїї. Коли Ви досї не одержали виписки, то будьте ласкаві в своїому листї подати міні адрес Новаковича, а я обернусь до него сам. Розправи „Die älteste kirchliche Recension“ я нїде не можу знайти. За виписки з G. Paris спасибі, — друге виданє его книги є у мене. Далеко повнїйша бібліографія є у Крумбахера „Історія візантїйської літератури“. Представте собі скандал: у Всеобщей історїї літератури Корша-Кирпичникова д. Кирп. навіть не згадав про сей роман, так само, як забуто там про літературу новоперсїдську з такими велитнями, як Фїрдусі, Сааді, Гафез і др.

Сьогодні у мене добрий день; можна сказати, чудо сталося. Комісія, зложена переважно з народовцїв, признала мені третю премїю за драму з народного житя „Украдене щастє“. Премія — 200 гульд. — приходить міні тепер дуже в пору, бо довги друкарські і книгарські тиснуть, а при тїм на два місяці треба буде знов лишитися без заробїтку. Я тепер у Львові працював в „Kurj. Lw.“ і заробив около 100 гульд. Кїлька моїх нових статей, поміщених в Kurj. Lw., посилаю Вам для того, що вони викликали певне невдоволенє і в Коломиї (у Павлика) і в Відні (у Левїцького). П-к невдоволений тим, що я по троха взяв в оборону попів супроти намістника, а чим невдоволений Левїцький, я й сам не знаю. А по моему ми маємо право бути з него невдоволеним, бо реферуючи у Відні справу цїркуляра намістницького, він не тільки грубими і нецензурними словами вилаяв намістника (се зрештою не грїх), але іменем радїкальної партїї зсолідарїзувався з попами, заговорив о духовїй єдності попів з народом, котру б то думає розбити намістник.

До сего листа прилучую лист панночки, написаний перед відїїздом єї в Кїїв. Статї Вашї в К. Стар. вислав тогож дня по одержаню. Статя про

упадок нар. пісень прекрасна. Ми ту з жінкою сумнівалися, чи схоче Житецький помістити другу Вашу замітку проти его разглагольствіям о думках. А Ваші давні тексти дум друкуються! Страх яка заманчива тема, порушена Житецьким, про генезіс, мотиви, техніку, авторів і розширене дум козацьких, та власне робота Житецького показує, як тяжко справитись з сею задачею і як обережливо треба до неї братися. Тут по моєму Потебня вказав вірну дорогу: треба брати одну думу за другою і аналізувати її, а тільки при кінці зводити здобутки і доходити до якихось ширших висновків. У Житецького при всій вірності поодиноких заміток я бачу страшенну безсистемність і коншалансію в трактуванню річі і неясність остаточних цілей дослідів. Особливо жалко міні зробилося, прочитавши его главу о інтермедіях.

Сидячи у Львові, прочитав з половиною книжечки Верна *Etudes Bibliques* і почав по троха освоюватись з его теорією,

Чи дістали Ви перший том Наукових Записок Тов ім. Шевченка? Отелвся в нім Рильський широкою статьею про економію політичну, та такою тяжкою, претенсіональною (хоче, бачте, подати деякі поправки до теорій західно-європейських економістів, в тім числі й Маркса), що я не знаю, для кого саме вона написана. Я й не думав ніколи що Рильський такий економіст. В статі его зрозумів властиво тільки *praeliminaria* і побачив в них досить гороху з капустою, а про дальші спеціальности не берусь судити. Кандидат на катедру руської історії у Львові, Грушевський, переповів (закрившись псевдонімом) головну главу із своєї книжки про історію Київської землі, а Кониський „вистежив“ деякі деталі про дитячі літа Шевченка. З Галичан показав себе один Колесса (студент, радикал) статью про вплив українських пісень на Залеского. Ось Вам і весь зміст томика.

З романом своїм усе ще не можу дійти до ладу. Витлоух прочитав его в оден вечір і виразився, що се найлучша річ з усіх моїх писань, ему звісних. Згодився друкувати в *Kurj. Lw.*, та от ніяк не найду місця для него в Варшаві, відки головно можна надіятися якогось людяного гонорара. На російське перекласти нам з жінкою не удалось, — часу не було. На німецьке перекладе тут одна пані, та де я здужаю его приткнути, святий знає.

Індійську легенду згодився друкувати Лукич у Зорі, та тільки десь аж в марті або апрілі.

Одержавши премію за драму с нар. житя, я почув охоту після докторату взятися за одну драматичну роботу, на котру у мене здавна велика охота, та хочу отсе порадитися з Вами. Що би Ви сказали на мій план, написати драматичну трілогію про Хмельницького? О кілька я думав про сю справу, виходилоб ось що:

Перша драма: *Жовті Води*. Показати стан суспільности на Україні в 1647 р. — шляхти¹⁾, міщан, селян, жидів, козацтва; показати, як шляхта сильна, певна свого панування, бутна, міщанство заняте наживою і спорами релігійними — і ніхто не думає про можливість катастрофи; показати грунт,

¹⁾ В рукоп. шляхту.

підготоване і вибух тої катастрофи, котра змітає з лиця землі і шляхту, і жидів і міщанських ріжновірців.

Друга драма: Берестечко. В рамках образа тої битви, що була важким крізісом в історії козацтва, показати стан і взаємодійство тих сил суспільних, що були тоді на Україні. Про сю драму я ще найменше думав.

Драма третя: Смерть Богдана; тут інтересниі аналіз моментів політичних і психологічних.

Яко четверте огниво до сеї трілогії я думав би з часом долучити драму Іван Богун, де показано би конець того чоловіка, що весь вік був непримиримим ворогом польської шляхти, а під конець житя стрібував увійти з нею в компроміс на те тільки, щоб швидко переконатися, що зробив велику помилку, і щоб, поправляючи ту помилку, наложити головою.

Чую дуже добре, яка се величезна задача і кілько трудности тут спеціально для драматурга, щоб зробити справді драму, т. є. одноціле, органічне дієство, а не ряд сцен, заповнених політичними тірадами. Та з другого боку чую, що драма така малаб деякий сучасний інтерес і що річ підхоплена з відповідного боку дати може доброму драматичному писателеви широке поле до показання своєї сили. Чи я можу бути таким писателем? Не знаю, та все таки *in magnis tentasse sat est*. Здоровля Вас щиро. Ваш

Ів. Франко.

P. S. Адрес мій у Відні тойже, що був уперед: Wien, I, Wipplingerstrasse 26 1 Stiege 4 Stock Thür 29.

Чи Ви вислали міні Коскена? Коли ні, то будьте ласкаві поспішитись з висилкою.

Вашій Пані Добродійці обое з жінкою шлемо низенький поклін, а всій Вашій сімїі наші хоч спізнені, та щирі бажаня новорічні, а Вам поперед усього доброго здоровля.

Ваш Ів. Фран.

Жадані екземпл. Споминів, а також том словаря з статьею Арабажіна вислано Вам. Чи дістали? Чудацькі думки ідуть слабо. В Россію вислано не більш 5—6 примірників. Крім Буділ. також Кулішу.

252. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

10 Янв. 93. Улица Денкоглу София.

Дорогіј друже.

Насилу діждавсья Вашого листу. І Ви не поспішались його писати, та ј боги насипали стілько снігу в Угоршчині ј тут, шчо ми 5 день не бачили пошти.

Одповіді Вам по порьядку матерії у Вашому листі. Інструкції Ви дали Вашій хазьаїї у Відні про куферчик дамськиј премудрі, — та тільки на лихо не звістили про них нас. Вијшла проста річ: пријшов *Dienstmann* з листом моїм до Вас, — јего і одправили! Тепер буду ждати, поки получу од Вас звістку, шчо Ви в Відні, — тоді напишу, шчо робити в цїї справі. Тоді ж вишльу ј *Cosquin*, котриј насилу добравсья до нас купно з другими парижськими книгами.

Статью з ред. Зорі, б. л., видеріть, — а то ја не дуже на них покладаюсь. При случаї спитајте В. Лук., чи дїстав він недавно послану мою брошуру „Забелѣжки“ і пр. і чи дїставав і попередні подібні брошури і чому він не вдостоюје звістити про них в бібліографії, коли вони не менше тичатьсьа України, ніж багато других книг, про котрі Зоря звіщаје?

Сербських виписок раджу тепер добиватись самим, з Відня, а то при теперішній катавасії та чорних кабінетах наврѣд ја добюсь чого небудь звідсі. — На шчо Ви пишете: *die erste kirchliche Recension*, коли ја написав Вам заголовок: *Braunholtz — Die erste nichtchristliche Parabel des V. und J. (Halle, 1884)*.

З преміјеју поздоровљају. Тільки хто ж получив перші дві?

Книжки од Вас получив, — а газет шче не мају. Случајно мав одну Вашу статејку з зашчитоју попів і трохи здивувавсьа. Свою думку про це ја сказав у статејці, котру П-к хоче надруковати в 1 Ч. Нар. Про Ваші будущі драми поки шчо боюсь говорити, бо власне програмів драм шче не бачу, а тільки загальні характеристики моментів.

Записок Тов. Ш. не бачив. Хто б мені їх прислав прокльатому? Писав мені про них Вовк з Парижа, бо він маје фавор у Львові, куди јего навіть кликали в часи угоди, коли мені В. писав угодовські листи, під впливом „откровеніј“, які јему робив А-ч з Відня.

Коли Ваш роман буде печататись в К. Lw., то звеліть мені висилати NN.

Араб. статеју получив. Гарненька, хоч не без помилок. Не думају, шчоб вона мала дуже великиј вплив у Россії, бо дуже коротка. Та все добре.

Јак буде час, то прочитајте *Vernes — Du prétendu polytheisme des hébreux*. Там јаснішчі јего думки і мусить бути багато вірного, — хоч в спеціально рел. части він загарьачивсьа: політеїзм усе таки видно в Біблії. — Але католикам радити з Верна нічого.

Поньатно, шчо Чуд. Д. розходятьсьа мало. В Галичині всі, кому вони інтересні, вже читали в Нар., а до Россії јім добратись трудно, — та ј мало там про них звісно. Кому Ви послали јіх? Ја першого имені не розібрав. Пипин? А Будил. ја послав шче з Відня. Тепер пошљу „Кіевлянину“. Хај вилаје ј зробить рекламу. Жаль, шчо Слав. Обозр. закривајетьсьа, — а то б і воно вилајало. —

Послав ја на Ваше имја (т. ј. жінки) 2 листи. Один реком., бачу, приј(і)зжа земл. получила, — а другого, певно, ні. Шчо з ним буде?

Ја думају, шчо в Жит. стане великодушја напечатати мою замітку. Мене јего розглаголіја з поводу дум і т. и. просто сердьать. Не ма в него власне *étouffe d' un savant*, а јесть тільки „комонь краснорѣчія“, јак про него казали товаришчі, шче јак ми були студентами. Куди јего тој комонь занесе, туди він і попаде, і через те крутитьсясьа.

Ну, а шчо ж буде тепер з катедроју укр. істор. ві Львові? Ја сумнівајусь, шчоб тепер ляхи вziali кого з Россії.

Ви мені купіть Зап. Тов. Ш., — а ја Вам пришљу гроші у Відень. — В мене зосталось кілька гульденів. — Кланьяјемось Вам і жінці Вашій.

Ваш М. Др — в.

Я пишу Коц., щоб або скорше послав мені статтью, або передав Вам. Коли вія передасть Вам, — то пошліть зараз статтью Павлику, а відповід(ь) Ком. Т. Ш. мені. —

253. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

16/28 Яан. 93. Улиця Денкоглу, София.

Дорогий друже.

Думаю, шчо Ви вже в Відні, і пишу Вам на скоро з поводу звістки, шчо Ви послали П-ку статтью „Попівство і цивілізація“. Дльа дипломатичної точности випишу слова П-ка: „Фр. прислав у Народ полемику зо мноју п. з. „Попівство і цивілізація“, досить льуту. Я відповідаю коротенько і, по змосі, супокійно“. — Ціль теперішнього мого листу: попросити Вас іще раз передумати сьу справу, раніше, ніж печатати Вашу статтью. Коли вона написана в духу тієї статежки, котру ја читав у Курј. Lw. (Вашої посилки ја не получив), то мені здаєсь, шчо Ви в ніј висказуєте не сталу своју думку, а „увлеклись“ полемикою по переду против намістника, а далі проти П-ка. Думаю так, споминаючи те, шчо Ви мені писали, посилаючи для В. Слова статтью: Яким культ. елементом суть гал. попи? при чому в листі писали, шчо гал. п. — просто смітьтѣа. Подібне говорили Ви не раз і після я навіть недавно в Відні. Ја бојусь, шчо теперішня полемика Ваша не була Вам же на перешкоді і шчо Ви самі не пожаліли, шчо написали жеї, як це було не раз з Вами, коли Ви давали волю своїм хвилевим „увлеченіям“, а надто полемичним. Через те ја прошу Вас, передумајте шче раз справу — і, звісно, коли зостанетесь на тому, шчоб Вашу статтью печатати, то напишіть про це П-ку.

Дуже жалко в загалі, шчо між Вами і П-ком вијшла віјна. Позајак почасти до сего причеплено і мене, — то ја мушу сказати і своје слово. П-к ніколи не переносив до мене „дрягів“ про свої відносини з Вами, — і Ви можете пригадати, шчо ја ніколи не писав Вам про такі „дряги“. П-к писав мені про ход справ громадських, котрі ја мушу знати, шчоб моја працьа не була основана на вітрі. Так напр. він мені написав про вступ. Ок. до клубу Р-ка, при чому написав шчо Ок. оправдуєсьа тим, шчо і Ви јему те порадили. Ја і по сеј день не знају, чи правду сказав Ок., — а тільки написав Вам, шчо думаю про помил(к)у Ок. Ви мені одповіли, — шчо і добре вијшло, шчо Ок. одчипивсьа од Вашої партії (з богом, Парасьу). Одно з двох: або Ви не радили нічого Ок., або передумали і в такім разі добре вијшло, шчо П-к вдержав прапор чистим і не пішов за Ок. То јему треба подьакувати і узвати сеј случај за примір. шчоб і в других уважніше поводитись. Коли правда, шчо всі теперішні „устої“ гал.-австр. життьѣа гнилі і шчо одна надія на просвіту і організацію народа, то П-к робить велику прислугу тим, шчо консеквентно держить себе непримиримим. Це може сердити того і другого, — в тім числі і иноді Вас, — але, розваживши, треба ж сказати, шчо П-к правіј, по кр. мірі стоїть на дорозі, на котріј најменше може бути помилок. А всего менше резонно і навіть гуманно того ж самого П-ка бити і винити јего в јаких-то-сь „дрягах“.

Простіть, коли Вам вдасться, шчо ја не в својеї діло мішаюсь. В усьакім разі чистіше буде, коли кожниј з нас скаже одверто своју думку.

Ја писав Вам недавно шче ві Львів. Чи получили лист? —

Ваш М. Др — в.

Дами мої просьять Вас тој куферчик, шчо Вам zostавлено, вислати по зал. дорозі як Frachtgut на адрес Івана Шишманова, Улица Бѣлчевъ, Софія, — оплативши пересилку вперед. Довг зараз вишлесьа.

254. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Відень 28/1 93.

Вельми Шановний Добродію!

Я вже від тижня у Відні, та ходжу мов прибитий: дома дітей лишив хорих, а й жінці мало бракує ¹⁾, шчо за клопотами та безсонницею не заслабнути. До сего додайте фінансові клопоти, котрих не вменшає ждане на премію, фатальна робота над переробкою, а властиво попсованем моєї бідної драми, деякі поправки, які прийшлося робити над романом, і ще деякі дрібні журнальні роботи та поповнюванє матеріалів про Варлаама — ось Вам і все, шчо заповнило мій час за сей тиждень. Ну, та якось я з сим справився і тепер засяду до Варлаама, хоч хотілось би ще перед тим зладити замітку до тексту моєї рукописної легенди про „Соломона, иже закопа бѣсы въ одной дельвѣ“. Чи Вам не звісні жерела тої легенди? У Веселовського, здається нема про се нічого. О скілько тямлю, демон замкнутий в залізній скрині (Соломоном?) приходить в Тисячи і одній ночі. Чи є де єї критичне виданє з покажчиком? Є й людюві оповіданя про те, як чорта, смерть і т. і. запирали в скриню, в дерево, в кість (Wisła). В мойій легенді чортів викоупе і випускає син Соломона — Ірод за порадою найстаршого чорта, одинокого, шчо лишився був незакопаний.

Браунгольца читав, — гарна праця, тільки не для моєї теми, се про три скриньчки (Шекспіра Купець Венецький). До Лукича напишу про Ваші болгарської статі, — та у него чудні погляди, а ще тепер він застрашений тим, шчо цензура російська загрозила, шчо заборонить „Зорю“ в Россії, коли там будуть напади на рос. адміністрацію і т. і. — і Лукич переминівся в такого строгого цензора, шчо з моєї преневинної статі в н. 1. викинув цілу середину (про початки і зріст українофільства в Харкові і в Кііві) і масу деталів попереминяв.

З преміями Виділу краевого вийшла невеличка історія. Першу одержала Наталя Кибальчич з Полтави, шчо підписуєся „Наталка Полтавка“, — вона дебютувала в „Дзвінку“ і мабуть у Зорі, — не знаю єї близше. Другу дістав Писанецький, артист драматичний, також з рос. України. Деякі народовці (Савчак, мабуть Огоновський і Коцовський) горячо промовляли против преміюваня моєї драми, та переважили Поляки, котрі були за тим, шчо преміювати хоч одну галицку річ. А тепер показалося, шчо преміювана на другім

¹⁾ В рукоп. бракує.

місці драма Писанецького є перекладом чи переробкою дуже близькою одної з драм пок. Островського.

Що буде з Вашим листом до Кіян, — не знаю. Панночка не дожидалась его і поїхала. Та може буде okazія, то й передамо. Він лишився у Львові.

Про катедру укр. історії у Львові нічого не звісно. Та можливий і ще один скандал, а іменно ось який. Не задовго кінчиться служба Огоновського і ему прийдеся іти на пенсію, а хто буде его наслідником, сего і вгадати тяжко. Одинокий Русин, про котрого моглаб бути мова, — Стоцкий, та він своїми остатніми роботами достаточо таки компромітує свій науковий авторитет, і о кілько можу судити, доки Ягіч у Відні, він навіть ординаріусом не буде, NB, коли не проявить себе якими справді науковими працями. Отжеж при кінці минушого року нікий д. Третяк, Поляк, з України родом, автор кількох праць по історії польської літератури (з них одній „Mickiewicz w Kownie i w Wilnie“, виказували плягіати) написав брошурку по руски про „Вплив Міцкевича на Шевченка“ і видрукував єї в Кракові pro venia legendi укр. язика і літератури на краківськїм університеті. Ось Вам і кандидат в наслідники Огоновського, котрий звиш 20 літ учив, а нікого нічому не вивчив. А погім Русини будуть жалуватися на „гнет“ і „удар“.

„Записки“ Тов. Шевч. жінка повинна вислати Вам на днях, як також газети, котрих я за зборами до Відня не вспів скомплетувати. До ¹⁾ своєї „оборони“ попів в „Kurj. Lw.“ я дав невеличке вияснене до „Народа“ і надіюсь, що П-к видрукує его. Коли Ви схочете докладно прочитати цілу мою статю, де я між иншим говорю й про глупий протест перемиських попів, то думаю, що згодиться зо мною. Замітку Вашу в 1 н-рі „Народа“ читав, але мушу в значній частині признати рацію П-кови, котрий каже, що відділ церкви від держави у нас справи церковної не то не полагодишь, а противно, ще єї погіршить, т. зн., піддасть наше духовенство безоглядно під власть Риму. Коли доси Рим не осмілюєсь цілковито окатоличити нашої церкви, завести целібат, віддати інституції церковній в руки Єзуїтів і т. і., так се головно тому, що в Відні бачуть, що се булоб „неполітично“. Говорити о якійсь автономії руської церкви, як се говорять народовці, сьогодні пуста байка, — се Ви найлучше знаєте. А в кінці требаж про praeterito признати попівству нашому деякі заслуги, бодай нпр. в порівнаню з сусідним ему попівством польським: сяк чи так, а грало воно у нас більше як пів столітя роль одинокого представника інтелігенції, сяк чи так робило що небудь, і я переконаний, що ще й тепер наглий зворот усеї маси попівства до попівської кастовости, до клерикалізму і ультрамонтанства (а до сего поведе целібат) ослабить інтелігентні сили Русинів. Отсю думку висказав я в „Kurj.“ Звісно. pro futuro можна спорити, чи буде так чи сяк, та я в такий спір не хочу вдаватися. А з боку П-ка видаєсь міні все таки нетактовним викликувати із за того призрак розлому в партії, не трібувавши навіть порозумітися.

Перечитую тепер рочники „Romania“ і роблю з них виписки. Гарний журнал, та яку широчезну перспективу великої, довговікової літературної

¹⁾ В рукоп. Що.

праці відслонює він! Страшно робиться, коли подумаєш об тім, щоб обгорнути, опанувати хоч один відділ того широкого поля. А як воно манить! Як бажалось би нпр. опанувати хоч би таке поле, як „народні“ епопеї, починаючи з Іліади чи, коли хочете, з Іздубара, а кінчаючи хоч би нашими та сербськими юнацькими думами! Яка масса інтересних фактів та уваг про тисячні явища життя культурного та соціального, про творчість і психологію має та одиниць, про метод і історію критичних поглядів. Та куди нам куцим за такими зайцями гнатися! Я й тепер уже мало що не тяжким гріхом вважаю те, що сиджу в Відні та читаю *Romani-ю* в часі, коли моя бідна жінка мучиться з хорими дітьми і ночі не спить і в день увесь час на ногах, а сама виглядає тільки як тїнь людини!

Та досить тої меланхолії! У Вас мабуть і своєї досить, а надто лист не повинен бути беллетристикою; тільки в романі можна давати волю своїм чуттям і турботам. Нетерпливо дожидаю Коскена; з університетської бібліотеки его визичено, так що я доси не дістав его до рук. За то від *Щербатцко* дістав статю *Ольденбурга* про перську редакцію.

До *Новаковича* напишу на днях. Віднайшов ще один текст інтересуючого мене варьянту параболи в *Перемишлі*, та видобути відтам що небудь усе одно, як вовкови з горла. *Цеглінський*, до котрого я обернувся, обіцяв вправді, та коли то се буде!

Отсе ззяпав кілька паперу! Пора кінчити. Поздоровляю Вас сердечно і кланяюсь низенько Вашій *ВПов. Пані Добродійці*, котру прошу дуже перепросити за неприємність, якої наробив з пакетом. Можеб по просту вислати Вам его по поchtі? Жду інструкції.

Ваш Іван Франко.

Wien I. Wipplingerstrasse 26. I St. 4 St. Thür 29.

255. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

20 Ян. 1 Фебр. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогий друже.

Вчора в вечері получив Ваш лист. Дуже жалкују, шчо доля так скубе Вас на здоровљу Вашої сімї. Мені теж саме в ці дні досталось дві нових скубки: 1) напав мене страшенній кашель, кажуть, через те, шчо ја забагато їм мого јодістого лікарства, — а без него моја аорта бунтујесьа!! До того Рада заболіла; певно простудилась на скобзалці. Кажуть: анемічна, нехај більше буде на повітрі, — а на повітрі простудилась!! Крути-верти!... Добре, шчо сьогодні читају остатнью лекцію перед семестр. екзаміном, і потім вакаціјама в 2 тижні (1 — 15 Фебр.). А Рада сьогодні встаје з постілі.—

Біда нам з попами! Ја бојусь, шчоб Вам не подумалось шчо ја так чи сьак хочу в Вас одньати слово. Але завважте, шчо рік тому назад Ви в *Народі ж*, — з поводу Собору епископів казали, шчо целібат дља народу вијде вигіднішче. Це показује між инчим, шчо справа страшно нејасна, — а надто в будушчому! Проти П-ка (котрого замітки ја впрочім не читав, — бо не получив *Народа*) ја могу сказати, — шчо полатинити церков і Відень хоче, або може хотіти, — і тепер жеї латиньать, — а поділ ц. і держ. все рівно пријде,

і коли він буде вкупі з передачею церковного маїна громадам (як цього треба програма радикалів), то громадам вільніше буде латинитись, — рутенитись, — і повертати до штунди. — В усякім разі нам треба вести своєю лінією, — а не плутатись серед намістників і попів. А поки бачу, Народ більше до намістника підходить, — а Ви до попів. Шчо роблять „віденці“, не знају, бо ледви з листу П-ка дістав натяк, шчо в Відні було якесь віче, — а яке, шчо говорено і т. д., не знају. Не знају, кого ј попросити, шчо б мені написали, — а тим часом, коли доля на мене склала посередництво між галич. і укра(ї)нцями, то треба б мені більше знати, ніж ја знају.

Моја рада, — зоставте Соломона і кінчіть Варлаама. Соломон не втече. Памјатајесья, в Веселовск. јесть про Вашу легенду, — а коли ні, то гляньте в јего жидівські джерела Tendlau і т. и. В 1001 ночі ја памјатају генія в сосуді, — та, здајесья, без Соломона. Ја в Женеві державсья перекладу Lane — The Arabian Nights здајесья, з index'ом. А порівнячних коментаріјів ја не памјатају. Тепер вијшов якийсь англ. переклад 1001 ночі, — та може то тој же Lane, тільки багато картинок, бо дуже дорогі. Ја мају собі не мудріј франц. переклад, — куди ј гляну, — а Ви в Відні, певно, доставите бреславського Habicht.

Спочувају Вашим замислам і фантазіям, котрі навіваје Romania, — та не раджу дуже роскидатись. Поставте собі за ціль обробити кілька наших національних сюжетів інтернаціональним способом, — то з того вијде колись і интернац. робота і користь. Так власне робить і Gaston Paris і Веселов. і др.

В загалі як би моја воля, то ја б шчо небудь зробив Вам, шчо б Ви менше роскидались. І так доля Вас примушује досить роскидатись, працюючи то дльа хліба, то дльа партіі. Конденсујте себе хоч в науці, — тим паче, шчо в Вас шче не видно, — простіть, — того, шчо фр. звуть une methode serrée. Мені иноді дуже жалко читати напр. Ваші рецензіі на мої праці, — як Ви кидајете оснівне, женетесь за побічним, зводите до купи ріжне і т. и. Мені один читатель Народу на 1/2 фольклорист, казав, шчо Фр-ко показујесья ученостью; — то не правда, але може мати такиј вид через брак методу.

Не беріть мені за эле цих усіх слов. Ја Вас лублю, як брата, і бажав би Вам најліпшого дльа Вас і дльа праці ј слави Вашої.

Ваш М. Др.

256. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Wien I. Wipplingerstr. 26. 1 St. 4 St. 29 Thür.

10/II 93.

Вельми Шановний Добродію!

Даруйте, шчо так опізнився з відповідю на Ваші два листи і шчо й тепер не відповім на них так докладно, як би того бажалося. Я дуже занятий і до того стурбований хоробою дітей, про шчо пише жінка.

З моєю заміткою в Народі вийшло не зовсім добре. Зараз по одержаню Вашого листа ја написав був П-кови кореспондентку, в котрій просив

его не друкувати моєї замітки, — показалося, що вже було за пізно. Я не розумію, чому се П-к перед тим не звернувся до мене самого з увагою, що ліпше б не друкувати тої замітки, на котру я зовсім не клав великої ваги і котру був би абсолютно цюфнув, як би був знав его немудру примітку, де говорячи Вашими словами, „набормотано“ ні се ні те, а між іншим сказано і про „математичну точність“ доказу в „Читальнях“, що попи en masse нічого не робили, хоч для тої „математичної точности“ треба було хоч почислити ті парафіяльні і „трівіальні“ школи, що поза заводжені були руськими попами в Галичині, почавши від 1818 до 1868 року.

Звісно, я на ніякім клерикалізмі не стою і здається, хто як хто, а Ви не повинні б мене о те підозрівати, знаючи мої думки в тім погляді. Теперішній спор між мною і П-ком по мойому зовсім не принципіальний, бо в принципах, в антиклерикалізмі, ми оба в повні годимося, а більше суперечка о тактичну подробицю. Роздувати таку дрібницю до розміру якогось розколу в партії, як се по троха робить П-к, значить шкодити партії і силоміць творити в ній розкол. Тільки не треба при кождім троха відміннім вираженю підозрівати лютість, а то й злу волю або якусь інтригу.

Не знаю, чи Ваші Дами дістали вже пакет, котрий я вислав отсе тиждень тому яко „Getragene Kleidungsstücke“ вартости 50 г. Боюсь, щоб не наробив там якого клопоту при цілі, бо я на ділі не знаю, що там у пакеті лежить і що воно варто. Прошу Вас, напишіть міні, як ся справа скінчилася, чи все дішло благополучно. За посилку я заплатив Summa summatim 4 гульдени — з того наполеона, що Ви міні лишили. Я тоді словаря не купив, аж тепер по повороті зі Львова. Словар коштує 6.50, за напол. я дістав 9.50, значить, Ви винні міні ще 1 гульдена. Словар вишлю Вам, скоро зажадаєте, — тепер троха его сам переглядав, а думав передати Щербацким, котрий в марті вибираєся до Венеції, а відтам думає морем поплисти до Бургаса і загостити до Вас, та коли Вам его швидше треба, то напишіть, а я зараз вишлю. При нагоді прошу дуже прислати міні Коскена, — тут в університеті его нема, а з Hofbibliothek хтось визичив, і ніяк не дійду до того, щоб прочитати его статю про Варлаама.

Колиб там Вам зі Львова прислали 12-й н-р Зорі за той рік, то будьте ласкаві відіслати его на адрес моєї жінки; зайшла ідіотична помилка в експедиції, і н-р, призначений для мене, мабуть вислали Вам перед 2—3 тижнями. Звістить, чи прийшов і що Ви з ним зробили?

Поздоровляю Вас щиро і кланяюсь ВП. Добродійці.

Ваш Ів. Франко.

257. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

2/14 Фебр. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогіј друже.

Учора дістав Ваш лист, а сьогодні N 3 Народа, — і хоч плач! З Вашого листу і з одповіді П-ку видно, шчо Ви такі „льуті“ на П-ка. Остатнє замітив і Шишм., итајучи Вашу замітку в 2 N Народа. Він не знав нічого

преліментарного, — а просто читав, як најдалекшиј од індивідуумів чоловік, і спитав мене: шчо таке? Фр. з П-ком посварились. Воля Ваша, — а в кількох місцях тон роздразнениј! Тепер абсолютно безтактна одповід(ь) П-ка в З N Народа мусить підлити масла — і мені, котриј попавсь у середину, — застаєсья тільки плакати не тільки через те, шчо пријателі мої бјутьсья, а через те, шчо діло псуєсья! Як мені вмотити Вас обох жаліти один одного і не знају! В справі того, шчо ја обернувсья до Вас з поводу Вашојі статейки, ја страшенно бојусь, шчо на Вас робить вражіньня, буцім то П-к жалієсья мені на Вас. На ділі ми з П-ком давно звикли один одному все писати, може, шчо ј не треба, — не мов думајучи вслух. Мені показалось, шчо ліпше буде спинити полемику між своїми з за справи побічнојі (інакше ја б бажав, шчоб усе вијшло на верх: напр. ја б радив помістити статью Бу(д)з., котру тепер П-к одкинув), — ја Вам і написав, — а вијшла шкода! А тепер уже не знају, шчо ј вијде. Можу тільки молити: бијтєсь, коли вже треба, та не забувајте, шчо нам обох Вас жаль, коли вже Вам чомусь не жаль один другого. Ја думају, шчо тут винні в обох нерви, котрі самі виходьять з гірких обставин обох Вас, — і так виходить, шчо Ви, замісь жаліти один одного тим більше — бјетєсь!

Ніякого N 12-го Зорі 1892 р. мені не прислали. У них страшенниј безпорядок в експедиціі. Мені напр. не дослали багато N-рів за 1892 р., в тім числі N 23 з інтересною ст. Нем а гроше ј, котра каже дешчо з того, шчо ја казав у конфіскованіј статьті. — Шчо мені робити? Ја писав навіть Коц., просив јего скорше, або прислати статьтју, або передати Вам. Не вже ж він зничтожив моју роботу?

Вашојі посилки шче не получили.

Коскена посилају, — а вхупі ј Зап. Тов. ім Ш-ка. Ваш екземпляр ја пописав замітками, — а цей получив не давно зі Львова з печаткою Товар. Друкарні. Чи це Ваша жінка замовила, чи друкарня удостојіла?

Жидівшчину ја залишив. Абсолютно ніколи. А Шчерб. радиј буду бачити з лексиконом, і без него, — та мало надіјусь, шчоб він добравсья до нас такоју довгоју дорогоју. Поки шчо дуже јему кланьајусь.

Зараз мені принесли од Тов. ім. Ш-ка новиј статут і вмісті просьбу вступити в члени. Не знају, шчо робити. Одмовити, — скажуть народовці: бач, прохали, сам не зхотів, — а пристати: противниј Барв., — та ј Вас і П-ка вони не пријняли. — Напишть мені, як це сталось: хто Вас предложив у члени, хто не пустив, шчо було говорено на заг. зборах Тов-ства і т. д. Ја надумавсь так зробити: поступљу тепер у члени і на заг. збори подам записку про потребу безпартійности Товар. і т. и., — новому виділу предложу в члени Вас і П-ка; коли одкинуть¹⁾, вијду з Товариства. Треба знати Вашу думку скорше, бо 26 Фебр. не далеко.

Ваш. М. Др-в.

Напишть мені адрес Щерб.

Получив листи з Галичини. Виходить віјна між Коломійцями ј Будз. і братієју. Біда. По мојому обоје боків винні: Кол. тим, шчо поцілувались

¹⁾ В рукоп. одкунуть.

з намістником, — а віденці тим, шчо за попів дуже стали, — но, конечно, коломідці цілком праві, коли не хвальють танців Будз. і бр. з Марковим та з віденськими москвофілами і всієї політики „тактичного вбиванья клинів“ (між попами і єпископами, ріжними народовцями і москалефілами з забуваньям принципів. Я в загалі не дају багато ваги цій віјні, — аби Народ вдержавсья, — а держитьсья він більше з Россії, ніж з Австрії, — і в Россії більше приносить користи (як бачу по листам). В Австрії ж головне діло — мужики, т. ј. Хлібороб. Сам ја, зо взгляду на Россію, мольу П-ка ј Вас тільки об однім, — робіть, шчо знајете, — та тільки заставајетесь об оје при Народі, — а то і ја подам в одставку — по безсильности!

Дајте мені адрес Јаросевича. —

258. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Лист Ваш дістав і здивувавсья, що Ви й досі не одержали пакета. Міні тоді ворожили на залізниці, що воно буде йти з 14 днів, та я не хотів вірити. Аж воно вже трохи не місяць! Звістить, будьте ласкаві, чи прийшло, а то я піду і буду реклямувати.

Народа Н. З. дістав майже рівночасно з Вашим листом. По що власиво П-к написав міні переписку, я не знаю; аджеж він перед тим уже звістив мене був листом, що моя кореспондентка опізналася і що він не міг викинути моєї замітки. Та я о его „кореспонденцію від ред.“ ані полемізувати ані гніватися не думаю. Я згоджуюсь також з Вами і з П-ком в суді про Виступ віденців і, здаєсь, в такім дусі писав Вам уже давнійше, та тільки знов не розумію, що П-к крім річевої полеміки дразнить йїх такими річами, як „кореспонденція“ Е. Левіцкому і відмова друкувати статю Будзіновського. Заслонюватися тим, що, мовляв, тепер будемо друкувати самі статі про аграрні справи, не випадало, раз тому, що „Народ“ письмо політичне, а не аграрно-економічне, по друге тому, що сам П-к про ніяку аграрну справу нічого писати не буде, а по третє тому, що фрази сеі ужито тільки на те, щоб завязати рот Будз., котрий тепер говорить: „коли П-к із моїх статей друкує тільки те, що відповідає єго цілям і єго поглядам, а не те, що я вважаю найважнійшим, то я ані стрічки більше до Народа не напишу“. Що до себе особисто, то я, звісно, писати до „Народа“ буду і росколу ніякого в партії робити не думаю, та тільки тепер на якийсь час прошу о звільненє від обовязку, поки не скінчу своїх екзаменів.

До Тов. Шевч. я б радив Вам вступити, та тільки без ніяких ультіматумів, принаймі що до моєї особи. Мене не просять вступати, а хоч би й просили, то я не вступлю після торічнього скандалу. Я торік подававсья сам, зложив гроші вкладкові, а тепер не маю охоти повторяти сего експеріменту, бо ануж збори знов не приймуть. Коли Вас просять, значить, міркують, що збори Вас приймуть.

Не знаю про яку війну між Коломийцями і Будз. Вам пишуть. О кілько знаю, Будз. сидить у Відні і ні про яку війну не думає. Хотів писати якісь

спростованя на статю П-ка про зйїзд мужів довіря, та я ему вірадив. Про більше нічого я не чув. До Коломийців він відноситься з повагою і я не розумію, чогоб ему з ними воюватися. Впрочім побачусь з ним і розпитаю.

Щербацкій Вам щиро кланяєся, та прийїхати до Вас мабуть не вспіє. План своєї подорожі він скоротив тільки до Триєсту і Венеції. Адрес его: Wien VIII. Schlösselgasse 15, Thür 10. Про щось хоче Вам писати Ягіч, бо розпитував про Ваш адрес.

Так що міні робити з словником жидівським?

Засилаю Вам і Вашій Сімїй низенький поклін.

19/II 93.

Ів. Франко.

Р. S. Коскена ще не дістав, та прочитав его худу статейку про В. і Іоас в Hofbibl. А виданє саме чудесне!

259. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

3/15 Апр. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогий друже.

Давно не писав Вам. Був хориї. Два місяцья маїже пропало. Од мого јодистого лікарства став у мене катар горла, а до того прискочило щось подібне на інфлюенцу, — та таке було, шчо нікому не хочу: кашель, головоболїє, нудота etc. etc. Сидить навіть не міг, — а серед того всего мусив читати лекції, задихајучись од кашлѣа. Перед паскою трохи полекшало і ја сїв писати запушчені речі. —

А з Вами шчо? Чому таки Ви мені слівцѣа не написали? Ажеж могли догадатись, шчо коли такиј говіркий мовчить, то, значить, не може вже ј јазиком повернути. — Тепер ја власне не знају, куди Вам і писати. Чи Ви в Відні, чи вже вї Львові?

Писав міні П-к, шчо Ви з січовиками задумујете видавати кварталник. Писав також, шчо Чајч. і др., котрих цензура притиснула в Зорі і котрі не радї јти в „Правду“, готові посилати свої повісти ј поезїї в Народ, — так Народ не маје права печатати беллетристику ј поезїї, по декрету св. собору 1891 р. та ј не маје за шчо. Ја вважају декрет собору глупим, та тепер, після того, як собор нічого не робив і не робить длѣа Народу (тај у загалі шчо він робить?), зовсім не обовјазковим. Друге діло *argumentum a resupina!*¹⁾ Ну, а Ваш кварталник јакі маје літературні ј грошеві (засоби)?

З Тов. Шевченка ја скінчив, — написавши, шчо в теперішню хвиљу не можу до него приступити. Головніј резон — президенство Барв. Після проби в Правді і при політіці Барв., хто јего зна, куди вступиш з таким шефом.

Шчо Ви робите цікавого?

Ја написав кілька дрібниць длѣа Народу і V листів на листи Вартового в Буковині, — окрім індивідуальної одповіді, котру послав у саму Буковину. Ред. обішчала напечатати, — та не знају, чи зважитьсьа містити мїј

¹⁾ В рукоп. *resupinae*

терпкиј суд про Нечуја, Кониського і т. и. начальство? В Листах, котрі послали у Народ, — єсть деякі прибавки до Чуд. Дум., — та на біду не маю в мене під рукоју матеріалів. Не міг ја росшукати в своєму книжному хаосі Рилєєва і Історіи Русов.

Ну, поки шчо буваєте здорові.

Кланьајтесь Шчерб., коли Ви обоје шче в Відні.

Ваш М. Др.

Хтось мені прислала зі Львова К. Ст., — котру ја получају своїм порядком з Кијіва на ім'я Шишманова.

Не вже не можна одібрати в Коц. мою статю — Інтерес укр. літератури? Ја писав Коц., — та він „не восхотѣ разумѣти“.

260. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Справді дуже негарно з мого боку, що ја так довго не писав до Вас, хоч і прочував, що Вам мусіло пригодитися щось недоброго. Та раз попавши в вир львівського житя (не політичного, а сімейно-журналістичного), крутишся як муха в окропі і ніколи навіть засісти до кореспонденції. Рано редакція, дома діти кричать і бігають до 10 години ночі, а коли підуть спати, тільки тоді можу засісти до деякої роботи. А тут опять: Вислоух тисне, щоб давати єму рецензії про всякі книжки, котрих ја не маю часу й прочитати, а тут трафилася й ще одна річ: найшовся чоловік, котрий згодився дати наклад на збірку моїх віршів, і міні приходиться на гвалт збирати та перероблювати мої поетичні складаня. Збірник уже друкується під старим титулом „З вершин і низин“ (перше виданє давно вже розпродане), та в обемі в четверо більшим — книжкою в 25 — 28 листів друку. Ја даю туди дещо з друкованого (все те, що було в першій збірці, і ще дещо з газет) і головну масу доси недрукованих віршів, в тім числі також виривки із забракованих Вами „Ботокудів“, котрих ја тепер по довгих літах прочитав і побачив, що вони де в чому мають ще інтерес сучасний, не лиш як документ, і рішився друкувати їх, повикадавши все особисте і все те, що вже й зовсім не стоїть друку. Решта вийшла все таки досить обширна, більш як 120 куплетів, а викинене ја переповідаю прозою. Піде сюди й Гарісчандра, підуть жидівські оповіданя, тюремні сонети і т. і. Доси готових є 6 аркушів і ја поспішаю, щоби перед мойім вийїздом до Відня злагодити хоч 10 аркушів.

У Відні ја скінчив семестр і зробив два colloquia. Дисертація моя ще не докінчена, лишилось з на тиждень роботи, до котрої засяду зараз по повороті до Відня, по чім приймусь за вчине до устних екзаменів, котрі хотів би зробити хоч в іюні або в іюлі. Що далі буде, про се й не думаю.

З початком мая наш львівський адрес тратить свою силу; ми вивітали сю хату. Жінка з дітьми переїзжає на все літо до Нагуевич, ја йду до Відня. Свій віденський адрес пришлю Вам зараз, скоро там напитаю хату.

Статю Вашу „Інтерес галицької літератури“ ја нарешті дістав від Лукича і шлю Вам єї. Перепрашаю за порвані остатні картки: се один із моїх

хлопців в хвили недогляду так зредагував. Статя дуже інтересна, а примітки Коцовського ще інтересніші для характеристики того духа, який віє в кругах „наукового“ Тов. ім. Шевченка. От так люде в імя „строгой“ і „обективної“ науки доходять до того, що щодня до півночи можуть сидіти за картами і пивом, яко одинокою справді „обективною“ забавою. Волю бути неуком!

Про кварталник науковий я писав Вам ще в осени до Парижа і тодіж дописався до того, що нема що й думати про се діло, раз тому, що, як каже Маковей, „нема грошей“, а по друге тому, що й сил у нас не стане, щоби поставити на ноги видане справді вартне. Та в Відні деякі младенци (Лаврівський, Будз., Щурат і др.) заговорили про се видане як про конечну річ для того, що нікуди йім діватися з своїми роботами (у Лавр. є роман, у Щурата переклад Роланда) і ні для кого писати нових. Та все таки розмови про те були теоретичні, поки не прийїхав Байзренко і не висказав горячого бажаня молодой генерації укр. писателів мати таке видане, котре б 1) додавало більше місця справжній науці, 2) друкувалось би без огляду на росс. цензуру. Байзр. обіцяв деяку поміч матеріальну, на котру, звісно, числити не можна. Я задумав було послати жінку в Россію, вже й паспорт добули, та на листи, вислані до Кіива і до Вашой сестри, чи можна йій прийїхати, доси нема ніякої одповіді. Значить, поки що діло кануло в воду. Та може бути, що міні літом явиться можливість бути в Петербурзі, то стрібую балакати з тамошніми людьми. Зрештою на виданнях для наукових праць не булоб поки що хиби: Тов. Шевченка друкує другий том свойого збірника, до котрого я даю свою дисертацію про Варлаама, а отсе перед кількома днями одержав я від Стоцкого лист, в котрім завідомлює мене, що від міністерства ему дадуть 200 гульд. на продовжене „Руської Школи“, в котрій він і запрошує мене писати далі. Хоч який скромний буде обсяг науки, котру даватимуть сі видання, то все таки се моглоби вистарчити. Та для беллетристичной продукції у нас справді місця за мало.

Що до „Народа“, то конгрес справді порішив не друкувати беллетристики, та я думаю, що ухвала ся тепер зовсім не важна. П-к сам порішив, переносючи Народ до Коломиї, не друкувати й ніякой науки (крім політики), і по мойому, при такім малесенькім обемі „Народа“ інакше й не можна.

Що до Тов. Шевч., то я стою при свойій думці — не подаватися в его члени. Не належане до товариства, по мойому, не перепиняє друкувати в збірнику наукові роботи, котрі всеж таки друкуються за українські гроші і читаються ширшим кругом людей, ніж кружок членів тов. Та що Ви скажете про таку евентуальність, колиб збори товариства (по народовецькому звичаю) ухвалили покликати нас або декого з нас в члени без огляду на те, що ми туди не просимось? Про подібну евентуальність щось міні бормотав один з членів, хоч в можливість єї що до Вас і що до мене я не дуже вірю.

Кіевскую Старину я послав Вам з Відня N. 1, а зі Львова № 2 і 3 Коли Ви єї дістаєте через Шішм., то будьте ласкаві відсілати міні назад сі екземпляри — до Відня. Я посилав Вам, зле мабуть зрозумівши якісь слова, написані Вами в листі до панночки.

У Wisli вийшла моя стаття про короля-собаку, — чи дістаєте сей журнал? Не знаю, чи вийшов уже Český lid, де мале бути моя замітка про розцвітаючу палку.

З романом моїм клопіт. Я переслав один текст у Варшаву, де книгар Папроцкий обіцявся его продати якомусь накладцеві. Опісля доставши ¹⁾ і прочитавши роман, написав міні, що ніхто не хоче его купити і що він буде друкувати его сам і дає 75 руб. Я згодився, і він дав его в цензуру — і досі ніякої відомости не маю. В Галичині его буде друкувати Kurj. Lw. N-ри, в котрих він буде друкуватися, скажу вислати Вам.

Отсе розписався! Пора кінчити. Бажаю Вам прийти чим швидше до здоровля. Що Сборник Ваш? Чи ще не вийшов?

Жінка моя кланяєсь Вам. Вашій Впов. сімйі засилаємо шире поздоровленє.

Ваш Ів. Фран.

Львів 21/4 93.

Долучаю лист Науменка.

Р. S. Порадившись с жінкою, не шлю Вам Вашої рукописі, а шлю єї в ред. „Народа“. Думаю, що за се на мене не прогніваєтесь, а у П-ка тепер, при его слабості, оскудніє матеріалів.

І. Ф.

261. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

25 Апр.

Пишу два слова, — бо не знају, де Ви. Головне діло: одішліть скорше Інтерес П-кові. Він пише, шчо не получив, — а його скорше треба. Треба також, шчо не пропали замітки К.

Як будете в Відні, — то получите К. Ст. і Сборник кн. VIII.

Поклін Вашій сімйі.

Ваш М. Др.

Не пам'ятају, чи писав ја Вам, шчо, порадившись з Вами ј П., та роздумавши, ја одповів Тов. ім. Ш-ка, шчо при „теперішніх обставинах“ не можу вступити в його члени. — Під обставинами перше місце — презідія Бав., — при котрій Товариство може опинитись в Ватікані ј де инде. —

262. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Картку Вашу дістав уже в Відні, де я вже мало не від тижня. Статю Вашу вислав П-ку перед відїїздом зі Львова, 8 день тому назад, значить, мусить уже мати єї. Примітки Коц. не пропадуть, бо писані на маргінесах статі. З Тов. Шев. Ви добре зробили, хоч вони може й не стоїли Вашої відповіді. О кілько я міг догадатися з баламутної балаканини секретаря Паньківського, то думаю, що се він сам на власну руку запросив Вас приступити в члени, а збори певне були б Вас не прийняли. Такі річи у нас практикуються, і Ви добре зробили, усунувшись від того concours de scandal.

¹⁾ В рукоп. діста вші.

Я ще не скінчив своєї дисертації. Робота над нею посувається у мене доволі пеняво наперед, а я хотів би ще сего семестру упоратись з устним екзаменом. Не знаю, як воно буде. Працю мою Ягіч хвалив дуже перед одним галицьким послом, професором унів. (Поляком).

Забавна історія вийшла з моєю статейкою про вплив Колляра на Русинів. Я ще не написав її (тай матеріялу зібрав, як кіт наплакав), а вже в Галичанині появилася замітка, що редакційний комітет альманаха дуже нею невдоволений тому, що вона писана фонетикою і т. і. Я вислав спростоване.

Віршів моїх готових уже 11 аркушів друку. Всі мої на селі, в Нагуєвичач, так що до Львова не пишть і не посилайте для мене нічого.

Кланяюсь Вам і Вашій ВП. Добродійці.

Ваш Ів. Франко.

Wien I. Wipplingerstrasse N. 26,
I Stiego 4 Stock Thur 29.

12/5 93.

263. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Що се таке, що від Вас ні слуху ні духу? Не вже Ви знов недужі? Жду, жду з дня на день вістки від Вас, а далі рішився й сам написати Вам отсих пару слів.

Пізнав сьогодні Вашого знайомого Гревса з Петербурга. Він йде на два місяці до Італії, відтак буде в Парижі. Питав про Вас і певно на днях перешле Вам лист від петербурських знайомих. Шкода, що не буду міг з ним довше побалакати, бо він завтра йде.

Вчора у нас був невеличкий коммерс славистів, на котрім були Ягіч, Йіречек, молоді віденські слависти, богато, хорватів, що поприїзжали були на Philologentag, пражці Краль і Полівка, а в кінці явився й Крумбахер, звисний бізантініст. Промов було богато, заставили й мене говорити як екземпляр южноруского народа. Був і Щербацкий, на которого честь говорив Ягіч (по російськи), відзиваючися про Россію з великою сімпатією.

Ви маєте звістку про арести українофілів у Россії (в Харкові, Кііві і др.?) Я сьогодні получив такі звістки з обох боків, в тім числі від Гревса, котрий каже, що в Харкові арестовано Русова з жінкою і декого ще і найдено якісь галицькі виданя. Докладнішого про сю катастрофу нічого поки що не знаю.

Пише міні П-к, що дожидає Старого з Кііва на іюнь. Сумніваюсь, чи удасться йому вийіхати. Мабуть є думка побільшити „Народ“, зробити его тижневником або й щоденним виданем. По мойому (я се й написав П-кови) щоденної газети нам тепер видавати ні для кого і ні по що, а на тижневник можна би зважитися тільки тоді, коли б нам гарантовано було хоч 5000 руб. річної субвенції, і то гарантовано в той спосіб, щоб зложений був у касі капітал (100 — 120 тисяч) ненарушимий, з которого б проценти хоч через кілька літ мусіли йти на видавництво. Тоді можна би було зорганізувати редакцію, при котрій мусів би засісти хтось і з України, можна би було й міні покинути всяку іншу писанину і віддатися „Народови“. Ну, та про се, здається,

нема що й думати, бо таким чином Україна показала би, що є дозріла до політичної акції, а сего ми мабуть не доживемо.

Жду обіцяної Вами посилки (Кіевск. Стар. і Сборника, а поки що шлю Вам дві виписочки, — не знаю, чи вони Вам на що придадуться.

У мене тут нічого нового. Сиджу і переробляю Пипіна історію слав. літератур. Argoros Пипіна. Ви колись обіцяли міні вишукати у себе і прислати Пипіна книжку о русских сказках (Записки II отд. сказавши, що у Вас вона є в двох екземпл. Не прогнівайтеся, коли позволяю собі тепер пригадати Вам сю обіцянку.

Я перед тижнем віддав свою дисертацію і жду терміну, коли міні визначуть сідати до устного екзамену. І жду і боюся.

Поздоровляю Вас щиро і бажаю Вам усього доброго.

Відень 28/5 93.

Ваш Ів. Франко.

I Wipplingerstrasse N. 26. Thür 29.

264. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

7 Юньа 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогий Друже.

Я не занедужав знову, а так багато діл, шчо иноді аж нічого не роблю. — діло діло перебиває, думка думку і иноді мозок не видержує, рука бере Шекспира, або Пушкіна, — та так і виходить, шчо ја „нічого не роблю“, окрім безусловно текучого, — а ј сего не мало і по лекціям, і по „Народу“. До того додајте ј сьурпризи: недавно П-к прислав „Кобзаря“, перепушченого через Огоновшчину, і каже: најскорише напишіть рецензіју, — а оце в суботу пише Герцен з Лозанни: молить написати замісць него статью про јего батька дльа јакогось французського словника, та шче ј скорше і не більше 100 рьадків. Писав 2 дні і написав 200 рьадків, — може, јак би мав 2 тижні, то б і вмiстив у 100.

З посилками книг так само виходить: ја став дуже важкиј на такі справи з того часу, јак не ходжу сам на пошту, а треба прохати других. Постарајусь сими дньами вислати Вам Вашу К. Ст., — а про Сборникъ казав Ш-ву, та сего мало. До мене јшов VIII т. Сб. 3 мiсьаці, то до Вас мусить іти довше.

Од Гр. шче нічого не получив. Дiставши шче перед Вашим листом звістку з Парижа, шчо він јіде в Рим, ја писав јему туди. Думају, шчо він вже получив мiј лист і сими дньами жду от него звістки ј листів петербургських. А Ви все таки од себе пишiть, шчо знајете про арести. Не думају, шчо б се по „нашим“ справам, бо „наші“ стосунки не доходять до Харкова, а Madame Русову, а за неју ј чоловіка не раз арестовували по справам россіјських рад, кружків і по більшiј частині по пустому. Сподiвајусь, шчо ј тепер так буде і шчо по кр. м. Arbeit. пријіде ј подивитсьа накінець на конституціјну Галичину.

Ваші рахунки про 100.000 р. на „Народ“ зовсім фантастичні. Звідки таких грошей ¹⁾ узяти маленьким льудім? „Меценат“ же укр. тепер

¹⁾ В рукоп. таким грошiм.

тільки один і єсть, та і тої заньатиї „Правдою“ (respective А — чем) хоч і не 100.000. Будемо вегетувати, як доси, аж поки не буде в Россїї конституції, — та хоч би вегетувати, щоб не давати людїм зовсім спати та скрізь сон народовствувати. А в Галичині не ма надїї ні на шчо, окрім на мужиків, — та до них треба заходу хоч 5 — 6 душ „інтеллігентних“, — такі тих не набереш!

Та се вже не новинка!

Пипина „Очеркъ ист. р. повѣстей“ Вам не могу прислати, — бо в мене не 2 екз., а 1, та і того знайти годї в хаосі. А пришлю Вам і у подарунок Duplop-Liebrecht, — бо учора получив нове англїєське виданьня, — з рештою не важне. Я набираю дльа Вас книжки з своїх дублікатів і набрав би чималеньку колекцію, як би було кому жеї запакувати і вислати.

Тепер, певно, Ви вже экзаменуєтесь і бачите, шчо чорт зовсім не страшній. Кінчаєте ж швидче. А дисертацію Ви, певно, будете печатати спершу по німецькому.

Писала мені двічі Кобринська. Просе статї дльа жеї сбірки. Я ради і навіть обіщав, — та послі вже получив № 4 Зорі і прочитав дурницю жеї про радикалів. Позаїак вона сама про те заговорила зо мною, то і я її сказав свою думку досить прьамо про чепуховатість і непримістність жеї вибрику. Тепер не знаю, як і бути і не хотів би рвати з нею і противно мені, шчо так вона „убухалась“.

12 Юньа. Одібрав Вам деїакї книги. Всего не знайшов з того, шчо одклав, — бо на тих полках серед фольклору шукав собі дечого Ш. і водворив порьадек. Тепер треба робити пакет, — а се візьме часу. Тим часом, шчо лист не задержувавсьа, — посилаю. Простіть усі мої дурниці. Її богу, сил не ма серед 10 діл, робінзонівщини і непорьадку, та шче і хорому.

Ваш М. Др.

Пишіть скорше про екзамін і т. и. —

Вас мусить розшукати Вульф, доцент мінералогії, котриї пробуде в Відні кілька місьаців. Сам він льудина ординарна: учениї чиновник, рождениї росс. чиновником (дірект. гімн.) в Польщі. Але жінка жеїо симпатична, хоча бльше пташечка, ніж льудина. Добра музикантша. Головне ж приїателька наших приїателів: Гольшт., Гревса і др., — і в неї і через неї можете здібатись з досить інтересними льудьми з Рос., тїпу Шчербацького.

Шч. кланьяюсь. Він може Вас звести з В-ами. Я оце шукаю лист В-ої з адресом, — та не находжу. —

265. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Лист Ваш дуже мене втішив. Не одержуючи від Вас ніякої звістки, я вже почав було непокоїтись за Вас.

Коли буде мій экзамен, я ще й сам не знаю. Жду, коли визначуть термін, а за той час перечитую дещо по тим питанням, з котрих приїдєсь экзаменуватись. Проїшов Пекарського „Наука и литерат. при Петрѣ В.“, Шляпкина Св. Димитрій та ще дещо спеціальне по ческій істор. літ. часів гусітських, а в вільних хвилях упиваюся сербськими пісьнями Вука і перекла-

дую з них, що міні особливо сподобаєсь. Хотів би я поперекладати і з часом видати усі легенди сербські, а надто вибірку з пісень гайдуцьких, полишених на боці Старицьким; в деяких дуже інтересні новеллістичні теми.

Не розумію, що таке вийшло з Гр-ом: Щерб. казав міні, що він ще з Відня вислав Вам лист петербуржців. Невже не вислав?

Арест у Харкові вийшов справді із за нас, т. є. із за книг моїх і Ваших виекспедіуваних Бай-ом. В польських часописях була телеграма, що жид, котрий перевіз книги, був в порозуміню з жандармами, та се тільки догадка, бо чоловіка, котрий відібрав книги з залізниці, не арестовано і в загалі арест вийшов аж у дві неділі по одержаню книг.

Мій фантастичний рахунок зі 100.000 був тільки рефлексом фантастичних рахунків П-ка, котрий писав міні про намір зробити „Народ“ щоденним або тижневим виданєм, поселити мене і ще декого в Коломиї і т. і. В усякім разі я дуже б був рад, щоб Arbeitgeber прийїхав, і рад дуже за коломиїське віче та за зїїзди відпоручників громад. Та видавництва, а особливо „Народ“ дуже слабкі: як би не Ваші писаня, котрі звичайно годяться для більшого журналу і повинні б стояти серед довшого ряду писань про біжучі місцеві справи, то абсолютно не було б що читати. Сойм, рада держ., справа ческо-німецька і т. і. не існують для „Народа“.

У нас тут тепер cause celebre — демонстрація против митрополіта. Хід фактів Вам певно буде вже звісний по газетам; шлю Вам документ — прокламацію Буковинців в тій справі. Наші радикали, котрих також 5—6 було на двірці, лагодять і від себе прокламаційку, не знаю, яка вона буде. Я не був між демонст(р)уючими, та ось чую, що якась добра душа і мене туди припуптала. Справа піде мабуть на дорогу карного слідства.

Щире спасибі Вам наперед з(а) книги. Я тут у Відні, хоч дуже не багатий на гроші, купую, що можу з фольклористики, щоб у Галичині не бути як без рук. Dunlop Liebrecht у мене є, то не висилайте. Був колись то у Krauss'a і переглянув VIII т. Сборника, бачив Вашу величезну статю про сотворене світа і тексти церковно-слав. легенд. Аналогічну збірку вартоб видати і у нас, та хто єї видрукує?

Що до друкованя моєї дисертації я ще нічого не знаю. Чи вдасться видрукувати єї дeneбудь по німецьки, я сумніваюся; Ягїч у свій Archiv єї не візьме, для сего вона за мало філологічна. Я хотів було друкувати першу главу в Зап. Тов. Шевч. по руски. Коли хочете, можу вислати Вам по екзамені цілу рукопись до перегляду, а як би годилась для Сборника, то я й радніший.

Вчора (12 юня) був вечерок ческого Akad. Spolku, на котрім були делегати всіх слов. акад. товариств. Проводив Масарик. Були й Щерб. і москвич Северьянов з Рум. Муз. Пізнався з ческим поетом Махаром, котрий запросив мене, щоб я бував у него.

Вульфів ще не було.

На сьому кінчу і засилаю Вам щире поздоровлене.

13/VI 93.

Ваш Ів. Франко.

Р. S. Щерб. через тиждень вийїджає з Відня в свою Новгородщину. Жаль дуже.

266. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

4/16 Юня, 93. Улица Денкоглу. София.

Дорогий друже.

Спасибі за звістки і за прокламацію „москаликів“. Цікавий ја, шчо то видумають січовики. Боюсь, коли б не дополітикувались до нової національної свѣтатшчі — церкви. Дља мене в усій катавасіі најцікавішча звістка, шчо кілька газдів у Тучапах виписались у Confessionslos. Коли церков не поділено од держави ј не ма громадської автономіі в церк. справах, то одно остаєсья навіть тим, хто јакусь віру маје, але не хоче слухати поліції і полицейських попів, виписуватись в Confessionslos, — а там собі бути чи православним, чи буддістом, чи еволюціоністом.

Од Гр. вже получив листи з Рима. Петербургсько-укр. пријатель пише сумно і сум наводить тим, шчо показује, јако в суті діла далекі од них укр., а надто галицькі справи. Плакати вони за Україною вміють, а реальну працю дља неї навіть здумати не можуть і через те шче більше плачуть. До того јім, јако і всім россіјанам, хотілось би праці в оперних формах, — з прапорами, оркестрами і т. и. — шчо денна „сіренька“ одежа јім скучна, — ну, і тим паче плачуть. Се все мені не нове. А нове — наріканьня на те, шчо б ми занадто полемизуємо з народовцями замість того, шчо б виробити з ними modus vivendi. І се пишуть луде, котрі бачили на очі Корн. Сушкевича ј чули самі јого афорізм про хлопа „під грушкоју“. Ја вже јім не раз казав: попробуйте намовити народовців, шчо б виробили ј вони modus vivendi з нами. Так јакось одскакује.

Пригода з Русовими і К-о сумна. Зостаєсья молитись богу, шчо б далі Харькова арешти не пішли. Там може так і буде, — бо Харьков у загалі не дуже то маје звязків навколо. —

Шчерб. кланьајтесь, коли шче застане мій лист јего. Ја получив од січовиків лист, шчо б збирати јім книги од авторів з Россіі. Скоро одповім. Тепер тільки ј могу переказати про се декому через Гр. А Ви скажіть Шчерб., хај поговорить і з Вернадським.

Може з вами через місяць побачимось у Відні.

Ваш М. Др-в

267. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельмий Шановний Добродію!

Сьогодні 20/VI здав ја перше своє рігоровозум (славістіку і латину) і здав, бог јого знає јаким способом, з відзначенем. Самий комічний був екзамен з латини, для котрої ја посвятив не сповна пів дня науки. Так ја і вмів! Підкусила мене біда сказати професору, шчо ја читав дещо з отців церкви, от він і давай питати мене про Мінуція Фелікса і Тертуліяна, далі про ріжниці між „срібною латиною“ а ціцеронською — річи, про котрі ја з роду й не чував. Не мудро пішов і переклад одної глави Лівія. За то про богомів і про апокріфи, про наші братства, про Вацлава Потоцкого і Гуса знав ја добре; троха слабше язикову партію: ріжниці між староруским а церковнослав. і ріж-

ниці між вел. рус., мал. рус. і білор. Ну, та богу дякувати, що й так пішло. Через тиждень (28) я сідаю до другого, філософічного рігорозум, а к кінцю сего місяця надіюсь дождати промоції і виїхати до Галичини. Жаль дуже, що не буду міг дождатися Вас у Відні, та ждати міні тут ще місяць не можливо вже хоч би для того, що фонди мої вичерпані і ні за що буде жити.

Що його далі робити з собою, я и не пригадаю. Страшенно не хочеса йти опять до Kurjera, в котрім тепер узяв верх один жидок, да так, що вніс у него й своє гешефтярське жидівство, так що огидливо й писати там. Зхотілось би міні сконцентруватися троха бодай на беллетристиці. Ягіч радить габілітуватися у Львові на доцентуру славянських літератур, та я боюсь, що часу потрачу на роботу, а до доцентури мене не допустять, тай доцентура також хліба не дасть. От як би найти чоловіка, котрий би хотів експлуатувати мій беллетристичний талант, щоб мати запевнених річно хоч 1000 гульд. доходу, то я на все інше махнув би рукою, знаючи, що учений з мене не буде.

Та годі тих фантазій. Ось Вам деякі новини: Щер. поїхав учора вечером і буде тут назад в осени. Він страшенно „увлекся“ Масариком і єго остатніми промовама в делегаціях. Маніфест „москаликів“ сконфіскований, січовики свій зладили тай не публікували, не знаю навіть, чи написав хто з них до „Народа“ про сю справу. Я абсолютно не мав часу. Справа наробила тут колоту: у Січи, у Буковині і у кільканайцяти людей були ревізії, навіть у Щурата, що живе зо мною, при тій вірній оказії запросили й мене в поліцію для переслухання. Тут чуткя загальна, що два „народовці“ — молоді доносили поліції імена демонстрантів; кілько в тім правди, — не знаю.

Як би Ви могли тепер, перед моім відїїздом, прислати міні обіцяні книги (може би долучили й „Молодика“, о которого в Братстві допоминаються!), то я дуже був би Вам вдячний. Може у Вас є непотрібний екземпляр Безсонова Калік перехожих, то пришліть, або хоч в позику: ані у Львові ані тут єго нема, а в Москві, кажуть, повна пивниця їх гние, а дістати не можна. Видобув з Січи Афанасьєва Казки, хоч би Вам в однім томі один аркуш розрізаний! Як прислано з Россії, так і лежало доси. Те саме з іншими збірками напр. матеріалів. Стоїло громадити бібліотеку!

Кінчу і засилаю Вам щирий поклін.

Ваш Ів. Франко.

Відень 20/VI 93.

I Wipplingerstr. N. 26.

268. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Д. 3

Wien, Schottenring, Hotel de France, 22 Јуньа, 93.

Винен ја перед Вами в справі книг, та ј Ви додали вини перед собою. Ја не міг Вам вислати зараз книг, бо сподївавсьа знајти дешчо, а Каліки потрібні були самому. А далі вже не знав, куди вислати, — і ждав, шчо Ви звістите мене перед виїїздом із Віднъа. А Ви не звістили! Тепер ја книги привіз і написав карту до Щчурата на Вашу квартиру, шчоб заїшов до мене

Як шчо не заїде, — то книги зоставльу портієрові готельу, — а Ви йому напишете, куди Вам їх вислати. —

Нікого з січовиків, певно, не побачу. Не знају, кого шукати і де, бо Січ замкнута. Гірко мені, шчо з за такої причини, а те, шчо Ви поправльали москалефілам прокламаціју, горечі шче додаје!

Ваш М. Драгом-в.

269. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Даруйте ласкаво, шчо не писав Вам з Відня. За розтряском і гризотами та біганиною до промоції не встиг, а після промоції тогож дня мусів зараз же вийїзжати з Відня, бо не було за шчо й дня одного довше прожити. У Львові пробув дня два, та також прийшлося бігати сюди то туди по ріжним ділам, а попавши на село між дітей, ліси та річки, я й думати перестав про все, шчо пахне книжкою, пером та чорнилом. Тільки дворазовий побут у Коломиї обертає мене на путь писательства, тай то тільки періодично.

Портієрови в Hotel de France пишу сьогодніж з Дрогобича.

Позвольте й міні прилучити свій голос до Даніловичевого в справі „Нар. Волі“. Термін може й нещасний, не перечу, та все таки грїх не такий смертельний, як Ви собі уявляєте, бо „воля“ у нас зовсім не те значить, шчо у Москалів. Жаль, шчо Arb-ber, бувши при завязаню комітету, не звернув увагу на невідповідність назви: тоді ще можна було єї змінити, а тепер, коли вона враз зі статутами затверджена Намістництвом, сего не можна без ухвали нових загальних зборів. А як перевести таку ухвалу через загальні збори, чи єї мотивувати нашим селянам, котрим назва подобалася, а котрі про рос. Нар. Волю, про яacobінізм і дїктуру більшости нічого не второпають? Я маю надію, шчо розваживши се, Ви перестанете брати річ надто трагічно і робити з неї квестію кабінетову.

Боюся, шчо будете лаяти мене за камінець, котрий я кинув на свіжу могилу Січі, при чім рушив неделікатно Вашу улюблену дитину — бібліотеку Січі. Вірте, живучи у Львові, я так само з набожністю зітхав до неї, тай сам не був би може й досі міг читати в оригіналі Островського, Достоевського і др., як би не ся бібліотека. Та тим більше болюче було моє розчарованє, коли я доочне побачив ті „брєнные остатки“, ті *disjecta membra*, шчо тепер носять назву бібліотеки Січі, і почув, з яким жахом Січовики один за другим зрікалися бібліотекарства, коли йїм ставлено услїве впорядкувати бібліотеку.

Кінчу сей лист, бо кваплюся на залізницю, шчо б йїхати до Дрогобича. Надіюся на днях вернути до Львова, відки напишу Вам знов. Тудиж (Lwów, redakcja Kurjera Lwowskiego, Chorażczyzna № 5) прошу адресувати до мене, коли шчо писатимете,

Щирий поклін Вашій ВП. Добродійці, д. Вовкови і д. Гревсу, коли він є у Парижі.

Ваш Іван Франко.

270. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

6 Авг. 93. Paris, 29, Avenue de Wagram.

Дорогий земляче.

Одповів ја вже був Даниловичеві, коли получив листи Ваш і П-ка. Приходиться повторьатись, по кр. мірі дльа Вас. На скілько ја знају, — воля а значить і в Галичині, а в усьакім разі на Україні, те ж саме, — те б то маје 2 значіньна: 1) *libertas*, 2) *voluntas*. За остатньє поцітују пісьну:

Ој, циганочко, ти волошечко,
Та вволи моју волю.

Не мају спеціально прикарпатських джерел тут, а то б певно поцітував би Вам. До того вистроївши під рьяд всьакі пројави „народництва“ П-ка, не кажу вже про других коломїждів, ја певнісінькиј, шчо вони самі перше мали на думці власне наперти на *voluntas*. Та діло і не в тім, а в тім, шчо в Росїї всі так зрозуміють і шчо всьакі Кониські підуть кричати, шчо П-к і Др. хотьать бути українськими Тихомировим і Лавровим. А загородити уста таким крикунам нічим, навіть коли б де в Народі ј було раз напечатано, шчо, мовльав, наша „Нар. Воля“ не те, шчо петербургська. Шчо до того, шчо Ваш народ про јакобиншчину і т. и. не чув, — то се не резон, шчоб јему забивати голову власне такоју старовиноју, котру потім пријдєся в него з голови вибивати.

На решті в сїј історїї сумно ј те, шчо льуде не хотьать не тільки поправити безспорну помилку, а навіть признавати јејі, і пускајуться на всьаку софістику та шче сердьаться на мене ж, котрому зроблено најпогані(шч)їј (і далеко не першиј) сьурприз. І за шчо сердьаться? — За те, шчо ја не хочу помагати јім у ділі, котре порішили без мојејі ради і котрому ја, при даних умовах, абсолютно не могу помочи, навіть колиб хотів: на Україні ніхто не схоче ј слухати про Нар. Волю, а в печаті росс. теж не можна буде про нејі сказати. Хотьать, шчоб ја побив себе самого без усьакого хосна навіть дльа них.

Курјозно, як у мене з коломїјськими народновольцьами повертаје на ту ж саму дорогу, на якіј вламавь в мене віз з Росс. народновольцьами, з правдьанами, з Бурцевими ј т. и.

Наша *Kabinettsfrage* може рішитись хиба так: буду писати в Народі, бо пишу ја там дльа тих, хто хоче, шчоб ја писав, — дльа росс. укр., — а Коломијські народновольці хај собі робльять, як і шчо хотьаь. Ја јім помагать не в силах. А то, шчо на мене з јїх поводу будуть брехати Кониські — то вже ја здоров зношу, јім дякујучи.

Обіщанного Вами 2-го листу буду чекати.

Ваш М. Драгом-в.

Не розуміју, чоґо Ви думајете, шчо ја могу бути невдоволенїј Вашоју заміткою про Січ. Ја на нејі ніколи оптимистично не дививсьа і навіть шче в блискучі часи јејі — дїкатури Терл. переконавься наглядно, шчо з нејі мало проку. Помогав ја закладати јејі бібліотеку, бо се входило в мої

обов'язки, — і то помагав тільки раз по власній ініціативі — в Київі, коли О. Т. був на зїзді археол, 1874 р., — а потім двічі невільно, — коли О. Т. в 1875 потребував, щоб йому дали в позичку 800 рублів, (котрі гарантували ја і ще один громадянин і їх потім заплатили), здержані їм на бібліотеку, котра de facto більше січова, ніж його, — нарешті коли вдруге взяв у мене О. Т. теж 800 р. у Відні в 1876 році як плату поперед за роботу в Громаді. Тоді О. Т. і двоє січовиків сказали мені, що треба дати йому сі гроші, бо инакше він утопитьсьа в Дунају, — а гроші, казали, мусьать пітти Брауміллеру за книги. О. Т. дльа „Громади“ не написав нічого і ја поповнив їх у касу „Гром.“ з своїх — Про бібліотеку Січі ја, здаєсьа, не писав нігде, окрім Австрор. Споминів. — І мені нераз приходило в голову, що ліпше б упорядкувати бібліотеку ві Львові, а не в Відні. Та кому жеї дати? Старим? — то вони не будуть пускати молодіж, — а молоді — роскидають і на зло одні другим знищчать. У нас ще льуде елементарних громадських правил не вмійуть держатись.

271. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми шановний Добродію!

Не писав до Вас так довго раз тому, що не знав напевно Вашої адреси (П-к доносив міні, що Ви вибираєтесь в Рим), а по друге за крутениною дома і в редакції, де ми мали вибори і треба було сидіти на зібраннях і т. і.

Книги з Hotel de France я одержав. За Калік велике Вам спасибі, та я маю надію дістати йїх не в довзі з Москви, то тоді Ваш екземпляр вишлю Вам назад. Дуже жаль, що Сборника Вашого міністерства я все таки доси не одержав. Я не задовго вишлю в Софію частину своєї дисертації — про „притчу оть книгъ болгарскихъ“ і коли редакція найде єї гідною друку, то буду просити, щоби вислано міні томи Сборника крім I і VII на рахунок гонорара. Висилка моєї роботи задержалася через те, що рукописі моєї дисертації я доси не міг одержати з секретаріату філософ. віділу віденського університету.

Про книжечку Куна о Варлаамі я знаю віддавна, вона заповіджена вже Крумбахером у єго історії візантійської літератури, і Крумбахер, бувши у Відні, обіцявся міні єї прислати, та, звісно, не прислав. В усякім разі перед друкованєм своєї праці надіюсь переглянути се діло.

Не знаю, що Ви скажете на сю звістку, котрою отсе хочу поділитися з Вами. Міні удалося найти тут чоловіка, котрий готов дати наклад на невеличкий журнальчик літературно-науковий, а спеціально фольклористичний. Я предложив єму ось який план, на котрий він згодився:

Журнал виходить раз на двз місяці книжками по 10 аркушів, річно 60 арк. (ціна 5 гульд.). Половину займає беллетристика орігінальна і переводна і статі критичні та матеріали історико-літературні, другу статі і матеріали фольклористичні. Розпорядок сеї другої части я представляю собі так: 1 аркуш орігінальні чи перекладні статі по теорії фольклору або по спеціальним

питанням та темам, 1 аркуш казок та легенд чи з уст люду чи з старих рукописів, 1 аркуш пісень, повірок, звичайів і т. і., 1 аркуш приповідок (моя збірка) і 1 аркуш хроніки та бібліографії. В часті літературній я бажав би налягти головню на переклади творів людвої та полутрадиціональної літератури інших народів. Надіюсь, що вже в першій книжці розпічнєся друк „Пісні про Ролянда“, далі підуть Сербські моралізуючі легенди та деякі пісні, пропущені Старицким, а покрєвні з нашими або інтерєсні з інших поглядів, вибір російських билин і т. і. Та по при те я звертатиму увагу і на новіші літератури словянські і європейські.

Знаючи добре, що без Вашої помочи і поради таке виданє не буде тим, чим би воно повинно бути, я осмілююся в першій лінії звернутися до Вас з просьбою о співробітництво в такім обємі і в такій формі, як Ви самі признаєте можливим. Для перших книжок міні була б потрібна праця загальна про теперішній (стан) і методи фольклору. Чи міркуєте, що статя д. Шішманова в Сборнику відповіла би сій цілі? В такім разі я взявся б перекласти єї. Важно би також було міні мати коротку, а добру статю про Chanson de Roland. Я знаю крім коротких обрисів у підручниках історії літерат. тільки статю Буслаєва („Народная поэзія“) та книжище Gautier'a Les èropées nation“. Histoire litter. de la France“ у нас у Львові нема, а в Відні я не мав часу єї переглянути. Ви згадували про осуд Андру Ланга про Ch. de R.; чи він написав про сю поему спеціальну статю і де вона є?

Я хотів би просити в сотрудники також д. Вовка. З Українців обернуся на разі до Вашої сестри і сестрінниці (у них є інтерєсні матеріали з уст люду), далі до Кримського, Самійленка та Панька (у мене є єго переклад першої глави Евг. Онегіна, хоч не зовсім і гарний). З наших Галичан надіюсь на співробітництво Охримовича, Колєсси, Щурата, Копача і може ще декого.

Назву журнала проєктую „Русалка“.

З огляду на Україну і на передплату бажалось би, щоби журнал мав дєбит у Росію, хоч певна річ, що се потягне за собою великі стісненя, особливо в першій часті.

Будьте ласкаві, напишіть міні, яка Ваша думка про се підприємство і чим би Ви могли єго запомагати?

Поздоровляю Вас щиро.

Львів ул. Глубока ч. 7. Д, 6/Х 93.

Ваш Іван Франко.

272. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

29 Sept. 93. Paris, 29. Av. de Wagram.

Дорогий Друже.

Щчо Ви так замовкли? Скучивсья за Вами. — Тепер звішчаю Вас, щчо в Вівторок, 3-го Окт. виїзжаю з Парижа і буду в Відні, в Hôtel de France, Schottenring, — 5-го. Зостанусь 2 дні. Можу виїхати і 4-го, замісць 3-го, то значить, увесь каліндарь треба на 1 день переробити. В Білграді буду сидіти в карантині 3 дні, а в Цариброді 5.

Хотів би получить Ваш лист у Відні, а також довідатись, хто єсть с галичан у Відні і як його здобути.—

Чи знаєте, що виїшла робота Ernest Kuhn, Barlaam und Joasaph Eine bibliographisch-literaturgeschichtliche Studie (aus Abhandlungen der K. bayer. Akademie der Wiss., 1893, 88 сторін).

Ваш М. Др-в.

Коли Дѣло не хоче напечатати моєї замітки про Огоновського, то візьміть собі і держіть до мого показу, шчо з неју робити.

273. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

4/16 Окт. 93. Улица Денкоглу. София.

Дорогий друже.

Учора виліз ја зо черева китова, де був 3 дні і 3 ночі, і, прибувши в Софіју, застав Ваш лист. Все таки жалко, шчо Ви не написали мені ні в Париж, ні в Відень, хоч би про те, кого б з русинів міг ја знайти в Відні.— а то ја вдруге проїхав через Kaiserstadt, нікого з земляків не бачивши.—

З поводу Русалки скажу, шчо имја мені не подобаєсьа: сентіментально і не точно. Та ј віри в її довговічність не мају і думају, шчо ліпше реформувати і розширѣвати готові виданьња, як Зоря і Народ, ніж заводити нові. Бојусь ја і уступок цензурі россіјській. Ну, та в таких справах у мене правило: не перечити щцирому заміру других, а коли льуде берутьсьа за діло і просьають помочи, то помагати.

Дуже багато помогти Вам не можу,— бо ј так роботи мају аж через силу. Але все таки поможу і статътьами і матерјалом фольклорним. Може зважусь пустити і Коскена статътьу з своїми прибавками.

З поводу фольклору скажу, шчо ја не раджу дуже висовувати, шчо се буде спеціально фольклорне виданьња, а зајавити программу јак најширшу, хоч переважно літературну, і сказати, шчо фольклор зајме видне місце. А там можна буде пускати і історіју, і літературу, і фольклору давати в кожному числі. Перекладів з россіјського раджу давати јак најменше і дуже добрі, ergo Евг. Онѣгина, коли плохиј, не пускати. Евг. Онѣг. в Росіји зна на памјать всьака письменна душа,— і коли трохи вијде слабиј переклад,— то тільки сміху наживемо.

З поводу Роланда нагадују Вам, шчо єсть діло G. Paris,— Histoire poétique de Charlemagne,— а чи A. Lang видав книгу про Роланда, чи статътьу, ја вже забув. Треба переглянути свої замітки, а також Revue Critique і The Athenaeum і т. и.

Де Ваша сімја? Чи не чуть чого нового з Росіји? Пишіть хоч карти, а то сум бере, коли довго звісток не ма.—

Ваш М. Др.

Зо „Сборникомъ“ все Вам буде влагоджено, аби була в руках мојих Ваша робота.—

Шчось нема довго Народа. Не мају і звістки од П-ка та з Відня.—

274. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

17/29 Окт. 93. Улица Денкоглу. София.

Дорогиј Друзе.

Два дні, як получив Ваш лист, і все думају про Ваш журнал. Чи не назвати його Життья і Слово? — Я вже склав дльа него Матерјали дльа історіі віршів українських, котрі ј послају. Јавилось питаньна про правопись. Матерјал фольклорниј треба б давати женевоју, бо инакше він не буде гідниј дльа фонетичних студіј. А тоді, чи не печатати і все так? Тепер же розльучені на кулішівку москвофіли стануть милостивіші до женевоки. А може дозволите всьакому сотруднику своју правопись. Позајак справа не рішена між нами, то ја не виправльав текстів своїх віршів на фонетику, а зоставив, як вони колись були написані взглядом Росіі. —

Коскена ја розуміју статтьу *Les origines des contes européens* переклад мојејі жінки і мојі примітки. Ја јејі шче мушу розшукати і перегльанути. Се було б і загальне і національне по прозаічному фольклору. Шче загальніше — ја б радив переробити статтьу Шишманова.

На частину релігіјну ја б радив дати спершу *Brahmanisme* і *Bouddhisme* з *La Grande Encyclopédie*. З нејі можна куповати окремі випуски по 1 франку і, коли статтьа в одному випуску, то ј коштуватиме по 1 фр. Ја звичајно кажу книгареви: дај, тој, або ті випуски де јесть така статтьа.

Посилају Вам випуск з Буддоју і Буддизмом. Думају, шчо статтьі сі треба дати в перекладі на першу книжку. Коли згодитесь, до ја допишу вступну заміточку. На жаль про Брамајизм в *Gr. Encyclop.* статтьі не важні. Треба почекати, поки виједе нове виданьна книжки Барта *Les religions de l'Inde*, а се мабуть буде шче сејі зими, як казали мені в Парижі. З жидами ја вагајусь. В мене јесть лекціі про них з досить обширною вступніюю статтьеју про історіју бібл. критики і теперішні спорні вопросы, — та мені соромно не гебрајісту лізти в печать. Можна б позбутись, давши переклади *Vernes — Bible, Critique sacre, Canon* и т. д., — так Верн усе по својому ставить, а треба б більше објективно показати стан спору. Мабудь пријдесьа мені заховати сором — і дати Вам кілька статејок під заголовком: З новојі бібліјнојі науки. Зріст бібліјнојі критики, оповіданьна про початок світа і льудеј. — Оповіданьна про початок Израелья. — Заповіді. — Пророки. — Мессіја. Та пождіть до 2 книжки. На першу, а може ј на 2 буде з Вас Буддизма.

По історіі европејській у мене јесть серіја статеј Стари хартііјі свободи (англ. нідерл., америк.), заготовлена мноју дльа Болгарского Прегледу. Коли хочете, могу дати вступну статтьу шче на 1 книжку. Зовсім нового почати не могу, — рішуче не ма часу і сил. Як би був знав про Ваше виданьна, то б не обіцьав нічого, Б. Пр-ду, а тепер назад одступити не могу.

Про християнство раджу дати *Vernes — Les évangiles, — Les apôtres, Les épîtres* і, як виједе, *Jésus* (з *Encyclopédie*), а також з *Nuova*

Antologia про недавно знайдені вривки евангелія Петра. Хто б міг перекладати се все не по рутенському? Нальгагайте Ви на росіян: Лесью і т. и. —

Думаю, шчо сего всего на мою долю буде. З пісень і т. и. повибираю шче матерјалу. Дам кілька рецензій і заміток. — Напишіть Вовку (85, Boulevard, Port Royal). Я вже одчајавсья вимолити в него шчо дльа Галичини: він заньатиј біганиноју дльа хлібу, а окрім того „угода“ (А — ч) і „академічна“ важність јему голову покрутила.

Ваш М. Др.

А шчо чуть про А-ча катедру?

Пишіть скорше!

Про Потєбнѹ не можу писати, бо не мају јего всіх праць. Перші — необритајемі. Торік ја шукав Д о л ь у і не знајшов. Поки шчо дльа „нашої“ публики досить того, шчо сказано в Кієвск. Стар. —

Шче рада: не показујте в новому виданьнѹ великојі учености. Досить буде, коли воно даватимє свіжіј матерјал і точні реферати того, шчо пишуть учені льудє.

275. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

На Ваш лист я можу одповісти тільки щирою подякою за Ваші добрі ради і Вашу готовість допомогти моему виданю. Я приймаю титул „Жите і слово“ і отсе завтра друкую малесенький проспект, котрий порозсилаю між іншим і на Україну. Що до правописі, то я думаю ось як: матеріяли етнографічні, звісно, підуть жєневкою, а решта нехай іле нашою правописю, котра міні видаєся найбільш упрощеним варіантом кулішівки. Лишати кождому авторови до волі єго правопись не вважаю потрібним, бо се моглоб довести виданє до хаосу. І без того ріжноманітність буде, бо матеріали зі старих книг і рукописів, листи і т. і, друковані будуть правописю оригіналів. Про свої рукописі не журітьсья, адже йїх тут і так треба переписувати, бо наборщики не вміють йїх читати.

Посилки Вашої ще не дістав. Як дістану, то тоді й буду міг уложити плян першої книжки, в котру поки що вйде: початок мойого романа „Основи суспільности“, початок Ролянда (60 тірад), перша глава „Варлаама і Йосафа“ (я дістав від Крумбахєра статю Куна, про котру Ви згадували, і перед друком своєї роботи покористуюсь нею, хоч де в чому буду спорити), а з матеріалів деякі листи Навроцького, Володимира Шашкевича та Федьковича, початок „Документів до історії 1846 року“, статейка „Греко-католицка єрархія в боротьбі з літературою і освітою в Галичині“ (збірка курєнд, забороняючих ріжні виданя, читальні і т. і.). Се все у мене готовє. Друк першої книжки розпічну вже сего і тижня і висилатиму Вам successive кождий видрукований аркуш в конверті.

На днях вислав Вам своє „З вершин і низин“. Що то Ви про него скажете?

Леся обіцяла прислала свою збірку пісень купальських з нотами і опис мужицької хати на Волині. Пісні купальські я бачив у неї, ще бувши в Ко-

лодяжнім, і збірка єї видалась міні вельми інтересною. В усякім разі я порівняю єї з тими матеріалами про Купала, які досі були друковані. Леся на зиму йїде до Кііва. Ольга Петровна ще не відписала, Кримський обіцяв перекласти вибір великоруських билін (вони у нас майже нікому незвісні) та деякі уступи з єго улюбленого Фірдевісі. Живучого тут Василевського я просив зладити статю про Оржешкову — по Хмельовському. Наші молоді радикали Охримович і Ганкевич хоч ніби то заявили радість з нового видання, але доси нічого до него не дали і не обіцяли. Колесса передав було свою працю про вплив Міцкевича на Шевченка, та зараз же знов відібрав. А я й рад, бо праця довжезна, а писана дуже по школьницьки та поверхово.

От не знаю, що робити з працею О. Терлецького. Хотів би я друкувати єї, та з другого боку боюся. Праця обширна і троха застаріла, балаканя много, а нового і вірного мало. Ще як би він хотів переробити єї відповідно до теперішного стану дискусії і повкорочувати своє балакане! Та про се з ним і говорити тяжко. А хотілось би все таки дати єго роботу, раз тому, що все таки се перший систематичний огляд розвитку Русинів від 1772 року в Галичині, а по друге, що в деяких частях він і тепер не стратив вартости і новини... А нарешті, можеб друковане роботи оживило й самого Остапа, вирвало єго з дотеперішньої скислятини.

Ваші статі про „Старі хартії свободи“ дуже б бажалося міні мати для „Житя і слова“. Чи не можна б зробити так, щоб вони друкувалися і по болгарськи і по нашому? Я зовсім не буду в претензії, коли Болгаре видрукують перші, а міні пришлють Вашу рукопись. А колиб у мене могло піти швидше, то пришлїть рукопись міні на якийсь час, я перекладу і відішлю Вам назад.

Про євангеліє Петрове була в Preussische Jahrb. статя Гарнака, котра вийшла й осібною брошурою. В усякім разі постараюсь і о книжку Nuova Antol. Перекладати з франц. і італ. прийдеся хіба міні самому. Леся з гори застерігаєся, щоб йїй ніяких работ не накидати, бо хора і занята якоюсь більшою працею беллетристичною, „а більше ні в кого й питать“.

До Вовка ще не писав. Дещо обіцяли Чехи Ржегорж і Єллінек (що видавав Slovenský Sbornik); напишу ще до Полівки.

Кінчу сей лист, щоб зараз вислати. Здоровлю Вас щиро.

Львів, ул. Глубока N 7. 6/XI 93,

Ваш Іван Франко.

276. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

30 Окт. 1893. Улица Денкоглу, София.

Дорогий Друже.

Ви, певно, получили Будду і Буддизм. Коли будете єго печатати (як ја радив би), то зробіть таку примітку:

Ми бажали б давати в нашім виданьнѣу як можна більше результатів новішчої європеїської науки про релігій(і), як через те, шчо тепер наука та, між другими студіями над людськостѣу, займає дуже видне місце в освічених сторонах, так і через те, шчо важна і дльа практичного житѣтя справа

про роль, яку грала і грає релігія в громаді, може вияснитись тільки все-стороннім науковим дослідом всіх релігій, а на решті і через те, шчо релігії тісно звязані з народною словесністю. Ми б хотіли дати огляди новітчих дослідів науки про релігії в певній історичній системі, в якій вони розвивались. Та се не так легко, бо часто навіть загальні наукові огляди релігій, звісні на чужих мовах, занадто великі дльа нашого виданьня, а своїх спеціалістів сеї справи у нас не ма. То ми мусимо вибирати з європейських літератур таке, шчо може вкластиь у рьамки нашого виданьня.

Огляд великих релігійних систем ліпше б воно почати з Індії. Так ми і робимо на сеї раз, — даючи переклад двох статей звісного французького індіаніста Feer про Будду і Буддизм з *la Grande Encyclopédie*. Звісно, слід би було почати з Ведизма і Брамаїзма, та ми мусимо почекати до нового виданьня книжки Barth—*Les Religions de l'Inde*, котре мусить незабаром виїти.

Тільки тепер можу вислати Вам „Матерјали до історії Віршів“, — бо силу зібрав по льудіх своју К. Стар., без котрої не можна було написати потрібних уваг до текстів. Прошу Вас дуже напечатати в першій же книжці по кр. мірі першу половину — вірші про речі церковні, — бо хочесьа мені по фольклору дати Вам з початку своју працю.

Вступну статью про Хартіі постарајусь перекласти як најскорше, шчоб пішла теж у 1 кн. — А там буду справльатись з Коскеном. — хоч навіть розшукати його по моїм портфельам буде не легко, а надто зваживши, шчо вже в моєму кабинеті бібліотеці досить холодно. —

Ну, — та рахујте на те, шчо ја мушу в усьакій роботі спершу розіјтись, — на першу книжку буде і двох моїх праць.

Сьогодні зішлоь багато діла та шче і лекція і рада після обіду, — то скінчу сеї лист, шчоб не задержувати посилку.

Ваш М. Др-в.

Пустіть також у 1 кн. і матерјал з Угор. Русі — дльа маніфестації.

277. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродіу!

Пишу Вам коротко, бо часу мало і очі болять. Будду і Матеріали до іст. віршів одержав, — спасибі Вам. Матеріали вже складаються, та тільки я, хоча в першій книжці дати як найбільшу ріжнородність матеріалів, мусів поділити першу часть на двоє і дати в першій книжці тільки самі різдвянські вірші і „Радість святих“ (до сеї остатньої я додав ще один варіант з року около 1780, по мойому рукопису). Ціла часть 1 забралаб би около 2 аркушів друку, а се булоб по мойому розрахунку з місцем неекономно. Статью про Будду думаю також помістити всю в 1 кн., а до другої лишити Буддизм. За казки угорські широ дякую, — підуть усі в 1 кн. Ваша сестра обіщює також щось до 1 кн., та доси не прислала. Щурат дав обширний реферат про працю Вовка о укр. піснях і звичаях весільних.

Свого Варлаама початок я відібрав від Тов. ім. Шевч. і дам також у 1 кн. журналу, а товариству дав Вишенського. Впрочім журнал друкую й Ставропігії, де можна друкувати й ноти (при піснях).

Главу моєї дисертації про „Притчу о богатих“ швидко перепису і вишлю.

Ви колись займалися „лицарськими відголосами в укр. піснях“ і згадували там також пісню про Гребенюшку, Кременюшку і т. і. Коли не думаєте посвятити тій пісні спеціальної роботи, то можеб могли відступити міні свій матеріал? У мене є зібрані всі друковані єї варіанти і кільканадцять рукописних, а надто варіант польський. Первовзір єї я вбачаю в середньовіковій поемі Маї і Беафлора (франц. і нім.) і вийшовшій з неї народній книзі про „терптиву Елену“, та тільки кінець нашої пісні до змісту сих творів не підходить. Може у Вас є які ческі або інші варіанти, котрі б пояснювали нашу пісню? Звісно, і наша пісня і середньовікові поеми та повісті черпали з народних казок про лиху свекруху. Може в тих казках треба шукати первовзору нашої пісні? Міні б се якось не видавалося правдоподібним і я клонився б до того, щоб шукати для нашої пісні жерела зовсім літературного. Тема дуже інтересна.

Чи не моглиб Ви для 1 кн. написати міні коротенький бібліографічний огляд болгарських видань літературно-наукових? Дуже був би Вам вдячний. А може б др. Шішманов був ласкав се зробити, коли Вам ніколи?

Даруйте, що може надойдаю, та я хотів би зробити 1 книжку справді оказовою.

Щиро здоровлю Вас.

Ваш Ів. Франко.

Львів ул. Глубока ч. 7. 21/XI 93.

278. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

12/24 Нов. 1893. Улиця Денкоглу, София.

Дорогіј Друже.

Дістав Ваш лист і запросини до предплати. — А я вже більше тижня вагаюсь з манускриптом „Старих Хартіј“, — все боюсь посилати Вам початок, коли не виправлений кінець хоч першої статті. Перекладаючи ж на українське, ја иноді виправляју і рос. оригінал, а то обхопить скептицизм, — і піду гульвати по Аристотельях та Полібіях і робота затягаєсья. Тільки безпремінна охота, коли вже мені писати у Ваше виданьня, то в 1 книзці, — пха мене послати Вам тепер третью частину вступної голови, — про азіяцькі народи ¹⁾. Щоб вишло на Ваш лист, треба буде ще сторін з 10, то б то ¹/₂ еллінів, котрі ја пошлю в Понеділок, бо треба ще передивитись де шчо. Сподіваюсь, шчо не задержу Вашої 1 кн., — в котру ја неперемінно хочу попасти, — коли тільки Ви всю мою працьу не забракујете. В мене јесть осібні „соображенія“, — шчо б бачити, неперемінно бачити сьу працьу в 1 кн. В дальші Ваші адміністративні порьадки не всту-

¹⁾ В рукоп. народу.

пају, — але радив би не дробити дуже статів, по австро-галицькій методі, котра в мене напр. часто виклика біль в голові. Статеј оснівних не можна давати менше, як по 1 листу (16 сторін), а то ј по два б. Инакше забувајеш, об чім власне розмова јде.

Попросіть сестру мою дати Вам лирницькі пісні. Ја Вам дам на далі ненадруковані шче Кобзарські матерјали і м. и. ритуал кобзарського посвьяченъня в мајстри. —

Кременъушок — Гребенъушок українських у мене знајдесъа кілька ва-ріантів. Погльану також у замітки про параллелі. Тільки про такі сьужети тепер не можна писати, не мајучи Child — Scott(i)sh and English Ballads, де приведені усьакі параллелі в страшенному числі. А се виданне коштуе коло 200 фр. Ја јего не купују, бо тепер такими річами не зајмајусь, а був зо-всім виписав дља бібліотеки училищча, при нагоді того ректор-математик на-плунав з рахунками і вислав Брокгаузу в Лондон 7 фунтів замісць 7 шил-лингів, так нова плутанана вијшла, так шчо ј гроші не вернулись і книги не получились. Ніјакојі теоріјі про Гребенъушку ја не мају і думати собі не позвољу об тім, поки не матиму Child'a.

Бібліографіјі болгарської ні ја ні Ш. Вам не напишемо, бо по кр. міри до нового року так завалені роботоју, шчо ј дихати ніколи. —

Пришліть міні хоч 1 сторону корректур, шчо б ја мав ідеју про формат і правопись Ж. і Сл. Дуже плачу, шчо дольа судила мені виступити бать-ком „женевки“ і шчо ја не можу сміло виступати, лишень јејі адвокатом. Не розуміју, як можуть розумні лъуде, як Ви ј П-к, писати такоју нелогичною правописьсьу, як власне Ваша, — галицька кулішівка. А до того шче ј Ви пишете на один лад, а Народ на другиј, — і ја бідниј навіть не знају, як мені писати Вам навіть слово руский, — руський і т. д. Кого Ви бојітесь, кому Ви догоджајете, одкидајучи женевку? — Не розуміју!

Ваш М. Др.

Чи було шчо в гал. печаті про Голос українців? Чи Ви переклали јого в К. Lw.

279. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

22 Нов. 93. Ул. Денкоглу, София.

Простіть, мій голубе, шо спізнивсьа з висилкоју манускрипту. Захорував і препаскудно. Простудивсь та шось лихе зјів і таке причинилось на грунті мојејі оснівної хороби, шчо хоч у гріб льгај; пече мене і ріже в усій верх-ній половині тіла незносно. Ледви можу трошечки почитати та пописати, — і те робљу, аби не думати про себе. —

Посилају кілька листків историчної статъті. По болгарському саме тут кінець печ. листу. А як у Вас? Треба мабудь дослати шче кілька. — Ја б хотів зробити у Вас 200 — 300 одтисків, за котрі заплатив би. Тільки треба робити јіх дља всејі праці. Напишіть мені, кілька се коштуватиме на 1 лист?

Посилају заміточку про Сумцова. Пропаде чоловік, коли јего не ви-лајуть. Ја було налајав јего в К. Ст. за бунт проти порівньачного методу

і він поправивсь, — та вже такого почав крутити, шчо шче гірше. Може тепер схаменесьа. —

Довідуюсь ја з України, шчо там не знають, як розуміти наші відносини до Тов. Шевч., — бо ја проти него, Ви смієтесь над уставом і Барв-им, — а даєте јему своју роботу. В мене зоставсь в голові спомин, шчо Ви вziali своју роботу назад, чому ја був радиј, — аж перечитав Ваш лист і бачу, шчо одну роботу Ви вziali, а другу дали. Батечку, — се ж *promiscuité*, котру може звиньати хиба останнья крајність. Мајучи ж дља својіх работ Ж. і Сл. і К. Стар., Ви зовсім не в крајности. Прекратіть же скандал: візьміть своју статтьбу в Тов. Шевченка! Гірко мені писати Вам таке, — але мушу, бо бачу, як наша купка топиться в загальній деморалізації. — Вас мені спеціально жалко, — бо не з одного приміру бачу, шчо навіть народовці, хоч раді послугуватись Вами і вказувати на Вас, напр. як Ви порадили Ок-ому вступити в новоерський клуб, над Вами ж потім сміються...

Ваш М. Др-в.

Б. л., пришліть мені *самі* — Загірнојі Хведора Християнина і Діву Орлеанську. І коли можна тільки скорше. Гроші порахуйте. Та мені шче треба Соколова Матерьялы. —

Чи не могли б Ви здобути в ред. Правди моју замітку про Костомарова, — в ред. Дѣла про Огоновського, а в редак. К. Стар. про Житецького?

В кінці замітки про Сумцова поставте титул студіји Коскена. Вона була в *Revue des questions historiques* і, пам'ятається, перепечатана при *Contes lorrains*.

280. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Даруйте, що опізнився з відповідію на Ваш лист з 12/24 нов., але дуже був зайнятий і в додатку очи болять.

Ваша статя про Хартіі піде, звісно, в 1 кн., хоча я доси здержуюся з єї друкованем, не маючи кінця того, що має прийти до 1 кн. Тепер друкується Будда (кінець 5 і початок 6 листа), а по нім приходить черга на Вашу статю. Я надіюсь, що нині або завтра дістану решту, обіцяну Вами. Початок дуже інтересний.

Посилаю Вам 3 лист друкований, з Вашими віршами; з него побачите формат журналу і переконаєтесь, що я не дуже то дроблю статі. Віршів більше годі було дати, — се тяжка страва для наших людей. Та все таки я надіюсь скінчити їх у 3 книгах. Троха за багато місця займає Роланд, та я хотів би виперти єго у 4 кн., щоб дати ще опісля переклад Софоклевого Едіпа-царя, що лежить у мене майже готовий.

З моім Варлаамом приходитьсьа задержатися до дальшої книжки. Для 1 кн. дав Бігеляйзен реферат із Группе про нові напрями в мітології, — реферат трохи сухий, без власної філософії, та надіюсь, що буде добрий. В 1 кн. він пішов увесь, так що в 2. можна дати Коскена. Чи не варто б перекласти вступну главу Компаретті з єго книги про Калевалу „про нові до-

сліді над національними епопеями“? Се могло б піти за Коскеном і також умістилось би в одну книгу. До того можна б повязати реферати з праці Серензена над сербським епосом і Житецького над нашими думами.

З правописом нашим Ви не мучтеся. Пишіть, як Вам до вподоби, адже й так Ваші рукописі треба переписувати, бо наші наборщики не вміють їх читати і роблять таку массу помилок, що хоч святих із хати виноси.

Сестра Ваша доси нічого міні не прислала, хоч сама просила, щоб не-премінно якась єї робота була в 1 кн. А у мене нема часу багато листів писати, от я й жду. В загалі з Росії для 1 кн. нічогосінько крім двох віршиків Одарки Романової. Сестра Ваша писала міні, що будши в Кііві, говорила старим громадянам про мій журнал, так вони рішуче одказались чим небудь єго запомагати. Звісно, се вона го(во)рила без моєї просьби, і я з гори знав, що не інакше воно буде. Та бог з ними, чень якось обійдемося, а по крайній мірі 1 рік журнал піддержимо. А там уже нехай буде, що буде.

Щиро здоровлю Вас.

Ваш Ів. Франко.

Львів 7/ХІІ 93

281. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми шановний Добродію!

Перед кількома днями я вислав Вам Соколова і книжечки Загірньої, а сьгодні або завтра вишлю „Жите і Слово“. Троха воно не все так вийшло, як хотілося, та що вже робити! Міні хотілося особливо при друкуваню матеріалів уберегтись накопичуваня сирих матеріалів без бібліографічних вказівок, а по друге дати рамку, в котру би вигідно входили як нові матеріали, так і доповненя та поправки до того, що вже надруковано. А за несподіванку з Вашим портретом і житеписом приходиться Вас перепросити. Думка зродилась уже в часі друкування книжки і за для того годі було зладити щось ліпшого. Ну, та тепер про першу книжку не міні слід говорити, а Вам, і я з цікавістю дожидаюсь Вашого суду.

Що до другої книжки, то план мій ось який. Я хотів би потроха змінити порядок матеріалів і дати на сам перед (по романі і Роланді) Ваші Хартії, то й прошу Вас прислати їх чим швидше, і то прислати троха більше, ніж першого разу, сторін Ваших 25—30, бо се, що Ви тепер дали, вистало ледво на 14 сторін друку (в переддруку се й добре, бо дві сторони пішли на титул). Віршів укр. я дам тепер другу частину церковних, а в третій книжці підуть усі світські, так що збірка Ваша скінчиться в 1 томі. Статі Ваші з Києв. Стар. і Правди я видобув. Чи друкувати їх у „Ж. і Сл.“? Як бачите, я заповів на 2 кн. статю Коскена, та боюсь, що Вам за тяжко прийде єї найти. Як би могли, то було б добре, а як ні, то прийдеся дати щось іншого.

З Укр. по троха зголошуються передплатники, дехто присилає й матеріали. Та передплатникам я не дуже й рад, бо гроші всі йдуть на висилку, а екземпляр за дармо. А знов ставити ще більшу ціну встидно було. 100 передплатників з України, то була б руїна для письма.

В кн. 2. хочу дати портрет Тихонравова і його біографію. Одно й друге вистаратись має Кримський. Можеб Ви могли дещо написати про Тихонравова і від себе?

Міні хотілось би одержувати в замін за Ж. і Сл. деякі журнали заграничні, особливо з італіянських *Giornale d'Ankoni* і *Archivio Pitre*, з французьких *Melusine*, *Romania* і ще деякі фольклорні та *Revue des Questions historiques*. Чи не могли б Ви подати міні близші адреси тих видань, а крім того написати до знайомих Вам видавців, щоб вони згодились обмінювати свої видання за моє. А, забув про *Revue de l'histoire des religions!* (адрес єі маю). Може вони найдуть дещо для себе і в нашому виданню.

На сьому поки що кінчу і кланяюсь.

31/XII 93.

Ваш Ів. Франко.

Рік 1894.

282. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

30 Дец. 93.

Ось уже 10 день прошло з того часу, як получив од Вас лист, в котрому Ви пишете, шчо сьогодні або завтра посилаєте Ж. і Сл., та ја нічого не получаю. Шчо за знак? Хоч напишіть два слова, а то день за днем проходить. Ја переписују Хартіјі—і сподіваюсь дати Вам як раз стілько, скілько хочете на 2 книжку,—а за Коскена не ручусь. Та шче ја слабиј, через те ј пишу мало Хартіј, та ј Прометеј перебива думки (буде така брошура). Та сего ја можу писати лежучи. Та все думају про Ж. і Сл.,—шчо воно за знак, шчо нема. Чи Ви кликали до співроботи Куліша ј Волкова?

З новим роком. Кланьяємось і поздоровљаємо Вас обох з дітьми ми всі.

Ваш М. Др.

283. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

5/17 I, 94.

Ну, міј голубе,—на тім світі Вас приставлять стерегти Тантала: 18 день пројшло з того часу, як прочитав ја, шчо Ви написали: сьогонді, або завтра посилају Ж. і Сл.,—а од Вас ні слова! Вже позавчора дістав од П-ка лист, де споминається, шчо маје Ж. і Сл.,—і все нічого од Вас не ма! Мука!

Переписав половину Хартіј.

М. Др-в.

284. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми шановний Добродію!

Сердечно перепрашаю Вас за неприємність, котроі я був причиною хоч і без власної вини. Я вислав Вам самий перший екземпляр „Житя і Слова“, на саме наше Різтво, а вини моєі хіба стілько, шчо не зарекомендував его. Значить, екз. пропав. Учора (19/1), одержавши Вашу першу кар-

точку, я зараз вислав другий екземпляр — рекомендований. Надіюсь, що тепер не пропаде, та на майбутнє буду висилати все рекомендоване. Другого н-ру є 3 аркуші. Не маючи Ваших Хартій, котрі я хотів дати після Роланда, я дав початок „роботи“ Остапові, що лежить у рукописі вже отсе 8 літ. Дав — тай боюсь. Перша глава — сама фразеологія. Та що вже діяти! Все таки дещо є й цікавого, а головне, після бібліографічної манери à la Коцовський люди будуть чень радніше читати в резонерській манері à la Остап.

Дуже мене тішить те, що одержав від Ваших — сестри і сестриниці. Пані Ольга Петрівна прислала переклад трьох віршів з Віктора Гюго — „так собі“, як вона каже. А Леся прислала прекрасну і багату збірку купальських пісень (усіх щось 45). Я додаю до них бібліографічні вказівки варіантів доси друкованих. До збірки доданий опис обрядів і ноти пісень. Цілість уміститься в 2-х книжках.

Я від себе крім дальшої глави романа даю початок перекладу Софоклевого Едіпа царя і текст (у двох варіантах) евангелія Томи, що найшлося в моїх рукописах, — текст преінтересний, з варіантами против усіх досі звісних апокріфічних текстів. До тексту даю порівнянє змісту всіх глав. Дуже цікаво було бачити той старосл. текст (сербський) евангелія Томи, що був друкований в Росії (Описаніє рукописей Хлудова), та книги сеї у Львові ані у Відні нема. Може є у Вас?

З віршів піде друга половина божественних, так що в кн. 3 Ваша колекція скінчиться. У мене є нові матеріали рукописні, а іменно:

1) вірша про сотворенє і потопу світа, записана для мене одним селянином в с. Любші над Дністром,

2) вірша про св. Василія і Євладія, в двох варіантах, з котрих один кращий від тих, що є у Безсонова „Каліки“ (до сеї вірші є в мене також два списки церковної легенди про Василія і Євладія, оба з XVIII в., оба галицькі),

3) вірша про морове повітря в р. 1764 (?), в формі розмови між душею і тілом,

4) Плач невольника „в темниці во кайданах суцаго“.

Маю впрочім звісток про істнованє різних інших віршів, та поки що не маю їх у руках.

З Коскеном і іншими річами прийдєсь заждати, поки виграються той матеріал, що позачинаний. З Будди до сего н-ру даю малий шматочок, щоб ошадити троха більше місця на хроніку, критику і бібліографію. Та в 3 кн. і Будда мусить скінчитися, також поема Маковея.

Ані Куліша ані Вовка я доси в співробітники не просив, — Вовка тому, шчо ніяк не можу дістати єго адреси. Так само й н-рів доси ніяким чужим редакціям не вислано. В Росію вислано тільки в ред. Русской Мысли та Киевск. Стар. Інтересно, що пише Ваша сестра, буцімто в Кіїві чула через когось, що цензор мав сказати, що Ж. і Сл. буде допущене в Росію. Та про те ми не подаємо сеї книжки до цензури, а подамо аж слідуючу, з Тихонравовим на чолі.

Економічно видане стоїть досі не погано. Передплатників в вже мало що не 100, а є надія, що з часом збереться більше.

На сьому кінчу свою реляцію і здоровлю Вас щиро.

Ів. Франко.

Жінка моя Вам кланяється.

З Хартій робимо передрук в 300 екз. Здається, досить.

Львів 20/1 94.

285. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

10/22 Яанв. 94.

Дорогий Друже!

Ну, врізали Ви мене біографієжу в I кн. Ж. і Сл. Ще один доказ аксіоми, шчо таких річеј не можна робити сьурпризом! Се вже не те, шчо попередні Ваші переробки титулів мојіх праць, іndex'у до Чуд. Дум. і т. и. сьурпризів. Тут просто ја вихожу блягером, хвастуном і доносчиком на товаришчів і на редакції росіјські! Просто хоч у воду кидајсья, коли-б не замерзла! Посилају Вам поправки, — та шчо вони вдіјуть, коли Ви напеча-тајете јіх через 2 місьяці?!

Дуже все жалко, — бо книжка Ж. і Сл. вијшла досить сурјозна і при тому свіжа.

Посилају Вам Старі Хартіјі. Дуже прошу вбгати хоч частину в II кн. —

Чи не можете прислати мені Лімановського про утопистів, а також про соц. в Польшчі? Пришліть, коли можете скорше. —

Почав перечитувати „Бесѣду“. Як се Щурат діставсь серед філістим-льан?! Кумедно, шчо він там јединиј, котриј уміје писати по московському. Хиба сеј курјоз може звинити јего гетеризм. О рутеніја!

Ваш М. Драг.

286. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Посилају рек. пакетом — Хартіјі. Коли можна, впріть в 2 кн. хоч (хоч) лист. — Получив 1 кн. і плачу з powodu біографіјі, — стілько там помилок і безтактности. І на вішчо було се все робити?! Вам злишні видатки, а мені хоч топись.

М. Др.

287. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Переякали Ви мене до смерти своєю кореспонденткою і своїм листом про те, шчо я Вас зарізав, — так шчо міні навіть ніяково було й відписувати Вам. Бо й справді, якими словами, яким чолом обертатися до чоловіка, котрого я зарізав? Тай то зарізав без своєї волі, без наміру, без ножа? Тя-миться, у Толстого, в Крейцеровій сонаті є сцена, де чоловік зустрічаєся з жінкою, котру він зарізав, — сцена по мойому слаба і дуже противна. Не вжеж і міні розіграти подібну сцену? Та ні, у мене не найдєся для

оправданя і стільки аргументів, як у Позднишева: я, зарізавши Вас, не боронив своєї чести. Хіба стільки моглоб може промовляти в моє оправдане, що ціла ідея з уміщенням Вашого портрета і біографії пришла нам з жінкою досить пізно, коли вже більша половина книжки була надрукована і порозуміватися з Вами було за пізно, а Губернатісового Словника у Львові в бібліотеках нема, так що прийшлося брати те, що було під руками.

Посилаю Вам листок Павлика. Про з'їзд мужів довіря пишу лиш тільки, що людей усіх було 14: 4 радикали (П-к, Даніл. др. Олійник і я), два народовці-опозиціоністи (Олесніцький і піп Темніцький), два клерикали (брати Черлунчакевичі, з них один піп), а решта москвофілів (Антоневич, Кулачковский, Давидяк, Марков). Темою розмови були „камні преткновенія“, що стоять на перешкоді поєднанню руских партій (з виключенем сервілістичних, на що всі згодилися!). А іменно перший Антоневич запитав радикалів про їх відносини до віри і до попів: згодженося на мою заяву, що радикали 1) проти загалу попів не виступають, а тільки вказують надужитя одиниць, 2) бажають навіть боронити економічного биту і народного характеру попів, т. е. солідарности попів з інтересами народа, а 3) в ділах віри стоять на основі толеранції обопільної, нікому своїх поглядів не накидають, але жадають для себе вільности тої, яку мають усі другі, — ширити свої погляди способом спокійної дискусії.

Другий камінь преткновенія висунув Олесніцький против москвофілів: агітація против укр. народної мови і літератури, висміюване і зогиджуване р. укр. літератури, мови, театру і т. і. На се заявив Антоневич, що сего далі не буде.

В кінці третю річ підніс Кулачковский — справу фонетики і на тій мало що не розбилася вся справа. Кулачк. жадав, щоб будучі союзники прилучилися до кампанії против фонетики, щоб радикали видавали одну часопись стімологією і т. і. На те відповів ему П-к., що в таким разі радикали жадають, щоб москвофіли одну свою часопись видавали фонетикою. Остаточню всі згодилися лишити сю справу на боці, по за пунктами будучої угоди. Для єї переведеня рішено скликати ширший з'їзд мужів довіря і поручено Кулачковському, Олесніцькому і міні вести справи дальше і приготувляти той новий з'їзд. Москвофіли виражалися о тих переговорах дуже похвально; проводив Данілович. Окуневський був не на цілій нараді і не сказав ні слова. Тільки по нараді почав жадати від П-ка, щоби зрезигнував із своєї кандидатури на користь народовця Громніцького, за котрим він сам збирає ся йхати агітувати.

Статю про Хартії одержав. Присланий шматок піде весь і зміститься мабуть на однім аркуші. Початок уже завтра буде видрукуваний, решта складаєся і буде готова сего тижня (арк. 6). Натомісць віршів буду міг до сего н-ра дати дуже не богато, — забрало місце евангеліє Томи, а надто хотілось би хоч півтора аркуша лишити на хроніку і бібліографію.

Власне я вчитав у газетах, що в Філіпполі помер Веркович. Чи не моглиб Ви подати про него хоч коротеньку замітку? А може у болгарських часописах були які некрологи, то пришліть. Статя Пипіна про єго відкритя

у мене є. Хочу також подати до хроніки про Ролле, Глібова, Манжуру і про етнографічний відділ на будувшій львівській виставі. Мене просять упорядкувати для сеї вистави літературу, що доторкається южноруської етнографії. Чи міг би я в сій справі числити на Вашу поміч? Крім книг і часописів, котрі будуть виставлені, треба буде зладити також розумований каталог, т. є. бібліографію, і тут очевидно Ваша поміч булаб міні дуже потрібна. Подумайте про сю річ і відпишіть міні, чи і що зможете зробити? Вистава має бути отворена д. 1 мая.

Здоровлю Вас сердечно.

Ваш Ів. Франко.

Львів 5/II 94.

288. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА,

29 Яанв. 94. Софиа.

Дорогі Друзе.

Не може бути розмови про те, шчо Ви може не хотіли різати, а все таки різули мене та і себе, — бо помилки в біографії мої(ї) і такі речі, як фанфаронада проти А-ча, предательство редакції россієських і др., — скандальні. Те, шчо пізно було мене питати, — не резон, бо в такім разі не треба було робити діла. Се рутенське самодурство росправлятьсє з другим, не спитавши його. Ви не раз показали його надо мною, та перші проби були лекші, а теперішньє вже занадто важка. До того ја не можу вигнати з голови моєї думки, шчо Ви мене не спитали сеї раз, бо знали, шчо ја б не згодивсь на мії портрет і др., як не згодивсьє, коли Ви видавали Світ. Мені противно виступати в іконостасі перед нашою громадою. Дльє приятелів досить приватних фотографій, — а „наша публіка“ показує себе досить јасно хоч би тим, шчо напр. „Зоря“ не напечатала навіть моєго имени аж тричі, подајучи зміст Вашого Ж. і Сл. і одняла в мене навіть авторство 2 з моїх статей на 3. Коли додати до того, шчо навіть Чајченко пише про мене, як про москвофіла, або навіть за такого, котриј за шмат гнилої ковбаси продасть матір, — коли діјсно ја себе сам дльє укр. писань, котрих ніхто не читає, вигнав з рос. журналистики, де ја мав не послідне місце, — то можна зрозуміти мою нехіть виступати перед „нашу публіку“ з своїм портретом і біографією. Хај перше вивчитьсьє та публіка слухати без слини і піни на роті думки, може і хибні, та котрі јдуть од серцьє і котрих вироб шчось коштує авторові, — хај вивчитьсьє терпіти хоч заголовки праць того, хто јї не подобаєтьсьє, і праць нікого не чипајучих і котрі теж шчось то коштујуть, як напр. болгарські мої монографії, шчо забороньє рос. цензура і редакція Зорі однаково. А поки шчо мені також гидко робити візити новорочні такі публіці, як і Побідоносцеву.

Ну, та шчо случилось, то случилось. Коли б тільки се в остатній раз і коли б се навчило Вас шанувати самого себе більше, ніж се показалось в сему випадку.

Нічого ја не можу Вам зробити тепер дльє хроніки сеї книжки. Про Верк. не читав ја нічого в болг. газетах, котрі не тим заньаті. А тут шче і Шишм. не ма: поїхав на ревізію. У него јесть листи, котрі доказујуть

документально, хто фальшував вірші, котрі бідний Верк. видав за Веди сла-
в'янські. Здаєсья, сі листи будуть у X. кн. „Сборника“.

Напишіть мені, скільки увійшло моїх Хартіі. По болгарському $\frac{1}{2}$ того, шчо ја Вам дав, зробила 14 сторін, — то Ви мусите мати на 2 книжки. А зрештоју, мені треба знати, шчоb поспішатись з працеју далі. То прошу Вас дуже, — напишіть мені скоро. —

Спасибі за звістки про зїзд. В них ја нічого не розберу, шчо то таке клерікали — брати Чарльунчакевичі. Рутеніја, як Клеопатра в Импровизаторѣ Пушкина, — *la belle regine ne aveva molti*. Якої се власне масти? Не розберу і того, шчо Ви одповідали Антоневичу про відносини радикалів до попів, — і цікавиј ја знати, як то Ви, не належучи ні до якої церкви, будете „боронити екон. бит і нар. характер попів“. В Америці, де поділена церква од держави, не видно, шчоb методісти порядкували церкву епископальну, а секуляристи, контісти, і т. и. методістів. Певно, Рутеніја шчоb покаже світові невидане. Прошу, передајте мій листочок П-у як најскорше. Трепешчу за манускріпт.

В мене важна новина: моја віденська німота вернулась досить несподівано і раптом. Ось уже 10 днів, як можу говорити тільки шопотом. А їсти по старому јоду — нікуди: ја ј так уже отројениј јодом, котрого вже в Парижі вменшили порціју, а до того кашляју після плевриту і інфлюенци¹⁾. Не знају, шчо буде далі, але певно пријдєсья подавати в одставку од профессури. Кумедна моја хороба! Тепер мало чују боли, — тільки кашель та німота, а голова вільна — і писав би, писав би шче може років 10. От і в останні тижні перечитав силу і написав чимало. Тепер викінчују Рај і поступ. — Прохав ја в Вас Утопистів Лимановського. Тепер не треба: знајшов самого Т. Моруса. А коли б Ви прислали Новіј Завіт Куліша і Пульјуа, — то був би вдячниј. Тільки скоро!

Бувајте здорові з сімјеју.

Ваш М. Драг-в.

289. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Посилаю Вам Новий Завіт. Ваша статя увійшла до сего н-ру вся, вийшло троха більше ніж аркуш, та се не вадить нічого. Коли Вам не буде можливо зробити до слід. н-ру дальшу главу, то можемо зробити на один н-р паузу, хоч, звісно, я був би радніший дати і в слід. н-рі хоч пів аркуша. Я мушу давати Вашої статі більші порції задля передруку, — шчоb вийшло на аркуш.

На Ваш лист відповім троха докладніше сими днями, тепер дуже спішусь. Замічаю тільки, шчо сойм ще триває, Окун. у Львові і агітувати до Бродів не думав йїхати. Та впрочім агітація за Громніцким булаб безпредметова, бо Громн. зрікся своєї кандидатури, а агітація за П-ком також безпредметова, бо єго в Бродах нікто не бере в сурйоз і в загалі він по мойій

¹⁾ В рукоп. інфлюенци.

думці зовсім хибно повів справу і підрізав ноги не тільки собі, але й цілій партії на многа літа. Та про его кампанію виборчу, надіюсь, він сам напише Вам докладнійше.

Замічу ще, що Вартовий не Чайченко, а Катеринославець Катренко і що надарма Ви его балакане приймаєте за голос „нашої публіки“. Ну, а про се при ліпшій нагоді.

Здоровлю Вас.

Ваш Ів. Франко.

Львів 14/2 94.

290. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Ваш листок і статейку про Сумцова одержав учора і зараз дав статейку до друкарні. Вона прийшла в пору, коли моя статейка про сю саму працю Сумцова була вже набрана, ну, та се не шкодить, нехай ідуть обі. Тепер доскладає ся власне 9 аркуш; у 8-му пішли купальські пісні Вашої сестріниці і колядка Вашої сестри, — жаль, що друк нот з причин типографічних треба було відложити до слід. книжки. В 9 арк. іде Ваша замітка про Житецького, — я лишив кріптонім, далі мій реферат про Крумбахерову Візантійщину і статі про Сумцова. 10 арк. займають рецензії. Кримський прислав інтересний бібліографічний огляд про Румянцівський музей, та він піде аж у 3 кн.

Не знаю, чи интересує Вас фінансовий бік мого видавництва, та про те скажу Вам, як воно тепер стоїть. Правдоподібно міні не вдасться продержати его довше як рік. Кошти дуже великі, 1 кн. коштує звиш 300 гульд., значить, річний бюджет обійдеся, не числячи передруків, що найменше у 2000 гульд., а се значить 400 повних підписників. На се доси маємо около 140. Чи набереться ще до 200, — хто его знає, а решту прийдеся покривати все таки міні. Я не хочу й говорити про те, яку з тої причини маю гризоту з жінкою, тим більше, що мій теперішній заробіток з Kurj. Lw. (85 гульд. місячно) далеко не вистарчає нам на жите, обіцяний заробіток з Народа, на котрий ми числили, вийшов зовсім проблематичний, а журнал не дає ані троха вільного часу, щоб заробити десь з боку на поповнене місячного бюджету. Що я переніс за отсю зиму, коли траплялося таке, що не було й цента в хаті, — се хіба лишу собі колись як матеріал для якогось експериментального романа. Помимо болю очей, працюючи до 1 — 2 години в ночі, я написав дві драматичні штуки для Бесіди, та коли першу відкинуло намістництво, але то відкинуло основно, яко противзаконну, наскрізь від першої стрічки до остатньої (показана громадська господарка по селах і боротьба сільської молодіжі, „читальників“ з усякими темними силами, показана в спосіб дуже скромний!), то виділ „Бесіди“ звернув міні й другу штуку (доля сільського вчителя в горах, про котру я розповідав Вам у Відні), котра вже була перерецензована і мною після вказівок рецензентів перероблена. Мовляв, — і сю штуку намістництво непременно відкине, так що шкода часу єї й переписувати та подавати. А се була моя одинока надія бодай на

моментальну поправу фінансів (за штуку обіцяли міні заплатити по 150 гульд.). Спасибі Окуневському, що першу з тих штук прочитав і представив намістникови ідіотизм такого рішинця, і намістник казав єї другий раз предложити, та навряд, чи pomoже що рекурс від вовка до медведя. Як часто сими часами я завидую небіщикам або ідіотам!

Завтра надіюсь вислати на Ваші руки першу половину моєї статі, призначеної для Сборника болгарського. Прочитайте, може пригодиться, а коли ні, то будьте ласкаві звернути міні рукопис. Перша частина доторкається притчі о інорозі, а тільки друга єї варіанта, що в рукописах має титул „отъ книгъ болгарскихъ“. Я цікавий на Ваш суд про сю роботу, що становить часть моєї дисертації, і, звісно, бажав би бачити єї видрукованою в Сборнику, коли се буде можливим.

Народа N. 2 я тільки сьогодні (23/II) одержав. На П-кову виборчу кампанію дивлять ся всі у Львові з юмористичного становища. Я дуже цікавий на єго подрібне справоздане в „Народі“. В усякім разі фатальне те, що йїхав чоловік агітувати, і ані одного збору не скликав, ані на однім публ. зборі не виступив і не промовив. Він каже вправді, що багато зробив для справи радикалізму в брідщині, та сам же говорить, що більшість мужиків, з котрими там стикався, до крайности адеморалізовані.

Прийміть поклін і поздоровлене.

23/II 94.

Ів. Франко.

291. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Посилаю Вам першу частину моєї праці, котру бажав би помістити в Сборнику. Другу частину пришло на днях. Вступ я написав по російськи, решту переписано по німецьки. Прочитайте і звістіть мене, чи буде могла піти до Сборника. В усякім разі, коли б праця знадобилась, я просив би по доконаню перекладу звернути міні назад рукопись, бо мій оригінал мушу звернути віденьському університетови, а хотів би з часом перекласти сю статью і по нашому.

Дуже міні прикро, що я в попередньому листі розвів перед Вами ¹⁾ свою особисту трагедію, тим більше, що Ви можете побачити в ній тільки „трагедо-комедію“. Я дуже добре розумію, що червяки, котрі кожного з нас гризуть, не надаються на заміний товар, а в порівнаню до моєї біди Ваша безмірно більша. Тому прошу Вас не брати мого трагічного листа так трагічно, як я єго писав в хвили моментальної знеохоти.

Ще в попередньому листі я хотів написати Вам про Куліша. Я доси до Росії посилаю Ж. і Сл. тільки тим, хто замовляє. Кладу цілий н-р, без обложки, в конверту і рекомандую. Доси всі подходили. Кілько (до редакцій) вислано під бандеролями (також рекомандованими) і вони також подходили, хоч не знати, чи всі. Другу книжку думаємо посилати в цензуру, може пу-стять. Тоді, звісно, можна буде свобіднійше рушитись з розсилками.

¹⁾ В рукоп. нами.

А що до Куліша, то я не гаразд розумію, що міні з ним починати. Найцікавіше, що у него є, се певно листи до него різних людей — Українців і Галичан. За ними я й зверну ся до него. А що до его поезій та перекладів, то я в них не вірю. Ще Шекспір був не поганий, але Байрон зовсім ні до чого, і я такого перекладу, яким він угостив „Правду“, ні за що б не друкував. Тай і з Шекспіром ще треба б почекати, бо місця мало. При тім же Куліш людина вередлива. Скаже міні: нате Вам другу пісню Дон Жуана або Тімона Атенського або Перікля, а я б хотів Короля Ліра — і вийде квас. Впрочім, як кажу, я напишу до него і вишлю ему Ж. і Сл. та виложу в листі, чого б міні від него треба, а чого не зможу взяти.

Чи не маєте Ви такого впливу на Gaston Paris'a і на D'Ancon-у, щоб написали їм, щоб вони вислали міні Romani-ю і Giornale в заміну за Ж. і Сл. Я їм н-ри вислав. Може б вислати ще й до Comparetti? Я бажав би про оба ті журнали (їх у Львові ніде нема!) дати такі реферати, як у 1 кн. про Wisła, а 2 кн. про Byzantinische Ztsch., т. є. оглянути весь комплект. Ну, та звісно, у Львові се годі буде зробити. У Відні я поробив собі багато виписок, та все таки не тільки, кілька потрібно для такого реферата.

Кланяюсь.

Ваш Ів. Франко.

25/II 94.

292. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Дорогий друже.

14/26 Фебр. 94¹⁾. София.

Получив Ваш лист і довідавсья, шчо Ви без моєї волі печатаєте замітку про Жит. Це впять не коректно. Їй богу ж се аксіома, шчо не спитавши автора, не можна розпорьяжатиь працеју, а з бунту проти аксіоми ніколи добра не виходить. Пригадайте, шчо так Ви мені зробили в брошурі про нову теологіју і вишов скандал: ја говорью про Верна, а Ви напечатали друге. Так само скандал вишов і в Чуд. Думках, де ја зробив одні заголовки, а Ви їх у кінці замінили своїм індексом. На шчо Ви таке робите?! Мольу Вас: покиньте сью самодурську звичку! — Ви писали мені, шчо у Вас моја замітка про Ж., і питали, чи не напечатати, — але ја не одповів Вам, бо шче не рїшив, шчо робити. Тепер, коли вишла книга Ж., мало смислу в уривочній замітці, а приобіцьвати Вам рецензіју на всьу книгу ја вагавсья, бо через хороби бојусь брати на себе нову роботу. А Ви і поспішились без мене. По настојашчому треба б Вас попросити — викинути моју замітку, — та се б був новий скандал. Приходитьсья робити скандальчик: напишіть редакційну замітку такого сорту:

Замітка з поводу ст. Ж. була написана для К. Ст. шче в кінці 1892 р., — та редакція К. Ст. довго продержала жеї і в кінці не знајшла можливоју напечатати жеї і звернула жеї нам. Позајак замітка та обговорьюје дејакі точки, котрі можуть бути вијаснені лишень свободноју науковоју дікусіеју, то ми печатаємо жеї тепер, але сподіваємось дати пізнішче осібну рецензіју на

¹⁾ В рукоп. 93.

цілу працьбу д. Ж. з поводу укр. дум, котра виїшла тепер осібною книгою.“ — Б. л., непременно напечатайте таку замітку, хоч би я далеко од моєї статейки, бо инакше і вривочність її і криптонім не мають смислу. — А вперед, б. л., не робіть сьурпризів ні мені, ні кому другому.—

Пише мені Вовк, шчо йому подобалась 1 кн. Ж. і Сл., та плачеться на мою обиду Сумцова. Каже: „все вірно і все се треба було сказати, та ја, як звичајно, не видержав міри і т. и.“ Чому ж сам Вовк не сказав у міру?! Се звичајне українофільське „двуручничество“. Але Вовк доходить до простого „предательства“, з рештоју теж звичајного в українофілів. Він каже, шчо порадив Вам поправити справу, написавши Сумцову. На се ја йому одписав: „Напишіть зараз же Фр., шчо як він послуха Вашої ради, то ја перерву з ним всьаке знаомство, та і з Вами теж“.

Ваш рахунок пренумерати і коштів Ж. і Сл. не веселиј, — та иншого ја не ждав, або ждав гіршого. По мојому і 140 абонентів багато дльа Ж. і Слова в Галичині. Чи не можна б підвисити плату в Росіју, — бо Ви писали, шчо 100 абонентів з відти була б руїна дльа виданьня при теперішній платі? — Звісно, упадок Ж. (і) Сл. при тому, як Правда і Зап. Тов. Ш. дістајуть підмогу через Антоновича најліпша осуда паскудства політики остатнього, — та все се впјать натурально. Ја думају, шчо по малу Ж. і Сл. 94 р. роскупитьсьа як книга, — але як періодика непременно муситиме впасти. *Quod erat demonstrandum!*

Те саме треба сказати і про Павликову екскурсіју в Броди. Коли тут хто винен, — то більше всего Ваша Нар. Воля. На шчо було ставити П-ову кандидатуру од товариства, при всіх данних умовах: браку грошей, незвісности П-ка в місці, — яго хоробі і т. и. А тепер бачили очі, шчо купували!

Мені найбільше гірка з усіх Ваших новин — се звістка про пропажу Ваших 2 драм. Чи не можна пристроїть їх у Росіји? Думају, шчо напр. Кропивн. міг би я заплатити, — а на кошт Австріји і цензура росіјська могла б бути милостивішча.

Шчо Ви знајете про Катренка-Вартового? Јака яго професіја і образованьня?

Пожалуста, як тільки вијде Ж. і Сл., пришліть мені, — та надписујте *Via Budapest*, бо як тільки піде на Руминіју, то впјать сьаде денебудь.

Ну, будьте здорові!

Ваш М. Др.

Чи замітили Ви колоссальну дурницю, яку написав Огон. в кінці голови про Костомарова? Чи показати її в кн. III Ж. і Сл., — чи махнути рукоју?

293. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Carrissime.

На мене наскочило нове лихо, — або 2-ге виданьне плевриту сухого в лівому легкому. 5 день лежав колодоју в гарьачці. Ледви вчора полекшало трохи, — і ја згадав, шчо хотів Вам написати дльа фіналу II кн. похвалу Сумцову, між инчим, шчо б не думали, шчо ја все лајусь. Не знају, чи тепер

поспіє. Пишу карандашем, бо можу писати лишень півлежучи. Уткніть, голубчику, коли можна, щче в II кн.—

Німота моја все в старому стані. Не мају звісток од П-ка ні „Народу“. Хотів би мати газетні думки про зїзд 2 Фебр.—

Непремінно напишіть Кулішеві про сотрудицтво в Ж. і Сл. В него багато јесть перекладів з Шекспира і Бајрона. Ја јему писав про Ж. і Сл. Погано буде, коли Ви јему не пошлете книжок і не напишете. Не одкладајте!

Ваш М. Др.

294. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

18 Фебр. 2 Марца 94. София.

Дорогиј друже.

Получив учора Вашу рукопись і переглянув. Показував і Шишманову. Все, як слід, — тільки не пошкодило б, зглядом на „нашу публіку“, поставити разів 4—5, в ріжних місцях, слово „болгарський“. Ш. каже, шчо роботу Вашу бере дља Сборника. Тепер кінчајеться книга X, значить, Ваша робота піде в XI або в XII, коли знајдуть, шчо в XI вже комплект готовиј, а надто заграничних сотрудників (јесть уже Вовка статья). Думају, шчо піде в XI і вијде к літу. Тоді тільки получите і гроші.

Тепер жду нетерпеливо Ж. і Сл. З Анконоју ја не знакомиј, а G. Paris не буде з Вами мінватись на Roma pia, бо ні він, ні хто другиј в јејі редакції Ж. і Сл. читати не зможе. Та звичајно такими виданьями хазвајнујуть книгарі, а не редактори.

Вашу „трагедіју“ ја так і пријају за частину нашојі спільнојі трагедіјі. Јака частина більш трагична, не розбереш. З објективного погляду всі однакові, або трагичні, або, коли хто зхоче, комичні, — а терпіти јіх теж всьакому однаково. Та нічого не видумајеш, як терпіти. А правда все таки на наших боці, — то тим паче треба терпіти. Колись, — јак нас не буде, — хто небудь і спасибі скаже. Властиво, терпіти нічого не коштувало, јак би бути певними за дітеј, шчо з них без нас будуть луде. Та при всіх теперішніх обставинах, діти — лотереја. Инше прекрасно обставлено, — а виходить на свинью, а инше препогано, — а дивись, — вијшла лудина. Мораль: будемо робити по совісти, поки силз, а шчось то вијде навіть з дітьми!

На счот Ж. і Сл. ја певнісінькиј, шчо воно збанкрутује, але коли книжки јего будуть видержані, јак і слід, — то потроху буде розходитись і свіј плід принесе. На цензуру рос. нічого і оглядатись. Навряд вона розрішить, — а коли ради јејі треба робити уступки, напр. не печатати статей Верна і др. про Бібліју, Еванг. і т. и., то се б значило підрізувати виданья. Ја вже жалкују, шчо почали ми справу занадто систематично, з Буддизму, а не просто з Бібліјі. Та Буд(д)а поможе Вашіј диссертацијі, — тільки бојусь, шчо Буддизм Ви довго тьагтимете. Лесьа пише, шчо Бібліја буде готова на III кн. — Ја так думају: дати Bible, Évangiles, може Genèse а далі наспіє Jésus de Nazareth.

З Кулішем, ја ј сам знају, шчо справа не безпечна. Капризниј він дуже та ј стариј, — иншого ніјак не вбере в голову, — та все таки він маје та-

лант, а окрім того і доси найбільше освітаний з усіх наших писателів і, як не дивно, навіть нові речі пристають до него скорше, ніж до других. Я допевнивсьа сему, переписуючись з ним про Біблію. Лихо тільки, шчо він впевнивсьа, шчо тепер најголовна річ — боротись з козачиною! І де він ту козачину бачить, коли тепер навіть недавні козакомани ех professo стали новоерцями! Звісно, Ви з Кул. своју лініју ведіть, та будьте трохи обережні на слова.

В остатній книзці Етнограф. Обзорнія jestь звістка про Ж. і Сл. Тамже Кр. говорить про Зап. Тов. Ш. теж саме, шчо ј у Народі.

Посилају Вам јак епістолографу, листок Огон., котриј шче раз впевнѣ мене, јак нічого квапитись нам з біографіями нашими і портретами перед „нашу публіку“. Коли ж вона шче навіть до бібліографіі не доросла!

Чи не могли б Ви прислати мені остатнѣу Христоматіју Барв.? Ја мушу незабаром получить кілька рос. ассігнаціј, то вишљу Вам рублів в 10 на текушчиј счот дѣла таких комісіј.—

Чи Ви взѣли в Дѣлѣ мою замітку про Огон.? Візьміть і держіть у себе в схові.—

Будьте здорові з жінкою і дітьми.

Ваш М. Др-в.

Я Вам добавив легенду про єдинорожцѣа з Чубинск. I, 211.—

Зо мноју колись сталась пригода, котра мабутѣ ближча до Вашојі притчи, ніж історіја шотландської бал. Ішов ја з пријателем і Радкою, котриј було років 6, в Альпах у низ по рівчаку, де було навалено сосен. Радка посковзнулась у низ. Ја біжу за неју, коли вона пада досить низько; ја скачу, але Рада пада на соснові гільки, — ті жејі підкидајуть і потім Рада летить у низ зовсім далеко, јак камінь; ја, ледви памјатајучи себе, стрібају до нејі і чују вже плач жејі, — коли се Рада предовольна протѣагује руку і почина јісти малини! Вона впала счастливо на гільки сосни јак на пружини, і тільки перельакалась, але побачила просто проти рота кушч малини з прекрасними јагодами, котрі зі сміхом почали јісти і ја з пријателем.

295. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

3/15 Марца, 94. Софія, ул. Денкоглу.

Дорогіј Друзе.

Кілька день уже, јак получив Барв. і 2 N Ж. і Сл. Піджидав і листа, та певно Вам дуже ніколи.

Номер Ж. і Сл. вијшов досить живиј, — та жаль, шчо в нему мало фольклору, то б то матерјалу. Лесини куп. пісні підходѣать під те, шчо Ви ж кажете про польські печатаньнѣа: перевод паперу, бо нового в тих варјантах не ма нічого. Не вже в нејі і сестри не ма нічого свіжішого? А шче сидѣать на селі! Та і в Вас мусить же бути. На решті хоч би Ви напечатали чорта і бабу з листка Кралицкого (котрого тільки Ви не мали права звати повним именем). Не везе мені з сим прекрасним анекдотом: в Преданія записивсь, в К. Ст. не схотіли печатати, а тепер коли б шче не згубивсь.

На 3 N навряд ја Вам дам Хартіји, хоч буду старатись. Хотів би дати рецензію на V том Ренана Hist. du peuple d'Israel, — та не знају, чи всіју тепер.

Перечитују Барв. і хоч плач за Вашу школу! Незнатьтѣа, крутіїство, партіїність! Мабуть помішчу рецензію в „Народі“. На лихо мій пражський Кобзарь далеко. Напишіть мені, про яку думу Ш. Полуботок говорить Барв.? Здаєсь, ніякої такої думи Ш. не писав. — Гляньте, б. л., в пражського Кобзаря і в Огоновського та одпишіть мені, не дуже барьучись. —

Ще про Ж. і Сл. — Не розуміюсь ја в поезіји Маковеја! Дља мене там нема ні поезіји, ні навіть стихотворства!

Ваш. М. Др-в.

296. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

5/17 III. 94.

Будьте ласкаві, пришліть (на час) мені, як поскорше тої рочник Зорі, де єсть листи до Погодина — Зубр., Голов. і др. Треба мені розібрати мітологію, яку наплутали про сьу справу народовці. —

Забув написати Вам у листі, шчо Мих. Обачиого Хмара просто чепуха. Ја б таких річей не печатав: була б наука чоловікові. Писав би прозу. або переведив, коли виробив порьадну мову. —

М. Др.

Ну, шчо Ваш зїзд серед маси других? Стійте твердо на тому, шчо поклали 2 Фебр., а то, бачу ја, всьа справа звертаєсья впять на етнографіју од політики соціальної. —

297. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

11/3.

Вельми Шановний Добродію!

Даруйте, шчо пишу так коротко, але я втомлений і занятий ріжними роботами, так шчо формально приходится викрадати хвилю часу на написане листу. Що до Вашого плачу на мое самодурство з поміщенем Вашої статі про Житецького, то даруйте, але і Ви тут винні тим, шчо знаючи, шчо статя є у мене і я маю намір єї друкувати, не остерегли мене й одним слівцем: не друкуй! Ваша ремонтрація прийшла за пізно, так шчо примітки Вашої я не міг дати, бо вже перед тим була редакційна, котра від біди виражає те саме.

До Сумцова я не писав і перепрошувати єго не вважаю потрібним, бо з змістом і формою Вашої першої замітки зовсім згоджуюсь.

N. 2 Ж. і Сл. вислав Вам учора рекомендований, — чень не пропаде. Чи до N. 3 дасте дальшу часть Хартій? Коли дасте, то прошу слати як найшвидше, бо треба прискорити друк, — адже й так уже запізналися о цілих 10 день.

Читанку Барв. я вислав Вам також рекоменд. бандер. Чи одержали? З моїми драмами ще кінця нема. Рябина як лежить, так лежить у цензурі, а Учителя Р. Бєсїда дала врешті переписати і подасть єго сими днями тудж. Я тимчасом скінчив переробку Кальдеронового Alcalde de Zalamea. Як

думаєте, пустит еґо поліція та цензура польська? Як би пустили, то я мав би повну сатисфакцію за обі мої ориґінальні штуки, хоч плата за переробку мізерна — 50 гульд. Чи нема у Вас IV тому Літописі Величка, — в цілім Львові не можу найти екземпляра. І чи є де яка студія про еґо жерела? Міні б сего треба до одной невеличкої роботи.

19/3.

Лист отсей написаний був ще перед тижнем, та я не вислав еґо, бажаючи рівночасно вислати другу частину своєї роботи. Тільки вчора я вспів переглянути відпис до кінця і сьогодні висилаю під реком. бандеролею. Вкладаю також брошурку Лучаківського, — передмову до Читанки для V кл. Самої Читанки ще не маю, та як добуду, то вишлю Вам. Ся брошурка нас з жінкою переняла страхом. Ну, як нашим дітям прийдеся визубрювати всі оті глупости! Як би Ви хотіли написати на неї критику, то я б Вам вислав швидко і текст Читанки.

N. З Ж. і Сл. вже друкуєся. Хартій для сеї книжки не шліть. Я хочу в ній підігнати на перед статі Остапа, Будду і Вірші, скінчити Новика і Купала і дати дещо з прози „Із уст народа“. Надто я розпочав друк Софоклевого Едіпа, котрий заняв більше як аркуш.

Ваш суд про Лесині пісні міні не видаєся справедливим: все таки се найбогатша досі збірка купальських пісень, зібраних в одной околиці, і між ними багато є досі незвісних, бодай незвісних яко купальські. Не зовсім годжусь і на Ваш суд про Маковея. Він певно талант не перворядний, та все таки талант, а „Новик“ найлучше з усього що він доси написав, і хто зна, чи напише що лучшого. А що до стихотворної форми, то по мойому вона зовсім добра. Варто б нам колись порозумітися докладно в тім згляді: які у Вас критерії при оцінюваню віршів і поезії, а які у нас, а се могло б стати ся тоді, як би Ви взяли на себе труд розібрати раз еґемпле які небудь галицькі вірші і порівнати йїх з українськими. Я дуже радо напечатав би таку роботу, хоч би й троха обширнійшу.

Що до підпису Краліцкоґо я запитував тут еґо знайомих кореспондентів з Галичанина, а вони відносилися до него. Він не мав нічого против друкованя еґо фамілії. Решта еґо записів піде в сій книжці.

Пражського Кобзаря у мене нема, та в нім була песа про Полуботка, про котру ми колись з Вами кореспондували і котру я вважаю не Шевченківською. Звісно, що до форми се зовсім не дума, а так собі мотане коломийковим складом; і про Полуботка там тільки сказано, як кіт наплакав. Оґоновський, здаєть ся, викинув сю „думу“, — не маю в тій хвилі еґо під рукою, та зараже в книгарні погляну.

Я даю в сій книжці свою статю „Шевченко героєм польської революційної легенди“, котра колись лежала довго в редакції „К. Стар.“ (в менше обробленім виді), а на котру натяк я дав був у „Зорі“ 1886 р. Я цікавий, що Ви про неї скажете. Я пришлю Вам аркуші зараз по видрукуваню.

Жінка моя засіла тепер до роботи. Хоче зладити збірку казок для дітей і в тій ціли перечитує всі збірки, які є у мене. На перший раз ви-

бирає казки звірячі. Маємо надію, що коли не Просвіта, то тов. Педагогічно видасть сю книжечку. Та боюсь, що се буде не так то швидко, бо діти дають їй мало спокою, а здоров'є єї не таке, щоб могла разом зо мною сидіти до 1 години півночі.

Бігеляйзен передав міні досить богату збірку казок жидівських. Дуже б хотілось би їх виперти ще сего року, та не знаю, як помістити ся.

Як буде з Вашими Хартіями? Вони певно сего року не скінчаться? Як би не було їх більше як 3 глави, то можна би дати по одній главі в кожній книжці, щоб довести до кінця. Будьте ласкаві, напишіть про се, щоб я міг обчислитися з місцем. Міні треба скінчити в 2 півроці Будду, Едіпа, Роланда, першу часть свого романа і Вірші. Ті остатні я думаю відразу вперти в 4 кн. (всі світські). Романа прийдеся дати в дальших книжках по 3 глави (2—3 аркуші); Роланда тепер іде 20 тірад, а в двох слід. книжках мусить скінчити ся, значить, треба буде дати по 80 тірад. Остапову статтю доведено до 1848 р. (також у 2 кн.).

Здоров'ю Вас широ.

Ваш Ів. Франко.

19/3.

Полуботко є у Огоновского I, 248—49. В нотці пише Ог. (I, 308—309), що по думці Кониського сей твір не є автентичний Шевченків. Сам Ог. ма-буть прихилився до думки про автентичність сеї вірші.

298. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Дорогий друже.

8/20 Марця 94. Улиця Денкоглу, София.

Мовчите Ви і навіть П-к. Нічого не знају об тім, що робитьсья в Галичині, — а тим часом бачу по N. Fr. Presse, що там Ром. і Кор. роблять угоди, що вчора мусив бути зїзд, де і Ви і Дан. мусили бути. Дуже ја бојусь, що в најліпшій випадку скінчиться на „програмі 1848 р.“, то б то на самостојачести національній, — при чому всьа політ.-демократ. ідеја піде к чорту, а далі і всьа самостојачість поверне на рутенство.

Тим часом і в мене до Вас јесть нове діло. З Петербурскојі газети „Русская Жизнь“ просьять у мене корреспонденціј про Галичину і в загалі про Славјаншчину. Перш усього просьять статі про партіјі в Галичині. Ја абсољутно не можу взятись за нову роботу, — і надумавсь рекомендовати Р. Ж. Вас. Беріть усю Австріјску Славјаншчину! Дешчо і заробите. Раджу, подајучи біжучі факти, давати і ретроспективні огльади і філософіју. Сподівајусь, що Вам буде ліпше, ніж в Крају, бо редактор „иностранный политики“ в Р. Ж. — радикал, — Вас. Вас. Водовозов.

Жду од Вас звісток!

Ваш. М. Др-в.

299. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Дорогий друже.

10/22 III, 94. Улиця Денкоглу, 24.

Получив оце Ваш лист, а бандероль, мабуть, пријде завтра. Про Хартіјі скажу так: ја думав написати серіју: 1) вступ, 2) Середневічні англ. харт.,

3) Середнев. нідерландські харті(ј)і, 4) Середнев. швејц., угорські і др., 5) Англ. хартіјі XVII ст., 6) Америк. XVII—XVIII ст. і відносини до них франц. declaration 1789. Всего в сеј рік не вберемо. Вкорочати ж не слід. Ergo: як бог дасть, — а на IV кн. ја Вам пришљу 2 голову всьу, — пришљу потім не забаром і Нідерланди. —

Принесли зараз посилку Вашу. Переглянув ја Лучак. — Ні, — рецензії писати не буду! Дітеј Ваших не увільню од визубрюваньнѣ таких глупостів, — а собі віку вкорочу. Хај пише хто дужчиј. Тільки мајте на оці, — шчо не в одніј Галичині таке зубрьать. Ја колись, за часів царѣ Миколи, учив у гимназіјі риторику, потім бачив, як жејі вигнали з гімназіј росіјских, замінивши історіјеју літератури, думав, шчо вже світ увільнивсьѣ од риторики. Аж у Женеві, — бачу, моја Ліда вчить фігури — аж 36! При нагоді кажу директору Ecole secondaire про своје здивованьнѣ. — Е! каже: як ја поступив у директори, то вчили дівчата по 48 фігур. — А коли се було? — питају. — Років з 15 тому назад. — Ну, кажу, — значить, ранішче як через 40—50 років фігури не счезнуть з école secondaire de Genève. — Дај боже, каже, шчо б і за 100. — Тепер, чују, і в Росіјі риторику возстановили. — Камо б ѣгу???

Величка IV т. одшукаје жінка і завтра пошлемо. — Ніякојі студіјі про него ја не памјатају. Хиба јестъ шчо в Г. Карпова — Источн. для истор. Малоросіі, — та і страх давно бачив сѣу книгу, а виписувати пробував, та не дїставав. Може Ви будете счасливші.

Чи зїсть свинѣя Кальдерона, — не можу вгадати, бо шче свинологіја не піднѣалась до ступнѣя астронсміјі. Одповідно теологичному стану сејі науки треба молитись богу, памјатајучи: „Богъ не выдасть, свинѣя не сѣѣсть!“ а як зїсть, то бачити в тому попущеніе за грѣхи.

Чит. Барв. получил. Спасибі! До всејі Барвинщини можна прикласти шче одну пословицѣу московську: „Мели, Емея, — твоя недѣля“.

Про „Новика“ поговоримо, як скінчитьсясѣ. —

А шчо се воно означаје, шчо мені оце прислано відбиток статі О. М-ея з „Зорі“ в куверті Тов. им. Шевч.—Ні слова при тому, ні підпису. — Чи се јаки(ј)сь криптогамичниј заклик на конгрес 15 Мају, чи впјать западнѣя? Шчо Ви ждете од конгресу?

Почасти криптогаміјі вијшла мені нова штука. Получив сими днѣями листи К. Паньк. і Макарушки в справі карти етнографичнојі Русі-Укр. Шче в Женеві предложив мені К. П. криптогамічно од імені Просвіти зробити таку карту. Ја в принципі згодивсь — і вмовивсьѣ з Перроном, картографом Реклю і Гашета, послав рахунки і 2 проекти сітки. Та Просвіта одклала справу, навіть мені ніхто не одповів, а ја взнав лишень з газет, шчо, мовљав, увіходили в переговори з Гашетом (?!) та одклали. Післѣя того ја вијїхав з Женеві — і читав не раз, шчо роботу веде Величко. Тепер пишуть мені К. П. і М., шчо карту Вел. дали вже літографовати, — та запримітили, шчо вона нікуди не годитьсѣя, — то виділ Просвіти поклав віднестиь криптогамічно до мене через К. П., шчо б ја дав суд про карту Вел. і робив нову. Карта мусить получитись сѣюгодні, бо принесли поштову звістку. Побачу карту

В. Але своєї роботи не можу. Де мені за нові роботи братись? А до того жа сам чертати карт не вмію. Се б робив Перрон, під моїм доглядом, — а жа б йому давав лишень матерјал, план і текст карт. Тоді справа була так налагоджена, що місяців за 5–6 карта могла б бути готова. А тепер прошло 6 років, — і...

300. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Картку Вашу і лист з 19 марта одержав сьогодні 22/3. Як раз 19 я писав Вам лист, котрий Ви вже мусіли одержати. Про зїїзд з 19 пишу Вам коротко; надіюсь, що Ви вже будете мати в руках реферати часописів. Ми оба з Дан. і з порадою П-ка ухвалили собі держатися в резерві і тільки, коли б усі згодилися на першу точку (зовсім новоерську), тоді виступити зі своєю критикою тої точки. До сего не прийшло, бо народовці зараз зчепилися з москвофілами на тій точці. Я виступив в ролі примирителя і вніс, що позаяк ся точка є головна кість незгоди і позаяк на ній годі обом сторонам примиритися, а й ми радикали зі свого боку маємо проти неї багато замітів, то найліпше буде сю точку пропустити і розпочати слідуочу точку словами „Ми Галицкі Русини“ Сей внесок мнсті мужі довіря зразу прийняли за Witz — і розсміялися, та швидко, при дальших безплідних дебатах, пізнали, що Witz був серіознійший, ніж йім здавалося. Москвофіли перші готові були на него пристати, та народовці з Романчуком не згодилися зо страху перед Барвіньським, котрий — мовляли — зараз закричить, що ось Романчук вирікся народности. На сім пункті товкли-товкли воду в ступі і ні до чого дотовктись не могли і остаточно скінчилося на тім, що прийнято мій внесок, щоб відложити рішене сеї справи до слідуочих зборів, на котрих має бути предложена до ухвали спеціальна програма політичної акції, вироблена на підставі тих точок, на які сей зїїзд згодився. Для виробу тої програми вибрано комісію з 5 послів, тих, що скликали сей зїїзд, а вони мають собі добрати ще 5 людей; в тім числі запропоновано і мене, так що в комісії було б 2 радикали, я і Окуневський. Я думаю, що коли не дасться оминути національну кліпу, то найпростійше буде покласти національне profession de foi всіх трьох партій поряд, не як пункт програми, а як вступне речене в роді:

Ми Русини народовці, вірячи в те і те...

Ми Русини радикали, бажючи того і того

Ми чорт зна хто і т. д., — а за тим уже:

1) стоїмо, чи сидимо, чи лежимо і т. д.

Інтересно ще ось що. Колі ріжні люде почали були творити поправки до стілізації § 1 декларації, то і ми з Дан. уложили свою стілізацію в тім роді: „Стоїмо на основі руско-укр. національности, хочемо, щоби наш руско-укр. народ розвивався самостійно і рівнорядно з другими народами словянськими, супротивляємося всякому надуживаню віри і обряду в цілях політичних і винародовляючих і признаємо, що тепер Австрія дає найліпші умови для розвою руско-укр. народа і через те хочемо в нашім власнім народнім

інтересі є підпирати“. За для незгоди Романчука з Кулачковським, котра робила всяку дальшу дискусію неможливою, ми свого проєкту не оголосили, але деякі попи, і то навіть горячі клерикали, котрим ми приватно читали свій проєкт, говорили, що радо згодяться на него. Може й те цікаво Вам буде знати, що коли була мова о голосованю партіями і пропоновано стати кожній партії осібно (до того не прийшло), то до радикалів призналося 5 чи 6 людей крім нас, в тім числі 2 попи. В загалі я думаю, що ми своїм виступом на зйїзді не то що не оскандалили своєї партії і не попустили ані на крихту зі своїх принципів, але противно, зискали чимало в опінії учасників. Ми забирали голос в найдразливійших моментах, говорили коротко і до річи і кілька разів прямо попихали дискусію з мертвого пункту, на котрим вона грозила застрягнути. Жаль, що Окуневського на зйїзді не було, та zarazом дивно, як він міг ураз з Романчуком і тов. пристати на ту першу точку, о котру зйїзд розбився.

Жінка моя тріумфує по поводу Вашої картки з осудом на „Хмару“, котру вона також уважала дуже слабим твором. Та про те я дав єй як стилістичний феєрверк. Добре Вам казати: не друкували б, то мав би чоловік науку. А я з досвіду знаю, що науки б чоловік не мав, а не видрукуване повело б за собою війну з Пчілками, для мене зовсім не пожадану, а остаточно довело б і до формального страйку з їх боку. На що міні того? А „Хмара“ все таки скандалу не робить, читаєся з інтересом і при кінці робить навіть деякий ефект. Що все воно не глибоке, — шож порадиш! По мойому Колесси вірші ще плиткійші, та я також дав їх, — нехай ідуть.

„Зорю“ Вам висилаю. Напишіть, чи одержали другу часть моєї статі для Сборника і Поетику Лучаківського.

Прочитав сьогодні „Харьковскія басни“ Сквороди і бачу, що сей „старчик“ мав неабиякий талант писательський. Що Ви скажете на те, як би я переклав ті „басні“ (звісно, без моралізацій) і напечатав у Ж. і Сл. Їх усього 30 і вони вішли би в 1 н-р.

Не знаю, що Вам сказати про Русскую Ж. Про Русинів у ній печатав статі Василевський, і я не знаю, чи міг би я потрафити під лад цензури, тай Вас. міг би се вважати за конкуренцію собі. Відки Ви взяли, що я ще й доси пишу до Крају? Я перестав до него писати ще мабуť в 1888 році і тепер в загалі нікуди не кореспондую. Тепер мене просять писати в чеські радикальні Rozhledy в Хрудімі, і я мабуť скорше зважусь писати туди, ніж у Петербург, де непременно прийдеся крутити і хитрити.

Руска Бесіда просить мене зладити для вистави брошуру про розвій і стан руського театру. Я задумав при тій нагоді дати короткий огляд нашого давнього театру, а також театру на Україні. Чи не могли б Ви міні вказати для сего деякі жерела, особливо для історії укр. театру від Котляревського до ери Кропівницького? Адже се зовсім темна історія.

Поздоровляю Вас щиро.

Ваш Ів. Франко.

Приписую ще звістку, що всі галицькі часописи руські, значить, „Дзвінок“ і „Зоря“, що досі допускалися під бандеролями в Росію, тепер „безумовно воспрещены“ і всі номери з границі позвертали назад. Для Зорі се великий удар. Вона мала на Україні щось 600 підписчиків, у троє більше, ніж у Галичині. Інтересно, що Ж. і Сл. висилане під бандеролею, правда, до публ. інституції (Политехнической Музей у Москві) дійшло. Не знаю, чи дійшло до К. Стар., куди я також висилаю.

301. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

12/24 III. 94.

Читаю в N. Fr. Presse про зїзд і нічого не розберу. Боюсь, шчо етнографіја зїсть політику і навіть демократизм. Коли можете пришліть газет, а також самі напишіть. Ви ж були на зїзді делегатом. — Я питав Вас, шчо було писано в газетах про Ваш зїзд 2 Февр. Питав також про те, чи писати мені в Ж. і Сл. про туман Огоновского в справі Костом. і фольклору?

Ваш М. Др.

302. ПРОЕКТ СПОЛЬНОЙ ОСНОВЫ ЗАДЛЯ СКОНСОЛІДОВАНИЯ РУСИНОВЪ ВЪ ГАЛИЧИНЪ.

1. Стоимо на основѣ національной програмы Головной Рады Руской зъ 1848 року и хочемо, щобы нашъ нарѣдъ розвивався яко самостѣйный нарѣдъ славянскій, остаючись при вѣрѣ и обрядѣ своихъ батьковъ вѣрный австрійской державѣ и цѣсареви.

2. Стоимо на основѣ конституції и будемо стремѣти до переведеня въ житьє запорученыхъ намъ конституцією правъ, а головну увагу звернемо на потреби нашего селянства и мѣщанства.

3. Хочемо сконсолідованя всѣхъ рускихъ силъ на народной основѣ до спѣльной органичной працѣ, а въ потребѣ до энергичной обороны.

4. Хочемо повной автономіи нашего народу и усуненя всякого посторонного впливу на внутренні справы его.

5. Будемо лучити ся зъ такими елементами, котрі займають справедливое становище супротивъ руского народу або взагалѣ прихильні суть для люду. Супротивъ правительства и верховодячихъ теперь партій будемо стояти на становищи вѣдпорнѣмъ, доки не змѣниться теперѣшна система взглядомъ Русинѣвъ.

303. ПРОЕКТУЕМЫИ СМѢНЫ СЕГО ПРОЕКТА.

1. Стоимо на основѣ національной и хочемъ дальше на ней розвиватися, яко политично самостоятельный въ Австріи народъ, остаючись при св. вѣрѣ и обрядѣ своихъ батьковъ, вѣрными австрійской державѣ и цѣсарю.

2. Остається безъ смѣны.

3. Хочемъ сконсолідованя всѣхъ рускихъ силъ до вспѣльной органичной працѣ, а въ потребѣ до энергичной обороны.

4. Остається безъ смѣны, но съ добавкою: а въ той цѣли или замѣны автономіи края автономією народностей, или изданія закона о народностяхъ.

5. Остається безъ смѣны.

304. ФРАНКІВ ПРОЄКТ ЗГОДИ МІЖ ПАРТІЯМИ НАДДНІСТРЯНЩИНИ.

I. В виконанню першої точки декларації будемо старатися, щоби наш народ в Австрії заняв таке місце між другими народами держави, яке ему з погляду на его число, історичні права і жертви его значіне для держави належиться. Особливо рішучо виступати будемо против усяким забагам ви-народовлюючим, з якого б вони боку не йшли, а рівно ж жадати будемо від краю і держави всіми конституційними способами як найвидатнійшої підмоги для успішного плеканя і розвиваня нашої національності.

II. В виконанню другої декларації заявляємо:

Бачучи в конституції раму, котру ми своїм національним і політичним житем повинні виповнити, і знаючи, що артикули конституції доти будуть для нас мертвою буквою, поки ми самі ненастанною працею і боротьбою їх сповнення собі не виборемо, ми признаємо, що одиноку можність переведеня в жите законів конституційних бачимо в розбудженю, усвідомленю, економічнім піднесеню широким мас нашого народа, селянства і міщанства. Робота в тій цѣли повинна бути головним старанем усеї нашої інтелігенції і опиратися на слідующих основах:

A) В справах політичних домагаємося загального безпосередного тайного голосованя яко одинокого средства розбудженя найширших мас народних до жита політичного; домагаємося розвою законодавства в дусі ліберальнім і поступовім (знесеня ограничень волі особи, совісти, зборів, звязків і печати); в загалі будемо стояти за такими реформами політичними, котрі би запобігали кривдженю одних країв, народностей та верстов суспільних на користь других, котрі б мали на цѣли піддвигнене мас народних, а не тільки клясові або кастові інтереси.

B) В справах суспільно-економічних домагатися будемо таких постанов і реформ державних і краєвих, котрі б поступенно влекшували тягарі найбільшійших верстов, спиняли розвій пролетаріату по селах і містах, запобігали конечности еміграції робучих людей, а рівночасно, лучачи основи самопомочи і помочи державної та краєвої, витворювали серед народа такі організації економічні, котрі б давали всему нашому народови можність жити по людськи і розвиватися відповідно до вимогів теперішньої цивілізації. Так само будемо змагати, щоби відповідно до тих основ реформована була й уся публична (державна і краєва) господарка економічна, а особливо рішучо виступати будемо проти всякому спинюваню економічного та громадского розвою мас народніх з боку властей, отже проти всякому нерівномірному обтяжуваню податковому, шиканам екекуційним, стемплевим і т. і.

C) В справах просвітних домагатися будемо такої організації, котра б давала можність усім без виемку горожанам користати безплатно

з науки шкільної загальної і фахової. В інтересі самої науки і педагогії виступати будемо против надуживанню школи для цілей винародовляючих, політичних чи конфесійних.

III. В виконаню третьої точки заявляємо:

Консолідацію всіх сил руских не розуміємо в той спосіб, щоб ніякої різниці поглядів, змагань і партій у нас не було, а тільки в тім, щоб усі Русини, всі товариства і партії по мірі своїх сил згідно і однодушно працювали для цілей, отсею програмою вказаних, і поступали дорогою, тут начеркненою, щоби в обсягу тої програми не було між нами різниць, ані противуділаня. Само приналежанє до котрої небудь партії не може становити перешкоди в прийнятю до котрого небудь товариства. Консолідація наша повинна лежати також в тім, щоби ми солідарно підпирали всі рускі інституції, руский театр, рускі школи, руских купців і ремісників і т. д. Крім того зобов'язуємося в сій точці наші внутрішні спори залагоджувати самі межі собою, а не взивати зо вні помочи одні против других. Щоби дати видимий вираз нашої консолідації і сотворити постійний орган, ділаючий в тім дусі, ми вибираємо комітет виконуючий, в котрім би всі партії бачили запоруку тих постанов. Той комітет має порозуміватися в кожній важнійшій справі, запобігати всяким партійним роздорам, впливати на тактику партій і їх органів, а в разі потреби відкликатися до ширших всенародних зборів. (Склад виконуючого комітету: а) політичні товариства і орган, б) 5 ініціаторів, в) 5 членів вибраних зїїздом мужів довірія. Ті 13 вибирають з поміж себе комітет тісніший (скріплений членами, ним самим дібраними). Кожда партія вибирає сама і має право сказати: 'того не хочу. Той комітет, відповідно скріплений делегатами з партій, становить також центральний комітет виборчий. Одвітно до консолідації загалу повинні і рускі послы соймові на основі сеї декларації сконсолідоватися в оден клуб.

IV. В виконаню четвертої точки будемо змагати до полагодження пекучої в Австрії справи національностей, а то через виданє закона о національностях і через уменшенє впливу елементів, автономії народностей противних.

V. Пята точка говорить сама за себе і полагоджуєся резолюцією до послів соймових і ради державної.

305. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

17/29. Марта 94.

Получив ја, окрім Вашого листу, шче N. Fr. Pr., а од П-ка вирізку з „Дъла“ з пу(н)ктами згоди і бачу, шчо суть пу(н)ктів просто взята з тих наших, шчо були в Хлібор., та тільки виложена темнішче. Дуже жалко, шчо наші пункти не були доси напечатані ні в Народі, ні в Kur. Lw., ні, здаєсья, окремими листочками. Се тільки в нас таке бува, шчо ми не встојуємо на тому, шчо приймаємо, і зоставляємо того, хто виробив шчо для всеї спілки і шчо неју приньато, так мов се лишень jeho особиста справа. Через те наші праці і летять в лету!—§ 1 јесть чистісінька рутенщина і ја ди-вујусь наївности предлагати jeho, јак згоду.—Та стілізація, котру предлагајете Ви, втјать однобічна, — то б то јесть думка Вашојї фракції і не може

буги приймає всіма. Той же трохчленний вступ, котрий Ви написали, виглядає справді як Witz і конечно старими не буде прийнятий, бо вони самі зовсім неоднорідна партія. Тим то я думаю, що один вихід поставити на перший план пункти згоди політичні, а в такому напр. порядку: § 4(1), § 2(2), § 3(3), § 5(4), а в кінці поставити пункт про внутрішню толеранцію, в стилізації пунктів Хлібороба. Я думаю, що старі підуть на те зразу, бо їм се ліпший вихід, а народовцям приїдєсьа або зрєктись усїєї згоди, або прийняти те ж наш пункт.

Окрім усього иншого я жду од пункту толеранції такого послїдку, що він тихенько та віжливенько одсуває єпископів од усього князювання політичного. Звісно, вони будуть сердитись, — та ж усе рівно вони можуть симпатизувати лишень з Барв. і в усіх других комбінаціях лишень плутати. Я жду на будущих виборах рішучого паролєа з польського боку не допустити нікого в соїм, окрім Барвинців. Коло польське, єпископи і Барвинці стануть за одно, — а всім иншим треба буде стати за одно. Пункт толеранції влєкшить остатнє і дасть можливість і нам требовати, щоб при постанові кандидатів спільним комітетом було вділено хоч 2 кандидатури і нашим.

Того ради добре б було, як би Ви держались з Ок. твердо за пункт толеранції. Я пишу Ок., — та Ви од себе напирайте на него. А инакше скінчїтьсьа на тому, що може Король і кілька других рутенців пристане на стилізацію Ром. і виїде дві новоєрії: N 1 — Барвинщина і N 2 Романчука, — а решті старих, москвофілам, і радикалам приїдєсьа все таки стати окремо, — то Барвинщина і візьме гору. Я б волів би вже, коли так, так зразу Барвинщину.

Посилаю Величку. „Зоря“ шче не приїшла. Посилаю про Огоновського. Шчо хочете, те ї робїть!

Жінці Вашїї кланяємось.

Ваш М. Др.

306. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

22, III, 94. Улица Денкоглу. София.

Получив я од Вас газети і тільки шчо, роздумавши добре надо всім матерјалом шчо до зїїзду 19 М., хотїв писати Вам, як получив од П-ка текст 1 §, пригаданий Вашими децемвірами ¹⁾, — і розсміявсьа! — над „своєїу віроїу і обрїадам“ (з правом бути і без віри і обрїаду і без сего права) і над стилем таким і над думкоїу, — а також і над собоїу, шчо стїльки тратив чорнила на сїу справу. — Очевидно шче з одного пункта, з сеїї пригоди, — шчо галицким поповичам без віри не прожити, бо вони навіть, коли може і в бога не вірять, то таки чорта боїатьсьа, а окрім того страшно таки пуститись на отверте політ.-соц. поле, як би було, коли б вони признали кожному волю думок етнограф. і релїїїних. Їм хочєсьа туптатись на однім місці. Ну, і будуть туптатись! Рїшучі москвофіли все одно не признають на § 1 ради „малоруської національности“, — рїшучі радикали (коли

¹⁾ В рукоп. децемвірами.

такі жєсть) не пристануть ради віри і того, шчо вони ж казали проти самого прінципу перемішуваньня справ культурних з політичними, — і все скінчитьсяса новою угодою рутенсько-народовецькою, півопозиційною Барвиншчиною, — то б то новим туптаньням на однім місці. По правді ја волію чисту Барвиншчину! — На місці Вашім і Дан. ја б на спільнім сборі мужів довірја стојав би все таки на тому, шчо б § 1 викинути, а натомісць приїняти § 4 з наших ¹⁾ пунктів, напечатаних в 1 N Хлібороба, — та не знају вже, чи слід мені плутатись більше в сьу справу навіть такими радами, — чи сказати просто: „Аллах великий! да буде воля його!“

А „Зорі“, возвіщенної Вами, зовсім не получив. Де вона запнулась? Як Ви жеї послали? —

Набіг 3 N Кіевск. Старини і виклика у мене дві замітки, котрі посилају. —

Тут жєсть один досить розумній чоловік, проф. нашого училища, котриј хоче познакомитись з економичн. статистикою Галичини. Шчо јему порадите купити?

Жінці Вашіј кланьяјємось.

Ваш. М. Др.

Писав мені Морд., шчо в Петерб. ходить Ж. і Сл.

Лихо мені, — та ј годі! Прислав мені П-к Ваш листок і просить, шчо б ја написав Вам своју думку про § 1 Ваших децемвірів. А як мені писати Вам, коли ја прибитиј, або до мусульманского: Аллах великий! — або до сміху надо всім, починајучи з себе. Попробују ухопити в себе уже не індивідуум, не собрата Вашого по партіі, а хоч ученика классичної гімназіі, котрого все таки вчили писати сіллогизми і хрії.

Јак нам пристати на своју віру і свіј обрѣад, коли стілізація смішна (свіј, замісць наш), а до того, допустивши, шчо в кого з нас жєсть віра, так ні в кого з нас не ма обрѣаду? Јак ми можемо писати таке ради політики, коли в пункті нашої політики власне стоїть поділ політики од літератури, віри і т. и.? Втішатись тим, шчо нас не обовјазује ні до чоґо тој §, не можу, бо тоді москвофіли скажуть, шчо јіх не обовјазује малорускїсть, — хоч в суті москвофіли получили в згоді більше нас, 1) вони получили мало — а 2), бо ніхто ніколи з них і не одрікав, шчо жєсть „малорусскій говоръ“, як жєсть малополяни і т. д., — народовці скажуть, шчо јіх не обовјазује всѣа згода і т. д. В тім і була завдача зїздів, шчо б знаїти політично-соціалні точки, спільні всім фракціям і виставити јіх, як обовјазкові, — а решту зоставити на волю і објавити сеј *factum unionis et tolerantiae*²⁾. Навіть признаньня самої толлеранції було б нове і спасенним олієм дльа всѣакої рутенщини, московщини і т. и. дѣачковщини, фанатизму, — а тепер виходить јакиј спільній обман один одного і світа, з котрих остатніј не такиј дурній, шчо б його не розібрати і не посміятись над усіма уніонїстами, а надто над нами. Аргументація Р-ка, шчо того хоче урѣад, — се ж стара рутенщина — лакејщина 1848 — 1890 рр.

¹⁾ „наших“ написано під рядком замість первісного „Ваших“

²⁾ В рукоп. *tollerantiae*.

Я¹⁾ волію чисту лакейшчину Барвінського, бо за неї може пан міні дасть шістку, а півопозиційна лакейшчина не дає вигоди ні опозиції ні лакейщині.

Я не можу розбирати, чи резонно зроблено було П-ком і коломиїцями, коли вони скликували зїзд 2 Февр., та ще і без Вас, — але вже коли Ви були на зїзді і згодились на пункти, напечатані в Хліборобі, N 1, — то фраза Ваша „треба стоїти до кінця“ повертаєсья проти Вас. Стійте Ви до кінця на тих пунктах, — і ні в яку рутенщину не путаєтесь!

Практичної користи з того я не жду ні дльа кого і ні дльа чого. Пресса москвофільська, особливо „Бесѣда“, не перемінилась в справі малорусізму, — народовці не перестануть жеї лаїати. Завтра може знайтись нове Гнилички, — і народовці впять закричать: staatsgefährlich! Уряд і польаки не помирятьсья з тим, шчо Ваші децемвіри не їдуть за Барв., а стілізація Вашого § 1 не одрізує ні уряду, ні польакам права заглядати Вам в душу. То, шчо Ви повписуєте кілька радикальних §§ в програму акції унії партійної, самої акції не вбільшить. Було вже вписано чимало таких §§ в програму „Нар. Ради“, — та шчо з того? А заява, шчо релігія, націон. і т. и. jest eine Privatsache, поставила би власне всі старі партії робити шчо небудь політичного і соціального. На решті тільки така заява вибавила (б) Вас усіх од єпископів, — а тепер і вони будуть плутатись до Вас і Романчуки і Королі бігати до них, а сами єпископи будуть брехати Вам усьаку чепуху, а гладити по голові Барв.

Не розумію я і того, — чому про Ваш § не можна писати. Кожний з децемвірів скаже текст його приїателям, — і секрет, — котрий в таких ділах не потрібний, — не вдержитьсья, а лишень спинитьсья діскусія, котра могла б до 15 Маїу вияснити шчо небудь масі публіки і помогти тому, шчо б на зїзді приїнята була резолюція, більш раціональна. Можна б сподіватись, шчо на II-му зїзді, при допомогі консеквентних москвофілів, проїшов би і § 4 наших пунктів в смислі поділу політики од етнографії і релігії. В такому ж смислі говорив Кул. на зїзді 19 Марта. Я думаю, шчо коли б Ви показали себе твердішим, то і децемвіри могли б приїняти його, шчо б усьа справа згоди не пропала. —

Таке пишу Вам, примушениї П-ком, котрий пише мені, шчо звїстив і Вас об тім, шчо попрохав у мене написати Вам. Простіть, шчо нав'язуюсь Вам, — бо все ж таки Ви самі не написали мені про справу і моїї думки не питали, — то мені застаєсья лишень в печаті жеї висказувати. Там я не перестану виступати проти всяких рутенських темнот і мертвих плодів, в роді Вашого § 1.

307. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Даруйте, шчо на Ваші три листи з 10, 17 і 22 марта відповідаю тепер разом. Я дуже був занятий, а шчо приходилось писати довший лист, то я відкладав з дня на день. Та тепер годі відкладати, а то Ви подумаете, шчо я вже по вуха заліз у яку небудь „новійшу еру“, або шчо.

¹⁾ В рукоп. як.

Що до першого пункту в стилізації децемвірату, то я й сам бачу, що его годі буде удержати, і тодіж на нараді говорив, що мої сопартійники на него не згодять ся. Окуневський може Вам посвідчити, що я довго супротивляв ся пунктови про віру і обряд, але ніхто, не виключаючи й Ок-ського, не попер мене, а Романчукова концесія „свою“ зам. „батьків“ була одиноким, що я міг витиснути. Що те одиноке — гнилобоке, се бачу не тільки я, але бачить мабуть і Романчук, та він все таки не згожуєть ся зовсім пропустити сей *passus* зо страху перед Барвінським і его клерикалами, котрі, мовляв, на тім пункті потягнуть за собою попів і розібють угоду. Та попи, я сказав се єму зараз, будуть так само противні і теперішній стилізації, вони домагають ся „католицької віри“ тай годі. Загалом, здаєть ся, всі тепер бачуть, що стилізація 1 пункту децемвірам не удалася і що новий зїїзд чи нове засідане децемвірів будуть мусіли ще раз над нею ломати собі голови. Задля того я думаю, що публична критика тої точки нічого не може зашкодити

Що до мене особисто, то на першім засіданю децемвірів я по довгім опорі для того тільки пристав на сю стилізацію (з застереженням, що чиню се не в імени партії, а від себе і лишаю за собою право поновити дискусію, коли одержу від партії категоричні вказівки), бо бачив перед собою лиш один вихід, супроти згідности всіх прочих членів покинути дальше балаканє і вийти. З другого боку, почувши Романчукові пропозиції що до виконання точок декларації, пропозиції зовсім — делікатно кажучи — наївні, я подумав, що може ліпше буде провести нашу програму практичної діяльности, котра властиво надає тій декларації політичне значінє, є перекладом єї з догматики на мову політичну. Задля того я й прийняв вибір до комісії трьох, що мали заняти ся виготовленем сеї програми, і зараз же на слідуєче засіданє предложив свій нарис програми, в котрім зібрав коротко мінімальну програму нашої партії. Нарис той посилаю Вам *in originali*. Поправки синім чорнилом пороблені підчас дискусії. Над тим нарисом мітикували москвофіли, мітикував і Романчук. Ром. по 3 днях випрацював свій власний нарис програми, котрий Вам також шлю *in originali*. Дебата над сими нарисами тревала щось з 5 годин. Москвофіли пристали на мій нарис що до I цілком, що до II цілком (з заміною „мас робучого люду“ на „мас народних“; що до III, що становить головну точку практичну, були за тим, щоб „комітет виконуючий“ складав ся з 5 або 7 членів, вибраних партіями в той спосіб: москвофіли вибирають 2 (*resp.* 3), народовці і радикали разом 2 (*resp.* 3), а ті 4 (*resp.* 6) вибирають собі самі пятого (*resp.* семого) „миротворця“, безсторонного чи що. Романчук не хотів на се пристати і оба вони з Кулачк. довго дебатували над тим, як би то зробити, щоб радикали в тім комітеті не були „ein Zünglein an der Wage“. Я слухав їх дебати сміючись і в кінці вивів їх з клопоту тою увагою, що в тім комітеті не буде ходити о ніякі ухвали ані о голосованє, тільки о порозумінє. Над проектом Романчука, що написаний олівцем, навіть не дебатовано, і стало на тім, що комітет виконуючий складав ся б з 5 членів: двох народовців, двох москвофілів і одного радикала. З Романчукового проекту прийнято деякі *pia desideria*, зазначені значками

Я не буду обширно розказувати Вам ходу дебати над кожною точкою, скажу тільки загально, що супроти моїх аргументів Ром. відступив від порушення в I програмі¹⁾ другий раз віри і обряду, а пристав на протест против конфесійности в школах в II, с. Міні здаєть ся, що се хоч по троха відломлює вістре неполітичній точці 1. декларації.

Заходять тут деякі важні питання, як ось:

1) чи можлива згода партій на такій програмі, і яких саме партій? Міні здаєть ся, і підчас нарад се підношено виразно, що елементи сервілістичні а la Барвінський і Вахнянин і клерикальні а la митрополіт сюди не пристануть — не з конфесійних причин, а за для соціального, хлопського і опозиційного характеру програми. Зізолюване митрополіта — се були слова Романчука — повинно бути нашою метою. Що й многі народовці, котрим встидно числитися до Барвінщаків, не радо приймуть сю програму (перший Ром., як бачите з его проекту, мов кіт довкола сала старався облізти довкола права загального голосовання), се певна річ, та про те я думаю, що колиб сю програму ухвалено, народовці по провінції бодай не сміли би шкодити радикальній агітації політичній та соціальной, а декотрі сталиб може й попірати єї. В загалі я думаю (і знаю се від деяких людей з провінції, котрим я показував сю програму), що ухвалене єї підняло б духа, направило б троха ту деморалізацію, котру розіллала по провінції нова ера. Чи щиро чи нещиро підпишуть народовці, москвофіли і радикали 1 точку декларації, то все таки я думаю, що на програму можуть усі пристати щиро, а се був би для наших думок зиск і для нашої роботи значне улукшенє.

2) Чи для радикальної партії вийде з того яка користь? Тут справедливо Ви ставите питанє ширше: чи в загалі для радик. партії пожадана згода? По думці наших „молодих“, бодай по думці давнійшій (вони змінють свої думки досить живо), згода така зовсім непожадана, бо вона завсігди вийде на те, що радикали піддавати будуть другим партіям свої ідеї, т. е. будуть зміцнювати ті другі партії, а самі нічого при тім не зискають. Я не знаю, на скілько Ви вважаєте сю думку правдивою, та я вважаю єї надто тісно партійною і вузко опортунною. Міні не ходить о партію, тільки о ціли, що стоять в програмі партії, а чим більше людей нам удасть ся запрягти до виконувая тих цілей, тим ліпше. Впрочім і з погляду партійного коаліція, котра тут робить ся, не є ніякою абнегацією для нашої партії. Коаліція обов'язує тільки в рамках програми, а по за нею кожда партія лишає ся при своїх думках і поглядах. Я думаю також, що помимо всяких дебат Ром. і Кулачк. о *Züngleln an der Wage* наш делегат в комітеті виконуючим буде мати дуже важний голос, а коли се може й не доведе до многих позитивних здобутків, то в усякім разі може охоронити Русинів від многих скандалів, — а й се щось значить. Чи удасть ся сим способом здобути радикалам хоч пару мандатів до сойму і хоч один-два до Р. держ., — се бог знає, вже для того, що при теперішнім брутально-неконституційнім режимі у нас в загалі ще питанє, чи хто небудь із скоалізованих Русинів здобуде хоч один мандат.

¹⁾ В рукоп. програмі.

Отсе і все, що я мав скавати Вам de politicis. Оба нариси програми будьте ласкаві, перечитавши, вислати з своїми увагами Павликови з тим, щоб він вислав їх міні назад. Можете також закомуні(ку)вати єму і з отсего моего листу, що вважаєте відповідним, а хоч би і весь лист. Я з браку часу тільки коротко пишу єму про сю історію.

Величка одержав, — спасибі Вам, і найшов те, чого міні потрібно. З моїми драмами ще нема кінця. Кілька днів тому назад я був в справі тих драм у гр. Станіслава Бадені, брата намістника (на его жаданє) і мав з ним досить цікаву розмову de politicis. Граф запевняв кілька разів, що вірить в щирість і чесність Барвінського, і тільки Барвінського, дуже іронічно відзивався о згоді, не вірив в зріст нужди мужиків і бачив для Русинів одиникий вихід в тісній коаліції з правительством. Як бачите, — предвосхитив те, що сказав Вахнянин у Раді держ. — Чи може Вахн. тільки повторив те, що єму натуркано.

Що до запросин на конгрес літератів руських, то се міні дивно, що Вас запросили, а тут у Львові ніхто таких запросин не дістав. Звісно, як би Ви могли прийїхати, то се було б дуже добре, особливо як би на той конгрес прийїхали деякі Українці. А що до карти етногр., то навіть як би Ви могли за неї взятися, то я не радив би Вам мішати ся в те діло, бо тут очевидно є якесь свинство. Аджеж карту Величка давно прийняли і одобрили, так чогож іще хочуть? Хіба того, щоб ущипнути єму дещо з того мізерного гонорара? Ваші замітки про Огон. і Кудринського одержав і радо поміщу їх у сьому н-рі, коли тільки буде місце. З місцем клопіт. Дав звиш аркуша Едіпа, аркуш Остапа, аркуш Кримського про Румянц. музей, звиш аркуш моєї статі про Шевченка, от Вам і завалений н-р. Тепер кінчиться Новик (також аркуш), треба дати Вірші великодні (також буде з аркуш), скінчити Купала), також мало що не аркуш, а надто хотілось би дати збірку пісень про Кошута і кошутську війну. Я вже повибирав те, що є друковане у Голов., Кольберга і по часописях, а також те, що у мене є в рукописах. У Вас певно будуть ще деякі варіанти, а може й цілі пісні, яких нема у мене, та я боюсь і просити Вас, щоб Вам не завдавати надто много труда з шуканєм. Але коли б Вам се було можливим вишукати для мене ті пісні, то я був би Вам дуже вдячний.

Хочу в сьому н-рі дати портрет Рачкі. Чи не попадалась Вам дeneбудь добра статя про него, котру б можна зреферувати? Бо я не стрічав, та, правду кажучи, не мав часу шукати.

Вовк прислав французьку книжечку Gastona Paris, де є статя про Роланда, але не пише нічого. Мабуть Ви наполохали его. З Укр. ані загалом з Росії (крім одного Кримського) ні від кого ані вістки, ані слова. Свого Варлаама я вислав до Києвск. Стар. (се значить, ту главу моєї дисертації, де йде мова про сам роман), та досі також не маю відомости, чи приймуть. „Wisła“ друкує мої „Польські і руські причинки до легенди про Магомета“, працю, що я читав у Відні в семінарії, а тепер переробив, подававши нові рукописні і друковані матеріали. Коли буде осібний відтиск, то вишлю Вам.

Чи Ви одержали другу частину моєї статі про „Притчу о богатих“? Ви нічого не згадуєте про її получку. І коли вона буде вся в руках редакції Сборника, то чи не можна б від неї одержати троха грошей а conto? Я тепер по поводу банкрутства моєї драматичної штуки в великій біді і мушу братися за такі ганебні роботи, як ладити провідник по Львові і показчик вистави, щоб заробити кількадесять гульд. для сплати довгів, котрі вже надто дуже на мене тиснуть, не кажучи вже про те, що самим приходить ся буквально не доїдати і ходити обідраними. Мій заробіток в Курґ. (85 гульд.) не вистарчає на наш місячний прожиток (сама хата 30 гульд.), а тут робиш, робиш, а заробітку ні відки ніякого, ще й в перспективі — платити дефіцит за журнал. Що Вам пишуть про него з Петербурга? Ходить по руках, а про те мудрий народ, здобулися всего на одну пренумерату! В Москву все таки йде 3 платні екземпляри. До Кііва, звісно, крім Лесі — нікому. Кіівській Старині я послав під бандеролею, 1 N пішов, другий звернули.

Посилаю Вам свою найновішу фотографію. — се знайомий фотограф зняв мене безплатно яко знаменитість (після представлень моєї драми) і ще й 3 ек.: фотографії дав. Так, значить, — туне пріяком, туне даю й Вам.

Жінка моя Вам кланяєся. Поздоровляю щиро Вас і Вашу сімю.

Ів. Франко.

308. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

1/13 Апр. 94.

Дорогиј Друже.

Дуже вдячний ја Вам за остатній лист, котриј мені вијаснив стан річеј в децемвіраті. Помилка вијшла з того, шчо після того, як на сборах 19 М. льуде јасно показали неможливість 1 §. децемвіри почали јего „стілізовати“, замість того, шчоб просто јего викинути. Тепер застајєся згодитись на те в новому сборі. Клерікалам нічого бојатись такого викиду, бо він більше признаје јім, ніж чудна своја віра, або шче чуднішча батьківська віра (Перун? православіје? уніја?...). Гірше всего, шчо за клерікалів починајуть укладати формули півклерікали à la Romantchouk.

Шчо до того, јака користь буде із згоди радикалам і народу, то ја з Вами згоджујусь, шчо аби більше було користи остатньому. Та лишень на перших порах ја думају, шчо уряд попрубује „виелімінувати“ із сојму і парламенту всіх, скрім Барвинчиків. і, певно, се јему зробити буде не важно, — та лишень з сего часу русини почнуть навчатись бути політичним народом.

Звернемось до Ж. і Сл. — Пісні про Кошута в мене јесть і гарнешкі, — та треба лізти в спеціальну скриньку, а вона в холодному місці. Попрубује жінка полізти. Ја думају вислати Вам галицькі сбірки, то Ви там можете знајти всего. —

Вовка ја не міг сполохати, — бо писав јему лишень про Сумцова, — і в загалі тепер з ним ні про јаку роботу јего дља Галичини не говорю. Мене занадто сердить в нему брак ньуху на те, шчо він почитујучи себе укр. соц., мусить чим небудь пројављати себе власне в наших виданьях, а не напів новосрськими буркотаньнями, котрими він наповняв листи до

мене з 1890 р., коли його накрутив був Ант. — З Петерб. мені Морд. тільки ї писав, шчо там „по рукам ходить Ж. і Сл.“, — а шчо ходить лише 1 екз., то се зовсім в петерб. укр. стилі. Морд. пише в остатнім листі, шчо до „закуски“ багато олочих, а до діла не ма. Про Рачкого нічого не могу Вам сказати. Сам ја місяців зо 3 нічого не бачу. — Возможно, шчо К. Ст. зовсім не напечата Вашого Варлаама, коли Ви там не вставили чога „южнорусскаго“.

Кінець статті Вашої дльа Сб. получил ја і в свій час передав Ш-ву. та після того сам Ш. забіг. Послали його спершу розсліджувати страjk гімназістів в Віддіні (кажуть, буцїм то, тутешні марксисты, не маючи 4-го стану, котрый міг би взяти дїктатуру, страjk гимназістів упорядкували: 2 классы в Віддіні перестали ходити в гімназію.) Страjку Ш. не вгамував, а тільки в снігу в Балканах трохи не загруз, — і через день, вернувшись, був посланиj в Антверпен порядкувати болг. відділ виставки і буде там мабуць до 1/2 Маю. Еже через те нічого про долю Вашої роботи не знају, окрім того, шчо Ш. сказав шче при получці першої 1/2, шчо буде вона напечатана. З грїшмы за статті тут стілько формальностей, шчо ї коли напечатаяуть, ціла — процедура. Попробују розвідатись, чи не можна мені получить гроші за мою статтїту в X кн. і, коли дадут, то вишлю Вам франків з 150—200.

Карту ја одіслав назад, сказаеши, шчо вона не лиха, — тільки треба градусну сітку навести, та може б зробити деякі додаткы.

Чи мене власне кличуть на конгрес літерат. у Львів, — ја не знају. Все, шчо ја получил: конверт Тов. ім. Ш-ка, а в нему одбиток статті з Зорі. А „что сей сонъ означаеть?“ — ја не знају. Само собою роз., шчо ві Львів ја не поїду. — Куди мені!

За фотографію спасибі. Дуже добра!

Ваш М. Др.

Зорі все такы не получил! Мені треба самі листы до Погодына.

309. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Дородію!

Бажаемо Вам обоє з жінкою веселих і щасливых свят Вам і Вашій усій сімї і заразом дякуемо за гроші, котрі Ви були ласкаві нам вислати. Надіюсь, що Ви одержали Зорю, з котрої висилкою було богато клопоту. Рівночасно з сим листом висилаю Вам 3 кн. Житя і Слова. У мене лишилася ще Ваша рецензіяка на 3 кн. К. Ст. З Правды передано міні статью Вашу про Костомарова, — що з нею робити? Чи не переслати єї для Народа?

Не знаю, що Ви скажете на те, що сталося у нас з угодою. Одержавши сборне письмо від Коломийців, що вони не годяться на угодову акцію і взивають мене зїрвати дальші переговори, я трїбував ремонструвати і викладав їм, що слід іще трїбувати дальшої діскусїї. Та коли вони написали міні через П-ка, що не вірять в можливість угоди і що пропонована мною програма є фразеологія і, приймаючи єї, партія скомпромітувалася би, я написав Романчуку і Кулачковському, що виступаю з комісії угодової задля вотум недовіря, даного міні партією, а рівночасно заявив се публично в газетах, додавши до того те, що вважав натуральною консеквенцією попереднього,

зречене з уряду голови „Нар. Волі“. Тепер Коломийці пишуть міні, що вони не хотіли давати міні вотум недовіря, що не слід було виступати з комітету, а тим менше зрікатись провідництва „Нар. Волі“ і т. д. Се дуже неприємна історія. Я не міг знати, що вони хотіли, а бачив тільки те, що було написано. Що через се зірване одіум зірваня угоди спадає на партію радикальну, що в чуднім світлі являються наші попередні накликування до згоди і аранжований нами перший зїзд мужів довіря, се кождий бачить, а міні здаєсь крім того, що партія сим поступком підрізала собі на довгий час ноги до всякої сурйозної політичної акції, бо ¹⁾ в сурйозність єї ніхто не схоче вірити. Се все я толкував коломицьким товаришам, а коли вони не схотіли сего розуміти, то сему не моя вина. Сидіти міні в комісії при такій заяві товаришів, яку я одержав, було зовсім неможливо.

Здоровлю Вас щиро. Жінка моя Вам кланяєсь.

Ваш Ів. Франко.

26/4 94.

310. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

17/29 Апр. 94.

Дорогіј Друже.

Тільки шчо получив Ж. і Сл., Ваш лист, а в купі з ним і лист П-ка про Вашу згоду-незгоду. Де тонко, там і рвесьа, а все таки досадно, шчо увірвалось власне на нашому кінці. Коломійці погарьачились а надто в справі програми, але на скілько ја розбирају діло, винні більше Ви: 1) тим, шчо забули про приньатиј Вами § 4 умов згоди, предложениј 2 Февр., і почали „стїлізовати“ незгоду, — то б то укладати § 1 децемвірскиј, і 2) тим, шчо поспїшились в печать з деклараціями про получениј Вами вотум недовірја і т. и., тоді, як і по Вашому листу виходить, шчо Вам товаришчі писали свої уваги, про котрі шче був час порадитись до 15 Мају сім раз. З рештоју, ја шче ніколи не бачив таких товаришів, як Ви з П-ком, котрі якось так завше зроблять, шчо б один другому перерізати шчо небудь.

Шчо власне робити далі, ја не придумају, з такими інгредієндами. Слід би в усьакім разі, шчо б і Ви і Дан. і, коли можно, то ј П-к, були на зїзді 15 Мају і там проводили § 4 2 Февр., котриј дуже легко можуть приньяти ј москвофіли. Инакше всьа „згода“ зведесьа на те, шчо Ром.+ Кул. зроблять Барвіншчину N 2 коло Барвінщини ²⁾ N 1.

Може воно так і бог велить рутенцџам, та все таки досадно — на сьу хвиљу по кр. мірі, бо діло було почало повертатись на лџудське, а не на рутенське. Коли б ја міг сподіватись, то дуже б прохав би Вас зробити можливе, шчо б поправити помилки, котрих все таки більше всего зроблено Вами.

Ж. і Сл. розрізав. Досить інтересниј N. Статџьбу Вашу про легенди Ш-ка прочитав. Дуже интересна, хоч про Ценгл. до речі не належить. Дејаки поправки пришљу — про Граматку і т. и.

Ваш М. Др.

¹⁾ В рукоп. бу.

²⁾ В рукоп. Барвінщині.

Ст. про Костом. продержіть шче. Здајесьа, ја вже все сказав тамтошньє в др. статътьах. —

Простіть, шчо послав Вам мало грошеј. За своју статътьу ја шче не получив плати — і не получу, поки не вернетесьа Шишм. з Бельгіі. —

Получив ја доволі чудниј лист од Гар. з припискою од Дан. Там склалась буча на мене через те, шчо Ок. пустив в оборот лист мій до него, де ја говорив про некорректність того, шчо не покликано на зїзд П-ка, а також про непевність Дан. в справі клерікалізму і про те, шчо Ви самі, як поет, можете записатись туди, де б не слід. Гар. і Дан. пишуть, шчо мєні злі інформації дав П-к, а ја про Дан. суджу з поводу історіі з моєју статејкою Віра а гром. справи, котру держали 4 м., а потім напечатали з таким початком, котриј мусив замазати справу і котрого ја не розуміју. Про Вашу поетичність ја не ховав думок своїх од Вас самих і казав і Вам і Ок. напр., шчо вступ Ок. в клуб новоерскиј, котриј він оправдував Вашоју згодоју, був превеликою помилкою і невстојкою. Можете хоч розстрельати мене, — а ја скажу те ж саме, шчо говорив Вам не раз, між инчим і те, шчо треба Вам взяти себе в руки холоднішчоју прозоју, коли хочете заїматись політкою, та ј в наукових справах бути трошечки не таким скорим. — Коли Вам се непријатно, — шчо ја говорю, то простіть: ја мовчатиму, але ја говорю не з лихими замірами на Вас, а з самого братнього почутътьа.

І в згодовіј справі вишло лихо м. и. через невстојку і Вашу і Дан., — а власне, шчо Ви забули і про зїзд, котриј проповано було 2 Февр. і на котрому репрезентація партіј мусила бути раціональнішча і не залежати од ласки Ром. + Кул. і К-о, — а також забули про IV § приньатих Вами резолюціј. А тепер виходить такиј шче комізм, шчо буцім то в розриві згодожі акціі і в тому, шчо Ви вишли з комітету і Нар. Волі, винен ја, — ја, Мих. Драгоманов *persona propria!!!* Откуда мнѣ сіе??

Мині се не в перше і ја, јіј Богу, не серджусь, не сердътесь же і Ви і поправљајте помилки: ідіть на зїзд 15 Мају, настојујте там на § IV Ваших резолюціј, то решта налагодитьсьа.

311. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми шановний Добродію!

Даруйте, що одержавши Ваш лист отсе два тижні тому (я пару день по святах був на селі), тільки сьогодні берусь відписувати Вам. Роботи богато, а надто я мав намір бути симц днями в Коломиі і написати Вам відтам, переговоривши з П-ком і комп. Та вчора, коли я мав йїхати, заслаб хлопчик і міні годі було покинути жінку з дітьми, і через те я й берусь тепер писати Вам і Коломиїцям. Поперед усього позвольте запевнити Вас, що в справі моєї абдікації я ані в Ваших листах, ані в листах Коломиїцїв не находжу нічогісінько такого, за що б мав на кого небудь сердитися. Спеціально що до Вас я зовсім згоджую ся на Ваші погляди і на Ваш суд над моєю особою,

хоча фактичні преміси того суду вимагають деяких фактичних спростовань. І так Ви невірно думаете, кажучи, що на зйїзді 2 февр. були прийняті чи хоч би тільки предложені нами до прийняття ті стілізовані Вами 4 пункти, що були опубліковані в Хліборобі і Kurj. Lw. Про ці пункти на тім зйїзді не було ані мови. Звісно, се ще не значить, щоб ми на ті пункти не годилися і щоб вони не мусили бути вихідною точкою всякої будущеї угодової акції між Русинами, але говорити про яке небудь їх ухваленє поки що в усякім разі передчасно. Друге спростованє дотикає ся знаменитого приступленя Окуневського до новоерського клюбу. Я писав Вам про сей факт тодіж і мушу тепер ще раз категорично заявити, що на властиву децизію Ок-го я не мав ніякого впливу. Ок. здибав мене вечером на вулиці і сказав міні як новину, що вже зобов'язав ся вступити до клюбу, а тільки вимовив собі певні услівя, і просив мене допомогти ему устілізувати їх. Я був противний его приступленю до клюбу, але коли він заявив, що се вже діло рішене, то я й порадив ему стілізацію условин. Ок. мою стілізацію обкрив і зробив з неї каррікатуру, а тепер голосить, що се я ему порадив приступити до клюбу. Ще бувши в Відні, по поводу якогось печатного виступу Ок-го я написав був про се статейку до Kurj. Lw., та редактор не пустив єї, щоб не компромітувати Ок. Се все, звісно, не аргументи против Вашого суду про мою особисту вдачу, котру я досить добре знаю і з котрою борюся, та Ви знаєте, що в такій боротьбі всего менше можна поручитися за успіх.

Пишете міні: „Коли хочете займатися політикою“.. То то й є, що я нею не хочу займатися, і власне рад, що остатній мій провал сам собою наказує міні усунутися від політичної діяльності, до котрої у мене поперед усього нема нервів. Я вже писав Вам і тепер ще раз повторюю, що нпр. в акцію угодову сам я не то що не пхав ся, але з початку був противний єї ініціюваню, а впихали мене в число децемвірів і в комісію трьох зовсім случайні обставини, котрим я не міг запобігти. Та історія отся буде для мене наукою на будуще – сидіти при писательстві і не лізти в політику, а головно, не лізти в неї там, де властиво потребують моєї фірми, а не моєї думки і ради, як се було з моїм вибором на голову виділу Нар. Волі.

Питаєте: що буде далі? Я думаю, що моя абдікація справі згоди не пошкодила, але противно, поставила єї навіть на ліпшу дорогу. І Ром. і Кул. переконалися, що на таких основах, як пропонував Ром., згоди не побудує ся ані таким методом, як він почав, до неї не дійде ся. Через те розпочату акцію закинули зовсім і постановлено розпочати діло на ново. Ходить тепер о те, хто і як єї розпочне, та в усякім¹⁾ разі народовці не зроблять першого кроку без попереднього порозуміння з другими партіями. Я не знаю, як стане радикальна партія до сеї нової акції особливо після заяви, що „в згоду партій не віримо“. Тут мусять Коломийці здобутися на якийсь крок, на якусь маніфестацію, котра б вяснила становище партії. По моему навіть ліпше було б скликати зйїзд партії і, заким консолідувати цілу Русь, поперед усього сконсолідувати свою власну партію, котра тепер серед інтелі-

¹⁾ В рукоп. усяким.

генції старшої і молодшої власне що зовсім не існує. Зйїзду домагалися перед місяцем Краківяне і я написав був для Народу замітку, в котрій промовляв також за єго скликанєм. Тимчасом Коломийці мою замітку кинули до коша і П-к виразно написав міні, що зйїзду не треба. Я думаю, що тепер поперед усього потрібний наш партійний зйїзд в ціли реорганізації і внутрішнього скріплення партії. Коли б ми в своїй партії мали силу, то нам байдуже було б про згоду з другими партіями, значить, справа згоди міжпартійної річ другорядна. Я про се й пишу Коломийцям. Коли Ви згодите ся з сею думкою, то будьте ласкаві також їм се написати. Навіть в інтересі міжпартійної згоди наша внутрішня консолідація дуже пожадана, бож се зовсім не все одно вступати в союз слабою і розстроєною фракцією, а сильною і однодушною партією.

Коломийці прислали й міні обширний акт оскарження на П-ка, та я не находжу єго зовсім справедливим. Вони кажуть, що П-к не точно передав міні їх ухвали. Але я маю їх власний лист (Дан. і Гар.), де міні виразно наказано з комісії угодової виступити і заявити се в газетах. Чи остатні їх ухвали, буцім то невірні передані міні П-ком, були в чім небудь відмінні, про се вони не згадують, а сеж власне головна річ. За для того я зовсім не можу в тім факті бачити такої вини П-ка, як вони єму приписують, а міг би мати до него жаль хіба за те, що моїх листів в тій справі, писаних до всіх Коломийців, він не давав їм і не відчитував цілих, а тільки (як пише Дан.) деякі уступи, так що вони очевидно не знали докладно мотивів мого поступування. Ну, та се *tempore passato*, а коли остаточно добре сталося, що ся хибно розпочата згода розбилася, то очевидно нема потреби винуватити П-ка.

О сем доздъ, як каже Вишенський, а тепер іще пару слів про літературу. Вашу замітку про Граматку Куліша одержав і випечатаю. Спасибі! Чи не походить часть путаниці з тою Граматкою також з тої обставини, що в 1862 вийшло друге, зовсім перероблене єї виданє? Що уступ про Ценглевича в мойій статі троха, як каже Німець, *bei den Naaren herbeigezogen*, се я й сам чую, та міні не здаєся, щоб він був зовсім лишній. Певна звязь між Інструкцією а легендою з зернами таки є, і сему не перепиняє нічого й те, що сама легенда про катехізацію з зернами може бути давнійша і занесена на польський ґрунт бог зна відки. Впрочім побачимо: здобудемо нові матеріали, то й суд наш сам собою змодіфікуєся.

Ж. і Сл. N. 4 вже друкує ся. Жду на Хартії, котрими багато читачів дуже зацікавилось, так що ремствують на мене, чому їх нема в N. 3. Вірші скінчать ся в N. 4 і 5. Тепер ідуть гайдамацькі. До Ваших матеріалів я думаю долучити ще осібно ті, які є у мене, і бібліографію друкованих та рукописних (в бібл. Оссол., Чарторійських і т. і.). В бібл. Чарторійських у Кракові є цікаві вірші про Хмельниччину. Я просив декого з краківських Русинів, щоб їх міні виписали, та вони не могли сего зробити. Може міні як небудь самому удасть ся.

За гроші ще раз спасибі! Дуже нам стали в пригоді, а більше й не треба було.

Кланяюсь Вам низенько. Жінка поздоровляє Вас і всю Вашу сімю.

13/5 94.

Ваш Ів. Франко.

312. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА

Суббота.

Завтра висилају Вам Хартіј коло 35 сторін мого письма. — Піде рекомєндовано, значить, задержитьсья лишніх 1—2 в дорозі. —

Збережіть їм в усьакім разі місце в кн. IV.

Ваш М. Др-в.

313. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

10/22 Мају 94. София.

Дорогіј друже.

Посилају Вам хвіст Хартіј на сьу книжку. Тут натуральний перерив. Далі будуть 3. Католицький клерикалізм і початок ліберальної свідомости в Англії і 4) Великі хартії і стверджіня їх. На сему скінчимо рік. Як бог дасть віку мені і Ж. і Сл., то потім буде III. Хартії Нідерландські. IV. Хартії Швейцарські. V. Хартії англійські XVII ст. VI. Хартії англо-американські, — і кінець — вплив їх на франц. деклараціју прав 1789. — На 5 і 6-ту кн. Ж. і Слова буде приблизно по стілько ж, скілько на 4-ту.

Міні все таки жалко, шчо згодова акціја увірвалась не без вини нашого сторонництва. Та тепер нічого робити. Формально — тепер мусить виступити тој комітет, котриј установив зїзд 2 Фебр., — бо куди ж він дівсья? Јего ховати рад. партіја не маје права, бо вона ж скликувала зїзд.

Зїзд самих радикалів був би в усьакім разі потрібніј, хоч ја розуміју скептицизм П-ка і $\frac{3}{4}$ його сам діљу шчо до тих, хто доси приймав участь в зїздах партії і хто на них покладав постанови і плував ними других (власне робучих), а сам ніяких дльа себе обовязків не признавав. Та може на новому зїзді знайдутьсья нові льуде. *Ceterum censeo*, студентів не пускајте, — бо студенти мајуть свїј обовязок — учитись і через те вже не можуть сповньати обовязків партійних. А без обовязків — навішчо ж і конгресси сбирати, программы укладати і т. д.?

Хотів би ја знати, хто і через шчо интересуєсья моїми Хартіями? Горе писати далеко од публіки і без критіки! Також хотів би знати хоч Ваш суд про моїх Богів і про Рај. Ја писав їх з запалом, — а тепер иноді думају, шчо даремно! Коли б мені самому прочитати їх 2—3 разумним мужикам! Та ба! То хоч би помогли пријателі своїми увагами.

Вам мусили недавно послати IX і X кн. „Сборника“. По кр. мірі з Міністерства приходили питати Ваш адрес. Шишм. шче не вернувсья з Антверпена. —

Всього ліпшого Вам з сімјеју.

Ваш М. Др-в.

Саме тепер замітив недогляд: замісь Хартії вільно стів написано — вільно сти. *Libertatum* вірнішче, ніж *libertatis*. Поправте в IV кн. і на сорочці отбитків. — Догльаньте, шчоб і книга *Vermont* була названа *Chartes des libertés anglaises* без помилки. —

314. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

8/20 Юльа 94.

Дорогий друже.

Слабiсть, спека, екзамiни, ради, комiсiї i т. зовсiм мене довели до лiтературного банкруцтва, — так що я мушу послати Вам дальшиї уступ Хартiї по московському. Простiть i простiть. Тим часом i не виїздаємо, — бо жiнка заслабла i не може сбиратись у дорогу. Тiльки j утiшного, що довше пробудемо з Лесею. Треба конче jїхати в Париж, — а коли виїдемо, не знаю. —

Лесьа привезла звiстку, що англичане Вам грошеї прислали на штундову лiтературу. Напишiть про се докладно. —

4 кн. Ж. i Сл. добра, окрiм вiдозви од редакцiї. Як Вам не сором писати звичайнi рутенськi ламентациї? Аже кожен волен предплачувати, чи нi, — i нiхто себе хвалити не мусить. *Pas comme il faut.*

Ваш М. Др-в.

Буддiзм, певно, не скiнчиться ранiше кiнця року. „Бiблiю“, переклад Лесi, посилаємо в Народ, котриї не багатий матерiялом тепер. В Ж. i Сл. 1895 дамо *Les Evangiles, Les Hébreux, Genèse, Jésus etc.*, — аби було живе! Манускрипт Хартiї збережiть.

315. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

Вiдень, Hôtel de France, 29 Юльа 94.

Дорогий друже.

Давно од Вас нема звiстки. Напишiть у Париж (29, Av. de Wagram), чи дiстали Хартiї i що робите. Напишiть i про зїзд.

Остатнья книга Ж. i Сл. iнтересна, та тiльки на що Ви пустили рутенського плачу i самохвальства в вiдозвi од редакцiї. *Pas comme il faut!* Все рiвно, Ж. i Сл. умре, то лiпше по лицарському умирати, а нiж по циганському.

Я послав *La Bible* в Народ. Jему не ма матерiялу. Коли Ж. i Сл. житиме, то дльа него знайдесьа що.

Ваш М. Др.

Чи не могли б Ви менi прислати (взявши напр. з *Ossolineum*) Либельта брошуру про Слав. Зїзд у Празi 1848?

316. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродiю!

Даруйте, що так довго не писав Вам, але я такий занятий i змучений, що рад, коли можу троха вiдпочити i покинути перо з рук. Тай не було так об чiм писати. Про наш зїзд певно вже писали Вам Коломийцi; я не мiг бути присутний на всiх нарадах, бо мусiв бiгати до редакцiї, та у мене лишило ся вражiне повної безрезультатности сего зїзду. В тому, що говорив один студент, голова „Акад. Братства“, я бачу, що „радикальна“ молодiж

страшенно обезрадікалась і отупіла, застрягла знов у старім рутенським болоті, що обходить ся без читання книжок і без власної думки. Се одинокє живійше вражінє, яке полишив у мене сей зйїзд, і то вражінє дуже немилє. Наші сецесіоністи щось таке крутили, що я й не зрозумів добре, чи вони є радикали, чи ні, чи соціалдемократи, чи ні. А що робити для партії чи то для своїх думок нічого не хочуть, се видно.

З покликом на сорочці N. 4 Ж. і Сл. Ваша правда, і міні самому встидно було єго писати, та все таки здаєть ся, що я мимоволі потрафив в тон „нашій публіці“: нові пренумерати починають по троха капати і я все таки не трачу надії продержати Ж. і Сл. ще й на слїдуючий рік.

Були тут проїздом деякі Москалики, з котрими я познайомив ся, а попередусєго Водовозов, Ваш знайомий. Він був тут дуже коротко і розбалакати ся з ним ми якось не встигли. Більше ми зйшлись з Міклашевським, молодим доцентом моск. університ., що вертав із наукової командїровки в Англію і Італію, де ізучав економічний стан селянства. Він з роду Українець, а по поглядам общерус, навіть централіст. Ми з ним досить спорились і я дав єму на дорогу Ваші Чудацькі думки і ще деякі виданя. Думки він почав ще тут читати і вони дуже єго здивували (з разу) і видно було, що зробили на него велике вражінє, бо зачавши читати вечером, просидів над книжкою більшу часть ночі, хоч мав думку іти в театр і т. і. Він міні покинув книгу М. Ковалєвського „Modern Customs and ancient Laws of Russia“; я прочитав із неї дві глави „Про староруські парламенти“ і „Про кріпацтво та єго знесєне“ і бажав би перекласти їх для Ж. і Сл. на слїдуючий рік, коли Ви признаєте, що се буде добре. Глава про земські собори доповняє гарно те, що Ви про них написали в Хартїях, а глава про кріпацтво для нашої публіки буде першим откровенїєм про сю тему.

Хартїі я переклав і відсилаю Вам текст росс.

На днях був тут доцент петерб. універс. Сирку. Балакали ми з ним багато, та більше по славїстїці. Він обїцяв агітувати за тим, щоб цензура пропустила Ж. і Сл., та не знаю, як і чи він се зробить. В усякім разі журнальчик єго зацікавив.

На зйїзді польських писателїв були між іншими Карлович, Бодуєн де Куртєне, з Чехів Врхліцкій і Єлієк. За ініціятївою Карловича завязуєть тут фольклорне товариство під проводом проф. Калїни, Чехам хотїли Русини зробити якєсь привитанє; та так і не дійшли ні до чого; я подавав їм свої виданя. З польських писателїв я балакав багато з новелїсткою Остоєю, котра дуже заїнтересувала ся нашою літературою. На зйїзді я промовляв досить багато і, могу сказати, не без пожитку.

Де се Ваша Леся Українка подїла ся, що про неї не чувати?

Може там повиходили в Парижі нові книги, котрі було б цікаво міні мати? Я тут мало про що й знаю, а як би що таке вийшло, то сповїстїть мене, а я Вам вишлю гроші, щоб Ви купили, коли ласка.

Чи Вам звїсне виданє Бр. Залєського про кіргїзські степи з чудесними офортами? Між іншим там є рисунки Новопетровська, — види з Мангїшлака, де був Шевченко і де, здаєть ся, Залєський не був ніколи. Тут у одного ан-

тікварія є се виданє, коштує 15 гульд. Як думаєте, варто его купити? Я на рисункових виданнях не розуміюся і їх не збираю, а се мене зацікавило.

Щиро поздоровляю Вас і д. Волкова. Чи він не ласкав написати що небудь для Ж. і Сл.? Вас також прошу о деяку критику або хоч рецензію на нові книги.

Ваш Ів. Франко.

Львів 3/8 94.

317. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

6 Авг. 94. Paris, 29 Av. de Wagram.

Дорогий друже.

Вчора получив Ваш лист. Жалко шчо мало пишете про зїзд, — бо і П-к, захорувавши, теж маїже нічого не пише. Шчо таке говорив голова Ак. Бр.? — „Помраченіє умовъ“, здаєсья, — епідемія на молодіж „радикальну“ в усему „русько-русскому“ світі. Та в Петерб. і Москві видно хоч наукові інтереси в піврадикальних молодих льудей. Се все таки ґрунт, на котрому щось виїде. Між инчим виходить і прихильність до наших тенденцій. Бачив примір одного москаля в Софії перед виїздом, — і бачу тепер коло себе 2 приміри. А в нас, на півдні — сон та Конищина! Кажуть, шчо і Груш. — православниї! — Шчо здивувало Міклаш. в Думках?

Про Сирку маїте в приміті, шчо він „жуликовать“. Так кажуть усі знакомі мені Петербуржці. —

З Ковалевского можна перекласти те, шчо хочете, — коли воно дльа Галичини цікаве. Нашим все мусить бути звісне. А може і ніл Тепер епоха „непомнящихъ“.

Лесья зосталась в Болг. мабудь до к. Септ. Тепер вже на селі під Софієју. Писати до неї на адрес Ів. Шишманова, ул. Бълчевъ, — або в мист. на нар. просв. —

Ніяких фольклорних книг в Парижі цікавих тепер не виїшло, коли не рахувати 1 вип. *Dictionnaire des traditionistes contemporains*, — котриј ја покинув Лесі, получивши в момент виїзду. Там јесть і моја біографія з бібліографієју і патретом. —

Книгу Бр. Зал. ја не бачив і не побачу. Через те ј ради Вам дати не могу.

Волкову вчора ж давав читати Ваш лист і він сказав, шчо маїє лишень щось переписати дльа Вас. Радив јему послати дльа Вас і одну легенду про те, як чорт виманив у бога огонь, а потім јего перекрадав св. Петро. Та не знају, коли надумаєсья Вовк послати Вам шчо. Він усе не може очуњатись од „угодовства“, котре було нагнав на него А-чъ.

Ја навряд шчо зможу прислати Вам звідси окрім Хартіј.

Завтра ја з Л-оју і Зоркоју перебираємось на село, — але Ви пишїть усе сьуди до нового указу.

Ваш М. Др.

Знају, шчо Вам не легко, — та все таки пишїть хоч трохи.

Ви забули мені одповісти про англійські гроші на штунд. книги, а також, чи можете мені здобути Лібельта про Слав. Конгрес 1848 р.

318. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Я тепер маю троха більше часу, відвізши жінку з дітьми на село, і відписую Вам зараз. Про зйїзд не можу Вам багато більше написати, чим написав, бо, як я згадував, я не міг бути на всіх нарадах. Голова Ак. бр. плів дурниці про потребу власности (проти соціалізму) і про потребу релігії (проти нової освіти). Се не „помраченіє умовъ“, бо, щоб щось помрачилося, треба, щоб уперед світило, а по просту дитиняча ¹⁾ невинність у всяких науках.

Про Груш. я не знаю багато. Він дебютував у нашій літературі декількома новеллами з підписом Михайло Заволока і навіть написав був роман „Своїй й чужі“, — річ зовсім слабу. Що до політичних поглядів він, здаєть ся, Барвінщанин і отсе недавно, в осени минувшого чи весною сего року, коли Барв. йїздив на Україну, щоб збирати підписи людей, похваляючих его політику, а порицаючих Романчука, в числі тих підписів був і его підпис.

Про Сирку я чув у Відні те саме, що Ви пишете, і так і говорив з ним. Впрочім і не можна було инакше, коли він, сходячи з рукописів і старих книг на політику, почав з того, що став хвалити університетську свободу в Россії. Впрочім не знаю, на кілько правди в тім, що він говорив, немов то „классическая система у насъ совершенно рушилась“ і в університетах привернено троха що не давній ліберальний устав. В усякім разі я більше слухав его, ніж балакав, а він оповідає і говорить дуже швидко та рішучо, — а міні то й гарно.

Що до Ковалевського, то, звісно, я й не думаю, щоб мав давати щось нового Россіянам по самій суті діла; та сама книжка его в Россії не дозволена, а у нас в Галичині і річ сама буде цікава.

Міклаш. здивувало в Чуд. думках власне те, що Ви говорите против політичної самостійности України, бо власне на думці про політичний сепаратізм українофілів і опиралася вся его антипатія до них. О скільки я міг осудити, він вийїхав відси з значно зміненими поглядами на укр. справу і обіцював слїдити за нею далі з Москви.

Чи д. Вовк дістав N. 4 Ж. і Сл.?

Про Лібельта я Вам писав на карточці, вложеній ех post у лист, що тепер Оссолінських бібліот. заперта на якийсь час. На днях уже єї отворять і я Вам его визичу. У мене є книжечка Морачевського про той зйїзд, — може Вам і єї треба? Надто була ще десь брошура Форстера, містично-філософічна брошура Маліша (адвокат львівський) і ще деякі кавалки. Чого Вам спеціально треба із сего зйїзду? Можеб я поробив Вам виписки?

Що до англійських грошей, то йїх є несповна 100 гульд. (саме 98 г. 95 кр.). Я дістав йїх з законічною припискою Ватсона: посилаю на Ваше імя сі гроші для укр. штундістів. Що з ними робити? Ми хотіли положити йїх в касу ошадности, та жінка розміркувала: задержатися, що Ви скажете з ними зробити.

¹⁾ В рукоп: дутиняча.

Я друкую свою роботу про Вишенського власним коштом і хочу подати єї як габілітаційну розправу на право бути доцентом універс. по іст. літератури рускої. Доси видрукувано 10 аркушів, — коли хочете можу вислати йїх Вам для перегляду, що Ви скажете про сю роботу. А коли Ви тепер чим іншим заняті, то я вишлю Вам, аж як буде все готове.

Будда скінчить ся в сім році Ж. і Сл. Тепер кінчить ся вже друкувати 5 кн.; може вона заінтересує Вас фолклорним матеріалом. Я дав тим разом 16 легенд і 3 казки. В сьому н-рі скінчив ся Едіп царь, скінчились вірші, я додав три галицькі: про сотворене і потопу світа, про голодні роки і про битву Росіянів з Турками під Плевною.

Вчора переводив я генеральний обрахунок Ж. і Сл. Пренумерантів маємо около 220 (звиш 30 пройшло в остатніх днях!), заплачено ними грошей несповна 800 г. Коли ще до кінця року прибуде зо 300, то дефіцит не буде такий великий, як я бояв ся. Та вже тепер я маю надію, що накладчик згодить ся держати єго ще рік.

На сьому й кінчу і засилаю Вам і д. Вовку щире поздоровленє.

Ваш Ів. Франко.

Львів д. 9/8 94,

319. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

22 Авг. 94. Vaucresson. (Dép. Seine et Oise), Ville
du Progrès, chez Mille Julia Beck

Дорогий друже.

Не льякайтесь адресу: се в 1/2 год. од Парижа, серед лісів, — а Progrès вдумав не ја, а хазьяїн вілли — масон.

Роскаже Вам про Vaucresson і по части про мене земльачок, секретарь Макс. Ковалевского, студ. київський Заболотний, а Ви єго просвітить по части гал. справ, бо А-ч єго пустив на Барв. Зрештоју укр. імен, як Arbg. і др., не кажіть єму, бо він шче молодий, шчоб не почав говорити, де не треба. Таке наставте і П-кові, коли Зб. поїде до него. —

В Слав. зїзді 1848 р. мені треба тепер про Бакуніна. Того ради брошуру Морач., 6 л., пришліть, а може Лібельта нічого і не ма про те, а ја змішав імена. Як шчо випишете мені про Бак. з других джерел, то буду вдячний. — Темна мені генеза славянофільства Бак. Пише він, шчо почалось воно в 1846 р. Тоді він був у Парижі, — де славянофільствовав, по својому, Міцкевич. Віїхавши в 1848 р. з Парижа в славяншчину, Бак. пише Анненкову, — „коли б не знали про те „славянщики“. — Які се славянщики? Москалів таких тоді в Парижі не було, — а були все западники (Анненков, Герцен, Тург. і др.). Очевидно. — польаки, — але які? Може Ви шчо знаєте про те? В мене нема ніяких книг польських про такі справи і спитатись ні в кого. —

Печатају ја листи Бак. до Герцена і К-о. Хоч листи ті маїже виключно 1861—1874 р., та треба все таки розуміти еволюціју думок Бак. 1840—1849 р., а про се джерел маїже нема. Коли б улізи в архиви в Дрездені і Відні, прочитати хоч процеси Б-на, — то, певно, шчось би взнав, — та не пустять. Ну, видам, шчо мају, і скажу, шчо знају, — і намічу, чого треба шукати. І то добре. Книжка виїде інтересна. Виїде ј по німецькому.

Остатній N Народу мене привів у роспуку. Все Драгомановщина, — а ја П-ку писав кілька разів, шчо послав јему матерјалу свого аж до кінцѣ року. Більше ја не можу писати,—і коли ніхто окрім мене не хоче, або не може, то Народ треба буде поховати. В загалі преглупиј стан нашої партіі. Саме вспіли добратись до масс,—і показалось, шчо говорити з ними ніхто не хоче, коли масси не хотѣть слухати. —

Шчо Ви мені скажете про Рај і Поступ? Чи стануть јего читати сельане? А коли ні, — то хто читатиме?

В-в получив Ж. і Сл., та чи скоро напише шчо дља него, не знају. Јему важко тут битись дља шматка хліба, — а окрім того Ант-чевиј туман јему все з голови не виходить.

Ну, на сегодні буде. Ждатиму тут Ж. і Сл. А Ви јего пошліть Ле же (Louis Leger, Rue de Boulainvilliers 43) комплет.

Ваш М. Др.

Ів. Виш. і Театр. Ваш посилајте, б. л.

320. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Даруйте, шчо так спізнив ся і з листом і з Ж. і Сл. Приїзд цісарський не давав ані хвилі віддихнути. З матеріалами для Бакуніна я не мав щастя. В брошурці Морачевського, про котру я згадав, про него нема нічогісінько, ледво шчо імя его раз згадано. Статі Лібельта осібною книжкою нема та й в збірці его творів нема. Кажуть, шчо вона була в однім із познанських журналів 50-тих років. Я вже троха шукав, та доси не находив нічого. А ось безпосередно для Вас потрібні були б дві річи: мова Бакуніна, виголошена 1848 на пражському зїїзді (вона вийшла по польськи у Львові 1848, та тут мабуть була конфіскована, бо в бібліотеці Оссолінських еї нема) і Відозва до Словян, видана в Парижі 1849 (також по польськи „Odezwa do braci Słowian“ М. Bakunina, — також нема в Оссолінеумі). Про польське Словянофільство перед 1848 р., особливо на еміграції, погляньте „Pamiętnik Towarzystwa Demokratycznego“ з 40-вих років, де були словянофільські статі між іншим і Теофіла Вішньовського, того самого, шчо був 1847 р. повішений у Львові. Може ті речі будуть в Bibl. nationale.

Передучора вислав Вам Ж. і Сл. кн. V. Надіюсь, шчо на брак фольклору не пожалуетесь. Маю велику массу казок і новелл, та всі такі довгі, шчо духу не хватає друковати йїх. В усякім разі я наляжу на легенди, міти та вірування (в VI кн. даю йїх гарну низку), місцеві заги та новелли. Жидівських казок також маю гарну збірку від Бігеляйзена.

Вишенського на днях вишлю Вам цілого. Разом з Ж. і Сл. послав Вам свої дві драми: Украдене щасте і Едіпа. Я дуже був би рад, як би Ви прочитали ті речі і сказали міні свою думку, особливо про Укр. щ. Бажаючи кинутись головно на поле драматичне, я дорожу всякою Вашою увагою, котра моглаб мене устерегти від помилок.

Чи Ви в кореспонденції з дром Nestl-ем? Він спеціаліст від Бакуніна і міг би дати Вам інформації про его роль в 1848 р. О скілько тямлю із

розговорів з ним, усі названі мною речі про зйїзд пражський він знає і має з них коли не копії, то обширні ексцерпти.

Чи довго забавите ще у Парижі?

Чи не можна б там у Парижі дістати ще G. Paris, Contes orientaux dans la littérature française du moyen Âge і єго ж La poésie au moyen Âge, 2 ed. 1887?

Як би можна, то будьте ласкаві закупити їх для мене, а я гроші зверну. Дуже бажалось би мати Montaiglon et Raynard, Recueil général et complet des fabliaux“, та мабуть дуже дороге. А то у нас в жадній бібліотеці сего діла нема, а я у Відні ледво вспів переглянути зміст. Будьте ласкаві, розвідайте, чи можна єго ще дістати і за яку ціну? А також по якій ціні продають поодинокі томи Romania?

Вийшло там недавно (сего літа) якесь дільце про унію в южній Руси. Чи воно що варто?

Будьте ласкаві поспішитись з присилкою Хартій на сей н-р, бо не хотів би спізнитись.

Щиро Вам кланяюсь і поздоровляю.

Ваш Ів. Франко.

Львів 14/9 94.

321. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

14 Септ. 94. Vaucresson (Seine et Oise).
Ville du Progrès.

Щчо з Вами? Вже 1/2 Септ. проїшло, а Ж. і Сл. нема і не ма од Вас відповіді на мій лист. Чи получили? Я прохав про Морачевського і т. и., щчо мені треба, про Бакуніна на Пражському зїїзді. Тепер довідавсья, щчо в польському виданьнью книжки Maly про чеськиї рух (видано, здаєсья, в Країу) єсть теж про Б-на в Празі. Чи можна се здобути ві Львові? — Та напишіть щчо і про себе. —

Ваш М. Др-в.

322. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Сьгодні дістав Вашу картку і зараз же відписую. Ж. і Сл. Вам ви-слано в Париж і Ви певно вже дістали єго. Тудиж послав і лист, бо думав, щчо Ви вже покинули свою Вокрессон. Надіюсь, щчо все дійде до Ваших рук.

З Бакуніном клопіт. В книжечці Морачевського є тільки згадане єго імя. У Maly (Naše zpvuzrození, котре маю по чеськи), також тільки згадка, щчо Бакунін прибув до Праги не для самого слов. зїїзду, щчо не без єго причини прийшло до повстаня і бомбардованя Праги і щчо він разом з Захом і Лібельтом редагував маніфест до народів Європи (Maly, op. cit. II, 69 — 70). Завтра випозичу в Осолінеум і вишлю Вам Časop. česk. Museum 1848, де є обширне справозданє зі зїїзду. Польського реферату з Maly у мене нема; я колись читав єго в Країу, та там нічого цікавого не було. Шукатиму ще Лібельта.

Кн. VI вже зачала ся друкувати. Прошу о Хартії, а також, коли ласка, о деякі рецензії або звістки з наукового поля. Для VI кн. призначив я деякі

інтересні річі: Дневник Навроцкого, Листи Федьковича до Кобилянського, віршовану драму про збурене пекла Христом, апокріф про боротьбу Христа з дияволом. В відділі Із уст народа піде низка „Мітів і вірувань“, кілька варіантів пісень про Кошута, пару легенд, казок і новелл. Даю також драму про збурене пекла Христом.

Найшов у Оссол. відозву Бакуніна до Словян, та по німецьки. Ось єї титул: „Aufruf an die Slaven, von einem russischen Patrioten Michael Bakunin, Mitglied des Slawenkongresses in Prag. Koethen, Selbstverlag des Verfassers. 1848. Druck von Alexander Wiede in Leipzig“. Накликає Словян до революції. Коли Вам буде треба, то по звороті Časop. Č. M. визичу Вам сю брошурку.

Поки що засилаю Вам щире поздоровлене.

Львів 18/9 94.

Ваш Ів. Франко.

323. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

21 Септ. 94. Vaucresson (Seine et Oise) Ville du Progrès.

Дорогий друже.

Получив Ж. і Сл. V і лист Ваш. Книжка виїшла заньатна. В легендах лишень мало нового, — більше варјанти, — та інтєресно, шчо скріз(ь) вони однакові. Дальше легенд і новелл давајте як найбільше.

За справки про Б-на спасибі, — тільки наврјад, шчо б ја знајшов шчо тут, а в Nettlau не можна прохати матерјалів, бо він сам готовить книгу про Б-на, навіть 2 томи. Він мені писав 2 рази і ја јему, але по віденському адресу ја јего не знајшов, або ліпше депеша моја, послана јему з готельу. Де він тепер, не знају. Та шчо він за чоловік? Анархист? — і якого калібру?

В-к каже, шчо ні 4, ні 5 кн. Ж. і Сл. не получил.

Ја написав уже по укр. 4 ст. Хартіј англійських середневічних (конець), — виїшло 34 мојих сторін, то б то коло 2 листів Ваших, — та треба в Парижі шче повставляти де шчо з виписок у Нац. Бібл. Післъа завтрього буду в Парижі і незабаром вишльу Вам рукопис.

Драм Ваших тепер на ново не перечитав шче. Укр. Счастьа мені подобалось, як ја читав у „Зорі“. Живо і місцьами ефектно, — але чи реально сего не берусь судити, бо житьтъя галицкого не знају. Вам треба самим за собою слідити по части реалізму, — бо Ви часто, то з фантазії, то з символізму і тенденції, одступајете од него. Памјатају, колись Кобр. і Окун. у мене в Женеві восхищчались Вашими Панськими Жартами. А коли ја спитав, — чи бували ж у Вас такі попи, — то Окун. одповів: а, ні, таких не було!

G. Paris ја Вам добуду, — про fabliaux справльусь, — і коли не безбожно дорого, то зельу вислати. Ја мају кредит у книгаръа Picard, 82, Rue Vopararte; — колись порахујемось, — а без сбирки fabliaux фольклористу жити важко, а надто, як зачепить новелли. — Jestь у мене в Софії нова монографія про fabliaux; забув имја автора. Про Romania теж справльусь в Парижі.

Там адрес мій 29, Av. de Wagram. Зостанусь там днів з 6 — 7.

Ваш М. Драг-в.

324. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

29 Септ. 94. Paris, Av. de Wagram, 29.

Дорогий друже.

Посилаю Вам Хартію і *Časopis*. Спасибі. Ви, певно, получили *La Poésie frau. M. A.* — Пам'ятаю, що там єсть і стаття про *Fables Orientales dans la littérature fr.* — Се лекція, напечатана в *R. Pol. et littér.*, і нічого в ній особливого не ма. — *Fabliaux* коштуватимуть 40 fr. за 6 томів. — Чи висилати?

З Бак. так стоїть справа: ја поробив виписки з *Časopis*. Не багато. — *Anguf* пришліть мені в Софію. — Промови Бак. на слав. конгресі ја не знайшов. В *Bibl. Nat.* знайшов лишень 3 випуск *Pamiętnika* і в нім безбарвну статтю про Славянщину. Як би мені промова, то ја б задовольнивсьа. *Maleho* пришліть мені в Софію.

Звідси ја їду днів через 4, — спиньусь на 1—2 дні у Відні (*Hôtel de France, Schottenring*).

Ваш М. Др-в.

Що за чепуху про Вас пишуть „кацапи“, — що Ви б то говорили промову Мілковському? Се ж пронунсіamento за Историчну Польщчу? Ја в загалі не знају, яке Вам місце, „чорноробу“ в Польській пресі, в конгресі? — А тут якийсь українець в Народі пише, що Правда тим добра, що в ній писав Франко! І скрізь Франком тикають проти Франкової партії.

1 Окт. 94.

Приходиться прохати Вас напечатати в *Kur. Lw.* слідујучий лист мій по польському:

Ш. Р.

Ја получив кілька запитів з поводу книги *Ks. Stan. Załęskiego Geneza i Rozwój nihilizmu w Rosyi*. Мушу обернутись до Вашого ш. журналу, щоб сказати, що в книзі тіј в загалі матерјал зведениј з ріжних джерел без всьакої критики, котра ј трудна дльа автора, бо він не знакомиј у загалі з життьам і літературоју в Россіі. Окрім того багато звісток взьато автором, бог вість, з яких джерел. Спеціально про мене маје всі звістки автора фантастичні. Вкажу лишень на ті, котрі може оцінити всьакиј, знакомиј з самоју бібліографією справи.

Напр. на стор. 355 д. *Zał.* назива між журналами російськими, що виходили в Женеві, порьад з такими, які ніколи не виходили (як *Dielo i Borba*) „*Swobodnaja Rosija — organ ukrainofilów. pod red. Dragomanowa; Samouprawlenie — bezbarwnych*“, — а на стр. 387 вже каже: *Samouprawlenie wyszło z łona grupy Ukraińców z Dr-wem na czele. Odłamem tego stronnictwa była grupa Swobodnaja Rosija; założył ją Dr. z kilku eks-Narodowolcami...*

Ја кілька раз зајавльав, що всі мої політичні виданьня і статті — підписују. Отже Самоуправленія ја ніколи не видавав, ні навіть не помістив там ні слова, і всьакиј, хто гльане на *NN* сеїј газети, побачить, що там не

ма нічого українського. Також хто гляне на Св. Росію, побачить, що її редакторами були дд. Бурцев і Дебагорієв-Мокрієвич, про котрих я можу сказати, що вони не були ніколи народовольцями. Я помістив в Св. Р. лишень кілька статей, з котрих одна, Земскій либерализмъ въ Россіи, була переложена в Kur. Lw.¹⁾ і вишла і по польському окремою брошурою. —

На решті мушу сказати, шчо я кілько раз заявляв, шчо я зовсім не українофіл, а лишень українець, котри маје претензію бути на українському ґрунті європейським лібералом і соціалістом, в роді напр. радикалів і соціалістів англійських. Навіть не виходючи з Галичини, можна бачити, шчо проти моїх думок, як проти „космополітичних“, ведуть гарячу полемику народовці-українофіли. —

З пошаною застаюсь.

М. Драгоманов.

Пришліть мені NN 2 K. Lw —

325. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

6 Окт. 94. Paris, 29 Av. de Wagram.

Будьте ласкаві, передайте мій лист Белеєві. Я не маю адресу „Дѣла“. —

Волков плаче, шчо не получив ні 4, ні 5 кн. Ж. і Сл. Не получили також і Rolland (Mélusine) ні R. des Traditions. Я б Вам радив посилати шче Louis Leger, professeur, 43 Rue de Boullainvilliers, Paris.

Ваш М. Др.

Сьогодні у вечері виїжджу звідсі. —

326. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Лист Ваш і обі посилки одержав. Книжку до Оссолін. віддав; завтра вишло Вам Бакунінову відозву до Словян, а може найду й промову на зйїзді. Можу вислати й Malu'-го, хоч він, здаєть ся, Вам не придасть ся.

Хартії підуть в VI кн. всі, — міні здаєть ся, шчо сим разом буде не о много більше від попередніх разів. Ся книжка і так буде троха переладована Роландом, котрого йде мало шчо не на три аркуші.

Книжечку Гастона Парі одержав, та се не те, о шчо я просив. У него є осібна книжка про орієнтальні казки в франц. літературі, а в отсій книжці сего й зовсім нема. Та все таки є дещо інтересного, особливо статя про Полена Парі. Ваша замітка в Kurj. Lw. піде сьогодні або завтра. Номери Вам вишлю.

Питаєте мене, шчо я роблю в Kurj. Lw.? В значіню таким, як Ви розумієте роботу, я мушу сказати, шчо роблю „нічого иль очень мало“, та все таки заробляю на хліб і без него міні ні відки було б жити. Kurj. Lw. поки шчо все ще є найчеснійша з польських часописів у Львові, та з его напрямом, особливо тим, який бере верх в остатніх часах, польсько-патріотичним,

¹⁾ В рукоп. Pol.

я не можу симпатизувати. Звісно, не можучи довести до того, щоб Kurj. Lw. ішов проти сего напряду або хоч стояв нейтрально, я відгороджую хоч себе самого, пишу про такі рiчи, котрі лежать осторiнь вiд польської русько-патріотичної фразеологiї, про справи соціальні та парламентарні і т. д. Певна річ, я дуже нерадо сиджу в редакції газети, з котрою чим раз менше можу солідаризувати ся, — та щож маю робити? Куди повернути ся? Я тепер думаю габілітуватися на доцентуру руської літератури при університеті, та про те все таки треба буде десь заробляти на хліб, бо приватна доцентура его не дасть. А потреби у мене при найскромнішому житю все таки доволі великі; на само жите і хату місячно зо 120 гульд. Даруйте, що виволік перед Вами отсе все, та здаєть ся, що воно прямо чи непрямо належить до відповіді на Ваше питанє.

Що до Мілковського, то справді кацапи набрежали, пишучи, немов би то я говорив про якесь его гетьманство на Україні і в Польщі. Ми з Мілковським тільки тепер познайомились і то бачились дуже мало. Мене просив его зять Равіта Гавронський зайти до него, та я не йшов. В кінці затягли мене на прощальний банкет. Я пішов головно для Варшавяків: Хмельовського, Остойї (преінтересна дама, з котрою я троха близше познайомив ся). Там прийшло ся й міні сказати кілька слів на честь Єжа і я, піднісши его українське походженє, поклав натиск на те, що він козацьку свободолюбність виніс по за границі України і Польщі, що вмів здобути ся на симпатизованє з придунайськими Словянами і в найкрасших своїх повістях величав боротьбу тих Словян з Турками навіть в такі моменти, коли его земляки з польсько-державного погляду організували волонтерів, щоб помагати Туркам проти Словян. Я говорив по руські і львівські Поляки, котрі були на банкеті, дуже крутили носом і опісля в жаднім письмі польським не було й згадано про мою промову. Відки взяли Галичани свою звістку, я не знаю, та міні й байдуже.

Сими днями ледво на ледво кінчить ся мій Вишенський. Екземпляр зараз Вам вишлю. Чи можна б просити Вас о рецензію сеї роботи для Житя і Слова? Книжечка вийшла досить велика, 16 аркушів друку. Цікавий я дуже, що то скажуть про неї наші університетські мудрці. Від Вашої статі в Народі Огоновський хорий!

Що чувати з моєю статєю про Притчу о богатих? Чи буде вона друкувати ся? Я рад би в разі друкованя одержати на рахунок гонорара ті томи Сборника, котрих у мене нема, а власне II, III, IV, V, VI, VII і VIII. Може тепер буде се лекше, ніж доси було?

Поздоровляю Вас щиро.

Ваш Ів. Франко.

Львів 7/10 94.

327. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

13/25 Окт. 94. Софія.

Дорогіј Друзе.

Страшенно Ви замовкли! Мабудь дуже ніколи. Тим часом мені хочєсь довідатись, шчо то таке за лист, котриј ја переслав Вам, а також по-

лучити Anruf Бакунина. В Відні я бачив Nettleau і той мені казав, що промова-програма Б-на на пражському зїзді була перепечатана в журналі *Jordana* (Slav. Blätter?). Чи в *Ossol.* не ма того журналу? Чи не маєте кого в Празі, хто б міг переписати сьу річ? Була вона напечатана примірно в Окт. 1848 р.

Мені вже відомий возврат Павлика в земљу Халдеїську і радиї я, що Ви пишете хроніки в кожнім N „Народа“ і що „старшиї молодії“ Будз. појавивсья упјать в „Народі“. Тілько зверніть увагу, щоб писати так, щоб було зрозуміліше за кордоном. Ви пишете так, як би скелет фактів був відомий читательям. А за кордоном його то ї не знають і через те і філософію Вашу не второпають. А Будз. на вішчо таким високим штилем і з такими вигуками пише? Се доволі нудна мішанина манери галицької з соціал-демократичною!

Лесья тепер переклада з *Gr. Encyclop. Les Evangiles* Верна. Куди се вмістити? Чи в *Ж.* і *Сл.*, чи в *Народ*?

Ваша стаття підє лишень у XII кн. „Сборника“. Про те, щоб Вам вислали недостаючі книги, я казав і казатиму, та не знају, чи з того що вијде. Вже 3 роки назад я випрохав був книги Сб. у міністра і думав був, що Ви їх маєте комплет, — аж бач!

Огон. покарав мене, — лишивши мене критики Кузьм. і болгарських етюдів.

Ваш М. Др-в.

Пришліть мені Бібліїну Історію вид. Просвіти. —

328. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

19/31 Окт. 94. София.

Певно, Ви страшенно заняті, бо мовчите з місяць, а тим часом мені з Бак. хоч вішаїсья, бо через тиждень — два треба давати в типографію промову і брошуру Бак. 1848 р. — Промова була в *Dz. Domowy*, в Јулі 48 г., а потім переведена в журналі *Jordana* (Slav. Blaetter?) в 6 кн. 1848. Чи не ма в *Ossol.* сих річей? Коли не ма, то чи не маєте кого в Празі, щоб пошукать і переписать? Шче в Празі вијшла *Jordan—Actenmässiger Bericht über die Verhandlungen des ersten Slavencongresses, Prag, 1848.* Чи не ма там? — Anruf Б-на, писали Ви, есь в *Ossolin.* і Ви обішчали було прислати його. — Поможіть, б. л. Мені нідокого обернутись окрім Вас, хоч Вас закидати роботою і соромно. — Бојусь і прохати Вас написати мені словце з *ur Situation.*

Ваш М. Др-в.

329. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Шановний Добродію!

Даруйте, що так замовчав, та я ждав на Ваш лист із Софії. Який такий лист Ви переслили міні? Я зовсім не тямлю.

Йорданові *Slav. Jahrbücher* з 1848 є в бібл. університетській. Я сьогодні постараюсь виічити їх для Вас і переслати, та не знаю, чи там буде те, чого Вам треба, бо екземпляр, о скілько тямлю, некомплетний. Побачу.

Будз. писаню в *Народі* я не дуже радий. Він упражняє ся в кріпких словах, а фактична основа у него дуже слаба, факти хапані без системи і без

критики. По поводу першого розділу я послав навіть у Народ невеличку замітку. Та про те нехай іде й его писане, коли нема кому писати про се, а давно треба було. Впрочім я думаю, що тепер, коли П-к буде у Львові, можна буде засадити когось до такої роботи порядно, а може й міні найдеся час поповнити мої давні студії про панщину і єї знесенє і зробити з того якусь цілість.

А Огоновський зробив нам несподіванку: взяв тай умер. Доконав его, як кажуть, процес Левіцького. На кладовищі промовляли між іншими Грушевський і Макарушка; перший упевняв, що імя покійника славне і дороге і на Кавказі і над Чорним морем, а другий величав его яко професора; хоча забув додати, що за 23 роки его професорства ледви чи 5 людей зробило під ним екзамен з руської мови і літератури, а ані один не робив докторату, що пок. не лишив по собі наслідника і т. і.

Я подаюсь сими днями о *veniam legendi* на підставі своєї праці про Вишенського (котру Вам вислав перед учора). Професори роблять міні надію, що до доцентури мене допустять. Правдоподібно прийдець ся в такім разі покинути Курґ. Лв., — та з чого жити, я й сам не знаю. А тут іще й книжок треба маси для викладів. Я хотів просити Вас — хоч позичити, хоч відпродати міні деякі книги для історії руської літератури, які у Вас є, а Вам для Ваших праць не потрібні. Чи не могли б Ви, хоч би при помочи Лесі — звісно, коли не відкажете прінципiально тій мойій просьбі — зладити спис тих книжок по історії укр. літератури, які у Вас є і без яких Ви могли б обійтися хоч на час, і переслати міні той спис, щоб я міг знати, чим в разі потреби міг би від Вас покористуватися. Особливо на разі потрібні були б міні матеріали і праці до старої літератури, значить: тексти літописів і праці про них (Погодін, Бестужев Рюмін), далі Сухомлінова виданє Кирила Туровського, Калайдовича Памятники, Срезневського Извѣстія и замѣтки і т. і. Звісно, дещо з сего є і тут у бібліотеках, та позабирали історики і держать у руках.

Статю Верна я готов печатати в Ж. і Сл., тим більше, що й попередня статя до Народу не зовсім таки надавалась, а тепер надіюсь, що Народ не буде терпіти на брак статей. А у мене до Ж. і Сл. доси дуже мало є готового. Остап перероблює свою працю про 1848 рік. Кримський замовк зовсім, — от Вам і всі мої співробітники. Для 1 н-ру маю етнографічну статейку Зубрицького. Прийдець ся давати більше матеріалу сирого (із старих рукописів, казок, новел і т. і.). Прошу Вас поспішитися з дальшою главою Хартій, — те, що Ви прислали, пішло все в VI кн., котра вийде на днях.

Чи можна числити на деяку Вашу критичну статейку до 1 н-ру? Може найдете дещо сказати по поводу Вишенського? Ваш листок про Заленського був друкований в Курґ. Лв. Два екземпляри вишлю Вам при нагоді.

Просвіта не видала ніякої бібл. історії. Видало єї общ. Качк.

330. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

22 Окт. 94. Софія.

Дорогіј друже.

Получив од Вас Вишенского і карту, а Ви, певно, дістали мою карту. По части Б-на все таки мольбу: прислати мені скорше: 1) промову-программу

јего чи з Dziennika Domowego, чи з Slav. Jahrbücher, 2) Anruf an die Slaven 3) Maleho, — або написати мені, щоб ја на Вас не надіјавсьа, а то часу вгајано страшно з часу мого листу до Вас з Парижу. — Ви ждали чомусь мого листу з Софіји, а ја ждав од Вас одповіді на моји листи і Maleho, про котрого Ви писали, шчо він у Вас јесть. —

З одним мојим листом з Парижу шчось поробила нечиста сила. За день до мого вијїзду з Парижа получив ја зі Львова лист приблизно такиј: „јїдучи в Прагу, хочу побачитись з Вами в Відні. Јесть шчо багато переговорити. Напишіть, коли будете в Відні. Вијїзжају на 3 дні в Кијів“. Підписано Л. Р-ский, чи Р. Л-ский. В горі адрес, котрий ја забув, — в адресі замісьцъ имені автора листу — mieszkanie pani NN (забув имја).

Не знајучи ніјакого Л. Р., чи Р. Л-ого, ја послав Вам лист в оригіналі, шчоб Ви розшукали јего і сказали, шчо зустріча наша неможлива, — та ја ј не розберу, куди власне јїде корреспондент, чи в Кијів, чи в Прагу. — Тепер нечиста сила зїла лист і ніяких дальших звісток по сїј справі не ма. — Чи тут не ма шпїонства?

Огоновському хај простить бог те, шчо зробив јего дурнем. Вам, думају, на јего оффіціальній катедрі не сидіти. Хиба вже ја, як буде в Росїји конституція при Николаји II-ому і ја буду в Кијіві куратором, то покличу Вас на катедру в Кијів! Книгами радиј Вам помогти, — та ось біда: тих власне книг, шчо Ви називајете, в мене не ма, а другі всі в хаосі, з котрого ледве вибрані фольклорні виданьња. Ні ја з аортоју, ні Лесъа з ногоју, ні жінка моја, змучена 1000 робінзонств того хаоса розібрати не здолајемо, та шче зїмоју по скриньам, котрі стојать в ріжних холодних місцьах. —

Хартїји поспїшусь вислати. Б-н задержав. — А ні на яку рецензіју мою не рахујте — і в загалі не забувајте, шчо ја кїнь зїздениј. — Оце јак ми з П-ком помремо, то Ви муситимете solo-solissimo наповнъати і Народ і Ж. і Сл., — то Ви не давајте дуже обїжати П-ка ві Львові. —

Лесъа мабуть тут зостанесьа зїмувати. —

Ваш М. Др-в.

Посилају сеј лист рекомендованно, шчоб і јего не вхопила нечиста сила, — а Ви скорше одповідајте. Та јак будете посилати книжки пакетом (Zollstück), то вкинъте Новоји Теол. Науки трохи і Чуд. Думок.

331. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

27 Oct. 94. Sofia.

Получив позавчора виписку з Јордана. Велике спасибі! Тїлько в однім місци підозрївају пропуск. А власне в Grundsätze der Sl. Feder. § 8, в словах... alle Nachbarstämme verpflichtet sind, nach jedes slavische Volk betrachtet, welches ein anderes mit Waffen überfällt oder welches bei einem fremden Überfalle nicht zu Hilfe eilt dem überfallen(en) Bruder... Б. л., справътесь, і скорше!!

За тим усе таки мољу Вас про Maleho і про Anruf. От-от треба буде сдавати працьу в типографїју. —

Та ј словечко од Вас був би радиј почути. м. и. і про Народ. Јакі види јесть на јего поліпшеньња і повноту і на те, шчо редактори і сотрудники не розлізутьсьа. В Вашім остатнім тръочленнім спорі ја тїјеји думки,

шчо русини досить спідлились, — та не було їм резону іти ні за якими готівими револьуціями 1848 р., хиба помирити всіх војујушчих тим, шчо почити бити всіх їх!

Ваш М. Др.

332. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

На днях вислав Вам пакетом Малу'го, Житє і Слово і пару екземплярів Чуд. Думок і теологічних; перед тим рекомандованим листом послав відпис програми Бакуніна із Slav. Jahrb., а потім вислано реком. бандеролькою брошуру Б-на: поклик до Словян. Здаєть ся, все, о що Ви преслили. Даруйте, шчо спізнав ся троха, але майже тиждень по поводу інагурацій і свят (задушних) бібліотеки були замкнені, а потім міні прийшлось сидіти на процесах (Костя Лев. і Вислоуха), так шчо ніколи було йти до бібліотек.

З листом, про котрий Ви згадуєте, нічого злого не стало ся. Писав его наш співробітник і знайомий Василевський, петербурський Поляк. Чого він йїздив до Кііва, — я не знаю, так само, як не знаю, чого хотів бачити ся з Вами. Тепер він у Празі.

П-к уже тут. На днях вийде н-р Народа; був би вийшов у суботу, та зупинилось через мою статю про пок. Огоновського. П-к згожуєть ся відступити статю Верна про евангелія в перекладі Лесі Укр. для Житя і Слова. Я бажав би мати єї хоч частину для 1 н-ру і для того прошу переводчицю поквапитись з присилкою рукописі. З Росії не маю поки шчо нічогісінько, навіть Кримський замовк і не відповідає навіть на мої листи. Не знаю, шчо се значить. Щоб зазначити всеукраїнський інтерес, я дав 1 н-рі укр. переклади віршів (Граба „Сповідь Наливайка“ Рилеева і Кримського з Гафіза), шчо лежали у мене вже досить довго, а далі мабуть прийдєсь обходитись без помочи Українців. Дивний народ! Коли нема такого видання, де б могли свобідно висказувати свої думки, всі жалують ся, шчо треба б такого видання; а як воно є, то ніхто й не гавкне до него.

Про сітуацію у нас не багато вмію Вам сказати. Стою здалека від народовців і тільки десь-колись чую се або те про їх діянія. П-к певно буде міг сказати Вам більше. Я чув тільки, шчо по поводу віденської політики мєнери перегризли ся в товариствах, шчо Романчук викинув Барвінського з Нар. ради, а Барв. хоче знов відкись викинути Романчука і т. д. По смерти Огон. Барв. порядкує в Просвіті. В Тов. Шевченка, як чую, хочуть зробити головою Грушівського. Інтересно, шчо на катедру по Огон. університет думає запросити Житецького або Дашкевича. Впрочім не знаю докладно, чи се думка університету, чи також Барвінського. Мої шанси з доцентурою стоять досить добре, а може бути, шчо мене зроблять навіть суплентом по Огоновським; се виджу з того, шчо всі професори плачуть на те, чому я подав ся на викладанє історії літератури і етнографії, а не на граматику.

Друк 1-го н-ру Ж. і Сл. вже розпочав ся і для того осмілююсь ще раз пригадати ся Вам з рукописом Хартій.

Поздоровляю Вас щиро.
Львів 10/XI 94.

Ваш Ів. Франко.

333. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

14/XI 94.

Вельми Шановний Добродію!

В виписці, котру Ви переслали міні, є справді пропуск. Дуже перепрашаю, що не мав часу перед висилкою копії перевірити єї з друком. Речене виглядає так (місце пропущене підчеркую): *alle Nachbarstämme verpflichtet sind, sich zu seiner Befreiung zu beeifern. Als Verräther wird demnach jedes* і т. д.

У нас поки що нема нічого нового. П-к бідує з Народом. У друкарні зложили, та не хочуть друкувати, поки П-к не заплатить давного довгу і не дасть грошей наперед. Не знаю, як він собі порадить. З Вашої статейки „Старі потреби перед новим царем“ іде переклад до Kurj. Lw. З моєю доцентурою діло стоїть так, що вибрано комісію з трьох реферантів: Каліна, Пілят і Грушевський. Розказували міні, що на конференції професорів при виборі тої комісії всі професори Поляки були за тим, щоб допустити мене, а з Русинів Шараневич не говорив нічого, а Грушівський був проти мене. Які аргументи він виводив у поле, не знаю.

Здоровлю Вас.

Ів. Франко.

334. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

5 Дек., 94. Софія.

Біда мені! Не можу вислати Хартіі, бо водьать мене фламандці з обіщанними книгами, без котрих не можу написати про привілегії Марії Бургундської, важні дльа нас, бо там формуліровані і права національні. — Як Ви викрутитесь? — Чи була в К. Lw. моја статејка про царя? Я не получил і того N, де моя поправка.—

Ваш М. Др.

Рік 1895.

335. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Поперед усього позвольте міні і мойій жінці побажати Вам з сіменою щасливих свят, доброго здоровля з кінцем сего, а лучшого з початком нового року, і, звісно, в додатку „всього доброго, чого собі в бога жадаєте!“

Даруйте ласкаво, що доси не писав Вам такий довгий час. Я завалений ріжною роботою та прибитий клопотами, а Вам не мав що так нового писати. Пишучи сьогодні позволю собі поперед усього пригадати Вам, що брошурка Бакуніна визичена мною з Оссолінеум тільки на 2—3 тижні, а тепер уже минув місяць. Коли вона не потрібна Вам, то прошу о єї присилку. Maleho і Зорю можете задержати, аж буде йїхати панна Леся, і тоді передасте.

Отсе власне викінчую нову книжку „Житя і Слова“. Чи Ви не були б ласкаві про перший річник подати хоч невеличку рецензію де в болгарські і інші часописі? Що до старого річника, то рахунок вийшов доволі сумний:

дефіцит виносить 800 гульденів, з котрого міні прийдець ся сплатити повину. Правда, на покритє сего дефіциту маємо 200 комплетів, та се, як знаєте, мертвий капітал. Я абсолютно не знаю, як сплатити той дефіцит, тим більше, що мій драматичний заробіток урвався за для дефіциту „Бесіди“, а з Курґі. получаю стілько, що кожного місяця не вистарчає на жите. Тепер треба вже дітей у школу посилати, — значить, опять видаток збільшає ся. Не знаю зовсім, як воно буде далі!

Ну, та цур їм, тим грошовим клопотам. Поки що якоесь дихаємо, а як не буде можна, ну, то перестанемо, тай годі. В новій книжці Ж. і Сл. крім продовження розпочатих торік статей (моего романа і статі Остапа, котрий тепер робить дальші глави (1848 рік) зовсім на ново) ідуть ось які речі: переклади віршів (Гавлічка, Рилєева „Сповідь Наливайка“, початок моїх перекладів із словянської нар. епіки і т. д.), листи Федьковича до Кобилянського і Дідицького з р. 1861, два акти моеї драми „Сон князя Святослава“, Із уст народа (між іншим інтересна збірка бойківських повірок про хати і майстрів-теслів та про млини і мельників, М. Зубрицького), далі половина Лесинога перекладу статі Верна (прекрасний переклад!), початок цілої серії „Матеріалів і уваг до історії австроруського відродження 1772—1848“ і дві легенди „із старих рукописів“ (про сотворене і бунт ангелів і про Сивилу-пророчицю та царя Давида. Відділ критики вийшов доволі скупий. Увійшли тут два причинки (Охримовича і мій до ростоптані в Ділі полеміки Верхратського і Партицького о те, відки взяла ся назва Бойки) і моя статя про VII том Wisły, де я „накинувся мокрим рядном“, — кажучи словами пок. Огоновського, — на антропологічну школу в фольклористиці, а спеціально на той метод, якого держать ся співробітники Wisły Бігеляйзен та Бугель.

О скілько могу сам судити, то думаю, що 1 н-р нового року буде досить інтересний і богатий змістом. Жаль, що Вашого в нім нема нічого сінько.

Для другого н-ру у мене поки що план ось який: збірка віршових перекладів, листи (старого Модеста Гриневецкого та молодого Заревича), Із уст народа (між іншим підуть дві легенди, прислані Вовком, і ряд оповідань про історичні особи такі, як Собеский, Марія Тереса, Йосиф II, Кобилиця), конець моеї драми, дальші глави романа, Остапа, Хартій (надіюсь і прошу о скору присилку! Я преліміную місце на 1 аркуш!), конець Верна, дальший причинок до історії селянства, початок довшого ряду заміток і студій Охримовича над нашим звичаєвим правом, до котрого я долучу зібрані мною виписки і оповідання про зостанки снохачества в наших горах, дальші матеріали для історії нашого відродження і виписки зі старих рукописів (сим разом я покину церковні легенди, бо хочу в кількох н-рах вперти колекцію текстів світських полународніх (дворацких) пісень та віршів списаних в XVIII і початку XIX в. (до р. 1833), що є в моїх руках. Для відділу критики маю вже реферат Щурата про книгу Крейценаха про стару європейську драму.

Позаяк статя Верна скінчить ся в 2 кн., то я бажав би порозуміти ся з Вами, що в тій матерії давати далі? У мене намічено для переводу ось які дві речі: преосв. Порфірія (Успенського) статя про богумілів, друкована

колись в Правосл. Обзор., а тепер передрукована в його книзі „Восток православный“ (ч. 3 т. II). Статя ся видалась міні дуже підходящою для Ж. і Сл. раз тому, що коротка, а по друге тому, що передає власне доктрину богумілів дуже добре, наводячи дословно текст відповідних §§ Зігабена, а відтак критикуючи та доповнюючи їх іншими жерелами. Я вважаю, що ся статя булаб у нас дуже пожиточна. В Ж. і Сл. вона скінчилась би певне в 2 книжках. Друга річ, котру я почав уже перекладати, се Клоустонова Introduction до его книги Popular tales. Міні ся статя подобалась ліпше, ніж аналогічна (ширша по закрою, а плиткіша по виконанню) статя Коскена (вступ до его Contes lorraines). Надто мене заманює перекладати Клоустона, щоб підучитися ліпше англійської мови. Я тямлю, Ви колись рекомендували міні Клоустона, але іншу книжку. Чи Вам звісна его праця, названа мною (2 томи)? і що Ви думаете про его студію о казках і оповіданнях? Ви колись обіщували міні прислати переклад статі Коскера з Вашими доповненнями. Звісно, як би прислали, я б напечатав его, а Клоустона б відложив на пізнійше. В усякім разі Коскен або Клоустон пішли б що найшвидше в 3 кн., коли б для неї не було перекладено якоїсь статі по історії релігії. Коли б Ви признали потрібним напечатати статю про богумілів, то я вважав би се пожаданим і для того також, що хотілось би міні з часом, хоч би ще в другім півроці сего року, подати в перекладі Вашу працю про дуалізм. На жаль, у мене нема єї початку (VIII тому Сборника ані відтиска). Оттим то я прошу Вас, коди згоджуєте ся на мою думку — перекласти сю Вашу працю, щоб Ви зволіли міні прислати відтиск першої єї частини (чень колись я дістану й сей увесь, котрий для мене важний також задля Тиквешкого рукопису і устного матеріалу!), а також, коли се можливе, Ваш рукопис.

Чи панна Леся не мала б охоти взяти на себе труд перекласти Торквемаду Віктора Гюго? Я дуже бажав би напечатати сю драму по нашому, і думаю, що кращого переводчика не найду. А праця, здаєть ся, булаб і любя, хоч, звісно, не легка.

З літературних новин не багато що маю Вам донести. Може Вас зацікавить те, що Куліш перепросив ся якось з ківською громадою (а порвав зносини з П-ком за перепечатане в Народі моєї рецензійки на его „Дзвїн“!) і дав Кіянам свої переклади з чужомовних драм до друку. Діло сего друкування опинило ся в моїх руках, та зараз початок виходить такий, що я й не рад. Куліш прислав через якогось Тимченка на руки Барвінського свій переклад Шіллерового Вільгельма Телля. Сей переклад поручено міні відібрати від Барв. і напечатати осібною книжкою. Добре, я й відібрав. Та ось як на злість виходить таке, що Вільгельм Тель є вже друкований в перекладі Кміцікевича. Ну, се ще не біда, бо той переклад слабий і можна думати, що Кулішів буде ліпший, хоч може й не всюди вірний оригіналови. Але іронія в тім, що рівночасно з Кулішевим перекладом почне в „Зорі“ сего року друкуватись переклад Чайченка тогож Вільгельма Телля. Значить, по московській поговірці: не было ни копѣйки, да вдругъ алтынъ. Я написав у Кіів (переписку зо мною веде Лисенко) про сю обставину. Вони з разу хотіли друкувати Телля в 1200 екз., та в наслідок моїх уваг зійшли на 600 екз.

А я думав би, що й се лишне і що в загалі з друком Телля можна би підодждати, бо я певнісінький, що переклад Куліша лежатиме в книгарнях ще комплетнійше, чим переклад Шекспіра. Коли вже друкувати Кулішеві переклади, то, звісно, далеко лучше брати далі Шекспіра (для другого тому він лагодить Короля Ліра і дві якісь менше важні драми). Та ба, як би то не з Кулішем була справа! Я написав у Кіів, що добре б було, як би Кулішів переклад Телля визначив ся хоч тим супроти Чайченка, щоби при ньому подана була замість кепської Кулішевої оди до Шіллера путяща студія про Шіллера і про Телля, то можеб люде задля студії купували й драму. Не знаю, що міні на се відпишуть.

Може для Вас буде інтересне те, як стоїть справа з моєю доцентурою. Кумедно стоїть вона, треба сказати. Поперед усього цікаве те, що майже всі, хто про се говорить, — а говорять багато, більше, ніж треба, — говорять про моє кандідованє не до доцентури, а до кафедри по Огоновськїм. Се вийшло з того по просту, що ніякого іншого кандідата нема. Стоцкїй, котрий рад би був перейти до Львова, лишить ся мабуть у Чернівцях не так з власної волі, як більше з волі уряду, котрому він у Чернівцях потрібний як агент „нового курсу“, а у Львові з того погляду був би лишній. З молодших кандідатів ані Колесса ані Студинський не мають надії, щоб були одобрені факультетом, хоч Колесса подався на доцентуру в Чернівцях. Що до мене ж професори видають опінію дуже користну, а тільки кладуть одно застереженє: що скаже намістництво? Про се, звісно, я нічого не знаю, а Окуневський передав міні два дни тому слова Станіслава Бадені, котрий після трьох міхів компліментів для мойого таланту і т. і. категорично заявив, що на кафедру університетську вважає мене поки що з політичних причин неможливим. Ну, се я й без него міг знати!

В університеті справа моєї габілітації стоїть так. Факультет передав мої праці до розгляду комісії, зложеній з проф. Каліни, Грушівського і Пілята. Комісія, переглянувши ті праці, більшістю двох голосів против одного (Груш.) признала себе некомпетентною до їх оцінюваня і до переводженя габілітації. Сила була в тім, що оба проф. Поляки за мало знають і руської літератури і руської мови. Вони ухвалили запросити для сего проф. Третяка з Кракова. Та ректор університету проф. Войцеховський, спротивив ся такій ухвалі комісії і спонукав єї реасумувати сю ухвалу, так що тепер стоїть на тім, що габілітацію мою будуть переводити такі свої сили. Коли се буде, — поки що не знаю. Може бути, що в разі узисканя доцентури мене постановлять зараз суплентом кафедри Огоновського. Се значило би дуже багато, бо одно те, що тоді міні признано б жалуванє, хоч на разі й невеличке (1000 — 1200 гульд.), та все ж таке, що я, маючи єго, міг би покинути Kurj. Lw. а по друге те, що доповнивши габілітацію ще граматикою, я міг би з часом компетувати справді о кафедру по Огоновськїм. Та опять однако — се залежати буде від політичної власти, а тут *laska pańska* на *pstrym koniu jezdzi*, а я не мав ніколи таланту добивати ся панської ласки.

На Ваші питання відповідаю ще, що Ваша замітка про Заленского і статя „Старі потреби перед новим царем“ були друковані в Kurj. Lw.

2 екз. того н-ра, де є замітка про Заленського, через недогляд не вложені до пакета, а також випуск Gr. Encyclop. з Буддою шлю під бандеролею.

На сьому й кінчу сей лист. Ще хотів би Вас просити, коли у Вас є книжка Скабаллановича про Апокрізіс, — прислати єї міні на який час. Тут ані в Кііві я ніяк не міг єї доси найти. А конче потрібно!

Щиро поздоровляю Вас з цілою сім'єю і панну Лесю з окрема.

Ваш Ів. Франко.

Львів 1/1 95.

P. S. А може маєте й другий том „Пігаса“ Малишевського? То в такім разі пришліть і его. Скоро зажадаєте, зараз Вам відішлю.

I. Ф.

336. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

25 Дец. (ст. ст.). 94 Софія.

Дорогий друже.

Спасибі за преінтересній лист. Про справи Ж. і Сл. скажу так: ја б міг митьтѣу вислати Хартіі далі, — то б то нідерландські, так мії фламандські корреспондент задержує мене. Бачите, — треба говорити про Велику Прівілегію Маріі Бургундської, котра одна з најінтереснішчих документів sui generis. Так ось біда: нової перепечатки жеї не ма, а єсть лишень в одній збірці 1792 р., виданної в часи брабантської революції проти Јосифа II. А сеї збірки навіть у Парижі в Bibl. Nationale не ма. Зостаєсья прохати бельгіців списати жеї мені в флам. оригіналах та додати і фр. переклад, бо ја не все второпају по фламандському, та шче і по старому. От ја і обернувсья шче з Октобрія до мого бельг. корреспондента, котриј робив уже дльа мене подібну роботу за плату, — та він мене і водить доси. Ја вже нагадував, — і як тільки він пришле своју роботу (а єсть 3 редакції прівілегіі дльа ріжних провінцій), то ја сьаду за редакцію статті, — але коли пришле.

Коскена буде жінка шукати, — шчо те ж не легко. — Clouston — Popular Tales etc. ја мају і мусив Вам рекомендовати, вкупі з другими його виданьнями, коли тільки розмова в нас була після 1887 р. Звісно, його Introduction варта перекладу дльа просвіти наших „учених“, шчоб бодај мовчали, коли не вміють говорити, як слід. Чи перше дасте Клоустона, чи Коскена, — все одно. — Після Евангеліј Верна ја думав дати его ж Ісуса, котриј мусить незабаром појавитись в Grande Enc. Поки скінчитьсяя Ев. певно, појавитьсяя Ісус. Перекладе Лесья. Звісно, се не шкодить Порфіріју, котрого працьу ја з рештоју забув. Дуалізм мії посилају. По мојому, коли его перекладати, то хиба по німецькому дльа матерјалу. А в кінці робить, як ліпше. — Про те, шчоб Вам вислали „Сборникъ“, ја товчу Ш-ву, та в тутешніх льудеј уха тугі, — јакось нічого не вдержујуть. Аж дивно! Буду шче товкти. — Вам шче міністр Живков розрішив видати комплект „Сборника“ по моїї просьбі трохи не в 1891 р.

Рецензіј не обішчају. Не льубльу ја јіх писати, — бо вони мені коштують стілько, скілько і своја працьа, а сліду лишајуть мало. — Хотів би ја

Вам послати деякі недруковані Кобзарські матеріали, а також статтю про думу про Івана Богуславця, котрої фальшованій варіант всучив до „Истор. Пѣсень“ наших С. С. Нос і котрого фальшованности не розібрав Жит., хоч мав правдивий варіант Ломиковського. Сі мої комунікати залежать од того, як скоро покласує жінка мої портфелі. Вже бібліотеку покласовала.

Скалабановича і Малишевського там не ма. „Aufruf“ отберу в Мінцеса (перекладчик листів Б-на) і пришлю сими днями. Простіть!

Ваших бандерольних посилок ще не получив. Будьте ласкаві, не посилайте мені поки шчо нічого Zollstück'ами (пост-пакетами), бо тут завше на них було і здиство чимале і тьганина, а тепер митницю в місті скасували і треба за пустяком жікати аж на зал.-дор. станцію і там тьгатись сугубо.

З Кулішем хоч так, хоч сьак, — а в чепуху вскочите, — „зане Куліш jestь і Кулішем зостанеться“.

З доцентурою і катедрою Вашою, певно, не одна тьганина виїде, та вже терпіть хоч би дльа того, шчо, об'єктивно говорючи, зо всіх можливих кандидатів Ви најліпшиї.

Спасибі Вам і жінці Вашій за поздоровліньня і бажанья. Та певно Бог і Вас не послуха: аорта моја все більшиї горбик видавлює на грудіх і, певно, давить на трахею і вбільшує жеї катар і кашель, — а сеї не дає класти льоду et vice versa... А через се все страшенно скоро втомляюсь і мало маю часу писати, бо мушу більше лежати. Лежу то ја з книгою, та ја читанья не вважаю за роботу, — в усьакім разі се не соціальна робота.

А роботи треба б робити силу і крім Ж. і Сл., Нар., Хліб., — шче обіщав написати літер. огляд укр. для Revue des Revues, а тепер Revue de Paris (котра хоче зїсти Revue des deux Mondes) просе статті про участь України в лібер. і рев. руху в Росії, а сьогоднія получив шче запросини од Zeit. Досадно, шчо не ма сил і нікому передати калавур.

31 Дек. Кілька днів задержав лист; — між инчим треба було перебрати деякі папери, а в них знаїшов речі, котрі задумав звести до купи і переслати Вам, як матеріали дльа Ж. і Сл., — посилаю окремо. Знаїшов і статтю, вирізану цензурою з В. Евр. 1874 р. не через те, шчо там було шчо грішне, а через те, шчо в Петерб. пійшла чутка, шчо мене арештовано. (Се було після брехень „Кіевлянина“ і „Голоса“ про мії спор з Ор. Міллером з поводу билін і дум на арх. зїзді і після великих арештів народоходителів). Тут дехто, перечитавши, знаїшов, шчо воно не зовсім стратило букет. — Як думаєте?

Ваш М. Др-в.

337. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

9/1 95.

Завтра посилаю шче 2 заміточки і пачку Кобзарських дум і т. и. (непечатанних ¹⁾). Може помістите шче в 2 книжку, — бо з Бельгії не ма звістки. —

Дивуюсь кінцеві статті про Огон. Після сказанного Вами фактично можна сказати, шчо він зробив те, шчо міг, — лишень з додатком: бу-

¹⁾ В рукоп. непечатанних.

дучи дурнем, неуком і лінивцем, — еге: лінивцем! Бо так писати, як Ог. писав, правдиво працьовитий чоловік не може. Се робота лінивого крепака, котриј тіпаје ціпом, аби день до вечора, і може нагіпати чимало кіп, — та тільки післяз него треба наново перемолочувати солому і перевіжувати зерно. Се треба бити в голову галичанам, шчоб учились працьувати. — Коли хочете, то ја Вам пришльу для Ж. і Сл. листи до мене Ог-ого. —

Ваш М. Др.

338. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Лист Ваш, посилку і картку кореспонденційну відібрав. Щире Вам спасибі за посилку! Матеріали і замітки до життя і слова на Укр. я можу дати тільки до 3 книжки, бо в 2 кн. вже пішли аналогічні „Листи наших діячів“ і підуть конечно з ними звязані замітки до історії нашого відродження. В 3 кн. Ваші матеріали стануть на місце обох сих рубрик. В 2 кн. я кінчу свою драму, статью Верна про евангеліе, починаю друкувати замітки Охримовича до звичаєвого права і Кримського антологію з Фірдовсієвої Шах-наме, а властиво вступ до тої антології. Надто маю дві інтересні річи для хроніки, іменно статейку Білобородова про століте вірменської літератури і статейку Граба про одну зсильну панночку-Українку, закатовану в Сібірі. А ргорос Вірмен! В рубриці „Із старих рукописів“ я даю тепер маленьку статейку „О арменской ереси“ і другу „О арменском постѣ Арциурцові“. Сю другу статейку я вважаю зразком релігійної сатири; зміст єї такий, що вірменський еретик Сергій Арці посилає свої посланія своїм ученикам через пса, котрому йїх привязує на шию. Коли ж пса того званого Урца, зйїли вовки, то еретик дуже сумує і на памятку пса встановлює піст, котрий прозвано Арциурцієвим. Не знаю, чи се оповіданечко було де друковане, хоч в російських рукописах воно часто находить ся. Інтересно, яка єго історична основа?

Ви пишете, що Ваш Дуалізм варто б перекласти по німецькому. Я радо зробив би се, коби було де видрукувати. Не знаю, чи взяв би сю статью Вей(н)гольд до своєї Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. В усякім разі маю надію, що через проф. Брікнера (поляка в Берліні) і Вейнгольда можна буде найти накладцю для сеї праці. А тимчасом я все таки почну печатати єї в Ж. і Сл., скоро протовплю ся троха з позачинаними працями.

Статью, вирізану цензурою, я надрукую в другім півроці поруч із статью Терлецького.

Не налягаю на Вас, щоб Ви писали рецензії. В часописі вони вважають ся потрібними (говорячи слогом Огоновського), та чим раз менше людей має охоту йїх писати. Та вже ми якось будемо собі давати раду, хоч рефератами намагати.

Сьгодні рано прервав отсей лист та получив Кобзарські думи. Спасибі! Переглянувши рукопис, я надумав так: печатати єго в рубриці „Із уст народа“, а іменно Вашу „Попередню замітку“, далі розвідку про збірку Ломиковського і Дворянку в кн. III (до Дворянки у мене є коротенький галицький

варіант). В дальшій книжці я дав би думи, записані Мартиновичем, ураз із „Словами кобзаря Магадина“, а натомісць осібно Біду, до котрої звів би в одну купу наші галицькі варіанти, котрих у мене є зо 4, в тім числі один записаний ще трохи чи не в XVIII віці. Натомісць Одклінщини я думав би напечатати зовсім осібною статейкою і, коли б Ви згодились на таке розриване Вашого матеріалу, то я надіюсь, що вони пішли б іще в II кн. Так само я прошу Вашого дозволу напечатати замітку „Непевний текст думи“ в відділі критики, куди вона далеко краще підходить, ніж до збірки матеріалів по іст. житя і слова на Укр. В такім разі вона також пішла б іще в сьому н-рі.

В рубриці „Із уст народа“ в II кн. даю: два варіанти пісні-вірші про св. Василя і Евладія (до них в рубриці старих рукописів також церковний текст сеї легенди), далі прислані Вовком дві легенди (покража вогню св. Петром і Михайло громовик), далі йде казка про говорячу скрипку (з ціклу тих, що зібрав Бугель) і новелла „Лісковий корч свідком“, декілька вірувань і нова категорія: оповідання про історичні особи і події (про Собеского, Татар, Марію Тересу, Йосифа II (З N), Кобилицю (З N.) і т. і. (всіх 13). До сеї категорії маю доволі інтересні матеріали, нпр. цікл оповідань про пана Каньовського (Потоцького), про Довбуша і т. і. За сим підуть заги локальні (оповідання про певні місцевости), котрих також є у мене богата колекція. Дуже інтересний матеріал зводжу і порядкую тепер до титла „Вигадки і насміхи“ (про циган, жидів, Бойків, Гуцулів, попів, панів, Німців, богачів і бідних і т. і., звісно, стягаючи сюди тільки таке, що не підходить під понятя новелл. Интересну колекційку маю також до титлу Казаня, молитви і їх пародії. Клопіт, що оті матеріали часто нецензурні, а хоча Ж. і Сл. на цензуру не дуже то й мусить оглядатися, то все таки публіка у нас гірше цензури. От і тепер у мене вийшла интересна переписка з Бучинським, котрий уважав потрібним заявити міні карткою кореспонденційною, що перэстає виписувати Ж. і Сл. задля его крайне-реалістичного напрямю. Я відписав ему, що власне в беллетристиці Ж. і Сл. не держить ся ніякої догми, бо обік реалістичних річей містить твори таких ідеалістів, як Віктор Гюго, а наукові річи та матеріали із уст народніх та старих рукописів ченьже під сю кличку не підпадають. На се одержав я лист, в котрім Буч. звичаєм наших критиків на порушене раз питане не відповідає, а за то сердить ся на порнологію такої пісні, як та, що підписана егож іменем (про Кошута і кошутську війну), на згадку про штани в мойій повісти, на стіль в Ваших Хартіях і врештї на правопись в записях пісень народніх. От як у нас поступають люде наперед!

Хотілось би міні сказати Вам кілька слів про мою статю о Огоновськім. Признаюсь Вам, я бояв ся, що Ви дуже вилаєте мене за неї, іменно за той дипломатичний спосіб писаня, котрого я там держав ся. Та діло вийшло таке, що я майже з самого початку поставлений був у фальшиве положене. Зараз по смерти Ог. я обіцяв П-кови статю о нім для Народа. Я міркував, що мое кандідоване на приватну доцентуру, отже зовсім не на наслідство по Огон., не перешкодить міні сказати все коротко і ясно. Тимчасом вийшло

так, що моє кандідоване на доцентуру без моєї спеціальної причини перемінило ся в кандідоване професуру і я мусів, щоб не утруднювати собі і так трудної позиції, позичити языка у діпломатів і писати, як каже Рєвакович, „спірально“, щоб і гусей не дразнити і правди надто в лице не бити. Кінцева фраза, признаюсь, може більше бе на ефект, ніж має в собі правди, але після всего сказаного в статі, я думаю, кождей тямущий легко пізнає, яка міра правди є в тій фразі. Що до лінивства покійного я не міг би з Вами згодити ся: він працював, совісно мучив ся, та що з того, коли розум его був такий тупий і ограничений, що бувало скажеш ему три рази якусь річ, навіть на картці напишеш, він повторить, а потому все таки перепутає. Забавний примір такої тупости є в его Історії літератури, де він підсунув Вам яко програму те, що винотував був ему на карточці яко головні признаки тих поглядів і симпатій, з якими ми, молоді люде половини 70-тих років, Галичане, розпочинали свою літературну роботу. Що до листів Ог-ого, то, звісно, я візьмусь печатати йїх; у мене є вже колекційка, хоч не так то й цікавих, так що не думав поки що й печатати йїх, та коли Ви маєте цікаві, то чому б і не напечатати? В II кн. напечатано, кілька листочків Заревича з р. 1866—68 (дав Белей!) і один лист старого Гриневецького з 1813, антикварного змісту (до него треба додати й біографію Гриневецького). В рубриці Матеріалів до нашого відродження хочу дати одну угроруську стихію з початку сего віку (мабуть Таркевича) яко зразок угроруського москво-і мадярофільства враз.

Був сими днями в Крехівськїм монастирі, відки визичив три рукописі: інтересний список Палейї (XVI віку), список Варлаама і Йосафа з 11 рисунками в тексті і рукопис мішаного змісту, в котрїм є полемічні статі против унії. Здаєть ся, що впру йїх у К. Стар., бо тут нема де друкувати.

Тов. ім Шевч. захожуєть ся збирати етнографічні матеріали, та варто бачити ті гримаси, які роблять головачі того тов., особливо Верхратський, на саму згадку про ті матеріали. В йїх очах усе те нічого не варто, — от поодинокі слова, се друге діло! Крім Грушівського і декількох молодих студентів ніхто не интересує ся тими річами. Поки що ухвалено напечатати 1 випуск рекрутських пісень. Пісні зібрав з друківаних і рукописних збірок, в тім числі моїх і П-кових, Маковей і зладив до них розправу, йдучи за методом Василєва (К. Стар.). Розправа, читана колись у семінарії Огоновського, слаба головню тим, що не показує докладно того історичного ґрунту, на котрїм вирости рекрутські пісні, а тільки силкуєть ся его заступити парфразою самих пісень. Як буде впорядкований матеріал, — не знаю. Для дальших книжок рішено збирати свіжий матеріал і в тій цілі видати квестіонар. Я, бувши як гість на тім засіданю, радив видати казки, записані Роздільським; збірка его, около 100 штук казок, записаних в однім селі, є у мене; про запис можна мати виображенє з того, що доси видрукувано в Ж. і Сл., та здаєть ся, що присутні не дуже радо се прийняли. Побачу, який вони свіжий матеріал зберуть і на що звернуть увагу в своїм квестіонарі!

На тім і кінчу сей лист. Бандерольку тільки сьогодні висилаю. Думав, що єї віддано на почту ще перед місяцем, а тимчасом діти взяли єї і заховали в свій магазин.

Щиро поздоровляю Вас, Вашу сімю, Шановну Пані Добродійку і панну Лесю. Чи Ви згадували їй про мій проєкт перекласти Торквемаду Віктора Гюго? Я дуже був би цікавий, як вона віднесеть ся до сего проєкту.

Львів, ул. Глубока 7. Д. 25/І 95.

Ваш Ів. Франко.

339. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

15 Jan. 95. Софія.

Дорогіј Друзе.

Послав Вам з тиждень назад Замітки і стару статтю, та довідавсья, що мої поштарки (Лесья та Рада) забули рекомендовати, то ј бојусья, колиб не пропала посилка. Заспокојте мене листочком, чи получили. Вчора послав додаточок до Кобзарських співів, а сьогодні ще один посилају.

Помістіть Ви Бодьянського варјант Двор. жони коло Ломиковського, — а другі пісні з Бод. де небудь в Вашім фольклорнім відділі.

Виправив ја Вам ще пачку Кобзарів (јесть цікаві речі і новиј, досить повниј варјант Кішки), та не посилају, — може ще јакиј додаток видеру з паперів, котрі тепер привожу в порядок. А јіх у мене сила! Та добре, що јесть јакась робота, котру можна робити з переривами і навіть лежучи (простіть, що пишу тоді карандашем; се ј јесть лежача робота), — бо кашель не даје сидіти довго.

Щчо у Вас нового? Јакі шанси Ваші на професорство?

Щче задержу пісні Б-ого. —

Ваш М. Др.

340. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

18/І 95.

Добре, що не пропала на пошті моја перша посилка, — та сумују, що в II кн. не влізе нічого з мојіх кобзарів, і прошу, коли јесть јака змога, вперти туди хоч Ломиковського. Коли вже з нар. уст набрано, то завважте, що кобзарі не зовсім „народ“. Коли в II кн. не буде Лом-ого, то на далі зостанетьсья так багато, що в 1895 р. важко буде вмістити. В мене готово в 3 рази стілько, скілько послано, і варјанти важнішчі. — Одклиншчин ліпше не оддільати¹⁾, а прибавивши ще стілько місцья, скілько вони зајмають, можна вмістити Лом-ого. Зважте все, а також і те, що инакше в 2 кн. не буде „Драгомановщини“, а в III буде занадто, а ја хочу²⁾ зберегти репутацію Вашого вірного і рівного сотрудника. Лесі казав про Торквемаду, — та перше вже треба здобути оригінал. А до того хај би Лесья јакијсь час просиділа над прозоју. Тепер вона переклада Les Hébreux Верна. —

Ваш М. Др.

341. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Вашу посилочку (вар. Двор. жени Бодьянського), далі листок (про Лом-ского) і картку коресп. дістав, також брошуру Бакуніна. Спасибі за все!

¹⁾ В рукоп. оддільати.

²⁾ В рукоп. хочи.

Брошуру віддав, а часть статі (про Ломикоевського і Двор. жену) поміщу в II кн. Зроблю по Вашому і міститиму Ваш матеріал осібно в одній цілості, так, як Ви его пишете, і в такім же порядку.

До Двор. жени у мене є галицька паралеля, доси мабуть ніким незаписана. Я записав єї ок. 1870 р. від пок. матери, та вона жалувала, що се пісня не вся, що там у середині дещо випало, — забула. В усякім разі те, що заховало ся в єї памяти, вельми характерне. Я посилаю Вам сей текстик, може Ви схочете приточити его до двох перших і додати до него які небудь свої уваги.

Так само я думаю зробити й зо своїми варіантами „Біди“: заким друкувати присланий вами текст, я вишлю Вам свої варіанти, щоби таким способом уся редакція була Ваша. Супроти сего мій плян що до друку дальших частин Вашого матеріалу такий: у кн. 3 підуть думи Магадина (всіх 5, де вони займуть більше як 1½ аркуша друку), в кн. IV піде „Біда“ з варіантами, Слова Магадина і Одклінщини; остаточно можна дати й ще дещо, коли б до того часу надіслали. Хотілось би міні за друкованем Вашого матеріалу не занедбувати й свого „Із уст народа“, тим більше, що й до мене матеріалу напливає чим раз більше і доволі цікавого та свіжого.

Ще одно хотів я Вас спитати: чи Ви трібували читати мій роман „Основи суспільности“, а коли читали, то як Ви міні порадите? Дуже він довгий. Перша часть ледво скінчиться в 1½ року, значить, на дві дальші части ще треба 3 роки! А у нас багато людей читає методом пок. Шпака в комедії Квітки; аж тоді, як є цілість скінчена. Тому то я думаю, скінчиши першу часть, перервати друковане сего роман в Ж. і Сл. і видати его книжкою, а тут друкувати дрібніші новели, хоч оригінальні, хоч перекладані. Моя жінка дуже сему противна і налягає на те, щоби друкувати далі роман, — не для того, як колиб він їй подобався, а для того, що, мовляв, читачі мають право дістати цілість. Для III кн. з нових річей я лагоджу переклад Едіпа Колонейського (піде половина) і хотів би дати Ваші Матеріали до іст. ж. і сл. на Укр. по змозі всі.

Сьогодні пишу д. Вовку про Торквемаду і інші книжки, на котрі я давно вислав єму гроші.

Щиро кланяю(ся) Вам і всім Вашим.

Ів. Франко.

1/2 95.

342. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Отсе скінчив друк II кн. Ж. і Сл. і зараз же починаю III. В II кн. пішли з Ваших річей дві: записі ксбзарських співів Лом., Бод. і Церт. і Замітка „Непевний текст думи“ в відділі критики. Скінчилась статя Верна про Євангеліє. Для III кн. маю Ваші Матеріали і замітки до життя і слова і думи Магадина. Та все таки бажалось би мати ще й Хартіі. Чи панна Леся дасть що далі по части релігії, чи може сю книжку перепавзувати і вперти натомісць більше іншого матеріалу? Я дістав французький текст Торквемади Віктора Гюго і запитую ще раз, чи д-ка Леся схоче взятися до его перек-

ладу? Міні дуже хотілось подати его на чолі третього рочника Ж. і Сл., бо до того часу він певно не буде готовий. Звісно, бажалось би мати переклад віршовий і по змові римований, як у оригіналі.

На сьому й кінчу сей листок. Книжки Ж. і Сл. вишлю, скоро тільки будуть готові.

Кланяюсь низенько.

Ваш Ів. Франко.

Львів 21/II 95.

343. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

21. II. 95.

Получив зараз 2 кн. Ж. і Сл., а передтим лист. В III кн., б. л., напечатате всего Магадина з одклинщинами. Дальше Кобз. співів могу вислати хоч на цілу книгу, а Хартію не могу, поки не получу документів з Бельгії. — Могу написати рецензію на нову книжку про флам. літер. політичний рух. —

Б. л., напишіть Кр-му, щоб в Етногр. (Обозр.) звернув увагу на Ломиковського, як на ста(ріши) запис н. дум. Може в Москві ще роз(шука)ють той манускрипт, з котрого писав Л(омико)в. Та і Лазар. скоріше Москалі підобють (щось) про Лом. написати, ніж ми. — Додайте; щ(о за 1894 р. ја получив по звісному (адресу) проф. Мінцеса) лишень 1 N Етно(гр. Обозр.), — а решти не ма!

Лесьа посила Вам Евреїв. Ліпше дайте, їх $\frac{1}{2}$ в III кн., то на кн. V—VI може піти Jésus de Nazareth. Все таки буде цілія Верновія виклад св. історії за сі 2 роки. А шчо буде в 1896 р., — хто відає. Ја, певно, не побачу, бо чортяка за мене приймавсьа строго.

Бувајте здорові.

Ваш М. Др.

344. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

23/II 95. Софіја.

Дорогий Друзе.

Получив ја частину јубилейного Народу і мушу дяковати гарьаче Вас і Павлика за Ваші промови, в котрих окрім јубилейного елементу, — дльа мене, вірте, бајдужого, — ја бачу таку шчиру особисту прихильність до мене, котру ја б хотів заслужити дальшим моїм життьам. Ја думају, шчо вирази сеї прихильности будуть најдорогші дльа моїх дітеј з усього јубилейного, коли вони тільки будуть спосібні розбирати речі. —

А тепер перејду до Ж. і Сл. і скажу таке, шчо може Вам не подобаєсьа. Дльа чого Ви писали Сон кнъазъа Свѣатослава? — Ні поезії, ні тенденції, јака була в Захарі Беркуті, речі все таки рутенські! В загалі дльа чого Ви завидујете лаврам Дідицького? Ви часто вскакујете в романтику. — Дльа чого ще скакати і в псевдоклассіку? По мојому Ви не шанујете Вашого таланту такими скоками од реальности. Ну, шчо Ви зробили з Панськи(ми) жартами, заставивши дльа реалистики німцьа говорити бог зна јак, і видумавши попа, котрого ніколи не було, јак се признали мені колись і Ок. і Кобр.

Далі на вішчо Ви написали в кінці Евангеліа переклала Л. У. У Вас же була напись перекладчика : переклад Л. У. Ви на $\frac{1}{2}$ одкрили псевдонім і дали можливість, шчо жіночу постать Л. У в Россії будуть питать, чи вона то писала, — признаватись значить іти просто під кару, та шче в манастир, де манашки будуть, поки схочуть, намовляти до кајатьтя, — або одбріхуватись з риском піјматись і все таки дістатись в манастир. І дльа чого? Дльа якої кому користи? і навіть не по свої(ј) волі, а по тому, шчо редакторська рука розмахалась. Ваша рука не раз ліберальничала над працьами сотрудників, — та хоч доси під манастир нікого не підводила! А тепер і на те пішло!

Посилају Вам співи Кроковського, а також галицькі збірки, в котрих на першому листку знајдете шче гал. луну Гусарської жони, — а далі Кожута чимало. —

Шчо робитьсьа зо збірками Груш.? Чи буде з того прок? Ја б не дуже радив ні Вам, ні П-ку плутатись з ним. Мајучи Ж. і Сл., Ви может far da se.

Ваш М. Др-в.

345. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Лист Ваш діткнув мене дуже болючо, головно задля тої незручности, яка вийшла у мене з підписом під Евангелієм. Запевнюю Вас, що се зроблено без ніякого наміру, а тільки ось з якої причини. Підпис переводчика був там уміщений на початку. А що в Ж. і Сл. підписи звичайно кладуться на кінці статі, от я й перечеркнув у рукописі підпис, та під першою частиною і забув підложити. Опісля рукопис по видрукуванню я знищив і не тямив уже, як саме було написано, а тямив тільки одно, що переводчик бажає під своєю працею покласти свої ініціали. Ся трагічна евентуальність, про яку Ви згадуєте, міні й на думку не прийшла, а тим менше я міг здумати, щоб така штучка, як заміна букв „ла“ на „д“ становила вихід із неї. В усякім разі я готов зробити все, що Ви признаете потрібним, щоб діло направити, і ще раз запеваю Вас, що ані злої ані над міру доброї волі у мене сим разом не було.

Ваш суд про Святослава мене не здивував, а тим менше вразив. Я его від Вас і надіав ся, хоч так, як є, він міні видаєся троха за острим, а то ось чому. Ви троха невірно оцінюєте сам характер мого таланту. Я вдачею своєю далеко більше романтик ніж реаліст. Всі річи реального змісту, які я писав, справляли міні при писанню далеко більше муки, прикрости, зденерованя, ніж ті романтичні „скоки“, при котрих я просто спочиваю душею. Таким починком, такою рекреациєю був для мене й Святослав. Впрочім міні здаєся, що від творів Дідицького все таки дещо его відріжнює, а тема сама, взята зі звісного середньовічного *Dit de l'empereur* (у мене з німецької версії в поемі *Karlmeinet*) видаєся міні високопоетичною. Та се, звісно, мій особистий суд. Міні ходило о те, щоб зробити річ здатну для сцени, а надто таку, при котрій би я не мав тих обридливих драч з цензурами, які мусів

переходити з моїми драмами із сучасного життя. Впрочім тепер я знов улізу в сучасне життя, — побачимо, з яким ефектом.

А за Панські жарти я постою. Міні дивно троха, що Ви в своїм суді не хочете стати вище, як мої галицькі критики Цеглінський та Огоновський і як Ок. та Коба, котрі обое в купі не знають тих часів ані того життя, яке я там зобразив. Дивно міні, що Ви нпр. що до попа вірите Ок. і Коб., котрі кажуть, що такого попа ніколи не було, а не вірите нпр. Павликови, котрий в своїх Читальнях наводить звістку про одного такого попа Григоровича, що ціле життя бив ся за мужиків з панамі і з урядом. У мене в листах, переказах і рукописах є ціла низка звісток про попів перед 1848 р., що пильно занимали ся школами, записували свій маєток на школи, приватно вчили мужицькі діти разом зі своїми і т. д. Я маю нпр. рукописний буквар з р. 1845 попа Щавінського, зладжений „для дітей своїх і парафіян“. Звістку про те, як попа з парохіянами в урочисте свято гнали на панщину, я взяв від Устіяновича (попа!). Та й чиж піп в Панських жартах такий уже виідеалізований? Звісно, для Цеглінських і Огоновських вистарчило те, що він там показаний симпатичною фігурою, щоби з него зробити ідеал, та міні здавало ся, що більше тямучий критик догляне в описі того попа й темних сторін єго діяльності, — тої про(па)ганди квіетізму та уляглости для властей, того гальмування всякого живого людового руху, тих невинних ріє fraudes, якими він послугує ся часом в прикрій хвилі і котрі так характерні для вдачі інтелігентного гал. Русина. Я тямлю, що моя жінка, читаючи поему в рукописі, обурювала ся на того попа — і се було для мене успокоєнем против того закиду, що я підхлібив попівству в своїм малюнку.

А тепер про Ж. і Сл. В кн. 3 я дам Магадина, а „Замітки до іст. ж. і сл. на Укр.“ пішли вже всі, з долученем „Непевного вар. думи“, що був зложений для 2 кн., та в остатній хвилі мусів відпасти. На Єврейів таки, здаєть ся, не буде місця, і не хотілось би зачинати з кінцем тому. За те надіюсь в кн. 4 помістити цілу статю, так що Ісус пішов би в кн. 5 і 6. Прошу тільки о переклад. Дальших матеріалів, про котрі згадуєте в листі, поки що не одержав.

Сими днями я одержав від одного Москаля (з німецькою фамілією) із Москви невеличку субвенцію на Ж. і Сл. і невеличкий фондик (225 руб.) на виданє перекладом якоїсь етнографічної праці. Я предложив на разі три праці: Ваше дуалістичне міротворенє, Успенського Богумілів і Клоустона Вандрівка казок. Думаю, що тих грошей вистарчило б на друк усіх трьох. А коли б єму хотіло ся якоїсь більшої книжки, то я предложив єму Графову Історію чорта. Позаяк тут іще нічого не рішено, то я просив би Вас сказати свою думку. Дехто радить міні нпр. взяти ся за виданє Тайлорових „Початків цивілізації“ або Ратцевої „Volkskunde“ (2-го тому), та я боюсь з такими малими грішми братися за такі великі книги, хоч з другого боку признаю рацію, що нам треба б не монографій, а в першій ряді загальних, фундаментальних праць.

Від тогож Москаля прислано й П-ку дещо грошей на виданє книжки Тіле про історію релігій.

Сими днями вишлю Вам друковану тут книжечку „Порабощаемый народъ“.

Не добре розумію, про які збірки Груш. Ви згадуєте? По его раді Тов. Шевч. ухвалило обік Записок видавати особними томами збірки матеріалів історичних і етнографічних. Перші томи матеріалів істор. мають обіймати люстрації воеводства руського, видобуті Груш-им із московських архівів. Дещо вже він має, за рештою хоче небаром сам йїхати до Москви. Збірка етнографічна має обняти в т. І пісні рекрутські, зібрані (з друків і ріжних записів) Маковеєм. Збірка досить богата, та зовсім невпорядкована, бо М-ей і не знає, як єї порядкувати. Він, ще бувши студ. універс., зладив був для Огоновського семінаріюну працю про ті пісні, на взір праці Васильева в К. Стар., та тепер і сеї праці іп crudo друкувати не хоче і з збіркою не може собі дати ради, так що рукопису і досі не передав, а швидко він йїде до Черновець на редактора півурядової Часописі. Я подав тов. план видати збірку южноруських апокріфів, та чую, що в виділі дехто дуже на се кривив ся. В усякім разі швидко ще на них черга не прийде. Груш. бажав би також видати мою збірку приповідок, та се така робота, що над нею треба ще з рік посидіти а я на се тепер не маю часу.

Незадовго десь має відбути ся моя габілітація; сьогодні справа мала бути на нараді факультету. По габілітації я поїду на пару день до Відня. На катедру по Огоновським кандідують Колесса, Студинський, Лучаківський і має намір також Коцовський.

Поздоровляю Вас щиро.

Ваш Ів. Франко.

Львів д. 13/3 95.

346. ФРАНКО ДО ДРАГОМАНОВА.

Вельми Шановний Добродію!

Віки цілі не мав уже від Вас ані словечка, тай самому ніколи було писати до Вас перед скінченем книжки Ж. і Сл. Ледво не ледво я скінчив єї. Надіюсь, що Ви вже одержали єї. Може будете в претензії за те, що не пішла дальша часть кобзарських співів, та бачите самі, що в остатній хвилі вийїхав міні Остап: пришлось скінчити главу его праці і в тій цілі віддати єму звиш 2 аркуші — як раз те місце яке було призначене на Магадина. Тепер Магадин іде зараз на початку IV кн. (вже майже весь зложений) і для того я осмілююсь просити о присилку дальших матеріалів. Чи Ви думаєте продовжати свої Матер. і зам. до іст. жита і слова на Україні? Коли так, то можеб зладили щонебудь ще для IV книжки? Бог.то тут не вїйде, не більше пів аркуша, бо я хотів би дати в тій книжці цілу статю Верна, розуміеть ся, коли одержу решту перекладу.

Я не смію вже й згадувати Вам про дальші Хартії, бо знаю, що стан Вашого здоровля не такий, щоб Ви могли тепер думати про сю роботу. Прийдесь подождати, чень вакації і Париж поправлять Вас, чого ми тут усї щиро бажемо.

В сьому півроці я хочу напечатати цілу главу Остапової праці, де буде мова про знесенє панщини. Се праця, котрої давно всі домагають ся, і я ду-

маю, що Остап зробить єї добре, маючи під руками пребогату збірку офіціальних документів, даровану Країнським бібліотеці Оссолінських (1 том і 5 великих фасцикулів). Сю главу его праці я хочу видати осібною книжкою. Так от у Ж. і Сл. прийдець на неї відступити в кожній книжці по 2—3 аркуші друку. Молоді, тай то навіть радикали, домагають ся від мене, щоб я викинув рубрики „Із уст народа“ та „Із старих рукописів“, а натомісць печатав переклади з Ібзена, Метерлінка та інчих модерністів. А тимчасом рубрика Із уст народа починає по провінції будити нову охоту до збираня творів народніх і я дістаю раз у раз нові збірочки, в котрих обік звісного попадають ся й нові, дуже інтересні матеріали. І так в одній збірці з гірського села Хутара находжу зміст мого „Сну Святослава“ (Dit de l'empereur Constantin); в збірочці казок із с. Циган — казку про жениха-мерця, в котрій скомбіновано сюжет Ленори (уведене дівчини мерцем) зі змістом угорського „фраїр на гусячих ногах“. Дуже жаль не то покидати, а навіть редукувати сю рубрику; у мене є матеріалу досить на те, щоб заповнити кожного пів н-ру і то не без вибору, чим небудь, а річами такими, котрі хоч по троха, а розширювали би наше знанє людової традиції і людового житя духового. І се наші радикалики вважають лишнім та неінтересним, мабуть для того, що йїх півбог Дашинський написав, що *dość nam tego folkloryzmu!*

З моею доцентурою діло не витанцьовує ся, та мабуть і зовсім не вигорить. І Вахнянин і Барвінський і Колесса пускають против мене всякі способи агітації, звісно, не річевої, а особистої, щоб міні підтяти ноги. Я вже й думати перестав про се і освоїв ся з думкою, що як у нас кажуть, обійде ся циганське весіле без марципанів, а університет без мене. Більше жаль буде, коли з кінцем сего року прийдеся покинути видаване Ж. і Сл., а воно дуже на се заносить ся, бо видавати довше значить влізти в невиплатні довги. Коли отак мої пляни на двох боках розібьются, я готов емігрувати денебудь на край світа. Ми тут з дром Олеськовим дискутуємо тепер богато про Канаду. Він йїде там в половині іюля шукати місця для руських колоністів, а коли місце найдеся підходяще і покажєся можливість зложити гарну колонію, я перший готов забратися за океан. Та годі!

Поздоровляємо Вас широ.

Ваш Ів. Франко.

18/V 95.

347. ДРАГОМАНОВ ДО ФРАНКА.

13/25 Маіу 95. Софія.

Дорогіј Друзе!

Не писав Вам і нікому, бо через болізнє, а шче більше через ліки (м. и. *tinctura belladonnae*) був слабіј так, шчо ні думати ні писати ні навіть читати не міг. Тепер ледви прихожу в себе головно через гарну погоду.

З поводу попереднього Вашого листу треба говорити про „Сон князя“. Скажу коротко: не в тім діло, шчо в Вас наклін до романтизму, як кажете, а не до реалізму. Поезіја завше реалістична при всіх напрямках, а напр. англійські основателі новішчого романтизму були вкупі і основателі новішчого реалізму. А в тім діло, шчо в Вас рутенщина прибила нєух до реалізму.

лізму і поезії правди. Треба ліки, м. и. дози французької, англійської і російської літератури доброї школи. „Сон“ мертвий і ні до чого, а всего менше до р. життя навіть старожі епохи. Коли тема його је в фольклорі, так те нічо не показује — зајшла з Тибету або шчо, тај годі. У нас князів злодіїв і Гарунів Ар-Рашидів не було. І через те нічого ј не викрутиш із сејі теми.

З „Камяною душею“ по мојему шче гірше. Опришки шаблонні, жінка нејасна, всьа діја не розвита. На сцені через міміку та декорації може і буде интересно, а в читаньнью: по бороді текло, а в рот не попало.

Простіть різкість виразів: занадто ја слабиј, шчоб прибирати академічні.

Остатња книжка Ж. і Сл. интересна, та ја все таки трохи претендују за магазина, а надто за те, шчо в Москві зроблена буде дејака реклама Ж. і Словоу з поводу Кобзарських документів, котрі дльа гелертерів російських најбільше интересні з усього нашого фольклору. Наперед увідомльајте мене про сьурпризи. Статьтя Остапа, котра зјіла Магадина, интересна, тілько наголовок загальниј шче менше підходить, ніж инші частини. Се просто врывки про польський рух 1848 р., та шче зовсім не говорять про те власне, шчо головне в темі всіјі роботи, тобто на скілько сеј рух висував обставини спријајучі чи ні руському відроджіннью, політичному, соціальному і національному, і як характер його обусловльував конечність руської реакції і реакційности.

Про Хартіјі скажу, шчо мій Бельгієць писав, шчо він нарешті посила мені копії потрібних документів, та ја шчось не получају. Сподівајусь, шчо незабаром усі таки пријдуть і тоді ја вакаціями спечу Вам Нідерландські Хартіјі. Кобзарські матеріали лежать у мене на далі готові. Можу в усьакиј час вислати.

Ја все таки не розберу, як стојіть Ваша доцентура, коли не професура, і при чому тут Колесса? Та не розберу, де власне сидить Колесса, чи ві Львові, чи в Чернівцях? Шчо Вам трудно стати офіціалним професором — се на перед можна було знати, але трудности прибавила занадто скоро смерть Огон. Ви не успіли шче пустити корні як доцент. Тепер на Вашім місці ја б узяв собі спеціалниј курсик в 1 год. на тиждень, такиј шчоб давав привід і до філософії науки, тај читав собі помалу, показујучи льудім шчо то наука, а шчо Огоновщина, котројі чимало і в Колесси.

Те, шчо Ваші молоді марксисты хотять фолклор істребити — характерне јак показ того, јак „нігільатину“ не сіјуть, а сама родитьсьа в наших расахъ. „Въѣхаль на бѣломъ конѣ въ уѣздное училище и упразднилъ науки“, јак один з градоначальників города Глупова. Характерно, шчо такі глупці не з того починајуть, шчоб своју працьу організувати, а шчоб чужих розбити. Та нехај би на Народ вони претензії не мали, мовльав: јак нам українські гроші (хоч јім јіх нікто не дасть, бо јіх нікто не знаје).

ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ.

Сторінка.	Рядок зверху.	Надруковано.	Треба.	Сторінка.	Рядок зверху.	Надруковано.	Треба.
2	40	письма	письмо	43	24	Не знаю	Не знаю, чи
3	17	меньу	мені			здається	здається
4	7	дїяти	дїяти	"	29	П-ови	П-кови
"	34	Львицький	Львівський	45	7	оять	пять
6	40	l Assommoir	l'Assommoir	46	37	махоча	мачоха
7	21	порозумі- лїсьа	порозумі- ласьа	47	43	ні	ні з
8	4	р о к у значить	р о к у (значить	49	34	Кланьяјусь	Кланьяјусь
	31	скоро	скоре	56	3	јє	ја
"	35	переоравсьа	перебравсьа		6	одикојї	одинокі
9	12	Кара	Кара у		34	талїянську	италїянську
"	17	два раки	два рази			статю заці- тував нерівно	статю заці- тував невірнo
11	27	І дрим.	І прим.	"	35	рукамк	руками
	42	звартaje	звертаје	59	18	некрологі	некролог
"	"	П-к також) де	П-к також) де	60	12	ј знајшовши	је не знај- шовши
12	34	суддьями	суддьям	"	29	припустив)	пропустив)
"	41	ци те	ци то	61	6	писали Ки	писали Ви
13	20	Виш	Ваш	65	17	Петруше- вича.	Петруше- вича,
15	41	мајстату	мајестату			„Дела“	„Дѣла“
"	44	мајестата	мајестати	68	1	сіпо, по	сі по, по
17	41	пришлїсть	пришлїть	"	9	вона	вода
18	3	Ласкавіј	Ласкавіј	69	29	боротити	боронити
20	25	бо квавјуська	бо кванјусьа	"	38	де розру- шанья	до розру- шанья
21	9	зашльау	зашльу	74	19	не вважај, чи	не вважаючі
22	16	коло	коли			на што	на те шчо
"	26	пасїюку	посилку	76	1	дві третини	дві третини
24	37	Przegląd	Przegląd	78	21	у вас	у нас
25	34	були	була	79	6	не вадало б	не вадило б
29	16	гопо Ого- новським	го по Ого- новським			так. Про суди	Про суди
"	28	в о Сьвіті	в Сьвіті	80	2	щче	шчо
30	2	детальтх	детальах			печатних	печатаних
"	15	другам	другим	"	15	цраці	праці
33	12	заробїтку	зарїбку	"	44	послав	посилав
34	5	Рејмартса	Рејмаруса	82	12	одміна	отніма
"	36	education	education	83	27	роботи	робити
35	17	бавато	багато	84	38	может	можна
"	38	повважали	повважили	85	22	b)	d)
37	22	Старацькаго	Старицького	87	24	Oestesley	Oesterley
38	28	щче	шчо	"	29	бив	був
"	36	promiscuité	promiscuité	88	2	писатильам	писательам
39	25	Noldecke	Noeldecke	90	40	моральноју	моральної
"	36	довїдајетесь	довїдајтєсь	94	18	тим	там
41	20	Hund	Hand	98	8	цих	тих
				99	7		

Сторінка.	Рядок зверху.	Надруковано.	Треба.	Сторінка.	Рядок зверху.	Надруковано.	Треба.
100	3	Гавстрата	Гавстрата	173	23	колу	коли
101	12	оповістити	сповістити	175	18	ставе покій-нішчиї	став спокій-нішчиї
	29	Psz.	Prz.				
"	39	випустити	виступити	176	28	Kleirussen	Kleinrussen
102	35	Цеглевича	Цейглевича	"	43	ак	як
103	5	Академічне	Академічне	179	39	для мені	мені
104	40	найтураль-нішча	найтураль-нішча	181	26	котри	котру
				183	15	назвали	тепер наз-вали
106	8	д. 5/11	д. 5/11	184	8	не можна	не можна
107	19	працтично	практично				
"	41	за писатись	записатись	"	38	хуже	дуже
115	3	зреформана	зрефор-мована	185	3	Кржуків	Кружків
"	4	засідајучух	засідајучих	186	23	не волі	не по волі
116	1	уклаали	укладали	187	14	замінватить	замінватись
117	31	не писали	не написали	189	39	недокладно	недоладно
118	10	„Дѣла“.	„Дѣла“.	193	15	поступу-ванъа	поступаньна
"	26	Вора	Вчора				
120	1	alt	alte	198	5	неульбою	нельбою
123	38	скажети	скажете	206	23	і деявих	і з деяких
126	28	Bibliothéque	Bibliothéque	208	20	бачув	бачу в
128	33	придиралась	придирались	217	45	першії	по першії
133	39	належати	залежати	223	22	попала	пропала
135	3	дрмку	думку	225	20	можно	можу
"	44	бадэ	барэ	"	38	Та ні	Так ні
136	4	Мшанці	Мшанця	226	35	спалив	спинив
"	38	Stdien	Studien	"	40	тогда	тоді
137	44	послати	послати	227	15	що до того	до того, що
138	24	імїи	імїа	"	32	поповнати	поповнати
140	38	Дїло згадује	Дїло не згадує	228	6	подписују	дописују
					7	задуавсь	задумавсь
141	10	Deusche	Deutsche		27	osobisti	osobiste
"	11	Narodwne	Narodne			przez lado- wanie	przez lado- wania
144	18	шьє	щче	229	15	терпить	терпить на
147	35	може	ніж може	"	45	внутрішній	нутрішній
148	12	дубованьна	дубованьна	233	27	перекла-дених	перекла-дених
"	17	прош(ч)јуть	прош(ч)ајуть				
150	45	можна	можна чим	234	35	polski; wpo- ezji polskiej	polski w po- ezji polskiej,
155	1	щчо	щчо дуже			менє	мені
"	29	поставити	виставити	235	32	Барвинсь-кого	Барвінського
157	35	Шановні	Шановній	238	15		
160	36	печатав) і	печатав і на- вїть	239	6	Вешу	Вашу
161	4	щчо	а щчо	239	16	там він	сам він
163	32	нації і	нації	"	42	не нічого	нічого не
164	17	11 кн.	11 кн.	240	8	говоруге	говорити
	30	Шевчен-ковоїи	Шевчен-ковоїу	"	16	оповідати	одповідати
				245	29	в нїї	в нїї
168	11	предчудеснії	пречу-деснії	249	33	4)	3)
"	30	на будуще	за будуще	250	5	Kurijeri	Kurjeri
"	30	перебез-стидну	пребезстидну	251	22	написанє	написанє
169	30			255	4	пере	пере.
					36	думають	думають

Сторінка.	Рядок зверху.	Надруковано.	Треба.	Сторінка.	Рядок зверху.	Надруковано.	Треба.
„	45	то напутали	та напутали	332	6	бібліографія	бібліографія
257	22	матеріяли, що	матеріяли в Правді, ті матеріяли, що	333	6	нададі	найдалі
				„	8	се одно	се все одно
264	3	ца постелі	на постелі	335	2	коли	коло
	10	що було	шчо буде	336	34	а іменно:	а іменно
„	39	перекладу	переглядау	342	41	ів і	і ві
255	15	перестал	перестала	352	10	ути	бути
	22	вона	воно	370	5	історії	історії літер. мов на Україні взглядно до історії
„	30	Страсбузі	Страсбурзі				
266	20	це знаю	не анаю				
267	37	від иншого	під иншого	371	24	на змозі	по змозі
268	28	премудрі	премудріј	373	15	працьрјуть	працьують
271	35	з 9	з/9	374	37	Та пре те	Та про те
274	43	Хліборобство	Хліборобства	376	35	мост	мості
278	29	considérans	considérant	382	4	avangement	arangement
279	15	Гольцеръ,—а далі Гельцевъ	Гольцеръ, а далі Гольцевъ	384	6	брошури	брошура
				„	25	de Wagvan	de Wagram
	18	мјејі	мојејі	386	9	нудіятися	надіятися
„	41	а висказав	я висказав	„	37	мотологію	мітологію
283	28	зразу	разом	388	5	Yillas	Villas
288	5	Kurj. Lw.	Kurj Lw.	392	4	возврамся	возвратимся
„	11	Gzasu	Czasu	„	21	по срока	по троха
292	37	Галилелї	Галилеї	396	27	пасати	писати
294	3	не ослаав	не послаав	397	17	докладнійше	докладнійше
„	24	привильне	правильне	398	7	Віссамітру	Віссамітру
295	25	пришпигув	прошпигув	401	26	Вітлоух	Вислоух
296	13	переклад	переклад, так переклад	403	3	Заболѣжки	„Заболѣжки“
				405	29	болгарської	болгарські
298	38	лъузини	лъудини	412	11	Joac	Joac
„	43	задоваю	заховаю	416	14	l Stiego	l Stiege
301	31	folklore не	folklor-не	„	31	Ви маєте	Чи маєте
302	22	готові	готової	418	5	такі тих	так і тих
„	37	тід віршів	від віршів	423	36	хотьабь	хотьабь
320	14	я могу	я може	426	35	Charlemagne	Charlemagne
321	22	із листу	і з листу	427	18	Brahmanisme	Brahmonisme
323	5	мейого	мойого	428	23	нехай іле	нехай іде
324	33	з першим	з першими	431	3	іі Ставропігії	в Ставропігії
325	23	усе—і	усеі	432	19	роботоју	роботоју вже початоју
326	11	при ескізи	три ескізи	436	33	звісток	звистки
	21	Фошейів	Фокшейів	439	14	Ви може	Ви мене може
„	30	прожик	прожив				
327	14	по Міклю	по Міллю	447	17	Обачного	Обачного
328	37	Зелепута	Зелепуга	460	37	Züngleln	Züngleln
„	38	tugodniowy	tygodniowy	463	13	1/2 Maju	1/2 Maju
329	1	Warszawski	Warszawski	473	21	chez Mille	cher M-Ile
„	33	дивися	дивився	479	3	польської	польсько-і
330	26	Лейпциг-ської	Лейпциг-ської	482	24	скриньям	скриньям
				485	25	Wisty	Wisly
331	17	не вдумајеш	не видумајеш	486	14	Коскера	Коскена
	19	при кінці	при книзці	494	24	роман	романа
	20	лист до мене	листу до мене,				

З М І С Т

	Стор.		Стор.
М. Грушевський акад. та К. Студинський акад. Переднє слово.	I	33. Драгоманов до Франка, ...	58
Рік 1877.		34. Франко до Драгоманова, 11. XII.	59
1. Франко до Драгоманова, 10. I	1	35. Драгоманов до Франка, 18. XII.	59
2. Франко до Драгоманова, 20. I.	1	Рік 1884.	
3. Франко до Драгоманова, 6. II.	2	36. Драгоманов до Франка, 12. IV. .	62
4. Франко до Драгоманова, 13. II. .	5	37. Франко до Драгоманова, 21. IV.	64
5. Франко до Драгоманова, ...	9	38. Драгоманов до Франка, 25. IV. .	66
6. Франко до Драгоманова, 24. III.	11	39. Франко до Драгоманова, 26. IV.	69
Рік 1878.		40. Драгоманов до Франка, 1. V.	70
7. Франко до Драгоманова, .	13	41. Драгоманов до Франка, 5. V.	72
8. Франко до Драгоманова, .	13	42. Франко до Драгоманова, 10. V. .	74
9. Франко до Драгоманова, .	14	43. Франко до Драгоманова, 14. V. .	79
10. Франко до Драгоманова, ...	14	44. Франко до Драгоманова, . . .	81
11. Франко до Драгоманова, 21. VIII.	16	45. Драгоманов до Франка, 26. IX. .	82
12. Франко до Драгоманова, .	17	46. Франко до Драгоманова, 21. X. .	88
Рік 1880.		47. Драгоманов до Франка, 25. X.	94
13. Франко до Драгоманова, .	18	48. Франко до Драгоманова, ...	98
14. Франко до Драгоманова, .	20	49. Франко до Драгоманова, 6. XII. .	100
Рік 1881.		50. Драгоманов до Франка, 15. XII.	101
15. Франко до Драгоманова, .	20	Рік 1885.	
16. Франко до Драгоманова, .	22	51. Франко до Драгоманова, 2. I.	102
17. Франко до Драгоманова, .	23	52. Драгоманов до Франка, 22. I.	104
18. Драгоманов до Франка, ...	24	53. Франко до Драгоманова, 5. II.	105
19. Франко до Драгоманова, .	26	54. Драгоманов до Франка, 12. III.	106
20. Франко до Драгоманова, .	29	55. Франко до Драгоманова, ...	108
Рік 1882.		56. Драгоманов до Франка, 20. III. .	109
21. Франко до Драгоманова, . . .	33	57. Франко до Драгоманова, ...	112
22. Драгоманов до Франка, 5. XI. .	34	58. Франко до Драгоманова, 15. V. .	113
23. Франко до Драгоманова, 23. XII. .	35	59. Драгоманов до Франка, 4. VII. .	113
24. Драгоманов до Франка, 27. XII. .	37	60. Франко до Драгоманова, 29. VIII. .	114
Рік 1883.		61. Драгоманов до Франка, 2. IX.	116
25. Франко до Драгоманова, 16. I. .	40	62. Франко до Драгоманова, 15. IX.	118
26. Франко до Драгоманова, ...	43	63. Драгоманов до Франка, 18. IX. .	120
27. Франко до Драгоманова, 24. IV.	43	64. Франко до Драгоманова, 24. IX.	122
28. Франко до Драгоманова, 27. X.	47	65. Драгоманов до Франка, ...	123
29. Франко до Драгоманова, ...	49	66. Франко до Драгоманова, 4. XI. .	127
30. Драгоманов до Франка, 23. XI. .	49	67. Драгоманов до Франка, 8. XI.	130
31. Драгоманов до Франка, 2. XII.	54	68. Дописка Драгоманова, до копії рецензії Л. Леже на його „Нові українські пісні“	133
32. Франко до Драгоманова, 4. XII.	55	69. Франко до Драгоманова, 17. XI.	133
		70. Драгоманов до Франка, 7. XII.	136

	Стор.		Стор.
71. Франко до Драгоманова, 11. XII.	138	124. Іван Франко, Запросини до передплати	209
72. Драгоманов до Франка, 14. XII. .	141	125. Драгоманов до Франка, 25. XI. .	212
73. Драгоманов до Франка, 15. XII.	141	126. Франко до Драгоманова, . . .	213
74. Драгоманов до Франка,	143	127. Драгоманов до Франка, 3. XII.	214
75. Франко до Драгоманова, . . .	144	128. Франко до Драгоманова, ...	216
76. Драгоманов до Франка, 28. XII. .	145	129. Франко до Драгоманова, 14. XII.	216
Рік 1886.		130. Драгоманов до Франка, 20. XII.	217
77. Драгоманов до Франка, 2. I.	147	Рік 1887.	
78. Франко до Драгоманова, 4. I. .	149	131. Франко до Драгоманова, 18. I.	220
79. Франко до Драгоманова, 9. I. .	150	132. Драгоманов до Франка, 2. II. .	220
80. Драгоманов до Франка, 14. I. .	152	133. Франко до Драгоманова, 11. II. .	222
81. Франко до Драгоманова, 18. I.	153	134. Драгоманов до Франка, 16. II. .	224
82. Драгоманов до Франка, 31. I.	153	135. Франко до Драгоманова, 14. IV.	228
83. Франко до Драгоманова, 2. II.	154	136. Драгоманов до Франка, 20. V.	229
84. Драгоманов до Франка, 6. II.	155	137. Франко до Драгоманова, .	231
85. Франко до Драгоманова, .	156	138. Драгоманов до Франка, 20. VI. .	234
85. Франко до Драгоманова, 8. II.	157	139. Драгоманов до Франка, 15. VIII.	236
87. Франко до Драгоманова,	157	140. Франко до Драгоманова, . .	237
88. Драгоманов до Франка, 10. II.	157	141. Драгоманов до Франка, 5. X.	239
89. Франко до Драгоманова, 10. II. .	158	142. Франко до Драгоманова, 19. X.	240
90. Драгоманов до Франка, 13. II.	160	143. Драгоманов до Франка, 21. X.	242
91. Франко до Драгоманова, 14. II. .	161	144. Франко до Драгоманова, 6. XI.	243
92. Драгоманов до Франка, . . .	163	145. Драгоманов до Франка, 10. XI. .	245
93. Франко до Драгоманова, 22. II. .	164	146. Франко до Драгоманова, 26. XI.	246
94. Драгоманов до Франка, 25. II.	167	147. Франко до Драгоманова, . .	247
95. Франко до Драгоманова, . .	169	148. Драгоманов до Франка, 24. XII.	248
96. Драгоманов до Франка, 9. III.	173	Рік 1888.	
97. Франко до Драгоманова, . . .	176	149. Драгоманов до Франка, . . .	249
98. Драгоманов до Франка, 21. III.	177	150. Франко до Драгоманова, 15. I.	250
99. Франко до Драгоманова, 6. IV.	178	151. Драгоманов до Франка, 1. II. .	251
100. Драгоманов до Франка, 11. IV. .	178	152. Франко до Драгоманова, 6. II.	252
101. Драгоманов до Франка, .	180	153. Драгоманов до Франка, 22. II.	254
102. Франко до Драгоманова, 21. IV.	180	154. Франко до Драгоманова, 22. II. .	256
103. Драгоманов до Франка, 24. IV. .	181	155. Додаток до незбереженого листу Драго-	
104. Франко до Драгоманова, 29. IV.	183	манова до Франка . . .	257
105. Франко до Драгоманова, 20. V.	184	156. Франко до Драгоманова, 19. III.	259
106. Драгоманов до Франка, 27. V.	186	157. Драгоманов до Франка, 16. IV.	263
107. Франко до Драгоманова, 7. VI. .	188	158. Драгоманов до Франка, 26. VI. .	263
108. Драгоманов до Франка, 19. VI. .	189	159. Франко до Драгоманова, 30. VI.	266
109. Франко до Драгоманова, 24. VI.	191	160. Драгоманов до Франка, 6. VIII. .	268
110. Драгоманов до Франка, 24. VI. .	192	161. Франко до Драгоманова, 25. VIII.	269
111. Драгоманов до Франка, 28. VI. .	193	162. Франко до Драгоманова, 3. IX.	270
112. Франко до Драгоманова 7. VII.	194	163. Драгоманов до Франка, 7. IX. .	271
113. Франко до Драгоманова, 12. VII.	195	164. Франко до Драгоманова, 25. IX.	273
114. Драгоманов до Франка, 27. VII.	195	165. Драгоманов до Франка, 23. IX. .	273
115. М. Драгоманов, До суду земльаків,	196	166. Драгоманов до Франка, 30. X. .	275
116. Франко до Драгоманова,	201	167. Франко до Драгоманова, 6. XI.	275
117. Драгоманов до Франка 12. IX.	201	168. Драгоманов до Франка, 11. XI. .	277
118. Франко до Драгоманова, 17. IX	202	169. Франко до Драгоманова, 19. XI.	279
119. Драгоманов до Франка, 12. X.	203	170. Драгоманов до Франка, 3. XII. .	281
120. Франко до Драгоманова, 24. X.	204	171. Франко до Драгоманова, 17. XII.	282
121. Франко до Драгоманова, 31. X.	206	Рік 1889.	
122. Драгоманов до Франка, 7. XI.	207	172. Франко до Драгоманова, 10. II.	284
123. Франко до Драгоманова, .	208	173. Драгоманов до Франка, 14. II.	286

	Стор.		Стор.
174. Франко до Драгоманова, 1. III.	287	226. Франко до Драгоманова, 14 -- 15. XI.	367
175. Драгоманов до Франка, 12. III.	290	227. Драгоманов до Франка, . . .	369
176. Франко до Драгоманова, 20. III.	290	228. Драгоманов до Франка, 18. XI. .	369
177. Драгоманов до Франка, 12. IV. .	292	Рік 1892.	
178. Драгоманов до Франка, 21. IV.	292	229. Франко до Драгоманова, 25. II. .	370
179. Франко до Драгоманова, 27. IV.	293	230. Драгоманов до Франка, 17. II.	372
180. Драгоманов до Франка, 2. V.	295	231. Франко до Драгоманова, 5. IV. .	373
181. Франко до Драгоманова, 7. V.	296	232. Франко до Драгоманова, .	379
182. Драгоманов до Франка, 15. V.	298	233. Франко до Драгоманова, . . .	379
183. Франко до Драгоманова, 7. VI.	298	234. Драгоманов до Франка, 24. VI. .	379
184. Драгоманов до Франка, 9. VI.	299	235. Франко до Драгоманова, 28. VII.	381
185. Франко до Драгоманова, . .	300	236. Драгоманов до Франка, 16. VIII.	383
186. Драгоманов до Франка, 14. VII. .	300	237. Драгоманов до Франка, 11. IX. .	384
187. Франко до Драгоманова, 23. XI.	301	238. Франко до Драгоманова, 22. IX.	385
188. Драгоманов до Франка, 13/25. XI.	305	239. Драгоманов до Франка, 27. IX. .	387
189. Драгоманов до Франка, 9/21. XII.	307	240. Франко до Драгоманова, 3. X.	389
190. Франко до Драгоманова, .	308	241. Франко до Драгоманова, 7. X.	389
Рік 1890.		242. Драгоманов до Франка, 9. X. .	390
191. Драгоманов до Франка, 4/16. II. .	312	243. Франко до Драгоманова, . .	392
192. Франко до Драгоманова, 5 — 7. III.	314	244. Франко до Драгоманова, 25. X.	393
193. Драгоманов до Франка, 20. III, — 1. IV.	316	245. Драгоманов до Франка, 28. X.	394
194. Франко до Драгоманова, 26. IV.	319	246. Франко до Драгоманова, 30. X. .	394
195. Драгоманов до Франка, 12/24. V. .	329	247. Драгоманов до Франка, 4. XI. .	395
196. Франко до Драгоманова, 30. V.	332	248. Драгоманов до Франка, 25. XI.	396
197. Франко до Драгоманова, 24. VI. .	333	249. Франко до Драгоманова, 20. XII.	397
198. Драгоманов до Франка, 23. VI — 5 VII.	334	250. Драгоманов до Франка, 10/22. XII.	398
199. Франко до Драгоманова, 8. VII. .	335	Рік 1893.	
200. Драгоманов до Франка, 29. VI — 11. VII.	337	251. Франко до Драгоманова, 14. I.	399
201. Драгоманов до Франка, 3/15 VII. .	337	252. Драгоманов до Франка, 10. I. .	402
202. Франко до Драгоманова, 28. VII.	337	253. Драгоманов до Франка, 16/28. I. .	404
203. Франко до Драгоманова, 17. X. .	337	254. Франко до Драгоманова, 28 I. . . .	405
204. Франко до Драгоманова, 7. XII.	339	255. Драгоманов до Франка, 20.I. — 1. II.	407
205. Драгоманов до Франка, 8/20. XII.	341	256. Франко до Драгоманова, 10. II. .	408
Рік 1891.		257. Драгоманов до Франка, 2/14. II.	409
206. Франко до Драгоманова, 27. III. .	342	258. Франко до Драгоманова, 19. II. .	411
207. Драгоманов до Франка, 17. III. .	343	259. Драгоманов до Франка, 3/15. IV. .	412
208. Драгоманов до Франка, 18. V.	344	260. Франко до Драгоманова, 21. IV.	413
209. Франко до Драгоманова, 8. VI.	345	261. Драгоманов до Франка, 25. IV.	415
210. Драгоманов до Франка, 23. VI.	350	262. Франко до Драгоманова, 12. V.	415
211. Франко до Драгоманова, 22. VIII. .	351	263. Франко до Драгоманова, 28. V.	416
212. Драгоманов до Франка, 23. VIII. .	353	264. Драгоманов до Франка, 7. VI.	417
213. Драгоманов до Франка, 28. VIII.	355	265. Франко до Драгоманова, 13. VI.	418
214. Драгоманов до Франка, 29. VIII.	356	266. Драгоманов до Франка, 4/16. VI.	420
215. Драгоманов до Франка, . .	357	267. Франко до Драгоманова, 20. VI.	420
216. Франко до Драгоманова, 29. VIII. .	357	268. Драгоманов до Франка, 22. VI.	421
217. Драгоманов до Франка, 1. IX. .	359	269. Франко до Драгоманова, 2, VIII.	422
218. Драгоманов до Франка, 6. IX.	360	270. Драгоманов до Франка, 6. VIII.	423
219. Драгоманов до Франка, 12. IX.	360	271. Франко до Драгоманова, 6. X.	424
220. Франко до Драгоманова, 15. IX.	361	272. Драгоманов до Франка, 29. IX.	425
221. Драгоманов до Франка, 22. IX. .	363	273. Драгоманов до Франка, 4/16. X.	426
222. Франко до Драгоманова, 9. X.	364	274. Драгоманов до Франка, 17/29. X. .	427
223. Драгоманов до Франка, 5. X. .	366	275. Франко до Драгоманова, 6. XI.	428
224. Драгоманов до Франка, . .	366	276. Драгоманов до Франка, 30. X.	429
225. Драгоманов до Франка, 31. X.	366	277. Франко до Драгоманова, 21. XI.	430

	Стор.		Стор.
278. Драгоманов до Франка, 12/24. XI.	431	313. Драгоманов до Франка, 10/22. V.	468
279. Драгоманов до Франка, 29. XI.	432	314. Драгоманов до Франка, 8/20. VII .	469
280. Франко до Драгоманова, 7. XII.	433	315. Драгоманов до Франка, 29. VII.	469
281. Франко до Драгоманова, 31. XII. .	434	316. Франко до Драгоманова, 3. VIII.	469
Рік 1894.		317. Драгоманов до Франка, 6. VIII. .	471
282. Драгоманов до Франка, 30. XII. — 1 i l.	435	318. Франко до Драгоманова, 9. VIII,	472
283. Драгоманов до Франка, 5/17. I.	435	319. Драгоманов до Франка, 22. VIII.	473
284. Франко до Драгоманова, 20. I. .	435	320. Франко до Драгоманова, 14. IX.	474
285. Драгоманов до Франка, 10/22. I.	437	321. Драгоманов до Франка, 14. IX. .	475
286. Драгоманов до Франка, .	437	322. Франко до Драгоманова, 18. IX.	475
287. Франко до Драгоманова, 5. II.	437	323. Драгоманов до Франка, 21. IX.	476
288. Драгоманов до Франка, 29. I.	439	324. Драгоманов до Франка, 29. IX.	477
289. Франко до Драгоманова, 14. II.	440	325. Драгоманов до Франка, 6. X.	478
290. Франко до Драгоманова, 23. II.	441	326. Франко до Драгоманова, 7. X.	478
291. Франко до Драгоманова, 25. II.	442	327. Драгоманов до Франка, 13/25. X.	479
292. Драгоманов до Франка, 14/26. II. .	443	328. Драгоманов до Франка, 19/31. X. .	480
293. Драгоманов до Франка, . . .	444	329. Франко до Драгоманова, . . .	480
294. Драгоманов до Франка, 18. II. — 2. III.	445	330. Драгоманов до Франка, 22. X.	481
295. Драгоманов до Франка, 3/15 III.	446	331. Драгоманов до Франка, 27. X.	482
296. Драгоманов до Франка, 5/17. III.	447	332. Франко до Драгоманова, 10. XI.	483
297. Франко до Драгоманова, 7/19 III.	447	333. Франко до Драгоманова, 14. XI.	484
298. Драгоманов до Франка, 8/20. III.	449	334. Драгоманов до Франка, 5. XII. .	484
299. Драгоманов до Франка, 10/22. III. .	449	Рік 1895.	
300. Франко до Драгоманова, 22. III.	451	335. Франко до Драгоманова, 1. I. . .	484
301. Драгоманов до Франка, 12/24. III. .	453	336. Драгоманов до Франка, 25. XII — 5. I.	488
302. Проект спольной основы задля сконсолідо-		337. Драгоманов до Франка, 9. I. .	489
ваня русиновъ въ Галичинѣ,	453	338. Франко до Драгоманова, 25. I.	490
303. Проектуемыи смѣны сего проекта .	453	339. Драгоманов до Франка, 15. I.	493
304. Франків провкт згоди між партіями Над-		340. Драгоманов до Франка, 18. I.	493
дністрияцини. . .	454	341. Франко до Драгоманова, 1. II.	493
305. Драгоманов до Франка, 17. III. .	455	342. Франко до Драгоманова, 21. II,	494
306. Драгоманов до Франка, 22. III. .	456	343. Драгоманов до Франка, 21. II.	495
307. Франко до Драгоманова, . . .	458	344. Драгоманов до Франка, 23. II.	495
308. Драгоманов до Франка, 1/13. IV. .	462	345. Франко до Драгоманова, 13. III.	496
309. Франко до Драгоманова, 26. IV.	463	346. Франко до Драгоманова, 18. V.	498
310. Драгоманов до Франка, 17/29. IV.	464	347. Драгоманов до Франка, 13. V.	499
311. Франко до Драгоманова, 13. V.	465	Д р у к а р с ь к і п о м и л к и	501
312. Драгоманов до Франка	468	Зміст	505

- № 16 — акад. П. Тугнівський. Бібліографія українського мапознавства (1924) — 50 к.
- № 17 — проф. Хв. Тітов. Історія книжної справи на Україні (із 221 знімком) (1924) — 10 крб.
- № 18 — проф. Є. Тимченко. Локатив в українській мові (1925) — (вичерпано).
- № 19 — акад. А. Кримський та М. Левченко. Знадоби для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма мал. та вступною промовою акад. С. Єфремова) (1926) — 3 крб. 25 коп.
- № 20 — проф. Хв. Тітов. Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).
- № 21 — О. Нурило. Особливості говірки села Хоробричів (1924) — 60 коп.
- № 22 — проф. М. Марковський. Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли як ясла повні?» (вичерпано).
- № 23 — Л. Шульгина. Пасічництво (етнол.) (1925) — 40 к.
- [№ 24] — Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад. А. Кримського (1924) — 2 крб. 50 к. Т. II-й (друк.). Т. III-й вип. 1-й — 1 крб. 60 коп. (1927), вип. 2-й — 1 крб. 50 к. (1928).
- [№ 25] — акад. Д. Багалій. Мандрований філософ Г. Сковорода (1926) — 4 крб.
- [№ 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924 — 3 крб. 40 к.; за р. 1925 — 3 крб. 50 к.
- [№ 27] — а) Н. Грушевська. З примітивної культури (1924) — 2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Україні (1926) — 2 крб. 70 коп.
- [№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925) — 1 крб. 75 к.; 2-й Збірник (1926) — 2 крб. 70 коп.
- № 29 — Див. № 13. I, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925) — 5 коп.
- № 30 — акад. С. Єфремов. Поет і плантатор (1925) — 20 к.
- № 31 — проф. В. Данилович. Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925 — 1 крб. 25 коп.
- № 32 — проф. Є. Тимченко. Номінатив і датив (1925) — 75 коп.
- № 33 — акад. В. Перетц. Слово о Полку Ігоревім (1926) — 4 крб. 25 коп.
- № 34 — проф. Є. Нагаров. Нарис історії етнографії, I (1926) — 75 коп.
- № 35 — Археол. досліді 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926) — 2 крб. 25 к. за 1926 р. з мал. й табл. (1927) — 2 крб. 75 к.
- [№ 36] — акад. М. Грушевський. Історія української літератури, т. IV (1926) — 6 крб.; т. V (1926-1927) — 6 крб.
- № 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. С. Єфремова та В. Міняйського (1926) — 3 крб.
- № 38 — проф. В. Нордт. Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926) — 2 крб. 25 к.
- № 39 — Вад. Модзалевський. Гути на Україні (1926) — 2 крб. 25 коп.
- № 40 — Трипільська культура. Збірник I (з малюнками) (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 41 — Російсько-український словник правничої мови, під головним редагуванням академіка А. Кримського (1926) — 4 крб.
- № 42 — Літопис Величка, т. I (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 43 — Український Археографічний Збірник, ред. акад. М. Грушевський, т. I (1926) — 3 крб. 75 коп.; т. II (1927) — 4 крб. 50 к.
- № 44 — проф. М. Марковський. Євгеда Котляревського (1927) — 1 крб. 50 коп.
- № 45 — проф. Є. Тимченко. Вокатив і інструменталь (1926) — 1 крб. 40 к.
- № 46 — Історично-Географічний Збірник, ред. проф. Ол. Грушевський, т. I (1927) — 1 крб. 75 к.; т. II (1928) — 2 крб. 25 к.
- № 47 — Кл. Квітна. Пісні про дівчину-втікачку (1926) — 50 коп.
- № 48 — проф. П. Бузун. Нарис історії української мови (1927) — 1 крб. 35 к.
- [№ 49] — Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. С. Єфремова (1927) — 5 крб. 25 к.
- № 50 — проф. Г. Павлуцький. Історія українського орнаменту (з 11 табл.) (1927) — 2 крб. 25 к.
- № 51 — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Ред. акад. А. Кримський (1927) — 15 крб.
- № 52 — Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (1928) — 4 крб. 75 коп.
- № 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. С. Єфремов (1927) — 2 крб. 50 коп.

- № 54 — Проф. М. Груський. Київські глаголицькі листи і Фрейзінгенські уривки, з анімками (1928)—1 крб. 25 к.
- № 55 — М. Левченко. З поля фольклористики та етнографії, вип. 1 (1927) — 1 крб.; вип. 2 (1928) — 50 коп.
- [№ 56] — Українські думи (корпус), т. I, з вступною статтю М. Грушевської (1928) — 6 крб. 50 к.
- № 57 — акад. Аг. Криський. Розвідки, статті, замітки. I (1928) — 4 крб.
- № 58 — проф. В. Сиповський. Україна в російськ. письменстві. Ч. I (1801-1850). (1928). — 6 крб. 50 к.
- № 59 — М. Найта. Українські пісні про дітозгубницю (1928) — 1 крб.
- № 60 — Євгенія Рудинська. Листи В. Горленка (1928) — 1 крб. 50 коп.
- [№ 61] — Збірник: За сто літ, ред. акад. М. Грушевський I (1927) — 4 крб. 50 к.
- № 62 — Акад. Д. Багалій. Автобіографія (1927) — 1 крб. 75 коп.
- № 63 — проф. В. Розов: Українські грамоти XIV—XV в., т. I (1928) — 6 крб.
- № 64 — Збірник Діалектологічної Комісії під головуванням акад. А. Криського, кн. I (1928) — 3 крб.
- № 65 — Український Архів, I (закінч. друк.).
- [№ 66]. — Б. Грімченко. Словник, 3-є доп. вид., 5 тт., редактори акад. С. Єфремов і А. Ніковський (1928).
- № 67 — проф. Є. Тимченко. Акюзатив (1928) — 1 крб. 50 коп.
- № 68 — М. Левченко. Казки та оповідання з Поділля в записках 1850—1860 рр. (друк.)
- № 69 — проф. Л. Бернгут. Етюд з джерелознавства середньої історії (1928) — 2 крб. 25 к.
- [№ 70] — проф. Т. Незма. Граматика арабської мови (1928).
- № 71 — акад. Аг. Криський. Звизгородщина з етнографічного та діалектичного погляду (друк.).
- [№ 72] — акад. Д. Багалій. Історія України, т. I (друк.).
- № 73 — Археографічний Збірник Жидівської Історичної Комісії, під головуванням Іллі Галанта, т. I (закінч. друк.).
- № 74 — Збірник Ленінградського при У.А.Н. Товариства за ред. акад. Вол. Перетца (1928). — 1 крб. 75 к.
- № 75 — проф. П. Смірнов. Волязький шлях і стародавні руси (1928) — 3 крб.
- № 76 — Юбілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, т. I (1928).
- № 77 — С. Бугославський. Пам'ятки XI—XVIII вв. про кн. Бориса та Гліба (Розвідка та тексти) (1928). — 3 крб. 50 к.
- № 78 — Акад. П. Лавров. Кирило та Методій в давньому слов'янському письменстві (закінч. друк.).
- № 79 — Проф. Є. Магаров. Завдання та методи етнографії (1928) — 90 коп.
- № 80 — Ол. Мурло. Спроба пояснити процес зміни *o, e* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів (1928) — 1 крб. 80 коп.
- № 81 — Проф. П. Улименко. Цехи на Україні (друк.).

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук (Київ, вул. Короленка [кол. Володимирська] 64, тел. 14-26), мають на академічних виданнях 35% знижки. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46 та Д.В.У. Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36, 49, 56, 61, 66, 72 набувати можна тільки там). № 63, друкований в обмеженому числі, набувати можна тільки в Академії за спеціальним дозволом од голови Комісії для історії української мови.

Ціна 4 крб. 75 коп.

